

Olga Popović–Obradović

KAKVA ILI KOLIKA DRŽAVA

Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka

Priredila i predgovor napisala

dr Latinka Perović

Olga Popović–Obradović
KAKVA ILI KOLIKA DRŽAVA
Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka

IZDAVAČ: **Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji**
ZA IZDAVAČA: **Sonja Biserko**

PRIREDILA I PREDGOVOR NAPISALA: **Latinka Perović**

UREĐIVAČKI KOLEGIJUM:
Latinka Perović
Sonja Biserko
Seška Stanojlović

UNOS TEKSTA: Milica i Ivana Spasić

PRELOM: Nebojša Tasić

KORICE: Ivan Hrašovec

IMENSKI REGISTAR: Nebojša Tasić

ŠTAMPA: "Zagorac", Beograd 2008.

TIRAŽ: 800

ISBN 978- 86-7208-155-8

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
Die grüne politische Stiftung

Zahvaljujemo Saveznom ministarstvu inostranih poslova Savezne Republike Nemačke koje je pomoglo objavljivanje ove knjige.

Zahvaljujemo i Fondaciji Heinrich Böll – kancelariji u Beogradu koja je omogućila povećanje tiraža ove knjige.

Olga Popović–Obradović

KAKVA ILI KOLIKA DRŽAVA

**Ogledi o političkoj i društvenoj
istoriji Srbije XIX–XXI veka**

Pruredila i predgovor napisala
Latinka Perović

Sadržaj:

● LATINKA PEROVIĆ: OLGA POPOVIĆ–OBRADOVIĆ I NJENO ČITANJE	
ISTORIJE SRBIJE U MODERNO DOBA	11
1. O ovoj knjizi	11
2. Biografija	15
3. Racionalno čitanje istorije: pojmovi u istoriografiji kao brojevi u matematici	26
4. Istoričar kao savremenik: znanjem protiv upotrebe istorije..	43

UMESTO UVODA	
“Upoznaj sebe” ili problem racionalne artikulacije nacionalnog interesa na Balkanu. Srpsko iskustvo na kraju XX veka	51
USTAVNOST I VLADAVINA PRAVA	
I IDEJA I PRAKSA USTAVNOSTI U SRBIJI 1869–1914:	
IZMEĐU LIBERALNE I “NARODNE” DRŽAVE	57
1. Prvobitna artikulacija političkih i državno-pravnih programa i njihov sukob (do 1883)	57
2. Traganje za kompromisom (1883–1903)	70
3. Parlamentarno iskustvo (1903–1914)	87
II PRAVNI OKVIRI: POJAM I OBLICI PARLAMENTARIZMA	105
4. Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji posle 1903. godine	105
5. Uobličavanje parlamentarizma u Kraljevini Srbiji posle 1903: dualistički ili monistički oblik	115
6. Pravne pretpostavke parlamentarne vlade u Srbiji prema Ustavu od 1903: odnos prema klasičnom obrascu	132
III ISTORIJSKI I POLITIČKI OSNOVI PARLAMENTARIZMA U SRBIJI	156
7. Odnos prema kralju i monarhiji	156
8. Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903–1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma	163
9. Vojna elita i civilna vlast u Srbiji 1903–1914. godine	187
10. Dometi i granice parlamentarizma u Srbiji	216

IV	MIT O ZAČECIMA PARLAMENTARIZMA U SRBIJI 1903–1914: “ZLATNO DOBA” SRPSKE DEMOKRATIJE	224
	11. Zablude o “zlatnom dobu”	224
	12. “Zlatno doba” srpske demokratije (1903–1914)	230
	13. Pogled u “zlatno doba” srpske demokratije	247

POLITIČKI KONCEPTI SRPSKIH ELITA

V	SOCIJALIZAM	257
	14. Preskakanje kapitalizma	257
VI	RADIKALIZAM	263
	15. Ka kritičkoj historiografiji	263
	16. O ideološkom profilu radikala u Srbiji 1903–1914.	279
VII	LIBERALIZAM I KONZERVATIVIZAM	298
	17. Živojin Perić između liberalizma i konzervativizma	298

MODERNIZACIJA BEZ MODERNOSTI

VIII	KRITERIJI MODERNOG DRUŠTVA: INOVATIVNOST, SAMOKRITIČNOST I POLOŽAJ ŽENE	321
	18. Osnovne prepreke političkoj modernizaciji Srbije posle 1903. godine	321
	19. Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji	325
	20. Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku (1844–1946) (u koautorstvu sa prof. dr Marijom Draškić) ..	339

NOVI DRŽAVNI OKVIR: KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA

IX	KONCEPTI PRVOG JUGOSLOVENSKOG USTAVA	357
	21. Sličnosti državnopravnog položaja pokrajina po ustavnom nacrtu Stojana Protića (1920. god.) i zemalja po Vajmarskom ustavu (1919. god.)	357
	22. Oblik državnog uređenja prema nacrtima parlamentarne opozicije u Kraljevini SHS u vreme donošenja prvog jugoslovenskog ustava	369
	23. Uticaj modernih ustavnih koncepcija na shvatanja o ustavnom uređenju Kraljevine SHS 1920–1921.	369

SOCIJALISTIČKA FEDERATIVNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA: POČETAK KRAJA

X	REPUBLIKA SRBIJA I AUTONOMNE POKRAJINE	405
	24. Promene Ustava SR Srbije (u koautorstvu sa prof. dr Zoranom Tomićem)	405
	25. Naučno savetovanje “Promene Ustava SR Srbije” (u koautorstvu sa prof. dr Mirjanom Stefanovski)	420
XI	USTAV OD 1974. GODINE IZMEĐU DVE NEPOMIRLJIVO SUPROTSTAVLJENE MOGUĆNOSTI	431
	26. Ka novom jugoslovenskom ustavu	431
	27. Srbija pred izborom. Kakva ili kolika država	435

ISTORIČAR KAO SAVREMENIK: ZNANJEM PROTIV UPOTREBE ISTORIJE

XII	TABUI VELIKODRŽAVNOG SRPSKOG NACIONALIZMA	441
	28. Rasprava o liberalizmu. Jedan koncept Srbije u Jugoslaviji	441
	29. Poraz moderne Srbije	448
	30. Kad laž postane istina	453
	31. Ko je zaista ubio Đinđića	457
	32. O govoru mitropolita Amfilohija Radovića nad odrom Zorana Đinđića u Svetosavskom hramu	463
XIII	POKUŠAJI REVIZIJE PORAZA	466
	33. Srbija opet na startu	466
	34. Srbija danas – promene ili kontinuitet	470
XIV	SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA	477
	35. Crkva u državi	477
	36. Crkva. Nacija. Država. Srpska pravoslavna crkva u tranziciji u Srbiji	483
XV	CRNA GORA	490
	37. SPC hoće da postane državna crkva	490
	38. Referendum	493
XVI	SREBRENICA	495
	39. Bestidno prenemaganje	495

PRILOZI

I	NAUČNI RAZVOJ OLGE POPOVIĆ–OBRADOVIĆ	501
	1. Majski prevrat i Engleska	501
	2. Prekid diplomatskih odnosa između Engleske i Srbije posle majskog prevrata 1903. i rađanje zavereničkog pitanja	528
	3. Izlaganje na odbrani doktorske teze	539
II	PRIJATELJI I KOLEGE O LIČNOSTI I RADU OLGE POPOVIĆ–OBRADOVIĆ	549
	1. Prijatelji sa Pravnog fakulteta <i>In memoriam. Dr Oglja Popović–Obradović (1954–2007)</i>	549
	2. Dr Gordana Krivokapić–Jović, Institut za noviju istorije Srbije u Beogradu <i>Sećanje na Olgu</i>	552
	3. Dr Dunja Melčić, Frankfurt na Majni <i>Olga u mom srcu</i>	555
	4. Srđan Milošević, srpski istoričar najmlađe generacije <i>Sećanje na profesorku Olgu Popović Obradović</i>	562
	5. Lora Silber, Njujork <i>Preplitanje značajnog i beznačajnog</i>	566
	6. Prof. dr Marija Draškić, Pravni fakultet u Beogradu <i>Nismo se oprostite</i>	569
	7. Sonja Biserko, predsednica Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji <i>Osoba raskošnog talenta</i>	572
	8. Prof. dr Jasminka Hasanbegović, Pravni fakultet u Beogradu <i>Teorijski okvir kao metodološki pristup Olge Popović Obradović u istraživanju parlamentarizma u Srbiji 1903–1914.</i>	574
	9. Prof. dr Dubravka Stojanović, Filozofski fakultet u Beogradu <i>Olga Popović–Obradović i srpska istoriografija</i>	598
III	PRVO I DRUGO IZDANJE KNJIGE <i>PARLAMENTARIZAM U SRBIJI OD 1903. DO 1914. GODINE</i>	602
	1. Akademik Miodrag Jovičić <i>Mišljenje o radu dr Olge Popović–Obradović, “Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine“</i>	602
	2. Dr Latinka Perović <i>Počeci parlamentarizma u Srbiji: ograničenja i dometi</i>	608

IV	PREPORUKE ZA ENGLESKO IZDANJE KNJIGE <i>PARLAMENTARIZAM U SRBIJI 1903–1914.</i>	618
	1. Prof. dr Ratko Marković, Pravni fakultet u Beogradu	618
	2. Prof. dr Žika Bujuklić, Pravni fakultet u Beogradu	621
	3. Prof. dr Miroslav Milošević, Pravni fakultet u Beogradu	623
	4. Doc. dr Zoran Mirković, Pravni fakultet u Beogradu	625
	5. Prof. dr Ivo Banac, Yale University	627
	• Bibliografija radova Olge Popović Obradović	629
	• Registar ličnih imena	635

Latinka Perović

Olga Popović–Obradović i njeno čitanje
istorije Srbije u moderno doba

Ivanu, Bojani i Mariji

1. O ovoj knjizi

Događa se da neki stvaraoци u nauci dobiju još za života izabrana i sabrana dela. Nekima se to dogodi vrlo pozno, a nekima nikada. Delo onih stvaralaca koje smrt pokosi u naponu snage, kada njihovo delo još nije fizički doseglo obim izabranih i sabranih dela, najčešće ostane rasuto i bez uvida u njegovu celinu, biva čitano parcijalno, samo iz profesionalnih potreba, u vrlo uskom krugu posvećenih.

Više razloga deluje na odnos jedne kulture, jedne naučne zajednice, prema pojedinačnom udelu u njoj. Ima, dakako, efemernih rezultata, i što je kultura bogatija, margina je zbog oštrijih kriterija veća. Ima i nemara, ali i profesionalnog egoizma, lične surevnjivosti i taštine, često u kombinaciji sa manjom ili većom pozicijom u društvenoj moći. Međutim, postoji i spontana, samopodrazumevajuća marginalizacija određenog stvaralaštva. Ona potiče iz dugotrajne koncentracije na zadate ciljeve kakvi su, najpre za usmenu istoriju a zatim i za srpsku historiografiju, bez sumnje bili i ostali – oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda u jednu državu. Iz perspektive nacionalne ideologije, monističko mišljenje o istoriji naroda predstavlja *conditio sine qua non* ostvarenja pomenutih ciljeva. Samim tim, odstupanje od njega je izdaja a najmanje što njemu sleduje je zaborav.

Svaki od pomenutih razloga, a naročito poslednji, kao kriterij vrednovanja pojedinačnog udela u istorijskoj nauci, oštećuje celinu i udaljava svaku zajednicu od njene stvarne istorije. Ta istorija nije samo politička, niti je samo istorija “velikih ličnosti” kao personalnih izraza čitavih epoha. I nije samo istorija kolektiva, to jest naroda kao nekakve

zamišljene organske celine, već i istorija života pojedinca: ona je i društvena i kulturna istorija i istorija svakodnevnog života muškaraca, žena, dece... Realna istorija ima više perspektiva i u tom smislu je ona totalna istorija. Na takvom razumevanju istorije temelji se ova knjiga u oba svoja vida: pre svega autorskom, a zatim i priređivačkom.

Udeo Olge Popović–Obradović u srpskoj istorijskoj nauci ne samo da nije efemeran, nego je osoben i izuzetno značajan. Ovu ocenu izrekli su još za njena života akademik Miodrag Jovičić i profesor dr Ratko Marković. Obojica su osnov za ovako visoku ocenu našli u studiji Olge Popović–Obradović *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*. Po mišljenju akademika Jovičića, ova studija označava “krupan datum u našoj historiografiji i nauci ustavnog prava”.¹ A po profesoru Markoviću, tri su razloga zbog kojih je ova studija Olgu Popović–Obradović učinila autoritetom u srpskoj istorijskoj nauci. Njeno proučavanje kratkog razdoblja parlamentarizma u Srbiji na početku XX veka (1903–1914) ima pionirski karakter. Ona mu je prva pristupila “bez svake egzaltacije, i njome izazvane patetike”, već se “kritički postavila prema mišljenju dela naše historiografije da tumačenje prošlosti, umesto kritičkog i na činjenicama zasnovanog prosuđivanja, prepusti mitovima i predrasudama”. Zatim je više godina posvetila temeljnim istraživanjima i norme i prakse začetaka parlamentarizma u Srbiji. Najzad, impresivan rezultat Olge Popović–Obradović: “Bez konsultovanja njenog dela neće biti moguće pisati političku istoriju Srbije XX veka. A to je veliki kompliment za jednog istoričara” – zaključuje profesor Ratko Marković.²

Čitalac ove knjige uveriće se da je visoka ocena pomenute studije Olge Popović–Obradović nepodeljena. Međutim, priređivač knjige oslonio se na akademika Jovičića i profesora Markovića iz posebnog razloga. Ako su njih dvojica, kao najpozvaniji, rukovođeni isključivo razlozima nauke, tako visoko ocenili, istina glavno delo Olge Popović–Obradović, da li je ono došlo *ex abrupto*? Ovo pitanje je izazvalo potrebu za knjigom koja je pred čitaocem. To jest, potrebu za uvidom u celinu čiji je samo vrh studija *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*. Kojim se strminama Olga Popović–Obradović uspinjala ka tom vrhu? Kako je naučno sazrevala: od prvih istraživanja za seminarske radove na postdiplomskim studijama, koji su sačuvani u njenoj ostavštini, do obrazloženja doktorske teze pred

¹ V. u ovoj knjizi: Miodrag Jovičić, “Mišljenje o radu dr Olge Popović–Obradović”... II Prilozi...

² V. prof. dr Ratko Marković. *Isto*.

komisijom za njenu odbranu? Kakva je njena evolucija od vladajućih stanovišta u historiografiji do samostalnih zaključaka do kojih je dolazila na temelju dugih i sveobuhvatnih istraživanja? Kakav je njen odnos prema autoritetima u nauci?

Bibliografija radova Olge Popović–Obradović na kraju ove knjige, pokazuje da treba biti oprezan: ni o čijem udelu u istorijskoj nauci ne treba suditi na osnovu utisaka. Po obimu, njeno delo je veće nego što se činilo i upućenim savremenikima.³ A po tematskoj širini, ono je jedna mala totalna istorija Srbije od četrdesetih godina XIX do početka XXI veka, s tim što su njeni pogledi na drugu polovinu XX veka više posredni. Izuzev privrednog razvitka, Olga Popović–Obradović je istraživala sva ona pitanja koja su karakterisala Srbiju na granici predmodernog i modernog društva. U središtu tog širokog tematskog raspona je pitanje, koje stoji u naslovu ove knjige – *kakva ili kolika država*. Olga Popović–Obradović ne polazi od ovog pitanja, nju ka ovom pitanju, postupno, vode njena istraživanja. Svako novo istraživanje nadovezuje se na prethodno. Taj lanac istraživanja formira pristup istraživača, za koji bi se moglo reći da ga karakteriše nastojanje da se prouči svaki deo celine kako bi mogle da se ustanove veze sa njenim ostalim delovima. Samo proučavanje parlamentarizma je najbolja ilustracija ovakvog pristupa. Taj pristup se ogleda i u proučavanju svih drugih pojava. Na primer, srpskog radikalizma: njegovi istorijski koreni, ideologija, organizacija, delovanje u opoziciji i na vlasti, učinci u formiranju političke kulture i mentaliteta. Pristup Olge Popović–Obradović odredilo je i njeno pravničko obrazovanje. Pojmovi koje ona koristi su precizni, i po tome se njeni radovi izdvajaju u srpskoj historiografiji.

Tematskoj širini dela Olge Popović–Obradović odgovara raznovrsnost istorijskih izvora koje je ona koristila. Prioritet je, ipak, davala Stenografskim beleškama Narodne skupštine. Za nju, koja je među prvima u srpskoj historiografiji široko otvorila vrata ovog izvora, Stenografske beleške su bile ogledalo istorijske svesti naroda.⁴ I to kako seljaštva kao

³ Dr Gordana Krivokapić – Jović, “Sećanje na Olgu”. *Isto*.

⁴ Zanimljivo je mišljenje koje o svesti naroda, to jest o odnosu naroda i inteligencije, treba da je srpskim državnici, Jovanu Marinoviću i Iliji Garašaninu, rekao Nikolo Skovaso, italijanski konzul u Beogradu (1861–1868): “Vi ste varali Evropu. Vi sve govoriste ‘naš narod’, kao da je svestan svog poziva itd; a vaš je narod ovde, a Milivoj (Blaznavac) je jagnje – htede reći ovan – pa kud on ide, ode i narod, kao ovce što idu”. Beležeći ovo, Nikola Krstić dodaje: “Ne znam je li istina ovo ili ne, ali svakojako daje neku sliku naše skupštinske radnje... Sa Skupštinom treba otvoreno razgovarati, a ne puniti uši skupštinarima s kojekakvim lažima i zavrtati im mozak niskim intrigama. Laž i intrige demorališu narod, a

apsolutno najvećeg dela naroda, što je adekvatno izražavao i poslanički sastav, tako i malobrojne inteligencije i njene pozicije ne samo u Narodnoj skupštini. I sama inteligencija je poticala iz tog seljačkog naroda, trpela teror većine, ali se njoj nije samo prilagođavala, već se od nje nije izvorno mnogo ni razlikovala. Sa stanovišta mentaliteta i političke kulture, kao konteksta u kome se moderne institucije brzo odvajaju od svojih uzora. Ne, dakle, liberalizam, socijalizam, radikalizam, parlamentarizam u Srbiji, već srpski liberalizam, srpski socijalizam, srpski radikalizam, srpski parlamentarizam. Stenografske beleške Narodne skupštine, za Olgu Popović–Obradović, predstavljaju prvorazredni izvor. Probijajući se kroz hiljade njihovih stranica, ona dolazi do središnjeg pitanja istorije Srbije u pomenutom razdoblju: predmodernom društvu i moderne institucije, moderna država i narodna država. Odnosno: *kakva ili kolika država*.

Ova knjiga ne sadrži sve što je Olga Popović–Obradović napisala: ona sadrži najveći deo toga.⁵ Uz naučne radove koje karakterišu akribija, distanca i, kako su mnogi rekli, otmena smirenost, ova knjiga sadrži i radove koje je sama Olga Popović–Obradović nazivala publicističkim. Oni su nastali iz njene duboke potrebe da reaguje na krizu, ratove i raspad jugoslovenske države: bila je savremenik razaranja Vukovara, opsade Sarajeva, masakra u Srebrenici, varvarizacije same Srbije. Ali, ti su radovi, pre svega, kako glasi naslov poglavlja ove knjige u koje su svrstani, pobuna znalca protiv upotrebe istorije. Pisani sa kritičkom žestinom neuobičajenom za Olgu Popović–Obradović, ovi tekstovi su svojevrsno svedočanstvo moralne odgovornosti znalca kao savremenika kraja jugoslovenske države i sloma Srbije na kraju XX veka, suočenog sa neizvesnom budućnošću: “Znate šta, ja sam sama sa sobom svakog dana po nekoliko puta u sukobu... Sumnja je vrlo važna stvar, sumnja je prva pretpostavka političkog mišljenja... mislim da su nam vitalni interesi u pitanju. Mi smo ponovo u tom stanju da moramo da razmišljamo bukvalno o opstanku i mislim da je sve veći broj

ne razvijaju ga u pravcu moralnom”. Nikola Krstić. *Dnevnik. Javni život II*. Priredio Miloš Jagodić, Beograd, 2006, str. 45, 46.

⁵ Radovi u ovoj knjizi svrstani su u 6 tematskih celina: Ustavni razvitak i vladavina prava; Politički koncepti srpskih elita; Modernizacija bez modernosti; Novi državni okvir: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca; Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija; Istoričar kao savremenik: znanjem protiv upotrebe istorije. Tematske celine su podeljene u 16 poglavlja (I–XVI), koja sadrže rasprave, članke i intervjuje (od 1–32).

Knjiga sadrži i priloge: I Naučni razvoj Olge Popović–Obradović; II Prijatelji i kolege o ličnosti Olge Popović–Obradović. U Prilogu III dati su tekstovi o prvom i drugom izdanju studije Olge Popović–Obradović *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, a u poglavlju IV predlozi za englesko izdanje pomenutih studija.

ljudi toga svestan”. Iz sumnje ne proizlazi obavezno beznade. Potreban je ogroman intelektualni napor da se napravi bilans i duže i neposredne prošlosti i ustanove pretpostavke regeneracije: “Ja se uzdam u građane Srbije. To jako teško ide, na prvom mestu što se izlazi iz zla nesagledivih razmera, u kome je odgovornost društva ogromna, svakog pojedinca... moram da živim i moram da verujem da je moguće da se te stvari promene. Ja druge nade nemam”.⁶ To je poperovska skromnost intelektualca.

Možda će se pojaviti nova knjiga radova Olge Popović–Obradović. Možda će se pojaviti i radovi o njoj. Priređivač ove knjige nije hteo da računa sa tim mogućnostima: iskustvo mu nije davalo pravo na to. Zato je nastojao da čitaocu približi i ličnost Olge Popović–Obradović. Učinio je to na dva načina: njenom kratkom biografijom i pozivom prijateljima i kolegama da u ovoj knjizi govore o njenoj ličnosti i njenom radu. Kako se ne zanimati i za ličnost stvaraoca čije je delo tako visoko vrednovano?

Sama Olga Popović–Obradović nije bila ravnodušna ni prema oceni svoga udela u istorijskoj nauci, ni prema uticaju svoga intelektualnog angažmana u javnom životu. Iako govori i o prvom i o drugom, ova knjiga, na nesreću, ništa više ne može da kaže Olgi Popović–Obradović lično. Ali, ima šta da kaže ovdašnjoj naučnoj zajednici i društvu čiji je ta zajednica esencijalno važan deo. “Upoznaj sebe” bez margine, a naročito bez margine za ono što je osobito: ličnost, ideja, mišljenje, moralni stav i čin. Jer, tek sa tim si celovit i bogatiji mogućnostima izbora.

2. Biografija

U onoj meri u kojoj ničiji život ne protiče van vremena i prostora, svaka je biografija, u malom, i istorija vremena i prostora koji su pojedincu dani.

Olga Popović–Obradović je rođena 14. aprila 1954. godine u Mariboru (Slovenija). Deceniju posle Drugog svetskog rata, koji je obeležio živote oba njena roditelja. Otac, Vujadin Popović (1916–1991) bio je jedno od sedmero dece siromašne seljačke porodice iz Pipera (Crna Gora). Vojsku i Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu završio je za tri i po godine (1940). Na studijama se pridružio antirežimskom studentskom pokretu, a 1941. godine bio je primljen u Komunističku partiju Jugoslavije.

⁶ Reemitovano na “Peščaniku” (urednice Svetlana Lukić i Svetlana Vuković), 2. februara 2007.

U Narodnooslobodilačkom ratu učestvovao je, zajedno sa porodicom, od prvih dana. Jedna njegova sestra, po kojoj je Olga dobila ime, poginula je u ratu, kao partizanka. Četvorogodišnje ratovanje, tokom koga je obavljao razne vojne i političke dužnosti, Vujadin Popović je završio u borbama za oslobođenje Makedonije (1945). Tada je sreo i svoju životnu saputnicu. Radni vek je proveo u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. U penziju je otišao kao general-pukovnik. Svoje najznačajnije delo *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine* Olga Popović–Obradović posvetila je svome ocu.

Majka Olge Popović–Obradović, Radmila Ajtić (1922) jedno je od petoro dece stare srpske porodice iz Prizrena: svi su se školovali. Uz starijeg brata, Predraga Ajtića⁷ (1921–1979), i ona se rano politički angažovala. Tokom Drugog svetskog rata radila je ilegalno u Prizrenu, pod imenom Aurora Dukađini, a zatim je bila borac u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske na Kosovu i u Makedoniji. Posle rata je završila fakultet. Predavala je srpski jezik i književnost u IV beogradskoj gimnaziji, i podizala troje dece.

Životne putanje roditelja Olge Popović–Obradović imaju dvostruki značaj za formiranje njene ličnosti: i kao najuži emotivni ambijent i kao širi socio-politički kontekst. Po obrazovanju i socijalnom statusu koji su imali u najvećem delu života, oba roditelja Olge Popović–Obradović su tipični predstavnici srednjeg staleža. U isto vreme, oni su od svoje rane mladosti bili pripadnici pokreta u čijim je ideološkim osnovama bila socijalna jednakost. U seljačkom siromašnom narodu, srednji stalež se, kao po zakonu, ciklično stvarao, uništavao, pa ponovo vaskrsavao. Na kraju Drugog svetskog rata uništen je srednji stalež koji je stvoren između dva svetska rata. Krajem XX veka, u antibirokratskoj revoluciji, zadat je udarac srednjem staležu nastalom ne samo izvan ideološki egalitarnog pokreta, nego i unutar njega: “nova klasa”, “crvena buržoazija”. Kritika je uvek polazila sa

⁷ Kao student, Predrag Ajtić je bio proganjan i hapšen, a u jednim studentskim demonstracijama (1940. godine, u suzbijanju Ljotićevog Zbora i njegovih jurišnih odreda Belih orlova) bio je ranjen u obe noge. Do 1943. godine, kada je postao komesar Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju, radio je ilegalno u Prizrenu. Posle rata je bio organizacioni sekretar Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju. Zbog kritike Službe državne bezbednosti i njenih političkih pretenzija bio je povučen sa mesta ambasadora SFRJ u Bugarskoj, prošavši kroz tipično staljinističku proceduru. Posle smene Aleksandra Rankovića je rehabilitovan. Bio je član Izvršnog komiteta CK SK Srbije i predsednik Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije. Iz političkog života ponovo je uklonjen 1972. godine “zbog liberalističkog skretanja”. Uz sedam drugih jezika, govorio je turski i albanski. V. Leksikon Narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945. Prva knjiga. Beograd, 1980, str. 4–5.

pozicija izvornih načela levičarskog pokreta: socijalne jednakosti i pravde koje je svoj politički izraz dobijalo u *narodnoj* samoupravi, odnosno *narodnoj* državi čije je vezivno tkivo bila *narodna* partija.

Sudbina roditelja Olge Popović–Obradović ukršta se sa sudbinom roditelja supruga Olge Popović–Obradović, dr Ivana Obradovića, profesora matematike na Rudarsko-geološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Obradovići su pripadali srednjem staležu, koji je socijalno degradiran i politički poražen 1945. godine.

Otac Ivana Obradovića, Miodrag Obradović, poticao je iz male trgovačke porodice, koja se, uoči Drugog svetskog rata, iz Kragujevca preselila u Beograd. Za vreme rata bio je pasivan. Mobilisan je za Sremski front, sa koga se, posle ranjavanja, vratio kao ratni vojni invalid. Matematičar po obrazovanju, celog života se bavio statistikom: radio je u Saveznom zavodu za statistiku. Sa majkom Ivana Obradovića, Gordanom Mišković, ništa nije bilo tako ravno. Čerka Milana Miškovića, jednoga od tri vlasnika farmaceutske kompanije, koja je posle nacionalizacije postala preduzeće u državnoj svojini – “Srbolek”. Pre rata, Mišković je politički bio blizak Milanu Grolu, koji je posle smrti Ljube Davidovića (1940) došao na čelo Demokratske stranke, a njegova ćerka podmlatku Demokratske stranke: saradivala je i prijateljevala najviše sa potonjim poznatim istoričarem Dimitrijem Đorđevićem.⁸ Za vreme rata, Milan Mišković nije prekidao proizvodnju: “narodu su uvek potrebni lekovi”. Njegov sin Ivan, po kome, pak, Ivan Obradović nosi ime, bio je prevodilac Draže Mihailovića, i u ratu je nestao. Posle rata, i Milan i Gordana Mišković bili su hapšeni. Milan Mišković je relativno rano umro. Gordana Mišković je upisala medicinu, završila matematiku, koju je predavala u međunarodnoj školi u Beogradu. Engleski jezik je naučila u toku Drugog svetskog rata slušajući Radio London. Davala je privatne časove engleskog jezika i visokim dužnosnicima nove vlasti. Čini se da je upravo na tim časovima i počeo da slabi njen osećaj oštre podele društva na pobednike i pobeđene. Nastala je neka pomirenost, ako ne i pomirenje.

U građanskom ratu, koji se vodio u okupiranoj zemlji, Popovići i Ajtići, Obradovići i Miškovići, bili su na suprotnim stranama. Rat je bio

⁸ Dimitrije Đorđević (1922, Beograd). Do 1970. godine radio u Istorijском i Balkanološkom institutu SANU. Od 1970. redovni profesor Kalifornijskog instituta u Santa Barbari. Glavna dela: *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912* (1956); *Carinski rat Srbije i Austro-Ugarske 1906–1911* (1962); *Milovan Milovanović* (1962); *Ogledi iz novije balkanske istorije* (1989). O godinama posle Drugog svetskog rata govori u uspomenu: *Ožiljci i opomene*, I-II, 1994, *Isto*, 2001.

drama i neizbežan deo pamćenja i jednih i drugih, ali nije zauvek odredio njihove živote. Baš zato nije presudno uticao na živote njihove dece. Iskustvo, mudrost, ljudska i građanska zrelost roditelja – oni koji prođu kroz patnju ne osećaju potrebu za osvetom – omogućili su slobodno odrastanje dece. I za Olgu Popović i za Ivana Obradovića rat je bio istorija, jer je u njihovim roditeljima on bio završen, kako bez trijumfalizma, tako i bez revanšizma. Možda bi i bez toga njih dvoje, Olga Popović i Ivan Obradović bili zajedno. Ali, teško da bi Popovići toliko voleli zeta, a Obradovići se ponosili snahom.

Kao vojno lice, otac Olge Popović–Obradović premešten je u Beograd, gde je ona, 1972. godine, maturirala. Završila je nižu i upisala srednju muzičku školu: muzika ju je i povezala sa Ivanom Obradovićem. Veoma muzikalna (svirala je klavir i imala izuzetan glas) u mladosti je pomišljala na muzičku karijeru. Prijatelji su je na to podsticali i zbog njenog izgleda: nju je bilo moguće zamisliti kao opersku divu. Na trećoj godini Pravnog fakulteta, iako briljantan student, nosila se mišlju da se prebaci na studije svetske književnosti. Tražila je sebe sve dok nije shvatila da izbor životnog poziva ne znači odbacivanje drugih darova, već koncentraciju na jedan od njih koji ostali darovi kultivišu i oplemenjuju: bila je živi dokaz da nema dobrog istoričara bez široke kulture i poznavanja teorije.

Politička karijera nikada nije bila ambicija Olge Popović–Obradović. U završnim razredima gimnazije bila je primljena u Savez komunista. Na to nisu uticali ni njeno porodično poreklo, ni njena ideološka uverenja. U Savez komunista, koji je već bio masovna partija, primani su, po pravilu, najbolji đaci. Na Pravnom fakultetu bila je isključena iz Saveza komunista, ali ne iz nekih političkih razloga, već zbog nedolaženja na sastanke. Olga Popović–Obradović se teško uklapala u svaku organizaciju. Ona je volela individualan rad sa studentima mnogo više nego predavanja u čuvenoj “petici” na Pravnom fakultetu. Radila je i sa studentima koji nisu studirali pravo: čitajući njene radove, oni su je sami pronalazili.⁹ Spoljni činoci razne vrste (rokovi, objavljivanje) nisu uticali na rad Olge Popović–Obradović. Ona se izolovala i istraživala: utvrđivala činjenice, povezivala ih i tumačila, uzimajući u obzir prethodne rezultate nauke: u svojim radovima ona se skrupulozno odnosila prema svojim prethodnicima u nauci. U realnom životu njeno ignorisanje spoljnih činilaca dovodilo je do komplikacija. Međutim, posvećena do neke vrste izmeštenosti iz svega dnevnog, Olga Popović–Obradović je iz svojih ruku ispuštala samo ono

⁹ V. Srđan Milošević, istoričar: “Sećanje na profesorku Olgu Popović–Obradović”.

čime je bila relativno zadovoljna. Jedni su to tumačili njenom samouverenošću, drugi – nesigurnošću. A u pravu su bili i jedni i drugi. Jer, ono što Olgu Popović–Obradović čini naučnikom nije samo pitanje spoljne slobode za stvaranje, već osećaj unutrašnje slobode stvaraoca koji je tesno povezan sa njegovom odgovornošću. Nema ničeg do čega su istraživanja dovela Olgu Popović–Obradović a da ona nije našla način da to i saopšti. U isto vreme, da tamo gde su joj nedostajali argumenti za zaključke, ne nagovesti potrebu novih istraživanja.

Na Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Olga Popović–Obradović se upisala 1972. godine; diplomirala je 1977, sa prosečnom ocenom 9,86. Položila je 30 ispita, i to kod profesora iz generacija sa kojima se Pravni fakultet, u toku tri decenije, oporavio od gubitaka koje je pretrpeo u Drugom svetskom ratu i neposredno po njegovom završetku. Samo iz četiri predmeta dobila je ocenu 9 (devet), a iz svih ostalih – ocenu 10 (deset).¹⁰ Visoke ocene na studijama sigurno govore o sposobnostima recepcije i interpretacije naučenog, ali nisu uvek i pokazatelj naučnih predispozicija. U slučaju Olge Popović–Obradović, one su bile preporuka da, 1978. godine, bude izabrana za asistenta – pripravnika na Katedri za pravnu istoriju Pravnog fakulteta.

Na postdiplomskim studijama na Pravnoistorijskom smeru Pravnog fakulteta, koje je upisala odmah po završetku studija, Olga Popović–Obradović je pokazala i talenat za nauku: sposobnost za samostalno mišljenje, i mimo i protiv stereotipa. O tome govore njeni seminarski radovi na postdiplomskim studijama, koji su uvršteni u ovu knjigu.¹¹ U njima se vide tragovi naučenog i oseća se uticaj stanovišta koja su bila vladajuća u historiografiji. Ali i sposobnost istraživača da postavlja pitanja i traži vlastite odgovore. Bez mladalačke nadobudnosti, uz poštovanje autoriteta, Olga Popović–Obradović uočava probleme i argumentuje njihovo objašnjenje. Postdiplomske studije završava 1985. godine odbranom magistarske teze pod naslovom *Državno uređenje u nacrtu ustava Stojana Protića (1920. god.)*. Rad je ocenjen sa odlikom i, bez prerade, objavljen.¹²

Jasni su razlozi koji su uticali na izbor teme magistarske teze, koja je obimom i rezultatom istraživanja dosegla nivo doktorata. Najpre, borbe oko karaktera prvog ustava Kraljevine SHS, u kojima se ogledao “sudar dveju

¹⁰ Univerzitet u Beogradu. Upisnica. Index. Dosije br. 72 187.

¹¹ V. u ovoj knjizi: Prilozi. I Naučni razvoj Olge Popović–Obradović, 1, 2.

¹² Olga Popović, *Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS*. Savremena administracija, Beograd, 1988.

teško pomirljivih koncepcija o osnovama na koje treba postaviti pravno uređenje odnosa između države i oblasti kao najviših jedinica lokalne vlasti” – unitarne, manje ili više centralizovane, i federativne države.¹³ Zatim, ličnost Stojana Protića, jednog od ključnih ljudi Narodne radikalne stranke i jednog od “najboljih znalaca ustavnog prava koje je Radikalna stranka ikad imala” (Slobodan Jovanović). Najzad, “Protić je u odnosu na većinu srpskih političara pokazao viši stepen zrelosti”.¹⁴ Prema maksimalističkim zahtevima centralističkog bloka, koji su činili Radikalna i Demokratska stranka, ustavni nacrt Stojana Protića predstavljao je neprihvatljiv kompromis. A, ustvari, “ne želeći federaciju, Protić je pokušao da snagu posebnih državno-pravnih zahteva ukroti”, i to tako “što će državnu politiku – za koju je do kraja svog života bio uveren da treba da bude delo Radikalne stranke – saobraziti jugoslovenskoj nacionalno-političkoj stvarnosti, ali samo u onoj meri koju je smatrao neophodnom i dovoljnom”.¹⁵

Pravni položaj pokrajina u državi Protić je smestio u okvire svojih “političko-doktrinarnih opredeljenja uobličeni još za vreme kada je Srbija živela pod apsolutizmom Obrenovića”.¹⁶ Ta su se opredeljenja temeljila na ustavnosti, parlamentarizmu i lokalnoj samoupravi: “Sasvim daleko od modernih, posleratnih političko-filozofskih i državno-pravnih koncepcija”.

U zaključku svoje magistarske teze Olga Popović–Obradović je otvorila dva pitanja. Prvo, da li je ustavni nacrt Stojana Protića, s obzirom na veliku ulogu koju je imao u stranci i na njegov nezavidan kraj,¹⁷ bio dokaz spremnosti stranke “da se trezvenije suoči sa složenošću nacionalnog problema nove, jugoslovenske države”,¹⁸ ili je “strogo centralistički kurs u politici držanog uređenja u suštini bio jedina postojeća i jedina moguća solucija u krilu ove stranke, dok je Stojan Protić bio samo usamljeni

¹³ Isto, str. 102.

¹⁴ Isto, str. 103.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, str. 105.

¹⁷ Stojan Protić (1857–1923), jedan od osnivača Narodne radikalne stranke i njen ideolog. Narodni poslanik i ministar u više vlada Kraljevine Srbije. Da bi oslabio Pašićev uticaj, regent Aleksandar je njemu poverio mandat za sastav prve jugoslovenske vlade (7. XII 1918 – 16. VIII 1919). Zbog nacrta ustava, u kome je predviđao obrazovanje samoupravnih oblasti, uglavnom u istorijskim granicama, došao je u sukob sa Pašićem i izgubio regentovu podršku. Osnovao je stranku Nezavisnih radikala i pokrenuo list “Radikal”, boreći se sa Pašićem, izgubio je uticaj. Nije izabran ni za narodnog poslanika u Kruševačkom okrugu, u kome je decenijama biran ogromnom većinom.

¹⁸ Olga Popović, *Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS*. Savremena administracija, Beograd, 1988, str. 106.

pojedinaac”...¹⁹ Drugo, da li je i Protićev ustavni nacrt mogao biti osnova “pronalaženja sporazuma sa hrvatskim i slovenačkim građanskim strankama”.²⁰ I jedno i drugo vodilo je u istraživanje nacionalnog pitanja jugoslovenskih naroda, pre svega hrvatskog.

Nikola Pašić i Stojan Protić razlikovali su se u taktici ali ne u strategiji. Pašić je bio dosledniji: “Kad govorismo o ustavu neki naši ljudi (Stojan Protić – L. P.) su tražili da se Hrvatima da neka vrsta samostalnosti. Srbija koja je toliko žrtvovala za ovo oslobođenje i ujedinjenje nije mogla na to pristati. Mi nismo želeli da oni budu sluga, ali morali smo staviti do znanja da smo mi Srbi bili ti, koji smo izvojevali slobodu i omogućili ujedinjenje”.²¹

Iako se u godinama posle odbrane magistarske teze u svojim radovima bavila pitanjima vezanim za prvi ustav Kraljevine SHS, Olga Popović–Obradović nije nastavila istraživanja u tom pravcu.²² Ona se okrenula početku XX veka, idući i unatrag i unapred. Nju je najviše zaokupljalo razdoblje od sticanja državne nezavisnosti (1878) do dinastičkog prevrata (1903), pa do početka Prvog svetskog rata (1914). Posmarano u celini, delo Olge Popović–Obradović deluje kao realizacija nekog unapred postavljenog plana. Takvim ga, međutim, čini logika istraživanja.

Kao magistar, Olga Popović–Obradović je, 1987. godine, izabrana za asistenta na Katedri za pravnu istoriju Pravnog fakulteta. U toku osamdesetih godina je, u dva navrata, boravila na stručnom usavršavanju u Francuskoj.²³ Govorila je francuski i engleski jezik.

Posle više varijanti, doktorsku tezu je prijavila pod naslovom *Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji 1903–1914. godine*. Istraživanja i pisanje teze trajali su skoro deset godina. Prijateljima i kolegama činilo se da tome nema kraja. Ali, oni koji su bili u toku sa svakom etapom rada Olge Popović–Obradović bili su strpljiviji. Ne samo zato što su osećali da je u deceniji krize, ratova i raspada jugoslovenske države, Olga Popović–

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Branislav Gligorijević, *Parlamentarizam i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979, str. 281. V. Olga Popović, Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1980, br. 3–4.

²² V. Bibliografija radova Olge Popović–Obradović. Naučni radovi: 1, 2, 3.

²³ École des hautes études en sciences sociales u Parizu: od novembra 1981. do marta 1982. kao stipendista francuske vlade i od decembra 1988. do marta 1989. kao stipendista Fonda za nauku.

Obradović u radu našla zaklon, već što su bili svesni pionirskog karaktera njenih istraživanja. Kada je već bila privela kraju istraživanja istorijskih, političkih i pravnih osnova srpskog društva na koje je postavljena jedna evropska institucija, i mogla da uradi, u školskom smislu reči korektan rad, Olga Popović–Obradović je zaključila da za razumevanje parlamentarizma u Srbiji na početku XX veka treba definisati teorijsko-metodološki okvir i precizirati sam pojam parlamentarizma. Tako je krenula u proučavanje parlamentarizma u zemlji porekla – Engleskoj i na evropskom kontinentu. To ju je i dovelo do zaključa da se parlamentarizam u Srbiji mora posmatrati na dva nivoa: na nivou norme i na nivou prakse, stvorivši time model za proučavanje i razumevanje modernih pojava u predmodernom društvu.

Za razliku od većine srpskih istoričara, koji su, ostajući na nivou norme, stvorili mit o “zlatnom dobu srpske demokratije”, Olga Popović–Obradović je utvrdila i domete i ograničenja srpskog parlamentarizma “u začetku”. U siromašnoj seljačkoj zemlji, bez liberalnih tradicija, sa snažnom nacionalnom ideologijom, praksa se razlikovala od uzora, i nastajao je onaj čuveni neprevladivi raskorak između reči i dela, na koju su se žalili svi politički vođi u Srbiji XIX i XX veka. Jer, kako je bila moguća politička pluralnost, bez koje je nezamisliv parlamentarizam, u zemlji u kojoj je stvaranje nacionalne države bilo pitanje svih pitanja, a *narodnjaštvo* njena jedina tradicija. Drugim rečima, “kakve su bile realne mogućnosti Srbije za očuvanje liberalno-demokratskih institucija u uslovima u kojima je postojao spoj između slabih socijalnih temelja na kojima su one počivale, s jedne strane, i snažnog nacionalizma, čija je osnovna sadržina podrazumevala rat”. A “to su ona pitanja bez čijeg odgovora istorija srpskog parlamentarnog iskustva 1903–1914. ostaje delimično objašnjena”.²⁴ Kao, uostalom, i istorija svake institucije modernog društva.

Jedan od razloga za dug rad na doktorskoj tezi, za višedimenzionalna istraživanja i veliku akribiju, ležao je u osećanju Olge Popović–Obradović da ona ide *uz struju*, protiv mita o “zlatnom dobu srpske demokratije”, koji su stvorili pobednici – vojska i radikali. Ali i da istražuje ono što u isto vreme i živi, što je i njena savremenost. Ta koincidencija je sama po sebi bila dokaz da se radi o fenomenu dugog trajanja, koji treba proučavati dubinski, bez analogija i aluzija. Tek takva su proučavanja mogla dati, kako kaže Dubravka Stojanović, naučno delo “prekretno u srpskoj historiografiji”,

²⁴ Olga Popović–Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*. Drugo izdanje... str. 438.

koje je “bitno pomerilo granice našeg saznanja i shvatanja srpske istorije”. Ko Olgu Popović–Obradović, kako kaže Stojanovićeva, “bude razumevao i poštovao vodiče tu disciplinu (istoriografiju – L.P.) i dalje ka ostvarenju principa naučnosti. Ko to ne bude mogao ili ne bude hteo da prati put koji je Olga Popović–Obradović postavila u historiografiji vrteće se u mitomanskom krugu istrgnutom od realnosti”.²⁵

Svoju već kulturnu doktorsku tezu Olga Popović–Obradović odbranila je s odlikom, 1996. godine, na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Sledeće, 1997. godine, na istom fakultetu izabrana je u zvanje docenta na predmetu Nacionalna istorija države i prava.

U toku rada na doktorskoj tezi, Olga Popović–Obradović objavila je više radova u časopisima za pravne i istorijske nauke, kao i u tematskim zbornicima.²⁶ U veće radove posle odbrane doktorske teze spadaju njena dva rada koja je objavila u koautorstvu.²⁷ Nastavila je i studijske boravke u inostranstvu.²⁸

Iako je najviše volela kabinetski rad, rezervišući uvek noć za pisanje, Olga Popović–Obradović se nije klonila učešća u raznim vidovima naučnog života: za to joj je još uvek preostajao dan. Na svom Pravnom fakultetu bila je voditelj i predavač na nekim specijalnim kursovima.²⁹ Isto tako, i na Alternativnoj akademskoj obrazovnoj mreži (AAOM), koja je bila organizovana posle promena u Srbiji u oktobru 2000. godine, i u

²⁵ Dubravka Stojanović, “Olga Popović–Obradović i srpska historiografija”.

²⁶ V. Bibliografija radova Olge Popović–Obradović: Monografije, Naučni radovi, Stručni i publicistički radovi, kritike i prikazi.

²⁷ *Parlamentarizam u Crnoj Gori* (autori: Olga Popović–Obradović, Mijat Šuković i Veselin Pavičević), CID, Podgorica, 2002. Za ovu knjigu Olga Popović–Obradović je napisala *Uvod. O pojmu parlamentarizma i problemu njegove recepcije. I. Istorijski oblici. Od dualizma do monizma; II Recepcija; III Pitanje pravne suštine*. Drugi rad je: *Idea and Practice of Constitutionality in Serbia in 1869–1914 Period: Between the Liberal and “Popular” State*, “Helsinki Files” No 3 (“Russia, Serbia, Montenegro”), authors: Jelica Kurjak, Olga Popović–Obradović, Mijat Šuković, Beograd, 2000.

²⁸ U novembru 1998. bila je na studijskom boravku u Budimpešti u Curriculum Resource Center, Central European University. Na istom univerzitetu je, po pozivu, 2000. godine održala predavanje “Political Concepts of the Serbian Elite at the Turn of the Century: Between Liberal and ‘Popular’ State”

²⁹ *Razvoj parlamentarne ideje i prakse u Srbiji u XIX i XX veku* (Postdiplomske studije, 1997–1998); *Istorija države i prava naroda Jugoslavije* (Osnovne studije, 1997–2007); *Politička modernizacija u Srbiji do Prvog svetskog rata* (Postdiplomske studije, 1999–2007).

optimističkom uverenju da je odigrala ulogu u inicijaciji promena u visokom školstvu, brzo prestala sa radom.³⁰

Naučni renome koji je uživala učinio je da je Olga Popović–Obradović, po pozivu, učestvovala na više naučnih konferencija.³¹ I, iz istih razloga, bila je traženi saradnik istraživačkih projekata u zemlji i u inostranstvu.³² Prihvatila se članstva i u uređivačkim odborima časopisa i u studijskim grupama.³³ Na tu vrstu svoga angažovanja, Olga Popović–Obradović nije gledala kao na rasipanje energije i kao na udaljavanje od svoje glavne naučne preokupacije: realne istorije Srbije. Naprotiv: za nju je sve to bio način da proveri rezultate svojih istraživanja i to tako što će ih uporediti sa rezultatima do kojih su došli drugi istoričari. Ali i da pokaže da u srpskoj historiografiji ne postoji samo jedna istina i da, osim mitskog mišljenja, postoji i kritičko mišljenje.

Kada su se, ujesen 2003. godine, javili prvi znaci bolesti, Olga Popović–Obradović je imala pedeset godina. Uz već odrasle ćerke i savršen brak, sa doktorskom disertacijom naučno priznatom kao granično delo u

³⁰ *Istorijsko nasleđe kao faktor demokratske tranzicije u Srbiji* (Politička teorija i praksa demokratije, Centar za unapređivanje pravnih studija i AAOM – dalje samo AAOM, 1999–2000); *Autonomija/federalizam u ustavnim projektima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Regionalne studije, 2000–2002); *Pravni položaj žene u Srbiji XIX i XX veka* (Rodne studije, 2000–2002); *Istorija evropske ideje* (Evropske studije, 2000–2002).

³¹ International Conference “Culture and Reconciliation in Southeastern Europe”, Association for Democracy in the Balkans (ADB), Thessaloniki, June 1997; International Conference “The Future of the Balkans”, Aspen Institute Berlin et al., Budapest, March 1999; International Conference “Montenegro: Facts and Future”, Budva, October 1999; International Conference “Dialogue of Historians”, Friederich Neumann Stiftung, Herceg Novi, March 2001.

³² *Uspostavljanje Srbije kao demokratske države*, Pravni fakultet, Beograd; *Strani uticaji i domaće pravo*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd; *Srpska elita između modernosti i patrijarhalnosti*, Beograd; *Suočavanje s prošlošću*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd; *Modernisierung des osteuropäischen Rechts bis zum Ersten Weltkrieg*, Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte, Frankfurt am Main; *Nationalism and Ethnic Violence in Twentieth-Century Southeastern Europe*, Regional Graduate Training and Archival Preservation Center, Dubrovnik, Croatia, directed by Ivo Banac; *Captive Status, Divided Societies. The Other History of the Balkans*, Center for Applied Policy Research (Munich), Romanian Academic Society and Romanian Institute for Recent History (Bucharest), Joint Project (2005–2007).

³³ Član uredništva: kulturnog magazina *Gordogan*, Zagreb (2003–2007); uređivačkog odbora Dubrovnik University Press, Inter-University Center, Dubrovnik (2002–2007); “Regionalne inicijative projekta za suočavanje sa prošlošću”, grupa liberalnih intelektualaca iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Kosova i Srbije (2002–2007); projektnog tima “Ustavnost i vladavina prava”, Centar za unapređenje pravnih studija, Beograd (1997–2001); studijske grupe “The Future of the Balkans”, Aspen Institute, Berlin (1997–1998).

srpskoj historiografiji, Olga Popović–Obradović je ulazila u novo razdoblje naučnog stvaranja. Izgledalo je da lekari lutaju, a oni su zapravo oklevali da saopšte istinu. Posle sedmočasovne operacije kojoj je bila podvrgnuta, oni su Olgi Popović–Obradović davali najviše još šest meseci života. Ona ih je demantovala. Uprkos medicini, živela je tri godine: najviše snažnom voljom i neiscrpnom misaonom energijom.

Teške terapije i novi hirurški zahvati nisu izmenili njen život. Putovala je, držala predavanja, čitala, pisala, ispitivala studente. Pred poslednji odlazak u bolnicu, završila je rad “Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji”, koji je i rezime proučenog i skica za novu studiju, koja ju je zaokupljala još od odbrane doktorske disertacije.

Po vokaciji, Olga Popović–Obradović je bila naučnik; po habitusu – snažan individualac. Nije se dala lako upoznati, objasniti i razumeti: bila je uvek zaokupljena onim što je istraživala i o čemu je pisala. Ali, sagovornike nije morila naučnim pitanjima, već ih je, neosetno, uvlačila u svoja razmišljanja. Privatno, bila je na otmenoj distanci prema svemu. Neki su u tome videli njenu oholost, drugi način da prikrije svoju ranjivost. O bolesti ni svojih najbližih, ni svojoj, nikad nije govorila. Uvek doterana, sa karakterističnom bisernom ogrlicom i malom svilenom maramom oko vrata. Spremna za šetnje sa prijateljicama i razgovore u nekom od kafića, ali ništa manje za duge noćne rasprave. Obožavala je Mediteran. Tivat je bio mesto njenog mira i slobode: kao nigde drugde, tamo je puštala na volju i svom prelepom glasu. Do poslednjeg časa je živela kao da pred sobom ima sve vreme ovog sveta. Pre no što je otišla u bolnicu da se iz nje više ne vrati, kupila je novogodišnju jelku, okitila je poklonima i napravila porodičnu večeru. Otkud ta koncentracija? Da li je to bio način na koji se Olga Popović–Obradović, gorda kakva je bila, opraštala od života? Ili je prkosila smrti, koja je ionako sve mogla, a ipak je, kako bi rekao Danilo Kiš, toliko žurila? To bi, možda mogao znati samo Ivan, Olgina “Penelopa u muškom obličju”, kako je opraštajući se sa Olgom Popović–Obradović, rekao njen veliki prijatelj i kolega, profesor Sima Avramović.³⁴ Umrkla je 28. januara 2007. godine u Beogradu. Jedva da su bile dovoljne dve godine da se njena ostavština prikupi, sistematizuje i uobliči u knjigu kao trajno svedočanstvo o njenom jedinstvenom daru. Ali, pre svega kao otimanje od zaborava dela koje srpskoj istorijskoj i pravnoj nauci služi na čast.

³⁴ Sima Avramović, Protiv stereotipa – u struci i u životu, *Helsinška povelja*, 103–104, januar-februar, Beograd, 2007.

3. *Racionalno čitanje istorije:**pojmovi u historiografiji kao brojevi u matematici*

Još dok se nalazila u predvorju nauke, na postdiplomskim studijama, Olga Popović–Obradović je odredila centralno mesto, prelomni događaj u proučavanju istorije Srbije u moderno doba. Preciznije, u tri četvrtine toga doba: od 1858. do 1914. godine. Za nju je, bez ikakve sumnje, to bio 29. maj 1903. godine.³⁵ Nju nije zanimala istorijska priča o brutalnom ubistvu kraljevskog para od strane oficira–zaverenika, koji su bili zakleti na vernost kralju: jedinom srpskom vladaocu, uz kneza Mihaila Obrenovića, koji je to bio po primagenituri a ne po izboru. Olga Popović–Obradović je pažnju usmerila na lociranje tog događaja u istorijski proces, to jest – na sam istorijski proces. Vratila se na razdoblje koje je prethodilo 29. maju 1903. godine, razlikujući u njemu dve etape: artikulaciju državno-pravnih programa i njihov sukob, a zatim traganje za kompromisom između njih. Zatim se usredsredila na neposredne i dugoročne posledice 29. maja 1903. godine. Otkrila je njihov protivrečan karakter (parlamentarno iskustvo 1903–1914) i ustanovila nužnost analize na dva nivoa: na nivou norme i na nivou prakse. Uz teško istorijsko nasleđe, prioritet nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda nad njegovim unutrašnjim razvitkom vodio ju je ka objašnjenju spore dinamike u modernizaciji države i izgradnji liberalne političke kulture. Najzad, epoha ratova (Balkanski ratovi 1912. i 1913, Prvi svetski rat 1914), za koju se Srbija pripremala od sticanja državne nezavisnosti 1878. godine, zaokružuju tematiku čijim je istraživanjima bila posvećena Olga Popović–Obradović.

Sigurno je da su u definisanju pomenute tematike, i to vrlo rano, važnu ulogu igrali talenat i istraživačka intuicija Olge Popović–Obradović. Ali, bili su potrebni i oslonci u nauci. U srpskoj historiografiji njih gotovo da nije bilo: ni starije, ni potonje generacije srpskih istoričara nisu pravile ni analize, ni sinteze 29. maja 1903. godine. Ako je prvima nedostajala distanca, šta je još bilo potrebno drugima? Već sama ova činjenica intrigirala je Olgu Popović–Obradović. Krenula je sa istraživanjima u dva pravca: *kakva je bila spoljna reakcija na još jedno ubistvo vladara u Srbiji* i *kakva je bila unutrašnja reakcija*.

Tražeci odgovor na prvo pitanje, Olga Popović–Obradović je zaključila: “Evropsko javno mnjenje je u osudi majskog prevrata i kralje-

ubistva bilo jednoglasno. Reagovanja su bila izuzetno oštra i pozivala su se na povredu osnovnih moralnih principa civilizovanog sveta. Strana štampa je žestoko napadala čin od 11. juna (po nov. kal. – L.P.) i pisala o tome tonom zgražavanja, osude, podsmeha pa čak i pretnje”.³⁶

Engleska je prekinula diplomatske veze sa Srbijom, uslovljavajući njihovu obnovu isključivanjem zaverenika iz vlade i njihovim kažnjavanjem. Do obnove diplomatskih odnosa došlo je tek 1906. godine, posle penzionisanja petorice zaverenika – oficira, koje je engleska vlada poimence označila. Rusija i Austro-Ugarska su osudile kraljeubistvo i smatrale nužnim kažnjavanje jednog takvog čina. Međutim, obe države su priznale novi režim, dopuštajući da rešenje zavereničkog pitanja bude čisto unutrašnja stvar. U suštini, svaka od pomenutih država vodila je računa prvenstveno o svojim interesima. Neopterećena ekonomskim i političkim interesima na Balkanu, Engleska je svoje prisustvo na njemu potvrđivala delujući sa pozicija “humanosti i morala”. Suparnice, Rusija i Austro-Ugarska, bile su, različito motivisane, ali podjednako zainteresovane za očuvanje *status quo-a* na Balkanu.

Daleko veći podsticaj za svoja istraživanja nalazila je Olga Popović–Obradović u unutrašnjoj recepciji 29. maja 1903. godine. On je kvalifikovan kao revolucija; njegovi izvršioци, oficiri–zaverenici, kao revolucionari, heroji. Kao takvi su zauzeli visoke položaje u vladi i vojsci, ali i na dvoru. Na površini jedinstveno, konačno slobodno da se koncentriše na ostvarenje “zavetnog cilja”, oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda – srpsko društvo je, ipak, bilo podeljeno. U samoj vojsci stvoren je antizaverenički pokret. Izvan vojske, nastalo je “Društvo za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja”. Revolucija za jedne, za druge – zločin. Zato, da bi stala među civilizovane narode, Srbija mora da se “očisti od 29. maja”. Za uspeh Srbije pred Evropom uslov bez koga se ne može ostao je (po Živojinu Periću, 1911) – “desolidarisanje od majskog prevrata, kojim su povređeni svi principi, i hrišćanski i moralni i pravni i politički”.³⁷ To nije bila podela koju je stvorio majski prevrat. Naprotiv, on ju je samo kristalizovao: sudar dve političke filozofije, koje su različito imenovane (zapadnjačka i slovenofilska, individualistička i kolektivistička, liberalna i narodnjačka, kapitalistička i socijalistička, reformska i revolucionarna, moderna i patrijarhalna), u Srbiji je već imao svoju istoriju. Sudar dva različita državno-pravna programa: *srbijanski* i *svesrpski* ili *velikosrpski*, u

³⁵ Prilozi: I Naučni razvoj Olge Popović–Obradović, 1, 2.

³⁶ Prilozi: I Naučni razvoj Olge Popović–Obradović, 1.

³⁷ Politički koncepti srpskih elita. VII Liberalizam i konzervativizam.

čijem je jezgru, naročito od sticanja državne nezavisnosti 1878. godine, bilo pitanje – *kakva ili kolika država*.

Srpska historiografija je bila manje pluralna od realne istorije Srbije. Ona je i sama postala veoma značajan činilac učvršćenja političke filozofije i državnopravnog programa koji je fiksirao oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda ne kao njegov politički i kulturni interes, nego kao njegov “zavetni cilj”. Stavljajući sve na jednu kartu – *ujedinjenje ili smrt* – i srpska historiografija je previđala pluralnost misli o državi i društvu, koja je, uprkos teškom istorijskom nasleđu, ipak postojala. Štaviše, svaka pukotina u socijalno, politički i nacionalno jedinstvenom supstratu, svaka različitost i mogućnost izbora, bila je žigosana kao izdajništvo. To je imalo posledice kako za razvoj ideja, tako i za sudbinu ličnosti, političkih stranaka i institucija. Naročito za jedno stanje duha: permanentni unutrašnji rat da bi se postiglo jedinstvo za rat sa spoljnim protivnikom.

Za Olgu Popović–Obradović bile su podjednako legitimne i jedna i druga politička filozofija, i jedan i drugi državnopravni program. Ona je istraživala njihovo artikulisanje, razvoj kroz nepomirljive sukobe i prividne kompromise, sledeći princip da jedno objašnjava drugo. U tom pogledu, doktorska disertacija Olge Popović–Obradović predstavlja uzor. Ali, racionalno povezivanje mnoštva činilaca i razlikovanje pojedinosti u celini karakteriše čitav njen naučni kopus: radove o ustavnom pitanju u prvoj Jugoslaviji, osvrte na krizu i raspad druge Jugoslavije i, možda najupadljivije, posthumno izdanje ove njene knjige.

Ključnu kontroverzu istorije Srbije u moderno doba: liberalna ili “narodna” država – Olga Popović–Obradović posmatrala je kao jedinstven proces, razlikujući u njemu tri faze: 1. *artikulacija i sukob državnopravnih i političkih programa*; 2. *pokušaj kompromisa*; 3. *dugoročna prevlast jednog od polova pomenute kontroverze*.

Formalno organizovanje političkih partija nije predstavljalo početak već kristalizaciju pomenute kontroverze. U vreme prvobitne kristalizacije njenih strana, Srbija nema druge tradicije osim epske, na kojoj se, potom, preko socijalista i radikala, temelji ideologija narodnjaštva. To reflektuje i izvorni srpski liberalizam i njegova alternativa – socijalizam odnosno radikalizam. Svetoandrejski liberali (1858), uglavnom zapadnoevropski đaci, bili su zagovornici načela individualne slobode i podele vlasti. U isto vreme, verovali su u “demokratsku suštinu” srpskog naroda kao osnovu njegove pijemontske uloge. Obavešteni o modernim idejama, ali i sami zarobljenici “idealizovane prošlosti”, svetoandrejski liberali su u

tradicionalnim ustanovama, pre svega u narodnoj skupštini, videli garanciju narodnog suvereniteta. Sa njima je ideja narodne skupštine sa ustavotvornom vlašću i počela da pušta dubok koren u istoriju srpske ustavnosti. U isto vreme, pisao je Slobodan Jovanović 1900. godine, ako bi se pokazalo da Srbija bez jedne takve skupštine ne može biti, to bi značilo “da našem političkom životu još oskudeva sredenost, i da ustavne reforme kod nas nisu reforme, već revolucije”.³⁸ I sama istorija Ustava od 1869. godine, koji je bio delo sporazuma liberala i vlade, predstavlja, po Olgi Popović–Obradović, “zapravo istoriju borbe za njegovu reviziju u kojoj su, kako u formi ustavnih predloga, stranačkih programa, tako i u brojnim skupštinskim raspravama, štampi i drugim publikacijama, formulisane osnovne koncepcije koje će, nekada u otvorenom, a nekada u latentnom sukobu, ostati trajno obeležje srpske ustavne istorije”.³⁹

U vreme kada u Srbiji nastaju prve političke partije (1881–1882), one već imaju za sobom neformalnu istoriju. Tako su liberalnoj eliti, koja je iz zapadnoevropskih zemalja donela ideje o modernoj državi, bile potrebne dve decenije da, uoči sticanja državne nezavisnosti 1878. godine, povuče razliku između “lažnog” i “pravog” liberalizma. Budući osnivači Napredne stranke (Stojan Novaković, Milan Piroćanac, Milutin Garašanin, Čedomilj Mijatović) već su tada izrazili svoju čvrstu rešenost da rade na tome da Srbija stane u redove “naroda jevrejskih, čiju civilizaciju visoko poštujemo”.⁴⁰ Za razliku i od svetoandrejskih liberala i od liberala 1868, čije je delo Ustav od 1869. godine, naprednjaci, “čisti liberali”, temelj novovekovne srpske države nisu tražili “u srpskoj političkoj tradiciji, nego u iskustvu moderne Evrope u kojoj su želeli da jednog dana vide i Srbiju”.⁴¹ Osnov za uređenje države “ne mogu biti duh i osobine naroda, nego uskladenost društvene i državne organizacije s ostalim savremenim narodima”.⁴²

Prvorazrednim zadatkom mlade nezavisne države, naprednjaci su smatrali njenu modernizaciju, po uzoru na male zapadnoevropske države. Njihova prva vlada, na čelu sa zapadnjakom Milanom Piroćancem, započela je sveobuhvatne unutrašnje reforme (politika, privreda, prosveta, sudstvo, vojska), koje su imale da se zaokruže donošenjem novog ustava. Zakonitost, lične i političke slobode i odgovorna vlada – to su principi

³⁸ Ustavnost i vladavina prava.

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ *Isto.*

⁴¹ *Isto.*

⁴² *Isto.*

kojima je Napredna stranka ostala dosledna u svojoj celokupnoj istoriji, i onda kada je uživala podršku dvora, i onda kada joj je dvor na pitanju ustava okrenuo leđa.

Narodna radikalna stranka, drugi pol srpske kontroverze, koja se prva organizovala, imala je takođe neformalnu istoriju, prema njenim osnivačima dugu jednu deceniju. Liberalizam je takođe bio demarkaciona linija: ni “lažni” ni “pravi” liberalizam, jer svaki je liberalizam utopija, već demokratija zasnovana na samoupravi naroda, *narodni* suverenitet, čije je vezivno tkivo *narodna* partija. Na tim osnovama utemeljio je Svetozar Marković, polovinom šezdesetih godina XIX veka, socijalističko učenje u Srbiji. Na tim je načelima nastala Narodna radikalna stranka. Više od jednog i po stoleća piše se o odnosu socijalizma i radikalizma. Olga Popović–Obradović je, s pravom, merodavnim smatrala stanovišta samih istorijskih aktera. U program Narodne radikalne stranke, govorio je njen osnivač i vođa Nikola Pašić, unete su “sve glavne tačke onog programa koji je Svetozar Marković pisao”.⁴³ Koje su to tačke?

Svetozar Marković je poznao sva glavna socijalistička učenja u Zapadnoj Evropi, barem u njihovoj politički operacionalizovanoj formi. Međutim, njemu su, ne samo racionalno nego i emotivno, bile najbliže ideje koje su, šezdesetih godina XIX veka, formulisane u ruskom revolucionarnom pokretu, čiji je *spiritus movens* bila “inteligencija koja se kaje” zbog ropskog položaja naroda: kreposno pravo po kome je seljak, zajedno sa zemljom, bio svojina plemića, ukinuto je carskim reskriptima tek 1861. godine. Rusija je kasnila sa modernizacijom. Ove ideje, koje je, po Nikoli Pašiću, Svetozar Marković “doneo u Srbiju” predstavljale su ruski odgovor na ona ista pitanja koja su postavljala zapadnoevropska učenja o revoluciji: o njenom karakteru, pokretačkim snagama i ciljevima. Ali i politička i socijalna revolucija u Zapadnoj Evropi, posle francuskog rata i posle poraza Pariske komune, bile su na zalasku: Evropa je ulazila u razdoblje političke i socijalne stabilnosti. Ruski revolucionari stvaraju novu revolucionarnu paradigmu: težište revolucije pomera se na seljačke narode, kakva je bila većina slovenskih naroda, a njen *spiritus movens* postaje ne revolucionarna buržoazija, već pripadnici višeg i nižeg plemstva i studenti. Ne-ponavljanje zapadnoevropskog puta, to jest kapitalizma i liberalizma, jer kapitalizam seljačke narode ne proleterizuje samo iznutra, već ih, kao celine, dovodi u položaj proletera prema industrijski razvijenim državama Evrope. Zapadnoevropska civilizacija nije rešila socijalno pitanje i ušla je u

⁴³ Isto.

fazu “truljenja”. Nasuprot njoj, stoji slovenska civilizacija, sa Rusijom kao kristalizacionom tačkom. U slovenskim ustanovama, ruskom *miru* i *opštini*, kao i u srpskoj *zadruzi* i *opštini* – sačuvani su principi kolektivne svojine i samouprave. Vladimir Solovjev je pisao: “to nije klica specijalno ruske budućnosti već ostatak opštečovečanske prošlosti”.⁴⁴ Ali, svejedno, novo se pronalazi u starom: nužan je samo istorijski skok iz niže u višu istorijsku fazu.

Svetozar Marković je, što gotovo da uopšte nije uočavano, odbacivao revoluciju kao delo revolucionarne manjine za koju je narod objekat oslobođenja i usrećenja. Ali i liberalizam. Uopšte, “princip političkog pluralizma, samu suštinu liberalne ideologije i liberalnog državnog poretka”.⁴⁵ Nasuprot i jednom i drugom, Marković je razvio koncept narodne revolucije, čiji je subjekat sam narod vođen svojom kritički mislećom manjinom, onom koju je jedino i mogao iznedriti seljački narod. Cilj je sačuvati narod kao homogenu celinu. Socijalno – kroz zadružni princip; politički kroz skupštinu izabranu na slobodnim izborima, opštim pravom glasa. Umesto podele, jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Ukratko, “socijalni preobražaj iznutra, na osnovu narodnog suvereniteta i opštinske samouprave; revolucija u Turskoj i federacija na balkanskom poluostrvu” – to je, po Svetozaru Markoviću, “jasan program što su ga iznele socijaliste u Srbiji otkada su se pojavili kao javni radnici”.⁴⁶

U svakom slučaju, kada se govori o dominantnim ideologijama u novovekovnoj Srbiji, mora se uzeti u obzir činjenica da je Svetozar Marković, uz Vuka Stefanovića Karadžića, jedini odolevao udarima vremena. Na njegovo mesto u političkoj i društvenoj Srbiji tokom dva poslednja veka nisu uticali ni oblici vladavine, ni državni okviri, ni politički režimi: to mesto je ostalo nepromenjeno.

Narodna radikalna stranka, čiji su osnivači bili najbliži saradnici Svetozara Markovića, pripadnici političke generacije koja je, potom, pola veka odlučujuće uticala na unutrašnju i spoljnu politiku Srbije – sledila je bit Markovićevog koncepta. Na socijalnom planu – odbacivala je kapitalizam zbog njegove nehumanosti kako prema pojedincu, tako i prema čitavom narodu. Na političkom planu – “narodno samoopredeljenje” i “potpuna narodna samouprava”, narodna partija. Na spoljnopolitičkom planu – “širenje državne teritorije i ujedinjenje svih Srba” u nacionalnu

⁴⁴ V. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd, 1995, str. 127.

⁴⁵ U ovoj knjizi poglavlje: Ustavnost i vladavina prava.

⁴⁶ V. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, II, Beograd, 1985, str. 335.

državu ili federaciju, “kako već udesno bude”.⁴⁷ Unutrašnji razvitak Narodna radikalna stranka je podredila ostvarenju “zavetnih ciljeva”. Otuda otpor reformama prve naprednjačke vlade, neprihvatanje međunarodnih obaveza, zadržavanje arhaičnih zakona, i opiranje novim.⁴⁸

Artikulisanje različitih političkih filozofija i državnopravnih programa, za koje su važni izazovi bili 1868, odnosno 1869. godina (ubistvo kneza Mihaila i Namesnički ustav) i 1878. godina (sticanje državne nezavisnosti), dobilo je svoju završnicu početkom osamdesetih godina (1882/83) u dva nacrtu ustava. Jedan je potekao iz Napredne stranke, drugi iz Narodne radikalne stranke. Svaki od ovih nacrtu temeljio se na već opisanim programskim načelima ove dve stranke. Prvi je predstavljao osnov za konstituisanje mlade nezavisne države i u njemu su “manje-više dosledno sprovedena sva klasična načela parlamentarnog sistema vlasti, među kojima neka, kao načelo autonomije predstavničkog tela, konsekvantnije nego i u jednom ustavu Kraljevine Srbije”.⁴⁹

Nacrt ustava Narodne radikalne stranke, koji je izradio njen Glavni odbor i dostavio ga, kao tajni dokument, svim mesnim odborima, polazio je od suprotnog načela: kolektivističkog. Po njemu, veliki deo državne vlasti prenosi se na sreske izborne organe, odnos između zakonodavne i izvršne vlasti reguliše se u skladu s načelom jedinstva vlasti; ustanovljava se jedno posebno telo s karakteristikama konventa, koje, pored isključivo ustavotvorne i delimično zakonodavne vlasti, ima još i ulogu ustavnog suda.⁵⁰

Naprednjački nacrt ustava, odnosno liberalni koncept države, naišao je na rezervu kod kralja Milana, ali i na snažan otpor radikala. Iz tih razloga je prva naprednjačka vlada podnela ostavku, a ubrzo je na pitanju sprovođenja zakona o stajaćoj vojsci, odnosno na pitanju razoružanja narodne vojske, koja je bila i važan oslonac Narodne radikalne stranke, došlo do oružane pobune (Timočka buna, 1883). Država je reagovala vanrednim stanjem, prekim sudom i suspenzijom rada Narodne radikalne stranke.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Vlada Jovana Ristića imala je ogromne teškoće da uveri Narodnu skupštinu da je obavezna da prihvati Berlinski ugovor (1878). Srpski građanski zakonik iz 1844. trajao je do 1946, više od sto godina, iako je žena, po njemu, bila inferiorna (V. u ovoj knjizi: “Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku”). Rad na nekim zakonima (zakon o opštinama) trajao je više decenija.

⁴⁹ Ustavnost i vladavina prava.

⁵⁰ Isto.

Bez obzira na ishod prvih sukoba između nosilaca koncepta liberalne države i koncepta *narodne* države, u njima je uspostavljen odnos snaga koji će se pokazati kao dugoročan. Prema malobrojnoj Naprednoj stranci, koja je polazila od slobode pojedinca kao kriterijuma legitimnosti državne vlasti, stajala je Narodna radikalna stranka sa shvatanjem naroda kao homogene celine. Ona je, dakle, polazila od kolektivističkog načela “duboko ukorenjenog u patrijarhalnom poretku u kome je srpski seljak od vajkada živeo”.⁵¹ Identifikujući narod sa seljaštvom, koje je činilo njegovih devet desetina, a svoj interes sa interesom naroda, ne razlikujući državu i društvo, Narodna radikalna stranka je postala stožer dominantne političke filozofije i državnopravnog programa koji je spoljnje oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda – naroda kao homogene celine – pretpostavio unutrašnjem razvitku mlade nezavisne države.

Olga Popović–Obradović dovodi u pitanje stanovište Slobodana Jovanovića, za srpsku historiografiju neupitnog autoriteta, po kome su Napredna stranka i Narodna radikalna stranka “dve stranke sa istim načelima, ali sa različitim metodama”.⁵² Ona, naprotiv, u ovim dvema strankama vidi dva pola srpske istorijske kontroverze: *kakva ili kolika država*, odnosno liberalna ili *narodna* država. U svojim daljim istraživanjima Olga Popović–Obradović kretala se linijom razlikovanja ovih polova, nastojeći da objasni poreklo i razvoj svakog od njih, ogromnu nesrazmeru u snazi, koja je dugoročno odredila ishod njihovog sukoba. Odnosno, društvenu i političku istoriju Srbije.

U toku oružane pobune seljaka (Timočka buna, 1883), kojoj je prethodila borba radikala u Narodnoj skupštini i u njihovoj štampi protiv modernih zakona prve naprednjačke vlade, kralj Milan je bio čvrsto rešen da uništi radikalizam u Srbiji. Neposredno posle bune, u nameri da ojača ličnu vlast, pokazao je rezervu i prema liberalizmu što je kao posledicu imalo odustajanje od započetih reformi. Poraz u ratu sa Bugarskom (1885) prisiljavao ga je, pak, na traženje kompromisa.

Timočka buna je zadala težak udarac radikalima, ali nije uništila radikalizam. Fizički podeljeni, radikali su imali dve taktike. Oni koji su ostali u zemlji, na slobodi ili u zatvorima, objektivno su išli naruku kompromisu. U listu *Odjek*, koji su pokrenuli već 1884. godine, obnovili su zahtev za reviziju Ustava od 1869, ali su o novom ustavu raspravljali “s

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

više-manje klasičnog liberalnog stanovišta”.⁵³ Međutim, ideja kralja Milana o sporazumu radikala i naprednjaka, podržana od dva prvaka Narodne radikalne stranke (Pera Todorović i Raša Milošević), koji su zbog Timočke bune bili osuđeni na smrt pa voljom kralja Milana pomilovani, bila je odbačena na skupštini radikala (1886, Niš). Iako je sporazum sa naprednjacima predstavljao uslov za oslobođenje osuđenih radikala, pomenuta skupština izjasnila se za sporazum sa liberalima.

Drugi, radikali u emigraciji, okupljeni oko vođe stranke Nikole Pašića, držali su se i dalje prevratničke taktike. Nastavili su da rade na pripremama ustanka u Srbiji s ciljem da se iz nje ukloni Milan Obrenović kao nosilac zapadne orijentacije u njenoj unutrašnjoj i spoljnoj politici. U tom cilju, Pašić je, zajedno sa najvećim srpskim rusofilom, mitropolitom Mihailom, uspostavljao veze najpre sa slovenofilskim krugovima u Rusiji, a zatim i sa njenim zvaničnicima. Kompromis je, po Pašiću, bio ravan izdaji programa stranke. Jer – “Radikalna stranka, za razliku od Liberalne i Napredne ne želi zapadne ustanove u Srbiji”.⁵⁴ Međutim, da bi sačuvali “stranku kao celinu”, Pašić je prihvatio ustavnu monarhiju. I tada, kao i sve vreme potom, za Pašića je bilo važno sačuvati suštinu, sam supstrat, socijalno, političko i nacionalno jedinstvo srpskog naroda, bez obzira na formu i na sredstva. Prihvatiti ustavnu monarhiju, ali neutralizovati krunu, jer je ona zapravo bila jedina brana političkoj svemoći radikala u Srbiji. Pristati na legalnu borbu za vlast, ali preko većinskog izbornog sistema eliminisati političke protivnike i ne odricati se ni zavereničkih metoda: od pisanog jači je uvek nepisani ustav, onaj koji proizlazi iz običajnog prava.

Kralj Milan je donošenje novog ustava uslovio učešćem u radu ustavotvornog odbora predstavnika sve tri stranke i usvajanjem ustava “od korice do korice”. Rađen po belgijskom ustavu od 1831, Ustav od 1888. nije, kako ističe Olga Popović–Obradović, ličio ni na program Narodne radikalne stranke od 1881, ni njen nacrt ustava od 1883; najviše je ličio na nacrt ustava Napredne stranke od 1882. Ali, radikali su od 600 poslaničkih mesta u Velikoj narodnoj skupštini imali gotovo apsolutnu većinu: ni brojno članstvo stranke, ni njeno masovno biračko telo u seljaštvu, nisu приметili nikakvu promenu programa. Sa takvom većinom u skupštini, vođstvo stranke je, s razlogom, na parlamentarne institucije gledalo kao na sredstvo da se ostvare načela *narodne države*: egalitarizam i samouprava, i

⁵³ Traganje za kompromisom (1883–1903).

⁵⁴ Isto.

Srbija pripremi za svoju glavnu misiju – oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda.

Posle donošenja Ustava od 1888, kralj Milan je abdicirao u korist svog maloletnog sina Aleksandra. Po drugi put od 1868, zemljom je upravljalo namesništvo. Nakon šestogodišnje emigracije, u Srbiju se vratio Nikola Pašić, sa učvršćenom pozicijom u Rusiji i pročišćenom političkom filozofijom u čijim su temeljima bili: Bog, narod i Rusija. Nije oklevao: sadržaj te filozofije saopštio je čim je stupio na tlo Srbije – glorifikacija “srpskog genija” kod koga su “uzvišene moralne osobine slovenskoga karaktera”; izraz toga “genija” je Radikalna stranka koja se koreni u idejama Svetozara Markovića; Ustav od 1888. je “veličanstvena tvorevina” i sa njim počinje “nova era”.

Tumačeći Ustav od 1888. kao delo isključivo Narodne radikalne stranke, to jest kao rezultat njene dvadesetogodišnje borbe sa Liberalnom i Naprednom strankom, Pašić u njoj, u Narodnoj radikalnoj stranci, vidi glavnog garanta “nove ere”. Da bi se izvršile reforme “ni desno ni levo od programa radikalne stranke... snažno i nepomično na njemu”,⁵⁵ Narodna radikalna stranka mora trajno ostati na vlasti. Vlast ne sme ponovo doći u ruke protivnika, to jest Liberalne i Napredne stranke, jer bi “onda sve što je stečeno propalo”.⁵⁶

Tretirajući Liberalnu i Naprednu stranku, koje su učestvovala u izradi Ustava od 1888, po slovu liberalnog, kao neprijatelje – “Pašić je”, zaključuje Olga Popović–Obradović, “prirodno, morao doći i do razumevanja parlamentarnog života kao međustranačkog rata, koji traži stalnu budnost, čvrstu organizaciju i neumoljivu disciplinu”.⁵⁷

Po svojoj organizaciji, Narodna radikalna stranka je od početka više ličila na vojničku nego na političku organizaciju. Liberalni Ustav od 1888, parlamentarni sistem, nisu u tom pogledu doneli nikakvu promenu. Naprotiv, vođi stranke su naglašavali potrebu njene snažne centralizacije u interesu jedinstva. Potrebno je, smatrao je Stojan Protić, “da se na jednom i od jednog čoveka ili tela može sigurno davati impuls za rad i kretanje celoj stranci”. Za Protića je, pri tom, taj “jedan čovek” bio Nikola Pašić, koji je na čelu stranke ostao od njenog osnivanja do svoje smrti (1881–1926). Stranka je postala politički hegemon i partijskom životu i političkoj kulturi u Srbiji dala monistički karakter, ali sa kojim ciljem?

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

Većinski izborni sistem omogućavao je radikalima da obrazuju homogenu vladu. Ali, njihov cilj nije bio samo partijska vlada, već osvajanje države. Sva vlast morala je doći u ruke radikala, dok je za neradikale u državi bilo mesta samo kao za građane drugog reda. Tako su, zaključuje Olga Popović–Obradović, prva iskustva parlamentarizma u Srbiji neodvojiva od njenih prvih iskustava sa partijskom državom.⁵⁸

Poslednja decenija XIX veka u Srbiji bila je u znaku permanentne ustavne krize, koja je kulminirala drugim udarom kralja Aleksandra (1894), kada je suspendovan Ustav od 1888. a na snagu vraćen Namesnički ustav. Posle pokušaja uspostavljanja lične vlasti, oktroisan je Ustav od 1901. Kao presudan politički činilac, Narodna radikalna stranka je bila spremna i na manje slobodouman ustav: “Ne traže se neke velike političke slobode, traži se samo pravna sigurnost”⁵⁹ – pisala je Pašićeva *Zakonitost* posle donošenja Ustava od 1901. Još od pristanka na ustavnu monarhiju u emigraciji, a zatim od Ustava 1888, stvarne političke hegemonije Narodne radikalne stranke, njen vođa je, u skladu sa načelom da su sva unutrašnja pitanja podređena “nacionalnom zadatku”, relativizovao formu. “Nacionalna sloboda celog srpskog naroda”, kazaće Pašić 1902. godine, “bila je za mene veći i jači ideal, no što je sloboda Srba u Kraljevini”.⁶⁰ A 1905. da je “sva pitanja, pa i samo rešenje ustavnog pitanja” podređivao “ideji narodnog oslobođenja”, to jest ideji srpskog naroda kao homogene celine u granicama jedne države.⁶¹

Do prvih otvorenih razlika u Narodnoj radikalnoj stranci došlo je 1901. godine, kada se grupa intelektualaca (Jovan Žujović, Jovan Skerlić, Jaša Prodanović, Jovan Cvijić, Milan Grol, Boža Marković) – *samostalci* – nije složila sa vođom stranke i većinom okupljenom oko njega – *staroradikali* – zbog njihovog prihvatanja oktroisanog ustava i koalicije sa Naprednom strankom – “fuzija”. U pojavi ove grupe Olga Popović–Obradović videla je klicu bipartizma, koji će se ostvariti tek 1906. godine stvaranjem Samostalne radikalne stranke. Ali je u temeljnoj analizi, koja je jedinstvena u srpskoj historiografiji, dokazala nenarušeno ideološko jedinstvo između samostalaca i staroradikala, čije jezgro čini ideja ujedinjenja.⁶² I za članstvo i za birače, i jedni i drugi su bili i ostali radikali.

⁵⁸ *Isto.*

⁵⁹ *Isto.*

⁶⁰ *Isto.*

⁶¹ *Isto.*

⁶² Politički koncepti srpskih elita.

Samostalci su sebe videli kao “so koja ne da srpskom društvu da truli”; njima je “Srbija preča od svega i svakoga”.⁶³ U praktičnoj politici, njihovo levičarstvo, kako kaže Olga Popović–Obradović, “nije se iskazalo kao zastupanje evropskog socijalizma ili republikanizma, nego kao okretanje počecima Radikalne stranke, vremenu koje je već bilo dobilo svetački oreol i ušlo u svet mitova”.⁶⁴ Dakle, kritika sa pozicija izvornih načela stranke kao onog čistog vrela kome stranka treba da se vrati. A to vrelo je, po Jovanu Žujoviću, prvi program Narodne radikalne stranke, koji je isto što i “potpuna narodna samouprava”. Radikalnom kritikom, koja je znatno doprinela stvaranju prevratničke atmosfere,⁶⁵ samostalci nisu išli prema liberalnoj državi, već su hteli da “poradikaliju u stranci ono što se razradikalilo”.⁶⁶ Ali, ni staroradikali nisu posezali za promenama programa. Radi se o istom supstratu: “Samouprava i egalitarizam bili su jedini program koji su široki radikalski slojevi – obuhvatajući uglavnom siromašno neprosvećeno seljaštvo – osećali bliskim, svojim. Za njih je državni ideal i dalje bila ‘seljačka država’ bez birokratije i velikih društvenih razlika – ona ista ideja s kojom je stranka nastala i u ime koje se narod dizao na bunu”.⁶⁷ I sa kojom se spremala za ostvarenje “zavetnih ciljeva”.

Od ustavnih nacrti Napredne stranke (1882) i Narodne radikalne stranke (1883), preko Ustava od 1888. do ustavne nestabilnosti devedesetih godina (ukidanje Ustava od 1888, vraćanja na snagu Ustava od 1869, oktroisanje Ustava od 1901) liberalni ustavni koncept je oslabljen. Prevladao je koncept koji je predstavljao svojevrsnu mešavinu liberalnih i konzervativnih načela. U stvari, liberalne forme uz koncept *narodne* države u praksi.

Radikali su smatrali da je Ustavu od 1888. “glogov kolac” udaren 1892. godine, kada je formirana manjinska vlada liberala. Opozicija je, pak, u političkoj hegemoniji Narodne radikalne stranke, u partijskoj državi, videla glavni uzrok obesmišljanja liberalnog Ustava od 1888. U takvom odnosu, zaključuje Olga Popović–Obradović, stajali su pogledi političkih partija u Srbiji na ustavno pitanje uoči 29. maja 1903. godine.

Posle ubistva poslednjeg Obrenovića, kralja Aleksandra, Srbija se našla u neustavnom stanju. Formirana je revolucionarna vlada, ali stvarna

⁶³ V. Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije*, Beograd, 2006, str. 313.

⁶⁴ Politički koncepti srpskih elita.

⁶⁵ “Kralja Aleksandra ubila je vojska”, pisao je Jovan Žujović, “pošto ga je naš *Odjek* (list samostalaca – L.P.) svojom vatrom moralno ubio”. V. Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije...* str. 313.

⁶⁶ Traganje za kompromisom (1883–1903).

⁶⁷ *Isto.*

moć nalazila se u rukama oficira–zaverenika: iz njihovih je redova bilo najmanje 5 od ukupno 9 ministara. Izuzev Napredne stranke, u vladi su bile zastupljene ostale stranke: liberali i samostalci koji su učestvovali u zaveri i staroradikali koji su zaverenike podržali.

Revolucionarna vlada vratila je u život Ustav od 1901. i sazvala oba doma narodnog predstavništva, stavljajući mu u izgled donošenje ustava i izbor kralja. Opredeljujući se za pravni kontinuitet i u isto vreme rešavajući ustavno pitanje bez obzira na važeća ustavna ograničenja, narodno predstavništvo se pretvorilo u revolucionarnu konstituantu. U toj činjenici se nalazila, po Olgi Popović–Obradović, ona potvrda stanovišta o političkoj istoriji Srbije kao istoriji revolucije i njenom ustavnom razvitku kao odsustvu ustavnosti.

Vojska je odmah posle ubistva kralja Aleksandra Obrenovića za novog kralja proglasila Petra Karađorđevića. Narodno predstavništvo je potvrdilo taj izbor, a pre izbora kralja donelo ustav. Brutalno ubistvo prethodnog kralja i izbor novog kralja, uz uslov da pristane na već usvojeni ustav, praktično su ukinuli neprikosnovenost kralja. Neki politički prvaci u Srbiji nisu nalazili nikakvu razliku u izboru Petra Karađorđevića za kralja od izbora Nikole Pašića za predsednika Narodne radikalne stranke.⁶⁸ A kad je Nikola Pašić umro, strana štampa je o njemu pisala kao o “nekrunisanom kralju” Srbije.⁶⁹

Ustav od 1903. preuzeo je, sem izbornog sistema, gotovo sve odredbe Ustava od 1888. i odgovarao je “liberalno-demokratskim standardima XIX veka”.⁷⁰ Ali, “novo stanje”, “zlatno doba”, čiji je početak trebalo da označi njegovo donošenje, rezultat je sadejstva dva činioca: legalnog, koji je oličen u narodnom predstavništvu, odnosno u političkim strankama, i vanustavnog, oficira–zaverenika, iza kojih je stajala vojska. U ovom sadejstvu Olga Popović–Obradović nalazila je glavnu protivrečnost srpskog parlamentarizma u začetku. Ali, nedefinisanost parlamentarnih institucija i njihovih međusobnih odnosa nije tumačila samo kratkim, jedanaestogodišnjim, trajanjem prvog razdoblja srpskog parlamentarizma. Njena istraživanja su pokazala da je nacionalizam bio polje njihovog pomirenja. I oficiri–zaverenici i političke partije, sem naprednjaka, 1903. godine, a potom i civilna i vojna vlast, imali su isti prioritet: nacionalno

⁶⁸ Parlamentarno iskustvo (1903–1914).

⁶⁹ V. Latinka Perović, “Usredsređenost na nacionalno oslobođenje i ujedinjenje”. Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, I, Beograd, 1997.

⁷⁰ Parlamentarno iskustvo (1903–1914).

ujedinjenje. Svaka forma, uključujući i parlamentarnu, prihvatljiva je ako ne ugrožava taj cilj.

Sprega vojske i politike u Srbiji nije bila nova. Ipak, 29. maja 1903. došlo je do važnog zaokreta. Dotle je vojska bila pod vlašću kralja, posle toga je bilo obrnuto. Oficiri–zaverenici okončali su zapravo dugogodišnji rat radikala protiv dinastije Obrenovića kao nosioca zapadne orijentacije Srbije u spoljnoj i unutrašnjoj politici. Rat radikala protiv moderne države, a za narodnu državu. Oficiri–zaverenici su postali politička sila zaslugom narodnog predstavništva, “a svoj položaj institucije koja stoji iznad ustava i zakona dugovali su pre svega radikalnoj vladi i radikalnoj skupštini”.⁷¹ Prva skupština izabrana posle 29. maja 1903. godine kvalifikovala je oficire–zaverenike kao revolucionare, a njihov čin kao delo za slobodu. Vojska je bila garant režima, a režim je zaštitu zaverenika podigao na nivo državne politike. Ova međuzavisnost u vreme parlamentarizma predstavljala je, za Olgu Popović–Obradović, jedan od najtežih istraživačkih problema, i ona je njegovo rešenje tražila u rekonstrukciji istorijskog i političkog nasleđa novovekovne Srbije.

Nacionalno ujedinjenje i širenje državne teritorije postalo je posle 29. maja 1903. godine glavni cilj državne politike, a ne samo ambicija vojske. Nije, dakle, vojska bila “pionir srpskog nacionalizma”, već je nacionalizam generirao njenu ulogu, određujući i sadržaj parlamentarizma. Upravo u razdoblju 1903–1914. prvi put je jasno artikulisan, kako kaže Olga Popović–Obradović, “specifični ‘demokratizovani’ vid militarizma”, koji je “svoje najdublje izvorište pronalazio u dominantnom, tako reći konsenzualnom političkom opredeljenju za rat kao način rešenja srpskog pitanja”.⁷² Prva polovina kratkog razdoblja parlamentarizma protekla je u pripremama za rat, a druga polovina u vođenju ratova. Rastući nacionalizam i ratno raspoloženje dobili su posle aneksione krize, 1908, karakteristike prave ratne psihoze koja je rezultirala militarizacijom društva u celini. Srbija je upoređivana sa vojnim logorom.

Uz podršku političkih stranaka i intelektualaca, nastajale su paravojne formacije. Razmišljalo se o obaveznom vojničkom vaspitanju u školama. Stvorena je organizacija “Narodna odbrana”. Pokrenuti su listovi koji su propagirali militarizam. Najzad, stvorena je tajna oficirska organizacija “Ujedinjenje ili smrt” (“Crna ruka”), koja je, preko lista

⁷¹ Isto.

⁷² Vojna i civilna vlast u Srbiji 1903–1914. godine.

Pijemont, saopštila svoje geslo: “nikakvi sporedni obziri, ni malo sentimentalnosti, pre svega i iznad svega zdravi i državotvorni egoizam”.⁷³

Formalno, vojska nije narušavala ustavnost i parlamentarizam. Olga Popović–Obradović je pokazala da vojsci to nije ni bilo potrebno jer je delovala preko legalnih institucija, relativizujući njihov smisao. Vojska se, pri tom, koristila autoritetom sile “koja je novi režim stvorila i koja ga u svakom trenutku može osporiti”.⁷⁴ Ali, ni novi režim nije mogao držati vojsku u granicama stroge ustavnosti. Ne samo zato što je ona bila garant njegove vlasti, već zato što bez nje nisu mogle biti ostvareni ciljevi državne politike u ime kojih je i izvršen prevrat. Prema tome, potvrđan je odgovor na pitanje koje je postavljao jedan tadašnji politički prvak: “da li svaki režim mora da bude veran svom poreklu i... održati (se) onim istim načinom na koji je i postao”.⁷⁵

Politička uloga vojske imala je, dakle, izvorište u širokom savezu koji je stvoren i oko pomenutog cilja i oko načina kako da se on ostvari. Jedan od vodećih srpskih intelektualaca, naučnik Jovan Cvijić, pisao je, 1907, “mi moramo biti zemlja za rat spremna”, Srbija mora imati “znatnu i spremnu vojsku”.⁷⁶ A posle balkanskih ratova, koji su Srbiji doneli veliko teritorijalno proširenje, i to na prostoru koji je, kako kaže Olga Popović–Obradović, bio “srž mita o ’osveti Kosova””,⁷⁷ autoritet vojske dostigao je neslućene visine: ona je postala sakrosanktna institucija. Posle trijumfalno završene prve etape u ostvarenju “nacionalnog zadatka”, porasle su ambicije. Naravno, ne samo kod vojske. Rat je bio stanje duha. Olga Popović–Obradović navodi kako je francuski novinar Alber Muse video Beograd 1914. godine: “u bednim kafanama, uz šljivovicu, okuplja se čitava jedna klijentela (studenti, bivše komite, izbeglice iz Bosne) da za stolom prekroje i preurede Evropu”. “To nije naivna igra”, dodaje Muse.⁷⁸

Ostvarenje “nacionalnog zadatka” kao prioritet režima posle 29. maja 1903. godine, to jest pretpostavljanje ujedinjenja srpskog naroda u jednu državu unutrašnjem razvitku Kraljevine Srbije kao moderne države, odredilo je početke srpskog parlamentarizma. Ti su počeci u znaku velike političke uloge vojske i političkog monopola Narodne radikalne stranke. Sa stanovišta norme, sadejstvo legalnog i vanustavnog činioca je protivrečno.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Mit o začecima parlamentarizma u Srbiji: “zlatno doba” srpske demokratije.

⁷⁶ Vojsna i civilna vlast u Srbiji 1903–1914. godine.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

Međutim, jedinstvo cilja čini ova dva činioca kompatibilnim u praksi. Olga Popović–Obradović je prva u srpskoj historiografiji razlikovala ova dva nivoa i na primeru parlamentarizma dala model za proučavanje modernih institucija u predmodernom društvu. U tom razlikovanju nalazi se ključ za raskorak između reči i dela kao konstante razvoja Srbije u moderno doba: promene su vršene na površini supstrata, ne dotičući sam supstrat: promeniti sve da se ne promeni ništa.

Monistička politička kultura imala je svoje utemeljenje u srpskom seljačkom društvu. Ali, ona je, najpre iz ideoloških a potom iz demagoških razloga, i ciljano održavana: partijski interes je poistovećivan sa interesom srpskog naroda kao socijalno, politički i nacionalno homogene celine. To je srpski radikalizam. On, kako je pisao radikaliski *Odjek* 1889. godine, posle donošenja liberalnog ustava od 1888. godine, nije u srpski narod unet sa strane, njegov koren nalazi se u samom srpskom narodu, u tradiciji zadruga i opštine. Te su ustanove, zadruga i opština, mogle nestati, ali ne i mentalitet koji su one stvorile.⁷⁹ Od toga da mentalitet bude sačuvan mnogo je manje važno da li će biti oličen u jednoj ili u dve stranke. Ni 1904, ni 1906. godine nije bilo ugroženo ideološko jedinstvo radikala, kao ni njihova politička dominacija. U jedanaestogodišnjem trajanju srpskog parlamentarizma staroradicali su sami vladali 5,5 godina, a u koaliciji sa samostalcima 4 godine. Izbor *smrt ili ujedinjenje* nije postavila samo tajna oficirska organizacija, već vladajući radikali, koji su žrtve u ratovima smatrali glavnim adutom u širenju državne teritorije i u povlačenju novih granica.

Stvarne izdanke političkog pluralizma, koji je uslovljen drugačijim konceptom države, Olga Popović–Obradović je nalazila u malobrojnim naprednjacima i socijaldemokratima. Njihovi poslanici, Vojislav Marinković i Pavle Marinković, Dragiša Lapčević i Triša Kaclerović, kao i intelektualci poput Živojina Perića,⁸⁰ vladajućem shvatanju nacionalne politike, koje je primat davalo veličini države, odnosno granicama, dosledno su suprotstavljali shvatanje koje je težište stavljalo na unutrašnji razvitak Srbije. Uz vladajući koncept *narodne* države, u čijem je središtu narod kao homogena celina, tek liberalni koncept države sa slobodnim pojedincem u svom središtu označava začetak političkog pluralizma u Srbiji. Odbacivani od savremenika i zanemarivani od istoričara,⁸¹ nosioci

⁷⁹ “Srpski radikalizam”, *Odjek*, 7. maja 1889.

⁸⁰ Živojin Perić između liberalizma i konzervatizma.

⁸¹ U tom smislu, Olga Popović–Obradović predstavlja izuzetak. Ona je proširila dijapazon relevantnih izvora. Moglo bi se reći da je ona otkrila list *Nedeljni pregled*, u kome je, posle 29. maja 1903. godine, najviše i razvijan koncept liberalne države.

koncepta liberalne države kao takvi postaju relevantni tek u svetlu potonjeg istorijskog iskustva, koje je pokazalo da težnja ka homogenoj nacionalnoj državi i rešenju nacionalnog pitanja u svenacionalnom državnom ujedinjenju – na Balkanu vodi u rat “svih protiv svijū”. Kako nisu bili ni dogmatici, ni demagozi, ni nacionalisti,⁸² ponajmanje šoviniisti i slovenski rasisti – nosioci koncepta liberalne države u Srbiji mogli su racionalno da artikulišu kako neposredan, tako i dugoročan nacionalni interes. Zato su i mogli da razmišljaju u perspektivi složene države, to jest federacije kako na Balkanu, tako i u Jugoslaviji posle 1918. godine. “Ne treba Veliko-Srbi”, apelovao je Živojin Perić na srpske intelektualce, “da strahuju za sudbinu Srpskoga Naroda u federativnoj Jugoslaviji pa ni u autonomnoj Bosni i Hercegovini: jednom sa ostalim narodima u Državi, oni će moći, nesumnjivo, sačuvati svoju individualnost samo ako imaju, kao što mislimo, dovoljno snage i vrednosti. Jedino onaj narod, u jednoj nacionalno heterogenoj zemlji, traži za sebe hegemoniju i predominaciju, tj. materialnu silu kroz vlast, koji, sumnjajući u svoju intelektualnu moć, ne oseća se dovoljno sigurnim da se održi bez sile.”⁸³

Nosioci koncepta moderne države u Srbiji znali su, kako je govorio Milan Piroćanac, “da sa duhom vremena ne vodi se šala”.⁸⁴ Obeleženi vremenom i određeni novom istorijskom realnošću, oni istoriju nisu shvatali kao “osvetu”, niti su se pozivali na “pradedovske kosti”. Za njih budućnost nije bila zamisliva kao obnovljena prošlost. Retki među njima išli su i ispred svoga vremena. Njima nisu izmicala ni anticipatorske ideje, kakva je u Evropi, dvadesetih godina prošloga veka, kao reakcija na Prvi svetski rat, bila ideja ujedinjenih država Evrope.⁸⁵ Sa stanovišta shvatanja nacionalnog interesa kao velikosrpskog, oni su smatrani izdajnicima i tretirani su kao politički neprijatelji vladajuće stranke, što je značilo – i naroda. Ali i kao takvi, imali su slobodu da kritikuju vladajući koncept države i predviđaju njegove dugoročne posledice. Upravo u toj činjenici se i ogleda značaj začetaka političkog pluralizma u monističkoj političkoj kulturi kao osnovi i za levi i za desni totalitarizam.

⁸² “Ja odbacujem”, govorio je Živojin Perić 1923. godine, “nacionalnu sentimentalnost jer ne prihvatam devizu koja kaže da *patriotska laž predstavlja dužnost*”. Živojin Perić između liberalizma i konzervatizma.

⁸³ *Isto.*

⁸⁴ Milan S. Piroćanac, *Ustavnost*, Beograd, 1881, str. 33.

⁸⁵ Živojin Perić između liberalizma i konzervatizma.

4. Istoričar kao savremenik: znanjem protiv upotrebe istorije

Olga Popović–Obradović je prva u srpskoj historiografiji precizno identifikovala dva shvatanja srpskog nacionalnog interesa. Prvi je ujedinjenje srpskog naroda u jednu veliku državu, a drugi je modernizacija realne srpske države. Dva koncepta srpske države, *narodna*, zasnovana na samoupravi i moderna, na vladavini prava. Dva pola srpske istorijske kontroverze *kakva ili kolika država*. Paralelno i ravnopravno je istraživala i jedno i drugo shvatanje, i jedan i drugi koncept, i jedan i drugi pol kontroverze. Bez rezultata do kojih je ona došla ne može se, kao što je već rečeno, napisati istorija Srbije na kraju i na početku XX veka. Ali, ti rezultati su poslužili Olgi Popović–Obradović i kao ključ za razumevanje tragičnog kraja jugoslovenske države. U tom smislu, njen celokupan rad, bez obzira na formu (studije, rasprave, članci, prikazi, učešće u dokumentarnom filmu ili na tribini), predstavlja jedinstven intelektualni napor, koji je podsticala retko jaka strast razumevanja i prošlosti i sadašnjosti.

U srpskoj intelektualnoj eliti, posebno u akademskoj zajednici, na kraju XX veka, malo je bilo ličnosti koje se nisu angažovale u političkom životu. To su pojedinci među kojima – Olga Popović–Obradović. Na podjednakoj udaljenosti i od režima, koji nikada nije personalizovala, i od opozicije, u kojoj je nalazila važnog činioca u razbijanju višedecenijskog monopartijskog sistema, ali ne i alternativu državnom programu na delu, ona, međutim, nije bila pasivna. Naprotiv, njen isključivo profesionalni angažman ispunjavao je, intelektualno i moralno, a posredno i politički, onu marginu koja je sprečila da vladajuće shvatanje srpskog nacionalnog interesa postane i totalno.

Godine krize jugoslovenske države, čije je ne samo početke nego i ishod nazirala u ranim sedamdesetim godinama prošloga veka, kada je u Srbiji poražen koncept moderne države;⁸⁶ zatim, godine antibirokratske revolucije u Srbiji, oko čijeg je cilja – prekomponovanje jugoslovenske države, tj. napuštanje konsenzualnog Ustava od 1974. kao njene osnove – postignut sporazum intelektualne, verske, političke i vojne elite, i ostvareno

⁸⁶ V. u ovoj knjizi: “Rasprava o liberalizmu. Jedan koncept Srbije”; “Poraz moderne Srbije”.

jedinstvo sa masama;⁸⁷ najzad godine ratova koji su, posle neuspelog pokušaja recentralizacije i majorizacije Jugoslavije (“moderna federacija”, “jedan čovek jedan glas”), vođeni za uspostavljanje granica etničke srpske države⁸⁸ – Olga Popović–Obradović je provela u radu na svojoj doktorskoj tezi. Naizgled zaklonjena tim radom od događaja, ona je zapravo dolazila do ključa u kome će te događaje tumačiti. Vrlo brzo posle odbrane doktorske teze, precizirala je svoje stanovište sa koga je, kao istoričar države i prava, posmatrala događaje čiji je savremenik bila.⁸⁹

Trebalo je, pre svega, odoleti iskušenju vremena i objašnjenje za dramatični raspad jugoslovenske države i slom Srbije na kraju XX veka ne tražiti samo u pedesetogodišnjem komunističkom razdoblju. Olgi Popović–Obradović je, kao retko kome i ne samo u srpskoj historiografiji, to polazilo za rukom. Iz dva razloga. Prvo, ona je srpski slučaj posmatrala u istorijskom, socijalnom i kulturnom kontekstu balkanskih naroda. Drugo, i sam komunistički poredak situirala je u taj kontekst. Analitički odnos pretpostavila je dominantnom političkom odnosu: na taj način razložila je komunistički poredak na tendencije koje su unutar njega postojale.

Balkanski narodi imaju zajedničke karakteristike koje im nisu dopustile da do kraja XX veka izrastu “u moderne nacije”, već su ih gurale na “rub civilizacije”. Njihovi nacionalni projekti, odnosno državni programi “polazili su od imaginarne prošlosti, od mitova, držeći ih stalno u sukobu sa stvarnošću”. Naime, nacionalno jedinstvo shvaćeno kao državno ujedinjenje identifikovano je kao nacionalni interes, a veličina državne teritorije i granice postale su opsesija intelektualnih i političkih elita. Kako su istorijske okolnosti na Balkanu učinile da svaka nacija izlazi izvan granica matične nacije, pomenuto shvatanje nacionalnog interesa dovodi u pitanje granice postojećih država. Tako, pripreme za rat i ratovi postaju trajno stanje na Balkanu, koje je u dubokoj protivrečnosti sa idejom moderne države i liberalne demokratije. Na kraju XX veka, zabluda o etničkoj državi na Balkanu dobila je najviši izraz u srpskom iskustvu: “Pokazalo se da je preovlađujuća svest srpskog naroda duboko arhaična, da njome dominira agrarno-kolektivistički mentalitet sa izrazito autoritarnom političkom kulturom, indiferentnost prema individualnim pravima i slobodama, netolerancija prema drugom i drugačijem i iznad svega strah od

⁸⁷ *Isto*, “Republika Srbija i autonomne pokrajine”; “Ustav od 1974. između dve nepomirljive suprotstavljene mogućnosti”.

⁸⁸ *Isto*, “Tabui velikodržavnog nacionalizma”.

⁸⁹ *Isto*, “‘Upoznaj sebe’ ili problem racionalne artikulacije nacionalnog interesa na Balkanu. Srpsko iskustvo na kraju XX veka”.

modernizacije.”⁹⁰ Ponovo je ujedinjenje svih Srba u jednu državu pretpostavljeno unutrašnjem razvitku Srbije. Ponovo su oživljeni mitovi: mit o Kosovu, izvornom demokratizmu srpskog naroda i njegove državne ideje, koji su nespojivi sa komunizmom, o srpskom narodu kao objektu zavere i žrtvi. Na toj osnovi je, osamdesetih godina prošlog veka, otvoreno srpsko pitanje: ili prestruktuiranje federacije na bazi većinske demokratije, što je značilo odbacivanje Ustava od 1974, ili raspad jugoslovenske države, uz nove granice. Ponovo je izostala *moderna* država kao alternativa *narodnoj*, etničkoj državi srpskog naroda.

Na temelju svojih znanja o ustavnom pitanju u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, Olga Popović–Obradović je podsećala da je federativna formula bila jedina racionalna ideja, pretpostavka kompleksnih, multietničkih društava. Ta je formula i dovela komuniste na vlast; iz nje su proizašle republičke granice, koje je rat tragično potvrdio. Latentni otpor složenoj državi u Srbiji postaje otvoren kada je komunistički poredak izgubio legitimacijski osnov.

Formula u suštini sovjetskog federalizma bila je u Jugoslaviji istrošena već početkom šezdesetih godina XX veka. Ona se pokazala kao prepreka unutrašnjoj ekonomskoj i političkoj reformi, modernizaciji u celini. U isto vreme, bila je garant arbitrarne uloge centra i lične vlasti vođe. Česte promene ustava bile su proces i unutar komunističkog pokreta, traženje regulativne formule za višenacionalnu državu. Ta formula nikako nije bila, za sve narode u Jugoslaviji, na tragu centralističke i unitarne države.

Prvi pokušaj nacionalne politike u Srbiji, koji je izlazio iz tradicionalne dileme jugoslovenstvo–srpstvo, Olga Popović–Obradović nalazi početkom sedamdesetih godina XX veka. Taj novi koncept definisan je u okviru federativne Jugoslavije i zaokružen Ustavom od 1974. U isto vreme, viđen je kao šansa za razvoj Srbije kao moderne države. Ovaj koncept Olga Popović–Obradović je nalazila na onoj istorijskoj vertikali čije je uspostavljanje pratila od ustavnog nacrtu Napredne stranke 1882. godine. Ta vertikala je brutalno presecana, uključujući i politička ubistva, ali se iznova i uspostavljala. Tretirana još od ustavnog nacrtu Narodne radikalne stranke 1883. godine kao izdajnička, ona je, uz različite predznake, takvom uvek smatrana. Osamdesetih godina XIX veka kao austrofilaska. Dvadesetih godina prošlog veka njeni su nosioci napadani kao zagovornici politike “do plota”. Nisu, međutim, ostajali bez odgovora. “To

⁹⁰ *Isto*.

nije tako sigurno da politika do plota ne valja odnosno da politika preko plota valja. Jer se može i u politici kao i u privatnom životu desiti da se izgubi i do plota kada se gleda preko plota”.⁹¹ Sedamdesetih godina XX veka njeni su predstavnici smatrani “lažnim liberalima” i dogmatima, ali nisu otišli bez upozorenja da je nacionalizam “pitanje svih pitanja moderne Srbije”,⁹² zapravo jedna koncepcija nespojiva sa koncepcijom moderne države.

Pokušaj formulisanja nacionalne politike u Srbiji sedamdesetih godina, u čijoj su osnovi bili sporazumni karakter jugoslovenske države i moderna država i društvo, u Srbiji su dobijali udarce sa raznih strana. Od najvišeg jugoslovenskog vrha zbog orijentacije na tržišnu privredu; zbog velikih sistema i tehnokratizma; zbog pluralizma u društvu, koji je, i bez višepartijskog sistema, ugrožavao politički monopol vladajuće partije; zatim zbog poštovanja procedura i javnosti rada partijskih organa; zbog tolerancije kritičara sistema, bez obzira na pozicije sa kojih je kritika dolazila, nacionalističke ili novolevičarske. Ali, pre svega zbog politike sporazuma sa drugim jugoslovenskim narodima, koja je isključivala arbitražu nadnacionalnog centra, odnosno ličnu vlast.

Iznutra, iz same Srbije, napadi su bili motivisani istim ideološkim razlozima: to je i dovelo do sporazuma jugoslovenskog vrha sa dominantnom tendencijom u samom komunističkom pokretu. Do kristalizacije podele u komunističkom vođstvu Srbije došlo je na pitanju ustavnih amandmana iz 1971. godine, koji su predstavljali uvod u Ustav od 1974, tj. na pitanju karaktera jugoslovenske države: centralizovana i unitarna ili sporazumna država. Budući da je svaki projekt unutrašnjeg razvoja, dakle, odnos prema modernizaciji, bio neraskidivo povezan i neposredno zavisao od odgovarajućeg programa nacionalne politike, srpski liberali su, po Olgi Popović–Obradović, “stajali u izrazitijem raskoraku sa nacionalizmom u srpskoj sredini i bili njegovi neumoljivi protivnici”.⁹³ To je odredilo i odnos intelektualne elite prema liberalima, odnosno njihovu interpretaciju u Srbiji, bitno različitu od njihove interpretacije u bivšim jugoslovenskim republikama, pa i u svetu. Taj odnos ilustruje dijametralno suprotan stav intelektualne elite prema liberalima, s jedne strane, i prema Aleksandru Rankoviću, s druge strane. O sadržaju politike, o dva koncepta države koji su se manifestovali preko liberala i Rankovića, a koje su starije i

⁹¹ Isto, “Živojin Perić”.

⁹² Isto, “Poraz moderne Srbije”.

⁹³ Isto, “Rasprava o liberalizmu. Jedan koncept države”:

od komunista i od Jugoslavije, nikada se nije raspravljalo. Nepristajanje na sporazumni karakter jugoslovenske države maskirano je interpretacijom liberala kao najvećih staljinista, dok se o Rankoviću govorilo samo sa stanovišta metoda kojim je on uklonjen iz političkog života. U suštini, poraz ideje moderne države, koja je podrazumevala raskid sa velikodržavnom koncepcijom, bio je rezultat sinhronog dejstva više činilaca. To objašnjava i zašto odnos prema liberalima u Srbiji označava granicu prema komunizmu. “Dok je”, precizira Olga Popović–Obradović, “za liberalne decentralizacija započeta ustavnim amandmanima bila početak novog koncepta Jugoslavije u kojoj će Srbija, oslobođena balasta integralnog jugoslovenstva i svesrpstva, imati više slobode da se razvija kao moderna država, dotle je za opozicionu intelektualnu elitu ta ista decentralizacija značila kraj Jugoslavije i otvaranje pitanja srpske nacionalne države koje se ne može rešavati bez Srba van Srbije”.⁹⁴ To je bila tačka razlaza: u logici koncepta koji je prevladao bilo je sadržano sve što će se dalje događati.

Ni 1966, ni 1972, ni 1987. godine srpski komunistički pokret nisu potresali lični sukobi, već različita shvatanja srpskog nacionalnog interesa, različiti koncepti jugoslovenske države, od kojih je nedeljiv koncept razvoja Srbije. Otuda, po Olgi Popović–Obradović, “odgovor na pitanje (dis)kontinuiteta treba tražiti ne u odnosu prema komunizmu – pitanje tog odnosa nikada se ozbiljno nije ni postavljalo – nego u odnosu prema programu velikodržavnog etnonacionalizma”.⁹⁵ Istorijski utemeljen i dugo pripreman (još od početaka šezdesetih godina prošlog veka), zaokret u nacionalnoj politici srpskih komunista postao je manifestan 1987. godine, na Osmoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Jasan je bio kriterij podele na poražene i pobednike: za prve “Jugoslavija je značila sporazum ravnopravnih naroda”; za druge – “dominaciju Srba i po cenu rata i genocida”.⁹⁶ Bez te podele u vladajućoj partiji, nije bio moguć savez elita. Svako previđanje koncepcijskih razlika u shvatanju srpskog nacionalnog interesa unutar komunističkog pokreta, sedamdesetih i osamdesetih godina, ravno je onom nerazlikovanju koncepta Napredne stranke i Narodne radikalne stranke kod Slobodana Jovanovića, na koji je prva ukazala Olga Popović–Obradović.

Razlike u shvatanju srpskog nacionalnog interesa za Olgu Popović–Obradović bile su ključ pomoću koga je ona otvarala ne samo razdoblje

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto, “Kad laž postane istina”.

⁹⁶ Isto.

ratova devedesetih godina, nego i razdoblje posle vojničkog i političkog poraza velikosrpskog projekta. Uključujući i 5. oktobar 2000. godine. Mera promena, po njoj, bio je otklon od tog projekta, koji je moguć samo kroz bilans njegovog tragičnog učinka po druge jugoslovenske narode, ali i po srpski narod. Sa iskustvom historičara srpske države i prava, Olga Popović–Obradović se nije dala prevariti: iza evropskih formi, ona je videla široko nastojanje da se očuva kontinuitet velikodržavnog projekta. Stvarne pokušaje diskontinuiteta nalazila je u programu moderne države premijera Zorana Đinđića, koji je i njega samog doveo do spoznaje o inkompatibilnosti modernizacije Srbije i velikosrpskog projekta. U načinu na koji je taj program osujećen, Olga Popović–Obradović je nalazila onu crvenu nit koja je u Srbiji početak XX veka spojila sa njegovim krajem. Povezujući u svom govoru nad odrom Zorana Đinđića u Svetosavskom hramu njegovo ubistvo sa ubistvom Obrenovića, kao nosilaca zapadne orijentacije, mitropolit Amfilohije Radović je, po Olgi Popović–Obradović, poručio: “tako prolaze u Srbiji oni koji je vode na Zapad, oni su uvek bili i ostaće izdajnici i zato oni predstavljaju legitimnu metu za odstrel”.⁹⁷

Od promena u Srbiji 5. oktobra 2000, takoreći do svoje smrti 28. januara 2007. godine, Olga Popović–Obradović je radila u dva pravca, podjednako intenzivno. Smatrala ih je povezanim. Pisala je manje studije o pojavama u istoriji Srbije u moderno doba: radikalni koncept *narodne države*; povezanost srpskog radikalizma i velikodržavnog nacionalizma; realan značaj liberalizma u seljačkom narodu; neutemeljenost načela monarhizma u Srbiji; istorijski, socijalni i politički koreni antimoderne kulture u Srbiji.

U isto vreme, analizirala je politiku *legalizma*, nalazeći u njoj kontinuitet velikodržavnog projekta drugim sredstvima: “Ukratko, ono što je dovelo do rata – osporavanje zatečenih granica po etničkom principu, ponovo se nudi kao formula za budućnost. Raspad Jugoslavije u toj formuli predstavlja samo prvu etapu u velikom projektu rekonstrukcije čitave regije”.⁹⁸ Dokazuje da je projekt moderne države ponovo poražen Olga Popović–Obradović nalazila je:

U nastojanju Beograda da po svaku cenu očuva državnu zajednicu čije dve (Crna Gora i Kosovo) od tri članice teže osamostaljenju, odbijajući

⁹⁷ Isto, “O govoru mitropolita Amfilohija Radovića nad odrom Zorana Đinđića u Svetosavskom hramu”.

⁹⁸ Isto, “Srbija opet na startu”; “Srbija danas – promene ili kontinuitet”.

da dele sa Srbijom ugrožavanje vlastitog nacionalnog interesa i rizikuju novi rat na Balkanu.⁹⁹

U sporim reformama vojske i odlaganju da ona bude stavljena pod civilnu kontrolu: “Da se jednom za svagda prekine sa tradicijom Crne ruke, koja se od 1903. godine, čitavih sto godina, razračunava sa vladaocima i političarima kojima nije zadovoljna, ili pretenduje da određuje strateške pravce spoljne i unutrašnje politike”.¹⁰⁰

U nastojanju Srpske pravoslavne crkve da, posle vojničkog i političkog poraza velikodržavnog projekta, preuzme ulogu čuvara “svesrpskog jedinstva”, “da duhovno, kulturno i politički zaokruži onaj prostor koji usled ratnog poraza nije zaokružen, i da ostvari svoj ideal o uspostavljanju državne crkve”.¹⁰¹

U reviziji istorije i negiranju ratnih zločina, posebno genocida. Ovo poslednje Olga Popović–Obradović je smatrala “pitanjem svih pitanja”: “da li ćemo priznanje i osudu zločina interiorizovati kao svoj sopstveni identitet, te da li ćemo opstati kao ljudi”.¹⁰²

Sa ovog stanovišta za Olgu Popović–Obradović bila je zloslutna tribina “Deset godina od oslobađanja Srebrenice” koja je, 17. maja 2005. godine, održana na Pravnom fakultetu u Beogradu, u njegovoj čuvenoj “petici”. Javna podrška genocidu u Srebrenici i nezapamćena agresija prema neistomišljenicima. Iznuđene osude akademske zajednice i nemušte reakcije javnosti. Brz zaborav i duga zavera ćutanja. Bilo je nezamislivo da Olga Popović–Obradović ne podigne glas protiv ove morbidne transformacije Srebrenice baš na Pravnom fakultetu: od simbola genocida za ceo svet u simbol oslobođenja samo za Srbiju.¹⁰³

Pravni fakultet odredio je život Olge Popović–Obradović. Bila je njegov briljantni student. Postdiplomac čiji su seminarski radovi pokazali da talenat koristi prvu priliku da se ispolji. Magistar, koji je tezu nivoa odličnog doktorata, odbranio sa odlikom. Doktorant, koji je svojom doktorskom tezom, odbranjenom takođe sa odlikom, zaorao novu brazdu u srpskoj historiografiji. Profesor koji je studentima prava predavao nacionalnu istoriju... Tekst o Srebrenici nije poslednji tekst Olge Popović–Obradović.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto, “O govoru mitropolita Amfilohija Radovića nad odrom Zorana Đinđića u Svetosavskom hramu”.

¹⁰¹ Isto, “Crkva i država”; “SPC hoće da postane državna crkva”.

¹⁰² Isto, “Bestidno prenemaganje”.

¹⁰³ Isto.

Ali se ova njena posthumna knjiga, koja počinje pledoajeom o racionalnom čitanju istorije, i koja je takvim čitanjem istorije ispunjena od korice do korice, logično završava upravo ovim tekstom koji ostaje kao njen *memento*.

UMESTO UVODA

“Upoznaj sebe” ili problem racionalne artikulacije nacionalnog interesa na Balkanu. Srpsko iskustvo na kraju XX veka*

Dozvolite da na početku ukratko obrazložim naslov svog izlaganja, s obzirom da on, na prvi pogled, odstupa od teme ove sesije, koja glasi: “Upoznaj svog suseda kao što poznaješ samog sebe”. S prizvukom biblijske poruke, ovako formulisana tema sadrži u sebi plemenitu ideju razumevanja i tolerancije drugog i drukčijeg – ideju koja je od vitalnog značaja za balkanske narode, zatvorene još od početka XX veka u dijaboličnom krugu u kome periodično uništavaju jedni druge. Ta ideja, međutim, pretpostavlja samospoznaju kao prethodni čin, koji balkanski narodi, po mom dubokom uverenju, još nisu s uspehom obavili. Oni još nisu naučili da razdvajaju prošlost od sadašnjosti, zbog čega nisu u stanju da dosegnu onu neophodnu nepristrasnost u tumačenju prošlosti bez koje se svest o njoj teško i sporo oslobađa mitskog u korist istorijskog u pravom smislu reči. *Zamagljena predstava o svojoj prošlosti stvara zamagljenu predstavu o svojoj sadašnjosti*, usled čega je društvena i politička svest balkanskih naroda i danas, na pragu XXI veka, bitno određena zabludama, fikcijama i mitovima. Takva svest o sebi samom slab je temelj za upoznavanje drugog i za artikulisanje bilo kakvog racionalnog odnosa prema njemu. *Razumevanje nacionalnog interesa koje počiva na takvoj svesti nužno mora biti u sukobu sa stvarnošću* i suštinski odstupa od zahteva modernog doba. To je ono što balkanskim narodima ne dozvoljava da izrastu u moderne nacije i što ih konstantno gura na rub civilizacije. Zato se samospoznaja i suočavanje sa sobom za njih pokazuje kao imperativ.

* Izlaganje na konferenciji “Culture and Reconciliation in South-Eastern Europe”, u organizaciji Association for Democracy in the Balkans (ADB), Solun, juni 1997.

Rat u Jugoslaviji izoštrio je ovu činjenicu u najtragičnijem svetlu. On je pokazao da bez oslobađanja od mitova i zabluda ne samo da ostajemo lišeni identiteta moderne nacije nego rizikujemo čak i sopstveno preživljavanje – kulturno, političko, pa i biološko. Jer, upravo je ta zamišljena a istorijski neutemeljena predstava o sebi, a time i o drugom, predstavljala onaj izvor iz kojeg su intelektualne i političke eite crple legitimacijski osnov za svoje destruktivne projekte, kojima su žrtvovani ne samo drugi narodi, nego i svoj sopstveni; projekte koji su za rezultat imali poništenje duhovnih i materijalnih dostignuća prethodnih generacija i ugrožavanje samih osnova za obnavljanje bilo čega sličnog u budućnosti.

*
* *

Najopasnija od svih zabluda koje opterećuju svest balkanskih naroda u XX veku jeste *zabluda da je na Balkanu moguća nacionalno homogena država i da rešenje nacionalnog pitanja treba tražiti u svenacionalnom državnom ujedinjenju*. Nacionalno jedinstvo shvaćeno kao državno ujedinjenje identifikuje se kao nacionalni interes i postaje osnovna političko-legitimacijska formula, a veličina državne teritorije i granice, opsesija nacionalnih političkih elita. Kako se *sticajem istorijskih okolnosti svaka pojedinačna balkanska nacija jednim svojim znatnim delom zatekla izvan granica matične države*, to ovakvo razumevanje nacionalnog interesa dovodi u pitanje sve postojeće balkanske države, preteći ratom svih protiv sviju. *To je ono što je rat odnosno pripremu za rat učinilo trajnim stanjem balkanskih naroda u njihovoj modernoj istoriji.*

Čime se može objasniti opsesija državnim granicama koja i danas predstavlja jedno od najmarkantnijih obeležja balkanske realnosti, uprkos činjenici da su tokom poslednje decenije u svim državama na Balkanu stvorene manje ili više solidne ustavne pretpostavke za konstituisanje modernih demokratskih režima? Zašto balkanske nacije, u celini uzev, ni na pragu trećeg milenijuma nisu uspele da liberalne vrednosti prepoznaju kao svoj vitalni interes? *Objašnjenje se bez sumnje nalazi u karakteru društva, odnosno u političkoj svesti i političkoj kulturi koja iz njega proističe.* Ali, pri tome ne treba smetnuti s uma da ako ništa drugo, onda bar primer drugih država u tranziciji – Slovenije, Mađarske, Poljske, Češke – koje su u procesu demokratske transformacije otišle prilično daleko, pokazuje da razloge *ne treba tražiti samo, pa ni prvenstveno, u pedesetogodišnjem komunističkom poretku, nego dublje, u istorijskom, socijalnom i kulturnom*

kontekstu Balkana i svake balkanske nacije ponaosob. Takođe, ne treba prenebregnuti ni činjenicu da u ovom pogledu među samim balkanskim narodima postoje razlike.

Protekla decenija istakla je srpski narod kao primer nespremnosti da se vrednosti modernog društva prepoznaju kao sopstveni nacionalni interes i da se kao takve pretpostave državnom ujedinjenju odnosno veličini državne teritorije. Pokazalo se da je preovlađujuća društvena svest srpskog naroda duboko arhaična, da njome dominira agrarno-kolektivistički mentalitet sa izrazito autoritarnom političkom kulturom, indiferentnost prema individualnim pravima i slobodama, netolerancija prema drugom i drukčijem i iznad svega strah od modernizacije. Parlament, političke stranke, izbori, mediji – nisu se pokazali kadri da ispune svoju pravu ulogu, gubeći tako respekt najširih slojeva društva. Što je još gore, oni su pretvoreni u institucionalnu mimikriju. Njima se pokrivaju projekti koji stoje u suprotnosti s idejom demokratskog društva, kome se navodno teži. Nesposobnost da se društvo ekonomski, politički i kulturno reformiše u skladu sa modernim svetom nadoknađuje se nacionalnim zahtevima za proširenje državne teritorije. *Umesto modernog, otvorenog društva kojeg se plaše, političke elite, snažno potpomognute intelektualnim, nude svom narodu nove teritorije, etničko čišćenje i čvrste granice, unutar kojih je narod “pošteđen” slobodne utakmice i odgovornosti. Sve se pokriva institucijama koje su liberalne i demokratske po formi, ali ne i po svojoj stvarnoj sadržini. I konačno, sve se završava ratom i samoizolacijom.*

To je put koji u poslednjoj deceniji XX stoleća prolazi srpski narod. *Oživiljeni su bezbrojni mitovi i fikcije: mit o Kosovu i veličanstvenoj prošlosti, o izvorno demokratskom duhu srpskog naroda i njegove državne ideje, o njihovoj nespojivosti sa komunizmom, o neprijateljskom okruženju i istorijskim zaverama, o stalnom položaju žrtve, posebno u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata...* Svi ovi mitovi i fikcije upotrebljeni su krajem osamdesetih godina *kao legitimacijski osnov za postavljanje srpskog nacionalnog pitanja u formi alternative: ili, restrukturiranje federacije na principu većinske demokratije (“moderna federacija”) ili raspad Jugoslavije uz promenu državnih granica.* Kao odgovor na neprihvatanje projekta centralizacije federacije, *Srbi su od strane svoje elite pozvani da osвете sve izgubljene bitke u prošlosti tako što će se ujediniti u jednu državu u zamišljenim etničkim granicama.* Tome pozivu oni su se takoreći *plebiscitarno odazvali.* *To je bio početak rata u Jugoslaviji – rata između srodnih naroda koji su sedamdeset godina živeli u zajedničkoj državi, identifikujući je kao optimalan okvir az rešenje sopstvenog nacionalnog*

pitanja; rata koji je, budući apsurdan kao nijedan dotadašnji, neizbežno morao dobiti toliko izopačenu formu da je ljudska dimenzija svih njegovih učesnika postala neprepoznatljiva. Sa stanovišta srpskog naroda, krajnji rezultat je biološka, materijalna i moralna razorenost.

To je tragičan bilans jednog naroda na samom kraju XX veka i on mora smoci snage da sagleda prave uzroke. Zaborav i samozavaravanje ne mogu rešiti nijedan problem. Naprotiv, oni nose rizik ponavljanja, kao i opasnost da buduće generacije budu identifikovane sa nečim u čemu nisu učestvovala i za čije tragične posledice ne mogu snositi odgovornost. U teškom poslu koji predstoji, velika odgovornost ležaće na novoj intelektualnoj eliti. Ona će morati da obavi ozbiljnu i uravnoteženu analizu nacionalnog projekta sa kojim je Srbija ušla u postkomunističko doba i da identifikuje sve zablude na kojima je taj projekt počivao. Pred njom je da objasni zašto odgovor srpskog naroda na izazov koji je doneo pad komunizma nije bio pokušaj integracije u moderan svet nego oživljavanje arhaičnog političkog programa koji ga je od tog sveta odveo daleko.

USTAVNOST I VLADAVINA PRAVA

I

IDEJA I PRAKSA USTAVNOSTI U SRBIJI 1869–1914: IZMEĐU LIBERALNE I "NARODNE" DRŽAVE*

1.

Prvobitna artikulacija političkih i državnopravnih programa i njihov sukob (do 1883)

Prve liberalne političke i državnopravne ideje pojavile su se u Srbiji prilično rano, već sredinom prošlog veka. Relativno bogata pravno-politička prevodilačka književnost, u kojoj je liberalna doktrina zauzimala značajno mesto, bila je prvi izraz buđenja interesa za evropske političke institucije. Malobrojna intelektualna javnost Srbije već 1844. godine bila je u mogućnosti da se na maternjem jeziku upozna s Monteskejevim idejama iznetim u *Duhu zakona*, a tokom druge polovine XIX veka i s većinom drugih relevantnih pisaca o modernoj evropskoj ustavnosti: Tokvilom, Konstanom, Milom, Bedžhotom, Blunčlijem, Jelinekom.

U isto vreme, sredinom 50-tih, pojavila se i jedna malobrojna grupa ljudi koji su u javnom životu nastupali s pozicija modernih evropskih ideja o individualnoj i nacionalnoj slobodi. To su bili pojedinci koji su intelektualno formirani na zapadnoevropskim univerzitetima, na kojima su školovani kao stipendisti srpske države, i koji su se u svoju zemlju vratili s velikim reformatorskim, a ubrzo i praktično-političkim ambicijama. Iz kruga studenata beogradskog Liceja, najviše pod uticajem profesora Dimitrija Matića, ali i Đorđa Cenića i Koste Cukića, formirala se poznata svetoandrejska liberalna grupa, koja će se upustiti u političku borbu protiv ustavobraniteljskog režima i na Svetoandrejskoj skupštini, 1858, u znatnoj meri doprineti njegovom okončanju. Doduše, njihov osnovni praktično-politički cilj – prenos vlasti s Državnog saveta, kao činovničkog tela, na skupštinu, odnosno, uvođenje predstavničkog sistema vlasti – neće se

* Biblioteka Suočavanja, CUPS, Beograd, 2000.

ostvariti, ali se svetoandrejski liberali, uprkos tome, mogu smatrati rodonačelnicima srbijanskog liberalizma, između ostalog i stoga što su u osnovnim crtama sadržinski odredili glavne, politički dominantne tokove kojima će se kretati recepcija liberalne političke ideologije u Srbiji.

Utemeljivači srpskog liberalizma stajali su koliko pod uticajem liberalne ideologije, toliko i pod uticajem revolucionarnog demokratizma, kojim je evropski kontinent bio inspirisan iz Francuske. Zahtev za individualne slobode i podelu vlasti oni su povezivali s idejom o narodnom suverenitetu. Najuticajniji pripadnik svetoandrejske liberalne grupe, Jevrem Grujić, zalagao se za skupštinu izabranu opštim pravom glasa, koja ima pravo da bira i smenjuje monarha, kao i da samostalno donosi najviše zakone u državi. Slične ustavne koncepcije, u kojima centralno mesto zauzima ideja o suverenoj vlasti narodne skupštine, razvijaće deset godina kasnije i jedan od najznačajnijih liberalnih ideologa u Srbiji XIX veka, Vladimir Jovanović.

Prihvatanje načela narodne suverenosti stajalo je u vezi s jednim bitnim obeležjem izvornog srpskog liberalizma – a to je jak nacionalni zanos njegovih tvoraca. Svetoandrejski liberali bili su inspirisani instinskom verom u demokratsku suštinu srpskog naroda i njegovu državotvornost, odnosno predodređenost za pijemontsku ulogu – verom koju su crpli iz idealizovane predstave o prošlosti svog naroda. Oslonac su tražili u tradicionalnim ustanovama, pre svega u skupštini. Ta njihova vera bila je prirodni osnov za prihvatanje načela narodne suverenosti i liberali su ga prihvatili kao polazni princip u organizaciji vlasti, razumevši ga kao suverenu vlast narodne skupštine. Tako su oni, rukovođeni istovremeno liberalnim načelima o individualnim slobodama i podeli vlasti, s jedne, i radikalno demokratskim načelom o suverenoj vlasti narodne skupštine, s druge strane, došli do gledišta o ustavnom uređenju koja su bila nedovoljno koherentna, iako nesumnjivo i liberalna i demokratska.¹ Vreme će pokazati da je ideja o suverenoj vlasti skupštine utemeljena u izvornom srpskom liberalizmu, pustila jake korene i bitno obeležila tradiciju srpske ustavnosti. Svoj institucionalni izraz ta ideja je dobila u ustanovi velike narodne skupštine kojoj se priznaje ustavotvorna vlast. Ocenjujući je kao izraz revolucionarnog načela, Slobodan Jovanović, koji je velikoj skupštini posvetio posebnu raspravu, 1900. godine je zaključio: "ako bi se pokazalo da mi ipak bez take jedne skupštine ne možemo biti, to bi samo značilo da

¹ O liberalnoj političkoj ideji u Srbiji do početka 70-ih godina XIX veka, v. Milan Subotić, *Sricanje slobode*, Gradina – Niš, 1992.

našem političkom životu još oskudeva sređenost, i da ustavne reforme kog nas nisu reforme, već revolucije".² Tri godine nakon toga, prevratom od 29. maja 1903, ideja narodnog predstavnštva kao suverene vlasti biće istaknuta kao vrhovni politički i državopravni princip i revolucija kao način političke promene odneće punu pobjedu nad idejom reformi.

Između prvobitne artikulacije liberalnih ideja o državi i uvođenja prvih modernih političkih institucija proteklo je svega nešto više od dve decenije. Krajem sedme decenije prošlog veka, svetoandrejski liberali su se okrenuli dvoru, odnosno pokušaju da uplivom na njegovu politiku i u saradnji s njom otvore put uvođenju modernih političkih institucija u Srbiju. To će, naravno, odvesti radikalnom umeravanju izvornih doktrinarnih stavova – dvojica vodećih svetoandrejskih ideologa, Jevrem Grujić i Vladimir Jovanović, prihvaćće čak i ministarske položaje – ali će, za uzvrat, doneti prve plodove u praktičnom političkom životu. Posle smrti kneza Mihaila, pod namesničkim režimom, na čijem se čelu našao budući šef Liberalne stranke Jovan Ristić, Srbija je, 1869, prvi put dobila ustav kojim je uspostavljen predstavnički sistem, usvojeno načelo podele vlasti i priznata osnovna lična i politička prava građana. Iako su ove institucije bile regulisane na prilično restriktivan način – članove skupštine činili su ne samo narodni poslanici nego i oni koje je knez postavljao, monarh je imao prevagu nad skupštinom, a lična i politička prava ostala su bez dovoljnih ustavnih garantija – samo uvođenje predstavničkog sistema i podele vlasti, kao i načelno priznavanje osnovnih prava građana, označilo je prekretnicu u procesu izgradnje moderne države u Srbiji. Namesnički ustav, koji će, s prekidima, biti na snazi dvadeset šest godina, po prvi put je institucionalizovao učešće naroda u političkom životu i tako stvorio uslove za artikulaciju javnog mnjenja i međusobno sučeljavanje različitih političkih ideja i programa. Upravo pod tim ustavom u Srbiji su uobličene najznačajnije društvene i političke ideologije, kao i na njima zasnovani strateški politički projekti. Pod njim je, 1881, donet ne samo prvi zakon o slobodi štampe nego i zakon o slobodi udruživanja, nakon čega su, iste godine, formalno osnovane tri srpske političke stranke koje će odrediti istoriju moderne srpske ustavnosti, i kao ideje i kao prakse – Liberalna, Napredna i Radikalna stranka.

² Slobodan Jovanović, *Velika narodna skupština. Studija o ustavotvornoj vlasti*, Beograd 1900, (dalje: *Velika narodna skupština*), str. 62–68. Jovanović navodi da su ovu ustanovu, od evropskih monarhija, pored Srbije, poznavale još samo Bugarska i Grčka.

Formalno organizovanje političkih partija predstavljalo je ne početak nego kristalizaciju tačku u višegodišnjem procesu artikulacije osnovnih koncepta političkog i državnopravnog uređenja, kao i spoljnopoličke orijentacije mlade srpske države. Tim činom je, zapravo, obeležen početak otvorenog, parlamentarnog, ali i vanparlamentarnog sukoba već jasno definisanih, temeljno različitih ideološko-doktrinarnih i praktično-političkih projekata. Međusobno sučeljavanje i sukobljavanje tih projekata odvijalo se u formi borbe za ustavnu reviziju. Najdugotrajniji, Namesnički ustav je u isto vreme bio i najviše osporavan ustav u srpskoj istoriji. Prve i možda najznačajnije političke borbe u istoriji moderne Srbije odvijale su se upravo na pitanju revizije Ustava od 1869, koje je kao centralno političko pitanje postavljeno na dnevni red odmah pošto je ustav usvojen. Skupštinske rasprave, naročito tokom prvih petnaestak godina života novog ustava, bile su izuzetno žive, ozbiljno argumentovane i vodile su se o svim najznačajnijim političkim pitanjima, uključujući i ona koja zadiru u sam karakter države. Život Namesničkog ustava je zapravo istorija borbe za njegovu reviziju u kojoj su, kako u formi ustavnih predloga i stranačkih programa, tako i u brojnim skupštinskim raspravama, štampi i drugim publikacijama, formulisane osnovne koncepcije društva i države u vreme kada se Srbija profilisala kao moderna država. To su istovremeno one koncepcije koje će, nekada u otvorenom, a nekada u latentnom sukobu, ostati trajno obeležje srpske ustavne istorije.

Osnovna linija podele bila je odnos prema Zapadu, kao kulturno-civilizacijskom modelu u najširem smislu – kako u pogledu pitanja modernizacije društva, tako i u pogledu razumevanja karaktera države. Na jednoj strani našao se projekt države koji je bio rezultat recepcije liberalnih političkih načela i ustanova, dok je na drugoj stajao koncept koji je predstavljao pokušaj njihovog zaobilaženja, pa i negiranja. Prvi je nastao u krugu socijalno marginalne, ali ipak vladajuće intelektualno-političke elite, formirane pod duhovnim i političkim uticajem Zapada. Drugi je formulan kao njegoova alternativa, pod neposrednim uticajem i učešćem sledbenika narodnjačko-socijalističkih ideja Svetozara Markovića, koji su uspeli da organizuju masovni politički pokret, a ubrzo i najveću političku stranku u istoriji Srbije – Radikalnu stranku.

Najdosledniju liberalnu kritiku Namesničkog ustava nisu izvršili srpski liberali – ovi će, kao njegovi tvorci, biti poslednji koji će se priključiti pokretu za ustavnu reviziju – nego tzv. mladokonzervativci, budući naprednjaci. Čim je knez Milan, krajem 1873, poverio vladu, mladokonzervativci su, uz značajne korake u domenu privredne i društvene

modernizacije uopšte, odmah započeli i odgovarajuću reformu političkog sistema.

S mladokonzervativcima, liberalno-reformatorske ideje u Srbiji dobile su novu sadržinu. Bez rezerve okrenuti Zapadu, znatne intelektualne snage, budući naprednjaci su sebe odredili kao političku grupaciju koju rukovodi "tvrda volja da u težnju za opšti napredak stojimo u redovima naroda jevrejskih, čiju civilizaciju visoko poštujemo..."³ Za razliku od liberala, oni temelj savremenoj srpskoj državi nisu tražili u srpskoj političkoj tradiciji, nego u iskustvu i tekovinama moderne Evrope u kojoj su želeli da jednoga dana vide i Srbiju. Kriterijum savremenog rešenja ustavnog pitanja ne mogu biti duh i osobine srpskog naroda, nego usklađenost društvene i državne organizacije s ostalim savremenim narodima – rezonovao je vodeći naprednjački ideolog i političar, Milan Piroćanac.⁴ Za naprednjake, prvorazredni zadatak Srbije bila je unutrašnja modernizacija, čijim su nerazdvojnim delom smatrali strogu zakonitost, lične i političke slobode, kao i odgovornu vladu. Istovremeno, njihova liberalna ideologija bila je oslobođena ne samo od demokratizma shvaćenog u duhu francuske revolucionarne tradicije nego čak i od demokratskih ideja savremenog evropskog liberalizma, koji je i doktrinarno i u praksi već bio prihvatilo široko, pa i opšte pravo glasa i koji je parlamentarizam razumeo kao politički sistem u kome je kruna ostala bez stvarne političke vlasti. Stoga, parlamentarna vlada u interpretaciji srpskih naprednjaka nije podrazumevala političku prevlast ili čak i svevlast skupštine, kako su to razumeli prvi srpski liberali, nego, naprotiv, aktivnu ulogu krune i poseban politički značaj viših društvenih slojeva, koji bi bio obezbeđen znatno ograničenim pravom glasa i drugim domom zakonodavnog tela. Ovo svoje ideološko stanovište oni su, već krajem 1879, pokrećući časopis *Videlo*, formulisali kao svoj praktičnopolitički program, istovremeno zahtevajući da se u skladu s njim izvrši promena Namesničkog ustava.

Iako dosledna principima liberalne doktrine, politička ideologija naprednjaka, posebno u odnosu na izvorni srpski liberalizam, nosila je konzervativno obeležje. Naprednjaci su stoga sami svoju stranku

³ V. *Srpska napredna stranka*, Beograd 1883, str. 4.

⁴ V. Milivoje Popović, *Poreklo i postanak Ustava od 1888*, Beograd 1939, str. 62–63. Mnogo godina kasnije, 1940, Nikola Radojčić će uputiti kritičku opasku na račun Stojana Novakovića, jednog od vođa Napredne stranke. "Niko manji nije pisao da mi iz naše prošlosti ništa ne treba da pretačemo u sadašnjost, nego Stojan Novaković, istoričar, naročito pravni istoričar", nezadovoljno je konstatovao Radojčić. (V. *O proučavanju staroga srpskoga prava*, Srpski književni glasnik, LXI, 2/1940, str. 111.)

kvalifikovali kao konzervativnu, ne nalazeći da je ta odrednica na bilo koji način u nesaglasnosti s imenom koje je stranka nosila. Za njih, naime, nije bilo sumnje da atribut naprednog u onovremenoj Srbiji, s obzirom na postojeće stanje neslobode i nerazvijene podele vlasti, zaslužuju oni koji traže zakonitost, individualne slobode i podelu vlasti i koji te vrednosti stavljaju iznad politike, a pogotovo socijalne demokratije. Ukratko, oni su bili privrženici one političke opcije po kojoj je dinamiku modernizacije Srbije trebalo upodobiti evropskom iskustvu, u kome je ideja slobodnog građanina starija od demokratije kao sistema vlasti i političkog režima. Tako su naprednjaci, već pre formalnog organizovanja, svoju stranku definisali onakvom kakva će ona ostati do kraja svog postojanja – kao stranku sasvim malobrojne liberalno-građanske intelektualne elite, s elementima konzervativnog političkog stava. U toj svojoj ideološkoj doslednosti – od koje, uprkos svim izbornim porazima, neće odustati ni kada, kao posle 1903, budu definitivno ostali bez podrške krune – naprednjaci će biti jedinstvena partija na političkoj sceni Srbije. Ova ideološka struja bila je socijalno gotovo sasvim neutemeljena, jer je osnovni programski zahtev njenih nosilaca – ograničenje vladalačke vlasti u interesu zaštite individualnih prava i sloboda i, s tim u vezi, ustanovljenje odgovorne vlade – mogao biti privlačan samo građanstvu, a ono je u Srbiji tada bilo tek u zametku. Štaviše, zbog svojih neprikrivenih, principijelnih rezervi prema učešću širih slojeva naroda u politici, kao i zbog forsiranja kapitalističkog razvojnog puta, a u vreme kada je seljačkom narodu u Srbiji već bila ponuđena narodnjačko-socijalistička alternativa, naprednjaci ne samo da nisu naišli na podršku širih slojeva nego su, naprotiv, izazvali njihov dubok otpor, iz kog će se vremenom razviti neprijateljstvo i animozitet. Jednom rečju, naprednjaci i njihov obrazac modernizacije Srbije doživeće da postanu najnepopularnija pojava u političkom životu Srbije.

Početak devete decenije prošlog veka, međutim, oni su na velika vrata ušli u politički život Srbije, jer se njihova ideologija uklopila u viziju vladalačke vlasti koju je u to vreme imao knez, odnosno, od 1882, kralj Milan. U prestonoj besedi, januara 1881, knez Milan je, govoreći o zadacima nove vlade, faktički izneo program Napredne stranke, izričito navodeći, kao jednu od neophodnih mera, promenu Namesničkog ustava u skladu s principima predstavničke vlade. To je značilo da je za ustavnu reviziju na principima klasične, liberalne ustavne monarhije pridobijena i kruna i na putu uvođenja političkih sloboda i parlamentarne vlade u Srbiji, kako je izgledalo, više nije bilo prepreka. Vlada Milana Piroćanca je bez odlaganja, još iste godine, zakonom obezbedila slobodu štampe, zborni i

udruživanja, što je gotovo trenutno dovelo do obrazovanja političkih stranaka u Srbiji. Takođe, u okviru svog projekta "evropeisanje Srbije" – kako je program i vladavinu svoje stranke ocenio Stojan Novaković⁵ – zakonom je uspostavljena sudska nezavisnost, opšta obaveza osnovnog školovanja, ukinuta narodna vojska i propisana obavezna služba u stajaćoj vojsci. Konačno, skupština je u sazivu za 1881. i, ponovo, u sazivu za 1882. godinu, donela odluku da se pristupi promeni Namesničkog ustava. Ovo skupštinsko rešenje potvrdio je i knez.

Povodom predstojeće ustavne reforme, Napredna stranka je, 1883, sačinila svoj ustavni nacrt, u kome su manje-više dosledno sprovedena sva klasična načela parlamentarnog sistema vlasti, među kojima neka, kao načelo autonomije predstavničkog tela, konsekvantnije nego i u jednom drugom ustavnom nacrtu, odnosno ustavu Kraljevine Srbije. U pogledu ustavotvorne vlasti, naprednjački predlog je dosledan principu podele i ravnoteže vlasti: on ne priznaje ustanovu velike narodne skupštine, već ustavotvornu vlast prepušta kruni i zakonodavnom telu.

Liberalizacija političkog režima pod Namesničkim ustavom stvorila je prostor za slobodno delovanje i onim političkim snagama čija se društvena i politička ideologija nije uklapala u program liberalnih reformi vladajuće političke elite. Još od pojave Svetozara Markovića, u korpus opozicionih političkih programa u Srbiji ravnopravno je uvršten socijalizam. Izdvojivši se u okviru liberalnog udruženja "Ujedinjena omladina" kao posebna, jasno socijalistički profilisana grupa, mladi članovi okupljeni oko Svetozara Markovića – među njima i budući šef Radikalne stranke Nikola Pašić – daleko od vlasti, sa sve više uspeha su osvajali politički prostor u Srbiji, pretvarajući se velikom brzinom u socijalistički pokret. S osnovnom idejom o preskakanju kapitalizma, a polazeći od uverenja da slovenska civilizacija ne prihvata razliku između države i društva, svojstvenu samo zapadnim narodima, Marković je – u svojoj knjizi *Srbija na istoku*, kao i brojnim drugim spisima – izgradio program o transformaciji srpske države u "organizovano društvo", u "narodnu" ili "socijalnu državu". Temelj takve države bile bi patrijarhalne ustanove srpskog naroda, posebno zadruga i opština, a osnovni princip organizacije samouprava. Ukratko, država bi bila "federacija opština", čiji bi osnovni cilj bio da, regulisanjem sveukupnih društvenih odnosa,

⁵ V. S. Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883–1903*, Beograd 1912, str. 13.

ukidanjem privatne svojine i "slobodne utakmice", ostvari materijalno blagostanje naroda.⁶

Razmatrajući problem političkog uređenja, Marković je definisao koncept demokratije koji je odbacivao koncept političkog pluralizma i time negirao samu suštinu liberalne ideologije i liberalnog državnog poretka. On je stajao na stanovištu da u Srbiji, zbog neraslojenosti društva, nema mesta političkim partijama, pa samim tim ni parlamentarnom sistemu, čije funkcionisanje počiva na razlici i stalnoj borbi između većine i manjine. Ukoliko bi skupština u Srbiji bila izabrana slobodno i opštim pravom glasa, ona bi – rezonovao je Marković – predstavljala narod kao političku homogenu celinu i zato odgovornost vlade pred predstavničkim telom treba da bude apsolutna, jer je ona isto što i odgovornost pred narodom u celini. Princip narodne suverenosti, Marković je razumeo kao princip apsolutne narodne samouprave, što je značilo da se isključivoj nadležnosti skupštine otsavlja ne samo najviša, dakle, zakonodavna i ustavotvorna nego takođe i izvršna vlast. Načelo podele vlasti time je osporeno i konsekventno odbačeno u korist načela jedinstva vlasti, koja je sva predata u ruke skupštine.

Baštinik Markovićevih političkih ideja i neposredni nastavljajući njegove političke borbe bila je Radikalna stranka, čije brojno članstvo svoju odanost Markovićevom programu neće prestati da ističe ni u XX veku. Krajem osme i početkom devete decenije XIX veka, radikalski vođi su svoju stranku jasno i nedvosmisleno definisali kao negaciju liberalnih i afirmaciju radikalno-demokratskih principa socijalističke provenijencije. Za razliku od Liberalne i Napredne stranke, koje glavnu funkciju države vide u zaštiti ličnih prava i političkih sloboda, Radikalna stranka – objašnjavao je njen ideolog Pera Todorović – stoji na stanovištu da je osnovni zadatak države socijalno-ekonomski, tj. obezbeđenje "narodnog blagostanja", a da su političke slobode samo sredstvo u funkciji toga cilja. Treba znati "šta su sredstva, a šta li je cilj", bio je eksplicitan Pera Todorović u definiciji države kao primarno socijalno-ekonomske kategorije.⁷ Sloboda i demokratija – pisao je jedan od teoretičara stranke, Laza Paču – suprotne su samoj suštini građanskog društva, podeljenog u klase. Što se Srbije tiče, društvo u njoj je u klasnom pogledu manje-više homogeno, što predstavlja povoljnu okolnost za neposrednu izgradnju socijalizma i to putem

⁶ V. o tome M. Subotić, n. d., posebno str. 100–104. i 174–175.

⁷ P. Todorović na glavnoj skupštini Radikalne stranke, 1882. (L. Perović, *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, str. 122–123).

"udruženog rada", bio je mišljenja Paču.⁸ Upravo ovo poslednje, bilo je, po rečima Nikole Pašića, program Radikalne stranke. "Radikalna partija" hoće narod da sačuva "da ne usvoji pogreške zapadnog industrijskog društva, gde se stvara proleterijat i neizmerni bogatašluk, no da se industrija podigne na osnovi zadružnoj". Ona hoće da "namesto birokratskog uređenja... potpunu samoupravu zavede. Mesto kapitalističkog narodnog gazdovanja... da se podižu radničke zadruge" – objašnjavao je Pašić ideološko i programsko stanovište radikalnog pokreta koji je on već tada nazivao partijom.⁹ Na političkom planu, pak, osnovni principi su narodni suverenitet ili "narodno samoopredeljenje" i "potpuna narodna samouprava"¹⁰ Ovakav program imao je i svoju spoljnopolitičku dimenziju – širenje državne teritorije i ujedinjenje svih Srba. Štaviše, ovo poslednje je isticano kao primarno, kao "nacionalni zadatak" Srbije, kome unutrašnja reforma na načelima samouprave treba da posluži kao jak mobilizatorski činilac. To je, ukratko, sadržina projekta koji Pašić naziva "narodna država". Osvojivši poslanički mandat odmah nakon sticanja državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu, 1878. godine, on taj program iznosi u javnost i, držeći se njega, ulazi u oštru političku bitku sa tada vladajućim liberalnim političkim krugovima.¹¹

Program "narodne države" trebalo je da ostvari sav narod, organizovan u svoju, "narodnu" partiju, a to je bila Radikalna stranka. Po radikalima, naime, u Srbiji je postojao narod, koji je isto što i Radikalna stranka, s jedne i "vlasnici", koji "tutorišu" narod i koji su oličeni u liberalima i naprednjacima, s druge strane. "Narod je pobedio vlasnike", objavljivao je izborni trijumf svoje stranke Pašić 1882. godine, predviđajući da će u predstojećoj ustavnoj reformi, u koju stranka stupa sa svojim programom, narod konačno istrgnuti vlast iz ruku "vlasničkog staleža".¹²

Ove svoje poglede radikali su – znatno manje u ekonomskom nego u državno-pravnom pogledu – iskazali u glavnim crtama u stranačkom

⁸ Laza Paču, *Građansko društvo i njegove društveno-političke partije* (preštampano iz "Samouprave"), Beograd 1881, str. 61, 164–166.

⁹ Pismo N. Pašića Miši Dimitrijeviću, od 1886. i pismo Jevremu Markoviću bez datuma (J. Marković je umro 1878) u: *Nikola P. Pašić, pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd 1995, (dalje: *Nikola P. Pašić*), str. 43–44, 51.

¹⁰ *Politička hronika*, Rad, knj. II, Beograd 1881, u: *Nikola P. Pašić*, str. 124.

¹¹ V. *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 1–4, priredili Latinka Perović, Dubravka Stojanović i Đorđe Stanković, Beograd 1997, knj. I.

¹² Govor na Glavnoj skupštini Narodne radikalne stranke u Kragujevcu, 26. VII 1882, *Nikola P. Pašić*, str. 131–135.

programu od 1881. i razradili u svom ustavnom nacrtu od 1883. godine. Prema Pašićevim rečima, u program Radikalne stranke unete su "sve glavnije tačke onog programa koji je pokojni Svetozar Marković pisao".¹³

Kao vrhovno načelo organizacije vlasti, ustavni nacrt Radikalne stranke je usvojio suverenost naroda. Ražaljući nacrt, "kao najveću partijsku tajnu", svim sreskim partijskim odborima, Nikola Pašić je ovu činjenicu istakao kao posebno značajnu, određujući pri tom suverenost naroda kao "pravo samoopredeljenja" naroda, odnosno njegovo pravo "da uskrati sve što mu nije po volji i da uvede svaku ustanovu koju želi".¹⁴

Ovo i ovako shvaćeno načelo najjasnije je izraženo u odredbama o velikoj skupštini. Izabrana opštim pravom glasa i tri puta veća od obične, velika skupština sastaje se po samom pravu svake sedme godine, 1. januara, i samostalno odlučuje o reviziji ustava, donosi, odnosno revidira izborni zakon, pa čak i poslovnik o radu obične, tzv. Male narodne skupštine. Pored ustavotvorne i delimične zakonodavne vlasti, velika skupština ima i funkciju svojevrsnog ustavnog suda. U njenoj nadležnosti je, naime, "kontrola celog zakonodavnog rada Male narodne skupštine izvršenog od poslednjeg sastanka Velike narodne skupštine". To je daleko više od onoga što je predvideo projekt svetoandrejskih liberala, koji je velikoj skupštini prepuštao samo ustavotvornu vlast i rešavanje pitanja prestola.

U skladu sa ovako shvaćenim načelom narodne suverenosti regulisana je i sveukupna organizacija vlasti u državi. Što se samog oblika vladavine tiče, radikali su se opredelili za monarhiju i to, čini se, iskrenije nego svetoandrejski liberali. Vlast krune, doduše, i po njima počiva isključivo na volji naroda, ali nije, kao kod ranih liberala, podložna stalnom preispitivanju od strane velike skupštine, jer radikalski nacrt usvaja nasledni, a ne izborni princip; samim tim i načelo neprikosnovnosti, odnosno neodgovornosti krune, a time i monarhije kao oblika vladavine, po radikalskom nacrtu ima nešto veće garantije nego prema zamisli svetoandrejskih liberala, iako, naravno, ustavotvorna vlast velike skupštine podrazumeva i njeno pravo da promeni oblik vladavine.

Međutim, u pogledu prerogativa vladaoca kao šefa izvršne vlasti, stvar stoji drukčije. Liberalni koncept je, naime, dovodio u pitanje monarhiju kao oblik vladavine, ali ne i prerogative kralja kao šefa izvršne vlasti; radikali su uradili obrnuto: u samu monarhiju nisu dirali, ali su vlast krune učinili praktično nepostojećom. Ovo ne samo u domenu ustavotvorne

vlasti, koje kralj uopšte nema – on se samo zaklinje na ustav – i zakonodavne, u kojoj ima samo suspenzivno veto nego čak i u domenu izvršne vlasti. Ova je gotovo u potpunosti izvan njegove nadležnosti, s obzirom da kralj, praktično, nema nikakvog uticaja na sastav i rad vlade. O tome odlučuje sama skupština, koja je, inače, čisto seljačka, jer su činovnici lišeni pasivnog biračkog prava. Takođe, kralj nema ni vojne vlasti. Pored narodne vojske, postoji i stajaći kadar, ali se vojska može mobilisati samo po rešenju skupštine, a zakletva se polaže na ustav. Sve u svemu, kao temeljno načelo organizacije vlasti, radikalsvi ustavni nacrt je, umesto podele, usvojio jedinstvo vlasti i to na način da narodno predstavništvo vrši znatne funkcije izvršne, pa čak i izvesne funkcije (ustavno) sudske vlasti.

Ono što, međutim, radikalskom ustavnim programu daje revolucionarni karakter nije toliko odnos skupštine i kralja, kao ustavnih organa, koliko odnos između centralnih i lokalnih organa vlasti, tačnije, stepen i karakter decentralizacije vlasti. Ne samo da je gotovo celokupna javna uprava u rukama samoupravnih srezova i da su činovnici izborni nego je srezovima ostavljena i neka vrsta zakonodavne vlasti. "Sreski zakoni" mogu biti poništeni samo ako su u suprotnosti s državnim zakonima, o čemu, u slučaju spora, u poslednjoj instanci, vršeci funkciju ustavnog suda, odlučuje skupština. Pri tom su članovi skupštine birani po srezovima i imaju opozivni mandat. Sve je to u velikoj meri ličilo na Markovićevu "federaciju opština" u kojoj je, uostalom, i odnos između skupštine i kneza regulisan na vrlo sličan način.

Ukratko, ustavni program Radikalne stranke iz 1883, prvo, prenosi veliki deo državne vlasti na sreske izborne organe, istovremeno čineći članove najvišeg predstavničkog tela predstavnicima srezova, a ne predstavnicima celog naroda; drugo, odnos između legislative i egzekutive reguliše u skladu s načelom jedinstva vlasti i, treće, ustanovljava jedno posebno telo s karakteristikama konventa, koje, pored isključive ustavotvorne i delimične zakonodavne vlasti, ima još i ulogu ustavnog suda. Zbog svega toga, teško je složiti se s ocenom Slobodana Jovanovića da je radikalski program bio "ne vrlo revolucionarni program"¹⁵ i da su naprednjaci i radikali početkom osamdesetih bili "dve stranke s istim načelima, ali s raznim metodama".¹⁶ Što se samih naprednjaka tiče, oni su, objavljujući u svom listu *Videlo* ustavni nacrt Radikalne stranke, koji je u

¹³ V. Govor na Glavnoj skupštini, 1882, *Nikola P. Pašić*, str. 133.

¹⁴ J. Prodanović, *Ustavni razvitak*, str. 266.

¹⁵ V. Jovanović S., *Vlada Milana Obrenovića*, I-III, Beograd, 1934, III, str. 7.

¹⁶ V. *Vlada Milana Obrenovića*, II, str. 319–320.

tom trenutku još bio partijska tajna, u njemu videli "poricanje države", stvaranje "socijalne republike".¹⁷

U odnosu na naprednjačka programska načela, koja su bila najbliža klasičnom liberalizmu, program Radikalne stranke stajao je, zapravo, na suprotnoj strani. On nije polazio od individualističkog načela o slobodi pojedinca kao kriterijumu legitimiteta državne vlasti, nego, upravo obrnuto, od kolektivističko-demokratskog modela društva i države, duboko utemeljenog u patrijarhalnom poretku u kome je srpski seljak odvajkada živeo. Upravo odatle, iz te činjenice, Radikalna stranka je crpla svoju ogromnu socijalnu snagu. Profilišući se kao stranka "seljačke demokratije", "bliska egalitarizmu",¹⁸ ona je uspjela da politički artikuliše i pretoči u pravi narodni pokret veliku energiju koju je u seljačkoj Srbiji oslobodio prirodan otpor započetom i na teret narodnih pleća svaljenom procesu privredne, kulturne i državne modernizacije. Našavši "odziva u instinktima i demokratskom raspoloženju proste narodne mase", Radikalna stranka je – kako su savremenici ocenjivali – postala "narodno vjeruju", "religiozna dogma"¹⁹, "nova religija... u koju je narod fanatički verovao", isto kao što je "fanatički verovao i u svoje prvosveštenike".²⁰

Ovakav, nepolitički, iracionalan, takoreći religiozan odnos prema stranci, radikali su udružili sa masovnim upisivanjem u članstvo i stvaranjem mreže stranačkih odbora po celoj zemlji. Tako je Radikalna stranka organizovala narod u Srbiji – uvela u politiku "akciju mase"²¹ i postala jedan od najznačajnijih političkih činilaca u zemlji. Ali i više od toga: zahtevajući hitnu ustavnu reformu na načelima svog programa, a raspolažući ogromnom socijalnom energijom, ona je postala pretnja sveukupnom društvenom i političkom poretku, što se u dramatičnom obliku ispoljilo izbijanjem Timočke bune, 1883. godine. Odgovor režima bio je napuštanje započetog procesa političke liberalizacije, što je podrazumevalo i odustanak od ustavne reforme. Predsednik vlade, Milutin Garašanin će 1885. objasniti da je Timočka buna pokazala da s promenom ustava treba još sačekati.

¹⁷ V. J. Prodanović, *Ustavni razvitak*, str. 253–254.

¹⁸ Dorde Tasić, "L'histoire constitutionnelle de la Serbie", *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*, 1938, p. 240.

¹⁹ V. Evolucionist (Svetislav K. Matić), *Radikalna stranka u Srbiji. Socijalno-političko i filozofsko izlaganje*, Niš, 1904, str. 7, 8, 14, 17, 20–21.

²⁰ V. "Srpska radikalna stranka", govor J. M. Žujovića na zboru samostalnih radikala u Jagodini, 10. avgusta 1903, Beograd 1903, str. 9.

²¹ Evolucionist, n.d., str. 18.

Tako je okončano prvo razdoblje borbe za liberalizaciju sistema vlasti, u kome je, iako socijalno neutemeljena, glavnu ulogu odigrala liberalnom ideologijom nadahnuta politička elita, koja je za svoje reformatorske projekte uspjela da zadobije i podršku krune. Krajnji rezultat ovog razdoblja bili su podizanje liberalne ideologije na nivo zvanične državne politike, legalizacija političkih partija i sloboda štampe, ulazak najširih slojeva naroda u politiku, ali i – kao reakcija na suočavanje s radikalno-demokratskim, tačnije, narodnjačko-socijalističkim narodnim pokretom ogromne snage – ozbiljno dovođenje u pitanje prihvatljivosti daljih liberalnih reformi u Srbiji u vladajućim krugovima.

Liberalno-reformatorska elita, značajna u Srbiji do početka devete decenije prošlog veka, nije bila homogena ni u ideološkom ni u praktičnopolitičkom smislu. Jedan njen deo, onaj koji je postavio temelje srpskom liberalizmu i koji se s njim najčešće identifikuje, stajao je između liberalizma i revolucionarnog demokratizma građanske provenijencije. Drugi deo, onaj koji je, zajedno s krunom, početkom 80-ih godina napravio jedan od srazmerno najznačajnijih koraka u procesu institucionalne evropeizacije Srbije i time zatvorio prvi krug liberalnih reformi u Srbiji, činila je liberalno-konzervativna politička grupacija. Iako po mnogo čemu različite, ove dve političke grupacije ipak se mogu posmatrati kao pripadnici iste ideološke struje, pogotovu ako se ima u vidu karakter alternative koja se pojavila s Markovićevim pokretom i Radikalnom strankom koja je iz njega proistekla. Karakter ovog pokreta, odnosno stranke i, iznad svega, njihova socijalna snaga pokazali su, naime, da se političke opcije u Srbiji definišu prema specifičnom kriterijumu, čiji suštinu ne čini izbor između konzervatizma, liberalizma i radikalizma u evropskom značenju tih pojmova, nego prihvatanje ili neprihvatanje evropskog civilizacijskog modela u najširem smislu, uključujući tu i karakter države. Iz činjenice da su se radikali, kao i prvi srpski liberali, u projektovanju državnog poretka oslanjali na duh i "genije" srpskog naroda, Nikola Stojanović je izveo zaključak o sličnosti između liberala i radikala, pripisujući istorijsku pobjedu prvih nad drugima demagoškoj veštini po kojoj su radikali nesumnjivo bili bez premca u našoj istoriji.²² Ipak, između ove dve političke struje u Srbiji XIX veka postoji, osim u metodi, i jedna mnogo dublja, suštinska razlika: liberalni program ni u jednom trenutku nije doveo u pitanje institucije građanske države, dok ih je radikali, naprotiv, osporio.

²² V. Nicola Stojanovich, *La Serbie d'hier et de demain*, Paris 1917, p. 81.

2.

Traganje za kompromisom (1883–1903)

Timočka buna – kojom je narod u Srbiji svoj otpor ukidanju narodne vojske – koliko god da je bila dokaz ogromnog političkog uticaja Radikalne stranke, isto toliko je, efikasnošću i brutalnošću kojom je ugušena, svedočila o snazi monarhije i neophodnosti traženja kompromisa s njom. Razdoblje koje je nastupilo bilo je vreme novog porasta autoriteta kraljevske vlasti, koja se, nasuprot oslabljenim radikalima, oslanjala na jaku i lojalnu stajaću vojsku, Naprednu i Liberalnu stranku, kao i podršku Austro-Ugarske. Čvrsto rešen da uguši radikalizam u Srbiji, kralj Milan je pokazivao sve jači otpor prema liberalnim ustavnim reformama i sve veću privrženost ličnoj vlasti. U takvim uslovima, a u odsustvu najradikalnijih stranačkih vođa, koji su – uključujući i Pašića, kao najrevolucionarnijeg među njima – bili u emigraciji, među radikalima u zemlji, osuđenim na višegodišnju robiju, slabio je nekadašnji prevratnički duh i ubrzano sazrevala svest o tome da je sporazum s krunom neophodan. To je imalo za posledicu odustanak od politike osporavanja sveukupnog građanskog društvenog i državnog poretka i preusmeravanje velike snage kojom je stranka raspolagala u pravcu liberalizacije monarhije i osvajanja vlasti u okviru njenih institucija. S takvih pozicija, radikali krajem 1884. pokreću časopis *Odjek*, kojim traže reviziju Namesničkog ustava. U tekstovima koje potpisuju Stojan Protić, Jovan Čaja, Andra Nikolić, o ustavnom pitanju u Srbiji kao i o modernoj ustavnosti uopšte, raspravlja se s više-manje klasičnog liberalnog stanovišta. U skladu s novom ustavnim politikom stranke, Stojan Protić prevodi na srpski jezik moderne evropske ustave, stavljajući na prvo mesto belgijski.¹ Ukratko, ustavne koncepcije koje

¹ V. *Ustavi nekih država. (Belgije, Grčke, Rumunije, Norveške, Engleske, Švajcarske, Sjedinjenih Američkih Država)*, objavljeno u *Odjeku*, 1884, br. 18–36, a potom,

Radikalna stranka javno zastupa posle Timočke bune sasvim su se približile programima srpskih liberala i naprednjaka. Da bi istorijski sporazum postao realnost bila je potrebna još samo saglasnost kralja. U tom pogledu, preokret je nastupio 1885, kada je kralj Milan doneo odluku o sporazumu s radikalima na ustavnom pitanju i njihovom pomilovanju.²

Povodom planiranog sporazuma, radikalski prvaci su, na zahtev kralja Milana, u Nišu 1886, usvojili rezoluciju o stavu stranke prema ustavnom pitanju. Ova rezolucija mogla bi se označiti kao prekretnica u evoluciji političkog odnosno državopravnog programa Radikalne stranke. Njome je radikalsko vođstvo u ustavnom pitanju i zvanično stalo na stanovište ostalih dveju stranaka: lične i političke slobode i podela zakonodavne vlasti između kralja i narodnog predstavništva. Načelo suverenosti naroda, izraženo kroz suverenu vlast skupštine i samoupravu kao vrhovni princip organizacije sveukupne vlasti, napušteno je u korist ustavnosti shvaćene u duhu liberalnih političkih načela. Pašić, koji je, i dalje u izgnanstvu, o tome čitao u novinama, bio je sasvim u pravu kada je zaključio da je Radikalna stranka zapravo usvojila nov politički program i da je pozivanje na onaj s početka 80-ih, iskazan u ustavnom nacrtu, samo puka "frazza". "Užasnut" i "razgnevljen", on je poručivao: "Vi ste program radikalne stranke saranili", jer se iz njega briše "glavno načelo, napušta zemljište narodnog suvereniteta i silazi na zemljište liberalno da se zakonodavna vlast 'deli sa kraljem'", pisao je Pašić, svom stranačkom i ličnom prijatelju, Raši Miloševiću. Time je poništena "načelna razlika između programa radikalnog i liberalnog", kao i "načelne razlike koje su prede postojale među našim programom i programom Videlovaca", s izvanrednom preciznošću je uočavao Pašić. "Niški radikalni program samo je u tome radikalni što su ga radikali gradili, a u ostalom sve što u sebi sadrži liberalna su načela – liberalni je program. To je užasna istina", zaključio je Pašić, dajući tako precizno i autentično tumačenje suštine Radikalne u odnosu na ostale dve stranke.³

Međutim, iako duboko nezadovoljan novom politikom stranke, Pašić nije oklevao da joj se prikloni, čim je shvatio da je ona svršena stvar. On je,

iste godine, štampano kao posebna brošura. Pre ovog Protićevog, postojao je samo prevod švajcarskog ustava od 1848, koji je, ocenjujući kantonalno uređenje kao vrhunac demokratije, 1879. sačinio radikal Kosta Taušanović. (V. *Švajcarska. Njen ustav, vlada i njena samouprava*, napisao Č. Hevera, preveo K. S. Taušanović, Beograd 1879).

² Radikali u emigraciji, izuzev Pašića, biće pomilovani tek 1888, a Pašić tek 1889. godine.

³ Pismo Raši Miloševiću, 1886, u: *Nikola P. Pašić*, str. 221.

kako izgleda, tokom boravka u emigraciji, umesto pretvaranja Srbije u "narodnu državu", kao primarni politički cilj fiksirao tesno vezivanje za Rusiju, koje treba ostvariti po bilo koju cenu. "Skoro pet stotina godina borio se je narod srpski protiv Turske... i opet zato više mrzi civilizirane Nemce, no varvarske Turke", pisao je Pašić 1884, smatrajući srpski narod za "najnesrećniji na svetu" jer ga je kralj, koga on naziva "izdajnikom" gorim od Vuka Brankovića, odvojio od Rusa da zemlju "Švabama potčini".⁴ Radikalna stranka, za razliku od Liberalne i Napredne, ne želi zapadne ustanove u Srbiji, jer srpski narod "ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja, da bi ih trebalo samo čuvati i usavršavatu onim divnim ustanovama i običajima, koji se nalaze kod ruskog naroda i ostalih slovenskih plemena, a sa zapada uzimati samo tehnička znanja i nauku i koristiti se njima u slavjano-srpskom duhu", pisao je Pašić u vreme liberalno-radikalskog sporazuma na ustavnom pitanju, 1887. godine. Odvratiti Srbiju od vezivanja za Austriju i Nemačku, odnosno Zapad i preusmeriti je prema pravoslavnom Istoku, odnosno Rusiji, za njega je bio cilj kome je trebalo podrediti i samu državnu nezavisnost. Srbija se nije dala "laskavom, vrlo pune nepravde zapadnom kulturom, obmanuti", nastavljao je on. Njoj se "prestavlja buduća veličanstvena slika, kako moćna i gorostasna Rusija prikuplja oko sebe svoje, varvarskom rukom, otrgnute mlađe sestre, kako ih ređa i prima u nežni majčin zagrljaj...", pisao je Pašić, izražavajući želju "da što pre zablista kruna sojuzne sveslavenske imperije na glavi moćnog i pravednog ruskog cara".⁵

Svestan da je s kraljem Milanom proruska, sveslovenska spoljna politika Srbije iluzija, Pašić je dugo smatrao da je pravi put, "put revolucije". Međutim, čim je, ljut i ogorčen, shvatio da stranačko vođstvo u zemlji – koje samo što je bilo izašlo s robije – nema "kuraži, snage i volje" za revoluciju, da hoće "bez borbe i bez krvi" da dođe do vlade, on je smesta doneo odluku o novoj strategiji Radikalne stranke.⁶ Ona mora istisnuti druge stranke i sama osvojiti vlast. Kako je za ovo neophodno kraljevo poverenje, to stranka treba da se pokaže što više "umerena", pa pri sastavljanju ustavnog predloga, odnosno "pri određivanju kraljevih prerogativa ne treba štedljiv biti", pisao je Pašić Kostu Taušanoviću, 1887.⁷ Istovremeno, da bi se sačuvalo jedinstvo organizacije i poverenje naroda, on je savetovao da se odbrana "nazadnih mera" pri pretresu ustavnog nacrt

⁴ Pismo P. A. Kulakovskom, 1884, u: *Nikola P. Pašić*, str. 157–159.

⁵ Pismo A. I. Zinovjevu, 1887, u: *Nikola P. Pašić*, str. 239–240.

⁶ Pismo Raši Miloševiću, 1886, u: *Nikola P. Pašić*, str. 225.

⁷ Pismo K. Taušanoviću, 1887, u: *Nikola P. Pašić*, str. 259.

ostavi "članovima drugih stranaka". Očuvati stranku kao celinu i obezbediti njenu unutrašnju disciplinu – to je u novim uslovima postalo najvažnija dužnost vođstva; na onoga ko to dovede u pitanje, "kletva (će) pasti tako isto kao što je pala na one koji se svadiše u oči Kosovske bitke", upozoravao je Pašić. Stranka kao organizacija, jedinstvena, čvrsta i disciplinovana, trebalo je da nadoknadi napuštanje načela i tako spreči osipanje moći radikalizma u Srbiji, rezonovao je Pašić, koji se tada faktički pomirio s idejom ustavne monarhije i u njoj počeo tražiti put ka vlasti. Iako nije bio njen tvorac, nego upravo protivnik, on je, prihvatajući politiku kompromisa kao nuždu, odmah postao i njen nosilac.

Pristajući na okvir ustavne monarhije i formulišući nov državno-pravni program, Radikalna stranka je kao primarni cilj odredila političku neutralizaciju krune. Ova je, objektivno, bila jedina realna brana političkoj svemoći radikala u Srbiji. Parlamentarizam po engleskom obrascu u tom pogledu je nesumnjivo bio najprikladniji i stranačko vođstvo je uvođenje ovog političkog sistema u Srbiji usvojilo kao svoj primarni praktičnopolitički cilj. Umesto samouprave i suverene skupštine, za Srbiju se sada traži parlamentarna monarhija poput one ostvarene u Engleskoj. U skladu sa novom politikom, Radikalna stranka je kao svog teoretičara promovisala, liberalnim idejama bliskog, Milovana Milovanovića, koji je iscrpno i vešto definisao suštinu parlamentarizma za koji se tada opredelila Radikalna stranka. On je, uoči donošenja novog ustava, objavio dve rasprave – *O parlamentarnoj vladi* i *Naša ustavna reforma* – u kojima je, osim što se pokazao kao vrstan poznavalac predstavničkog sistema vlasti, izložio klasično liberalno stanovište o ovom pitanju. Kao takav, on je bio najpodobniji da Radikalnu stranku približi ostalim dvema strankama, ali i samom kralju Milanu, koji je sebi namenio važnu ulogu u utvrđivanju sadržine novog ustava. Koliko je Milovanović u tome uspeo pokazuje činjenica da je pri izradi ustavnog predloga upravo njemu pripala funkcija sekretara ustavotvornog odbora, kao i uloga kraljevog savetnika u ustavnim pitanjima.

Definišući podelu vlasti u parlamentarnom sistemu kao ne samo "fuziju" nego i "konfuziju" između zakonodavne i izvršne vlasti, Milovanović je parlamentarizam izjednačio s kabinetskim sistemom kakav je tada bio u primeni u Engleskoj. On je vrlo precizno uočio sva njegova osnovna obeležja – s jedne strane, potpunu političku neutralnost krune, a s druge, ono što predstavlja njegovu glavnu specifičnost – jaku jednopartijsku vladu ili, kako se Milovanović slikovito izrazio "diktaturu" kabineta. On, pri tom, nije propustio da skrene pažnju na to da parlamentarizam počiva na ustavnim običajima, a ne na pisanim zakonim i da istakne vezu kabinetskog

tipa vlade sa specifičnim društvenim i političkim prilikama u Engleskoj, posebno izdvajajući značaj dvostranačke strukture engleskog biračkog tela.

Zajedno s engleskim obrascem parlamentarne vlade, radikali su tada usvojili i većinski izborni sistem, koji će bezrezervno braniti tokom cele svoje dalje istorije. U ustavnom odboru, oni su otvoreno odbacili argument pravičnosti i interesa zaštite manjine kao slabiji u odnosu na interes stabilne vlade. Glavni zadatak parlamentarnog sistema je da obezbedi solidnu većinu, a ne da zaštiti manjinu, obrazlagao je Gligorije Geršić.⁸ Koaliciona ministarstva su "pravi apsurdum u parlamentarnoj vladi" – reći će Milovanović.⁹ Odbrana sistema srazmernog predstavnštva, koji je u evropskim državama istican kao zahtev levice, u Srbiji je, 1888, pripala kralju Milanu i ostalim dvema političkim strankama – naprednjacima i liberalima. Ovi su, pristajući na jednodomni parlament – što je za radikale tada bio neodstupni zahtev – u proporcionalnom predstavnštvu videli način da kao male stranke ipak obezbede svoj uticaj i onemogućće, kako se kralj Milan izrazio, da "većina teroriše manjinu".¹⁰ Da bi u tome u najvećoj mogućoj meri uspela, manjina na pitanju izbornog sistema nije bila spremna ni na kakve pregovore. Odlučno je odbačen čak i zahtev radikala da se bar razrada načela srazmernog predstavnštva prepusti zakonodavnom telu, pa je Ustavom od 1888, suprotno svim ustavnim standardima, izborni sistem regulisan do najsitnijih detalja. Kako će to kasnije često sami isticati, radikali su usvajanje proporcionalnog predstavnštva smatrali jednim od svojih najvećih ustupaka u sporazumu s kraljem i ostalim strankama. Sistem srazmernog predstavnštva je kod nas uveden "ne po želji demokrata nego po želji jednog vladaoca i ondašnje manjine u Srbiji...", reći će 1910. Stojan Protić, braneći reviziju izbornog sistema kojoj je njegova stranka pristupila nakon konačnog osvajanja vlasti u Srbiji, posle majskog prevrata.¹¹

U pitanju ustavnih prava i sloboda nije bilo značajnijih razmimoilaženja, izuzimajući sklonost radikala opštem, a liberala i naprednjaka, posebno ovih drugih, prilično ograničenom biračkom pravu. Sporazum je postignut zadržavanjem istog imovinskog cenza kakav je bio po Namesničkom ustavu. U celini uzev, u pogledu korpusa ličnih i političkih prava i

⁸ V. M. Popović, *Poreklo i nastanak Ustava od 1888*, str. 114–116.

⁹ V. *O parlamentarnoj vladi od dr Milovana Đ. Milovanovića* (pristupno predavanje sa Katedre državnog prava na Velikoj školi), Beograd 1888, str. 26.

¹⁰ J. Prodanović, *Ustavni razvitak*, str. 297.

¹¹ V. *Stenografske beleške rada Narodne skupštine Srbije 1903–1914* (dalje: *Sten. bel.*), 1909–1910, 17. V 1910, str. 3145.

sloboda, sve političke stranke prihvatile su liberalno-demokratske standarde onoga doba.

Što se tiče odnosa ustavnih organa vlasti, kralja i skupštine, Radikalna stranka – čiji je nacrt predviđao krunu lišenu svih značajnijih funkcija vlasti – morala je pristati na obrazac usvojen u programima ostalih dveju stranaka. Bio je to obrazac klasične ustavne monarhije, s izvesnim odstupanjima u korist krune. U celini gledano, konačni tekst ustava imao je u pogledu organizacije vlasti najviše sličnosti s ustavnim projektom Napredne stranke. Od njega se najviše, moglo bi se reći suštinski, razlikovao odredbama koje su mu davale demokratski karakter i koje su ga približavale programu ranih liberala: nizak izborni cenz i jednodomni sastav zakonodavnog tela, kao i postojanje posebne ustavotvorne vlasti, koja je priznata velikoj narodnoj skupštini i kralju zajedno. Ovo poslednje je – s obzirom na istovremeno kraljevo pravo ustavotvorne inicijative kao i pravo veta – bilo daleko od ideje o suverenoj ustavotvornoj vlasti skupštine, ali je ipak, makar simbolično, značilo priznanje načela suverenosti naroda – načela koje su u srpsku ustavnu tradiciju uneli liberali, a preuzeli i učvrstili radikali. U toj ravni, istovremeno, mogu se uočiti jedine sličnosti ovog ustava s ustavnim programom Radikalne stranke.

Gotovo bezrezervno poverenje politički neprosvećenog naroda, stečeno višegodišnjim propagiranjem ideje o "narodnoj državi", omogućilo je Radikalnoj stranci da promenu svog državnopravnog programa ostvari ne rizikujući gubitak glasova birača. Zaokret svog vođstva prema liberalnim političkim institucijama šire članstvo nije razumelo kao suštinsku evoluciju stranke, nego kao otvaranje mogućnosti da se realizaciji izvornih društvenih i političkih ciljeva pristupi s pozicija vlasti. "Tek kad se seljakovo ognjište ne bude moglo prodati za nešto malo dinara, vlada će se zvati parlamentarna."¹² Ova rečenica, koju je izrekao jedan radikalski poslanik 1888. godine, prilično precizno odslikava suštinu kolektivne predstave koju je o sadržini, smislu i osnovnim ciljevima borbe za parlamentarni sistem imalo srpsko seljaštvo u vreme usvajanja Ustava od 1888. Prema ovom predstavi, parlamentarne institucije, pravna i politička jednakost i političke slobode podrazumevali su realizaciju onog socijalno-političkog projekta koji je kao sliku idealne države usvajao srpski seljak toga doba. Osnovni

¹² V. S. Jovanović, *Velika narodna skupština*, str. 57.

principi te države bili su ekonomski egalitarizam i samouprava, i svrha parlamentarnih institucija je bila da posluže njihovom ostvarenju.¹³

S takvim razumevanjem ustavnosti i parlamentarne vlade kao preovlađujućim, Radikalna stranka, masovna i čvrsto hijerarhijski organizovana, postala je u vreme ustavne reforme, pred kraj devete decenije prošlog veka, glavna socijalna snaga u borbi za modernu ustavnost i parlamentarizam, razumevajući je kao borbu za ostvarenje svojih izvornih društvenih i političkih ciljeva. Ustav od 1888. godine, koji s programom Radikalne stranke od 1881. i njenim ustavnim nacrtom od 1883. praktično nije imao nikakvih dodirnih tačaka, usvojila je Velika skupština u kojoj je od blizu 600 poslaničkih mesta, gotovo 500 pripadalo radikalima.

*

* *

Po donošenju Ustava od 1888, kralj Milan je abdicirao i preste prepustio svom maloletnom sinu Aleksandru. Pod namesništvom, nastupilo je prvo i u istoriji vladavine Obrenovića jedino razdoblje suzdržane političke aktivnosti krune, što je omogućilo uvođenje parlamentarnog sistema i vlast donelo najjačoj, Radikalnoj stranci. Poštovanje većinskog principa trajalo je, međutim, vrlo kratko, svega tri i po godine. Već 1892, namesništvo je vladu poverilo manjinskim liberalima, da bi od 1893, s prvim udarom kralja Aleksandra, otpočelo razdoblje nestabilne ustavnosti sa stalno jačajućim elementima lične vlasti. Sam Ustav od 1888. bio je na snazi svega pet godina do drugog udara kralja Aleksandra, 1894, kojim je vraćen u život Namesnički ustav. Već od 1896, u Srbiji se praktično, a od 1897. i formalno, uspostavlja lični režim krune. To će, s prekidom od godinu i po dana – od oktroisanja novog ustava, 1901, do formiranja vlade Cincar-Markovića, krajem 1902 – trajati sve do oficirskog prevrata 1903, u kome će kralj biti ubijen i dinastija Obrenovića ugašena.

Društvenu sadržinu, smisao i praktičnopolitički cilj Ustava od 1888. i parlamentarnog režima koji je pod njim trebalo ostvariti, onako kako ih je tada videla Radikalna stranka, kao i politički metod stranke na vlasti, jasno i precizno je definisao vođa radikala Pašić u nekoliko svojih programskih govora držanih za vreme trogodišnje vlasti Radikalne stranke, od kojih je

¹³ Interesantno je napomenuti da je vrlo slična mešavina agrarnog egalitarizma i pravno-političkih principa parlamentarne monarhije činila sadržinu predstave o idealnoj državi koju je imalo rusko seljaštvo u vreme uvođenja moderne ustavnosti u Rusiji, početkom XX veka. (V. Teodor Shanin, "The Peasant Dream: Russia 1905–1907", *Culture, Ideology and Politics*, London 1982, p. 229).

prvi izrečen odmah po povratku iz emigracije, 1889.¹⁴ U tim govorima uočljiv je visok stepen ideološko-političke koherentnosti i jasna strateška koncepcija stranke. U njima se izdvaja nekoliko uporišnih tačaka. Prvu čini glorifikacija "srpskog genija", kod koga su "uzvišene moralne osobine slovenskoga karaktera" najviše razvijene, uz istovremeno podržavanje i podsticanje kosovske mitske svesti. Druga polazna tačka je stav da su Radikalna stranka i njen izvorni program savremeni izraz tog "genija", pri čemu se ne propušta isticanje kontinuiteta s pokretom Svetozara Markovića. Konačno, Ustav od 1888 – ta "veličanstvena pojava" s kojom počinje "nova era" – prisvaja se kao delo Radikalne stranke, koje će, međutim, doneti praktične plodove samo ukoliko stranka trajno zadrži vlast i izvede reforme "ni desno ni levo od programa Radikalne stranke, već... složno i nepomično na njemu". Zato Radikalna stranka, koja je protiv liberala i naprednjaka vodila mučeničku "dvadesetogodišnju borbu" "za uvođenje parlamentarne vladavine", sada ne sme svojim protivnicima dozvoliti da dođu ponovo na vlast, jer ako se "nova era poveri kojoj protivnoj stranci, onda će ona izdahnuti u njenom zagrljaju", onda je "sve ovo što je stečeno propalo", upozoravao je Pašić 1889. godine.

S ovakvim objašnjenjem političkih stranaka, u kome manjinske stranke – Liberalna i Napredna – praktično postaju neprijatelji, Pašić je, prirodno, morao doći i do razumevanja parlamentarnog života kao međustranačkog rata, koji traži stalnu budnost, čvrstu organizaciju i neumoljivu disciplinu. Stoga on, svestan nedostataka parlamentarnog sistema sa stanovišta interesa trajne vlasti jedne stranke (u Ustavu od 1888. ima "podosta što je ušlo na zahtev ostalih stranaka", reći će Pašić), utvrđuje "neophodne mere" da do te "obmane" i "pogrešnog puta" ne dođe. To su, s jedne strane, "što brže obnavljanje narodne vojske", a s druge čvrsta organizacija stranke i stroga disciplina svih njenih članova. "Sve što radikalna stranka uradi, pa bilo to dobro ili ne, to je naše, to je rad sviju nas, a ne Petra ili Pavla"; niko ne sme "da radi i govori u ime stranke, ako nije ovlašćen od nje"; "što stranka reši da se uradi, to je obavezno za svakoga člana stranke, a koji hoće da se izvlači i odbija vršenje zaključaka stranke, taj tim samim ide iz njenih redova...", govorio je Pašić 1891. To je neophodno, jer "protivnici ne spavaju, oni riju dan i noć protivu sviju

¹⁴ V. govore Nikole Pašića: u Smederevu 9. III 1889; na glavnom zboru Radikalne stranke u Nišu, 18. maja 1889; na zboru u Zaječaru, 8. septembra 1891, u: *Nikola P. Pašić*, str. 319–336.

tekovina koje je donela nova era"; na njih "treba motriti budnim okom... treba biti na oprezu".

Učvršćivanje unutrašnje organizacije, centralizacija i stroga disciplina u stranci čiji je presudni značaj Pašić istakao još u emigraciji, 1886, postali su od dolaska radikala na vlast i Pašićevog povratka u zemlju jedan od najvažnijih praktičnih zadataka Radikalne stranke.¹⁵ To je bilo potrebno ne samo radi što veće efikasnosti u neutralizaciji opozicije i dvora nego i da bi se stranka uspešno obračunavala s unutrašnjim neistomišljenicima i nezadovoljnicima, koji su, uglavnom insistirajući na izvornom socijalnom programu, pretili jedinstvu organizacije. Protić je centralizaciju stranačke organizacije i čvrstu disciplinu članstva predstavljao kao zahtev parlamentarnog sistema vlasti. Da bi Radikalna stranka bila podobna za vladu – objašnjavao je Protić – neophodno je "da se s jednog mesta i od jednog čoveka ili tela može sigurno davati impuls za rad i kretanje celoj stranci".¹⁶ Za Protića, pri tom, nije moglo biti spora da je taj "jedan čovek" – Pašić, koga on smatra "prirodnim" vođom stranke.¹⁷ Obraćajući se onima u stranci koji to dovode u pitanje, on je ponovo podsetio na poreklo stranke, ističući da su njeni "tvorci" Svetozar, "a posle Velimirović i Pašić" a ne "Tajsići, Katići i dr..."¹⁸

Pašićevo upozorenje na mogućnost da "nova era" i "narodne slobode" budu poništeni ukoliko se po uspostavljanju parlamentarnog režima dopusti da neka druga stranka dođe do vlasti, pobjednički radikali su ozbiljno shvatili, pa su dosledno i sistematski nastojali da otklone i najmanju mogućnost da se to dogodi. Nad stranačkim protivnicima, posebno naprednjacima, sprovodio se svakojaki, pa i fizički teror, koji je, uz osvetu, imao i sasvim jasan praktičnopolitički cilj. Za radikalske mase, parlamentarizam je, kao i za Pašića, značio osvajanje državne vlasti u potpunosti i za sva vremena. "Sva vlast imala je da dopadne radikalima i za neradikale je bilo u državi mesta samo kao za građane drugog reda." Jedino "merilo činovničke vrsnoće" bila je politička pozicija u prethodnom režimu;

¹⁵ Radikali su prvi put došli na vlast zajedno s liberalima, 1887. godine. Posle kratkotrajne koalicije, oni su sami sastavili vladu, koja je takođe bila kratkog veka. Tek po donošenju Ustava od 1888, radikali osvajaju vlast na duže vreme.

¹⁶ "Politička razmišljanja iz istorije naših dana (od jednog novinara)", *Delo*, knj. I, 1894, str. 158–159.

¹⁷ *Isto*, str. 149–150.

¹⁸ *Isto*, str. 146. Ranko Tajsić i Dimitrije Katić bili su predstavnici jedne grupe seljačkih poslanika koji su radikalni režim kritikovali s pozicija izvorne radikalske ideologije, tražeći smanjenje činovničkih plata, poreza i sl. (V. S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića I-III*, Beograd 1934, I, str. 171–176).

"tamnovanje za Milanove vlade vredelo je više nego universitetско svedočanstvo" – opisuje S. Jovanović uvođenje radikalskog režima pod Ustavom od 1888. Opštinske uprave, koje su po novom ustavu i izbornom zakonu imale presudnu ulogu u organizaciji i sprovođenju izbora, ukoliko su – što je bilo sasvim izuzetno – bile u rukama opozicije, otimane su nasilno, ako je bilo potrebno, čak i uz pomoć žandarmerije. "Cela radikalna stranka pela se snagom velikog vala na visinu vladajuće klase", zaključuje Jovanović.¹⁹

Bilo je jasno da dolazak radikala na vlast nije značio samo vladu većinske partije nego radikalsko osvajanje države kao ograničene. Isto kao što se pri izradi ustava, iako suvereni vladar biračkog tela, nije zadovoljavala proporcionalnim izbornim sistemom, tako se ni sada, držeći u vlasti ogromnu većinu opština, Radikalna stranka nije mirila s onim, malobrojnima, koje je imala opozicija. Većinski izborni sistem – iako je homogena vlada u datim uslovima bila moguća i bez njega – još se, bar teorijski, i mogao pravdati interesom partijske vlade, koju su radikali, opredeljujući se za engleski parlamentarizam, bili prihvatili; međutim, tretman svake manjine kao neprijatelja i suzbijanje opozicije ma kako neznatna ona bila, pokazivali su da radikali parlamentarizam ne razumeju samo kao partijsku vladu nego i kao partijsku državu. Tako su u Srbiji prva parlamentarna iskustva, ona pod Ustavom od 1888, sobom donela i prva iskustva s partijskom državom.

Pod autoritetom vladalačke vlasti kraljeva Milana i Aleksandra, radikalski režim nije se mogao dugo održati. Posle troipogodišnje pauze, dvor je – tada još preko namesništva – ponovo stupio na političku scenu. Većinska vlada radikala smenjena je 1892. godine manjinskom, liberalnom, posle čega je raspuštena skupština i raspisani novi izbori, na kojima je odnela pobjedu Liberalna stranka. Time je – oćeniće kasnije radikali – zaboden "prvi glogov kolac" Ustavu od 1888.²⁰ Kada je ovaj, 1894, ukinut i u život vraćen Namesnički ustav, bio je to već drugi državni udar kralja Aleksandra od donošenja Ustava od 1888. godine.

Međutim, izvršioći državni udar od 1894. pravi uzrok neuspeha Ustava od 1888. videli su na drugoj strani – u karakteru režima koji su pod njim zaveli radikali. Za četiri godine trajanja Ustava od 1888 – ocenio je Svetomir Nikolajević – poništena su sva njegova načela i ustanove, izuzev kraljevske vlasti. "U 1894-toj godini nije više bilo u tome ustavu gotovo

¹⁹ *Isto*, str. 226–228.

²⁰ Nastas Petrović, *Sten. bel.*, 1905–1906, 15. X 1905, str. 160–161.

nijedne tačke, osim onih koje su krvlju zbrisane 29. maja – koje nisu bile pogažene i obesvećene". U takvim "prilikama opasnosti", "dužnost" vladaoca je bila da svojim autoritetom zaštiti "temelje političke zgrade" – reći će deset godina kasnije Svetomir Nikolajević, pravdajući svoju ulogu u ukidanju Ustava od 1888.²¹

Dovođenjem na vlast manjinskih liberala, ponovo je počelo lomljenje Radikalne stranke. Pristup vlasti uslovljavan je sve ozbiljnijim ustupcima i već prvi državni udar kralja Aleksandra – kojim se on, po nagovoru kralja Milana, pre vremena proglasio punoletnim – pokazao je da je Radikalna stranka na njih spremna: ona je pozdravila kraljev udar i za uzvrat dobila vladu. Nakon ukidanja Ustava od 1888. i povratka u život Namesničkog ustava, ustupci koji su se od nje tražili bivali su sve veći, ali je i Radikalna stranka pokazivala sve veću popustljivost. Kada se, krajem 1896, odlučila na podršku neutralnom kabinetu Đorđa Simića, koji je smenio naprednjačku vladu Stojana Novakovića, Radikalna stranka je – kako je to primetio Novaković – faktički prihvatila Namesnički ustav.²² Taj njen postupak je imao utoliko ozbiljnije posledice što je za vreme naprednjačke vlade bilo ozbiljno pokrenuto pitanje revizije ovog ustava, pa je Novaković u tom cilju sačinio i ustavni projekt, koji je stajao između naprednjačkog nacrtu od 1883. i Ustava od 1888. godine. Odlazak Novakovićeve i dolazak Simićeve vlade – čemu je odmah usledilo i raspuštanje Napredne stranke²³ – značio je obustavljanje daljeg rada na donošenju novog ustava. Znatan deo odgovornosti za to nesumnjivo snosi Radikalna stranka.

S povratkom kralja Milana u zemlju i dolaskom Aleksandra pod njegov uticaj, krajem 1897, posle desetogodišnjeg perioda stranačkih borbi i kakvog-takvog parlamentarnog života, u Srbiji je zaveden lični režim i ponovo je oživela ideja prosvetljenog apsolutizma. Stranački život je u potpunosti ugušen, s osnovnom idejom "da mi moramo raskrstiti sa parlamentarizmom ako smo radi da državnu upravu ljudski uredimo". Izlazak iz "primitivnosti i sirotinje" i "privredno unapređenje" Srbije

²¹ *Sten. bel.*, 1905–1906, 11. X 1905, str. 97. Nikolajević je bio predsednik vlade pod kojom je ustav ukinut.

²² S. Novaković, n. d. str. 9.

²³ Napredna stranka ponovo će se organizovati tek 1906. godine. Po mišljenju S. Jovanovića, jedan od razloga što je naprednjačko vodstvo tada odlučilo da rasformira stranku je strah od novih proganjanja i zlostavljanja kojima bi bili izloženi po ponovnom dolasku radikala na vlast. (*Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, str. 170–171)

proglašeni su zadacima od prvorazrednog značaja, čije je ostvarenje bio neophodan prethodan uslov za uvođenje političkih sloboda.²⁴

U skladu s takvom politikom, otvoren je i treći krug lomljenja Radikalne stranke, u kojoj je – posebno u Pašiću – kralj Milan video oličenje neprijatelja države i dinastije, zbog čega je njenu političku smrt želeo isto toliko koliko i ona njegovu. Posle jednog neuspelog atentata na kralja Milana (Ivanjdanski atentat), bez dokaza pripisanog Radikalnoj stranci, radikalski prvaci, ovoga puta zajedno sa Pašićem, našli su se na robiji. Pred pretnjom da mu bude izrečena smrtna kazna, Pašić je na prekom sudu pristao da sopstvenu stranku optuži za buntovnički rad i izjavi da je zbog toga treba raspustiti, što mu je donelo pomilovanje, ali i drastičan pad političkog autoriteta. U stranci je tada počelo jasnije izdvajanje posebne, antipašićevske struje beskompromisnih radikala, uglavnom mlađe generacije, koji su za svog vođu priznavali Ljubu Živkovića. Bio je to početak stvaranja nove, Samostalne radikalne stranke.

Ponovno stavljanje pitanja ustavne reforme na dnevni red donela je smrt kralja Milana, početkom 1901, i istovremeni pritisak Rusije na kralja Aleksandra da postigne kompromis s radikalima i uspostavi stvarnu ustavnost u zemlji. Rezultat je bio oktroisanje novog ustava, aprila 1901. i sporazum dela Radikalne stranke s jednim delom naprednjačkih političara o zajedničkoj vladi, poznat pod nazivom "fuzija". Ovaj sporazum je trebalo da bude politički temelj novom ustavu. Sam ustavni nacrt sačinili su Milovan Milovanović, u ime radikala, i Pavle Marinković, u ime naprednjaka. Radikalna stranka je tako po drugi put odobrila državni udar kralja Aleksandra, otvoreno zastupajući stanovište da je oktroisanje legitiman put ustavne promene. U isto vreme, Milovanović je, pravdajući politiku svoje stranke, razvio teoriju o "dobrim" i "rdavim" državnim udarima.²⁵

Ustav od 1901. je svojom sadržinom bio najbliži naprednjačkim pogledima na ustavno pitanje u Srbiji – Piročančevom nacrtu od 1883. i njemu sličnom, Novakovićevo nacrtu, izrađenom 1896. godine. Ustav je pored narodne skupštine predvideo i senat, kao drugi dom zakonodavnog tela, u kome je većinu članova postavljao kralj, dok je za članove koji su birani bio predviđen visok imovinski cenz, kako za aktivno tako i za pasivno biračko pravo. Zakonodavna i budžetska vlast podeljene su, kao i po prethodnim ustavima, između kralja i skupštine, ali, u odnosu na Ustav

²⁴ S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, str. 345–346.

²⁵ J. Prodanović, *Ustavni razvitak*, str. 400.

od 1888, sa znatno većim ovlašćenjima kralja. Što se ličnih prava tiče, ona su bila zaštićena u punoj meri, dok su politička prava i slobode, u odnosu na Ustav od 1888, bila nešto više ograničena i u većoj meri prepuštena slobodnoj regulativi zakonodavca. U pogledu izbornog sistema, ustav se opredelio za sistem srazmernog predstavnštva, ali samo načelno, prepuštajući sva dalja pitanja o tome volji zakonodavca. Konačno, za razliku od prethodna dva, ovaj ustav nije predvideo ustanovu velike skupštine, kao posebne ustavotvorne vlasti.

Donošenje ovog, naprednjačko-radikalnog ustava, kao i radikalno-naprednjački režim u celini imali su višestruki značaj za dalji razvitak ustavnosti u Srbiji. Prvo, deo Radikalne stranke koji je sledio Pašićevu višegodišnju politiku kompromisa s krunom prihvatio je ustavne koncepcije Napredne stranke. Reč je u prvom redu o dvodomosti, koja je u naprednjačkom programu zauzimala posebno značajno mesto, a koja je za Radikalnu stranku svojevremeno bila apsolutno neprihvatljiva. Onaj deo stranke koji se odlučio na kompromis – u čije je ime o ustavnim pitanjima u javnosti najviše govorio Protić – ocenio je tada jednodomi sistem kao "diskreditovan". Sam Pašić postao je senator, i to ne narodnim izborom, nego postavljanjem koje je izvršio kralj. Organ "fuzije", *Dnevnik* – čiji je vlasnik bio Živojin Perić, a direktor Stojan Protić – isticao je dobre strane dvodomosti, iako napominjući da bi bilo srećnije rešenje kada bi i drugi dom imao demokratski karakter.²⁶ Ovo opredeljenje za drugi dom, koje su tada, braneći Ustav od 1901, prvi put jasno istakli, Pašićevi radikali zadržaće trajno. Osvrćući se na radikalno-naprednjački sporazum iz 1901, jedan od aktivnih naprednjačkih političara "fuzije", Pavle Marinković, istaći će, deset godina kasnije, veliku programsku bliskost dveju stranaka koja je postojala u vreme donošenja oktroisanog ustava.²⁷ To je bio razlog što je ovaj deo radikala tada dobio naziv "fuzionaši", iako do prave fuzije, odnosno stranačkog ujedinjenja, nije došlo.

Na planu političkih sloboda, Pašićevi radikali, kao, uostalom, i njihovi naprednjački partneri, daleko su zaostajali za nekadašnjim liberalizmom Napredne stranke, pokazujući, u tom pogledu, duboku konzervativnost. "Ne traže se neke velike političke slobode; traži se samo pravna sigurnost", stajalo je u programskoj izjavi, objavljenoj u listu

²⁶ *Dnevnik*, 14. VII 1901.

²⁷ *Sten. bel.* 1911/1912, 28. XI 1911, str. 5.

Pašićevih radikala *Zakonitost*, na samom početku sporazuma.²⁸ Ovaj konzervativni zaokret radikala "fuzionaša" u ustavnom pitanju bio je, kako ćemo videti, konačan.

Sam Pašić objasnio je novu ustavnu politiku svoje stranke "misijom" Srbije, njenom dužnošću da usmeri energiju u pravcu pripreme za što skorije ostvarenje ovog "nacionalnog zadatka". Uopšte, od kada je, po povratku iz emigracije, prihvatio politiku kompromisa s krunom, Pašić je svaki dalji korak u pravljenju ustupaka u pogledu odricanja od političkih sloboda i vlasti skupštine obrazlagao dužnošću Srbije da bespogovorno podredi sva pitanja unutrašnjeg razvitka i političkog uređenja onome što je on razumeo kao "nacionalni zadatak" Srbije – ideji oslobođenja Srba van Srbije i svenacionalnog ujedinjenja. "U mene su uvek preovlađivali osećaji za život i sudbu srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode. Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini" – obelodaniće Pašić svoj politički credo, braneći se 1902. godine od optužbi za "kukavičluk" i izdaju stranke pred prekim sudom, kao i za napuštanje programskih načela pristankom na "fuziju" i Ustav od 1901.²⁹ Takoreći iste ove reči, Pašić će izgovoriti i u narodnoj skupštini 1905. godine, rekavši za sebe da je "sva pitanja unutrašnja, pa i samo rešenje ustavnog pitanja" "uvek podčinjavao" "ideji skorog oslobodenja". Ta ideja "odvela me je i u politiku i u radikalizam", reći će Pašić 1905. godine, uzvikujući: "Ostavljajte sve drugo pa rešavajte ono od čega život Srbije zavisi. Glas Srpstva i glas srpskog Pijemonta poziva Vas".³⁰

Zajednička vlada s naprednjacima, koji su bili simbol antiradikalizma, i pristanak na senat, koji je smatran izrazito konzervativnom ustanovom, naneli su jedinstvu Radikalne stranke udarac od kojeg se ono više nikada neće povratiti. Iako formalno ostajući, sve do kraja 1904, jedna stranka, radikali su od sklapanja "fuzije" stvarno bili podeljeni u dve, međusobno sve jače suprotstavljene političke grupacije, koje je u velikoj

²⁸ Citirano prema: S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, III, str. 252. U ovakvom odnosu prema političkim slobodama, Pašić je išao najdalje. Po kraljevoj volji, u senatu je glasao protiv vladinog predloga zakona o zborovima i udruženjima, koji je skupština, u kojoj su radikali imali većinu, bila usvojila. (S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, III, str. 234–235) Rezultat odbacivanja ovog zakonskog predloga bio je zadržavanje starog zakona po kome je za osnivanje udruženja bila potrebna dozvola policije.

²⁹ Nikola Pašić, *Moja politička ispovest*, Beograd 1989, str. 129.

³⁰ *Sten. bel.*, 1905–1906, 14. X 1905, str. 153.

meri delio odnos prema Pašiću. Oni koji su i dalje priznavali njegovo vodstvo od tada su najčešće nazivani starim radikalima, a oni koji su odbili da potpišu sporazum i odvojili se od Pašića dobili su ime samostanci.³¹ Odricanje u ime vlasti od svih osnovnih načela stranke konačno je dovelo do ishoda kojeg se Pašić pribijavao još od 1886. godine. Glavnu odgovornost za to snosio je, međutim, upravo on koji je, kada je jednom prihvatio, u politici kompromisa otišao dalje nego bilo ko u njegovoj stranci.

U delu Radikalne stranke, koji su činili pripadnici mlađeg radikalskog naraštaja i velika većina stranačke inteligencije, već duže vreme osećalo se nezadovoljstvo Pašićevom "oportunističkom politikom".³² Mlađi, buntovniji, principijelniji, u političkom metodu čistiji i ispravniji – pobunjeni radikali su osećali dubok otpor, čak indignaciju prema Pašićevoj politici beskrajnih kompromisa, a naročito prema onoj njenoj dimenziji koja je značila besprincipijelnost, a često i beskrupuloznost. Pored ličnog animoziteta koji su s vremenom razvili prema svom vođi, za njihovu pobunu i izdvajanje postojao je i jedan dublji razlog. Samostalno krilo, naime, formirano je od ljudi među kojima je vladao izrazito levičarski duh. Pojedini među njima – kao Skerlić, na primer – bili su, u početku, bliski socijalistima, budućim socijal-demokratama,³³ a veliki broj samostalnih prvaka – Jovan Žujović, Jovan Skerlić, Jaša Prodanović, Jovan Cvijić, Milan Grol, Boža Marković – gajio je jasne republikanske simpatije.³⁴ Međutim, u praktičnoj politici, njihovo levičarstvo nije se iskazalo kao zastupanje evropskog socijalizma ili republikanizma, nego kao okretanje počecima Radikalne stranke, vremenu koje je već bilo dobilo svetački oreol i ušlo u svet mitova. Ovo nije bilo samo plod romantičarskog idealizma nego je imalo i sasvim realnu podlogu. Samouprava i egalitarizam bili su jedini program koji su široki radikalski slojevi – obuhvatajući najvećim delom siromašno i neprosvećeno seljaštvo – osećali bliskim, svojim. Za njih je državni ideal i dalje bila "seljačka država" bez birokratije i velikih društvenih razlika – ona ista ideja s kojom je stranka nastala i u ime koje se narod dizao na bunu. Kada je Pašić, 1891, zahtevao strogu stranačku disciplinu, on je našao za potrebno da podvuče vernost izvornom programu,

³¹ Naziv "fuzionaši" najčešće su upotrebljavali samostanci i on je, tada, u sebi sadržao kritiku, optužbu, često i političku diskvalifikaciju staroradikala.

³² V. Miroslav Hubmajer N. Pašiću, 17/29. IX 1897, ASANU, 11657.

³³ V. o tome: Skerlićev stav u: *Sten. bel.*, 1913–1914, 24. X 1913, str. 370.

³⁴ V. o tome: Jovan Žujović, AS, Jž – 60; Isti, *O republikanizmu u Srbiji*, Beograd 1923, str. 14–15.

od koga stranka na vlasti neće odstupiti "ni desno ni levo". Poslednji kompromis koji je u ime vlasti napravio – pristanak na senat, napuštanje borbe za opšte pravo glasa, samoupravu i narodnu vojsku, a naročito ulazak u zajedničku vladu s "vlasnicima, crnim naprednjacima"³⁵ – suviše je očigledno poništio takva obećanja i pobunjeni radikali uzeli su ga za osnov izdvajanja u samostalno krilo. "Fuziju" su definisali kao izdaju temeljnih načela srpskog radikalizma nekolicine njenih starih šefova i, određujući sebe kao "esenciju od radikala",³⁶ uzeli zadatku da, kako je to objasnio Jovan Žujović, "poradikališu u stranci ono što se razradikalilo" i tako omogućće "da se radikalcu vrata čistom vrelu svome. A čisto je vrelo onaj prvi program radikalne demokratije", koja je isto što i "potpuna narodna samouprava".³⁷ Kasnije, povodom konačnog izdvajanja u posebnu stranačku organizaciju, u govoru koji je imao programski karakter, samostalni prvak, Dragutin Pečić, detaljno je objasnio poreklo, ideološku suštinu i odnos samostalaca prema staroradikalima. Izdvajanje samostalaca bilo je, podsećao je Pečić, "pobuna" "prema jednom određenom broju ljudi koji pokazuju odstupanje od programa od januara 1881". "U težnji da se radikalni program do kraja izvrši, da nastupi stroga primena naših teorija i načela, odvojismo se mi." Kao najvažnije programske tačke za koje će se samostanci boriti, Pečić je tada, krajem 1904, izdvojio uproščavanje i reformu administracije "na načelima izbornog prava i stroge samouprave", kao i reformu vojske u duhu "načela narodne odbrane".³⁸

Definišući odnos prema izvornom programu kao vododelnicu između svoje i grupe starih radikala, samostanci, međutim, nisu imali u vidu i izvorne radikalske koncepcije o ustavnom pitanju. Kao i Radikalna stranka desetak godina ranije, u vreme više-manje nepomućenog jedinstva, tako su i samostanci čvrsto stajali uz Ustav od 1888. U odlučnoj opoziciji, oni su pokrenuli *Dnevni list*, a potom i *Odjek*, koji je, pod uredništvom Jaše Prodanovića, sve političke grupe u Srbiji delio na one koje su u ustavnom pitanju beskompromisno stajale na pozicijama Ustava od 1888. i one koje su bile spremne na sporazum. Ne krijući svoju ambiciju da budu jedini pravi nastavljači radikalske političke opcije, samostanci su, kao nekada Radikalna stranka, svoj profil gradili na istovremenoj odanosti izvornom

³⁵ ASANU, 12993.

³⁶ Sotir Baltezović, *Sten. bel.* 1906–1907, 25. I 1907, str. 2404.

³⁷ Jovan M. Žujović, *Srpska radikalna stranka, Govor J. M. Žujovića na zboru samostalnih radikala u Jagodini, 10. avgusta 1903*, Beograd 1903 (dalje: *Srpska radikalna stranka*), str. 18, 20, 25.

³⁸ *Sten. bel.*, 1904–1905, 14. XII 1904, str. 946–947.

programu stranke i Ustavu od 1888, bez obzira na njihovu međusobnu ideološku neusklađenost.³⁹

Zajedno sa samostalnim radikalima, povraćaj u život Ustava od 1888. tražio je i veći deo Liberalne stranke. U ovome se naročito isticao jedan od njenih budućih šefova, Voja Veljković, čiji politički istupi nisu imali mnogo zajedničkog s izrazito monarhističkom i prilično nedemokratskom dugogodišnjom politikom Liberalne stranke, nego su, naprotiv, sve više podsećali na izvorni srpski liberalizam. Kao uvodničar u listu *Srpska zastava*⁴⁰ i kao narodni poslanik, Veljković je "razvijao teoriju narodne suverenosti i dokazivao da je narod stariji od kralja".⁴¹ Ističući se tako kao slobodoumni i odlučni protivnici Ustava od 1901. i često dolazeći pod udar ražima, koji je u pogledu političkih sloboda bio vrlo restriktivan, liberali su u ovom razdoblju postali značajna opoziciona snaga.

Ako se izuzmu pojedinci čije je jedino političko obeležje bila lojalnost dvoru i koji su, iako ih je bilo u svim strankama, ipak bili srazmerno malobrojni⁴² – politička scena u Srbiji posle 1901. bila je podeljena na dve partijske grupacije: radikalsko-naprednjačku i samostalsko-liberalnu. Kristalizacionu tačku ove podele činilo je ustavno pitanje, tačnije odnos prema Ustavu od 1888, odnosno oktroisanom ustavu od 1901. godine. Ovo je postalo sasvim jasno naročito posle pada radikalsko-naprednjačkog režima, kada se pokazalo da zaokret staroradikala u ustavnom pitanju nije bio samo taktički. Ni onda kada su se, ponovnim uspostavljanjem ličnog režima, pod vladom Cincar-Markovića, od kraja 1902, ponovo našli u opoziciji, staroradikali se, naime, tražeći povratak ustavnog stanja nisu vratili Ustavu od 1888, nego su i dalje, kao i sasvim malobrojni naprednjaci, ostali na pozicijama oktroisanog Ustava od 1901. godine. Ova činjenica govorila je o tome da je, iako je samostalsko-liberalna grupacija bila vrlo snažna i borbena, liberalno-demokratska ustavna opcija u međuvremenu oslabljena i da je prvenstvo pripalo državnom programu koji je karakterisala svojevrsna mešavina liberalnih i konzervativnih načela. S ovakvim pogledima na ustavno pitanje, srpske političke stranke dočekaće majski prevrat 1903. godine, koji će, međutim, sam sobom, ovakav odnos snaga u velikoj meri izmeniti.

³⁹ Više o tome vidi Olga Popović-Obradović, "O ideološkom profilu radikala u Srbiji posle 1903", *Tokovi istorije*, 1–2/1994 (dalje: "O ideološkom profilu radikala").

⁴⁰ Nikola Stanarević, *Dvadeset godina liberalne (Nacionalne) stranke, 1902–1922*, ASANU, 14289 (dalje: *Dvadeset godina liberalne stranke*), str. 86.

⁴¹ S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, III, str. 220.

⁴² V. o tome: S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, III, str. 274–276.

3.

Parlamentarno iskustvo (1903–1914)*

Državnim udarom izvršenim u noći između 28. i 29. maja 1903 (po starom kalendaru), u kome je zaverenička grupa oficira ubila Aleksandra Obrenovića, Srbija je ostala bez kralja i našla se u neustavnom stanju. Odmah je formirana privremena, tzv. revolucionarna vlada, čiji je sastav reflektovao nov odnos političkih snaga u zemlji nastao prevratom. Stvarnu političku moć u tom trenutku imali su oficiri-zaverenici, iza kojih je stajao dobar deo vojske, i vlada je, prirodno, morala uživati njihovo poverenje. Od devet ministara, najmanje petorica su bila neposredni ili posredni učesnici u zaveri. Po stranačkoj pripadnosti, to su bili liberali i samostalci. Što se starih radikala tiče, oni su važili za stranku koja nije imala bližih veza sa zaverom. Ipak, imajući u vidu njihovu realnu snagu, zaverenici su im ponudili da učestvuju u sastavu "revolucionarne vlade"; kakav će odnos prema događaju od 29. maja zauzeti najveća stranka u zemlji bilo je pitanje od velikog značaja i zaverenici su pokazali želju da sarađuju. Staroradikali su spremno prihvatili ponudu, bez rezerve stali uz izvršioce prevrata i njihovo delo, i tako zadobili njihovo poverenje. Jedina stranka koja nije bila predstavljena u "revolucionarnoj vladi", bili su naprednjaci.

"Revolucionarna vlada" je bez odlaganja proklamacijom vratila u život Ustav od 1901. i već za 2. jun sazvala oba doma narodnog predstavnništva, stavljajući im u zadatak izbor novog kralja i donošenje odluke o pitanju ustava. Time je u zemlji ponovo uspostavljena ustavnost.

Prvi akt narodnog predstavnništva bila je rezolucija kojom se "u oceni događaja od 29-og maja, prihvata i s oduševljenjem pozdravlja novo stanje, koje je nastupilo kao posledica toga događaja i složno i jednodušno

* Više o tome vidi: Olga Popović- Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, Beograd 1998.

proklamuje potpuna zajednica osećanja između srpskog naroda i celokupne srpske vojske", a vladi se iskazuje priznanje i odobrenje "za sve njene odluke i postupke". Pošto je tako odobrilo ubistvo kralja, kao i povratak na snagu Ustava od 1901, narodno predstavništvo je pristupilo poslovima koje mu je vlada stavila u zadatak, ističući na prvo mesto pitanje ustava.

U vezi s ustavnim pitanjem, u tom trenutku su postojale dve opcije. Jedna je bila zadržavanje Ustava od 1901, a druga povratak na snagu Ustava od 1888. Za Ustav od 1901. su bili staroradikali, a za Ustav od 1888, samostalni radikali i liberali. Prvi su raspolagali snažnom većinom u oba doma narodnog predstavništva, ali su drugi uživali znatno veći politički autoritet, s obzirom na bliske veze svojih prvaka sa zaverom i njenim izvršiocima. Kako nije moglo biti sumnje da se realna snaga jedne stranke u tom trenutku nije mogla meriti brojem poslaničkih mandata nego poverenjem nove vlasti, odnosno zaverenika, a suočeni s činjenicom da samostalci i liberali odlučno odbacuju Ustav od 1901, staroradikali su se morali povući. Tako su skupština i senat, kada su se, 2. juna, sastali, bez otpora starih radikala usvojili rezoluciju koju je predložio vođa liberala Stojan Ribarac, a kojom se "vraća na snagu Ustav od 22. XII 1888... i svi politički zakoni... sa izmenama i dopunama... koje će se doneti pre nego se izabrani vladalac na nj zakune". Bila je to ne samo manifestacija volje da se u Srbiji ponovo uspostavi Ustav od 1888. nego i faktičko proglašavanje narodnog predstavništva za suverenu vlast u zemlji: ustav, kao i sve političke zakone, donosi konstituanta, naglašavajući da će mišljenje budućeg monarha, koga je narodno predstavništvo tek trebalo da izabere, biti bez značaja. Budući kralj će morati da prihvati ustav koji je donelo narodno predstavništvo, ili neće biti kralj.

Tako se narodno predstavništvo, donoseći Ustav od 1903, pretvorilo u ničim ograničenu suverenu vlast. Priznavši važnost Ustava od 1901, ono je sebe formalno učinilo samo jednim delom zakonodavne vlasti, opredeljujući se tako za pravni kontinuitet i iskazujući načelnu lojalnost principu ustavnosti; istovremeno, rešavajući ustavno pitanje ne obazirući se na važeća ustavna ograničenja, svesno je pogazilo ovaj princip i, iako ne formalno, faktički se pretvorilo u revolucionarnu konstituantu. Zajedno s kraljeubistvom, to je prevratu dalo karakter revolucije.¹ Bila je to nova istorijska potvrda onih stavova koji su političku istoriju srpske države u

¹ Majski prevrat okarakterisan je kao revolucija i u pravnoj literaturi. (V. S. Jovanović, *Ustavno pravo*, str. 289. V. i Drag. M. Ranković, "O pravnoj odgovornosti zaverenika", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, IV/1907, str. 46–50.

novom veku objašnjavali kao istoriju revolucije, a ne evolucije, a njen ustavni razvitak kao odsustvo ustavnosti u pravnom smislu reči.²

Što se tiče pitanja izbora vladaoca, ono je faktički bilo rešeno još pre saziva narodnog predstavništva, s obzirom na to da je vojska, odmah nakon ubistva Aleksandra Obrenovića, proglasila, tačnije izvikala, Petra Karađorđevića za novog kralja Srbije. Narodno predstavništvo je, imajući u vidu jasno izraženu odluku vojske, u zajedničkoj sednici oba doma, nakon donošenja odluke o novom ustavu, brzo i složno izabralo Petra Karađorđevića za novog vladaoca Srbije. Svojom odlukom, ono je praktično samo potvrdilo izbor koji je već bila napravila vojska, dajući ovom legitimitet narodnog izbora.

Na taj način je, kao rezultat ubistva poslednjeg vladara prethodne dinastije Obrenovića, u Srbiji osnovana nova dinastija – dinastija Karađorđevića.³ Zajedno s činjenicom da je kralj izabran tek posle donošenja odluke o ustavu, kao i da mu je kruna uslovljena pristankom na ustav, to je značilo da će legitimitet monarhije i vladalačke vlasti u novom režimu počivati isključivo na volji narodnog predstavništva – na ustavu koji ono samostalno donosi, kao i na izboru nosioca krune koji će pod tim ustavom vladati. Bila je to, puna realizacija ideja svetoandrejskih liberala o isključivoj ustavotvornoj vlasti skupštine, koja, u krajnjoj liniji, odlučuje i o obliku vladavine.

Sama okolnost da je 1903. novi kralj bio izabran nije predstavljala nikakvu novinu u političkoj istoriji Srbije. Naprotiv, ona je samo potvrđivala da izborna načelo u srpskom monarhizmu ima prednost u odnosu na nasledno.⁴ Ni sam čin prevrata, uključujući tu i ubistvo vladaoca, takođe nije bio bez korena u tradiciji srpskog monarhizma. I jedno i drugo – izbornost i nasilna smena na prestolu – bili su samo novo svedočanstvo o odsustvu svake ideje o božanskom ili istorijskom pravu kao izvoru legitimiteta vladalačke vlasti u Srbiji.

Ipak, i izborna načelo i nasilje pri smeni na prestolu dobili su u majskom prevratu nove dimenzije, koje neće ostati bez uticaja na snagu kraljevske vlasti pod Petrom Karađorđevićem. Izborni princip je posebno

² Sve ustavne promene u Srbiji, izuzev one od 1888, izvršene su vanustavnim putem. V. o tome: Đorđe Tasić, "L'histoire constitutionnelle de la Serbie", *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*, 1/1938, p. 242.

³ V. S. Jovanović, "Dva pitanja iz našeg vladalačkog prava, Osnivač dinastije", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1/1906, str. 36–42.

⁴ Svi vladari, izuzev Mihaila i Aleksandra Obrenovića, došli su na presto putem izbora.

istaknut, jer je Petar Karađorđević biran za kralja kao običan građanin, a ne kao knez – ističe Slobodan Jovanović.⁵ Što se, pak, tiče nasilne smene na prestolu, ona je 1903. bila praćena takvom brutalnošću koja nije mogla ostati bez odgovarajućih posledica po monarhijsku svest, dodatno je učvršćujući u predstavi da monarh u Srbiji nije neprikosnoven. "Posle 29. maja, dana kada je Srbija videla da je jedan vladar (pa ma kakav on bio) poleteo glavačke kroz prozor, sa neprikosnovenošću i prestižom monarhovim (je) svršeno." "I da monarhija u Srbiji živi još 1000 godina, vladar ne može više dostići raniji prestiž", bio je uveren naprednjački prvak, Pavle Marinković.⁶

Da je Marinković bio u pravu kada je konstatovao da je "sa neprikosnovenošću i prestižom monarhovim svršeno", na svoj način svedoči i činjenica da je pod Petrom Karađorđevićem ponovo oživela tendencija otvorenog relativizovanja monarhijskog principa. Monarhizam kod nas ne postoji, a "verovatno se više neće moći ni stvoriti", jer u ovo "demokratsko vreme" "monarhijsko osećanje slabi i opada čak i u starim, viševjekovnim monarhijama". "Po našim pojmovima, u dolasku Petra za kralja ima isto toliko božanskoga prava koliko i u dolasku g. Pašića za Predsednika Ministarstva", govorio je u skupštini šef srpskih liberala, Voja Veljković, koji je ovo svoje uverenje delio s mnogima.⁷

Iza ovog Veljkovićevog, radikalnog, direktnog i otvorenog relativizovanja monarhije u Srbiji, krio se republikanizam, koji, uprkos nesumnjivim republikanskim tendencijama, dominantna politička svest u Srbiji toga doba još nije bila prihvatila kao legitimnu političku opciju. Ako se izuzmu sasvim malobrojni socijalisti, nijedna stranka nije monarhiju u Srbiji načelno dovodila u pitanje. Uopšte, republikanizam u Srbiji toga doba nije bio stranački određen, nego isključivo individualno i bilo ga je među pripadnicima svih političkih partija, izuzev Napredne, a relativno najviše je bio zastupljen među samostalcima, potom i među liberalima. Međutim, ni oni koji vladalačku vlast u Srbiji nisu dovodili u pitanje, nisu negirali činjenice koje je Veljković navodio, nego su umesto neukorenjenosti samog monarhijskog načela, iz njih izvodili izraz specifične sadržine koju to načelo ima u srpskoj političkoj tradiciji. Neki od njih isticali su ideju o

⁵ V. nap.67.

⁶ *Sten. bel.*, 1907–1908, 12. II 1908, str. 197.

⁷ *Sten. bel.*, 1907–1908, 5. II 1908, str. 20–21. Gotovo istovetno stanovište zastupao je Marko Cemović u: *Ustavni vladalac* (povodom "Političkih studija" g. Živojina Perića), *Delo*, XLVIII/1908, str. 345. U istom smislu, kasnije: M. Vladisavljević, *Developpement constitutionnel de la Serbie*, p. 536.

neophodnosti postojanja jakog vođe u epohi borbe za nacionalno oslobođenje koja još traje,⁸ drugi su verovali da je srpski monarhizam sadržan u svesti o potrebi da se ukroti "nedisciplinovana demokratija", odnosno izražena sklonost anarhiji,⁹ dok su treći isticali potrebu za očinskom zaštitom koju narod, odgojen u patrijarhalnom duhu, očekuje od kralja.¹⁰ Na ovaj ili onaj način, i jedni i drugi i treći su, dakle, srpski monarhizam objašnjavali kao utemeljen u osećanju racionalne, praktične svrhovitosti, iz čega, kao prirodna, proizlazi činjenica da je trajanje vladalačke vlasti, odnosno njen opstanak uslovljen narodnim poverenjem. Ovakvo razumevanje kraljevske vlasti, kao lišene svakog legitimiteta izvan političke volje naroda, takođe je značilo svojevrsnu relativizaciju monarhijskog principa kao takvog, pružajući i samo dokaz o tome da taj princip, iako naizgled nesporn, u političkoj svesti naroda u Srbiji nema tako duboke i čvrste korene.¹¹ Svojom sadržinom, koja je, izuzev izbornog sistema, gotovo u celosti preuzeta iz Ustava od 1888, Ustav od 1903. je odgovarao liberalno-demokratskim standardima XIX veka. Pravo glasa je bilo ograničeno polom i imovinskim cenzom. Garantovana su klasična lična i politička prava i slobode: jednakost pred zakonom, sloboda veroispovedi (ali ne i odvajanje crkve od države), privatna svojina, sloboda štampe, sloboda udruživanja, tajno i jednako pravo glasa. Na nivou institucija usvojen je princip tzv. "meke" podele vlasti, svojstven ustavima parlamentarnih monarhija: kruna je bila neodgovorna, a za akte izvršne vlasti odgovarali su ministri; kralj je imao isključivo pravo imenovanja ministara; zakonodavna i budžetska vlast podeljene su između skupštine i kralja, s tim što je kralj raspolagao pravom veta i pravom raspuštanja skupštine, uz obavezu raspisivanja novih izbora najdalje za tri meseca. Autonomija skupštine bila je prilično ograničena, jer je kralj imao i pravo

⁸ M. Cemović, n. d. str. 345 (*Delo* je bio radikalni časopis.)

⁹ V. npr. Aleksa Žujović, radikal, izražavajući neslaganje s republikanizmom socijaliste Triše Kaclerovića, izjavio je da prema republici i sam gaji simpatije, ali da smatra da bi ona u Srbiji bila fatalna jer bi "bilo mnogo kraljića, nastao bi grabež kakvog svet ne pamt". (*Sten. bel.*, 1911–1912, str. 9–10) V. N. Stojanović, n. d. str. 61.

¹⁰ V. npr. prota Marko Petrović radikal, *Sten. bel.*, 1903–1904, I, str. 85.

¹¹ S tim u vezi, interesantno je navesti utisak koji je francuski poslanik u Beogradu stekao o republikanskom raspoloženju u Srbiji nakon prevrata. On je republikanski pokret ocenjivao kao prilično rasprostranjen, očekujući da u bliskoj budućnosti postane značajna politička činjenica. Na čelu su mu uglavnom mladi ljudi, pretežno iz redova inteligencije, ali njihove ideje su kompatibilne s demokratskim i egalitarnim osećanjima velike većine naroda u Srbiji (isto kao i u Bugarskoj), zbog čega on očekuje da ovaj pokret ubrzo osvoji širok politički prostor. U tom kontekstu, značajna je i pojava socijalističke partije, ocenjivao je francuski poslanik. (MAE-AD, vol. 3, 16. XII 1903, No 156).

odlaganja skupštinskih sednica, kao i pravo veta na skupštinski poslovnik, s obzirom da je ovaj donošen u obliku zakona. Raspodela mandata, do u detalje propisana ustavom, vršena je, u načelu, po sistemu srazmernog predstavnštva, prema najvećem ostatku – kao i po Ustavu od 1888 – ali je zahvaljujući unošenju izvesnih novina u odgovarajućim propisima praktična proporcionalnost sistema, sa veoma visokog, svedena na veoma nizak stepen. Među tim novinama najznačajnija je odredba po kojoj se glasovi lista koje nisu dostigle količnik dodeljuju listi sa najvećim brojem glasova.

Prisiljeni da pristanu na povratak Ustava od 1888, staroradikali su se, po drugi put, našli u situaciji da im se, kao najjačoj stranci, nameće načelo proporcija, čije su prihvatanje još 1888. smatrali svojim najvećim ustupkom. Ovoga puta, međutim, oni nisu bili spremni da se sa njim izmire. Posle narušavanja stranačkog jedinstva 1901. srazmerno predstavnštvo moglo je postati realna prepreka njihovoj vlasti i oni su stoga njegovo uklanjanje iz ustava smatrali za jedan od svojih najvećih političkih interesa. Imajući snažnu većinu u oba doma Narodnog predstavnštva, držeći položaj predsednika oba ustavna odbora i koristeći se, uz to, velikom brzinom kojom se o novom ustavu odlučivalo, oni su, s jednom umetnutom i nekoliko ispuštenih rečenica u odgovarajućim ustavnim članovima, uspeli da izborni sistem koji je hvaljen kao jedan od najproporcionalnijih, odnosno najpravičnijih,¹² zamene izbornim sistemom izrazito niske proporcionalnosti, u korist najveće stranke. U praksi, pri raspodeli mandata, povlašćivanje najjače stranke išlo je do 14% u odnosu na njenu realnu snagu u biračkom telu, što prevazilazi procenat ovakvih odstupanja uobičajen čak i u većinskim sistemima.

Sve u svemu, Ustav od 1903. predstavljao je solidan pravni osnov za uspostavljanje liberalno-demokratskog režima i parlamentarnog sistema vlasti. Uz to, kraljevska vlast je majskim prevratom bila bitno oslabljena. Njene granice u stvarnom političkom životu, po prvi put u istoriji srpske monarhije, bile su čvršće i uže od onih predviđenih samim ustavom. Ustavne prerogative krune, koje su svojom brojnošću i značajem kralja činile čak pretežnim faktorom vlasti u odnosu na skupštinu, nisu bile u skladu s političkim činjenicama, koje su, naprotiv, kraljevu vlast marginalizovale. To je obećavalo izgradnju parlamentarnog sistema u kome će kralj svojom političkom neutralnošću prepustiti skupštini i vladi,

¹² V. npr: Slobodan Jovanović, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, "Parlamentarna hronika", XVIII/1920, str. 212. V. i Mihailo Petrović, *O proporcionalnom predstavnštvu*, Beograd 1936, str. 15.

odnosno političkim strankama, glavnu ulogu u donošenju političkih odluka i upravljanju državom.

S druge strane, međutim, i kraljevska vlast Petra Karađorđevića i politički režim u celini, iako nominalno proistekli iz volje suverenog narodnog predstavnštva, u stvarnosti su svoj život dugovali vojsci. S očiglednom namerom da tu činjenicu iskoristi, vojska je, sa ciljem političkog arbitriranja, faktički na sebe preuzela ulogu krune. Nov režim je, u stvari, svoj život otpočeo bez kralja, a u sadejstvu dva politička faktora – jednog legalnog, koji je predstavljalo narodno predstavnštvo, odnosno političke stranke, i drugog vanustavnog, oličenog u oficirima-zaverenicima iza kojih je stajala vojska. Tako su u same temelje novog poretka ugrađene dve međusobno duboko protivrečne i konfliktne političke tendencije, koje će suštinski određivati političku realnost nastalu u Srbiji majskim prevratom. Ključno pitanje novog režima postavljeno na samom početku, nije, naime, bilo pitanje prevlasti između skupštine i kralja, nego pitanje prevlasti između političkih stranaka i vojske, dakle, između civilne i vojne vlasti. Ovo pitanje, koje su sami savremenici nazivali "zavereničkim", ostalo je otvoreno tokom celog razdoblja. U tom smislu, ustavna istorija Srbije 1903–1914. može se posmatrati i kao istorija osvajanja osnovnih političkih pretpostavki ustavnosti.

Uloga vojske u politici sama po sebi nije bila nešto nepoznato u dotadašnjem političkom i ustavnom iskustvu Srbije. Ipak, hiljadu devetsto treća je i u ovom pogledu predstavljala radikalni zaokret u odnosu na razdoblje vladavine Obrenovića. Majskim prevratom, izmenile su se uloge između krune i vojske. Dotad, vojska je obezbeđivala podršku politici dvora i predstavljala je glavno oružje lične vladavine krune. Nakon ubistva poslednjeg Obrenovića, vojska, u kojoj su zaverenici preuzeli sve ključne položaje, sama je postala politički činilac, potčinjavajući sebi krunu i preuzimajući njene ustavne prerogative vlasti. Ukratko, pod Obrenovićima, vojska je u političkom životu stajala pod kraljem, a dolaskom na presto Petra Karađorđevića, postalo je obrnuto.

Lična slabost kralja Petra u odnosu na zaverenike imala je za to nesumnjivo velikih zasluga. Kralj "je svoju sudbu potpuno vezao za sudbu zaverenika. On će s njima da stoji i da pada", zapisao je u svom dnevniku Pera Todorović, komentarišući manipulacije kraljem i njegovim ustavnim prerogativima od strane zaverenika u prvim godinama nakon prevrata.¹³ Međutim, daleko veći, tačnije glavni deo odgovornosti pada na teret

¹³ Pera Todorović, *Dnevnik* (priređila Latinka Perović), Beograd 1990, str. 376.

političkih stranaka. Zaverenici su postali politička sila još pre nego što je kralj došao u zemlju, i to zaslugom narodnog predstavnništva, a svoj položaj institucije koja stoji iznad ustava i zakona dugovali su pre svega radikalnoj vladi i radikalnoj skupštini. Bez dvoumljenja se može reći da je politička uloga vojske u najvećoj meri bila odraz zrelosti, snage i spremnosti političkih stranaka da joj se suprotstave.

Sveukupna atmosfera koja je zavladała posle krvavog sloma dinastije Obrenovića imala je karakteristike postrevolucionarnog stanja, u kojoj su spontana raspoloženja imala punu potporu vlasti. Oni koji su obeleženi kao predstavnici starog režima trpeli su od pobedničkog trijumfalizma većine, koja je neretko pokazivala sklonost ka osveti.¹⁴ Naprednjačkim prvacima se pretilo da će, ako ponovo organizuju stranku biti poubijani – prisećao se Marinković u skupštini 1906, dobijajući pri tome iz poslaničkih klupa odgovor: "Tako i treba".¹⁵ Kada je, pak, Svetomir Nikolajević pokušao da u skupštini pokrene pitanje moralne i pravne strane majskog prevrata, poslanici su pokušali da ga u tome spreče užasnom grajom, ali i izrazima žaljenja što "nije obešen na Terazijama".¹⁶

Konstituanta, a za njom i prva redovno izabrana skupština, gotovo jednodušno su kvalifikovale zaverenike "istinskim revolucionarima, pravim apostolima slobode narodne..."¹⁷, a njihovo delo revoluciju. To je bila jasna poruka onima koji su u majskom prevratu videli prost zločin, čije je izvršioce trebalo kazniti a ne slaviti. Iako u malom broju, ovih je bilo kako u vojsci, gde su bili organizovani u tzv. kontrazaverenički pokret, tako i među političarima, gotovo isključivo naprednjačkim, organizovanim u

¹⁴ Već prva redovna skupština sazvana posle majskog prevrata, ogromnom većinom glasova, ukinula je penzije udovicama Jovana Ristića i Milutina Garašanina. Stojanu Novakoviću, na njegov apel skupštini da makar u ime dostojanstva zakonodavnog tela i pravnog kontinuiteta odbaci predlog o ukidanju penzija udovicama pomenutih državnika, radikali oba krila tada još jedinstvene stranke odgovorili su da "pokojni Garašani, Ristić i Vulović nemaju nikakvih zasluga za ovu zemlju... oni imaju naopakih zasluga", koje su mogle priznati samo skupštine "koje su... svakojakim ološem naprednjačko-liberalnim birane". Njihove porodice, dodavali su oni, trebalo bi, naprotiv, da vrate ono što su dosad dobile, "jer su ti ljudi bogati i kapitaliste". (V. S. Novaković, A. Žujović i R. Ninić, *Sten. bel.*, 1903–1904, 9. I 1904, str. 1040–1048.)

¹⁵ *Sten. bel.*, vanr. Saziv za 1906, 11. VI 1906, str. 150–151.

¹⁶ *Sten. bel.*, 1905/1906, 11. X 1905, str. 96–97. 118–119.

¹⁷ *Sten. bel.*, 1903–1904, 17. XII 1903, I, str. 533. Treba pri tom napomenuti da su u ovoj skupštini, pored predstavnika dve radikalne stranke, kao stranka bili zastopljani još samo liberali, dok je od naprednjaka, koji će se tek 1906. godine ponovo stranački organizovati, bio samo Stojan Novaković, koji se o ovome nije izjašnjavao, bar ne neposredno.

Društvo za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja. Za novu vlast, njihova delatnost je bila isto što i pokušaj rehabilitacije vladavine Obrenovića. To su razlozi što je ona u njima videla najveću opasnost za svoj opstanak, a u neprikosnovenosti oficira-zaverenika i dela vojske koji ih je podržao, garanta novog režima i dinastije.

Stoga je vlast zaštitu zaverenika bez odlaganja podigla na nivo državne politike. Radikalna vlada je ubrzo nakon prevrata, sastavljena od oba krila tada još jedinstvene stranke, i zakonskim putem pretvorila izvršioce prevrata u instituciju novog režima. Na predlog ministra unutrašnjih dela, Stojana Protića, početkom 1904. usvojen je novi zakon o štampi, kojim je pisanje "protivu pojedinih oficira ili klasa oficirskih" kvalifikovanog kao "zločin i prestup". Pomenuti propis je, neizmenjen ostao na snazi sve vreme trajanja Ustava od 1903. Tu činjenicu Protić je motivisao uverenjem da se mora zadržati posebna krivična zaštita sa "osetnom kaznom" za dela "koja imaju veze s državnim prevratom od 29. maja 1903. I interes vojske i interes opšti zahtevaju ovu meru naročito s pogledom na to, kako o tom pišu neki listovi", obrazlagao je Protić.¹⁸ To su bili razlozi što su pohapšeni kontrazaverenici u vojsci, što je Društvo za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja rastureno nepunih godinu dana nakon svog osnivanja, a jedan od njegovih najistaknutijih članova, Milan Novaković, u jesen 1907. ubijen u zatvoru, po naređenju i u prisustvu radikalnog ministra unutrašnjih poslova, Nastasa Petrovića, koji je ministarsko mesto zadržao i nakon ovog događaja. Kada je četiri godine kasnije, pošto je redovni sud utvrdio njegovu odgovornost za ubistvo zatvorenika, liberalno-naprednjačka opozicija pokrenula inicijativu da se Petrović optuži po zakonu o ministarskoj odgovornosti, vlada i njena većina su taj predlog odbacile, s argumentacijom koja je do kraja ogolila ne samo politički karakter ovog zločina nego i činjenicu da ideja zakonitosti u konkurenciji s idejom revolucije ni osam godina posle prevrata još nije bila odnela pobjedu; zaverenici su i dalje tretirani kao simbol novog režima, a njihovi protivnici, kao ljudi izvan zakona. Novaković je bio "politički čovek", "odsudan protivnik događaja od 29. maja" – biće odgovor radikalne većine onima koji su 1911. tražili da se skupština ogradi od ubistva političkih protivnika novog režima.¹⁹

¹⁸ V. *Sten. bel.*, 1910–1911, 10. XI 1910, u prilogu, kao i *Sten. bel.*, 1911–1912, 5. X 1911, str. 171–172.

¹⁹ *Sten. bel.*, 1910–1911, 17. III 1911, str. 1–42; 18. III 1911, str. 1; 19. IV 1911. str. 3–20. i 19. IV 1911. str. 6–42.

U skladu sa stanovištem o prevratu kao revoluciji, tumačila se i istorija Srbije do 29. maja 1903. Vreme pre "revolucije" bilo je vreme neslobode, proganjanja i narodnih patnji, a prevrat "veliki događaj" posle kojeg je "stigao (je) brod Srbije k mirnom i tihom pristaništu ogrejanom suncem slobode i demokratije".²⁰ Čak 1911. godine, u vreme kada su prvobitne strasti već bile stišane, naprednjački prvak Vojislav Marinković će se, s vidnom gorčinom, zapitati da li će ikada Radikalna stranka prestati da "deli Srbiju na Srbiju starog režima i Srbiju novog režima".²¹ U istorijskom pamćenju pobednici su nastojali da izbrišu sva pozitivna dostignuća vladavine Obrenovića, čak i elementarne istorijske činjenice koje su toj dinastiji obezbedile veoma značajno mesto u istoriji nastanka moderne srpske države. "Sitničarske dušice htele bi da se čak i to zaboravi, da je Srbija pod jednim Obrenovićem postala nezavisna kraljevina", lamentirao je Pera Todorović zbog brisanja dana proglašenja kraljevine iz državnog kalendara.²² Liberalima i naprednjacima odricao se bilo kakav udeo u uvođenju liberalnih ideja i institucija u Srbiju XIX veka, a Ustav od 1888, pa čak i liberalni zakoni doneti pre njega, predstavljani su kao isključivo delo Radikalne stranke.

Politička moć vojske, inicijalno izgrađena na ulozi garanta novog režima, koju su joj priznali i kralj i političke stranke, dobila je s vremenom još jedan izvor. Zahvaljujući politici nacionalnog ujedinjenja i širenja državne teritorije, koja je nakon majskog prevrata postala prvorazredni državni cilj, Srbija je u razdoblju 1903–1914. sve vreme provela ili u stanju rata ili pripremajući se za rat. Takva politika je vojsku neizbežno učinila jednom od najznačajnijih državnih institucija, čiji su autoritet i snaga sve više narastali kako se približavao trenutak njene neposredne akcije. Još 1907, Jovan Cvijić je, kritikujući "kosmopolitizam", i zalažuće se za "novi srpski patriotizam" pisao: "Svet treba da zna i da se uveri da Srbija može da operiše sa mnogo većom celinom, no što je njena teritorija. Od Srbije mogu da pođu najveće teritorijalne transformacije Balkanskog poluostrva... mi moramo biti zemlja koja je za rat spremna". Srbija mora imati "znatnu i spremnu vojsku".²³ Ove Cvijićeve reči bile su najava šireg raspoloženja koje će od 1908. Srbiju zahvatiti kao prava ratna psihoza. Sa zadatkom da

²⁰ Milan Đurić, v. u *Sten. bel.*, 1903–1904, 3. X 1903, str. 79.

²¹ *Sten. bel.*, 1910–1911, 11. II 1911, str. 19.

²² Pera Todorović, *Dnevnik*, str. 419. V. slično i: *Nedeljni pregled*, br. 8/7. III 1910, str. 127.

²³ J. Cvijić, "O nacionalnom radu", *Srpski književni glasnik*, XVIII, 1. III 1907, str. 355–362.

pripreme gerilu za rat u Bosni, formirana je i paravojna organizacija "Narodna odbrana", koja je uživala podršku i neposrednu pomoć od najuglednijih stranačkih vođa i intelektualaca.²⁴ Pokrenuti su novi listovi koji su propagirali militarizaciju nasuprot demokratiji.²⁵ Radikali, stari jednako kao i samostalni, reaktualizovali su ideju narodne vojske. S tim u vezi, pred skupštinom se pojavio i zakonski predlog kojim se tražilo uvođenje "vojne nastave u građanskim školama".²⁶ Konačno, bivši zaverenici, na čelu s pukovnikom Apisom, formirali su, 1911, oficirsku organizaciju "Ujedinjenje ili smrt" ("Crna ruka") koja je, držeći se strogo u tajnosti, preko svog lista *Pijemont* obznanjivala srpskom narodu vrednosti i ciljeve na kojima će raditi. Sve političke stranke su "pokazale svoj nemoral, nekulturu i nepatriotizam" i "sve dok se narod ne prosveti", politiku treba centralizovati, poručivao je *Pijemont* u svom prvom, programskom broju od 3. IX 1911.²⁷ Zato, "nikakvi sporedni obziri, nimalo sentimentalnosti, pre svega i iznad svega zdravi i državotvorni nacionalni egoizam... Ispod njezinog čekića ispadaju modelisane karakteristike opšteg – red i poslušnost, a ne nered i revolt", bila je alternativa koju je, namesto političkih stranaka i ustavnih institucija vlasti, propovedao *Pijemont*.²⁸

S ovakvim samorazumevanjem, vojska se teško mogla zadržati u granicama ustavnog. Od garanta novog režima, ona je pretila da postane njegov rušilac. Vojska, doduše, nijednog trenutka neće preuzeti vlast neposredno u svoje ruke – u tom, formalnom smislu, ustavnost, pa čak i parlamentarna forma ostaće do kraja očuvana – ali će tokom celog razdoblja znatno ograničavati autonomiju legalnih institucija režima, osporavajući tako i ustavnost i parlamentarizam u njihovoj suštini. Svoje političke ciljeve, vojska će, naime, ostvarivati preko institucija režima, koristeći se autoritetom sile koja je novi režim stvorila i koja ga u svakom trenutku može osporiti.

²⁴ V. o tome: Dimitrije Đorđević, "The Role of the Military in the Balkans in the Nineteenth Century", *Der Berliner Kongress von 1898, Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in: Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982, (dalje: "The Role of the Military"), s. 317–347.

²⁵ Takav je bio, na primer, list *Naoružani narod*.

²⁶ *Sten. bel.*, 1911–1912, 19. XI, 1911, str. 114.

²⁷ Navedeno prema: Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba 1845–1926*, I-II, Beograd 1990, knj. II, str. 152.

²⁸ U tom cilju organizuju se i posebna društva za borbu protiv alkoholizma ("Trezvenost"), kao i brojna gimnastička društva. (*Pijemont* od 22. IV 1912 i 29. IX 1913.)

*
* *

Režim uspostavljen u Srbiji nakon majskog prevrata imao je parlamentarnu formu. Ali ako bi se on pokušao tipski odrediti u bilo kom pogledu, došlo bi se do zaključka koji je kao usputnu, ali sasvim tačnu primedbu o tome izrekao Milan Vladislavljević: srpski parlamentarizam bio je "tek u začetku".²⁹ I uloga kralja i partijski sistem i odnos između skupštine i vlade – sve vreme su bili u procesu definisanja. Tako, izuzimajući prve tri godine, kralj nije uticao na sudbinu vlade, ali su bezmalo sve političke stranke, izuzev vladajuće, podržavale koncept parlamentarnog režima u kome kralj interveniše u odnosima između skupštine i vlade, pa je mogućnost ponovnog aktiviranja vladaoaca bila realna do samog kraja. Dalje, homogena vlada je preovlađivala, ali je uverenje da je u postojećoj partijsko-političkoj realnosti Srbije koalicija optimalan oblik vlade bilo tako snažno da je upravo pitanje homogena ili koaliciona vlada predstavljalo okosnicu parlamentarnih sukoba tokom celog razdoblja. Partijski sistem, koji je srpski parlamentarizam i sam gurao u pravcu koalicionih vlada, prešao je put od faktičkog monizma, preko kratkotrajnog bipartizma, do partijskog pluralizma sa najjačom strankom, koja, međutim, već pred kraj ovog perioda više nije bila u stanju da obezbedi dovoljno snažnu skupštinsku većinu da bi očuvala homogenu vladu. Velikog značaja u tome imao je izborni sistem, koji je, s jedne strane, znatno povlašćivao najjaču stranku, a time i koncept homogene vlade, ali je istovremeno podsticao izborne sporazume, koji su vremenom sve više povećavali praktičnu proporcionalnost izbornog sistema, snažeći time i ideju koalicionih vlada. Sve u svemu, srpski parlamentarizam suviše je kratko trajao da bi se njegove osnovne institucije mogle jasno profilisati.

Ako se, međutim, ostavi po strani strogo institucionalni plan, pa se postavi pitanje suštinskih ograničenja toga iskustva, onih o kojima je parlamentarna praksa svakodnevno svedočila, a forma ih tek ovlaš pokrivala – onda objašnjenje ne treba tražiti u kratkom trajanju, nego u istorijskoj preuranjenosti srpskog parlamentarizma, usled koje je priroda usvojenih institucija stajala u neskladu sa realnom društvenom i političkom podlogom na kojoj su one počivale. Jedanaest godina parlamentarne prakse pod Ustavom od 1903. bilo je dovoljno da se taj nesklad pokaže u izoštrenoј svetlosti, a kritički raspoloženi savremenici te epohe imali su o njemu punu svest i isticali su ga kao osnovni uzrok što se – kako su govorili

²⁹ M. Vladislavljević, *Razvoj ustavnosti u Srbiji*, str. 61.

– "toliko hvaljene zapadne ustanove odmah izmetnu na našem zemljištu"³⁰ i daju "sasvim druge rezultate"³¹

Prave granice srpskog parlamentarizma odredile su političke stranke – njihova socijalna osnova i, s tim u vezi, preovlađujuća društvena filozofija, njihovo razumevanje prirode i cilja države, a naročito razumevanje demokratije i odnos prema pluralizmu. Ovo se pre svega odnosi na radikale, koji su, od kraja 1904. podeljeni u dve stranke – snažniju, Radikalnu i, slabiju, Samostalnu radikalnu stranku – na svih pet izbora, koliko ih je održano do izbijanja rata, dobijali podršku tri četvrtine biračkog tela.

U vreme uspostavljanja parlamentarizma u Srbiji, 1903. godine, proces pluralizacije političke scene bio je u samom začetku. Parlamentarni režim je započeo život faktički u uslovima monizma: osvojivši blizu 90% poslaničkih mesta, radikali u prvoj izabranoj skupštini nakon majskog prevrata zapravo nisu ni imali opoziciju. U tom smislu moglo bi se reći da je režim počeo stvarno da funkcioniše tek nakon podele samih radikala u dve stranke, staroradikalnu i Samostalnu radikalnu stranku, krajem 1904. godine. Stoga se unutarradikalna stranačka deoba može oceniti kao najznačajniji događaj u istoriji režima uvedenog posle majskog prevrata. Ona ne samo da je označila izlazak Srbije iz faktičkog partijskog monizma nego je sveukupnom partijskom životu donela novu, dotad nepoznatu dinamiku. Nestanak partijskog hegemonu podigao je realan značaj ostalih stranaka, upućivao na saradnju i, uopšte, znatno oživeo partijski život u celini. Za jedanaest godina funkcionisanja parlamentarnih institucija, Srbija je izvedena iz partijskog monizma, u njoj se artikulisalo nekoliko političkih stranaka, odnosno partijskih grupacija; pred rat, restrukturiranje partijske scene i dalje je bilo u toku, nagoveštavajući nova partijska grupisanja. U ovom domenu najuočljiviji su znaci modernizacije političkog života koji su bili neposredan rezultat uvođenja parlamentarnih institucija.

Za ovim, prilično dinamičnim procesom pluralizacije partijske scene, međutim, daleko je zaostajao proces stvarne političke pluralizacije. Kao načelo političkog života, pluralizam se veoma sporo i teško usvajao i na tom planu parlamentarna praksa pod Ustavom od 1903. najviše je podsećala na prva parlamentarna iskustva, stečena pod Ustavom od 1888. O dubokoj ukorenjenosti monističke političke svesti u srpskom društvu onoga vremena uverljiva svedočanstva pružaju osnovne formule koje su korišćene za

³⁰ *Nedeljni pregled*, br. 11/1908, str. 180.

³¹ S. Ribarac, *Sten. bel.*, 1910/11, 20. I 1911, str. 10.

vršenje političkog uticaja i pridobijanje glasova birača. Kada je reč o samim radikalima, kao izrazito dominantnoj političkoj grupaciji, oni su – stari, doduše, znatno više nego samostalni – i dalje pokazivali sklonost da između sebe i srpskog naroda stavljaju znak jednakosti i da radikalizam razumeju kao jedinu legitimnu političku osnovu u Srbiji; ostale dve stare stranke, Liberalnu i Naprednu, oni su u političkoj borbi često obeležavali kao "reakcionarne", "vlasničke", kao oličenje "kaputa" koji stoji nasuprot "gunjcu i opanku". Jednako česte kao ove koje su ciljale na simpatije prosečnog birača prema ideji socijalne jednakosti, bile su i formule koje su imale u vidu duboko ukorenjenu ideju o "osveti Kosova", kao i ksenofobiju, naročito dubok strah od Austro-Ugarske, ali i snažnu odbojnost prema Zapadu i uopšte. Tako su uobičajene kvalifikacije političkog protivnika bile "izdajnik", "austrijski špijun", "izmećar Obrenovića". (Ovo poslednje značilo je isto što i izdajnik, s obzirom na to da su Obrenovići simbolisali politiku oslonca na Austro-Ugarsku.) Iako su diskvalifikacije ove vrste srazmerno najčešće upotrebljavali radikali, izjednačavanje stranačke pripadnosti sa pitanjem patriotizma bilo je uobičajeno i u redovima drugih stranaka. Ukratko, temeljni liberalni principi – pluralizam i tolerancija bili su daleko od toga da postanu sastavni deo političke kulture, i na tom planu jasno se pokazivala patrijarhalno-kolektivistička pa i egalitaristička suština preovlađujuće političke svesti u Srbiji toga doba.

S tim u vezi stajala je i nedovoljno razvijena ideja o političkim slobodama, što su izborne borbe, koje su takoreći neprekidno trajale, najbolje osvetljavale. Njihovo doista bitno obeležje bilo je teško narušavanje načela slobode izbora. Povrede ovog ustavnog načela bile su višestruke, a najdirektnije i najvidljivije su bile one koje je činila vlast. Za običnog birača, slobodno opredeljenje na biralištu gotovo da je postalo nedostižni ideal slobode i on se pitao hoće li ikada "doći dan... kada će policija objaviti da svaki može ići na koji oće zbor, da može potpisati čiju oće listu i glasati za koga oće...".³² Međutim, pritisak vlasti nije bio jedini, pa ni najznačajniji uzrok praktičnog obesmišljavanja slobode izbora, odnosno političkih sloboda uopšte. Suštinska ograničenja bila su posledica neizgrađenosti građansko-demokratskog duha i svesti o individualnoj slobodi, a naročito neobično velike netolerancije i nerazvijene političke kulture. Siromaštvo i velika neprosvećenost pri tome su igrali važnu ulogu, jer su kod običnog birača proizvodili predrasude i strahove. Sve je to izbornu utakmicu pretvaralo u izborne ratove, u kojima je čak bilo i

³² V. ASANU, fond Lj. Stojanovića, 13020.

ubistava. Izrazitu netrpeljivost podsticala je i okolnost da je izbore uvek dobijala vladajuća stranka, stvarajući tako utisak da je vlast nesmenjiva.

Na planu funkcionisanja institucija, problemi su najvećim delom proisticali iz koncepta parlamentarne vlade koji je, gotovo neprekidno vladajuća, Radikalna stranka pokušavala da ostvari u praksi. Reč je o kabinetskom sistemu, koji, svodeći institucionalnu kontrolu većinske vlade na najmanju moguću meru, nosi najveći rizik izvrtanja u sopstvenu negaciju ukoliko se ne oslanja na odgovarajuće pretpostavke, a posebno na slobodne izbore i toleranciju manjine. Pozivajući se na engleski primer, radikali su, uglavnom preko Stojana Protića, ovaj tip vlade branili kao jedini saglasan s idejom parlamentarne vladavine praktično tokom celog razdoblja.

Osnovno obeležje iskustva s kabinetskim sistemom bilo je redukcija parlamentarizma na načelo vlade većine. Ta redukcija je dovedena do krajnjih konsekvenci, noseći sobom ne samo otvoreno ignorisanje opozicije, nego i ozbiljno narušavanje ustavnih prava skupštine kao institucije, kao i uopšte narušavanja načela zakonitosti pozivom na pravo većine. Iskustva iz prošlosti su se ponavljala. Kao i pod Ustavom od 1888, liberalno-demokratske institucije bile su lišene liberalno-demokratske sadržine. Dominantno razumevanje načela većine nije u sebi uključivalo uvažavanje manjine i u tom smislu je stajalo u suprotnosti sa samom suštinom parlamentarizma.

Ovakvo razumevanje parlamentarne vlade, kao neograničene vlasti većine, koje je u Srbiji uobličila Radikalna stranka, a koje je u krajnjem ishodu vodilo partijskoj državi, stajalo je u neposrednoj vezi sa samorazumevanjem ove stranke kao jedine "narodne", a time i jedine legitimne. Izražavajući u osnovi kolektivistički način razumevanja društva i države, i jedno i drugo je imalo duboke korene u istoriji Radikalne stranke. Dvadesetak godina ranije, sa svojim konceptom "narodne države", ova stranka se profilisala kao stranka radikalne demokratije narodnjačko-socijalističke provenijencije, koja je, uživajući podršku ogromne mase naroda, sebe izjednačavala sa srpskim narodom. Prihvatajući okvire ustavne monarhije, ona je program "narodne države" relativizovala, ali ne i stvarno napustila. Ono najvažnije što je od njega zadržala bio je prvobitni način samorazumevanja, i tokom nekoliko godina svoje vlade pod Ustavom od 1888. utkala je u tradiciju srpske ustavnosti koncept partijske države, pokrivajući ga upravo parlamentarnom formom. U tome se jasno, možda jasnije nego u bilo kom drugom obeležju srpskog parlamentarnog iskustva 1903–1914, ogledala težina istorijskog nasleđa. Partijska država, koju je još Slobodan Jovanović uočio kao stalnu težnju Radikalne stranke, predstavlja

najtrajnije tekovinu srpskog radikalizma. Ona je pustila duboke korene, nadživela sve ideološke mane Radikalne stranke i postala sastavni deo političke kulture i mentaliteta u Srbiji.

Apsolutizovanje načela vladavine većine, praćeno drastičnim narušavanjem izbornih sloboda, nailazilo je na jednako radikalan odgovor manjine, u kojoj su najbrojniji bili samostalni radikali. Oni su formulisali sasvim drukčiji koncept parlamentarne vlade, koji je podrazumevao koalicionu vladu i aktivnog vladaoca, kao optimalno rešenje za političke prilike u Srbiji. Kao minimalan, oni su postavili zahtev da izbore u Srbiji obavlja posebna izborna vlada, koaliciona po sastavu i obrazovana pod pokroviteljstvom vladaoca, koji bi bio garant izbornih sloboda. S tim zahtevom, koji je bezuspešno isticala do kraja razdoblja, opozicije je, s jedne strane, opominjala vladaoca na njegovu "dužnost da zaštiti pravnu državu" od "apsolutizma jedne stranke", neretko mu preteći novom "revolucijom", dok je, s druge strane, vršila upornu parlamentarnu opstrukciju. Opstrukcija je, pored čestih raspuštanja skupštine i raspisivanja vanrednih izbora, postala glavno obeležje srpskog parlamentarizma. Tako su, nesposobne da ostvare nužnu meru međusobne tolerancije, vlada sa svojom većinom, s jedne, i skupštinska manjina, s druge strane, upotrebljavale svoja ustavna i zakonska ovašćenja bez dovoljno obaziranja na njihovu svrhu i smisao. To je, zaslugom vlade, odnosno vladajuće većine, onemogućavalo ostvarenje adekvatne uloge opozicije u sistemu vlasti, dok je, zaslugom manjine, otežavalo, a katkad i blokiralo normalno funkcionisanje samih institucija i umanjivalo efikasnost sistema.

Sve u svemu, praktično-politička sadržina parlamentarnih institucija u Srbiji 1903–1914. bitno je odstupala od temeljnih načela parlamentarne države. Pri svemu tome parlamentarna forma je više-manje korektno poštovana i sa te, strogo institucionalno-pravne tačke gledišta, režim u Srbiji 1903–1914. bio je parlamentaran. Ove protivrečnosti između forme, s jedne strane, i sadržine parlamentarnih institucija, s druge, predstavljaju jedno od osnovnih obeležja srpske ustavnosti toga doba. U stvari, uvođenje parlamentarnih institucija u Srbiji 1903. i njihovo jedanaestogodišnje funkcionisanje predstavlja tipičan primer recepcije modernih političkih institucija u predmodernom društvu. Zato se kao pitanje od suštinskog značaja postavlja pitanje praktičnih dometa tih institucija, posebno njihove delotvornosti na planu stvarne modernizacije političkog života, podrazumevajući pod tim snaženje individualističkog principa i političku pluralizaciju društva, podizanje nivoa tolerancije i prodiranje načela zakonitosti i pravne države u političku svest građana. Odgovor na to pitanje

određuje značaj srpskog parlamentarnog iskustva 1903–1914. u istoriji političke modernizacije srpske države u XX veku.

Da li se, dakle, i u kom domenu parlamentarnog života mogu uočiti znaci modernizacije političkog života koji bi se mogli objasniti kao neposredan rezultat funkcionisanja institucija?

Pored već pomenute pluralizacije partijsko-političke scene, među značajnim učincima parlamentarne epohe u Srbiji treba pomenuti i vidno sazrevanje svesti o značaju ustavnosti, zakonitosti, kao i poštovanja forme i procedure u procesu političkog odlučivanja. Ova pitanja, koja zasecaju u samu suštinu pojma moderne države, bila su neprekidno otvorena i vrlo živo raspravljana u onovremenoj političkoj javnosti – u skupštini i van nje, u štampi i časopisima. Te rasprave su imale veliki značaj za artikulaciju srpskog parlamentarizma i postale su njegovo doista važno obeležje. Stranački prvaci, često ugledni naučnici i intelektualci, svojim sjajnim skupštinskim govorima izrečenim u odbranu institucija ustavnosti, slobode, zakonitosti i demokratije, obogatili su srpsku političku tradiciju i ostavili svedočanstvo o postojanju moderne političke elite. Među skupštinskim poslanicima bio je znatan broj pravnik – advokata, sudija, pa i profesora univerziteta; oni su iz dana u dan tumačili ustav, zakone, poslovnik, objašnjavali smisao institucija i načela moderne države, pozivali se na pravne autoritete i ustavnu praksu stranih zemalja. Naravno, njih je od običnih poslanika, još više od prosečnih birača, delila čitava provalija, ali su oni svojim političkim, često moralnim autoritetom pribavljali autoritet samim institucijama i pomagali razvoj svesti o njihovom značaju.

Međutim, vreme koje su srpske političke stranke na čelu sa svojom elitom imale na raspolaganju bilo je suviše kratko da bi se mogle oceniti njihove realne mogućnosti da u tom pogledu naprave značajne pomake. Pitanje je ne samo koliko su to dozvoljavala ona dubinska i dugotrajna svojstva društva koja su determinisala njegovu političku kulturu nego još i to koliko je sama elita bila kadra da u praktičnoj politici ostane lojalna načelima koja je inače branila. Sa stanovišta stabilnosti parlamentarnih institucija, obeshrabrujuća je činjenica da je uprkos sjajnim primerima borbe za odbranu autonomije institucija od političkih pretenzija vojske, otpornost prema militarističkim tendencijama, posebno među strankama manjine, s vremenom slabila, što je najveći deo opozicije uoči Prvog svetskog rata dovelo čak dotle da se u borbi za vlast neposredno osloni na militarističke krugove u vojsci. Poslednji meseci srpskog parlamentarnog iskustva bili su obeleženi činjenicom da je uticaj vojnih krugova na rad legalnih institucija režima dostigao tačku na kojoj su i same institucije

dovedene u pitanje. Ona je ukazivala na nesposobnost političkih stranaka da sagledaju granicu na kojoj prestaje zaštita sopstvenog partijskog interesa a počinje razaranje institucija. To je bacalo ozbiljnu senku na inače nesporno značajne rezultate parlamentarne epohe i ukazivalo na to da duboka kriza pred kojom se našao srpski parlamentarizam uoči izbijanja Prvog svetskog rata nije došla spolja, nego iznutra, iz dubine društvenog i političkog tkiva onovremene Srbije. S obzirom na kratko trajanje, ostaje otvoreno pitanje kakve su bile realne mogućnosti Srbije za očuvanje liberalno-demokratskih institucija u uslovima u kojima je postojao spoj između slabih socijalnih temelja na kojima su one počivale, s jedne, i snažnog nacionalizma, čija je osnovna sadržina podrazumevala rat, s druge strane.

II

PRAVNI OKVIRI: POJAM I OBLICI PARLAMENTARIZMA

4.

Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji posle 1903. godine*

Parlamentarizam predstavlja jedan od onih ustavnopravnih pojmova čija se suština ne može odrediti samo njegovim pravnim, već nužno i sociološko-političkim pretpostavkama. Postepeno uobličavan u okviru britanske ustavne monarhije od kraja XVIII i tokom XIX veka, ovaj politički sistem definisan je ne pravnim propisima već britanskom ustavnom praksom i tradicijom. Osnovna njegova obeležja – neupotreba kraljevog veta u zakonodavstvu, politička odgovornost vlade samo pred Donjim domom (ne i pred kraljem), pravo raspuštanja Donjeg doma koje je samo formalno u rukama kralja a stvarno uvek u rukama vlade, kao i, krajem XIX veka već jasno izražena, samostalnost vlade u odnosu na parlament – neposredno su proizlazila iz stvarnog odnosa snaga zakonodavne i izvršne vlasti u ovoj zemlji. Istovremeno, efikasnost, stabilnost i ostale vrline ovog sistema bile su tesno povezane sa obeležjima društvene strukture, partijsko-političke organizacije, kao i političke kulture i mentaliteta, specifičnim za Veliku Britaniju.

Stoga su brojni pokušaji koje su države evropskog kontinenta tokom XIX veka, pa i kasnije, činile da u svoj politički život, kao uzoran oblik predstavničke vlade, uvedu britanski parlamentarizam, uvek ostajali manje ili više neuspešni. Ustavima su se mogle obezbediti samo osnovne pravne pretpostavke parlamentarne države – principi podele vlasti, legitimizma i predstavničke demokratije, ali ne i ostala pravo-političke obeležja

* Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU). Naučni skupovi. Knjiga L. Odeljenje društvenih nauka. Knjiga 10.

britanskog devetnaestovekovnog parlamentarizma. Ova poslednja su, zavisno od različitih društvenih i političkih prilika, na kontinentu pretrpela značajne modifikacije. Tako, na primer, parlamentarna praksa francuske Treće republike nije priznala pravo šefa izvršne vlasti da raspusti Skupštinu, dok je vlada, politički odgovorna samo pred donjim domom (kao uostalom i britanska), u Francuskoj postala pre odbor Skupštine nego telo relativno samostalno u odnosu na nju. S druge strane, u nekim državama – kao u Italiji do pred kraj XIX veka, ili Rumuniji i Bugarskoj do Prvog svetskog rata – daleko veći značaj imala je politička odgovornost vlade pred monarhom nego pred parlamentom.

Polazeći od različite ustavnopravne prakse, teorija je pokušala da definiše dva tipa parlamentarizma – dualistički i monistički, ili, kako su ih neki naši pisci nazivali, monarhijski i republikanski.¹ U prvom, koji pretpostavlja ravnotežu izvršne i zakonodavne vlasti, šef izvršne vlasti može vršiti svoje pravo veta, a ministri moraju biti politički odgovorni ne samo pred parlamentom već i pred njim. U drugom, u kome je zakonodavna vlast već odnela pobedu, pravo veta se ne koristi, a ministri uvek moraju proizlaziti iz parlamentarne većine.

Posebnu pažnju teorije privuklo je pitanje prava izvršne vlasti da raspusti Skupštinu, odnosno donji dom. Dok su neki pisci u ovom pravu videli povredu principa podele vlasti, dotle su drugi isticali njegov demokratski karakter zbog obraćanja biračkom telu u svakom slučaju važnije nesaglasnosti između izvršne vlasti i većine zakonodavnog tela. Postoji, takođe, mišljenje, izrečeno i u našoj ustavnoj nauci, da je pravo raspuštanja Skupštine važan faktor stabilnosti vlada, koja u francuskoj Trećoj republici nije bila ostvarena upravo zbog neupotrebe tog prava.² Kao što ćemo videti, ovo mišljenje nije se potvrdilo u parlamentarnoj praksi Kraljevine Srbije.

Ustavom od 1903. kao i zakonima koji su pod njim važili, u Kraljevini Srbiji su, u celini gledano, ostvarene pravne pretpostavke za uvođenje parlamentarne vlade po britanskom modelu.

Skupština je dobila punu zakonodavnu vlast, koju vrši uz kraljevo pravo sankcije. Ovo se odnosi i na budžetsko pravo, koje ima samo jedno

¹ V. Slobodan Jovanović, *Les origines du régime parlementaire*, "Revue d'histoire politique et constitutionnelle", 1, 1937; Dr Milan Vladislavljević, *Parlamentarizam po odredbama ustava*, Beograd 1936.

² V. R. Capitant, *Régimes parlementaires*, Mélanges Carré de Malberg, Paris, 1933, p. 51; S. Jovanović, *Engleski parlamentarizam*, Beograd 1902, s. 31.

ograničenje: kraljevo pravo da raspusti Skupštinu i da, u slučaju da novi budžet još nije donet, uz saglasnost Državnog saveta, produži stari za četiri meseca. Zakon o državnom budžetu predvideo je široka ovlašćenja Skupštine u oblasti kontrole nad vršenjem budžeta, propisavši da predlog završnog računa, o kome Skupština raspravlja i odlučuje u formi zakona, mora biti sastavljen i po opštem i po posebnom delu. Dalje, ministre je postavljao i smenjivao kralj, ali su oni bili politički odgovorni ne samo pred njim već i pred Skupštinom. Ova odgovornost je proizlazila već iz navedenih zakonodavnih ovlašćenja Skupštine i, posebno, iz njenog budžetskog prava, ali je, ipak, i izričito predviđena Ustavom, dok je Zakon o poslovnom redu u Narodnoj skupštini detaljno propisao načine i sredstva kojima Skupština vladu poziva na odgovornost. Regularni oblik izjave (ne)poverenja bila je interpelacija. Ona je bila pravo svakog poslanika, a raspravljanje i glasanje o njoj je bilo obavezno.³ Ipak, Poslovnik nije sadržao dovoljne garantije za puno ostvarenje prava interpelacije jer je o danu pretresa odlučivala Skupština, čime je trenutnoj većini faktički bilo omogućeno da raspravu i glasanje o njoj odugovlači, pa čak i otkloni.⁴

Konačno, kralj je imao pravo da raspusti Skupštinu, uz uslov da istovremeno naredi nove izbore najdalje za dva, odnosno saziv Narodne skupštine najdalje za tri meseca.

Samo narodno predstavništvo bilo je jednodomno, ali uz predviđenu savetodavnu ulogu Državnog saveta u donošenju svih zakona, izuzev državnog budžeta. Obaveza Skupštine da u zakonodavnom poslu prethodno sasluša mišljenja Saveta bila je predviđena već Ustavom od 1888, ali je od nje bio izuzet ne samo slučaj usvajanja budžeta već i finansijskih zakona. Ipak, i pri takvom rešenju, ova uloga Državnog saveta isticana je kao zamena za drugi dom.⁵

Kako su se vrhovne državne vlasti Kraljevine Srbije ponašale u ovakvom ustavnom okviru i u kojoj meri su građanske političke stranke, odlučno opredeljene za parlamentarni režim, uspele da navedene pravne

³ V. o tome: Josif Kasanović, *Ministarska odgovornost u srpskom javnom pravu*, Beograd 1911, s. 115–7.

⁴ Zloupotreba ovakvog propisa bila je gotovo redovna pojava, pa je nacrt novog zakona o poslovnom redu u Narodnoj skupštini (koji, inače, nije nikad donet) predvideo da se pretres povodom interpelacije stavlja na dnevni red automatski, bez rešenja Skupštine. (V. o tome: S. Jovanović, *Nov skupštinski poslovnik*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", dalje: "Arhiv", knj. V, 1908, s. 161–2).

⁵ V. o tome: S. Jovanović, *O dvodobnom sistemu*, Beograd, 1932, s. 190.

pretpostavke, u ovom kratkom razdoblju od 1903. do 1914, iskoriste za ostvarenje tog režima?

U drugoj polovini 80-ih godina XIX veka, vodeća politička snaga u Srbiji – Radikalna stranka, većim svojim delom je, ostavljajući iza sebe socijalističko izvorište, bila napustila ideju o Skupštini kao konventu⁶ i sve se više približavala ideji parlamentarne vlade – konceptu ustavnog preobražaja Srbije, tada već prihvaćenom u krugovima liberalne i naprednjačke inteligencije.⁷ Znatno bliži vlasti nego ranije, srbijanski radikali su u bici protiv vladalačkog apsolutizma umerili svoj program i u njemu kao glavnu tačku podvukli odstranjenje kralja iz političkog života. Pred donošenje Ustava od 1888, njihovi prvaci i ideolozi tražili su britanski parlamentarizam,⁸ iako su, u većini, još uvek bili skloni jačoj Skupštini i odlučno zahtevali jednodomni parlament.

Do 1903. godine radikali su, posebno oni koji su ostali u stranci posle izdvajanja mladih ili tzv. samostalnih radikala (1901), unekoliko izmenili svoj odnos prema parlamentu iz sredine 80-ih godina. U političkom eksperimentu sa konzervativnom (tzv. Naprednom) strankom i kraljem Aleksandrom od 1901, oni su se približili dvodomnom parlamentu, prema kome dalje više neće iskazivati otpor kao ranije.⁹ Isto tako, kod njih je, u

⁶ Rešenja koja su radikali predlagali u svom predlogu iz 1881. kao i nacrtu Ustava iz 1883, još uvek u idejama Svetozara Markovića, podsećala su na švajcarski savezni ustav. (V. o tome: Dr Milivoje Popović, *Poreklo i postanak Ustava od 1888. godine*, Beograd 1939, s. 53–4, 72).

⁷ *Idem*, s. 21–2, 64–5.

⁸ Jedno od važnijih obeležja britanskog parlamentarizma koje su radikali isticali bila je homogena vlada. V. Dr M. Đ. Milovanović, *O parlamentarnoj vladi*, Beograd 1888, s. 26. Giga Geršić i Mihajlo Vujić su, u interesu homogene vlade i solidne većine, bili čak i protiv sistema srazmernog predstavništva (V. M. Popović, o. s. 115).

⁹ Po svedočenju Jaše Prodanovića, pri donošenju novog ustava posle Majskog prevrata, vođstvo staroradikala, izuzev Milenka Vesnića, bilo je više sklono Ustavu od 1901. nego Ustavu od 1888. godine (V. Jaša Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd 1936, s. 414). Po mišljenju Živojina Perića, pak, staroradikali su se 1903. odrekli Senata zato da bi postigli izmirenje sa samostalcima. (V. Živojin Peritch, *La nouvelle constitution du Royaume de Serbie (proclamée le 6/19 avril 1901)*, Paris 1903, p. 125–6). Uoči prvog svetskog rata radikali su nudili naprednjacima stranački sporazum, obećavajući svoj pristanak na uvođenje drugog doma u narodno predstavništvo. (V. Vojislav J. Vučković, *Unutrašnje krize Srbije i prvi svetski rat*, "Istorijski časopis", XIV-XV, 1963–1965, s. 186–7, 190.) Imajući u vidu činjenicu da je posle rata Radikalna stranka zaista prihvatila dvodomnu strukturu narodnog predstavništva i predložila je u svojim ustavnim nacrtima, izgleda nam opravdano pretpostaviti da je već na samom početku parlamentarnog života u Srbiji Radikalna stranka i u pitanju strukture parlamenta bila sklona da prihvati britanski model.

većoj meri nego pre, sazrela ideja o jakoj vladi u odnosu na Skupštinu. Konstanta u njihovom ustavnom programu ostala je, međutim, ista. Ona je bila odsudno obeležena dramatičnim političkim iskustvom sa kraljevim apsolutizmom, i stroga je bila sadržana u zahtevu za njegovom potpunom političkom neutralnošću. Ličnost kralja Petra Karađorđevića obećavala je ostvarenje ove ideje, a njegovo stupanje na presto tek po položenoj zakletvi na ustav simbolično je označilo početak parlamentarne vladavine u Srbiji, po zamisli srbijanskih radikala.

Gledano sa pravne tačke gledišta, i parlamentarna praksa 1903–1914. odvijala se uglavnom po pravilima britanskog modela parlamentarizma. Kralj nijednom nije upotrebio pravo veta, a o sudbini vlada se, sa retkim izuzecima,¹⁰ bar formalno, odlučivalo u parlamentu. U toku i posle jedne parlamentarne krize 1905. godine, koja je rešena davanjem mandata vladi manjine za raspisivanje izbora, raspravljana su pitanja raspuštanja Skupštine, kraljeve slobode pri izboru vlade, kao i odnosa vlade i parlamenta. Radikali su, preko svog teoretičara S. Protića, tvrdili da svaka vlada, pa i ona koja vrši izbore, mora biti postavljena iz postojeće skupštinske većine, kao i da u parlamentarnoj monarhiji o raspuštanju skupštine, kao i o drugim pitanjima uvek odlučuje vlada, a ne kralj.¹¹ Prihvatajući mandat za sastav vlade, iako u manjini, i braneći svoj postupak, samostalci su se, pak, približili gledištu o širim diskrecionim pravima vladara.¹² Međutim, u načelu, oni su se izjašnjavali protiv raspuštanja Skupštine, kao i za koncept vlade koja bi pre bila skupštinski odbor nego telo relativno samostalno u odnosu na parlament,¹³ čime su se približili francuskom tipu parlamentarizma. Neprekidnošću vlade radikala posle 1906. ovo pitanje je uglavnom, bar u praktičnoj politici, skinuto sa dnevnog reda. Raspuštanje Skupštine i raspisivanje novih izbora na zahtev

¹⁰ U proleće 1906. vlada gen. S. Grujića pala je van Skupštine, za vreme dok je ova bila odložena. (V. o tome: S. Jovanović, *Parlamentarna hronika*, "Arhiv", II, 1907, s. 508.)

¹¹ V. Stojan M. Protić, *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, Beograd 1911, s. 53–4.

¹² Ovo gledište su u našoj pravnoj nauci zastupali pisci konzervativne orijentacije – Živojin Perić i Stojan Novaković, branioci dualističkog ili monarhijskog parlamentarizma. (V. Živojin M. Perić, *Političke studije. O ustavnom vladaoču*, Beograd 1908, s. 17–26, kao i predgovor S. Novakovića istoj knjizi, s. 5–13.) Kritiku njihovog mišljenja v. u: Marko P. Cemović, *Povodom "Političkih studija" g. Živojina M. Perića*, "Delo", 48, 1908, 330–46. O sporu radikala i profesora Perića v. i: S. Jovanović, *Perić o vladalačkoj vlasti*, "Arhiv", XVI, 1938, s. 8.

¹³ V. Dimitrije Đorđević, *Parlamentarna kriza u Srbiji 1905. godine*, "Istorijski časopis", XIV-XV, 1963–1965, s. 169.

postojeće vlade postale su važne karakteristike srbijanskog parlamentarizma.

Od prihvatanja oktroisanog ustava od 1901, radikali su se sve više zalagali za vladu sa jakim ovlašćenjima u odnosu na Skupštinu. Dok je 90-ih godina XIX veka, tražeći šire budžetsko pravo Skupštine, kritikovao rešenje iz Ustava od 1888, i predlagao ugledanje na francuski primer,¹⁴ ideolog Radikalne stranke, Stojan Protić je 1902. navodio francusko rešenje kao loše i uzor video u britanskom Donjem domu, koji se tada već u velikoj meri bio odrekao svoje kontrole nad budžetskom politikom vlade.¹⁵ U praktičnoj politici, radikali su se ponašali dosledno svojim novim shvatanjima i, ne nailazeći na dovoljno odlučan otpor Skupštine, povremeno prelazili i granice ustavnih ovlašćenja.¹⁶ Skupština najčešće nije pokazivala veći interes za vladino finansijsko poslovanje,¹⁷ i povremena obaranja vlade na budžetskom pitanju izražavala su pre nemoć Skupštine da vladu na drugi način prinudi na odstupanje nego neslaganje sa njenom budžetskom politikom.¹⁸

¹⁴ V. Janus, *Ustavna i društveno-politička pitanja*, I, "Delo", I, 1894, s. 56, 60.

¹⁵ V. S. M. P., *Zakonodavna inicijativa i državne finansije*, "Delo", XXIII, 1902, s. 219–20.

¹⁶ Tako je, na primer, decembra 1908, ministar finansija tražio, a Skupština odobrila produženje starog budžeta do usvajanja novog – dakle, na neodređen rok. (V. S. Jovanović, *Parlamentarna hronika*, "Arhiv", XIII, 1912, s. 54–6.) Zakonom od 1912. Skupština je izglasala samo ukupnu sumu budžeta, ostavljajući tako vladi neustavno široka ovlašćenja. (V. Dr Milan M. Stojadinović, *Budžet za 1913. godinu*, "Arhiv", XVI, 1914, s. 74–8.) Odricanje Skupštine od svojih ovlašćenja, odnosno, po rečima S. Protića, delegaciju vlasti sa Skupštine na vladu, radikali su tražili i u domenu sklapanja trgovinskih ugovora sa inostranstvom. (V. S. Jovanović, *Parlamentarna hronika*, "Arhiv", VII, 1909, s. 254–5.)

¹⁷ To je bilo posebno uočljivo pri glasanju o završnom računu, koje je najčešće bilo samo forma. (V. Vladislav Koyitch, *Le Controle du Budget en Serbie*, Paris 1920, these pour le doctorat, p.195).

¹⁸ U toku 1908. radikalska vlada je čak u dva navrata bila prinuđena da podnese ostavku zbog nemogućnosti izglasavanja budžeta. Blokirana samostalskom opstrukcijom na budžetskom pitanju, ona je raspustila Skupštinu i raspisala nove izbore, na kojima je dobila većinu od svega dva poslanička mesta. Kako su samostalci nastavili sa opstrukcijom, a država bila dovedena na ivicu vanbudžetskog stanja, zbog isticanja roka za koji je stari budžet bio produžen, to su radikali bili ponovo prinuđeni na ostavku i, uz aktivno učešće kralja, formirana je koaliciona vlada. (V. o tome: D. Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, dalje *Carinski rat*, Beograd 1962, s. 457–62.) Tek pošto su radikali pristali na odricanje od svojih zahteva u pogledu novog skupštinskog poslovnika, samostalci su pristali da glasaju za budžet. (V. M. Popović, *Borbe za parlamentarni režim u Srbiji*, Beograd 1939, s. 109).

Kontrola Skupštine nad radom vlade ostvarivala se najčešće u vidu kratkih pitanja, zatim interpelacija,¹⁹ ali je vlada u najvećem broju slučajeva odstupala ne izglasavanjem nepoverenja, već onemogućena opstrukcijom opozicije. Česta i uporna opstrukcija bila je jedno od najvažnijih praktičnih obeležja srbijanskog parlamentarizma. Radikali su stoga na svaki način pokušavali da je onemoguće, tražeći da se, po engleskom primeru, u poslovnik unesu najdrastičnije mere protiv nje. Slobodan Jovanović, koji je po vladinom nalogu sačinio nacrt novog skupštinskog poslovnika, smatrao je, međutim, da u suzbijanju opstrukcije ne treba ići do kraja, jer je ona, po njegovom mišljenju, u uslovima nepostojanja drugog doma, i istovremene kraljeve apstinencije od upotrebe prava veta, bila jedino sredstvo sprečavanja prenatrženih i neodgovornih odluka vladine većine.²⁰ Kako je, međutim – naročito u prvom razdoblju, do izbivanja aneksione krize krajem 1908 – opstrukcija često u potpunosti blokirala rad parlamenta i vlade, ova je pribegavala raspuštanju Skupštine i novim izborima, što je sve dovelo do hronične nestabilnosti i kratkovečnosti vlada. Na taj način, puno pravo vlade da odlučuje o raspuštanju Skupštine, u srbijanskoj parlamentarnoj praksi nije bilo u stanju da proizvede nijedan od svoja dva osnovna pozitivna dejstva svojstvena klasičnom britanskom parlamentarizmu: skupštine Kraljevine Srbije pod pretnjom raspuštanja nisu prezale od uskraćivanja poverenja vladi, a raspisivanje izbora teško se moglo pravdati potrebom da se proveri raspoloženje javnog mnjenja u slučajevima kada se ono, usled kratkog vremenskog razmaka između dva izbora, teško moglo bitnije promeniti.²¹

Parlamentarnu praksu Kraljevine Srbije bitno je obeležilo nekoliko činjenica njenog društveno-političkog života, čije ćemo značenje ovom prilikom samo u najkraćim crtama izložiti, uz napomenu da je njihovo svestrano istraživanje neophodno, ako ne i ključno za razumevanje sadržine parlamentarizma u Srbiji, njegovih dometa i svih njegovih slabosti.

Prvi značajan takav faktor predstavlja dosta specifična stranačka struktura biračkog tela. Uz malobrojne naprednjake i liberale, radikali su do kraja 1904. godine praktično bili stranka bez opozicije. Takvu situaciju, kao prepreku zdravom političkom životu, uoči majskog prevrata, oštro je kritikovao i jedan od prvaka same Radikalne stranke, Milovan

¹⁹ V. nap. br. 4.

²⁰ V. S. Jovanović, *Nov skupštinski poslovnik*, "Arhiv", V, 1908, s. 159, 163–4, 299–302.

²¹ Za manje od tri godine – od septembra 1903. do juna 1906. u Srbiji su tri puta raspisivani opšti izbori.

Milovanović.²² Tek njihovim sopstvenim rascepom stvorena je u Srbiji još jedna jaka politička partija – Samostalna radikalna stranka. Bespoštedna borba između ove dve stranke daće najvažnije obeležje srbijanskom parlamentarizmu. Zasnovana na gotovo istovetnom partijskom programu, kako u unutrašnjoj tako i u spoljašnjoj politici, ova će bitka izražavati mnogo više sukobljenost želja za vlašću nego sukobljenost političkih koncepcija. Gotovo jednaka snaga, kako u biračkom telu tako i u parlamentu,²³ nije bila adekvatna stepenu učešća u vlasti. Njeni nosioci u najdužem trajanju bili su radikali: u toku jedanaest godina oni su na vlasti sami proveli pet i po, a u koaliciji sa samostalcima četiri i po godine. Ovi poslednji su, pak, samostalno bili na vlasti svega godinu dana. Blizina vlasti, a ipak njena neosvojivost bili su za samostalce isto toliko jako iskušenje kao što je za radikale bio sam opstanak na vlasti, po bilo koju cenu. U uslovima nedovoljno razvijene političke kulture i građansko-demokratskih tradicija, često su prevagu odnosile partijske strasti i lični interesi.²⁴ U ustavnom životu, to je rezultiralo neparlamentarnom primenom ustavnih ovlašćenja: jaka opozicija pribegavala je opstrukciji čak i po cenu blokiranja rada parlamenta i stalnih vladinih kriza, a slaba vlada odbijala je da odstupi čak i u uslovima minimalne većine, koju je relativno bezuspešno pokušavala da ojača raspuštanjem Skupštine. Ovo je u izvesnim periodima poništavalo smisao parlamentarizma i ugrožavalo sam ustavni poredak,²⁵ dajući političkom sistemu izgled jednopartijske diktature, zbog čega su radikali optuživani za stvaranje "partijske države".²⁶

Težina navedene kvalifikacije radikalske vladavine posebno dolazi do izražaja u svetlosti druge važne činjenice političkog života Srbije – a to je nedostatak istinski slobodnih izbora. Samim zakonom, sloboda izbora

²² V. "Prestonička pisma" M. Milovanovića, od S. Protića, "Delo", XXVI, 1903, s. 311.

²³ Primera radi: radikalski kabinet, obrazovan posle konačnog rascepa sa samostalcima, u jesen 1904, imao je i u Skupštini većinu od samo jednog poslanika; posle izbora u julu 1905, samostalci su obrazovali kabinet takođe sa jednim glasom većine; radikalski kabinet, obrazovan posle izbora u junu 1908, imao je većinu od dva poslanička mesta.

²⁴ Strog u oceni političkog života Kraljevine Srbije, Slobodan Jovanović je kao njegove važne osobine uočio: nesposobnost poimanja državnog interesa i dominaciju lokalnog i palanačkog nad njim; prevagu strasti u političkom životu, koje se u trenucima opasnosti iskazuju kao patriotizam, a u redovnim prilikama kao "izrazita neskrupuloznost", "netolerantnost", čak "fanatizam". (V. S. Jovanović, *O dvodomnom sistemu*, s. 217–9.)

²⁵ Za primer v. nap. br. 18.

²⁶ V. M. Vladislavljević, *Razvoj ustavnosti u Srbiji*, Beograd 1938, s. 65–6.

bila je korektno zaštićena od zloupotreba policijskih vlasti, iako su se u Skupštini često čule žalbe na pritisak policije, a nemali broj mandata zbog toga je i osporen. Najteže zloupotrebe, međutim, dolazile su od strane opštinskih vlasti, koje su vršile značajne funkcije pri sprovođenju izbora. Izabrane na istoj, partijskoj osnovi, kao i vrhovne državne vlasti, one su na svom nivou štatile stranački interes i u tom cilju vršile brojne manipulacije sa biračkim spiskovima.²⁷ Vlada se, pak, za izbore, kako opšte tako i opštinske, pripremala raščišćavanjem upravnog aparata od stranačkih protivnika.²⁸ Koliko je upravna vlast, uopšte, uticala na izbore najjasnije svedoči neobično veliki značaj koji je u parlamentarnoj igri dobijalo pitanje: ko će sastaviti vladu koja će raspisati i sprovesti izbore. Upravo na tom pitanju izbila je prva velika parlamentarna kriza – 1905. godine, ali i gotovo jedina ozbiljna rasprava stranačkih ideologa i teoretičara o pravilima parlamentarnog ponašanja, podstaknuta upravo pomenutom krizom.

Konačno, važan faktor parlamentarizma u Srbiji predstavljao je uticaj koji je u državnom životu imala vojska.

Neposredno uveden u život zavereničkim prevratom jednog dela vojske, parlamentarizam je od samog početka bio obeležen prisustvom vanustavnog činioca. Trogodišnji prekid diplomatskih odnosa sa Engleskom, zbog nemoći kraljeve da oficire-zaverenike ukloni sa državnih položaja, najbolje je svedočanstvo snage ovog činioca u prvim godinama parlamentarnog života u Srbiji.

Uspeh Pašićeve vlade da juna 1906, u cilju obnavljanja diplomatskih odnosa sa Engleskom, penzionise šestoricu zaverenika i time skine zavereničko pitanje sa dnevnog reda, svakako je predstavljao značajan korak u naporima građanskih snaga da se izbore za novi poredak. To, međutim, nije označilo i kraj upliva vojske na politički život Srbije. Ambiciozna nacionalna politika, koja će posle 1908. sve više dobijati obeležja ratne psihoze, podstaknuće političke pretenzije nekih vojnih krugova (čije su, inače, jezgro činili mladi zaverenici iz 1903). Posle perioda relativnog unutrašnjopolitičkog mira i stabilnosti ustavnog poretka, uslovljenog prevagom nacionalnog nad stranačkim interesom u uslovima aneksione krize, formiranjem tajne organizacije "Ujedinjenje ili smrt" 1911, otpočeće proces ozbiljne militarizacije srbijanske politike. Najžešći otpor, u

²⁷ V. S. Jovanović, *Parlamentarna hronika*, "Arhiv", X, 1911, s. 211, 312.

²⁸ Uoči izbora juna 1906, radikali su objavili 300 ukaza o smeni činovnika, a opštinski izbori decembra 1907. podsećali su na "radikalski juriš u kome je bilo i razbijenih glava". (V. D. Đorđević, *Carinski rat*, s. 237, 433.)

ime parlamentarizma, pružaće mu Radikalna stranka. Vojska će, međutim, kao i u svojim prvim naletima na parlamentarizam, do 1906, za svoje ciljeve ipak pronalaziti plodno tle u stranačkim borbama već ozbiljno nagriženom tkivu građanskih snaga. Uoči samog rata, za vreme majske krize 1914, srbijanski parlamentarizam našao se pred pretnjom da zbog sopstvene nezrelosti bude osporen od istih onih snaga koje su mu 1903. pružile šansu.²⁹ Izbijanjem Prvog svetskog rata, srbijanske građanske snage zaustavljene su u pokušaju, nedugog trajanja, da u Srbiji izgrade i učvrste građansku demokratiju, parlamentarnu državu, koja je, dve do tri decenije ranije, definitivno postala zajedničko opredeljenje svih političkih stranaka u zemlji.

²⁹ O uticaju vojske na politički život u Srbiji, naročito od osnivanja tajne organizacije "Ujedinjenje ili smrt", v. V. Vučković, o. s. O majske krizi 1914, autor, kao opravdanu, iznosi pretpostavku da je pukovnik Apis, u pregovorima sa vođama samostalaca i liberala, u cilju rušenja radikalske vlade, uspeo da od nekih vođa Samostalne radikalne stranke dobije pristanak za izvršenje vojnog puča (s. 191).

5. Uobličavanje parlamentarizma u Kraljevini Srbiji posle 1903: dualistički ili monistički oblik^{*1}

1. Svaka rasprava o funkcionisanju jednog političkog režima nužno uvodi u pravni pristup metapравни element činjenice. Ovim rečima je poznati pravni pisac *B. Mirkin-Guetzevitch*² sažeto iskazao stav da je svaki politički režim determinisan ne samo ustavnim propisima već i socijalnim karakteristikama i političkim odnosima u društvu koje taj režim primenjuje. Ovaj načelan metodološki stav kojim se definiše posao svakog istraživača ustavnosti ima posebnu vrednost i značenje kada je u pitanju parlamentarizam.

Ovaj politički režim, koji je, u njegovom XIX-ovekovnom obliku, pravna i politička teorija i ustavna praksa mnogih evropskih zemalja prihvatila kao idealnu formu predstavničke vlade, nastao je u pravnom okviru engleske ustavne monarhije, u kome su bili obezbeđeni principi zakonitosti i podele vlasti, ali su njegove najvažnije pravne karakteristike, njegova pravna suština, definisani ne normativnim već praktičnim rešenjima engleske ustavne prakse. U dugotrajnom procesu evolucije odnosa između kralja i parlamenta, u stalnoj konkurenciji između legitimiteta ova dva ustavna faktora, prevagu u političkom životu, sve većim dobijanjem u značaju principa predstavničke demokratije, postepeno je odnosilo predstavničko telo, odnosno Donji dom parlamenta, pri čemu su

* Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 1, januar-mart 1992.

¹ Naši stariji pisci upotrebljavali su, umesto dualistički i monistički, izraze monarhijski i republikanski. (V. Slobodan Jovanović, *Les origines du regime parlementaire*, Revue d'histoire et constitutionnelle, 1, 1937; Dr Milan Vladislavljević, *Parlamentarizam po odredbama ustava*, Beograd 1936.

² V. B Mirkin-Guetzevitch, *L'etude comparative de la technique parlementaire*, Anales de l'Institut du Droit compare de l'Universite de Paris, I, 1934, p. 169.

sam legitimitet vlasti krune i njena nominalna prava ostali netaknuti. U ustavnom okviru u kojem je kralj ostao šef izvršne vlasti, sa pravom postavljanja i smenjivanja ministara po svojoj volji, sa pravom veta u zakonodavstvu i pravom raspuštanja Donjeg doma, postepeno je izgrađivan politički režim čiji je osnovni pravni kriterijum razlikovanja u odnosu na druge predstavničke režime – vlada politički odgovorna pred parlamentom. Od svog prvobitnog oblika, u teoriji nazvanog dualističkim – zasnovanog na principu "meke" podele vlasti, sa vladom istovremeno odgovornom i pred kraljem i pred parlamentom – engleski parlamentarizam je, tokom poslednjih decenija XVIII i prvih decenija XIX veka, prerastao u monistički oblik, sa sledećim pravnim karakteristikama: kralj više ne upotrebljava pravo veta, ministri moraju proizići iz skupštinske većine, pa ih kralj samo normalno postavlja i, konačno, skupštinu, odnosno Donji dom kralj može raspustiti samo onda kada to od njega zatraže ministri. U praksi, raspuštanje Donjeg doma gotovo uvek je sledilo izjavi nepoverenja, čime se u teoriji objašnjava stabilnost vlade kao obeležje engleskog parlamentarizma.³ Ovako uređeni odnosi između izvršne i zakonodavne vlasti, koji su, u skladu sa pobedom političke ideologije liberalizma, odražavali porast značaja predstavničkog tela u odnosu na monarha, dobili su tokom XIX veka još jedno obeležje, specifično za engleski model parlamentarnog režima, a koje je neposredno proisticalo iz šireg društveno-političkog konteksta, pre svega partijske strukture i izbornog sistema, kao i političkog mentaliteta i tradicije engleskog društva. Reč je o homogenoj vladi sa jakom i disciplinovanom parlamentarnom većinom, omogućenom stranačkim bipartizmom i jednokružnim većinskim izbornim sistemom – vladi koja je iz tih razloga bila stabilna i stoga jaka u odnosu na parlament.

Definisan u praktičnom političkom životu, sa pravnim obeležjima koja su uslovljena, s jedne strane, neprimenom ustavnih ovlašćenja od strane šefa države – čime u izvesnom smislu stoje u kontradikciji sa ustavnim pravilima – i, s druge strane, specifičnim socijalno-političkim obeležjima engleskog društva, parlamentarizam je suštinski vezan za ideju evolucije kao osnovni princip društvenog i političkog razvoja i neodvojiv je od parlamentarne prakse. Zato su pokušaji koje su činile brojne zemlje evropskog kontinenta da u svoj politički život uvedu ovaj režim, u praksi završavali ili modifikacijom nekih njegovih važnih obeležja ili degeneracijom njegove suštine. U Francuskoj III Republike, pak, taj

³ V. na primer: Slobodan Jovanović, *Engleski parlamentarizam*, Beograd 1902, s. 31; V. R. Capitant, *Regimes parlementaires*, Melanges Carre de Malberg, Paris 1933, p. 51.

pokušaj okončan je izgrađivanjem, na osnovnom pravno-političkom principu odgovornosti vlade pred parlamentom, novog, bitno drugačijeg tipa parlamentarne vlade, francuskog parlamentarizma koji karakteriše izrazita premoć skupštine nad vladom, neupotreba prava raspuštanja skupštine i koaliciona vlada uslovljena stranačkim multipartizmom.

2. Kada je, posle nekoliko dvorskih državnih udara, 29. maja 1903,⁴ kralja Aleksandra Obrenovića ubila grupa oficira, u Srbiji je okončan period kraljevskog apsolutizma i, vraćanjem u život unekoliko izmenjenog Ustava od 1888, u formi Ustava od 1903, omogućeno je uvođenje parlamentarnog režima. Poput većine prethodnih srpskih ustava, i Ustav od 1903. donet je vanustavnim putem.⁵ Narodno predstavništvo ga je, suprotno važećim ustavnim propisima,⁶ usvojilo bez saglasnosti kralja, koga je naknadno izabralo i uslovalo mu krunu pristankom na ustav. Ovo je, zajedno sa kraljeubistvom, majskom prevratu davalo karakter revolucionarnog čina,⁷ a parlamentarni režim njime uveden činilo tekovinom jedne revolucije. Jedanaest godina parlamentarne prakse, koliko je proteklo do izbijanja prvog svetskog rata, a u zemlji bez parlamentarnog iskustva, bilo je nedovoljno da se parlamentarni režim do kraja profiliše. Osnovni politički činiooci koji ga određuju – uloga kralja u političkom životu, kao i stranačka struktura i stranački odnosi – bili su za sve vreme u procesu definisanja, dodatno otežani okolnošću da je razdoblje od 1903–1914, na spoljnopolitičkom planu, zbog ambiciozne nacionalne politike, bilo jedno od najburnijih i najtežih u istoriji srpske države. Više od polovine ovog razdoblja Srbija je provela u ratu ili pripremajući se za rat. Ovo poslednje

⁴ Svi datumi u ovom radu dati su po starom kalendaru.

⁵ Po mišljenju Đorđa Tasića, s obzirom na okolnosti da su skoro svi srpski ustavi doneti vanustavnim putem, moglo bi se zaključiti da Srbija u pravnom smislu nije ni imala ustavnost (V. Đorđe Tasić, *L'histoire constitutionnelle de la Serbie*, Revue d'histoire politique et constitutionnelle, 1/1938, p. 242–243).

⁶ Sutradan po izvršenom prevratu, privremena vlada je povratila u važnost Ustav od 1901, a Narodno predstavništvo je to odobrilo svojom deklaracijom od 2. VI 1903. Procedura za ustavnu reviziju po odredbama ovog ustava zahteva kraljevu potvrdu (Čl. 43, 48, 103).

⁷ Iako se eksplicitno nije proglasilo revolucionarnom konstituantom, već naprotiv priznalo važnost Ustava od 1901. do uspostavljanja novog ustavnog poretka, Narodno predstavništvo se faktički ponašalo kao suverena ustavotvorna vlast. U tom smislu v. mišljenje S. Jovanovića (*Arhiv za pravne i društvene nauke*, XVIII/1920, s. 61–62) i Ž. Perića (*Arhiv za pravne i društvene nauke*, III/1907, s. 506). Po mišljenju Drag. M. Rankovića (*Arhiv za pravne i društvene nauke*, IV/1907, s. 49), majski prevrat je čist revolucionarni čin jer je između ubistva i formiranja privremene vlade javni poredak bio potpuno prekinut.

pogodovalo je narastanju političkih ambicija vojnih krugova koji su kao vanustavni faktor otežavali uspostavljanje i učvršćivanje parlamentarizma. Ono što je, međutim, u izvesnom smislu odlučujuće uticalo na karakter ovog režima u Srbiji i odredilo njegove domete, bio je društveni karakter političkih snaga koje su ga izborile i koje su ga u praksi ostvarivale. U tom smislu, od velikog značaja bilo je nepostojanje građanskog društva i slabašna liberalna politička tradicija u Srbiji.

Prve liberalne političke i državnopravne ideje pojavile su se u Srbiji relativno rano, već sredinom prošlog veka. U početku ograničene na uzak krug inteligencije školovane na Zapadu, one su sa prvim počecima modernog političkog udruživanja, tokom 70-ih, postepeno dobijale karakter programskih zahteva. U tome su najdosledniji bili konzervativci, koji su od 1881 – godine u kojoj se i formalno organizuju političke stranke u Srbiji – nosili naziv Napredna stranka. Dosledno i autentično naklonjeni predstavničkoj demokratiji i parlamentarnoj vladi,⁸ znatne intelektualne snage, naprednjaci, međutim, nisu bili u stanju da korespondiraju sa društvom seljačke Srbije. Takoreći bez građanstva, patrijarhalnog mentaliteta, uz to siromašno i pritisnuto teškim bremenom izdržavanja centralizovane monarhije, neraslojeno i sklono egalitarizmu,⁹ ovo društvo je teško moglo svoj politički interes pronaći u okviru liberalne političke ideologije i pristati uz program zavođenja parlamentarnog režima, čiju je komplikovanost i suptilnost čak bilo teško i razumeti. Njegovu političku

⁸ Posebno su vredne pažnje pravne i političke koncepcije M. Piroćanca, izrazitog predstavnika naprednjačkih pogleda na ustavna pitanja, iznete u nizu članaka u časopisu *Videlo*, 1880. godine. O tome v. dr. Milivoje Popović, *Poreklo i postanak Ustava od 1888. godine*, Beograd 1939, 62–66.

⁹ Komparativni statistički podaci za balkanske zemlje Srbiju, Bugarsku, Grčku i Rumuniju iz vremena preloma stoleća, pokazuju da je srpsko društvo prema nekim značajnim parametrima modernizacije zaostajalo za ostalim balkanskim zemljama. Procenat seoskog stanovništva 1900. godine iznosio je 85,9%, u Bugarskoj 80,2%, Rumuniji 82,4% i u Grčkoj 66,9% (Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*, München 1989, s. 1023). Pred kraj veka Srbija ima samo dve varoši od 10–50.000 stanovnika, Grčka ima sedam takvih varoši, Bugarska deset i jednu varoš od 50–100.000 stanovnika, Rumunija 21, dve od 50–100.000 i jednu preko 100.000 stanovnika (*Isto*, s. 105–106). (Prema *The New Cambridge Modern History*, vol XII, Cambridge 1960, p. 12, kao nesporno urbana uzimaju se tek naselja sa više od 100.000 stanovnika). U Srbiji je 1900. godine 79,7% stanovništva iznad 6 godina starosti nepismeno, u Grčkoj 60,8%, Bugarskoj 72,1% i Rumuniji 78% (Holm Sundhaussen, n. d., s. 537–538). Od zemljoradnje u Srbiji se 1900. godine izdržavalo 84,23% stanovnika (v. *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije*, X Beograd 1907, s. 123), a 54,6% poseda je ispod 5 ha (Dimitrije Đorđević, *Srpsko društvo 1903–1904*, Marksistička misao, 4/85, s. 125–136). Postoji podatak da je pri tom samo 1/3 seoskih domaćinstava imalo gvozdeni plug (v. *Istorija srpskog naroda VI-1*, Beograd 1983, s. 180).

energiju artikulisala je, i pretvorila u pravi narodni pokret, Radikalna stranka, koja je, proistekla iz socijalističkog pokreta S. Markovića, početkom 80-tih godina svoj identitet stekla upravo u otporu prema kapitalizmu i liberalnim idejama o parlamentarnoj vladi kao reakcionarnim.¹⁰ Sa idejom o preobražaju Srbije u narodnu državu bez birokratije, uređenu na principu samouprave od vrha do dna, kako na privrednom tako i na institucionalnom planu,¹¹ radikali su za kratko vreme gotovo neprikosnoveno ovladali najširim slojevima seljaštva u Srbiji.

Timočka buna 1883. godine, međutim, koliko god da je bila dokaz masovnosti i snage radikalnog pokreta u Srbiji, isto toliko je, po načinu na koji je okončana, svedočilo o snazi monarhije, i neophodnosti traženja kompromisa sa njom. To je uputilo stranačko vodstvo da način zauzimanja vlasti u državi potraži u okvirima institucija građanske države, koje su činile sadržinu političkog programa ostalih dveju stranaka – naprednjaka i liberala, a koje su bile prihvatljive i samoj kruni. Za stranku koja je suvereno vladala biračkim telom, a bila upućena na pravni okvir ustavne monarhije, parlamentarizam po engleskom obrascu pružao je najveće garantije za sticanje i dugoročno zadržavanje vlasti u sopstvenim rukama. Stranačko vodstvo je, stoga, zavođenje parlamentarnog režima u Srbiji usvojio kao svoj praktično-politički cilj i u roku od nekoliko godina Radikalna stranka je, uprkos svojoj društvenoj suštini i izvornom programu i ideologiji kojih se nikad nije odrekla, postala glavni borac za režim koji je bio politički i državnopravni izraz liberalnog kapitalizma, a čije su pravne karakteristike predstavljale sistematizovane i pravnim jezikom formulisane rezultate viševjekovne društvene i političke evolucije u Engleskoj.

U vreme ustavne reforme 1888. godine, nov državnopravni program Radikalne stranke jasno je formulisao: Srbiji je potrebna parlamentarna monarhija po monističkom obrascu, poput one ostvarene u Engleskoj. Njenu suštinu i osnovne pravne karakteristike iscrpno i vešto je izložio tada

¹⁰ Uoči stvaranja Radikalne stranke Pašić je iznio svoje uverenje da je kapitalistička civilizacija nepravedna i inferiorna u odnosu na istočnu, odnosno slovensku civilizaciju i predskazivao joj skori kraj. (V. Nikola Pašić, *Sloga Srba i Hrvata*, Arhiv SANU, 11857). U isto vreme, Laza Paču je pisao da su sloboda i demokratija suprotne samoj suštini građanskog društva, podeljenog u klase. (V. Laza Paču, *Građansko društvo i njegove društveno-političke partije*, Beograd 1881, s. 61).

¹¹ V.: program Radikalne stranke od 1881 (Vasilije Krestić i Radoš Ljušić, *Programi srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, 101–106); nacrt ustava od 1883. (Arhiv SANU, 13680). O nacrtu v. M. Popović, n. d., 58–59. V. i Raša Milošević, *Organizacija sreza na načelu samouprave i izbornog prava. Timočka buna 1883*, Beograd 1923. – L. Paču je smatrao da u Srbiji socijalizam treba ostvariti putem "udruženog rada" (n. d., s. 164–166).

vodeći teoretičar Radikalne stranke i jedan od pisaca Ustava od 1888, Milovan Milovanović.¹² Osnovna obeležja tog režima bila su sledeća: neupotreba kraljevog veta u zakonodavstvu, vlada politički odgovorna samo pred narodnom predstavništvom i stoga nužno proizišla iz redova njegove većine, a pravo raspuštanja narodnog predstavništva, iako nominalno u rukama kralja, stvarno je uvek u rukama vlade. Od engleskog obrasca radikali su odstupili samo u pogledu strukture predstavničkog tela, za čije se ustrojstvo odlučno tražio princip jednodomosti.¹³

U engleskom parlamentarizmu srpskim radikalima se nije dopadao samo njegov odlučno monistički koncept, dakle, politički neutralan kralj, već i ono obeležje koje predstavlja glavnu specifičnost tog režima, a to je jaka jednopartijska vlada. Udaljavajući se od načela samouprave kao vrhovnog principa organizacije vlasti u državi, radikalski prvaci su postepeno napustili i ideju skupštine shvaćene na principu konventa i opredelili se za, kako je Milovanović slikovito nazvao, "diktaturu" kabineta¹⁴ – vladu koja, sve dok ima disciplinovanu većinu u skupštini, zemljom vlada praktično samostalno, a skupštinu može u svakom trenutku raspustiti ukoliko zaključi da bi joj se u parlamentu oslabljena ili izgubljena većina na biralištima mogla povratiti. Skloni homogenoj vladi sa jakom skupštinskom većinom, radikali su se, prirodno, opredelili za većinski izborni sistem, odbacujući argument pravičnosti i interesa zaštite manjine kao slabiji u odnosu na interes stabilne vlade. Odbranu sistema srazmernog predstavništva, koji je u evropskim državama istican kao zahtev levice, u Srbiji 1888. preuzeli su kralj Milan i ostale dve političke stranke – naprednjaci i liberali. Ovi su u proporcionalnom predstavništvu videli način da kao male stranke u jednodomom parlamentu ipak obezbede svoj uticaj i onemogućće, kako se kralj Milan izrazio, da "većina terorise manjinu".¹⁵ Na ovakvu zamenu za gornji dom, radikali su pristali nevoljno, čineći tako svoj najveći ustupak u sporazumu sa kraljem.

Gotovo bezrezervno poverenje politički neprosvećenog naroda, stečeno višegodišnjim propagiranjem ideje o narodnoj državi bez birokratije, omogućilo je Radikalnoj stranci da promenu svog državno-pravnog programa ostvari ne rizikujući gubitak glasova birača. Ustav od

¹² V. *O parlamentarnoj vladi* od dr Milovana Đ. Milovanovića (pristupno predavanje sa Katedre državnog prava na Velikoj školi, Beograd 1888).

¹³ V. Slobodan Jovanović, *O dvodomnom sistemu*, Beograd 1932, s. 186 i M. Popović, n. d., s. 97.

¹⁴ M. Milovanović, n. d., s. 28.

¹⁵ V. M. Popović, n. d., s. 115–121.

1888. godine, koji sa programom Radikalne stranke od 1881. i njenim ustavnim nacrtom od 1883. godine nije imao nikakvih dodirnih tačaka, usvojila je Velika skupština u kojoj je od blizu 600 poslaničkih mesta, gotovo 500 pripadalo radikalima.¹⁶

U razdoblju do 1903. odnos radikala prema parlamentarizmu pretrpeo je blage izmene. Zajednička vlada sa naprednjacima pod Ustavom od 1901, u koju je ušlo starije krilo Radikalne stranke, približila ih je dvodomom parlamentu, prema kome dalje neće iskazivati otpor kao ranije.¹⁷ Takođe, sve je više sazrevala ideja o jakoj vladi u odnosu na parlament, i Stojan Protić je od državnog udara 1894. sve češće na stranicama radikalnog časopisa *Delo* obrazlagao prednosti engleskog tipa parlamentarizma. Osnovna tačka u državnopravnom programu stranke ostala je, međutim, i dalje ista, sadržana u odlučnom zahtevu za potpunom neutralnošću kralja u političkom životu.

3. Po Ustavu od 1888, odnosno Ustavu od 1903, u Srbiji je zavedena parlamentarna monarhija. Zakonodavnu vlast vrše kralj i jednodomo narodno predstavništvo – Narodna skupština – kao ravnopravni činoci, uz savetodavnu ulogu Državnog saveta. Kralj ima pravo sankcije zakona, što znači da raspolaže pravom apsolutnog veta. Skupština ima u načelu budžetsku vlast, ali je ona okrnjena kraljevim pravom da u slučaju raspuštanja ili odlaganja skupštine pre nego što bi novi budžet bio donet, produži, uz saglasnost Državnog saveta stari budžet za četiri meseca. Izvršnu vlast, na čijem čelu stoji kao politički neodgovoran činilac, kralj vrši preko ministara koje sam postavlja i smenjuje i koji mogu, ali ne moraju biti članovi parlamenta. Odgovornost izvršne vlasti, međutim, ipak je zagarantovana i to institucijom ministarskog premapotpisa bez koga nijedan kraljev akt vlasti nema pravnu važnost. Krivična odgovornost ministara za službene radnje regulisana je tako da pravo optužbe imaju i narodna skupština i kralj, ali se bez saglasnosti skupštine oni ne mogu predati Državnom sudu, koji donosi presudu. Njihova politička

¹⁶ Na skupštinskim izborima 1889. i 1890. radikali su dobili preko 80% glasova; na izborima posle državnog udara od 1. aprila 1893, 88% glasova. (V. *Istorija srpskog naroda*, VI-1, s. 92, 106, 109).

¹⁷ Po mišljenju Ž. Perića, staroradikali su se 1903. odrekli Senata zato da bi postigli izmirenje sa samostalcima. (V. Živojin Perić, *La nouvelle constitution du Royaume de Serbie (proclamée le 6/19 avril 1901)*, Paris 1903, p. 125–126). Uoči Prvog svetskog rata radikali su nudili naprednjacima stranački sporazum, obećavajući svoj pristanak na uvođenje drugog doma u narodno predstavništvo. (V. Vojislav J. Vučković, *Unutrašnje krize Srbije i prvi svetski rat*, Istorijski časopis, XIV-XV, 1963–1965, s. 186–187, 1901).

odgovornost, koja u odnosu na kralja proizlazi već iz činjenice da ih on sam postavlja i smenjuje, načelno je određena propisom u kome se kaže da su ministri odgovorni kralju i Narodnoj skupštini za svoja službena dela. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da je politička odgovornost vlade pred parlamentom propisana ustavom. Ipak, odsustvo bilo kakvih daljih odredaba o ovome i okolnost da je pomenuti propis naveden u članu u kome se govori o zakonskoj odgovornosti ministara za službena dela, kao i da je on doslovce ponovljen u Zakonu o ministarskoj odgovornosti, koji sadrži krivičnopravne norme, dovodi u sumnju nameru ustavotvorca da političku odgovornost ministara pred skupštinom postavi kao ustavno načelo.¹⁸ Ipak, zakonodavna vlast supštine kao i njeno, iako ograničeno budžetsko pravo čine vladu odgovornom ne samo pred kraljem već i pred parlamentom. Radi ostvarenja skupštinske kontrole nad radom vlade ustanovljeno je i pravo poslanika da ministrima upućuju pitanja i interpelacije, a na ove poslednje ministri su dužni odgovoriti u toku istog saziva. Zakon o poslovnom radu u Narodnoj skupštini propisao je pretres i glasanje o interpelaciji, a izmenama i dopunama od 1911. još i automatsko stavljanje na dnevni red, bez posebnog skupštinskog rešenja. Kao kontrateža političkoj odgovornosti ministara pred skupštinom, predviđeno je pravo kralja da skupštinu raspusti, uz obavezu da u roku od dva meseca raspiše izbore a novu skupštinu sazove najdalje za tri meseca.

Inače, autonomija skupštine je višestruko ograničena: pravo odlaganja skupštinskih sednica pripada kralju, a ne skupštini, uz ograničenje da je u toku istog saziva bez njene saglasnosti može odložiti samo jednom; skupština se po ustavu sastaje svake godine u jedan redovan saziv i ne može se zaključiti pre nego što donese budžet, ali o tome da li će i posle toga raditi, kao i da li će se eventualno sastati u vanredan saziv, odlučuje sam kralj, a ne i narodna skupština; konačno, poslovnik o svom radu skupština ne donosi autonomno, jer se on po ustavu mora doneti u obliku zakona.¹⁹

Pri redigovanju Ustava od 1903. godine, Ustav od 1888, koji je inače preuzet gotovo nepromenjene sadržine, pretrpeo je u domenu izbornog sistema značajne izmene. Zalaganjem radikala,²⁰ koji su se 1888. godine teško odrekli većinskog sistema, uneta je u sistem najvećeg ostatka,

¹⁸ Sumnju u to izrazio je dr Lazar Marković u raspravi *Da li ministri za dela učinjena u zvaničnoj dužnosti mogu biti optuženi redovnim sudovima*, Beograd 1912, s. 12.

¹⁹ Primera radi: Vidovdanski ustav (1921) otklonio je neka ograničenja skupštinske autonomije: poslovnik se donosi skupštinskom rezolucijom, a odlaganje skupštine je njena isključiva nadležnost.

²⁰ V. *Memoari Jovana Avakumovića*, Arhiv SANU, 9287/V, s. 76.

predviđen Ustavom od 1888, dopuna prema kojoj se glasovi lista koje nisu postigle količnik dodeljuju listi sa najvećim brojem glasova (čl. 92, stav 4). Ovo je predstavljalo izrazito povlašćivanje velikih stranaka, koje ne samo da je narušilo proporcionalni karakter izbornog sistema, načelno proglašen Ustavom (čl. 92, stav 2), već je – oduzimanjem glasova birača datih jednoj stranci i njihovim dodeljivanjem drugoj, rivalskoj stranci – ovaj sistem učinilo nepravičnim i stoga žestoko osporavanim.²¹

Zakonodavna i budžetska vlast koju je skupština dobila po Ustavu od 1903. godine predstavljala je osnov za uspostavljanje principa političke odgovornosti vlade pred parlamentom, što je ustavnoj monarhiji zavedenoj u Srbiji 1903. davalo parlamentarni karakter. Kako je, međutim, Ustavom bilo predviđeno kraljevo pravo veta u zakonodavstvu, kao i njegovo isključivo pravo postavljanja i smenjivanja ministara, koji čak nisu ni morali biti članovi skupštine,²² to je politička odgovornost vlade pred parlamentom ostala bez formalne sankcije. Zajedno sa kraljevim pravom raspuštanja skupštine, to je režimu propisanom ovim ustavom davalo obeležja dualističkog parlamentarizma. Štaviše, njegov osnovni princip – istovremena politička odgovornost vlade i pred kraljem – narušen je članom 174. u korist kralja. Ovaj ustavni član je, naime, predvideo kraljevo pravo da u slučaju da je skupština raspuštena ili odložena pre nego što je usvojila novi budžet, bez njene saglasnosti produži stari budžet za četiri meseca. Takvim propisom, skupštini je oduzeto krajnje sredstvo obaranja vlade koja ne uživa njeno poverenje, jer ova, ne razlikujući vanbudžetsko a time i vanustavno stanje, i bez skupštinske većine može ostati na vlasti.²³ Međutim, dok je u slučaju raspuštanja skupštine, princip većine, u krajnjem slučaju ipak zadovoljen, jer će legitimnost vlade biti proverena na opštim

²¹ Njegovi kritičari predstavljali su ga kao "cinizam", "pljačku votuma", "dokaz radikalskog jakobinizma". (V. : Nedeljni pregled, br.: 6, 15 iz 1908; *Odjek*, 18. VI 1908). – U tom smislu i: V. Vulović, *Povodom izbora narodnih poslanika*, Misao, VIII/1922, s. 454–456. – Oštar kritičar ovog sistema bio je i prof. Ž. Perić (v. predgovor knjizi S. Grebenca, *Iz srpskog ustavnog prava*, Beograd 1910, s. 131, a njegovu nepravičnost istakao je i S. Jovanović (v. Arhiv za pravne i društvene nauke, XVIII/1920, s. 212).

²² Tako, na primer, M. Milovanović kao ministar inostranih poslova u Velimirovićevoj vladi 1908. nije bio poslanik. Kada se, po međustranačkom radikalsko-samostalskom sporazumu kandidovao na naknadnim izborima za kvalifikovanog poslanika, propao je, jer je Radikalna stranka, uprkos sporazumu, istakla svog kandidata N. Uzunovića, koji je i pobedio. – Takođe, svi ministri vojske u Srbiji bili su oficiri, a ne civilna lica.

²³ Pravo kralja da produži stari budžet u slučaju raspuštanja skupštine, kao povredu principa političke odgovornosti vlade pred parlamentom, istakao je Slobodan Jovanović. (V. *Sabrana dela*, 11, Beograd 1991, s. 437–438).

izborima, dotle je u slučaju odlaganja skupštine – koje je, inače, u parlamentarnim zemljama po pravilu u rukama same skupštine – narušavanje principa političke odgovornosti vlade pred parlamentom znatno ozbiljnije, s obzirom da se radi o prostom produžavanju života vlade koja više ne uživa poverenje skupštine.²⁴

Dualistički karakter parlamentarnog režima propisanog Ustavom od 1903. pretpostavljao je, u celini gledano, ravnotežu snaga između kralja i skupštine. Njegovo praktično ostvarenje ili eventualno modifikovanje u pravcu monističkog tipa, neposredno uslovljeno stvarnim odnosom snaga između ova dva ustavna nosioca vlasti, prepušteno je političkom životu zemlje, odnosno parlamentarnoj praksi koju će on odrediti.

4. Već na samom početku života novog režima bile su manje-više jasno artikulirane tri osnovne političke činjenice koje će u međusobnom preplitanju i sukobljavanju uslovljavati parlamentarni režim u Srbiji u celini, pa i njegovo kretanje u pravcu dualističkog ili monističkog koncepta.

Prvu među njima, predstavljala je okolnost da je Narodno predstavništvo, donoseći ustav kao praktično suverena ustavotvorna vlast i birajući kralja uslovljavanjem dolaska na presto prethodnim pristankom na ustav, jasno pokazalo da sebe smatra izvorno suverenom vlašću, a da kraljevu vlast vezuje za ustav koji ono samostalno donosi. Ovo je iznova potvrdilo izborni karakter monarhije u Srbiji,²⁵ i zajedno sa ubistvom prethodnog kralja išlo u prilog mišljenju da je monarhijski princip u njoj stvarno neukorenjen.²⁶ Sve je to nesumnjivo upućivalo na parlamentarizam koji će se odvijati u znaku premoći skupštine nad kraljem.

²⁴ Još bi teže posledice nastupile ukoliko bi došlo do sukcesivne primene ovih kraljevih ovlašćenja, koja je, međutim, ipak ograničena propisom da kralj može odložiti skupštinu bez njene saglasnosti samo jednom u toku istog saziva.

²⁵ Izborni karakter monarhije u Srbiji isticali su: Đ. Tasić, n. d., s. 236–237; Slobodan Jovanović (*Dva pitanja iz našeg vladalačkog prava*), Arhiv za pravne i društvene nauke, 1/1906, s. 34, 41, i *Parlamentarna hronika*, Arhiv za pravne i društvene nauke, XIX/1921, s. 129; Marko P. Cemović (*Ustavni vladalac. Povodom "Političkih Studija" g. Živojina M. Perića*), Delo, 48/1908, s. 345.

²⁶ Po M. Vladislavljeviću, dolaskom kralja Petra tek je trebalo stvoriti tradiciju kraljevske vlasti u Srbiji. (V. Milan Vladislavljević, *Development constitutionnel du royaume de Serbie*, Revue d'histoire politique et constitutionnelle, 1938, s. 536). – M. Cemović, koji iznosi stav da monarhijski princip nije ukorenjen u tradiciji naroda, sumnja čak da će to biti moguće učiniti jer je vreme kralja Petra vreme "demokratizma". (V. M. Cemović, n. d., 345). – N. Stojanović je 1917. pisao: "Ovo je demokratija nedisciplinovana... dinastija ne može dugo da vlada ako narod nije uz nju". (V. Nikola Stojanović, *La Serbie d'hier et de demain*, Paris 1917, s. 61).

Druga važna činjenica koja je obeležila promenu režima usmeravala je parlamentarni režim u suprotnom pravcu. Doveden na presto posle jednog kraljeubistva, zaslugom dela vojske koja je kraljeubistvo počinila, a čiji je čin narodno predstavništvo odobrilo, kralj je bio dužnik jednog vanustavnog faktora, koji je već samim činom prevrata pokazao političke pretenzije. I dok je snaga narodnog predstavništva kraljevu ulogu u političkom životu usmeravala ka njegovoj neutralnosti, dotle je slabost kraljeva u odnosu na oficire-zaverenike obećavala suprotne praktično-političke posledice. Nominalno van sistema vlasti, zaverenici su svoje političke ciljeve mogli ostvariti samo preko kralja, što je nužno vodilo njegovoj aktivnoj ulozi u parlamentarnom životu zemlje.

I konačno, treća važna politička činjenica koja će odlučujuće uticati na karakter parlamentarnog života u celini, pa i u pogledu kraljeve uloge u njemu, bila je podela, tada već jasno vidljiva u redovima Radikalne stranke, koja je novi režim dočekala kao i dalje dominantna politička snaga u zemlji.²⁷ U vreme uspostavljanja novog režima, sukob koji je u stranci trajao od 1901, niukoliko nije slabio njihovo zajedničko, u borbi protiv kraljevog apsolutizma odlučno zauzeto stanovište o neophodnosti uklanjanja kralja iz političkog života, i to je bio faktor koji je pojačavao ubedljivost orijentacije ka premoći skupštine nad kraljem, koja je proizlazila već iz samog karaktera uspostavljanja novog režima. Sve do kraja 1904, radikali su bili formalno, organizaciono jedna stranka, a laviranje poslanika između radikalskog i samostalnog kluba u parlamentu²⁸ i, posebno, seljenje glasova od jedne do druge radikalne stranke sve do izbora 1906, pokazivalo je da radikalska masa podelu u stranci razumeva kao prolazni sukob, pretežno ličnog karaktera, u i dalje jedinstvenom radikalskom pokretu.²⁹ Vremenom, međutim, po izdvajanju u zasebnu

²⁷ Radikali i samostalci dobili su na septembarskim izborima 1903. zajedno 74,8% ukupnih glasova birača. Svi izbori koji su obavljani do 1914 (1903, 1905, 1906, 1908. i 1912) pokazivali su apsolutnu dominaciju radikala u biračkom telu (od 70–75%), s tim što je od izbora 1906. stabilizovana premoć staroradikala nad samostalcima. Glasove koje će gubiti samostalci dobijaće radikali, s izuzetkom 1912, kada će im veliki broj glasova odneti Srpska socijaldemokratska stranka. (Za podatke o izborima v. *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za 1903, 1905, 1906. i 1908. godinu*, izradio Radul Veljović, Izdanje Srpske Narodne Skupštine, Beograd 1910. Za izbore 1912. v. *Pravda*, 15. VI 1914).

²⁸ Radikali su od jeseni 1904. do proleća 1905. privukli šest samostalskih poslanika, a potom i njihovog šefa, Ljubu Živkovića. U toku krize samostalskog kabineta početkom 1906. samostalci su privukli generala Savu Grujića i šest radikalskih poslanika.

²⁹ Čak oktobra 1907, u pismu upućenom Ljubi Stojanoviću, Vatroslav Jagić se pita: "gde je Vujić (prim. O. P.: staroradikal, Pašićev neistomišljenik)... zašto ne sakupi oko sebe

stranku, Samostalci su iz praktičko-političkih razloga relativizirali svoj dotad čvrst stav o političkoj neutralnosti kralja, i, zajedno sa zaverenicima kao vanustavnim činiocem, faktički snažili ideje o aktivnoj ulozi vladaoca, koje su zastupali Narodna stranka i drugi konzervativno orijentisani politički krugovi. Njima nasuprot, stajali su stroradikali, koji su uporno branili monistički koncept parlamentarizma po engleskom obrascu. Rešenje pitanja izbora između ova dva koncepta u parlamentarnoj praksi Srbije, kao uostalom i samo njegovo postavljanje na dnevni red u praktičnoj politici, bilo je u velikoj meri uslovljeno organizacionim razdvajanjem radikala i međusobnim odnosom snaga među njima.

Pitanje političke odgovornosti vlade kao pravni izraz odnosa kralja i parlamenta u parlamentarnoj praksi Srbije bilo je aktuelno uglavnom u prve tri godine novog režima. Prve ozbiljne vladine krize koje su aktivirale parlamentarni život na svim njegovim planovima – od stranačke štampe, publicističke i naučne javnosti do svih značajnih ustavnih i vanustavnih činilaca sistema – izbile su na pitanju uloge kralja u funkcionisanju parlamentarnog režima.

Kako se diplomatski bojkot Engleske zbog kraljeubistva produžavao, bivali su sve jači zahtevi javnosti i političkih stranaka da se zaverenici odstrane iz političkog života. U svojoj sve većoj ugroženosti, ovi su pojačavali pritisak na kralja i uplitali ga u parlamentarni život u nameri da preko njega presuđuju o sastavu vlade koja će odlučivati o njihovoj sudbini. Njihovi pokušaji da destabilizuju radikalsku vladu – januara, februara i aprila 1905, završeni su neuspehom, ali su maja iste godine, suočeni sa pretećim narastanjem političke moći radikalskog vođe Pašića zaverenici izvršili odlučujuć pritisak na kralja da radikale ukloni sa vlasti i podrži slabiju, Samostalnu stranku. Rešenje krize maja 1905.³⁰ kraljevom odlukom da formira samostalsku vladu, koja je imala manjinu u skupštini, značilo je uvođenje dualističkog principa u parlamentarni život Srbije. Uprkos zahtevu vladajuće stranke, kome se priklonila i opozicija, kralj je odbio raspuštanje skupštine, čime je pokazao da svoju ulogu ne zamišlja po

jedan dio starih radikala, pa da s vašima učini fuziju da otjeramo k vragu N" (misleći verovatno na Pašića). (Arhiv SANU, 6992). Slična mišljenja Stojanović je često dobijao od članstva sa terena, a staroradikali su, u izbornom proglasu maja 1906, predlagali da sve radikale "zastava starog jedinstva radikalskog okupi u složnu celinu, u neprobojnu i neodoljivu narodnu vojsku...". (*Samouprava*, 6. V 1906).

³⁰ O predistoriji u toku parlamentarnih kriza 1905. v. Dimitrije Đorđević, *Parlamentarna kriza u Srbiji 1905. godine*, Istorijski časopis, XIV-XV, 1963–1965, s. 157–171.

modelu britanskog kralja. Kada se na raspuštanje skupštine kasnije ipak odlučio, on nije mandat poverio predsedniku aktuelne vlade koja je raspuštanje tražila, već je formirao vladu skupštinske manjine i njom prepustio raspisivanje opštih izbora, čime je volju Krune pretpostavio volji skupštinske većine.

Ni nova, samostalska vlada nije bila pošteđena kraljevog uplitanja u parlamentarni život. Konačno postavljanje zavereničkog pitanja na dnevni red, u vezi sa zahtevima koje je Engleska postavila kao uslov obnavljanja diplomatskih odnosa, marta 1906, odredilo je penzionisanje oficira-zaverenika kao glavni spoljnopolitički zadatak ove vlade. Međutim, zbog neslaganja sa kraljem, koji je tražio odlaganje rešenja ovog pitanja, već krajem novembra 1905, ministar spoljnih poslova morao je podneti ostavku,³¹ a iz istih razloga, početkom aprila, to je učinila i kompletna samostalska vlada. Pad vlade odigrao se van Skupštine, koja je u tom trenutku bila odložena, i bio je uzrokovan isključivo neslaganjem sa kraljem. U toku te, aprilske krize 1906, vanustavni činioци parlamentarizma došli su do punog izražaja. U pokušaju zaštite zaverenika, kralj je išao tako daleko da je mimo skupštine i političkih stranaka predstavljena u njoj pokušavao da sastavi vladu koja bi unapred prihvatila uslov da rešenje zavereničkog plana odloži.³² U poslednjem trenutku, formiranje neutralnog, poslovnog kabineta, ipak je izbegnuto, dodeljivanjem mandata Pašiću koji je obećao da će postavljene uslove ispuniti. U ovoj krizi kralj je odbio da odobri politiku vlade koja je uživala poverenje skupštinske većine i ona je, zbog kraljevog nepoverenja, pri odloženoj skupštini, morala da padne. Princip političke odgovornosti vlade pred parlamentom opet je narušen, ali je nova vlada odmah raspisala izbore, juna 1906, i na njima dobila ubedljivu većinu. Još pre nego što je u praktičnoj politici postavljeno na dnevni red, pitanje uloge kralja u političkom životu pod Ustavom od 1903. otvorio je, 1904, prof. Živojin Perić. Najizrazitiji predstavnik konzervativnog mišljenja u Srbiji i načelni protivnik parlamentarizma,³³ Perić je u svojoj studiji *Ustavni vladalac*,³⁴ izneo mišljenje, koje je kasnije branio i u

³¹ V. tekst ostavke J. Žujovića Lj. Stojanoviću, Arhiv SANU, 12398, 14–15.

³² Takvu je ponudu dobio Mihajlo Vujić, vođ jednog krila radikala, Pašićevih neistomišljenika (v. Arhiv SANU, 12398/3), kao i vanstranački političar Vukašin Petrović, koji je radi toga pozvan iz Beča (v. S. Jovanović, *Sabrana dela*, 11, s. 191–192).

³³ Ž. Perić je parlamentarizam, pre svega monističkog tipa, smatrao jednom "od najgorih od svih koji su se u državama, u toku istorije, izradali". (V. Predgovor navedenoj raspravi S. Grebenca, s. 8).

³⁴ Ž. Perić, *Ustavni vladalac*, Glas prava, sudstva i administracije, 1/1904.

praktičnoj politici,³⁵ da kralj u ustavnoj monarhiji ne samo može već i mora vršiti svoje ustavne funkcije i u zakonodavnoj i u izvršnoj vlasti. On se, prema tome, ne sme odreći prava na samostalno odlučivanje o raspuštanju skupštine, niti je, pak, obavezan da vladu uvek imenuje iz redova skupštinske većine.

Parlamentarna kriza 1905, koja je izbila upravo zbog kraljevih postupaka koji su bili u skladu sa Perićevom ustavnom teorijom, bila je prva prilika da se u parlamentarnoj praksi pod novim ustavom artikuliše odgovor na osnovno pitanje parlamentarnog režima u monarhiji: da li kralj, makar i za kratko, može vladati bez skupštine, odnosno vlade skupštinske većine. Stavovi ključnih političkih stranaka o tome bili su zato od velikog značaja.

Striktno tumačenje ustava, imajući pre svega u vidu čl. 174, koje je davalo načelno pozitivan odgovor na ovo pitanje, kao i okolnost da usled kratkog vremena, u parlamentarnoj praksi Srbije nije bilo moguće stvoriti odgovarajuće ustavne običaje, davali su za pravo onima koji su odobravali kraljev postupak. Takvo tumačenje ustava bilo je, međutim, direktno suprotno političkim interesima Radikalne stranke i teorijskim stavovima koje je ona oduvek zastupala. Ideolog i tada glavni teoretičar ove stranke Stojan Protić, branio je, na stranicama *Samouprave*, svom žestinom njemu svojstvenom, stav po kome sva prava politički neodgovornog kralja faktički pripadaju odgovornoj vladi, koja stoga samostalno odlučuje o raspuštanju skupštine i uvek mora proizlaziti iz skupštinske većine.³⁶ Iako je priznavao da "niti smo mi Gledstoni (prim. O. P. – radikali) niti ste vi Englezi (prim. O. P. – Protićevi neistomišljenici)", Protić je ipak ispravnost ovoga stava dokazivao pozivanjem na englesku parlamentarnu praksu tvrdeći da je Srbija "zavela skupštinski parlamentarni sistem po ugledu na Englesku".³⁷ On je, svakako, znao šta ustav o tome govori, ali je očigledno polazio od stava da je tumačenje ustava u duhu državnopravnog programa Radikalne stranke jedino legitimno i zato, praktično, zvanično. A to tumačenje ugledalo se na engleski obrazac. Fasciniranost engleskim parlamentarizmom i politički interes stranke kojoj je pripadao odveli su ovog radikalskog teoretičara zaključku da sve što je u skladu sa ustavom ne mora biti istovremeno

³⁵ Ž. Perić i grupa oko Nedeljnog pregleda pokrenutog 1908, distancirala se od Napredne stranke, ne zbog njenih odstupanja od konzervativnih načela u unutrašnjoj nego pre svega spoljnoj politici, procenjujući da se ova stranka suviše vezala za Pašićevu rusofilsku politiku. Stoga su 1914. osnovali svoju, Konzervativnu stranku.

³⁶ V. Stojan M. Protić, *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, Beograd 1911.

³⁷ *Isto*, s. 4.

ustavno, već da je ustavnost sadržana u doslednom poštovanju ustavnih običaja. "Quid leges sine moribus", poručivao je on,³⁸ očigledno smatrajući da u Srbiji nema ustavnosti ako se srpski ustav ne tumači u skladu sa engleskom ustavnom praksom.

Svoje polemičke članke, koje je pisao i 1908, Protić je upućivao samostalcima. Oni su, primivši u majskoj krizi 1905. mandat kao manjinska skupštinska stranka, svoj postupak branile ne odricanjem od osnovnih načela engleskog parlamentarizma nego tvrdnjom da su radikali, neposredno pre ostavke povodom jednog glasanja bili ostali u manjini, što je bilo tačno, ali nije bilo i bitno. Svojom odbranom oni nisu umanjili ispravnost Protićeve tvrdnje da je kraljevo odbijanje da raspuštanje skupštine poveri aktuelnoj vladi koja je nastala redovnom parlamentarnom putem bilo u neskladu sa engleskom ustavnom praksom, ali su argumentima koje su iznosili pokazivali da je u pogledu zauzimanja stava prema ulozi kralja kod njih vladala izvesna nedoumica. Ovu stranku koja je svoj identitet gradila u isticanju odanosti izvornim načelima i programu Radikalne stranke, i koja je u svojim redovima imala ne mali broj ljudi republikanski orijentisanih,³⁹ politički interes je naveo da pruži praktičnu podršku kraljevom mešanju u politički život i tako ojača onu političku struju koja je, faktički, bila protivnik parlamentarne vlade.

Konačno stabilizovanje odnosa snaga u radikalskom biračkom telu 1906. godine, koje je karakterisala značajna prednost staroradikala,⁴⁰ kao i njihova vladavina koju su mnogi ocenjivali kao diktaturu stranke u kojoj su partijski interesi izjednačeni sa državnim, a posebno, teške i gotovo redovne zloupotrebe od strane radikalskih opštinskih vlasti prilikom izbora⁴¹ –

³⁸ *Isto*, s. 30.

³⁹ Po svedočenju Jovana Žujovića, među republikancima su, pored njega bili: J. Skerlić, J. Prodanović, M. Grol, K. Kumanudi, J. Cvijić, B. Marković (V. Arhiv Srbije, J. Ž-60).

⁴⁰ Radikali su na izborima 1906. dobili 42,9%, a samostalci 29,6% glasova biračkog tela. Na prethodna dva izbora odnos je bio sledeći:

1903, radikali 38,3%, a samostalci 36,5%; 1905, radikali 32,3%, a samostalci 38,4% od ukupnih glasova birača.

⁴¹ Zastrasnost naroda opštinskim vlastima i policijom slikovito iskazuje pismo koje je Lj. Stojanoviću, posle izbora 1908, uputio jedan samostalac. U njemu on, kao o vrhunskom idealu, razmišlja o vremenu u kome će policija objaviti "da svaki može ići na koje oće izbore, da može potpisati čiju oće listu i glasati za koga oće..." (Arhiv SANU, 13020). Nepostojanje istinskih slobodnih izbora kao važno obeležje srpske parlamentarne prakse konstatovano je i u literaturi. (V. npr. S. Jovanović, *Perićev Ustavni vladalac*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1–2/1938, s. 8; slično i Milan Vladislavljević, *Razvoj ustavnosti u Srbiji*, Beograd 1938, s. 65–66).

pojačali su uverenje samostalaca da je vladaočeva dužnost da štiti zemlju od gaženja ustava i zakona od strane skupštinske većine i da on mora smeniti većinsku vladu koja radi protivno interesima zemlje.⁴² Šef stranke, Ljuba Stojanović, koji je već 1905. konstatovao da je narod, zastrašen zloupotrebama vlasti, potpuno izgubio veru u pravni poredak,⁴³ smatrao je da društvene prilike u Srbiji ne dozvoljavaju režim u kome vlada skupštinske većine ima svu vlast u svojim rukama. Naprotiv, one zahtevaju vladara koji će imati "potpuno određene ruke u svima državnim poslovima".⁴⁴

Međutim, mogućnost ostvarenja ideje o kralju kao ustavnom činiocu koji bi usmeravao apsolutnu vlast vladajuće partije, bila je, posle 1906, ograničena, između ostalog, upravo snagom ove partije, koja je na nivou parlamenta bila povećana dejstvom izmene u izbornom sistemu koju je usvojio Ustav od 1903. Većim delom zahvaljujući efektima izbornog sistema koji je izrazito povlačivao najjaču stranku,⁴⁵ radikali posle 1906. nisu silazili sa vlasti, bilo da su je držali sopstvenom homogenom vladom, bilo u koaliciji u kojoj su, izuzev u kratkom razdoblju od jula 1908. do februara 1909, imali dominantnu ulogu. Iako je rasprava o ulozi kralja u srpskom parlamentarizmu posle 1906. nastavljena, povremeno čak i većom žestinom nego ranije, pitanje uloge vladaoca, tokom duge i gotovo neprikosnovene vladavine Radikalne stranke, faktički je skinuto sa dnevnog reda. Nova pitanja, a naročito problem odnosa vlade i parlamenta, kao i počeci stranačkog pregrupisanja, ispuniće parlamentarnu praksu Kraljevine Srbije posle 1906.

Drugi značajan politički činilac koji je omogućio povlačenje kralja Petra iz stranačkog života bilo je rešenje zaverniččkog pitanja. Kada je, aprila 1906, došao na vlast, Pašić je, nagodivši se sa zaverenicima, vrlo brzo omogućio njihovo penzionisanje, čemu je odmah usledilo uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Engleskom. To je donelo veliko rasterećenje u odnosima između legalnih činilaca parlamentarnog režima – kralja, vlade i parlamenta. Kralj Petar koji, po svemu sudeći, nije imao ličnih sklonosti ka mešanju u parlamentarni život, činio je to, do 1906. radi zaštite zaverenika, u čijoj je vlasti bio, a koji su, kao smetnja normalizaciji

⁴² V. *Odjek* od 30. V 1908.

⁴³ V. Arhiv SANU, 12849.

⁴⁴ V. beleške Lj. Stojanovića (bez datuma), Arhiv SANU, 12255.

⁴⁵ Na izborima 1906, npr. procenat učešća radikalskih poslanika u parlamentu bio je za 14% veći od procenta glasova koji su dobili na izborima. Istovremeno, samostalci su ostvarili identičan procenat poslaničkih mesta i broja glasova.

odnosa sa stranim zemljama, sve više doživljavani kao balast i čije je uklanjanje stoga postajalo važan zadatak svih vlada. Njihovim odlaskom u penziju uklonjen je razlog za pritisak na vladu i kralj, koji nijedanput nije upotrebio pravo veta, uzdržavao se dalje i od mešanja u odnose između skupštine i vlade, dajući tako političkom sistemu u razdoblju posle 1906. izgled parlamentarne monarhije monističkog tipa. "Srbija je danas republika", zaključivao je, u svom oduševljenju kraljevim parlamentarnim ponašanjem, jedan beogradski list.⁴⁶

Iako je sa stanovišta ostvarenja osnovnog principa parlamentarizma – političke odgovornosti vlade pred parlamentom – penzionisanje zatvorenika imalo veliki značaj, parlamentarni režim u razdoblju posle 1906, u jednom širem smislu, nije bilo ništa manje ugrožen nego u prethodnom razdoblju. Naprotiv, uticaj vojske na politički život zemlje, koji je do 1906. prevashodno, iako ne i isključivo, bio motivisan zaštitom privilegovanog položaja izvršilaca prevrata, u drugom razdoblju, a naročito od aneksione krize 1908, dobio je daleko ozbiljnije značenje. Reflektujući opšte stanje i raspoloženje javnosti, koja je od aneksije Bosne i Hercegovine počela da se priprema za rat, nacionalni program srpske politike postajao je sve ambiciozniji,⁴⁷ a time i značaj vojske sve veći. Njene političke ambicije su rasle i, koristeći ratnu psihozu koja je zahvatila i političke stranke i intelektualce⁴⁸ i široko javno mnjenje, ona je svoj uticaj na politički život vršila putem povezivanja sa svim relevantnim političkim snagama u zemlji i putem sve veće militarizacije srpskog društva u celini. To je, dobijajući sve više u intenzitetu od osnivanja tajne organizacije "Ujedinjenje ili smrt" 1911, fundamentalno podrivalo temelje parlamentarizma, jer je značilo negaciju same civilne vlasti.⁴⁹

⁴⁶ "Sva državna vlast je u rukama narodne skupštine, skupštinske većine", skupština je "politički svemoćna", i "iz tog razloga mi, Republikanci izjavljujemo poverenje Kralju Petru" (*Novo Vreme*, 30. VIII 1911).

⁴⁷ Kosta Stojanović je pisao da Srbija od Evrope mora tražiti izlaz na Egejsko ili Jadransko more, ili će "rat neminovno planuti" (V. K. Stojanović, *Ekonomsko stanje Srbije od okupacije Bosne i Hercegovine do aneksije, od 1878. do 1908*, Delo 50/1909, s. 314).

⁴⁸ Jovan Cvijić je, po navodu Nedeljnog Pregleda (31/1908, s. 513–514), na jednom predavanju rekao: "Srbija mora da prekine svaku partijsku političku raspru, koja je ubistvena i užasna, ona mora stvoriti jaku vojsku. Srbija mora da postane vojnički logor."

⁴⁹ O uticaju vojske na politički život u Srbiji, naročito od osnivanja organizacije "Ujedinjenje ili smrt", v. Vojislav J. Vučković, n. d. Autor, kao opravdanu iznosi pretpostavku da je, tokom vladine krize maja 1914, pukovnik Apis vodio pregovore sa vođama samostalaca i radikala u cilju rušenja radikalske vlade i da je od nekih vođa Samostalne stranke uspeo da dobije pristanak za izvršenje vojnog puča (s. 191).

6.

Pravne pretpostavke parlamentarne vlade u Srbiji
prema ustavu od 1903: odnos prema klasičnom obrascu*

Francuska revolucija označila je početak kraja apsolutne monarhije na evropskom kontinentu. Individualizam, a sa njim i podela vlasti, postali su nesporni politički principi, što je neograničenu vlast evropskih monarha činilo dalje neodrživom. To je značilo da se na kontinentu otvara pitanje ustavnosti.

Evropski ustavotvorci XIX veka imali su pred sobom dva istorijska modela ustavne monarhije: jedan je stvoren na samom kontinentu, u Francuskoj, dok je drugi dolazio iz ostrvske Engleske. Francuska ustavna monarhija bila je rezultat revolucije, pretočen u pismeni akt najviše pravne snage – Ustav od 1791, i predstavljala je dosledno ostvarenje apstraktnih načela kojima je Revolucija donela pobjedu. Zato je princip podele vlasti u njoj sproveden veoma rigorozno, lišavajući kralja, kao šefa izvršne vlasti, najznačajnijih prerogativa zakonodavne vlasti – prava inicijative i prava apsolutnog veta i proglašavajući izričitu zabranu preklapanja ministarske funkcije i poslaničkog mandata. Ovaj obrazac ograničenja vlasti krune počivao je na načelu čisto demokratskog legitimiteta vlasti, otelotvorenog u instituciji ustavotvorne skupštine, koja je – što je francusko iskustvo ubrzo potvrdilo – mogla da ospori i samu monarhiju.

Na drugoj strani, engleska ustavna monarhija bila je ishod viševjekovnog procesa društvene i političke evolucije, definisana ne u jednom najvišem, nego u nizu zakona jednake pravne snage, donošenih sukcesivno, koji su, svaki pojedinačno, bili plod kompromisa između stvarnih nosilaca političke moći. Stoga, podela vlasti, iako rođena upravo u

* *Inostrani uticaji na naše pravo*. SANU, Odeljenje društvenih nauka. Istorija prava, knj. 10. Beograd, 2001.

praktičnom političkom životu Engleske, u ovim zakonima nije sprovedena kao princip, nego kao izraz realnog odnosa snaga između kralja i parlamenta, na jednoj, kralja i njegovih ministara na drugoj, i ministara i parlamenta na trećoj strani. To je onaj tip podele vlasti koji teorija određuje kao "meku" podelu ili "saradnju" legislative i egzekutive. Ona podrazumeva učešće krune u zakonodavnoj vlasti, ravnopravno sa parlamentom, kao i njeno pravo raspuštanja predstavničkog tela, s jedne strane, i dualizam izvršne vlasti koji se ostvaruje kontrolom zakonitosti rada ministara, kao savetnika pravno neodgovorne krune, od strane parlamenta, s druge strane. U skladu sa ovakvom idejom o podeli vlasti, sasvim suprotno francuskom obrascu, ministarska funkcija uslovljena je istovremenim poslaničkim mandatom. Bio je to onaj ustavni okvir, normativno zaokružen početkom XVIII veka, na čijem se temelju dalje, putem ustavnih običaja, razvijao parlamentarni sistem, čiji izvorni smisao i pravna suština leže u tome što je kralj u vršenju svojih ustavnih prerogativa stvarno, iako ne i nominalno, ograničen voljom parlamenta. U takvom ustavnom okviru, u Engleskoj se, nasuprot francuskom iskustvu koje je sa stanovišta kraljevske vlasti bilo fatalno, tokom prvih decenija XIX veka još uvek odvijala mirna borba za prevlast između kralja i parlamenta.

Između ova dva obrasca ograničenja vlasti krune – francuskog i engleskog – evropske monarhije okrenule su se ovom drugom. One su, doduše, preuzele nešto i iz revolucionarnog nasleđa – na prvom mestu ideju ustava kao najvišeg zakona, a neke od njih, kao Belgija na primer, čak i načelo narodnog suvereniteta – ali su podelu vlasti organizovale po uzoru na Englesku. Već do polovine XIX veka engleski ustavni model, u obliku u kojem je definisan do početka XVIII stoleća, sa manjim ili većim odstupanjima, usvojen u velikom broju država zapadne i severne Evrope, a tokom narednih decenija recepcija se proširila i na balkanske zemlje. Tako je, procesom preuzimanja engleskih političkih ustanova koji je bitno obeležio ceo XIX vek, engleska ustavna monarhija postala klasičan obrazac ustavne monarhije na evropskom kontinentu.

Najznačajnije kopije engleske ustavne monarhije na kontinentu bile su francuske ustavne povelje od 1814. i 1830, posebno ova druga koja je vernija modelu.¹ Te dve povelje su – kako kaže Bastid – bile prvi "konti-

¹ Prema Povelji od 1814, samo je kralj imao pravo zakonodavne inicijative, dok je Povelja od 1830. ovo pravo priznala i parlamentu, kako je to bilo i u Engleskoj. Inače, Ustavnoj povelji od 1814. prethodio je jedan znatno liberalniji ustavni dokument, poznat pod nazivom Senatski ustav, koji je takođe priznao obostrano pravo inicijative. Međutim, donet odmah po restauraciji Burbona, od strane Senata i potvrđen u skupštini, Senatski ustav nikad

mentalni relej" preko koga su engleske političke ustanove uspele da osvoje čitav jedan deo sveta.² Već 1831. one su uzete za model pri izradi Ustava Belgije, koji će, pak, postati najčešće kopirani ustav u Evropi XIX veka, naročito značajan i nezaobilazan za balkanske ustavotvorce druge polovine veka. Od balkanskih zemalja, prva je ustav po ugledu na belgijski donela Grčka, 1864. godine, potom Rumunija 1866, zatim Bugarska, 1879. i, naposljetku, Srbija 1888. godine. Srpski ustav od 1903. godine, poznat kao ustav pod kojim se u Srbiji razvio parlamentarni režim, zapravo predstavlja neznatno izmenjeni Ustav od 1888. godine.

Kada su kontinentalne države svojim ustavima primale engleske ustanove, njihovi monarsi – objašnjava Zilemenos – nisu želeli parlamentarnu nego samo ograničenu monarhiju i zato ustavi tih zemalja nisu preuzeli one mehanizme i institucije koji su engleskom političkom sistemu davali parlamentarni karakter, iako su ovi, kao ustavni običaji, već bili postali sastavni deo engleske ustavnosti.³ Tako, u kontinentalnim ustavima, isto kao ni u engleskim ustavnim zakonima, po pravilu ne samo da nema pomena o političkoj odgovornosti ministara pred parlamentom nego oni čak ne poznaju ni instituciju vlade: ministri nisu političke ličnosti, nego samo državni činovnici, iako najvišeg ranga, koje kralj svojim ukazom slobodno imenuje i smenjuje.⁴ Ipak, u zemljama koje su se konstituisale po uzoru na Englesku, ustavna monarhija je po pravilu evoluirala u parlamentarnu; u njima su izgrađeni politički režimi, koji, uprkos mnogim međusobnim razlikama, imaju zajedničku okosnicu – političku odgovornost ministara pred parlamentom.

nije stupio na snagu, jer je kralj, koji u njegovoj izradi nije učestvovao – bilo je predviđeno samo da se na njega zakune – odbio da ga prihvati. Nakon nepunih mesec dana donet je novi ustavni akt nazvan poveljom kako bi se istakla uloga krune u njegovom nastanku, odnosno njegov oktroisani karakter. (L. Duguit et H. Monnier, *Constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789*, Paris 1932, str. LXXXI-LXXXIV).

² Citirano prema: Malafo S. J. de, *Histoire des institutions et des regimes politiques de la Revolution a la IV Republique*, Paris 1975, X.

³ Constantin Zilemenos, *Naissance et evolution de la fonction de premier ministre dans le regime parlementaire*, Paris 1976, str. 22.

⁴ Prvi ustav pravljen po engleskom obrascu koji je propisao političku odgovornost ministara pred parlamentom, i to istovremeno i kao kolektivnu i kao individualnu, bio je Ustav Francuske Republike od 1875. (V. čl. 6. ustavnog zakona o organizaciji javnih vlasti, F. R. Dareste i P. Dareste, *Les constitutions modernes*, tom I-II, Paris 1883, I, str. 10). Zanimljivo je da bugarski Ustav od 1879. (čl. 153) sadrži gotovo identičnu odredbu o ministarskoj odgovornosti kao francuski. (Bugarski ustav v. u F. R. Dareste i P. Dareste, *Les constitutions modernes*, IV izdanje, I, Paris 1928).

Šta je to u ovom tipu ustavne monarhije što je omogućavalo nastanak parlamentarne vlade uprkos tome što kralj po slovu ustava raspolaže pravom slobodnog imenovanja i smenjivanja ministara, a uz to ima i pravo zakonodavne inicijative, pravo apsolutnog veta, pa i pravo disolucije? Koje su to, dakle, osnovne pravne pretpostavke parlamentarne vlade koje sadrži klasični obrazac ustavne monarhije?

Na prvom mestu, to je odgovornost egzekutive za povredu ustava, odnosno zakona, koja se omogućava preko ministarskog premapotpisa kojim mora biti praćen svaki akt kraljevske vlasti, pri čemu ta odgovornost mora podrazumevati pravo optužbe ministara od strane predstavničkog tela (impichment). O optužbi odlučuje poseban sud – u Engleskoj je to gornji dom parlamenta – a njena neposredna sankcija je automatski gubitak ministarske funkcije, čime je pravo kralja da slobodno odlučuje o sastavu vlade i pravno ograničeno u korist skupštine.

Pomenuta sankcija – pravo skupštinske optužbe ministara sudu nije, međutim, dovoljna garantija parlamentarne vlade, koja pretpostavlja nemogućnost opstanka ministara i onda kada je njihov rad zakonit, ali nije u skladu sa voljom predstavničkog tela. Kako, pak, po slovu ustava, ministri stoje isključivo pod vlašću kralja, to skupština mora imati posrednih sredstava da ovoga prinudi da se pri imenovanju i smenjivanju ministara rukovodi njenom voljom. Ta posredna sredstva sadržana su u odgovarajućem odnosu koji je ustavom uspostavljen između kralja i skupštine u domenu zakonodavne i budžetske vlasti. Puna zakonodavna i budžetska vlast skupštine, odnosno, u krajnjoj instanci, tek ova druga, predstavljaju, naime, jedinu pravnu garantiju političke odgovornosti ministara, dakle, parlamentarne vlade. Svojim pravom da odobrava godišnji budžet, skupština može, pod pretnjom odbacivanja budžeta, naterati ministre koji ne uživaju njeno poverenje da se povuku, kako bi izbegli sukob sa ustavom koji bi ih odveo pred sud i doveo do gubitka ministarske funkcije, kao pravne sankcije. Da bi izbegli, dakle, zakonsku odgovornost koja bi ih i sama koštala položaja, ministri će se povući kao političke ličnosti i načelo parlamentarne vlade biće zadovoljeno. Na taj način, budžetsko pravo parlamenta postaje sredstvo kojim parlament "može da gospodari vladom i da u sukobu ima poslednju reč" – objašnjava Đorđe Tasić.⁵ Iz tih razloga puna budžetska vlast parlamenta – koja znači da kralj ni u jednom trenutku ne može vladati zemljom bez budžeta koji je

⁵ V. Đorđe Tasić, *Pravni karakter pravila parlamentarnog režima*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", XIII (XXX)/1926, str. 5–6.

odobrio parlament – oduvek je smatrana poslednjom sankcijom političke odgovornosti egzekutive.

Za mogućnost ostvarenja parlamentarnog principa, uz navedene pravne pretpostavke kao osnovne, od važnosti su i brojna druga pitanja koja se tiču ustavnog položaja skupštine u odnosu na kralja, posebno ona koja se odnose na autonomiju skupštine: pravo sazivanja skupštine, pravo odlaganja skupštinskih sednica i pravo odlučivanja o poslovniku rada skupštine. Konačno, mnogi pisci smatraju da je za ostvarenje političke odgovornosti pred parlamentom neophodno da ministri budu izabrani iz redova članova zakonodavnog tela.⁶ Ima, međutim, i onih koji ovo pravilo ne smatraju bitnim za suštinu parlamentarnog režima. Među ovim poslednjim treba podvući mišljenje jednog od najuticajnijih analitičara klasične engleske ustavnosti, Bedžhota, po kome pomenuto pravilo u Engleskoj pre predstavlja istorijsku slučajnost nego što bi se moglo reći da proističe iz prirode parlamentarnog sistema.⁷ Bedžhotovo stanovište izgleda vrlo ubedljivo, posebno kad se uzme u obzir nesporna činjenica da je pravna priroda parlamentarizma sadržana u ministarskoj odgovornosti pred parlamentom, odnosno njegovim predstavničkim domom (tamo gde postoji dvodomost), što je jednako moguće i kad su ministri njegovi članovi i kad nisu.

*

* *

Ustav Kraljevine Srbije od 1903. godine usvojila je revolucionarna konstituenta sazvana nakon ubistva poslednjeg vladara iz dinastije Obrenovića, kralja Aleksandra, kvalifikujući svoj čin kao povratak na snagu Ustava od 1888, koji je bio ukinut državnim udarom od 1894. godine. I doista, u ključnim odredbama, izuzimajući oblast izbornog sistema, Ustav

⁶ Lo S., *Engleski parlamentarizam*, Beograd 1929, str. 49; W. R. Anson, *The Law and Custom of the Constitution*, Oxford 1907, I, str. 5, 9; A. Hauriou i L. Sfez, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, Paris 1972, str. 125; Lalumiere P. et Demichel A., *Les régimes parlementaires européens*, Paris 1966, str. 85; Todd A., *Le gouvernement parlementaire en Angleterre*, Paris 1900, II, str. 37–38.

⁷ W. Bagehot, *The English Constitution*, London 1913, str. 13. Pre nego što je učvršćen parlamentarni princip, parlamenti u Engleskoj su prema ovoj praksi pokazivali veliko neraspoloženje, s obzirom na to da su ministri politički bili odgovorni samo pred kraljem, pa je povezanost ministarske funkcije sa poslaničkim mandatom tumačena kao proširenje uticaja krune na rad zakonodavnog tela, kao sredstvo u rukama egzekutive kojim je ona obezbeđivala lojalnost parlamenta. (S. Lo, n. d., str. 19–20; W. R. Anson, n. d., tom II, deo I, str. 35). Početkom XVIII veka, ministri su obavezni da se, po imenovanju od strane kralja, podvrgnu proverbi svog poslaničkog mandata putem ponovnog izbora. (A. Todd, n. d., II, str. 60–62).

od 1903. identičan je Ustavu od 1888. godine. Ova dva ustava, kao i režim koji je u Srbiji izgrađen za vreme važenja Ustava od 1903, poznati su kao najviša liberalno-demokratska dostignuća srpske ustavnosti. Veliki broj odredaba, redigovanih na sličan, ponekad čak i identičan način, preuzet je iz Belgijskog ustava, uzornog primera ustavne monarhije konstituisane po engleskom modelu.

Da li je Ustav Kraljevine Srbije u pogledu pravnih pretpostavki parlamentarne vlade do kraja dosledan obrascu na koji se ugledao?

Zadržimo se na početku na članu 135. ustava, koji propisuje da su ministri "odgovorni Kralju i Narodnoj skupštini za svoja službena dela", a za koji je u literaturi iskazano mišljenje da predstavlja deklaratorno opredeljenje srpskog ustavotvorca za parlamentarni režim. Ovakvo tumačenje čl. 135, koje je dao Josif Kasanović,⁸ ubedljivo je doveo u sumnju Lazar Marković. Svoje mišljenje Marković zasniva na činjenici da u ustavu nema nikakvih daljih odredaba o političkoj odgovornosti ministara, uopšte, pa ni pred skupštinom. Istovremeno, odredba o kojoj je reč navedena je u članu u kome se govori o zakonskoj odgovornosti ministara za službena dela, i doslovce je ponovljena u Zakonu o ministarskoj odgovornosti, koji je, pak, krivični zakon "par excellence".⁹ Ustavna odredba, dakle, o odgovornosti ministara za službena dela, sadržana u članu 135, odnosi se na zakonsku, a ne na političku odgovornost i ona se nikako ne bi mogla uzeti kao dokaz da je Ustavom od 1903. proglašen parlamentarni sistem vlasti. U prilog ovakvom mišljenju moglo bi se dodati još i to da je istovetnu odredbu sadržao i Ustav Kraljevine Srbije od 1901. godine, koji se, inače, u literaturi obično navodi kao ustav koji odbacuje načela parlamentarnog sistema, pa se u tom smislu suprotstavlja Ustavu od 1903, odnosno Ustavu od 1888. godine. Iako je pomenuta ocena Ustava od 1901. po našem mišljenju preoštira i delimično netačna – o čemu će kasnije biti nešto više reči – za taj ustav se svakako ne bi moglo reći da afirmiše princip parlamentarne vlade, a naročito ne da ga izričito proglašava. U svakom slučaju, tumačenje po kome se Ustav od 1903. izričito opredelio za parlamentarni sistem, po našem uverenju, nesumnjivo treba odbaciti kao netačno.

⁸ Josif Kasanović, *Ministarska odgovornost u srpskom javnom pravu*, Beograd 1911, str. 115.

⁹ Lazar Marković, *Da li ministri za dela, učinjena u zvaničnoj dužnosti, mogu biti optuženi redovnim sudovima?*, preštampano iz "Arhiva za pravne i društvene nauke", Beograd 1912, str. 12.

Pogledajmo sada kako stvar stoji sa pretpostavkama parlamentarne vlade po ovom ustavu.

Ustav od 1903. temelji se na "mekoj" podjeli vlasti, koja je organizovana tako što je kralj, kao šef države, nosilac sveukupne izvršne vlasti, dok zakonodavnu i budžetsku vlast on deli sa skupštinom. Za slučaj sukoba između kralja i skupštine, kao jedinih nosilaca vlasti, predviđeno je kraljevo pravo disolucije, koje podrazumeva obavezu sprovođenja novih, vanrednih izbora u roku od dva i saziv novoizabrane skupštine u roku od tri meseca. Budući pravno neodgovoran, kralj svoju vlast vrši preko ministara, koje slobodno postavlja i smenjuje i koji, premapotpisujući svaki akt vlasti šefa države,¹⁰ preuzimaju na sebe odgovornost za zakonitost rada egzekutive i to pred skupštinom.

Dovde saobražen modelu, Ustav Kraljevine Srbije od 1903. je u daljoj raspodeli vlasti između kralja i skupštine napravio niz odstupanja, i to u korist kralja, odnosno izvršne vlasti.

Najznačajnija odstupanja sadržana su u načinu na koji je uređena budžetska vlast. U načelu, novi budžet se po ustavu ne može doneti bez saglasnosti skupštine, niti se stari budžet, ukoliko skupština nije do isteka računске godine stigla doneti novi, može produžiti bez njenog odobrenja. Dakle, i novi budžet i privremeno produženje starog odlučuju se u obliku zakona, što znači uz obaveznu saglasnost oba činioca – i kralja i parlamenta. Takođe, skupština ima pravo odbacivanja budžeta u načelu, a ne samo u pojedinostima.¹¹

Međutim, upravo od ovog načela da državni budžet ni u jednom svom segmentu i ni u jednom trenutku ne može važiti ako ga nije odobrilo

¹⁰ U praksi, kralj je jednim istim ukazom smenjivao jednu i imenovao drugu, novu vladu. Taj ukaz potpisivao je predsednik nove vlade. Zanimljivo je pomenuti da pitanje ukaza o imenovanju ministara, koje ustavi ne pominju, Grčki Ustav od 1864. reguliše, i to na način koji je skoro identičan srpskoj ustavnoj praksi. Član 30. ovog Ustava propisuje da ukoliko nijedan ministar stare vlade ne pristane da premapotpíše ukaz o imenovanju nove, onda taj ukaz premapotpisuje predsednik nove vlade. (Grčki ustav v. u: F. R. Daresti i P. Daresti, *Les constitutions modernes*, II, str. 321–337).

¹¹ Ovo Ustav ne pominje izričito, ali i ne zabranjuje, kao što je to, na primer, uradio Ustav od 1901. godine. Jedinstveni stav nauke bio je da *de lege lata* skupština može odbaciti budžet u načelu. (S. Jovanović, *Ustavno pravo*, Beograd 1907, str. 222; Ž. Perić, *Stenografske beleške rada Narodne skupštine Srbije 1903–1914* (dalje: *Sten. bel.*), 1910/1911, 11. 12. 1910, str. 2; Kasanović J., *Ministarska odgovornost u srpskom javnom pravu*, Beograd 1911, str. 118–119. Jovanović, inače, smatra da je pravo skupštine da odbaci budžet u celini jedna od osnovnih pretpostavki parlamentarne vlade. (*Ustavno pravo*, str. 307, 312).

predstavničko telo, Ustav od 1903. je predvideo važan izuzetak, propisavši da izvršna vlast ima pravo da pod određenim okolnostima, o čijem nastupanju sama odlučuje, produži budžet istekle računске godine bez skupštinske saglasnosti, svojom jednostranom odlukom. Prema članu 174. Ustava, kralj, koji ima pravo raspuštanja i pravo odlaganja skupštine, može ova svoja prava upotrebiti i protiv skupštine koja nije rešila budžet, iako je računska godina istekla, i u tom slučaju ukazom produžiti istekli budžet, najduže za četiri meseca. U ovom izuzetku od pravila da nema budžetiranja bez saglasnosti skupštine leži najozbiljnije ograničenje parlamentarnog principa koje sadrži Ustav od 1903. godine. Ono, naime, legalizuje neodgovornu vladu.

Postavlja se pitanje da li je ovim propisom ustav dao kruni pravo višekratnog uzastopnog ukazanog produženja budžeta ili je ono ograničeno na samo jedan put u toku jedne iste računске godine. Da li je, dakle, budžetsko pravo skupštine kao krajnje sredstvo za ostvarenje načela ministarske odgovornosti suspendovano samo na četiri meseca u toku jedne računске godine, ili bi kralj, koristeći svoje pravo disolucije i pravo odlaganja zajedno sa pravom na ukazno produženje budžeta, mogao produžiti neparlamentarnu vladavinu i preko četiri meseca. Pitanje se postavlja iz razloga što pravo disolucije ustavom nije ograničeno – niti u pogledu broja raspuštanja niti u pogledu izbora trenutka u kome će se ono primeniti.

Na isti način, bez ikakvih ograničenja, pravo disolucije regulisano je i u drugim ustavima ovog tipa. Istorija evropske, pa i srpske ustavnosti beleži i pokušaje da se ova kraljeva prerogativa ustavom ograniči,¹² ali predlozi usmereni u tom pravcu nisu nikada postali, sastavni deo ustavnih tekstova, te je kraljevo pravo disolucije po pravilu neograničeno. Međutim, u slučajevima u kojima skupština raspolaže punim budžetskim pravom, ta činjenica – čak i pod pretpostavkom da se uzastopna disolucija oceni kao

¹² Tako su – poučeni iskustvom Francuske, u kojoj je raspuštanje tek izabranog parlamenta, pre nego što se on bio i sastao, bilo povod revoluciji od 1830 – pri izradi Belgijskog ustava izvesni poslanici predlagali da se kraljevo pravo disolucije ograniči. Međutim, ovaj je predlog odbačen s argumentacijom da disolucija nije ustanovljena samo u interesu zaštite prava krune nego i u interesu zaštite političkih sloboda naroda. Zato je ponekad uzastopna disolucija neophodna. (Etiene Taron, *Du droit de dissolution des assemblees parlamentaires. Specialement en Belgique*, Paris 1911, str. 46–47). I istorija srpske ustavnosti poznaje ideju ustavnog ograničavanja prava disolucije: nacrt ustava Radikalne stranke od 1883. izričito je zabranjivao ponovljeno uzastopno raspuštanje kao i raspuštanje i odlaganje koje bi sledilo jedno za drugim.

narušavanje demokratskog karaktera režima¹³ sama po sebi ne ugrožava parlamentarni princip, ali kada je, kao po srpskom Ustavu od 1903, izvršna vlast snabdevena pravom da raspuštanje ili odlaganje skupštine udruži s jednostranim produženjem isteklog budžeta, onda se čitava stvar komplikuje: kralj može tek izabranu skupštinu ponovo raspustiti, isto kao što može u neposrednom međusobnom sledu disoluciju udružiti sa odlaganjem.

Da li to znači da je ovaj, posredan način budžetiranja koje ne bi imalo saglasnost skupštine ustavom praktično ostalo vremenski neograničeno i da je načelo političke odgovornosti ministara pred skupštinom lišeno dovoljnih ustavnih pretpostavki?

Ovo pitanje u Kraljevini Srbiji nije mnogo raspravljano, najverovatnije zato što se ni jedanput nije postavilo u ustavnoj praksi. Ipak, iako rasprave nije bilo, odgovor na pitanje je dat i to od strane tada najvećeg autoriteta ustavnog prava u Srbiji, Slobodana Jovanovića. Jovanovićev odgovor na napred postavljeno pitanje je odrečan: sa budžetom koji je produžen putem ukaza, bez odobrenja skupštine, kralj može vladati najduže četiri meseca u toku jedne budžetske godine.

Jovanovićevi argumenti su višestruki i većim delom su vanpravni. Njihova okosnica je pretpostavka da je volja ustavotvorca bila da se zavede parlamentarni režim, te da se Ustav mora tumačiti u skladu sa tom pretpostavkom; takođe, da je ponovljena disolucija, odmah nakon obavljenih izbora, nedemokratska i da u sukobu između kralja i skupštine, poslednja reč mora pripasti skupštini. Tako rezonujući, Jovanović je izveo zaključak da smisao Ustavom propisanog prava izvršne vlasti da jednostrano produži istekli budžet nije u nameri da se u sukobu između kralja i skupštine prevaga da kralju, već da je ova prerogativa krune samo jedna praktična mera u funkciji očuvanja ustavnosti, mera koja omogućava da se izbegne vanbudžetsko stanje za slučaj da skupština nije bila u stanju da reši budžet jer je prethodno odložena ili raspuštena.¹⁴ Kako ova vrsta argumentacije nije od značaja za pitanje formalnopravnih pretpostavki parlamentarne vlade, kojom se mi ovde bavimo, to se na njoj dalje nećemo zadržavati, uz

¹³ Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924, str. 157. V. slično i: Đorđe Tasić, *O parlamentarizmu*, Letopis Matice srpske, knj. 309/1926, str. 274; Isti, *O našem parlamentarizmu*, str. 430; i Radivoj Čisalović, *Raspuštanje Narodne skupštine*, Beograd 1939, str. 9.

¹⁴ *Ustavno pravo*, str. 230–231, 313. V. i napomenu 13.

napomenu da je praksa ukaznog produženja budžeta, kako ćemo videti, opovrgla Jovanovićevo tumačenje smisla ove prerogative krune.

S obzirom na to da je Jovanović ne samo bio svestan nego je u više navrata i sam isticao važnost ustavnih pretpostavki parlamentarne vlade, podvlačeći upravo budžetsko pravo skupštine kao krajnje sredstvo kojim ona raspolaže protiv vlade,¹⁵ to je on svoje tumačenje prava na ukazno produženje budžeta potkrepio i analizom samo ustavnog teksta. U tome je, međutim, napravio materijalnu grešku, koja ga je odvela pogrešnom zaključku. "Dok se jedna Skupština raspusti i druga izabere, taj četvoromesečni rok biće već protekao, što znači da se ni budžet neće više moći produžavati bez skupštinskog odobrenja, iz čega opet izlazi da se ni novoizabrana Skupština ne može raspustiti, bar ne pre nego reši budžet" – zaključuje Jovanović.¹⁶ Ostavljajući po strani to što ovde nije uzeta u obzir mogućnost odlaganja skupštine pre, odnosno posle raspuštanja – treba primetiti da je navedena računica pogrešna. Po članu 54. ustava, kraljev "akt raspusta mora sadržavati naredbu za nove izbore u najdaljem roku od dva meseca i narednu za saziv Narodne Skupštine najdalje za tri meseca od dana raspusta". Ovo znači da kad se nova skupština bude sastala, četvoromesečni rok za koji je ukazom produžen stari budžet neće biti istekao i da će kralj, suprotno Jovanovićevoj tvrdnji, imati još najmanje mesec dana da – ne rizikujući da državu dovede u vanbudžetsko stanje i time prekrši ustav – skupštinu, ukoliko želi, ponovo raspusti, ili je eventualno odloži, uz istovremeno novo produženje budžeta ukazom. Tako, pogrešno računajući Jovanović je došao i do pogrešnog zaključka da je budžetska vlast skupštine po Ustavu od 1903 "sasvim dovoljna da obezbedi političku odgovornost ministara pred Skupštinom."¹⁷ Doduše, na jednom drugom mestu, Jovanović je konstatovao da je članom 174, suprotno engleskom obrascu, ustav stvorio mogućnost manjinske vlade, ali tumačeći da to kralj može učiniti samo jednom u toku jedne budžetske godine, on je, neosnovano, ustavnu mogućnost manjinske vlade sveo na izuzetak.¹⁸

Dilemu oko toga da li je formalnopravno dozvoljeno višekratno uzastopno ukazno produženje budžeta na svoj način je rešio Zakon o

¹⁵ Parlamentarni režim pretpostavlja da skupština raspolaže "u dovoljnoj meri" ustavnim sredstvima kojima vladu može prisiliti da da ostavku, jer je ona u parlamentarnom sistemu ne može smeniti (to može samo kralj) – objašnjavao je Slobodan Jovanović u svom udžbeniku *Ustavno pravo* (str. 312).

¹⁶ *Ustavno pravo*, str. 313–314.

¹⁷ *Ustavno pravo*, str. 312.

¹⁸ *Iz istorije i književnosti*, Sabrana dela, tom 11, I, Beograd 1991, str. 437–438.

državnom budžetu od 1910. godine. On je propisao da "državni budžet istekle računске godine ne može ni u kom slučaju ni oblikom važiti više od godine dana osim one za koju je prvobitno bio odobren" (čl. 33, stav IV).¹⁹ Stojeći na stanovištu da mogućnost ponovljenog uzastopnog ukaznog produženja budžeta po ustavu postoji, zakonodavac je – kako je to objasnio Stojan Protić – želeo da ovo pravo izvršne vlasti vremenski ograniči na godinu dana.²⁰

Sve u svemu, kad je reč o budžetskoj vlasti skupštine po Ustavu od 1903, može se zaključiti da ona nije bila dovoljna da formalno sankcioniše ministarsku odgovornost pred parlamentom. Ustav je u tom pogledu, u najbolju ruku, stao na pola puta, daleko zaostajući za obrascem klasične ustavne monarhije koji mu je bio uzor. On je zapravo predvideo jedno pravo krune koje ustavni model parlamentarne monarhije ne poznaje i s kojim se, teorijski, ne može složiti.

Zanimljivo je primetiti da je ova vrsta ograničenja budžetske vlasti skupštine karakteristična za sve srpske ustave – počev od Namesničkog do Ustava od 1903 – pri čemu je u Ustavu od 1901. to ograničenje regulisano na gotovo identičan način, iako je po intenzitetu različito. I Ustav od 1901. naime, upotrebu prava na ukazno produženje budžeta vezuje za raspuštanje, odnosno odlaganje skupštine, koje je, i samo regulisano na isti način kao i po Ustavu od 1903. Razlika je, svakako ne beznačajna, u tome što po Ustavu od 1901. kralj jednim odlaganjem, odnosno raspuštanjem skupštine ukazom može produžiti stari budžet za celu godinu (čl. 93), dok je po Ustavu od 1903. to njegovo pravo ograničeno na četiri meseca. Konačno, nije na odmet pomenuti i to da ukazno produženje budžeta za četiri meseca poznaje i Ustav Kraljevine SHS od 1921. godine (Vidovdanski ustav), ali je ono vezano samo za slučaj disolucije (čl. 52. i 114), pošto je ovaj ustav oduzeo kralju pravo odlaganja.

Osim sa ostalim srpskim ustavima, kao i sa Ustavom Kraljevine SHS od 1921, budžetsko pravo skupštine po Ustavu od 1903. imalo je sličnosti još samo sa ostalim balkanskim ustavima – rumunskim od 1866. i bugarskim od 1879. godine. Bugarski ustav nije precizno odredio krajnji rok do kojeg je izvršnoj vlasti dozvoljeno da produžava istekli budžet. U članu 122. on je propisao da ukoliko skupština "ne može da se sazove", stari budžet ostaje na snazi, pod odgovornošću ministara, sve dok "njihovu

¹⁹ V. Zakon o državnom računovodstvu od 1910. godine u: *Zbornik zakona i uredaba. Prečišćeno i sistematski uređeno izdanje*, I, Beograd 1913.

²⁰ *Sten. bel.*, 1913–1914, 13. XII 1913, str. 488.

odluku ne odobri skupština na prvoj sednici koja bude usledila". Iz ove odredbe nije jasno na koje se razloge nemogućnosti sazivanja skupštine misli, pa se ne može znati ni kada će ti razlozi prestati da postoje. Ono što je posebno važno, to je okolnost da po ovom, kao i po srpskom ustavu, pravo sazivanja skupštine pripada kralju (v. čl. 127). Što se, pak, Rumunskog ustava od 1866. tiče, on je "izvršnoj vlasti" dao pravo da, u svakom slučaju kada zakonodavno telo ne bi usvojilo budžet "na vreme", produži stari budžet, s tim da ga može primenjivati najduže još godinu posle one za koju je izglasan (čl. 113). Ovo je, praktično, ono isto rešenje na koje je, 1910. godine, došao srpski zakonodavac, usvajajući nov budžetski zakon, s tim što po Rumunskom ustavu pravo na ukazno produženje budžeta nije povezano s odlaganjem, odnosno raspuštanjem skupštine.²¹ Što se Grčkog Ustava od 1864. tiče, on je od svih balkanskih ustava u ovom pogledu jedini bio veran izvorniku i budžetsku vlast skupštine nije doveo u pitanje.²²

Mogućnost ukaznog produženja budžeta potvrdila se u praksi kao ustavna prerogativa koja obezbeđuje prevlast izvršne vlasti nad zakonodavnim telom. Odsustvo parlamentarnih običaja, kao i slabost ustavne tradicije uopšte, a u uslovima izuzetno netrpeljivih odnosa između vlade i opozicije, doveli su u razdoblju vladavine Ustava od 1903. do upotrebe krajnjih sredstava kao redovnog načina parlamentarne borbe, i od strane vlade i od strane skupštinske opozicije. Radikalna stranka, vladajuća tokom deset od jedanaest godina parlamentarne prakse pod ovim ustavom, razumevala je parlamentarni princip kao manje-više neograničenu volju većine, stavljajući je ne retko iznad zakona, pa i ustava. Na strani opozicije, pak, učvrstilo se pravilo da se budžetska debata pretvara u raspravu o sveukupnoj politici vlade i da se pretnja odbacivanjem budžeta, bez ulaženja u raspravu o samom budžetskom predlogu, koristi kao regularan način pokretanja pitanja poverenja. Zaoštavanjem odnosa između vlade i opozicije, nakon učvršćivanja radikala na vlasti 1906. godine, upotreba budžetskog prava kao način ostvarenja načela ministarske odgovornosti dobila je novu dimenziju: opozicija je uvela praksu opstrukcije na budžetskom pitanju.

Odlučna u nameri da vladu natera da odstupi, godine 1907, opozicija je prvi put primenila opstrukciju na budžetskom pitanju, očekujući

²¹ Ustav Rumunije od 1866. v. u: F. R. Daresté i P. Daresté, *Les constitutions modernes*, tom II, str. 266–286.

²² V. čl. 60. Grčkog ustava od 1864. godine.

povlačenje vlade pred pretnjom ostanka bez budžeta. Umesto na povlačenje vlada se odlučila za nastavak borbe protiv skupštine, koristeći pravo da budžet produži i bez njene saglasnosti – kraljevim ukazom. Skupština je odložena na dva, a budžet produžen za četiri meseca. Ovo je bio prvi ali ne i jedini slučaj da vlada u borbi protiv skupštine iskoristi ustavno ograničenje njene budžetske vlasti. Naredne, 1908. godine, slučaj se ponovio. Ostavši, kao i prethodne godine, bez skupštinske saglasnosti na predlog budžeta, a kako je odlaganjem skupština već bila iscrpla pravo ukaznog odlaganja za taj saziv – po Ustavu kralj je mogao skupštinu produžiti ukazom samo jedan put u toku istog saziva – vlada je, kako bi izbegla vanbudžetsko stanje, dan uoči isticanja starog budžeta, donela ukaz o raspuštanju skupštine i produženju isteklog budžeta za četiri meseca.²³

I 1907. i 1908. godine, ustavno ovlašćenje krune da ukazom produži istekli budžet bilo je, dakle, upotrebljeno sa ciljem da se produži vek vladi koja u skupštini nije uspela da dobije novi budžet. Do ukaznog produženja nije dolazilo zato što to skupština nije bila "u stanju" učiniti – što bi pretpostavljalo da bi ona bila odložena ili raspuštena iz nekih razloga koji nisu stajali s budžetom u vezi – nego, upravo obrnuto, do odlaganja, odnosno raspuštanja dolazilo je stoga što su skupštine, s namerom rušenja vlade, odbijale da odobre novi budžet, pa je ukaznim produženjem već isteklog, aktuelnoj vladi tako produžavan vek. Izvršna vlast je, dakle, u oba slučaja pravo na ukazno produženje budžeta iskoristila protiv skupštine, kojoj bi se, da joj Ustav ovo pravo nije dao, morala pokoriti. Time je i u praksi potvrđena činjenica da Ustavom od 1903. budžetska vlast nije bila uređena tako da predstavlja krajnje sredstvo u rukama zakonodavnog tela, nego naprotiv, krajnje sredstvo u rukama izvršne vlasti. Okolnost da ga je vlada oba puta upotrebila u borbi protiv opstrukcije ne menja činjenicu da je ona, ostajući bez budžeta, ostala bez poverenja skupštine kao institucije; jer, opstrukcija je legalno sredstvo kojim manjina kao konstitutivni element parlamentarnog režima raspolaže u borbi protiv većine. Upravo opstrukciju na budžetskom pitanju, kao i na nekom drugom važnom zakonu, teorija smatra ne samo saglasnom parlamentarnom principu, nego i jedinim krajnjim tehničkim sredstvom za zaštitu prava manjine protiv zloupotrebe vlasti većine. U tom slučaju disolucija, odnosno novi izbori, preuzima ulogu vrhovnog arbitra za rešenje spora u kome su se našle vlada i skupština.²⁴ S

²³ O ovome v. opširnije Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, Beograd 1998, str. 352–370.

²⁴ Redslob R., *Le régime parlementaire*, Paris 1924, str. 3–4.

te tačke gledišta, ukazno produženje budžeta 1908, iza koga je sledila disolucija, predstavljalo je, iako nespornu, ipak slabiju povredu parlamentarnog načela, nego ono od 1907. godine, koje je bilo praćeno odlaganjem skupštine od strane izvršne vlasti.

Dovedena do krajnjih konsekvenci, praksa da se pravo odbacivanja budžeta u načelu koristi kao sredstvo za ostvarenje ministarske odgovornosti izazvala je reakciju vladajuće, Radikalne stranke, u čije je ime Stojan Protić postavio pitanje njene saobraženosti načelima parlamentarne vlade. U samoj stvari, praksu odbacivanja budžeta kao vid izjave nepoverenja vladi uvela je Radikalna stranka, za kratko vreme dok je bila u opoziciji samostalnoj vladi, 1905–1906. godine. S prelaskom samostalaca u opoziciju, ovakvo razumevanje budžetskog prava skupštine dobilo je, međutim, posebnu težinu. Ono se više nije iscrpljivalo u pukom glasanju protiv budžeta u načelu, prema kojem je vlada, računajući većinu, mogla biti indiferentna, nego je, dobijajući formu opstrukcije, vladu dovodilo pred izbor: ili povlačenje ili otvoreno narušavanje parlamentarnog reda. Protić je zato reagovao, dovodeći u pitanje samo pravo skupštine da odbaci budžet u načelu. On nije, doduše, sporio da to pravo po slovu Ustava postoji, ali je dokazivao da je njegova upotreba "neparlamentarna" i da zato ustav treba tumačiti tako kao da ga skupština nema.²⁵

Na čemu je Protić temeljio svoj sud o neparlamentarnom karakteru odbacivanja budžeta u načelu, odnosno, uopšte, odbacivanja budžeta kao načina izjave nepoverenja vladi?

Obrazac parlamentarne vlade koji je Radikalna stranka prihvatila bio je kabinetski sistem. Ovaj sistem – koji je još 1888. Milovan Milovanović izjednačio s parlamentarizmom – u Srbiji posle 1903, i teorijski i praktično-politički, branio je u ime Radikalne stranke, upravo Stojan Protić. To je bila ona forma parlamentarnog sistema u kojoj – kako je to, inspirisan Bedžhotom, formulisao Milovanović – postoji ne samo "fuzija" nego i "konfuzija" između zakonodavne i izvršne vlasti, potpuna politička neutralnost krune i prevaga vlade nad skupštinom, odnosno "diktatura kabineta".²⁶ Jedan od najvažnijih ljudi u Radikalnoj stranci i, takoreći, zvanični tumač njenih ustavnopravnih koncepcija, Protić je, naročito od radikalsko-naprednjačkog sporazuma i donošenja Ustava od 1901, otvoreno zastupao koncept parlamentarne vlade s jakom izvršnom vlašću. Svakako,

²⁵ *Sten. bel.*, 1907–1908, 22. 1. 1908, str. 435.

²⁶ Milovanović M., *O parlamentarnoj vladi (pristupno predavanje sa Katedre državnog prava na Velikoj školi)*, Beograd 1888.

pod Ustavom od 1901, odnosno vladavinom kralja Aleksandra, on se uzdržavao od tog da insistira na političkoj neutralnosti krune i, ne potežući pitanje da li i u kojoj meri njene prerogative prelaze na odgovornu vladu, on je branio gledište o velikim kompetencijama izvršne vlasti, kao takve.

Posle 1903, njegovo zalaganje za jaku izvršnu vlast značilo je otvoreno zalaganje za što veću koncentraciju vlasti u rukama vlade, što je podrazumevalo savršenu disciplinu skupštinske većine i umanjeње praktičnog značaja skupštine kao institucije, posebno u domenu finansijske vlasti. Protić je stoga istakao savremeni engleski obrazac – onaj s kraja XIX veka – kao isključivi model političkog sistema u skladu s kojim treba tumačiti srpski ustav.

Svestan da važnu prepreku u kopiranju engleskog obrasca predstavlja okolnost da Srbija ima pisani ustav – što podrazumeva da nijedna vlada i njena većina, ma koliko jake one bile, ne mogu nikad, pod pretpostavkom poštovanja principa legaliteta, imati onoliko slobodu koliko može imati engleski kabinet – on je branio gledište po kome bi zakonodavcu trebalo ostaviti široke slobode u tumačenju ustava. Ustav se menja na dva načina – ne samo formalnom revizijom nego i tumačenjem u primeni – objašnjavao je Protić, braneći zakonske predloge koji su stajali u suprotnosti s ustavom i stavljajući se tako na stanovište da vladi i njenoj većini faktički pripada ustavotvorna vlast.²⁷ S tog stanovišta, Protić se zalagao i za takvo tumačenje ustava prema kome bi skupština bila lišena prava da odbaci budžet u načelu.

Razumevajući parlamentarizam, teorijski, isto onako kako ga je, dvadesetak godina ranije, definisao Milovanović, Protić, kao praktični političar i partijski čovek u pravom smislu te reči, nije pokazao onu intelektualnu elastičnost i širinu političkog rezonovanja svojstvenu Milovanoviću. Ovaj poslednji je, naime, s istom ozbiljnošću s kojom je pristupio teorijskoj analizi modela, razmišljao i o mogućnostima njegove recepcije. Engleski parlamentarizam je nemoguće kopirati, napisao je Milovanović prikazujući u "Delu", 1902. godine, raspravu Slobodana Jovanovića *Engleski parlamentarizam*, i samu svu prožetu stavom autora o tesnoj, faktički presudnoj uslovljenosti engleskog parlamentarizma socijalno-političkim i kulturnim osobenostima engleskog društva.²⁸ Protić je, međutim, ovu činjenicu zanemarivao, iako je, bez sumnje, nje morao biti

²⁷ *Sten. bel.*, 1909–1910, 15. 5. 1910, str. 3068–3072.

²⁸ Milovan Milovanović, prikaz rasprave Slobodana Jovanovića *Engleski parlamentarizam*, "Delo", XXIII/1902, str. 482.

svestan. On je onovremenu englesku parlamentarnu praksu jednostavno izjednačavao sa samim pojmom savremene ustavnosti i iz toga izvodio zaključak da Srbija i ne može biti ustavna zemlja ukoliko ne preuzme sva praktična rešenja iz engleske ustavnosti. "Ustavnost i parlamentarnost je jedna", reći će Protić. "Ona je onakva i treba da bude onakva kakva je u Engleskoj po svima svojim glavnim osobinama i odlikama. Sve drugo je samo veće ili manje odstupanje od obrasca".²⁹ Na podsećanje iz redova opozicije da Srbija nije Engleska i da parlamentarne institucije u Srbiji moraju biti prilagođene srpskim političkim prilikama, Protić je odgovarao: "Ono što je pok. Tucaković rekao: mi nismo Englezi, a ja nisam Gledston, to stoji u istini... Ali ako mi nismo Englezi mi želimo to da budemo, i ako to želimo, to onda treba da se koristimo njihovim iskustvom, pa da prenesemo njihove institucije... pomoću kojih su oni došli do svoje velike slave i do svoje veličine narodne".³⁰

Slabosti ovakvog Protićevog tumačenja suštine engleske ustavnosti i problema recepcije engleskih političkih ustanova u Srbiji, nalazile su se kako u tome što je ono stajalo u sukobu sa stvarnošću, tako i u činjenici da je Protić pri tom zanemarivao i neke formalnopravne činjenice. Upravo je njegovo tumačenje budžetskog prava skupštine to pokazalo.

Za budžetsko pravo engleskog parlamenta doista je rečeno da je "ustavna fikcija", jer nije poznat slučaj da je nepoverenje vladi izglasano na pitanju budžeta.³¹ Međutim, to što u modernom engleskom parlamentarizmu donji dom za obaranje vlade nikad nije upotrebio svoje budžetsko pravo, kao krajnje sredstvo, dokazuje ne da bi takava postupak bio neparlamentaran, nego da engleski parlament nikad nije bio primoran da princip ministarske odgovornosti, odnosno druga važna načela parlamen-

²⁹ *Samouprava*, br. 126/2. VI 1906.

³⁰ *Sten. bel.*, 1910–1911, 21. I 1911, str. 23. Primenba da Srbi nisu Englezi, a Protić nije Gledston nastala je kao parafraza jedne opaske koju je, još za vreme kneza Milana, izrekao liberalni političar Jakov Tucaković. Kao ministar unutrašnjih dela, Tucaković je opoziciji, koja se pozivala na Englesku i Gledstona, odgovorio: "Kakvi ste vi Englezi, takav sam ja Gledston". (Stanojević S., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, tom I-IV, Zagreb 1929, tom IV, str. 920). N. Stanarević ovo pripisuje Todoru Tucakoviću, takođe liberalnom političaru. (N. Stanarević, *Dvadeset godina Liberalne (Nacionalne) stranke*, 1902–1922, ASANU, 14289, str. 53). Verovatnije je da je to izrekao Jakov Tucaković, jer o tome svedoče i izjave S. Protića i V. Marinkovića. (*Sten. bel.*, 1909–1910, 17. 5. 1910, str. 3111–3112). U razdoblju posle 1903, primedba s ovakvim poređenjem često je izricana, ali u suprotnom smeru i sa suprotnim značenjem. Upućivala ju je opozicija Protiću kao ministru unutrašnjih dela, s namerom da ospori umesnost njegovog pozivanja na Englesku.

³¹ S. Lo, n. d., str. 96.

tarne vladavine, štiti upotrebom ovog krajnjeg sredstva protiv izvršne vlasti, na koje ima nesporno pravo. S druge strane, pak, iako "ustavna fikcija", budžetsko pravo engleskog parlamenta je potpuno, u smislu da izvršna vlast ni jednog jedinog dana ne može upravljati zemljom bez budžeta odobrenog od strane parlamenta. Uopšte, engleski ustav, a time i engleski parlamentarizam, ne poznaju niti se mogu složiti s onim što je predstavljalo važno obeležje srpskog parlamentarizma, a to je postojanje krajnjih ustavnih sredstava koja izvršna vlast može upotrebiti protiv skupštine – među kojima je pravo krune, odnosno (ne)odgovorne vlade da svojim jednostranim aktom produži istekli budžet najvažnije, ali ne i jedino. Što je, naravno, najznačajnije, ta prava izvršne vlasti u odnosu na skupštinu u srpskom parlamentarizmu nisu bila "ustavna fikcija" i vlada ih je bez ustručavanja koristila kao krajnje sredstvo u borbi protiv skupštine. U takvim uslovima, tumačenje po kome je skupština, po uzoru na donji dom u Engleskoj, trebalo da se uzdržava od upotrebe onih prava koja joj je ustav dao kao krajnje sredstvo protiv vlade, vodilo je uspostavljanju takvih odnosa između skupštine i vlade kojima bi se srpski parlamentarizam ne približio, nego, naprotiv, udaljio od engleskog. Takvo tumačenje ustava ugrožavalo je pravne temelje parlamentarne vlade, ionako ozbiljno uzdrmane pravom izvršne vlasti na ukazno produženje isteklog budžeta. Ono je, zapravo, poricalo svaku mogućnost srpskoj skupštini da jednu vladu koja, koristeći se ustavnim ovlašćenjima, narušava načela parlamentarne vlade, prisili da se povuče i tako dovede do ponovnog uspostavljanja poremećenog parlamentarnog reda.

Osim u domenu budžetske vlasti, prevlast kralja nad skupštinom po Ustavu od 1903. ogledala se i u tome što je autonomija skupštine bila višestruko ograničena. Neka od predviđenih ograničenja uobičajena su za kontinentalne ustave koji su usvojili engleski obrazac, ali u Ustavu od 1903. ima i takvih koja druge ustavne monarhije ovog tipa ne poznaju.

Na prvom mestu, kao najznačajnije, treba navesti propise koji regulišu pravo odlaganja skupštinskih sednica. Za razliku od Engleske, u kojoj ovo pravo pripada isključivo parlamentu, u Srbiji je Ustavom od 1903. ono bilo rezervisano za kralja. Po čl. 54. ustava, kralj ima pravo da odlaže sednice narodne skupštine, s tim što to odlaganje ne može biti duže od dva meseca, niti se može ponoviti u istom sazivu bez pristanka skupštine. Zakonodavno telo se, dakle, može odložiti jednostranim aktom izvršne vlasti, odnosno ukazom, ali ne i jednostranim aktom samog ovog tela, odnosno skupštinskom rezolucijom. Jedino na šta skupština po ustavu

ima pravo, to je da odbijanjem da saglasnost, spreči kralja u njegovom eventualnom pokušaju da je u istom sazivu ponovo odloži.

Ovu vrstu ograničenja autonomije parlamenta poznaju i ustavi evropskih monarhija koji su sastavljeni prema engleskom obrascu. Pravo krune da odlaže skupštinu (kao i dom perova) predvidele su već francuske ustavne povelje od 1814. i 1830. i ono je, prema ovim ustavima, bilo bez ograničenja (čl. 50, odnosno čl. 42). I Belgijski ustav (čl. 72) pravo odlaganja ostavlja kralju, ali je, prvo, vreme za koje se parlament može odložiti ograničeno na jedan mesec i, drugo, zabranio je ponavljanje odlaganja u istom sazivu bez saglasnosti skupštine.³² Belgijsku formulu, koju je – kako smo videli – usvojio srpski ustavotvorac, sadrže i svi ostali balkanski ustavi, s tim što je propisana dužina vremena za koje kralj može odložiti skupštinu različita. Ona je najveća u srpskom i bugarskom Ustavu – dva meseca (v. čl. 135. bugarskog Ustava), dok prema grčkom Ustavu odlaganje ne može trajati duže od 40 dana (čl. 38), a prema rumunskom, isto kao i prema belgijskom, duže od jednog meseca (čl. 95). Zanimljivo je primetiti da čak ni Ustav Francuske Republike od 1875, koji je takođe za uzor imao engleski obrazac, pravo odlaganja nije dao skupštini, nego šefu države (v. čl. 2. ustavnog zakona od 16. VII 1875).

Ustav od 1903. se, dakle, u pogledu prava odlaganja, ne razlikuje od ostalih kontinentalnih ustava engleskog tipa – iako zajedno sa bugarskim prednjači u pogledu dozvoljene dužine vremena za koje je kralj mogao vladati bez parlamenta. Ono zbog čega, međutim, ovako regulisano pravo odlaganja skupštinskih sednica po Ustavu od 1903. posebno pogađa načelo parlamentarne vlade i što ovaj ustav čini specifičnim – to je okolnost da pravo odlaganja kralj može upotrebiti i onda kad je stari budžet pred istekom, a novi još nije usvojen. U ovom slučaju on može ukazom produžiti istekli budžet za četiri meseca, o čemu je bilo govora. Ovde treba ponovo primetiti da upotreba prava na ukazno produženje budžeta dalekosežnije ugrožava načelo ministarske odgovornosti u slučaju odlaganja nego u slučaju raspuštanja skupštine. Ovo stoga što će u slučaju disolucije princip većine, u krajnjem ishodu, ipak biti zadovoljen, jer će legitimnost vlade koja je ostala bez budžeta biti proverena na opštim izborima, dok se kod odlaganja radi o prostom produžavanju života vlade kojoj je skupština, odbijanjem da joj odobri budžet, uskratila poverenje.

³² Ustav Belgije od 1831. v. u: F. R. Darest i P. Darest, *Les constitutions modernes*, tom I, str. 58–75.

Kako je napred pomenuto, Ustav od 1903. sadrži i takva ograničenja autonomije zakonodavnog tela koja prevazilaze uobičajene standarde u kontinentalnim ustavnim, odnosno parlamentarnim monarhijama. Tako, kralj ima pravo odlučivanja o skupštinskom poslovniku, doduše, ne jednostrano, kao u slučaju odlaganja, nego zajedno sa samom skupštinom, odnosno u saglasnosti s njom. Po čl. 128. Ustava, propisi o poslovnom redu u narodnoj skupštini, ukoliko već nisu sadržani u ustavu – a znatan broj njih jeste – određuje se zakonom. To znači da, kao i u slučaju bilo kog drugog zakona, postoji kako obostrano pravo inicijative – i kralja i skupštine, tako i kraljevo pravo veta.

Ustav od 1903. ovim je nastavio srpsku ustavnu tradiciju, u kojoj pravo izvršne vlasti da (sa)odlučuje o skupštinskom poslovniku praktično nikada nije dovedeno u pitanje. Od tog pravila su odstupili samo nacrti ustava Radikalne i Napredne stranke, oba od 1883. godine, pri čemu je radikalskim nacrtom skupština takođe lišena prava da odlučuje o svom poslovniku, ali ne u korist izvršne vlasti, nego u korist Velike, ustavotvorne skupštine. Što se naprednjačkog nacrta tiče, on je donošenje poslovnika stavio u isključivu vlast skupštine, što ga čini jedinstvenim u srpskoj ustavnoj istoriji.³³

Ovu vrstu ograničenja vlasti skupštine, koju je, sledeći prethodne srpske ustave, predvideo Ustav od 1903, ne poznaje ni jedan drugi ustav koji pripada tipu engleske ustavne monarhije, uključujući tu i ostale balkanske ustave. Ovi poslednji su svi bez rezerve preuzeli belgijsku formulu, prema kojoj je donošenje poslovnika u isključivoj nadležnosti parlamenta, odnosno njegovih domova.³⁴ Pravilo da domovi zakonodavnog tela suvereno odlučuju svaki o svom poslovniku bilo je čak priznato i u Francuskoj za vreme Drugog carstva – doduše, tek pred kraj, 1869. godine.³⁵

Pravo da sama donosi sopstveni poslovnik, što podrazumeva slobodno odlučivanje o unutrašnjoj organizaciji i načinu rada, smatra se pravom skupštine koje je od nje nerazdvojivo – i to ne samo u parlamen-

³³ Tekst oba nacrta v. u: J. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd 1936, str. 254–265. i 266–275. Pravo da sama donosi svoj poslovnik skupštini će priznati tek Vidovdanski ustav.

³⁴ V. čl. 46. belgijskog, čl. 65. grčkog, čl. 104. bugarskog Ustava i čl. 53. rumunskog Ustava. U Rumuniji je, kao i u Belgiji, zakonodavno telo imalo dva doma i svaki je samostalno odlučivao o svom poslovniku.

³⁵ Jean Laporte et Marie-Jasé Tulard, *Le droit parlementaire, Que sais-je?*, Paris 1986, str. 32.

tarnim nego i u predstavničkim sistemima uopšte. "Samostalnost svake Skupštine prema vladaocu pretpostavlja da je Skupština sama gospodar svoga poslovnika" – reći će Slobodan Jovanović, 1920. godine.³⁶ Ono je od posebnog značaja za ostvarenje parlamentarne vlade, jer se poslovnikom, između ostalog, regulišu mehanizmi i procedura pokretanja ministarske odgovornosti – pravo pitanja, interpelacije i sl. "Nije mi potrebna ustavna revizija; dajte mi dobar poslovnik i to je dovoljno da se u suštini izmeni Ustav", rekao je jednom prilikom Rejmon Poenkare.³⁷

Okolnost da je skupština bila lišena prava da sama donosi svoj poslovnik u Srbiji pod Ustavom od 1903. nije privukla značajniju pažnju onovremene ustavnopravne nauke. Tek nakon rata, u Kraljevini SHS, Slobodan Jovanović je, kritikujući u *Parlamentarnoj hronici* poslovnik o radu ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, koji je bio donet u formi uredbe, usput pomenuo i zakonsku formu skupštinskog poslovnika po Ustavu od 1903, ocenivši je kao znatno odstupanje od parlamentarnih standarda.³⁸ Iako pisac *Parlamentarne hronike* i pod Ustavom od 1903, Jovanović se u Kraljevini Srbiji ovog pitanja nije doticao, najverovatnije stoga što je važeći poslovnik bio prilično liberalan i svojom sadržinom nije ugrožavao mogućnost realizacije načela ministarske odgovornosti.

Konačno, neuobičajeno velika ustavna vlast krune nad skupštinom ogledala se i u propisima o sazivanju skupštine. Poput ostalih kontinentalnih ustavnih monarhija, ni Srbija nije usvojila engleski sistem stalnog saziva parlamenta, nego sistem redovnih godišnjih i vanrednih saziva. Ali, za razliku od većine drugih ustava, koji su kralju dali pravo da odlučuje samo o vanrednom sazivu, dok su za redovne sednice usvojili sistem saziva po samom pravu – Ustav od 1903. je pravo sazivanja skupštine u celini prepustio kralju. Na isti način pravo sazivanja regulisali su i prethodni srpski ustavi, a od ustavnih nacrta XIX veka saziv po samom pravu predviđali su jedino radikalski i naprednjački ustavni nacrt.

³⁶ S. Jovanović, *Parlamentarna hronika*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", XVIII/1920, str. 446–447. Jovanović se pozvao i na Esmena, po kome, kako on navodi, skupština koja ne bi imala pravo da sama sebi propisuje poslovnik, ne bi bila u stanju da vrši svoje funkcije (str. 446).

³⁷ J. Laporte et M. J. Tulard, n. d. str. 33. Inače, u Trećoj republici, sloboda domova u odlučivanju o unutrašnjoj organizaciji i načinu rada bila je takoreći neograničena. (*Isto.*)

³⁸ "Ni jedan državno-pravni pisac čak ni u predratnoj Nemačkoj, nije smeo tvrditi da skupštinski poslovnik može biti propisan Kraljevom uredbom", pisao je Jovanović, s očevitom ogorčenošću. (S. Jovanović, *Parlamentarna hronika*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", XVIII/1920, 447).

Pomenuta dva načina regulisanja prava saziva skupštinskih sednica imaju zanimljivu istoriju. Formula po kojoj se skupština u redovan saziv sastaje po samom pravu, a kralj je saziva samo u vanredni saziv, prvi put je zapisana u francuskom tzv. Senatskom ustavu od 1814 (čl. 10), koji nikad nije primenjen u praksi, jer je ubrzo pošto je donet ustupio mesto Ustavnoj povelji od iste, 1814. godine. I inače znatno manje liberalna u pogledu prava parlamenta u odnosu na krunu nego što je to bio njen prethodnik, Senatski ustav³⁹ – Francuska ustavna povelja od 1814. propisala je isključivo pravo krune da saziva domove i u redovan i u vanredan saziv (čl. 50). Na isti način, ovo pitanje je regulisala i Ustavna povelja od 1830 (čl. 42). U daljem procesu recepcije, formula iz francuskih ustavnih povelja biće prihvaćena u Ustavu Italije od 1848. godine (čl. 9). Međutim, belgijski Ustav (čl. 70), koji će postati najprihvaćeniji model recepcije parlamentarne monarhije na kontinentu, posebno popularan na Balkanu, nije preuzeo formulu francuskih ustavnih povelja, nego, onu liberalniju, iz Senatskog ustava od 1814. Tako je ova, iako tekovina francuske ustavne istorije, u parlamentarnu praksu ušla ne preko francuskog, nego preko belgijskog parlamentarizma. U francusku parlamentarnu praksu ona će ući tek Ustavom od 1875. godine (čl. 1. ustavnog zakona od 16. VII 1875). Što se tiče balkanskih ustava, formulu o sazivu po pravu za redovne i ukaznom sazivanju za vanredne sednice parlamenta, preuzeli su samo rumunski i grčki Ustav.⁴⁰ Srbija se, u društvu sa Bugarskom (v. čl. 127), priklonila onoj manje liberalnoj, formuli iz francuskih ustavnih povelja, koju je preuzeo i italijanski Ustav.

Ovde valja primetiti da je kraljevo pravo saziva po Ustav od 1903. dvostruko ograničeno; prvo, propisom po kome se narodna skupština saziva redovno, 1. oktobra svake godine i drugo, zabranom zaključenja redovnog skupštinskog saziva pre nego što skupština reši budžet (čl. 101). Ali – kako je to objasnio Slobodan Jovanović – ustavna obaveza krune da skupštinu sazove svake godine u određeno vreme ne znači i pravo skupštine da se, ako bi kralj propustio da izvrši svoju ustavnu obavezu, sama sastane u propisano vreme. Poslanici "to pravo nemaju ni u kom slučaju" – podvlači Jovanović. Jedina sankcija za kraljevo propuštanje da sazove skupštinu u

³⁹ V. nap. 1.

⁴⁰ Rumunski ustav naglašava da se skupština sastaje "bez sazivanja" (čl. 95), dok je Grčki ustav unekiloko kontradiktoran: s jedne strane, u čl. 37. propisuje da kralj saziva skupštinu svake godine u redovan saziv, dok, s druge strane, u čl. 54. doslovce ponavlja formulu Senatskog ustava, upotrebljavajući izraz "sastaje se", "po pravu" ("se reunite", "de plein droit").

ustavom propisano vreme, nalazila bi se "u tome što bi za tu povredu Ustava, kao i za svaku drugu, odgovarali ministri pod kojima je bila učinjena".⁴¹ Ovo poslednje, naravno, tek onda kada se skupština sastane i samo pod pretpostavkom da ona odluči da ministre za povredu Ustava optuži.

Na kraju se treba osvrnuti i na pitanje odnosa između ministarske funkcije i poslaničkog mandata, s obzirom na to da veliki broj pisaca smatra da parlamentarni režim iziskuje da ministri budu istovremeno i članovi parlamenta – o čemu je bilo govora.

Ustav od 1903. to pitanje reguliše na sledeći način: "Ministri imaju pristupa u narodnu skupštinu, koja ih je dužna saslušati kad god to zatraže. Ali glasati u Skupštini mogu ministri samo ako su u isto vreme i narodni poslanici" – stoji u čl. 134. Ustava. Ustav od 1903, dakle, nije – kao što je to, izričitim propisom učinio Ustav od 1901 (čl. 78) – isključio mogućnost poklapanja ministarske funkcije s poslaničkim mandatom, ali nije ni propisao da ministri moraju biti članovi zakonodavnog tela, kao što je to pravilo u engleskom parlamentarizmu. Ova formula, koju je za rešenje pitanja odnosa između ministarske funkcije i poslaničkog mandata usvojio Ustav od 1903. karakteristična je za gotovo sve kontinentalne ustave ovog tipa. Pravilo da ministri mogu biti poslanici (odnosno članovi gornjeg doma) sadrže već oba francuska akta od 1814. godine (čl. 14, odnosno 54), kao i Ustavna povelja od 1830. (čl. 46). Navedena, pak, formulacija u srpskom Ustavu preuzeta je iz belgijskog Ustava (čl. 88) i sadrže je, gotovo doslovce istu, svi balkanski ustavi koji su sledili obrazac klasične ustavne monarhije. Jedini izuzetak predstavlja bugarski Ustav, koji o preklapanju ministarske funkcije i poslaničkog mandata ništa ne govori, što, međutim, znači da je ne zabranjuje (V. čl. 78. grčkog i čl. 99. rumunskog Ustava).

Usvajajući stanovište da parlamentarni režim, kao jedno od najvažnijih pravila podrazumeva "podudarnost između poslaničke i ministarske funkcije", Slobodan Jovanović je brisanje zabrane poklapanja ovih dveju funkcija, koju je sadržao Ustav od 1901. – uzeo kao jedan od dokaza da je Ustav od 1903. usvojio parlamentarni režim, za razliku od Ustava od 1901. koji ga je, pomenutom zabranom, odbacio.⁴² Na ovo,

⁴¹ *Ustavno pravo*, str. 109. Već skupština za 1904. nije sazvana za ustavom propisani datum. Kraljevim ukazom od 16. IX 1904. skupština je, umesto za 1. X, sazvana za 1. XI 1904. Razlog je bio kraljevo krunisanje.

⁴² *Ustavno pravo*, str. 307, 312–313. Jovanović je ovde naveo dva, po njegovom mišljenju, ključna pravila parlamentarnog režima: pravo skupštine da u celini odbaci budžet i, drugo, da ministri uvek budu uzeti iz redova skupštinskih poslanika.

međutim, treba primetiti da po Ustavu od 1903. ministri, kako smo videli, ne moraju biti poslanici, pa se zato ukidanje pomenute zabrane ne bi moglo uzeti kao dokaz da je pravilo, koje Jovanović smatra jednim od najznačajnijih za uspostavljanje parlamentarnog režima, ovim Ustavom usvojeno. Što je najvažnije, ono nije bilo usvojeno ni u ustavnoj praksi, u kojoj je bilo sasvim uobičajeno da ministri budu bez poslaničkog mandata. Štaviše, među njima su redovno bili i oficiri, koji po Ustavu nisu imali čak ni biračko pravo.

*

* *

Uzimajući za obrazac belgijski Ustav, kao i u manjoj meri francusku Ustavnu povelju od 1830, Ustav Kraljevine Srbije od 1903 (odnosno Ustav od 1888) u načeli je usvojio model klasične ustavne monarhije. Međutim, uređujući odnos između kralja i skupštine, on je napravio niz odstupanja u korist kralja, čime su, u poređenju sa klasičnim obrascem, znatno oslabljene pravne pretpostavke parlamentarnog sistema. Najizraženije rezerve prema parlamentarnoj vladi koje sadrži ovaj Ustav – prevlast egzekutive u budžetskoj vlasti, kao i znatna ograničenja autonomije parlamenta – iako slabije, po karakteru su slične onima koje su predviđali ostali srpski ustavi, posebno Ustav od 1901. Time je i ovaj najliberalniji srpski Ustav ostao dosledan jednom od najmarkantnijih obeležja srpske ustavnosti, koje predstavlja prevaga izvršne vlasti nad narodnim predstavništvom.

Ukoliko se Ustav od 1903. uporedi sa ostalim balkanskim ustavima koji su sledili belgijski obrazac, lako se može uočiti njegovo zaostajanje za njima. Tačnije, on ima sličnosti sa bugarskim od 1879. i, u manjoj meri, rumunskim od 1866. ali ne i sa grčkim Ustavom od 1864, koji ni u jednom značajnijem pitanju nije odstupio od izvornika. Štaviše, sličan bugarskom i rumunskom u pogledu uređenja budžetske vlasti, srpski Ustav zaostaje i za njima, pogotovo za onim prvim kada su u pitanju propisi o autonomiji skupštine u odnosu na izvršnu vlast. Nije bez značaja, iako simboličkog, primetiti i to da Ustav od 1903. nije proklamovao dva temeljna politička načela na kojima počiva ceo belgijski Ustav – načelo suverenosti naroda i Ustav kao isključivi izvor legitimiteta kraljevske vlasti. "Sve vlasti proističu iz naroda" – stoji u članu 25. belgijskog Ustava. Član 78, pak, propisuje da "Kralj nema drugih prava do onih koja propisuje Ustav i zakoni doneti u skladu s njim". Umesto ovog poslednjeg, Ustav od 1903, uprkos tome što je donet na revolucionaran način, sadržinu kraljevske vlasti određuje formu-

lom "sva prava državne vlasti" (čl. 40).⁴³ U ovom, kao i u brojnim drugim pitanjima, srpski Ustav našao se u društvu sa bugarskim, dok su rumunski (čl. 31. i 96) i grčki Ustav (čl. 21. i 44) pomenute propise koji se tiču načela narodne suverenosti i legitimiteta kraljevske vlasti gotovo doslovcie preuzele iz belgijskog Ustava.⁴⁴

⁴³ O neumesnosti ovakvog načela u Ustavu koji je donet revolucionarnim putem i koji je praktično ustanovio i samu kraljevsku vlast, b. Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo*, s. 289–290. Jovanović smatra da je takav propis imao smisla u Ustavu od 1888, ali da ga je u Ustavu od 1903. trebalo ukinuti. Inače, načelno proglašenje suverenosti naroda za temeljni ustavni princip u ustavnoj istoriji Kraljevine Srbije sadrži samo ustavni nacrt Radikalne stranke od 1883. godine.

⁴⁴ Primeri zaostajanja srpskog i bugarskog za grčkim i rumunskim Ustavom mogu se naći i u propisima koji se ne tiču neposredno mogućnosti uspostavljanja parlamentarne vlade. Tako, na primer, propis Belgijskog ustava koji izričito proglašava slobodu udruživanja (čl. 11) i rumunski (čl. 27), ali ne i srpski i bugarski Ustav.

III ISTORIJSKI I POLITIČKI OSNOVI PARLAMENTARIZMA U SRBIJI

7.

Odnosi prema kralju i monarhiji*

"Posle 29. maja, dana kada je Srbija videla da je jedan vladar (ma kakav on bio) poleteo glavačke kroz prozor, sa neprikosnovenošću i prestižom monarhovim (je) svršeno." "I da monarhija u Srbiji živi još 1000 godina, vladar ne može više dostići raniji prestiž", zaključio je nakon Majskog prevrata naprednjački prvak, Pavle Marinković, koji je pripadao grupi, inače u Srbiji veoma malobrojnoj, pravih, doktrinarnih monarhista. Na sličan način razmišljao je i njegov stranački kolega, profesor Živojin Perić. Ono što je po njima, ovaj princip 1903. istinski dovelo u pitanje, to je bilo brutalno kraljoubistvo, posle kojeg izvršioce nije stigla kazna, nego slava i vlast. Ubistvo kralja Aleksandra, smatrao je Živojin Perić, bilo je "uništenje *nec plus ultra* monarhijskog principa" i to pre svega zato što radikali, kao nosioci vlasti u novom režimu, nisu kaznili ubice kralja, već su ih, naprotiv, slavili, odlikovali i pretvorili u vrhovnog političkog arbitra u zemlji.

Ali, spektakularna brutalnost ubistva poslednjeg Obrenovića koju su Marinković i Perić imali u vidu, kao i politička moć kraljoubica, nisu bile jedino čime je 1903. godine osporena neprikosnovenost vladalačke vlasti u Srbiji. Autoritet monarhije dovodile su u pitanje, manje ili više otvoreno, i same političke stranke, odnosno narodno predstavništvo.

Majskim prevratom Srbija je ostala bez kralja i našla se u neustavnom stanju. Jedina zakonita dinastija ugašena je. Odmah je formirana privremena, tzv. revolucionarna vlada, koja je uživala poverenje vojske u čijim se rukama našla stvarna politička moć u zemlji. Preuzimajući na sebe vršenje kraljevske vlasti, privremena vlada je sazvala narodno predstavništvo i stavila mu u zadatak izbor novog kralja i donošenje odluke o pitanju ustava.

Nakon što je proglasilo da se "u oceni događaja od 29-og maja, prihvata i s oduševljenjem pozdravlja novo stanje, koje je nastupilo kao posledica toga događaja i složno i jednodušno proklamuje potpuna zajednica osećanja između srpskog naroda i celokupne srpske vojske", narodno predstavništvo je pristupilo poslovima koje mu je vlada stavila u zadatak, ali je promenilo njihov redosled i, prvo donelo novi ustav, a tek potom izabralo novog kralja.

Tako se narodno predstavništvo 1903. godine pretvorilo u revolucionarnu konstituantu i Ustav od 1903. donelo samostalno, kao suverena ustavotvorna vlast. Tek potom je izabralo novog kralja, Petra Karađorđevića, pri čemu mu je stupanje na presto izričito uslovilo pristankom na Ustav. Tako je Ustav od 1903, zapravo, ustanovio kraljevsku vlast i definisao je kao sekundarnu, izvedenu iz volje predstavničkog tela.

Pitanje izbora vladaoca faktički je bilo rešeno još pre saziva narodnog predstavništva, s obzirom na to da je vojska, odmah nakon ubistva Aleksandra Obrenovića, proglasila, tačnije izvikala, Petra Karađorđevića za novog kralja Srbije. Svojom odlukom, konstituanta je praktično samo potvrdila izbor koji je već bila napravila vojska, dajući mu tako legitimitet narodnog izbora.

Time je, kao rezultat ubistva poslednjeg vladara prethodne, dinastije Obrenovića, u Srbiji 1903. godine osnovana nova dinastija – dinastija Karađorđevića.

Sama okolnost da je 1903. novi kralj bio izabran, nije predstavljala nikakvu novinu u političkoj istoriji Srbije. Naprotiv, ona je samo potvrđivala da izborno načelo u srpskom monarhizmu ima prednost u odnosu na nasledno. Svi vladari, izuzev Mihajla i Aleksandra Obrenovića, došli su na presto putem izbora. Ni sam čin prevrata, uključujući tu i ubistvo vladaoca, takođe nije bio bez korena u tradiciji srpskog monarhizma, iako je svojom brutalnošću bio bez presedana. I jedno i drugo – izbornost i nasilna smena na prestolu – bili su samo novo svedočanstvo o odsustvu svake ideje o božanskom ili istorijskom pravu kao izvoru

* *Helsinška povelja*, Beograd, br. 81–82, mart-april 2005.

legitimiteta vladalačke vlasti u Srbiji, zbog čega je čak i ideja o krunisanju Petra I, kao čin religioznog karaktera, nailazila na otpor.

U samoj skupštini, često je dolazilo do otvorenog relativizovanja monarhijskog principa. Monarhizam kod nas ne postoji, a "verovatno se više neće moći ni stvoriti", jer u ovo "demokratsko vreme" "monarhijsko osećanje slabi i opada čak i u starim, viševjekovnim monarhijama". "Niko od nas ne veruje da Kralj svoju vlast ima s neba i od Boga... Po našim pojmovima, u dolasku Petra za kralja ima isto toliko božanskoga prava koliko i u dolasku g. Pašića za Predsednika Ministarstva". "Mi Kralja smatramo više manje samo kao državnog službenika", objašnjavao je šef srpskih liberala Veljković, dodajući tome još i činjenicu da je "od vladalaca i šefova naše nove države polovina (je) pobijena, a druga polovina prognana i naterana da se potuca po tuđini".

Iza ovog Veljkovićevog, radikalnog, direktnog i otvorenog relativizovanja monarhije u Srbiji, krio se republikanizam, koji, uprkos nesumnjivim republikanskim tendencijama, dominantna politička svest u Srbiji toga doba još nije bila prihvatila kao legitimnu političku opciju. U demonstriranju privrženosti kralju i dinastiji najrevnosniji su bili vladajući radikali. Oni su komentare poput navedenog Veljkovićevog, diskreditovali kao "kosmopolitizam" i "republikanstvo". Međutim, suštinu njegovih argumenata ni oni nisu dovodili u pitanje, nego su umesto neukorenjenosti samog monarhijskog načela, u njima videli dokaz specifične sadržine koju to načelo ima u srpskoj političkoj tradiciji. Neki od njih isticali su ideju o neophodnosti postojanja jakog vođe u epohi borbe za nacionalno ujedinjenje, dok su drugi isticali potrebu za očinskom zaštitom koju narod, odgojen u patrijarhalnom duhu, očekuje od kralja. Na ovaj ili onaj način, i jedni i drugi su vladalačku vlast, odnosno njen opstanak, uslovljali narodnim poverenjem. Otud izbornost, česte smene na prestolu – "kod nas su se vladaoci po katkad menjali češće nego vlade u drugim državama" (Lj. Radovanović) – pa i nasilje nad vladaocem, kao svojevrsna potvrda da izbornost i narodno poverenje imaju primat nad naslednim načelom. Sve ovo je imao u vidu francuski poslanik u Srbiji kada je, nakon prevrata republikanski pokret ocenjivao kao prilično rasprostranjen, očekujući da u bliskoj budućnosti postane značajna politička činjenica. On je kompatibilan s demokratskim i egalitarnim osećanjima velike većine naroda u Srbiji (isto kao i u Bugarskoj), zbog čega će u bliskoj budućnosti osvojiti širok politički prostor – bio je uveren francuski poslanik.

Parlamentarna praksa je gotovo svakodnevno pružala svedočanstva o percepciji kraljevske vlasti kao institucije koja se ne podrazumeva sama po

sebi i koju političke stranke u svakom trenutku mogu dovesti u pitanje. U upornoj i jalovoj borbi za slobodne izbore, opozicija je, pozivajući kralja da u borbi protiv većine upotrebi svoje ustavne prerogative, pretećim tonom tražila od kralja da bude "čuvar Ustava i morala". To je poziv na "državni udar", napadali su ga većinski radikali. Ako kralj ni to ne treba da radi – odgovarala je manjina – "pa kakve su mu onda funkcije... zašto kralj postoji?" "Ako kralj neće slobodne izbore... on, u našim očima prestaje biti Kralj svih Srba, već postaje Kralj samo jedne političke partije. I mi ćemo se onda prema tome faktoru i opredeljavati." Ili: "Njegovo dosadašnje pasivno posmatranje vladinih nedela biće zaboravljeno, ako obezbedi narodu slobodne izbore..." U protivnom, on "daje maha građanskom ratu i revolucijama..."

U ovom nastojanju manjine da aktivira kralja u funkciji garanta slobodnih izbora artikulisao se zapravo jedan specifičan koncept aktivnog vladaoca, čiji su autori ozbiljno naginjali republikanizmu i stoga su kralja razumeli kao šefa države čije prerogative imaju praktičnu, a ne simboličku vrednost i svrhu i koji, shodno tome, ima i odgovarajuću odgovornost; onu odgovornost koju ima šef države čija se vlast temelji isključivo na suverenoj volji naroda.

Pitanje ličnog autoriteta kralja Petra.

Jedan slučaj iz prakse

Jedan slučaj iz 1908. godine izoštrio je problem autoriteta monarhije kao institucije nakon 1903. godine i, posebno, ličnog autoriteta kralja Petra I Karađorđevića. Reč je o slučaju protivustavnog povećanja kraljeve civilne liste koje su u skupštini branili vladajući radikali, očigledno kao pokušaj korumpiranja vladalačkog doma. Suočeni sa sve snažnijom i organizovanijom opozicijom, a zazirući od njegove političke uloge, vladajući radikali su nastojali da kralja vežu za sebe, opredeljujući se za protivustavno materijalno zadovoljenje kralja kao obeštećenje za njegovu političku pasivnost. U predlog budžeta za 1908. vlada je unela jednu sumu novca koju je trebalo odobriti kralju "na ime apanaže za Prestolonaslednika" i "izdržavanje članova Kraljevskog doma". Radilo se, stvarno, o povećanju kraljeve civilne liste koja se, međutim, po ustavu, nije mogla određivati budžetom, nego samo posebnim zakonom. Da je u pitanju bilo protivustavno povećanje civilne liste bilo je nesumnjivo i vlada je na

primedbe koje su joj u tom smislu stavljali poslanici manjine uglavnom ostajala bez komentara.

Pitanje apanaže dodatno se komplikovalo i zaoštrilo od trenutka kada je u januaru 1908, prestolonaslednik uputio jedno pismo skupštini, koje je njen predsednik, Ljuba Jovanović, ne samo odbio da pročita nego čak propustio i da skupštinu o njemu obavesti. Pismom, koje je inače u celini objavljeno u beogradskoj štampi, prestolonaslednik Đorđe želeo je da saopšti skupštini da odbija da primi apanažu koju vlada predlaže, kao i da je o tome već obavestio predsednika vlade Nikolu Pašića.

"To što ste vi hteli, to znači da se podmiti jedan kralj srpski", konstatovao je tim povodom jedan poslanik Samostalne radikalne stranke, izražavajući uverenje u kome je celokupna opozicija bila jednodušna. "G. Pašić, po svojoj staroj navici... da nudi bakšise i da ih prima, uneo je u budžet i ovaj bakšiš-peškeš...", rekao je jedan drugi poslanik. A Voja Veljković prokomentarisao je Pašićev postupak sledećim rečima: predsednik vlade "veruje u svemoć novca" i stavlja kralja "u onaj isti red ljudi u koji stavlja i lovce klase, koncesionare i liferante".

Međutim, ništa manje otvoreno i direktno opozicija je govorila i o moralnoj odgovornosti samog kralja. Samostalski šefovi, Ljuba Stojanović, Ljuba Davidović i Jaša Prodanović, svedočili su o činjenicama, neopovrgnutim ni sa jedne strane, koje su pokazivale da je između kralja i Pašićeve vlade već godinu dana postojao sporazum da se protivustavnim putem, koji je uključivao manipulaciju s ličnošću prestolonaslednika Đorđa, izdejstvuje povećanje civilne liste. U svetlu te činjenice, smatrali su samostalci, postaje jasnija kraljeva tolerancija prema postupcima vlade kojima se očito narušavao "ustav i javni moral". Štaviše, oni su verovali da je i sam dolazak Pašića na vlast, dve godine ranije, bio rezultat sporazuma o civilnoj listi. Apanaža je bila "unapred data... kralju kao nagrada za neparlamentarno dovođenje Pašićeve vlade na vlast", konstatovao je Prodanović.

Bila je to otvorena optužba kralja Petra da položaj vladaoca upotrebljava za zaštitu sopstvenog finansijskog interesa, kome je podredio interes države i naroda. "Mi možemo slobodno kazati da je naš vladalac najbogatiji čovek u Srbiji", skretao je pažnju Ljuba Stojanović. Dvor "neskromno troši", ocenjivao je Dragoljub Joksimović; umesto da zida "raskošnu crkvu na Topoli kao grobnicu za sve Karađorđević", trebalo bi "da zida crkvu prema svojoj kesi". U isto vreme u Srbiji vlada "strahovita pojava umiranja od gladi"; čak i "bogata Mačva gladuje"; glad je "tako

strahovita da... preti da narod strahovito pokosi", upozoravali su mnogi poslanici. "Jednaka je potreba stomaka za sve; kakav je moj stomak, takav je i Kralja Petra", govorilo se u skupštini. Dok se kralju dodeljuje apanaža, "u Srbiji 'raju siromašnog čoveka'... ugnjezdio se jedan opak neprijatelj" – glad, pisao je *Odjek*.¹

Opozicija se, međutim, nije zadržala samo na kritici, nego je kralja – kao i onda kada ga je pozivala da ustane u zaštitu "pravne države" od "diktature većine" – opominjala na njegove vladalačke dužnosti i konsekvence s kojima će se suočiti ako se o njih ogлуši. Te konsekvence uključivale su i mogućnost revolucije, pa i nove fizičke egzekucije. Dužnost je kralja Petra, isticali su poslanici opozicije, da bude skroman, isto onako kako su skromni, s jedne strane, narod nad kojim vlada, a s druge, rezultati njegove dosadašnje vladavine u Srbiji. On mora biti svestan da neskromnošću svojih prohteva rizikuje da izgubi krunu, poručivali su oni. Kralju treba "otvoreno" reći: "Veličanstvo odrecite se Vašega zahteva apanaže, Srbija je zemlja sirotina... Pomislite samo da ste vi skorašnji Kralj u ovoj zemlji i da imate tek da tečete ljubav naroda nad kojim vladate... Nemojte jednim neopravdanim zahtevom dražiti protivu sebe narod..." "Često puta sud koji se na tome forumu (naroda – prim. O.P.) pripremi i izrekne opasniji je od svakog drugog suda". Kralju treba reći: Gospodaru, ti još nisi uspeo da za svoje ime i za svoju vladavinu vežeš kakvu nacionalnu tekovinu državnu, i za to se narod ne oseća obaveznim da predlog tvoje vlade primi." Srpski kralj treba da ima u vidu da je narod u Crnoj Gori i Srbiji razdvojen "čitavim ambisom" samo zato što se ne slažu njihove dinastije – "ranije Petrović i Obrenović, sad Petrović i Karađorđević". "E pa gospodo, ja mislim da je to već dosta, pa i suviše". Narod ima prava "da se jednom razuzda i da vikne onom koga se tiče: ... i ja kao narod imam pravo da se čujem i da zahtevam..."

Brojni poslanici išli su tako daleko da su isticali nesigurnost ne samo krune nego i glave kralja Petra. Oni su ga podsećali na Francusku revoluciju koja je izbila jer je "gladan narod (je) hteo da vidi na šta se rasipa narodni novac" (Prodanović), na sudbinu Luja XVI (Prodanović, Radoslav Agatonović), ali i na ostale primere "pogibije" "raskalašnih kraljeva" (Prodanović, Sima Katić).

Tako je pokušaj vlade da u sukobu s ujedinjenom opozicijom osigura podršku kralja povećanjem njegove civilne liste, od jednog pravno-

¹ *Odjek* je napravio aluziju na knjigu H. Viviana, *Serbia the poor's man's paradise*, koja je u Srbiji bila dobro poznata još iz vremena objavljivanja, 1897.

političkog pitanja prerastao u pravu aferu, koja je u središte pažnje postavila dvor, isprovocirala sveobuhvatnu problematizaciju pitanja kraljevske vlasti pod Petrom Karađorđevićem i, kao rezultat, jasno pokazala njenu suštinsku slabost. Sama odluka vlade da u svom sukobu s manjinom potraži podršku kralja svedočila je, doduše, o značaju kraljevih "simpatija" u odlučivanju o sudbini vlade. Međutim, način koji je vlada izabrala da utiče na kraljevo opredeljenje kao i reakcija opozicije koja je usledila, svedočili su o percepciji kralja Petra kao ustavnog nosioca određenih prerogativa vlasti čiju (ne)upotrebu treba staviti u službu ovog ili onog političkog interesa i u kom cilju je legitimno upotrebiti sva sredstva – počev od novca do upozorenja, pa i pretnji revolucijom i ubistvom. U tom smislu, između slučaja apanaže i apela opozicije kralju da na strani manjine interveniše u političkom životu postoji očigledan paralelizam. I vlada i opozicija imale su isti praktično-politički cilj: pribaviti podršku kralja. Način na koji se taj cilj pokušao postići pokazao je, međutim, potpuno odsustvo uvažavanja ne samo ličnog nego i vladalačkog dostojanstva Petra Karađorđevića. Što se tiče same opozicije, odnosno njenog najvećeg dela, slučaj s apanažom samo je izoštrio, odnosno na brutalniji način izrazio, još jednu dimenziju njenog odnosa prema kralju Petru – onu istu koja se mogla uočiti u njenim ultimativnim zahtevima kruni da se aktivira u političkom životu. Reč je o tendenciji da se kraljevska vlast pod Ustavom od 1903, kao takva, relativizuje. Bila je to jedna od najotvorenijih manifestacija nepriznavanja načela neprikosnovenosti i neodgovornosti krune od strane srpske skupštine, iz koje je, iako implicitno, proizlazila i relativizacija monarhijskog načela kao takvog.

8.

Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903–1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma^{*1}

Prevratom od 29. maja 1903. godine,² u kome je ubistvom kralja Aleksandra od strane jednog zavereničkog kruga u vojsci okončan apsolutizam dinastije Obrenović, Srbija je ušla u razdoblje vladavine parlamentarnog režima. Početak ovog razdoblja tri postojeće političke stranke – Radikalna, Liberalna i Napredna – dočekale su politički oslabljene i iznutra razjedinjene. Tokom desetogodišnjice vladavine poslednjeg Obrenovića – koju su obeležili česti državni udari, ustavne promene, i neutralne, vanstranačke vlade – jedna stranka – Napredna – formalno je prestala da postoji (1897), iako su njeni prvaci nastavili da učestvuju u političkom životu: druga, Liberalna, slabila je zbog brojnih unutrašnjih struja i podela, dok su se u trećoj, najmasovnijoj, Radikalnoj stranci, 1901. godine formirala dva krila – staroradikali i samostalni radikali.

Posle prevrata i ustavne promene koja je otvorila put parlamentarnom režimu, a povodom raspisivanja prvih skupštinskih izbora za 8. IX 1903, među srpskim radikalima je došlo do pokušaja izmirenja dveju frakcija.

^{*} *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Zbornik radova. Urednik Latinka Perović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2004.

¹ Ovaj rad je deo poglavlja doktorske disertacije (u izradi) koji nosi naslov "Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji 1903–1914", pri čemu je izostavljeno dublje razmatranje složenog pitanja odnosa između stranačkog sistema i stvarnog političkog pluralizma u Srbiji u ovom razdoblju. Ograničavajući ovde analizu samo na pitanje stranačkog sistema i procesa stranačke pluralizacije, nalazim za potrebno da podvučem da je puno razumevanje tog pitanja nemoguće bez ispitivanja pomenutog odnosa. Kako ovo poslednje pretpostavlja analizu društvene suštine i političke ideologije stranaka, što daleko prevazilazi okvire jednog ovakvog rada, sve što je s tim u vezi ovde napomenuto ima karakter uzgrednog zapažanja.

² Svi datumi u ovom radu navedeni su po starom kalendaru.

Iako je prevagnulo raspoloženje da se na izbore izađe sa odvojenim listama, unutrašnje jedinstvo, doduše privremeno, ipak je ostvareno, odmah posle izbora, obrazovanjem zajedničkog poslaničkog kluba Radikalne stranke. Prevelika međusobna netrpeljivost, međutim, ubrzo ih je ponovo razdvojila i krajem naredne, 1904. godine, samostalni radikali su se, po obrazovanju posebnog poslaničkog kluba, pod vođstvom Ljubomira Živkovića, i formalno organizovali kao zasebna – Samostalna radikalna stranka, koja je 1905. godine dobila sopstveni program i statut.³ Staroradikali su nastavili stranački život pod starim imenom – Narodna radikalna stranka, sa starim programom, donetim 1881. godine i pod vođstvom svog starog šefa, Nikole Pašića. Tako se unutarstranačka nesloga među srpskim radikalima, ubrzo po uklanjanju Obrenovića, okončala podelom na dve zasebne stranke.

Kod ostalih dveju stranaka, u uslovima parlamentarnog života takođe su se odvijali značajni procesi unutrašnjeg prestrukturiranja. Relativno malobrojna Liberalna stranka, pod vođstvom Stojana Ribarca, usvojila je, oktobra 1904, novi program i novo ime – Narodna (Nacionalna) stranka. Manja grupa, na čelu sa Vojislavom Veljkovićem, insistirajući na svom liberalno-demokratskom karakteru, nije prihvatila ove izmene i nastavljala je da deluje samostalno. Međutim, povodom izbora zakazanih za 10. VII 1905, ona je prva pokrenula inicijativu da se zajedničkim izlaskom na izbore spreči definitivni raspad Stranke, a da se organizaciona pitanja ostave za kasnije. Inicijativa je prihvaćena i doneta je odluka o jedinstvenim izbornim listama. Iako je sporazum samo delimično ostvaren,⁴ izabrani poslanici su obrazovali zajednički klub, a već u oktobru je došlo do izmirenja i ujedinjenja. Obe grupe su prihvatile program iz 1904. i odlučile da se njihova zajednička stranka nadalje naziva Narodna stranka. Predsednik je postao S. Ribarac, a potpredsednik V. Veljković. Pod novim imenom, bivši srpski liberali učestvovali su u političkom životu do rata kao jedinstvena stranka.

Naprednjaci, oduvek najmalobrojnija srpska stranka, rasformirani početkom 1897, počeli su da pribiraju svoje redove tek od 1904. godine, kada je, novembra meseca, počeo da izlazi stari naprednjački list *Pravda*. Odluku da se Stranka ponovo obrazuje doneli su maja 1905, ali su je ostvarili tek januara 1906. godine.⁵ Tako su na prvim i drugim

³ Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991, str. 317–330.

⁴ V. Srbija, br. ½. VI 1905, 4/7. VI 1905, 6/9. VI 1905, 22/29. VI 1905, 27/6. VI 1905. i 33/13. VII 1905.

⁵ *Srpska napredna stranka obnovljena 30. januara 1906. godine*, Beograd 1906.

parlamentarnim izborima, 1903. i 1905. godine, naprednjaci učestvovali kao pojedinci, a tek na izbore 1906. izašli su kao organizovana stranka. Od 1908, u njihovom krilu, a oko naprednjačkog poslanika, profesora Živojina Perića i časopisa *Nedeljni pregled*, postepeno se uobličavalo jezgro jedne nove stranke koja se, pod imenom Srpska konzervativna stranka, organizovala tek aprila 1914. godine.⁶ Brojem pristalica zanemarljiva, ova stranka, obrazovana praktično uoči rata, niti se oprobala na izborima, niti je ostavila ikakvog traga u političkom životu zemlje.

Na izborima u ovom razdoblju, sa manje ili više uspeha, učestvovala su još dve novoosnovane političke stranke: Srpska socijaldemokratska stranka i Srpska narodna seljačka sloga. Prva je, organizovana jula 1903. godine, učestvovala na svim izborima u Kraljevini Srbiji, i, zahvaljujući okolnosti da su joj pristalice bile skoncentrisane u gradovima, uspevala je, uprkos svojoj malobrojnosti, da u celom razdoblju bude zastupljena u parlamentu, pa i da ostvari izvestan uticaj u političkom životu zemlje. Druga – Srpska narodna seljačka sloga, zamišljena kao staleška politička organizacija seljaštva, nadstranačkog tipa, bila je gotovo sasvim beznačajna i kratkoročna politička pojava. Njeno organizovanje započeto je 1903, kada je osnovana Srpska poljoprivredna (seljačko-zemljoradnička) stranka,⁷ ali je Stranka konačno obrazovana tek aprila 1905.⁸ Izvori govore da je ova politička organizacija obrazovana na inicijativu i uz podršku nekolicine konzervativnih političara, pripadnika i simpatizera tada još uvek neorganizovane Napredne stranke, a kao pokušaj slabljenja među seljačkom masom svemoćnih srpskih radikala.⁹ Stranka je učestvovala na izborima 1905, 1906. i 1908, ali je uspela da uđe u parlament samo 1905. godine.

*

* *

Pod vladavinom Ustava od 1903, u Kraljevini Srbiji je održano pet opštih izbora: 8. IX 1903, 10. VII 1905, 11. VI 1906, 18. V 1908. i 1. IV

⁶ V. drugi i jedini sačuvani broj organa Stranke, Srbija, od 20. IV 1914. V. i: Živojin Perić, *O konzervativnoj politici*, Beograd 1914.

⁷ *Pravila Srpske poljoprivredne (seljačko-zemljoradničke) stranke*, Beograd 1903.

⁸ *Jedan pogled na naš državni život za vreme poslednjih 25 godina*, govor Mijalka V. Ćirića, 27. IV 1905, Beograd 1905, s. 27–28. i Miloslav P. Kurtović, *Pozdravna reč kojom je vođa velike Seljačke Sloge na dan 27. IV 1905. godine otvorio u gradu Čupriji prve sednice narodom izabranoga Glavnog Odbora Seljačke Sloge*, Beograd 1905, s. 8, 14, 24–25.

⁹ V. ASANU, 7247 sv. 11 s. 30–31, ASANU, 10139/9, *Pravda* 5/19. I 1905, *Nedeljni pregled* br. 6/1908, s. 101–102.

1912. godine. Novi izbori bili su zakazani za avgust 1914, ali usled izbivanja rata nisu održani. Nijedna od pet izabranih skupština nije sačekala kraj svoga ustavom propisanog četvorogodišnjeg mandata, tako da su svi izbori, uključujući i one neobavljene 1914, budući rezultat raspuštanja skupštine, bili vanredni.

Izborni sistem po kome su vršeni izbori¹⁰ predstavljalo je jedno od najspornijih pravno-političkih pitanja u zemlji. Odluka da se u Srbiji ponovo uspostavi Ustav od 1888. godine koju je Narodno predstavništvo donelo iza Majskog prevrata, podrazumevala je i povraćaj sistema srazmernog predstavnštva koji je ovim Ustavom bio propisan. Međutim, Ustav od 1903, koji se u odnosu na Ustav od 1888. u drugim pitanjima samo neznatno razlikovao, uneo je u domenu izbornog sistema veoma značajnu novinu. Sistem najvećeg ostatka, predviđen Ustavom od 1888. – inače, hvaljen kao jedan od najpravičnijih¹¹ – načelno je zadržan, ali je, zalaganjem staroradikala u Ustavnom odboru,¹² dopunjen odredbom po kojoj se glasovi lista koje nisu dostigle količnik dodeljuju listi sa najvećim brojem glasova. Ovako značajno povlašćivanje najveće stranke donelo je novom izbornom sistemu kvalifikaciju najgoreg od svih proporcionalnih sistema,¹³ dok su ga politički protivnici – pre svega naprednjaci i narodnjaci, a nešto kasnije i samostanci – videli kao "cinizam", "pljačku votuma", "dokaz radikalnog jakobinizma".¹⁴

Jedno drugo pitanje izbornog sistema bilo je još spornije od napred izloženog. Reč je o izračunavanju količnika kojim se vrši raspodela mandata po listama. Oba ustava su, naime, predviđala instituciju tzv. kvalifikovanih poslanika – sa naročitim, visokim obrazovanjem – ali dok je Ustav od 1888. izbor takvih poslanika u svakom okrugu činio obaveznim i

¹⁰ Pod izbornim sistemom u ovom radu će se podrazumevati sistem raspodele mandata. O ostalim pitanjima – kao što su biračko pravo, način glasanja itd. – neće biti reči.

¹¹ V. npr. Slobodan Jovanović, "Parlamentarna hronika", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, XVIII/1920, s. 212; Mihajlo Petrović, *O proporcionalnom predstavnštvu*, Beograd 1936, s. 14.

¹² Predlagač ove izmene je bio radikal Petar Maksinović, inače predsednik i izvestilac Ustavnog odbora. V. "Memoari Jovana Avakumovića", ASANU, 9287/V, s. 76.

¹³ V. M. Petrović, n. d., s. 15.

¹⁴ V. *Sten. bel.*, Vanredni saziv za 1908, s. 124; *Nedeljni pregled*, br. 6, 10, 11, 15/1908; *Odjek*, br. 139/18. VI 1908; V. Vulović, "Povodom izbora narodnih poslanika", *Misao*, VIII/1922, s. 454–456. Oštar kritičar ovog sistema bio je i prof. Ž. Perić (v. predgovor knjizi S. Grebenca, *Iz srpskog ustavnog prava*, Beograd 1910, s. 13), a njegovu nepravičnost istakao je i S. Jovanović, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, XVIII/1920, s. 212.

stoga propisivao odvojeno biranje, odnosno izračunavanje količnika, dotle je Ustav od 1903. propisao samo obaveznu kandidaciju takvih poslanika i, sledstveno tome, ukinuo izračunavanje posebnog količnika za njihov izbor. Ova je razlika bila veoma značajna jer bi izračunavanje jedinstvenog količnika (po Herovom sistemu) znatno uvećalo proporcionalnost izbornog sistema, radikalno narušenu odredbom o pridodavanju glasova najjačoj listi. Uprkos jasnom opredeljenju ustavotvorca za jedinstveni količnik, izborni zakon je zadržao staro rešenje – inače, sa stanovišta interesa proporcionalnosti donekle prihvatljivo u uslovima čistog sistema najvećeg ostatka – i to kako u redakciji u kojoj je stupio na snagu odmah iza prevrata, tako i u izmenjenoj i dopunjenoj redakciji od 1910. godine. Stoga, dok je propis o pridodavanju glasova najjačoj listi napadan samo političkim razlozima, jer mu se ustavnost nije mogla sporiti, dotle je zakonska odredba o dvojnog količniku napadana i kao protivustavna. Ona je bila predmet brojnih rasprava u naučnoj i političkoj javnosti¹⁵ i do kraja ovog razdoblja smatrana značajnim pravo-političkim pitanjem. Najglasnije i najupornije u dokazivanju protivustavnosti dvojnog količnika, kao i u odbrani proporcionalnog sistema uopšte, bile su male stranke – narodnjaci i naprednjaci – dok su staroradikali, na čelu sa svojim ideologom, Stojanom Protićem, naročito posle konačnog izdvajanja samostalaca u posebnu stranku, čvrsto stajali uz dvojni količnik. Protić se pritom nije trudio da ospori kritiku sa pravne tačke gledišta. Naprotiv, protivustavni karakter ove odredbe nije sporio i njeno zadržavanje u izbornom zakonu pravdao je isključivo političkim argumentima, ističući trajno opredeljenje svoje stranke za većinski izborni sistem. Uz podsećanje da je Radikalnoj stranci 1888. godine nametnut proporcionalni sistem,¹⁶ Protić je odbacivao stanovišta o izbornom sistemu kao instrumentu kojim se obezbeđuje politička reprezentativnost predstavničkog tela i video ga pre svega kao sredstvo konstituisanja jake i stabilne vlade, koja je po njemu bila moguća samo kao homogena. "I ovo koliko današnji ustav daje manjini ovde, to je ne samo dovoljno, nego i mnogo... onako kako su do sad dolazili kvalifikovani poslanici u Narodnu Skupštinu treba da dolaze i od sada...", zaključio je Protić svoje izlaganje u raspravi o izmeni izbornog zakona 1910.¹⁷

¹⁵ V. Sv. M. Grebenac, "Izmene u izbornom zakonu", *Nedeljni pregled*, br. 37/11. X 1909, s. 547 i br. 39/1. XI 1909, s. 580–581; Milan Marković, "Jedan ili dva količnika", *Glas prava, sudstva i administracije*, 1903; N. Isailović, *Nedeljni pregled*, 12/1908, s. 202–204 i dr.

¹⁶ V. *Sten. bel.*, 1909–1910, s. 2703, 3135, 3145.

¹⁷ *Isto*, s. 3146.

Tako se izbori u Srbiji posle Majskog prevarata vršeni po jednom sistemu koji niti je bio istovetan sa onim iz Ustava od 1888, niti je bio u skladu sa važećim, Ustavom od 1903. godine. Što se same sadržine tiče, učinjena su bitna odstupanja od načela proporcionalnosti, što će se pokazati značajnim činiocem međustranačkih odnosa i funkcionisanja parlamentarnog režima.

*
* *

Na prvim izborima pod novim režimom, održanim 8. IX 1903, učestvovala su sve tri stare stranke – Radikalna, Liberalna i Napredna – a pored njih još i tek obrazovana, Srpska socijaldemokratska stranka. Izborni rezultati¹⁸ su pokazali izrazitu dominaciju radikala među srpskim biračima. Njihove liste dobile su 74,8% glasova približno jednako podeljenih između starijeg i mlađeg krila ove stranke: staroradikali su dobili 38,3%, a samostalci 36,5% glasova. Liberali i naprednjaci odneli su gotovo sve preostale glasove – ukupno 23,8%, od kojih je velika većina, 17,8%, pripala liberalima, a svega 6% naprednjacima. Socijalisti su dobili 1%, a nezavisne liste 0,4% glasova.

Najupadljivije obeležje ovakvih izbornih rezultata bila je ogromna snaga radikala, s jedne i slab uspeh naprednjaka, sa druge strane. Radikali oba krila su ovo isticali s ponosom, koji je bio utoliko veći što su po gotovo opšte važećem mišljenju ovi izbori bili slobodni.¹⁹ Naprednjaci su, međutim, o slobodi izbora 1903. imali sasvim drukčije mišljenje. Kao jedina politička grupa koja se distancirala od prevrata, u javnosti identifikovani sa režimom Obrenovića, oni su svoj izborni poraz objašnjavali političkom atmosferom koja je vladala posle 29. maja, a koja je nosila obeležja pravnog postrevolucionarnog stanja. Krvavi slom dinastije 1903. i revolucionarni karakter ustavne i političke promene imali su za posledicu odgovarajući odnos prema svemu što je s tim režimom bilo u vezi.²⁰ U takvim uslovima, smatrao je naprednjački poslanik Pavle

¹⁸ Izvor statističkih podataka o izborima održanim u Kraljevini Srbiji 1903, 1905, 1906, i 1908, koji je korišćen u ovom radu je: Radul Veljović, "Statistički pregled izbora narodnih poslanika za 1903, 1905, 1906 i 1908 godinu", *Izdanje Srpske narodne skupštine*, Beograd 1910. Za izbore održane 1912. korišćeni su podaci objavljeni u štampi.

¹⁹ Ovo je često pominjano ne samo u krugovima staroradikala i samostalaca, nego i među liberalima. Predsednik prve privremene vlade posle prevrata, Jovan Avakumović to smatra "nespornim, priznatim faktom" (V. ASANU, 9287/V, s. 93).

²⁰ Tako je skupština, januara 1904, usvojila predlog za ukidanje penzija udovicama Milutina Garašanina, Jovana Ristića i Dragomira Vučkovića. (V. *Sten. bel.*, 1903–1904, s.

Marinković, "ironija je reći da su naprednjaci imali slobodu glasanja", jer su mnogi od njih smatrali da su van zakona i nisu imali hrabrosti ni da izađu na biralište.²¹

Veliki izborni uspeh radikala, u parlamentu je dodatno uvećan. Pri raspodeli mandata, njima je, od ukupno 160,²² pripalo 141 poslaničko mesto, od kojih 75 staroradikalima, a 66 samostalcima. Od preostalih 19 mandata, 17 su dobili liberali, a po 1 naprednjaci i socijalisti. Imajući tako preko 88% poslanika, radikali su postali vladajuća stranka bez ozbiljne parlamentarne opozicije. "Danas u Srbiji postoji samo radikalna stranka", priznavao je, aprila 1904, N. Pašiću Vukašin Petrović, veliki protivnih srpskih radikala i radikalizma uopšte.²³ A Petrovićev politički istomišljenik, profesor Andra Đorđević, sledećim rečima je opisao snagu Radikalne stranke u to vreme: "...brojem toliko snažna i moćna (ona) je mogla na reč svog šefa preseliti Avalu na Višnjicu... Trebalo je samo da svaki član radikalne stranke toliko zemlje s Avale ponese, koliko mu u kapi može stati, pa da na mah Avala bude na Višnjici".²⁴

Prvi izbori u Srbiji nakon prevrata pokazali su, dakle, da u praktično-političkom smislu, radikali nemaju opoziciju. Opozicija, kao neophodni institucionalni preduslov za početak funkcionisanja parlamentarnog režima počela je da se stvara tek onda kada se, krajem 1904, u krili samih radikala, obrazovala nova politička stranka, stranka samostalnih radikala. Zbog približno jednake snage dva radikalska skupštinska kluba, time je odmah otvoreno i pitanje vladine većine. Nešto jači, staroradikali su bili raspoloženi da se odmah raspusti skupština i raspišu izbori, dok su samostalci više bili skloni formiranju koalicione vlade.²⁵ Kompromis je nuđen u obrazovanju homogene Pašićeve vlade, bez raspuštanja skupštine i novih izbora, a skupštinska podrška je obezbeđena izjavom samostalnog poslaničkog kluba da prema novoj vladi neće "zauzeti gledište neprijateljski opoziciono, nego čisto kritičko".²⁶ Iako već i organizaciono osamostaljeni, samostalni radikali još uvek nisu bili u stanju da staroradikalima postanu i

1041–1048). Samostalski poslanik Mih. Ranković, čak 1905, govorio je da Svet. Nikolajević, kad bi imao "zdrav razum ne bi smeo ni doći na poslaničku klupu" i izjavio da žali "što nije obešen na Terazijama sa ostalima". (V. *Sten. bel.*, 1905–1906, s. 118–119).

²¹ V. *Sten. bel.*, vanredni saziv za 1906, s. 150–151. Na ove konstatacije, Marinković je u skupštini, 1906, dobačeno: "Tako i treba", (V. s. 151).

²² Broj poslanika u parlamentu do 1912. bio je 160, a 1912. porastao je na 166.

²³ V. ASANU, *Memoari Vukašina Petrovića*, 7247, sv. 10, s. 19.

²⁴ V. *Sten. bel.*, 1905–1906, s. 202.

²⁵ V. *Sten. bel.*, 1905–1906, s. 277.

²⁶ V. Ljuba Stojanović, *Sten. bel.*, 1904–1905, s. 439.

stvarna opozicija. Prema ostalim strankama – liberalima i naprednjacima, radikalni poslanici obeju stranaka nastupali su jedinstveno, gotovo jednodušno, a svoje međusobne sukobe i dalje su doživljavali kao unutarstranačku stvar, često sa jakim emotivnim nabojem. Ovo je, decembra 1904. u skupštini, jasno pokazao samostalski prvak Dragutin Pečić, koji je, opominjući liberale – koje je nazvao "opozicijom" – da ne računaju na raskol među radikalima, na kraju dodao: "Radikalnoj stranci pevamo pesme pune ljubavi i topline... mi smo iz nje ponikli, mi smo njen mlađi naraštaj..."²⁷ Uprkos tome, staroradikalna vlada N. Pašića je imala velikih teškoća sa skupštinskom većinom, i stoga je, maja 1905. donela odluku da predloži kralju rasuštanje skupštine i raspisivanje prevremenih izbora. Kralj je predlog prihvatio ali je najpre, po savetu zaverenika iz 1903, staroradikalnu vladu zamenio manjinskom samostalnom vladom, tako da je ona, pod vođstvom Ljube Stojanovića, raspustila skupštinu i zakazala izbore za 10. VII 1905.²⁸ Ovo je bio ozbiljan razlog daljeg zaoštavanja odnosa između doskora dva krila jedinstvene stranke.

Na izborima 1905. biračko telo u Srbiji potvrdilo je svoje radikalno opredeljenje. Pojava Seljačke sloge – koja je svojih 3,7% glasova, po svemu sudeći, kako je i očekivala, dobila od nezadovoljnih staroradikalna²⁹ – nije ozbiljnije ugrozila radikalizam u Srbiji u čije se kutije slilo čitavih 70,7% glasova. Narodnjaci su bili u blagom padu, a naprednjaci u isto tolikom porastu, tako da je ukupan procenat glasova njima datih bio gotovo isti – 24,2%. Što se tiče unutrašnje raspodele radikalnih glasova, ona je ovoga puta učinjena u korist samostalaca: oni su odneli 38,4%, a staroradikalni 32,3% glasova. "Po nebrojeni put velika većina birača daje svoje glasove za radikalne kandidate. Do juče su slali Pašićeve radikale, sad su se okrenuli samostalnim radikalima. Tako to ide 25 godina. Svi mi ostali koji se borimo protiv radikalizma i njegovih teorija, ostajemo u manjini. Radikalni se svađaju, cepaju, vladaju i greše, ali narod ostaje uz njih..." , pisao je list srpskih liberala, *Srbija*.³⁰

²⁷ V. *Sten. bel.*, 1904–1905, s. 946–949. Ni staroradikalni samostalci nisu doživljavali kao opoziciju, pa čak ni kao posebnu stranku. "Sem bivših liberala", svi ostali poslanici su "iz radikalne stranke", konstatovao je, decembra 1904, poslanik Aleksa Žujović. (*Isto*, s. 919).

²⁸ V. Dimitrije Đorđević, "Parlamentarna kriza u Srbiji 1905. godine", *Istorijski časopis*, XIV–XV, 1963–1965, s. 159–171.

²⁹ Na izborima 1905. samo su staroradikalni dobili manji procenat glasova nego na prethodnim izborima.

³⁰ V. *Srbija*, br. 33/13. VII 1905.

Svesni svoje slabosti, a razumevši efekte vladajućeg izbornog sistema koji je ozbiljno ugrožavao male stranke, narodnjaci (bivši liberali) i naprednjaci su već povodom izbora 1905. počeli da razmišljaju o izbornoj koaliciji. Tada još nespremni za širu saradnju, oni su ipak napravili eksperiment koji se pokazao vrlo uspešnim: u Timočkom izbornom okrugu, u kome na prethodnim izborima nisu dobili poslanika, podneli su zajedničku kandidatsku listu, i sa čak 5,2% glasova manje dobili 2 poslanička mesta. Na planu funkcionisanja parlamentarnih institucija to još uvek nije moglo ostaviti značajnijeg traga, ali je opravdalo izbornu koaliciju koja će se nadalje učvršćivati.

Dok je stranačko pregrupisanje kao posledica izbornog sistema tek započinjalo, njegovi efekti na partijsku strukturu parlamenta kao i, sledstveno tome, na odnos između skupštine i vlade već na ovim izborima jasno su se pokazali. Od mogućih 160, samostalci su dobili 81, staroradikalni 55, narodnjaci 17, naprednjaci 4, socijalisti 2, i Sloga 1 poslaničko mesto. Sa 38,4% glasova samostalci su, dakle, dobili 81 poslanika, što je činilo 50,6% od ukupnog broja mandata, i sa jednim mestom većine formirali su homogenu vladu.³¹ To ne bi bilo moguće ni po izbornom sistemu prema Ustavu od 1888, po kome bi oni dobili 66 poslanika, ni pod pretpostavkom da je poštovan Ustav od 1903, u kom slučaju bi ovoj stranci pripalo 75 poslaničkih mesta.

Gnevni zbog raspleta vladine krize u maju 1905, staroradikalni su bili daleko od spremnosti da, kao nekad samostalci, krajem 1904, prema vladi zauzmu stav "prijateljske" opozicije. Žestina njihovih napada bila je velika, a cilj nije bio samo obaranje vlade nego i konačno raščišćavanje međustranačkih računa sa samostalcima. Oni pri tom nisu krili da optimalni rasplet višegodišnjeg sukoba vide u novom stranačkom jedinstvu, koje bi za radikale konačno uklonilo problem osvajanja većine, odnosno vlasti u državi. Za većinu staroradikalna između nekad jedinstvene Radikalne stranke i srpskog naroda stajao je znak jednakosti i stoga su oni rascep u Stranci doživljavali kao "raskol srpskog naroda" i kvalifikovali ga kao "zločin i nesreću". Krivicu su pripisivali samostalcima, čiju su stranku bili skloni da objašnjavaju kao delo "obesti srpske inteligencije", sa jedne, i "špijuna" i "uljeza" iz redova Napredne i Liberalne stranke sa druge strane.³² Ukazujući

³¹ Posle izbora, vlada Lj. Stojanovića koja je maja meseca bila formirana kao manjinska, podnela je 30. VII ostavku. Istog dana je potpisan ukaz o postavljenju nove vlade Lj. Stojanovića. (V. *Sten. bel.*, vanredni saziv 1905, s. 19).

³² V. *Sten. bel.*, 1905–1906, s. 6, 115–118, 997. Na sličan način nestanak Samostalne stranke objašnjavao je, nešto kasnije, i N. Pašić. (V. *Sten. bel.*, 1906–1907, s. 3498).

na opasnost od jačanja fronta liberalno-naprednjačke "reakcije", oni su apelovali na samostalce da prihvate ruku pomirenja tako što će se vratiti svome "gnezdu" i prestati da budu u "neopravdanoj opoziciji prema starijoj braći".³³

Sušтина ovakvih predloga bila je, dakle, povratak pobunjenih radikala pod vlast starog vođstva Stranke, i samostanci su to dobro razumeli.³⁴ Pretendujući, međutim, od početka razlaza da se među radikalskim masama identifikuju kao jedini autentični nosilac starih radikalskih načela i programa, a time i kao sukcesor nekada jedinstvene Radikalne stranke, a ohrabreni prevagom nad staroradikalima na izborima 1905, oni su predlog o stranačkom ujedinjenju odbacili.³⁵ Umesto toga, budući hronično na ivici pada zbog slabe skupštinske većine, samostanci su staroradikalima nudili koaliciju,³⁶ ali kako druga strana to nije prihvatila, nastavili su da vladaju sami. Uskoro, aprila 1906, usled neslaganja sa Kraljem, iza koga su i ovoga puta stajali zaverenici, ipak su odstupili sa vlasti. Mandat je dobio N. Pašić, koji je sastavio manjinsku homogenu vladu, a već 19. VI raspustio skupštinu i zakazao izbore za 11. VI 1906.

Formalno gledano, vanredni izbori 1906. bili su rezultat smene na vlasti izazvane pritiskom krune i vanustavnih činilaca. Stvarno, oni su, kao i prethodni, bili rezultat slabe vladavine većine koja je bila posledica približno iste snage dve najveće stranke i odbijanja staroradikala da uđu u koaliciju. Ostale stranke, ostajući izvan borbe oko vlasti, mogle su samo rezignirano konstatovati da se ceo parlamentarni život pa i državna politika u celini "vrti oko toga" koja će radikalna stranka biti na vlasti. "Ni za šta nas drugo ne pitaju... Za dve i po godine zbog toga su tri puta organizovani opšti izbori", žalila se narodnjačka *Srpska zastava*.³⁷ Naprednjačko *Videlo* je pisalo: "Pa bar da imaju tu većinu... Hoćemo li se ikad smiriti od izbora i od bespekidnog biranja?"³⁸

Dobivši mandat, staroradikali su odlučili da, sprovodeći izbore sa pozicije vladajuće stranke, konačno rasčiste pitanje prevlasti u radikalskom biračkom telu, i tako kompenzuju neuspeh obnavljanja stranačkog jedinstva. U tom cilju, odmah po preuzimanju vlasti, pristupili su

³³ *Sten. bel.*, 1905–1906, s. 1035, 220.

³⁴ *Isto*, s. 154.

³⁵ *V. Samouprava*, 6. V 1906.

³⁶ *V. ASANU*, 12579/7. V. i: M. Drašković i B. Janković u skupštini, juna 1907, *Sten. bel.*, 1906–1907, s. 4524, 4532.

³⁷ *V. Srpska zastava*, br. 115/21. V 1906.

³⁸ *V. Videlo*, br. 30/6. V 1906.

praktičnim pripremama za obezbeđenje izborne pobede. Postupci ministarstva unutrašnjih dela, pod rukovodstvom S. Protića, u predizbornom radnjama kao i pri samom glasanju, gotovo su obesmislili pravno inače garantovanu slobodu izbora. Verifikaciona debata je pokazala da je lista primera različitih manipulacija i zloupotreba bila dugačka, a da je na njoj najizrazitije mesto zauzimaao pritisak policijskih i opštinskih vlasti na birače.³⁹ Ljuba Davidović je, ocenivši ove izbore kao "komediju", sa puno gorčine dodao: "...politički protivnici su smatrani za neprijatelje ove zemlje; prema njima je dopušteno bilo upotrebiti sva sredstva".⁴⁰ Izbornu borbu staroradikali su shavili pre svega kao obračun sa samostalcima, ne ulažući čak mnogo napora da opovrgnu brojne dokaze o tome. Na konstataciju jednog narodnjačkog poslanika o masovnom smenama opštinskih uprava, tokom kojih je "leteo ukaz za ukazom", Pašić je bez ustručavanja odgovorio: "Samo sam samostalce digao".⁴¹

Izborni rezultati su pokazali da se globalna politička struktura biračkog tela u Srbiji i dalje bitno menja. Odnos između radikalski i neradikalski opredeljenih birača ostao je gotovo isti: 72,5% glasova u korist prvih i 27,5% glasova u korist ovih drugih. Istovremeno, neradikalaske glasove, kao i do tada, u ogromnoj većini, samostalno ili u koaliciji, odneli su narodnjci i naprednjaci – 23,7%,⁴² dok je Sloga dobila 2,6%, a socijalisti 0,9% glasova. Među dvema radikalnim strankama ponovo je došlo do preraspodele glasova, i za razliku od 1905, ove 1906. godine, radikalski birači su se u većini okrenuli stranci starih radikala. Okolnost da je ukupno biračko telo ovih dveju stranaka ostajalo nepromenjeno, uz ponovljenu unutarradikalnu preraspodelu glasova, bila je novo svedočanstvo o tome da se politički pluralizam u Srbiji i dalje iscrpljuje u podeli na radikale i neradikale, a da unutarradikalni rascep mase još uvek ne prihvataju kao konačnu stranačku podelu nego kao borbu za vođstvo u jedinstvenom radikalskom pokretu. Odanost radikalizmu iz vremena stranačkog jedinstva, koja je kod velike većine članova imala jaku emocionalnu dimenziju, uz istovremeno odsustvo vidljivog i jasnog razloga za stranačku deobu, učinili su da rascep među srpskim radikalima bude dugotrajan i bolan proces.

³⁹ *V. Sten. bel.*, vanredni saziv 1906, s. 51, 71–72, 111, 114, 152.

⁴⁰ *V. Sten. bel.*, vanredni saziv 1906, s. 113.

⁴¹ *Isto*, s. 52, 54.

⁴² Zbog širenja koalicije, brojna snaga jedne odnosno druge stranke u biračkom telu ne može se sasvim precizno odrediti. Već od ovih izbora jačina ovih dveju stranaka može se pratiti samo na osnovu broja njihovih poslanika, jer su ovi, iako birani u koaliciji, u skupštini zadržavali svoj stranački identitet.

"Naši radikali još dobro ne znaju tu radikalnu podelu i prelaze od jednih drugima, kao iz očeve kuće u drugu, stričevu kuću ili obrnuto", komentarisao je ishod ovih izbora jedan poslanik pobedničke stranke.⁴³

Međutim, iako je opservacija pomenutog poslanika bila tačna, ona je više odgovarala vremenu koje je ostajalo iza ovih izbora, nego vremenu koje je dolazilo. Namera staroradikala sa kojom su nekoliko meseci ranije stupili na vlast ostvarila se. Pomeranje glasova do koga je došlo prilikom ovih izbora, iako pod senkom sumnje u njihovu punu verodostojnost, bila je, naime, suviše veliko da bi ostalo bez trajnih efekata na međusobni odnos dve stranke: staroradikali su ojačali u biračkom telu za čitavih 10,6%, dok su samostanci za 8,8% opali. Tako, dok izborni rezultati 1903. i 1905. pokazujući relativno slabu prednost jedne odnosno druge radikalne stranke, nisu omogućili da se u unutarradikalnom sukobu identifikuje pobjednik, izborna pobjeda staroradikala 1906. godine bila je sasvim jasna, i u tom smislu ovi su izbori bili prekretnica. Sa 42,9% glasova, Pašićevi radikali su se izdvojili kao najjača stranka u Srbiji, dok su samostanci sa 29,6% postali samo jedna jaka manjinska stranka. "Ove godine je zbilja nastao i izvršen obrt među radikalima", zaključivao je sa zadovoljstvom prvak staroradikala, Ljuba Jovanović. "Radikalna vojska vas napušta i prelazi na onu stranu na koju treba da pređe", poručivao je on samostalcima.⁴⁴ Naredni izbori pokazaće da je "obrt" izvršen 1906. konačan i da je pomogao svršetku dugog procesa cepanja stare Radikalne stranke.

Ovakav međusobni odnos snaga dve radikalne stranke značajno je pojačan efektima izbornog sistema. Staroradikalna pobjeda ostvarena na biralištu u parlamentu je, naime, udvostručena: prednost od oko 13% biračkih glasova, narasla je u raspodeli poslaničkih mandata na čitavih 27,5%. Sa 55, koliko su osvojili na izborima 1905, broj staroradikalnih poslanika skočio je na 91. Samostanci su u odnosu na dotadašnjih 81, osvojili samo 47 mandata, odnosno 29,4%, što je bilo gotovo apsolutno proporcionalno broju dobijenih glasova. Narodnjaci su dobili 16, naprednjaci 5, a socijalisti jedno poslaničko mesto, dok je Seljačka sloga ostala bez svojih predstavnika u parlamentu. Tako su ovi izbori, prvi put posle rascepa u Radikalnoj stranci, omogućili homogenu vladu sa jakom parlamentarnom većinom.⁴⁵

⁴³ V. *Sten. bel.*, vanredni saziv 1906, s. 108.

⁴⁴ *Isto*, s. 180.

⁴⁵ Homogena vlada, doduše sa slabom većinom od 3 poslanika, bila bi moguća i da je umesto dvojnog primenjen jedinstveni količnik. Izborni sistem po Ustavu od 1888,

Pad Samostalne stranke u biračkom telu na svega 29,6% označio je početak uobličavanja novog stranačkog sistema u Srbiji. U razdoblju posle ovih izbora, taj sistem se više ne može, kao do 1906, odrediti kao dvostranački, sa dve velike stranke približno jednake snage i nekolicinom malih, u političkom životu ne posebno značajnih stranaka. Ovo pre svega zato što su se staroradikali jasno izdvojili kao najjača stranka u zemlji, ali i stoga što se na političkom horizontu sve jasnije isticala nova parlamentarna snaga – izborna koalicija narodnjaka i naprednjaka, kao nova opoziciona stranačka grupacija. Štaviše, sa svojih 23,7% glasova ona nije mnogo zaostajala za samostalcima (29,6%). U svetlosti navedenih činjenica, o izborima 1906. može se govoriti kao o početku procesa stranačke pluralizacije u Srbiji. Treba naglasiti, pritom, da se usled izbornog sistema niske proporcionalnosti ovo još uvek znatno više odnosilo na strukturu biračkog tela nego na strukturu parlamenta.

Međustranački odnosi posle ovih izbora znatno su se promenili. Između samostalaca i staroradikala, oni su – zaoštreni već tokom jednogodišnje samostalske vlade – počeli da dobijaju karakter odnosa zaraćenih strana. Istovremeno, između, sa jedne strane, samostalaca, a sa druge narodnjaka i naprednjaka – čiji je politički značaj slabljenjem samostalaca porastao – otpočeo je proces približavanja koji će, krećući se krivudavim putem, pred kraj razdoblja parlamentarizma u Srbiji, u proleće 1914, dovesti do stvaranja zajedničkog opozicionog bloka prema vladi staroradikala.

Izborni poraz i policijsko nasilje koje je taj poraz pratilo, samostanci Protiću nisu mogli zaboraviti. Ovo utoliko pre što se pritisak policije na opoziciju nastavio i posle izbora. Stoga je već novembra 1906. Samostalna stranka objavila borbu "svim legalnim sredstvima" "protiv razuzdane policije g. St. Protića".⁴⁶ Vladavina starih radikala nazvana je "Stojanovštinom" i kvalifikovana kao "lični režim", "janičarska politika", "radikalni cezarizam",⁴⁷ a najborbeniji su pretili osvetom, pa čak i revolucijom.⁴⁸

Sukobljeni sa vladom čija je većina bila jaka i savršeno disciplinovana, samostanci su – odlučni u nameri da sruše ako ne celu vladu, onda makar njenog ministra policije, Protića – marta 1907. otvorili novu

međutim, ni ovoga puta ne bi omogućio homogenu vladu – staroradikali bi dobili svega 73 poslanička mesta.

⁴⁶ V. *Sten. bel.*, 1906–1907, s. 1256–1257.

⁴⁷ *Isto*, s. 2420, 2369, 2434.

⁴⁸ *Isto*, s. 2369, 2735–2736.

fazu skupštinskih borbi, fazu opstrukcije. Proklamovani cilj, proglašen "zavetom" Stranke, bio je pretvaranje Srbije u "pravnu državu", onemogućavanjem Pašićevih radikala da svojom većinom obezbeđuju Ustav, zakone i pravni poredak u celini.⁴⁹ "Današnja vlada... dobila je većinu nasiljem, održava se korupcijom i obeležava se gaženjem zakona. Ova vlada radi sa državom ono što bakterije rade sa organizmom: nagriza, raslabljuje, umrtvljuje i čini da se organizam raspada", objašnjavao je odluku svoje stranke da opstruira rad parlamenta, J. Prodanović.⁵⁰ Realno ili latentno, opstrukcija je trajala sve do aprila 1908, i omogućena liberalnim skupštinskim poslovnikom, vođena je na budžetskom pitanju, preteći tako vladajućoj stranci ustavnim krizom. U prvoj fazi ona je, iako uz blagonaklon stav ostatka opozicije, vođena samo od strane samostalaca, koji su kao ultimativni zahtev postavili smenu ozloglašenog ministra policije, Protića. Pošto je, krajem maja 1907, rekonstrukcijom vlade ovom zahtevu udovoljeno, samostalska opstrukcija je obustavljena. Rečenica kojom je šef Stranke, Lj. Stojanović propratio izjavu o obustavi opstrukcije, odslikala je, možda najbolje od svega dotad izrečenog, odnose u kojima su se našle dve radikalne stranke: "pošto je i novoj vladi predsednik isti čovek... u znak naše prevelike odvratnosti, napuštamo današnju sednicu".⁵¹

Druga faza opstrukcije otvorena je marta 1908, sa zahtevom da se raspusti skupština i raspišu novi izbori, uz upozorenje da ni nova skupština neće moći da radi ukoliko ne bude izabrana na slobodnim izborima. Ovoga puta, opstrukciji su se odmah pridružile sve ostale opozicione stranke, a jedan od šefova narodnjačke grupe, V. Veljković, ultimativni zahtev za slobodnim izborima uputio je čak i Kralju, upozoravajući ga da će u slučaju da ovaj zahtev ne bude ispunjen nadalje biti tretiran kao kralj samo jedne stranke.⁵² Još radikalniji bio je ideolog Samostalne stranke, Jaša Prodanović, koji je uoči otpočinjanja opstrukcije na stranicama *Odjeka* relativizovao načelo većine, priznajući manjini koja je stavljena "van zakona" ne samo pravo na opstrukciju već i na revoluciju.⁵³ U toj situaciji, ponovo suočena sa vanbudžetskim stanjem a time i sa ustavnim krizom, Pašićeva vlada je i ovog puta morala popustiti, pa je 31. III 1908. raspustila skupštinu i naredila prevremene izbore za 18. V 1908.

⁴⁹ V. *Sten. bel.*, 1906–1907, s. 3739–3741 i 3926–3932.

⁵⁰ *Isto*, s. 3495.

⁵¹ *Isto*, s. 3932.

⁵² V. *Sten. bel.*, 1907–1908, s. 579–581.

⁵³ V. *Odjek* br. 51, 53, 54/28. II, 3–4. III 1908.

Približavanje samostalaca u skupštini ostalim opozicionim strankama, naročito tokom proleća 1908, stvorilo je utisak u javnosti da povodom predstojećih izbora nije isključen sporazum o udruženoj opoziciji. Raspoloženje tome u prilog je izgleda počelo da se javlja i među širim članstvom stranke samostalnih radikala.⁵⁴ Ipak izborna koalicija, i to u gotovo svim izbornim jedinicama, sklopljena je samo između narodnjaka i naprednjaka, ali je delimični izborni sporazum delimično ostvaren i sa samostalcima – povodom drugog kruga izbora u varošima.⁵⁵

Rezultati izbora 1908, iznova potvrđujući izuzetnu stabilnost političke podele birača na radikale – 75,3% i neradikale – 24,7%, po prvi put nisu zabeležili laviranje radikalskih glasova između dve radikalne stranke. Odnos snaga iskazan na prethodnim izborima ostao je gotovo isti, s tim što su obe stranke porasle u biračkom telu za nešto više od 1%, pa su staroradikali dobili 44,1%, a samostalci 31,2% glasova. To je pokazivalo da je stranačka podela konačno prihvaćena i u radikalskim masama. Proces njihovog opredeljivanja između dve radikalne stranke bio je završen, i u bici za vođstvo među srpskim radikalima pobedu je odnela stranka starih radikala.

Nesumnjivo najznačajnija pojava u parlamentarnom životu koju su doneli ovi izbori bila je sveobuhvatna izborna koalicija narodnjaka i naprednjaka. Oni su – u nastojanju da koliko mogu osnaže svoj politički uticaj koji im je kao strankama bivšeg režima, a uz to objektivno malim, posle Majskog prevrata bio sasvim oslabljen – identifikujući u izbornom sistemu svog glavnog institucionalnog neprijatelja, pored kampanje koju su protiv njega vodili u javnosti, istovremeno nastojali da mu se prilagode. U tom cilju, postepeno su uspeli da prevaziđu velike ideološke i doktrinarne razlike koje su ih udaljavale⁵⁶ i da u političkoj borbi izmađu sebe pronađu zajednički jezik. Antiradikalizam, koji im je – kako su sami naglašavali – oduvek bio zajednička odrednica,⁵⁷ postao je glavni moto partijske politike ovih dveju stranaka. Ne napuštajući svoja programska opredeljenja, one su

⁵⁴ V. ASANU, 12209/2, 12431.

⁵⁵ V. ASANU, 12542.

⁵⁶ Narodnjaci su bili privrženici opšteg prava glasa, jednodomnog parlamenta i politički neutralnog kralja, dok su naprednjaci bili za izborni cenz, dvodomni parlament i kralja koji u parlamentarnoj igri ima aktivnu ulogu.

⁵⁷ Značenje ovog pojma, međutim, nije bilo jednako za naprednjake i narodnjake. Prvi su antiradikalizam razumevali ne samo praktično-politički nego i ideološki i doktrinarno, dok su drugi, svojim programom i načinom tumačenja brojnih pitanja iz parlamentarne prakse bili vrlo bliski radikalima, i to onima koji su se nalazili na levljici ovog pokreta.

u stvaranju izborne zajednice videle način da svoju predstavljenost u parlamentu koliko toliko usklade sa podrškom koju imaju u biračkom telu i time, polako, nagrizaju svemoć dveju radikalnih stranaka.

Sa puno entuzijazma, uvereni da "radikalizam počinje naglo da opada" i da "antiradikalna većina više nije nemoguća", narodnjaci i naprednjaci su sporazumno izašli na izbore 1908. u gotovo svim izbornim jedinicama. Rezultat je bio izvanredan: sa 23,3% glasova, što je bilo čak nešto manje nego na prethodnom izborima, oni su osvojili 6 poslaničkih mesta više. Dobivši tako 27 mandata –20 narodnjačkih i 7 naprednjačkih – što je iznosilo 16,9% od ukupnog broja poslanika, oni su znatno umanjili dotadašnju neproporcionalnost sopstvene predstavljenosti i postigli da se skoro istim, odnosno nešto manjim procentom glasova u odnosu na 1903. ostvare porast broja poslanika sa 18 na 27. Istovremeno, porast praktične proporcionalnosti izbornog sistema u celini pozitivno se odrazio i na proporcionalnost predstavljenosti staroradikala. Sa procentom glasova koji je bio nešto viši nego na prethodnim izborima, oni su dobili 7 poslaničkih mesta manje: 6 ih je otišlo narodnjačko-naprednjačkoj koaliciji, a jedno samostalcima. Tako je odnos snaga u parlamentu izabranom 1908. bio sledeći: staroradikali 84, samostanci 48, narodnjaci 20, naprednjaci 7 i socijalisti 1 poslaničko mesto. Seljačka sloga je, sa 0,6% glasova ostala bez mandata i time i formalno sišla sa stranačke scene u Srbiji. Staroradikali su, dakle, mogli formirati homogenu vladu – što inače ne bi bilo moguće da je primenjen sistem propisan bilo Ustavom od 1888, bilo Ustavom od 1903. – ali je većina kojom su raspolagali bila znatno slabija od one koju su, u ostvarenju narodnjačko-naprednjačke koalicije, uz čak nešto manji procenat glasova, ostvarili 1906. Malobrojnost skupštinske većine proizišla iz izbora 1908. pokazaće se kao značajan činilac parlamentarnog života narednih godina.

Izbore obavljene 1908. niko, izuzev stranke starih radikala, nije smatrao slobodnim⁵⁸ i opstrukcija, koja je u proleće 1908. bila povedena snagama udružene opozicije sa ciljem obezbeđenja slobodnih izbora trebalo je da bude nastavljena. To se ipak nije dogodilo jer su samostanci sklopili međustranački sporazum sa vladajućom strankom starih radikala, koja je, u uslovima zaoštrenih međustranačkih odnosa i preteće opstrukcije, većinu od

⁵⁸ U izbornoj kampanji pored brojnih manipulacija, bilo je i fizičkih obračuna pa i ubistva. (V. *Odjek*, br. 110, 115/13. i 19. V 1908). Za samostalske ocene ovih izbora v. ASANU 12860, 12884, 13020. Za kritiku ostalih opozicionih stranaka v. *Sten. bel.*, vanredni saziv, 1908, s. 124–125, 256 i dalje.

4 glasa procenjivala kao nedovoljnu za opstanak svoje vlade. Rezultat sporazuma bio je odstupanje Pašičeve i formiranje koalicione vlade pod predsedništvom Pere Velimirovića. I sami smatrajući izabranu skupštinu nelegitimnom,⁵⁹ samostanci su svoju odluku pravdali obećanjem da će cilj i jedini zadatak koalicione vlade biti priprema i neodložno raspisivanje novih, slobodnih izbora, što je stajalo i u samoj deklaraciji ove vlade.⁶⁰ Uprkos ovim uveravanjima, ogorčenje opozicije bilo je ogromno⁶¹ i, kako se pokazalo, opravdano. Umesto par meseci kako je bilo obećano, naredni izbori – doduše ne samo iz unutrašnjih već i iz spoljnopolitičkih razloga (aneksiona kriza) – održani su tek 1. IV 1912. godine. Tako je skupština, čiji su poslanici samo "uslovno" verifikovani i za koju su sami samostanci tvrdili da "nema prava da radi kao druge skupštine",⁶² trajala najduže od svih koje su birane pod novim režimom – bez malo ispunivši ceo ustavom predviđeni mandat.

Odstupanje vođstva Samostalne stranke od datog obećanja i vladavina staroradikalsko-samostalske koalicije koja je trajala sve do juna 1911. godine, uzrokovali su značajna unutarstranačka i međustranačka previranja. Zajednička akcija udružene opozicije donela je, umesto slobodnih, neslobodne izbore, a potom i vlast Samostalnoj stranci. Samo po sebi, ovo je bilo dovoljno da izazove negodovanje narodnjaka i naprednjaka, koji su se osećali prevarenima. Nezadovoljstvo je, međutim, izbilo svom žestinom tokom jednoipogodišnje Pašičeve koalicione vlade, koja je trajala od oktobra 1909. do juna 1911, za koje vreme je izvršena reforma gotovo kompletnog zakonodavstva u svim najvažnijim oblastima, pa i onim najspornijim, kao što su bili zakon o izborima i zakon o skupštinskom poslovniku. Ovim poslednjim znatno su sužena prava skupštinske manjine, posebno u pogledu mogućnosti vođenja opstrukcije.

Odgovor narodnjačko-naprednjačke opozicije na koalicionu vladu dveju radikalnih stranaka bio je novo međusobno zbližavanje. Njihova saradnja se sve više učvršćivala i jasnije nego do tada dobijala karakter otvorenog "antiradikalnog" sporazuma.⁶³ Javila se čak i ideja o organizacionom jedinstvu, koja je u jesen 1910. dostigla kulminacionu tačku, odlukom godišnjih zborova obeju stranaka "da se dve stranke spoje u

⁵⁹ V. Izjavu Lj. Stojanovića o postignutom sporazumu, *Sten. bel.*, vanredni saziv 1908, s. 29. V. i ASANU, 12884.

⁶⁰ V. *Sten. bel.*, vanredni saziv, 1908, s. 28.

⁶¹ V. *Sten. bel.*, vanredni saziv, 1908, s. 124–125, 256.

⁶² V. *Odjek*, br. 213/13. IX 1908.

⁶³ V. *Nedeljni pregled*, br. 6/1910, s. 90; *Sten. bel.* 1909–1910, s. 2577.

jednu, sa jednim programom i jednom partijskom organizacijom". Glavni odbori koji su o tome pregovarali naišli su, međutim, na nepremostive programske i ideološke prepreke, među kojima je najteže bilo pitanje drugog doma, od koga naprednjaci nisu odustajali, a narodnjaci ga nisu mogli prihvatiti.⁶⁴ Do organizacionog povezivanja nije došlo ni tada ni kasnije, a načelne političke razlike su vremenom postajale čak i vidljivije. Ipak, izborna zajednica ove dve stranke je preživela, i do kraja bila značajan faktor parlamentarnog života.

Što se vladajućih radikalnih stranaka tiče, one su za vreme koalicione vlade doživljavale jake unutrašnje potrebe. U obema se pojavila jaka struja protiv koalicije što je uslovalo pojavu disidenata među skupštinskim poslanicima, s jedne, i neraspoloženje ne malog dela šireg članstva, sa druge strane. Tako se među staroradikalnim poslanicima formirala četvoročlana grupa disidenata, koja će se, kako ćemo videti, po raspadu koalicije i formiranju homogene staroradikalne vlade pokazati kao presudni činilac skupštinske većine, dok će na izborima 1912, kandidujući se kao disidentska grupa odneti veliki broj staroradikalnih glasova. Među samostalskim poslanicima je bio još veći broj protivnika koalicije,⁶⁵ i oni su vođstvu Stranke upućivali optužbe za gubitak nekadašnje borbenosti, za napuštanje demokratskih načela i "obmanu naroda".⁶⁶ Takođe, oštra i veoma lucidna upozorenja stizala su i iz redova šireg članstva, koje je, na terenu, još jasnije uočilo veliki rizik koji Stranci preti, s jedne strane, od diskreditacije među sopstvenim pristalicama zbog nepopularnosti predloženih zakonskih rešenja, a sa druge, od takvog preokreta političke situacije, koja će samostalce učiniti žrtvom zakona koje su sami doneli.⁶⁷ Ulaskom u koalicionu vladu Stranka je izgubila "raison d'être" a daljim ostankom u njoj "osuđena je na smrt", upozoravao je Lj. Stojanovića, novembra 1910, samostalac iz Aleksinca.⁶⁸ Izbori koji će uslediti posle raskida koalicije, pokazaće ispravnost ovakvih prosuđivanja.

⁶⁴ V. *Sten. bel.*, 1919–1910, s. 2577. V. i *Nedeljni pregled*, br. 6/1910, s. 90, br. 8/1910, s. 126, br. 12/1910, s. 192 i br. 21/1910, s. 311–312.

⁶⁵ Mih. Ranković, Milutin Stanojević, Sima Katić (izašao iz poslaničkog kluba), Živojin Hadžić (izašao iz Stranke) i mnogi drugi.

⁶⁶ V. *Sten. bel.*, 1910–1911. 10. XI, s. 11.

⁶⁷ Pod ovim se prvenstveno imao u vidu novi skupštinski poslovnik, koji je radikalno suzio mogućnost opstrukcije, a koji je forsirao staroradikalni deo koalicione vlade, naročito Protić.

⁶⁸ V. ASANU, 12979.

Novo zaoštavanje međustranačkih odnosa nastupilo je do kraja 1910. usled uzimanja maha političkog terorizma koji je uglavnom pripisivan staroradikalima.⁶⁹ Žrtve su bili ne samo pristalice narodnjaka i naprednjaka već i članovi vladajuće Samostalne stranke.⁷⁰ Politička ubistva su, izgleda, uzela posebnog maha posle ponovnog uspostavljanja homogene vlade starih radikala, pa je niz skupštinskih sednica tokom novembra i decembra 1911. bio posvećen ovom zlu političkog života u Srbiji. U težini izrečenih optužbi nije bilo razlike među govornicima opozicije. P. Marinković je konstatovao da u opštoj politici vlade "najvidnija mesta zauzimaju politička ubistva",⁷¹ a Milorad Drašković, koji je o ovome održao upozoravajući govor, po rečima D. Joksimovića, i sam je bio izložen pretnji ubistvom.⁷² V. Veljković je konstatovao da se "opozicione partije tretiraju kao da su van zakona", a njegov stranački prijatelj, Mihailo Đorđević je rekao: "Moja stranka nema više žrtava da daje za vaše partijske terore... izgleda mi da mi od ove države stvaramo mitskog Saturna, koji će da guta svoju rođenu decu".⁷³

Vlada koja je obrazovana posle raskida koalicije, 25. VI 1911, bila je sastavljena samo od staroradikala, a na čelu joj je bio Milovan Milovanović. Ona se u Skupštini nije održavala podrškom sopstvene većine – jer ovu, posle izlaska četvorice staroradikalnih disidenata iz poslaničkog kluba nije više imala – nego "velikom uzdržljivošću" samostalske opozicije, koja se na tolerantan stav odlučila zbog zaoštavanja spoljnopolitičke situacije na Balkanu.⁷⁴ Stoga, kada je Samostalna stranka, već krajem godine, ipak odlučila da vladi izglasa nepoverenje,⁷⁵ njen opstanak je dalje bio nemoguć. Ne pristajući na koaliciju iako bi ona bila kratkog veka – redovni izbori su bili na pragu, – a još manje na predaju vlasti samostalskoj manjini,

⁶⁹ V. Dragoslav Janković, "Pokušaj sociološkog objašnjenja hajdučije u Srbiji", *Pravna misao*, 1940, s. 487 i dalje; Šešić dr Milutin, *Radikali u Srbiji 1881–1912*, Novi Sad 1920, s. 5–6. V. i: Nikola Stanarević, *Dvadeset godina Liberalne (Nacionalne) stranke, 1902–1922*, ASANU, 14289, s. 43.

⁷⁰ V. *Sten. bel.*, 1910–1911, D. Joksimović, 23. X, s. 3. Milovan Lazarević je optuživao staroradikala Aleksu Žujovića, odnosno njegove prijatelje, podsećajući da je par godina ranije u Parcanskoj opštini poginuo "jedan viđen čovek, naš prijatelj", te da je "cela okolina" govorila da su ga "pojeli prijatelji g. A. Žujovića". (*Isto*, s. 7–8).

⁷¹ *Isto*, 28. XI, s. 4.

⁷² *Isto*, 18. XI, s. 4, i 1. XII, s. 27–28.

⁷³ V. *Sten. bel.*, 1911–1912, 10. XI, s. 9–10.

⁷⁴ V. *Sten. bel.*, 1911–1912, 5. X, s. 15.

⁷⁵ *Isto*, 14. XII, s. 6.

staroradikali su se odlučili za raspisivanje prevremenih izbora. Skupština je raspuštena 1. II, a izbori raspisani za 1. IV 1912. godine.⁷⁶

Rezultati izbora 1912. jasno su pokazali sadržinu i značaj procesa koji su se odvijali unutar stranaka i u međustranačkim odnosima počev od stvaranja koalicione vlade 1908. godine. Procenat radikalskih glasača opao je za 5,5% u odnosu na prethodne izbore i prvi put posle prevrata spustio se na ispod 70%. Narodnjačko-naprednjačko biračko telo, međutim, i na ovim, poslednjim izborima u Kraljevini Srbiji manifestovao je svoju stabilnost, pokazujući u odnosu na izbore 1908. porast od 1%. Što se radikala tiče, među njima je ponovo došlo do promene u odnosu snage, i ovoga puta na štetu samostalaca, ali ne, ili bar ne neposredno, u korist staroradikala. Ovi poslednji su, naime, zajedno sa disidentskim listama osvojili identičan procenat glasova kao na izborima 1908 – 44,1%, dok su samostanci opali u biračkom telu za 5,5% i dobili svega 25,7% glasova. Za razliku od prvog, u izvesnom smislu presudnog izbornog poraza, 1906, ovoga puta glasači, napuštajući Samostalnu stranku nisu odlazili staroradikalima, nego su birali drugu političku opciju. Ta druga politička opcija za nemali deo samostalskog glasačkog tela bila je stranka srpskih socijalista, koja se 1912. po prvi put kandidovala na selu i doživela skok u biračkom telu, dobivši ukupno 5,3% od ukupnog broja glasova. Tako je Samostalna stranka na ovim izborima bila jedini gubitnik.

Novi pad samostalaca u biračkom telu, učvršćivanje staroradikala na preko 40% glasača, i stabilan, blago rastući procenat glasova narodnjačko-naprednjačke koalicije, pokazali su da je evolucija partijskog sistema u Srbiji nastavljena. Put opadanja kojim je Samostalna stranka pošla 1906. završio se 1912. njenim faktičkim izjednačavanjem sa narodnjačko-naprednjačkom koalicijom: prvi su dobili 25,7%, a drugi 24,3% glasova. Kako je proporcionalnost predstavljenosti narodnjaka i naprednjaka i dalje rasla (19,3% poslanika u odnosu na 24,3% glasova) to je između dve opozicione grupacije i na nivou parlamenta došlo do značajnog približavanja u snazi (24,7% prema 19,3%). U svakom slučaju, samostanci samim sobom više nisu predstavljali ozbiljniju alternativu staroradikalima, i u političkoj borbi za vlast nadalje nisu mogli učestvovati van jasnog i čvrstog političkog saveza.

⁷⁶ Po Ustavu, četvorogodišnja perioda skupštine izabrane na vanrednim izborima počinjala je da teče od idućeg septembra, bez obzira da li je ona prethodno, u vanrednom sazivu, već bila konstituisana ili ne.

U novoj skupštini mandati su bili raspoređeni na sledeći način: 91 od ukupno 166 (54,8%) dobili su staroradikali, koji su tako uspeli da produže vek svojoj homogenoj vladi; samostanci su dobili 41, narodnjaci i naprednjaci zajedno 32 – od čega naprednjaci 13, a narodnjaci 19 – i socijalisti 2 mandata. Znatna neproporcionalnost (preko 10%) zadržala se još samo kod staroradikala, i to u njihovu korist,⁷⁷ dok je predstavljenost samostalaca, već treći put za redom, bila gotovo idealna. Narodnjaci i naprednjaci su i dalje oštećeni, ali i ovoga puta manje nego na prethodnim izborima, i ni izbliza tako ozbiljno kao što je to bio slučaj pre ulaska u širu koaliciju.

Uprkos tome što su, u odnosu na samostalce, staroradikali mogli biti zadovoljni izbornim rezultatima, kriza kroz koju je njihova stranka prošla za vreme trajanja koalicije, nije ostala bez posledica. Znatno broj glasova odneli su disidenti ove stranke, koji su se kandidovali sa odvojenim listama i dobili 7 od 91 staroradikalnih poslaničkih mandata. U skupštini su insistirali na antivladinom stavu i nazivajući sebe "radikalnim protestantima", objašnjavali da je uzrok njihove pojave bila "najnemoralnija koaliciona vlada". U predsedniku Milovanoviću videli su nastavak politike "tolerancije opozicije" i tražili su da Radikalna stranka, koja je zajedno sa njima dobila 91 mandat, formira vladu koju će svi oni podržavati. "Naš radikalni narod... traži radikalni režim", bili su jasni "radikalni protestanti".⁷⁸ Tek dolaskom N. Pašića na čelo vlade, krajem avgusta 1912, staroradikalni disidenti su se više-manje disciplinovani.

Najznačajnije obeležje izbornih rezultata 1912. bilo je, nesumnjivo, novi pad Samostalne stranke u biračkom telu. O tome se u vanrednom sazivu skupštine dosta raspravljalo i pojedini stranački prvaci, iako uopšteno, dotakli su se pravih uzroka ove značajne političke činjenice. U pitanju je, naime, bio profil stranke koja se na višegodišnjem putu traganje za sopstvenim identitetom kretala između izvornog srpskog radikalizma i klasične građanske levice, približavajući se povremeno čak i levici socijalističke provenijencije. Dosta dugo, samostalski prvaci su verovali da će, uz sasvim slabe socijaliste, a kombinacijom agrarno-patrijarhalnog radikalizma i relativno modernog socijalno-ekonomskog programa oni biti jedina relevantna levica na srpskoj političkoj sceni. Prvi poraz su doživeli

⁷⁷ Po izbornom sistemu prema Ustavu od 1888. homogena vlada ni ovoga puta ne bi bila moguća. Da je u ovom pogledu, pak, poštovan Ustav od 1903, homogena vlada bi bila moguća, ali sa većinom od samo 2 poslanika.

⁷⁸ V. *Sten. bel.*, vanredni saziv 1912, s. 5 i 25. V, s. 10–11.

1906, kada je postalo jasno da su radikalske mase, u znatnoj većini, sa ili bez vere u izvorna načela Stranke, srpski radikalizam definitivno vezale za ličnost svog istorijskog vođe, N. Pašića. Posle toga, samostalsko vođstvo, naročito preko svog ideologa, J. Prodanovića, više nego dotad, insistiralo je na modernom shvatanju demokratije kao socijalne a ne samo više političke kategorije, i podvlačilo svoju ideološku i političku privrženost solidarizmu. Prodanović je 1908. sa zadovoljstvom konstatovao da "najbolji i najugledniji socijalisti... dolaze k nama", a D. Joksimović je tvrdio da samostalci "donekle ostvaruju socijalistički program".⁷⁹ Stoga su već prvi nagoveštaju Socijaldemokratske stranke da će se na narednim izborima okrenuti selu, učinjeni skupštinskim govorom Triše Kaclerovića decembra 1909, kod samostalaca izazvali zebnju i otpor,⁸⁰ a po Kaclerovićevom svedočenju, u izbornoj kampanji 1912, protiv socijalista je od strane samostalaca vođena veoma nekorektna agitacija.⁸¹ Izborni poraz koji su doživeli 1912, upravo od socijalista, bio je nov ozbiljan udarac koji je pokazao opravdanost svojevremenih upozorenja da će Stranka zajedničkom vladavinom sa staroradikalima izgubiti "raison d'être".⁸² Razumevši sa koje su strane ovoga puta dobili odlučujući udarac, stranački prvaci, naročito oni na krajnjoj levljici, pozabavili su se socijalno-ekonomskom sadržinom stranačkog praktično-političkog programa. Uspeh socijalista na selu Jovan Skerlić je objašnjavao zanemarivanjem socijalno-ekonomskih problema sela i konstatovao da je "latentno osećanje jednog agrarnog pokreta tu". U Srbiji postoji raspoloženje za "jednu agrarnu partiju", a ako bi do toga došlo, "vi biste videli kaka bi bila fizionomija današnje skupštine", upozoravao je Skerlić.⁸³ U istom pravcu razmišljao je i socijalistički poslanik Dragiša Lapčević, koji je, svestan uspeha svoje stranke na proteklim izborima, zaključio: "Prošlo je doba vaših partija koje su mogle za sobom voditi čitave mase. Prošlo je doba kada se buržoazija borila protiv ličnog režima...". Po Lapčeviću, u Srbiji je tad već bilo nastupilo doba socijalističke partije.⁸⁴

Stranačke borbe, utihle za vreme Balkanskih ratova, oživele su krajem 1913. i jedna od prvih manifestacija tog oživljavanja bio je zahtev svih opozicionih stranaka za novim izborima. Za metod borbe ponovo je

⁷⁹ V. *Sten. bel.*, vanredni saziv 1908, s. 390, 406.

⁸⁰ V. *Sten. bel.*, 1909–1910, s. 1069, 1070.

⁸¹ V. *Sten. bel.*, vanredni saziv, 28. V, s. 7–8.

⁸² V. nap. 65.

⁸³ V. *Sten. bel.*, vanredni saziv 1912, s. 70–73.

⁸⁴ *Isto*, 7. V, s. 8.

izabrana opstrukcija i početkom maja 1914. samostalci, narodnjaci i naprednjaci doneli su zajedničku odluku da prestanu sa učešćem u radu skupštine. Suočena sa stvaranjem opozicionog bloka, Pašićeva vlada je dala ostavku, ali joj je krajem maja mandat obnovljen, i to sa ciljem raspuštanja skupštine i sprovođenja novih izbora.⁸⁵ Glavni odbor Samostalne stranke odmah iza toga je doneo odluku da u cilju borbe "protv vlade i njene većine" Stranka, sa "narodnjacima i naprednjacima" u "opozicionom bloku", dalje ne učestvuje u radu skupštine, kao i da povede pregovore sa ovim strankama "o zajedničkom radu za slučaj novih izbora".⁸⁶ Na konferenciji Samostalne stranke održanoj početkom juna u Beogradu povodom predstojećih izbora, na predlog M. Draškovića, jednoglasno je usvojena odluka o stupanju u izborni sporazum sa Narodnom i Naprednom strankom "svuda gde je taj sporazum potreban i moguć".⁸⁷ Tako je poslednji čin jedanaestogodišnje parlamentarne igre u predratnoj Srbiji bio ujedinjenje svih opozicionih stranaka (izuzev socijalista) protiv stranke Pašićevih radikala. Rezultat je, naravno, nemoguće sa pouzdanošću predvideti, ali nije bez osnova pretpostaviti da bi novo stranačko pregrupisanje na narednim izborima Srbiji donelo koalicionu vladu prema kojoj bi se najveća, Radikalna stranka našla u opoziciji.

Dinamika stranačkog života bila je vrlo živa i daleko je iza sebe ostavljala proces šire političke pluralizacije. Dok je stranački sistem za jedanaest godina parlamentarnog života evoluirao od praktično jednostranačkog, preko dvostranačkog do višestranakačkog,⁸⁸ dotle se dublja politička podela, fiksirana još u doba Obrenovića, na radikale i "antiradikale", zadržala kroz celo razdoblje u približno istom međusobnom odnosu, o čemu svedoči potpuno odstustvo pomeranja biračkog tela između ove dve političke grupacije. Tek pred sam kraj pojavili su se prvi ozbiljniji znaci političke pluralizacije. Jedan od njih bio je osipanje glasačkog tela samostalnih radikala u korist Socijaldemokratske stranke, koje je svedočilo o jasnijoj i modernijoj političkoj artikulaciji onog dela javnog mnjenja koje je bilo blisko levljici. Nov značajan momenat predstavljala je odluka

⁸⁵ V. Vučković, J. Vojislav, "Unutrašnje krize u Srbiji i prvi svetski rat", *Istorijski časopis*, XIV-XV, 1965, s. 187–188.

⁸⁶ V. "Zapisnici glavnog odbora Samostalne radikalne stranke", zapisnik sa sednice od 30. V 1914, ASANU, 13252.

⁸⁷ *Isto*.

⁸⁸ Raspoloživa istoriografska literatura jedinstvena je u oceni partijskog sistema u Srbiji u celom razdoblju do 1914, kao dvopartijskog. V. Milivoje Popović, *Borbe za parlamentarni režim u Srbiji*, Beograd 1939, s. 93. V. i: *Istorija srpskog naroda*, VI-1, s. 193.

Samostalne stranke da povodom izbora zakazanih za avgust 1914. stupi u zajednički opozicioni blok sa strankama koje su sebe otvoreno kvalifikovale kao "antiradikalne". Kakav bi bio odgovor samostalskog glasačkog tela teško je predvideti, ali je elita stranke očito, tada prvi put, procenila da je jasna i odlučna distanca prema režimu pre Majskog prevrata postepeno prestaje da bude jedini kriterijum političkog opredeljenja.

9.

Vojna elita i civilna vlast u Srbiji 1903–1914. godine*

Već letimičan pogled na istoriju odnosa civilnih i vojnih vlasti u Srbiji i Jugoslaviji pruža onespokojavajuću sliku. Od vremena kada je, nakon Berlinskog kongresa, ustanovljena moderna stajaća srpska vojska, teško da se može naći – kako u vremenu samostalnog državnog života Srbije tako i u njenom jugoslovenskom iskustvu – i jedan režim u kojem je primat civilne nad vojnom vlašću bio neupitan. Naprotiv, aktivna uloga vojske u politici pokazuje se kao konstanta moderne istorije Srbije i Jugoslavije i predstavlja jedno od njenih najmarkantnijih obeležja, naročito u XX veku. Njoj nisu odolevali ni oni režimi koji se na institucionalnoj ravni mogu odrediti kao parlamentarno-demokratski.

Ta uloga – koja nije uvek bila jednako vidljiva pa ni jednako značajna – imala je dva lica koja su se naizmenično pokazivala. Jedno je vojsku predstavljalo kao glavni oslonac režima i zvanične državne ideologije, dok se u drugom ona pokazivala kao samostalni politički činilac koji na sebe preuzima kreativnu ulogu u formulisanju nacionalno-političkih ciljeva. U pojedinim epohama bila je istaknutija uloga aktivnog čuvara režima odnosno državne ideologije, u drugima, pak, njena samostalna politička uloga, ali često su se dve uloge tako preplitale da ih nije lako razlučiti.

Specifičnost i svojevrsan paradoks predstavlja okolnost da se između snage militarističkih tendencija i njihovog realnog značaja, s jedne, i karaktera institucionalnog poretka, s druge strane, ne može ustanoviti neposredna povezanost i međuzavisnost. Niti je autoritarni poredak rodno

* Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Uloga elita 3. Zbornik radova. Urednik dr Latinka Perović. Izdanje autora. Za izdavača Dubravka Stojanović. Beograd, 2003.

mesto srpskog militarizma, niti je liberalizacija ustavnog poretka i demokratizacija političkog života nužno uspostavljala prepreku njegovom bujanju. Istorija srpskog militarizma svakako nije razdvojiva od istorije srpske autoritarnosti, ali bar isto toliko ona je nerazdvojiva od istorije srpske demokratije. U autoritarnim režimima, militarističke tendencije oslanjale su se na vladajuće elite, odnosno autokratske vladaoce; u demokratskim, one su tražile i pronalazile dublje uporište – u širim krugovima političke elite, uz ili nasuprot podršci vladajućih, među politički uticajnim intelektualcima, pa i u najširoj javnosti.

Ovaj specifični "demokratizovani" vid militarizma, koji počiva na savezu vojnih, političkih i intelektualnih elita i traži podršku javnosti, prvi put je u Srbiji jasno artikulisan u njenom parlamentarno-demokratskom iskustvu 1903–1914. godine, i svoje najdublje izvorište pronalazilo je u dominantnom, tako reći konsenzualnom političkom opredeljenju za rat kao način rešenja srpskog nacionalnog pitanja.

U pitanju je epoha vladavine kralja Petra I Karađorđevića koja je u kolektivnom pamćenju dvostruko zapisana: kao doba uspešne realizacije srpskih teritorijalnih pretenzija i istorijskog "pokajanja Kosova", s jedne, i kao "zlatno doba" srpske demokratije, s druge strane. Poduprta odgovarajućim ocenama istoriografije – koja je, istovremeno, decenijama sistematski izbegavala da srpsko demokratsko iskustvo ovog doba podvrgne ozbiljnim istraživanjima i sagleda ga u njegovim unutrašnjim protivrečnostima i ograničenjima – predstava o razdoblju 1903–1914. ostala je lišena kontroverzi i s vremenom je dobila obeležja modernog političkog mita. Njegova suština leži u percepciji srpske državne ideje kao izvorno i neupitno demokratske, zbog čega u njoj ekspanzionistička nacionalna politika i parlamentarna demokratija ne stoje u protivrečnosti nego, naprotiv, u harmoniji. Upravo zato, u održavanju mita o "zlatnom dobu" srpske demokratije, značajno mesto zauzima prenebregavanje, neretko i izričito negiranje činjenice da je politički režim u Srbiji ovog doba bio izložen ozbiljnom procesu militarizacije.

*

* *

Serijom ubistava na srpskom kraljevskom dvoru, od kojih su najbrutalnija bila ona počinjena upravo nad kraljem i kraljicom 11. juna (29. maja po Julijanskom kalendaru) 1903. godine, grupa oficira zaverenika izvršila je prevrat poznat pod nazivom Majski prevrat. Ubistvom poslednjeg vladara iz dinastije Obrenović, kralja Aleksandra, okončana je u Srbiji

epoha jake vladalačke vlasti. Na presto je – najpre javno podržan od vojske, a potom izabran od narodnog predstavništva – kao novi kralj Srbije i osnivač nove dinastije, stupio Petar Karađorđević. Ponašajući se kao revolucionarna konstituanta, skupština, sazvana odmah nakon ubistva, uslovlila je kraljevsku krunu Petra Karađorđevića njegovim pristankom na Ustav o kome je prethodno samostalno odlučila. Bio je to neznatno izmenjen Ustav iz 1888, ukinut državnim udarom kralja Aleksandra 1894. godine. Sačinjen po ugledu na belgijski ustavni obrazac, Ustav iz 1888, odnosno Ustav iz 1903. godine, poznat je kao najliberalniji od svih ustava koje je Srbije imala u svojoj istoriji. Njime je bilo usvojeno parlamentarno načelo što je donelo veliku, istorijsku pobjedu najjačoj političkoj stranci u istoriji Srbije – Radikalnoj stranci. Usledila je dugogodišnja vladavina radikala – podeljenih od 1904. godine u dve stranke, Radikalnu i Samostalnu radikalnu stranku – tokom koje će Srbija steći svoje najznačajnije iskustvo sa institucijama parlamentarne demokratije.

I kruna Petra Karađorđevića i politički poredak u celini temeljili su svoj legitimitet na volji suverenog narodnog predstavništva. Ta je okolnost bila podvučena procedurom izbora novog kralja koja je iznova potvrdila da izborna načela u srpskom monarhizmu ima prednost u odnosu na nasledno.¹ Zajedno sa nasiljem (pri smeni na prestolu), koje ni samo nije bilo bez korena u tradiciji srpskog monarhizma, to je bilo novo svedočanstvo o odsustvu svake ideje o božanskom ili istorijskom pravu kao izvoru legitimiteta vladalačke vlasti u Srbiji. "Niko od nas ne veruje da Kralj svoju vlast ima s neba i od Boga... Po našim pojmovima, u dolasku Petra za kralja ima isto toliko božanskog prava koliko i u dolasku g. Pašića za Predsednika Ministarstva" – objašnjavao je skupštinski šef liberala Voja Veljković demokratsko izvorište vladalačke vlasti u Srbiji, relativizujući time samo monarhijsko načelo kao takvo.² Što se, pak, tiče nasilne smene na prestolu, ona je 1903. bila praćena brutalnošću koja nije mogla ostati bez odgovarajućih posledica po monarhijsku svest, dodatno je učvršćujući u predstavi da vladalac u Srbiji nije neprikosnoven. "Posle 29. maja, Dana

¹ Svi vladari, izuzev Mihaila i Aleksandra Obrenovića, došli su na presto putem izbora. (Đ. Tasić, *L'histoire constitutionnelle de la Serbie*, "Revue d'histoire politique et constitutionnelle", 1–1938, s. 236–237). Izborni princip kao važno obeležje srpskog monarhizma istakli su i drugi pisci. (Marko Cemović, "Ustavni vladalac" (povodom "Političkih studija" g. Živojina Perića), *Delo*, 48/1908, s. 345; Nikola Stojanović, *La Serbie d'hier et de demain*, Paris 1917; M. Vladislavljević, "Développement constitutionnel de la Serbie", *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*, 1/1938).

² *Stenografske beleške rada Narodne skupštine Srbije 1903–1914*, (dalje: *Sten. bel*), 1907–1908, 5. II 1908, s. 20–21.

kada je Srbija videla da je jedan vladar (pa ma kakav on bio) poleteo glavačke kroz prozor, sa neprikosnovenošću i prestižom monarhovim (je) svršeno." "I da monarhija u Srbiji živi još 1000 godina, vladar ne može više dostići raniji prestiž", bio je uveren prvak Napredne stranke Pavle Marinković.³

I kraljevska vlast Petra Karađorđevića – budući bez sopstvenog izvornog legitimiteta – ali i politički režim u celini, trebalo je, dakle, da se zasnivaju isključivo na volji suverenog narodnog predstavnštva. Formalno gledano, to je bilo tako. Stvarno, međutim, i kralj i pobednička većina bili su dužnici vojske koja se samom činom prevrata istakla kao politički faktor *par excellence*. Što je bilo najznačajnije, vojska nije ostavljala mesta sumnji da je prevrat razumela tek kao početak a nikako kao kraj svoje političke uloge.

Iako su odmah nakon izvršenog ubistva vlast nominalno prepustili legalnim institucijama – prema nekim izvorima nevoljno⁴ – zaverenici, koji su preuzeli najznačajnije položaje u vojsci, odlučili su o sastavu nove vlade vodeći računa da se u njoj nađu u odlučujućem broju ili sami zaverenici ili političari koji su sa ovim stajali u bliskoj vezi.⁵ Docnije, kritičari vladajućeg režima stalno će se vraćati na 29. maj objašnjavajući njegove neuspehe time što su zaverenici tada, pri konstituisanju režima "zgrabili sve u svoje ruke".⁶ Samo narodno predstavnštvo bez rezerve se solidarizalo sa zavereničkim činom, deklaracijom kojom se "prihvata i s oduševljenjem pozdravlja novo stanje, ... i složno i jednodušno proklamuje potpuna zajednica osećanja između srpskog naroda i celokupne srpske vojske".⁷ Vladi, pak, koju su sastavili zaverenici, narodno predstavnštvo je dalo puno poverenje. Tako je

³ *Sten. bel.*, 1907–1908, 12. II 1908, s. 197.

⁴ Francuski poslanik je javljao da neki izvori svedoče kako su oficiri, kujući zaveru, bili skloni vojnoj diktaturi, ali da su naknadno od toga odustali, verovatno pod uticajem civilnih zaverenika. Docnije, krajem 1903, suočeni s teškoćama u svojim nastojanjima da nad kraljem ostvare apsolutnu kontrolu, oni su, prema ovim izvorima, pretili da će se, u koliko ostanu bez podrške kraljve, vratiti svojim prvobitnim namerama. *Ministère des affaires étrangères, Archives diplomatiques (Paris), Serbie, Nouvelle série, Politique intérieure et question de dinastie 1897–1914* (dalje: MAE-AD), vol. 3, No. 151, 15. XII 1903.

⁵ V. o tome savremenici: S. Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883–1903*, Beograd 1912, s. 240. Ž. Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, I-IV, Beograd 1923–1925, s. 335, kao i D. Vasić, *Devetsto treća (Majski prevrat)*, Beograd 1925, s. 121).

⁶ P. Marinković, *Sten. bel.*, vanr. saziv za 1906, 22. VII 1906, s. 396–397.

⁷ *Sten. bel. za 1903. (O izboru kralja i donošenju ustava – dalje: O izboru kralja)*, s. 6–7, 12–13.

novi režim na samom svom početku dobio "parlamentarnu formu" u kojoj su ulogu vladaoca stvarno vršili oficiri-zaverenici iza kojih je stajala vojska.

Time su u same temelje novog poretka ugrađene dve međusobno duboko protivrečne i konfliktne političke tendencije – jedna, ustavno-demokratska, i druga, militaristička. Taj svojevrtni dualizam vlasti suštinski će određivati političku realnost nastalu u Srbiji prevratom iz 1903. godine. Ključno pitanje novog režima, postavljeno na samom početku, bilo je pitanje prevlasti između civilne i vojne vlasti. Savremenici su ga nazvali "zavereničkim", podrazumevajući pod njim sve manifestacije vanustavne političke moći i uticaja koje su poticale iz zavereničkih krugova. Pravi značaj "zavereničkog pitanja" bio je u tome što su zaverenici, preuzevši ključne položaje u vojsci, postali samo jezgro njene elite – što je, dakle, iza zaverenika i njihovih političkih ambicija stajala vojska. Ovo pitanje ostaće otvoreno tokom celog razdoblja i, ispoljavajući se u različitim formama, sve više će se razrešavati u korist vojne vlasti.

Tokom prve tri godine, politički uticaj vojske išao je uglavnom preko kralja nad kojim su zaverenici imali punu kontrolu. S vremenom, ovi će se sve više od kralja okretati ka širim krugovima političke elite. U uslovima snažnog nacionalizma i neprekidnih priprema za nove ratove, rasli su značaj i ugled vojske u društvu, a sa tim i njene političke ambicije. Neposredan uticaj na ustavne institucije vlasti ona je u ovom razdoblju vršila na prvom mestu preko ministra vojske koji je uvek biran iz redova najviših aktivnih oficira. Ali pravi oslonac za svoje političke ambicije vojska je dobila u partijskim elitama, uglednim i uticajnim intelektualcima i, konačno, u najširem javnom mnjenju. To je podsticalo militarizaciju društva, u kojem su individualne slobode i ustavnost ionako imale plitke korene i lako gubile bitku u konkurenciji s idejom nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja.

Vladalačke prerogative Petra Karađorđevića u rukama zaverenika

Da otvoreno uđu u političku bitku, na zaverenike je odlučujuće uticala spektakularna izborna pobeda radikala na prvim parlamentarnim izborima, koja je donela porast političkog autoriteta skupštine. Vlada, koju su nakon izbora formirali tada još uvek jedinstveni radikali, imala je za sobom tako reći celu skupštinu: od 160 poslanika, samo njih devetnaest je stajalo u opoziciji. Bio je to ozbiljan znak pomeranja težišta političkog života ka skupštini, i zaverenici su ovo s razlogom razumeli kao pretnju

sopstvenim političkim pretenzijama. Bez otvorenog rušenja tek uspostavljene ustavnosti,⁸ nominalno izvan sistema vlasti, oni su na tok političkog života najefikasnije mogli uticati preko kralja čije su moćne ustavne ingerencije podrazumevale i mogućnost uticaja na sudbinu vlade.

Dobivši krunu iz ruku oficira čijom je zaslugom njegov prethodnik "poleteo glavačke kroz prozor", uz predstavničko telo koje mu je jasno stavilo do znanja da kraljevsku vlast smatra sebi potčinjenom, Petar Karađorđević je bio izložen i glasinama o manipulacijama sa srpskim prestolom. Uz sve to, njegov povratak u Beograd bio je praćen upadljivom ravnodušnošću građanstva.⁹ U takvim okolnostima, on se nije mogao osećati sigurnim u svojoj novoj ulozi, što ga je navelo da se u potpunosti osloni na zaverenike kojima je odmah dodelio ključne položaje i na dvoru i u vojsci. Kralj "je svoju sudbu potpuno vezao za sudbinu zaverenika. On će s njima da stoji i da pada", zapisao je u svom dnevniku, mišljenje jednog svog prijatelja, Pera Todorović.¹⁰ A francuski poslanik u Beogradu je, u jednom od svojih brojnih, inače vrlo analitičnih i preciznih izveštaja o političkoj situaciji u Srbiji nakon prevrata, zaključio: "Kralju će biti potrebna velika energija, koju izgleda nema, ili nezavisnost, koju takođe, izgleda, nema, da bi prekinuo s onima koji su ga doveli na presto."¹¹

Francuski poslanik je bio u pravu kada je iskazao nevericu u sposobnost Petra Karađorđevića da se u vršenju vlasti vladara otrgne uticaju zaverenika. Nad njim, kao ustavnim činiocem, s ciljem političkog arbitriranja, vlast su preuzeli zaverenici, ili – kako ih je politička javnost ubrzo prozvala – "neodgovorni činioci". Njihov pritisak na kralja Petra da svoje vladalačke prerogative upotrebljava shodno njihovim političkim interesima bio je otvoren i bezobziran, poprimajući na momente razmere pravog nasilništva.¹² Vlast se na taj način praktično našla u rukama vojske.

⁸ Prema nekim izvorima zaverenici su ubrzo nakon prvih izbora počeli da razmatraju i mogućnost nasilnog obaranja vlade, pa čak i uvođenja vojne diktature. Tu mogućnost, kako izgleda, nije isključivao ni sam kralj. (V. izveštaje francuskog poslanika, MAE-AD, vol. 3, 29. IX 1903, No 138 i 15. XII 1903, No 151).

⁹ Kralju je, pri dolasku u Beograd, jedinu dobrodišlicu, pored zvanične, priredila vojska. Narod je bio sasvim ravnodušan. (V. izveštaj francuskog poslanika od 14. VI 1903, MAE-AD, vol. 3, No 35). Ovakav odnos prema kralju Petru trajao je relativno dugo. Godišnjica njegovog dolaska na presto proslavljena je bez entuzijazma, u najvećoj hladnoći, javljao je francuski poslanik. (MAE-AD, vol. 4, No 64, 16. IV 1904).

¹⁰ Pera Todorović, *Dnevnik*, priredila Latinka Perović, Beograd 1990, s. 376.

¹¹ MAE-AD, vol. 4, 18. I 1904, No 4.

¹² Jedan od takvih slučajeva, često pominjan u onovremenoj političkoj javnosti, bilo je prisiljavanje kralja da povuče svoje već potpisane i u javnost poslate ukaze o postavljenju

Politička sprega vojske i vladara sama po sebi nije bila nešto novo u političkom životu Srbije. Ipak, Majskim prevratom je u ovom pogledu napravljen važan zaokret. U odnosu na razdoblje vladavine Obrenovića, između krune i vojske izmenile su se uloge. Vojska je dotad obezbeđivala podršku politici dvora i predstavljala je glavno oružje lične vladavine krune. Nakon ubistva poslednjeg Obrenovića, vojska, u kojoj su zaverenici preuzeli sve ključne položaje, sama je postala politički činilac potčinjavajući sebi krunu i preuzimajući njene ustavne prerogative vlasti. Ukratko, pod Obrenovićima, vojska je u političkom životu stajala pod vlašću kralja, a dolaskom na presto Petra Karađorđevića, postalo je obrnuto.

Unutarradikalska stranačka podela olakšala je intervenisanje kralja u dnevno-politički život, jer su izuzetno zaoštreni odnosi dveju radikalnih stranaka, približno iste snage, stvarali pogodno tle za političku arbitražu dvora. Čim je, s jeseni 1904, obrazovanjem prve homogene staroradikalske vlade na čelu sa Nikolom Pašićem, pokrenuto prvo ozbiljno političko pitanje – pitanje zajma za naoružanje – pokazalo se da zaverenici pretenduju na odlučujuću, a ne na bilo kakvu političku ulogu u zemlji. Prva žrtva je bila vlada Nikole Pašića koja je, iako većinska, odlukom kralja morala da ode jer se na pitanju državnog zajma razišla sa zaverenicima.¹³ Do leta 1906, kada su se staroradikali konačno konsolidovali kao većinska stranka, parlamentarna praksa u Srbiji bila je obeležena stalno rastućom političkom ulogom kralja. Ministarske krize nizale su se jedna za drugom i sve su se razrešavale na dvoru, a ne u skupštini. Iza svake odluke kralja, međutim, stajala je volja zaverenika. Ukratko, pod pritiskom zaverenika kralj je postao aktivni činilac parlamentarne igre – u svoje ime, ali za njihov račun. Ta činjenica je iz dana u dan postajala sve vidljivija, između ostalog i stoga što zaverenici nisu ulagali mnogo truda da je drže izvan vidokruga javnosti.

S oživljavanjem parlamentarnog života pitanje položaja zaverenika kao vanustavnog faktora političke vlasti postavljeno je na dnevni red. Političke stranke su počele da ih identifikuju kao ozbiljnu smetnju učvršćivanju ustavnosti i da ih kao takve sve češće podvrgavaju javnoj kritici. "Uticaj neodgovornih činilaca neosporan je. On se vidi, on se oseća.

kraljevih adutanata i ordonansa, a potom i maršala Dvora. Ovo brutalno poništavanje ustavne uloge ministara, zaverenici su – kako se govorilo – propratili cepanjem kraljevih ukaza. (V. *Narodni list*, br. 232/27. VIII 1903. V. i izveštaj francuskog poslanika, od 15. XII 1903, MAE-AD, vol. 3, No 151).

¹³ V. šire: Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji 1903–1914*, Beograd, 1998.

Za ovo nekoliko godina pojedini kabineti i pojedini ministri padaju pod uticajem neodgovornih činilaca" koji "faktički vršljaju po ovoj zemlji" – upozoravao je u skupštini socijalista Dragiša Lapčević čija je stranka, zajedno s Naprednom, bila najoštriji i najprincipijelniji kritičar militarizma u Srbiji posle Majskog prevrata.¹⁴ Kritiku sličnu Lapčevićevoj uputili su i poslanici ostalih stranaka, uključujući i radikale – stare ili samostalne, zavisno od toga da li su se nalazili na vlasti ili u opoziciji. Štaviše, Pašićeva staroradikalska vlada bila je prva koja je, 1905. godine, odstupivši pred zaverenicima u korist manjinske vlade samostalnih radikala, zazvonila na uzbuenu. "Neodgovorni činiooci... podnose kontu srpskoj državi da im se isplati ono što nisu zaslužili... ta konta je je teška i gadna. Ona čak ide i protiv obraza najvišeg činiooca", rekao je povodom odlaska svoje stranke s vlasti jedan staroradikalni poslanik.¹⁵

Postavljanje na dnevni red pitanja autonomije ustavnih institucija u odnosu na "neodgovorne činioce" imalo je još jednu, veoma značajnu dimenziju. Održavanje kraljeubica na važnim položajima u državi – u vojsci i na dvoru – predstavljalo je, naime, izvor ozbiljnih komplikacija koje je novi poredak imao na spoljnopolitičkom planu. Hladnoća evropskih diplomatija, koja se iskazivala bojkotom novog kralja, bila je u slučaju Velike Britanije dovedena do kraja. Velika Britanija je, naime, odbijala da prizna novi režim, uslovljavajući obnavljanje diplomatskih odnosa penzionisanjem nekolicine oficira koji su neposredno učestvovali u zločinu. Opasnost za zaverenike je, dakle, proisticala iz činjenice što je njihov položaj u državi bio osporen ne samo iznutra, u međupartijskoj utakmici, nego i spolja, na diplomatskom planu. Otvaranje pitanja diplomatskog priznanja značilo je i potezanje pitanja daljeg opstanka zaverenika na visokim državnim položajima. Kao i unutrašnjopolitičku, tako je i ovu, spoljnopolitičku dimenziju "zavereničkog pitanja", opozicija stavila na dnevni red za vreme vlade samostalnih radikala 1905. godine.

Ta okolnost uticala je, s jedne strane, na zaverenike da u svojim nasrtajima na legalne institucije sistema postanu još nervozniji i otvoreniji, ali s druge strane, i na političke stranke da u svom otporu postanu odvažnije, jer su se u odbrani sopstvenih interesa mogle pozvati na interes države. Pozicije dve strane bile su u izvesnom smislu izjednačene. Vlast se nije mogla osvojiti bez odobrenja zaverenika, ali je odsustvo podrške velikih sila predstavljalo rizik za poredak u celini, pa time i za izuzetan

¹⁴ *Sten. bel.*, 1905–1906, 9. XII 1905, s. 989.

¹⁵ *Sten. bel.*, 1905–1906, 17. X 1905, s. 186.

položaj u državi koji su zaverenici u tom poretku osvojili. Gotovo godinu dana, na pitanju penzionisanja nekolicine oficira išlo se iz jedne u drugu ministarsku krizu, kralj je pokazivao potpunu nemoć, ne uspevajući da održi čak ni privid autonomnog ustavnog činiooca pred zaverenicima, potpisivao ukaze o njihovom penzionisanju da bi ih potom pod njihovim pritiskom povlačio – sve dok između vojnog vrha i šefa starih radikala, Nikole Pašića, nije postignuta pogodba. Pašić je dobio mandat za sastav manjinske vlade, a zauzvrat prihvatio ulove zaverenika u pogledu penzionisanja, na koje aktuelna vlada samostalnih radikala nije htela pristati. Nakon toga, diplomatska strana "zavereničkog pitanja" je tako reći trenutno skinuta s dnevnog reda. Kralj je konačno potpisao ukaz o penzionisanju petorice oficira-zaverenika i u maju 1906, tri godine nakon ubistva poslednjeg Obrenovića, obnovljeni su diplomatski odnosi s Engleskom.¹⁶

Zaverenički ulovi koje je Pašić prihvatio bili su višestruki: od materijalnog obeštećenja, preko javnog iskazivanja zahvalnosti za "novu žrtvu prema otadžbini", do ustupaka u pogledu njihovih ambicija da nastave sa uticajem na legalne institucija vlasti. Ukazom kojim su penzionisani, zaverenicima je izražena zahvalnost i dodeljene su im izuzetne penzije za "predusretljivost" koju su pokazali.¹⁷ Takođe, Pašić je ispunio i treći uslov, pristavši da u vladu, kao ministra vojnog, primi generala Radomira Putnika, koji je od početka uživao snažnu podršku zavereničkih krugova u vojsci, a u vreme ulaska u Pašićevu vladu već je imao bliske veze sa Apisom.¹⁸

"Mi ih nismo mogli zadovoljiti, jer nismo hteli priznati njihovu svemoć. Nismo hteli ni mititi ni moliti. Nalazili smo da je vlada starija" – objašnjavali su samostalci svoj neuspeh u pokušaju obnavljanja diplomatskih odnosa sa Engleskom.¹⁹ Jovan Žujović, pak, koji je kao ministar inostranih dela u vladi samostalnih radikala bio prvi koji je ministarskim položajem platio pokušaj da oficire-zaverenike udalji iz aktivne službe, prepustivši svoje mesto u vladi pukovniku Antoniću, sledećim rečima je prokomentarisao razrešenje trogodišnje diplomatske

¹⁶ Tekst ukaza v. u: *Srpske novine*, br. 110/17. V 1906.

¹⁷ Samostalci su tvrdili da su radikali zaverenicima tada pored izuzetnih penzija dali i mito. (*Odjek*, br. 134/12. VI 1908).

¹⁸ Odmah posle Majskog prevrata, zaverenici su počeli da vrše pritisak da se generalu Putniku dodeli najviši položaj u vojnoj hijerarhiji – položaj načelnika Generalštaba. (D. Vasić, *Devetstotreća.*, s. 195). V. i Mekenzi D., *Apis*, Gornji Milanovac 1989, s. 68. i Kazimirović V., *Nikola Pašić i njegovo doba 1845–1926*, I-II, Beograd 1990, II, s. 257.

¹⁹ *Odjek*, br. 156/8. VII 1908.

krize: "Hvala im (zaverenicima – prim. O.P.O.), jer da oni nisu hteli sići sa svojih položaja – za ovoga carstva ne bi bilo sile, koja bi ih otud skinula".²⁰

Istorijat borbe za penzionisanje petorice oficira u punoj svetlosti je pokazao veliku političku moć koju su zaverenici imali pod novim režimom. Vlada ih je morala "moliti" i nagrađivati da bi pristali da odu u penziju. Zašto? – pitao je jedan od naprednjačkih prvaka, Pavle Marinković, interpelacijom o vladinom ukazu upućenom predsedniku vlade. Zato, odgovarao je Pašić na interpelaciju, jer "oficiri o kojima je reč stoje u prvim redovima po svojoj sposobnosti i ispravnosti... jer su se ponovo rešili na žrtve... učinili nove usluge otadžbini".

Primedbom da je ovaj Pašićev iskaz dokaz da su zaverenici – koje je on, inače, smatrao "zločincima" – pune tri godine bili uzrok prekida odnosa sa "najsilnijom državom u Evropi", Marinković je otvorio jednu od najsadržajnijih parlamentarnih rasprava o "zavereničkom pitanju" kao ključnoj slabosti novog poretka. Bez dotad uobičajenog ustručavanja i eufemije, "zavereničko pitanje" je precizno definisano kao problem militarizma koji pretilo da sruši ustavni poredak u zemlji. Tom raspravom, naprednjaci – dotad u skupštini skoro nečujni i u političkom životu, u celini, prilično beznačajni, a od 1906. godine nanovo stranački organizovani – obeležili su svoj povratak u aktivnu politiku i ulazak u parlamentarnu borbu. Govori koje su tom prilikom održali njihovi prvaci, Vojislav i Pavle Marinković, imali su zapravo programski karakter i u njima je borba za prevlast civilne nad vojnom vlašću u Srbiji nakon Majskog prevrata imala centralno mesto.

Ukaz o penzionisanju zaverenika predstavljao je, po Vojislavu Marinkoviću, poražavajuće "priznanje vlade da sem Kraljevske Vlade, koja se oslanja na narodno predstavništvo... postoji u ovoj zemlji i jedna druga vlast, čija je predusretljivost kraljevskoj vladi potrebna, pa da može izvršiti čak i jedan prost činovnički ukaz". "To više nije bio predstavnički režim, nego režim pronuncijamenta", a skupština i vlada su tu da zaklanjaju "sve manifestacije te okrutne sile". "Mi smo za postojanje te sile znali i pre tog ukaza, ali je... to sad i zvanično majskim ukazom potvrđeno". Sve u svemu, "prevlasti građanske vlasti nad vojnom... danas nema", zaključio je Voja Marinković.²¹

Konstatujući da su u Srbiji "sve građanske vlasti samo lutke u rukama vojske", Pavle Marinković je naveo dokaze. Oficiri-zaverenici su

²⁰ *Sten. bel.*, 1906–1907, 15. III 1907, s. 3581.

²¹ *Sten. bel.*, vanredni saziv za 1906, 22. VII 1906, s. 400.

"pre godinu i po dana naterali g. Pašića, kao šefa vlade, na onu strahovitu izjavu: 'Suditi zaverenike, to je suditi celu Srbiju', ali su ga i pored te izjave posle mesec dana zaverenici 's vlasti oterali'. Pod samostalcima – nastavljao je Marinković – oni su svoju moć pokazali kad su 'onako gluvo oterali g. Žujovića i najzad kad su oborili samostalce i ponovo doveli g. Pašića na vladu'. 'Njihova namera da 'ubistvom zasnuju nekakvu svoju politiku' ostvaruje se i 'oni dovode stranke i ljude na vlast'. Otkud potiče ta njihova 'sila i snaga'? Otud, objašnjavao je Marinković, što su im radikali, stari jednako kao i samostalni, dali 'posle katastrofe jedno priznanje... i odatle oni crpu svu svoju snagu'. Zato, želeći 'iskreno da se u Srbiji utvrdi parlamentarni sistem' – podvukao je Marinković svoje stanovište – on je uputio apel skupštini i vladi da učini sve da se vojsci oduzme 'njen politički karakter' i utvrdi 'ono veliko i neosporno načelo... da je građanska vlast starija od vojne'.²²

"Demokratsko" izvorište "zavereničkog pitanja"

Kraljeva lična slabost u odnosu na zaverenike nije bila ni jedini pa ni najvažniji izvor moći "neodgovornih činilaca". Naprotiv, zaverenici su postali politička sila već tokom rada konstituante, a svoj položaj institucije koja stoji iznad ustava i zakona, dugovali su na prvom mestu skupštini i vladi koje su se sve redom nalazile u rukama dveju radikalnih stranaka.

Izvršio prevrata od 29. maja od samog početka su bili suočeni s opasnošću od povratnog udara tzv. kontrazavereničkog pokreta. Odmah nakon prevrata, na inicijativu kapetana Milana Novakovića, deo oficirskog kora organizovao se sa zahtevom da se oficiri-zaverenici odstrane iz vojske i kazne kao krivci za krvavi zločin izvršen pod zakletvom oficirske vernosti, za "maroderstvo", za "obično ubistvo". Nastupajući sa sloganom "Mundire dole, oni ili mi", kontrazaverenici su ispunjenje svojih zahteva predstavljali kao uslova za "povraćaj autoriteta Vladaocu i zakonitoj vlasti", upozoravajući na pretenzije zaverenika da preuzmu političku vlast u zemlji, kao i na mogućnost da se Majski prevrat pretvori u "opasan presedan pronuncijamenta".²³

I van vojske, među političarima, bilo je onih koji su prevrat smatrali običnim zločinom. Za ove, prilično malobrojne političare, gotovo isključivo

²² *Sten. bel.*, vanredni saziv za 1906, 22. VII 1906, s. 394–397.

²³ Proglas kontrazaverenika, *Narodni list*, br. 232/27. VIII 1903. V. o tome više D. Vasić, n. D., s. 185–193.

pristalice Napredne stranke, Majski prevrat je bio politički pogrešno i moralno nedopustivo delo. Oni su bili uvereni da režim zasnovan na zločinu nema budućnosti i tražili su od vlasti da se ogradi od 29. maja. "Narod srpski će biti prinuđen da se pred Evropom i obrazovanim svetom očisti od 29. maja i da stane na ono gledište koje svi obrazovani narodi imaju o moralu", poručiće sa skupštinske govornice 1905. Svetimir Nikolajević, prvi koji je bezuspešno pokušao da raspravom u parlamentu pribavi legitimitet pitanju: da li je 29. maj bio revolucija, herojsko delo vojske izvršeno za spas srpskog naroda ili samo zločin, čije je počinioc, upravo radi spasa srpskog naroda i njegove države, trebalo kazniti.²⁴ Zavereničko delo je "i s gledišta zakonskog – legalnog – i s gledišta moralnog, prost zločin, a s gledišta političkog rđavo delo!", govorio je u istom duhu, godinu dana kasnije Pavle Marinković. "Nema heroizma gde 60 naoružanih ljudi kidišu da mučki premlate jednog čoveka, pošto su za njegovim stolom večerali!... Onoga dana, gospodo, kad se stane na to zemljište da je 29. maj rđavo delo, toga dana smo mi stali na pravilnu osnovu i povratili red u državi", smatrao je Marinković.²⁵ Najdosledniji i najuporniji u ovom stanovištu bio je Živojin Perić, koji je čak 1911. bio uveren da je "conditio sine qua non" za uspeh Srbije u Evropi njeno "desolidarisanje od majskog zločina... kojim su povređeni svi principi, i hrišćanski i moralni i pravni i politički".²⁶ Neumorni borac protiv zaverenika, Perić je sa svojim pristalicama, krajem 1905. obrazovao "Društvo za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja", koje je pokušavalo da i pravnim argumentima dokaže obavezu države da kazni zaverenike.²⁷

Marinković, Nikolajević, Perić, međutim, predstavljali su sasvim slabu manjinu. Pobednici, koji su predstavljali ogromnu većinu, stajali su upravo na suprotnom stanovištu. Za njih, Majski prevrat je bio revolucija. To je bila kvalifikacija događaja od 11. juna, koju je jednoglasno usvojila prva izabrana skupština, proglašavajući njegove izvršioce "istinskim revolucionarima, pravim apostolima slobode narodne..."²⁸ "Oni kojima je otadžbina preča od svega nisu zločinci, nego revolucionari" – bila je ocena

²⁴ *Sten. bel.*, 1905–1906, 11. X 1905, s. 96–97.

²⁵ *Sten. bel.*, vanr. saziv za 1906, 22. VII 1906, s. 396.

²⁶ *Sten. bel.*, 1911–1912, 14. XI 1911, s. 6–7.

²⁷ V. Ž. Perić, *O amnestiji u srpskom krivičnom pravu u vezi sa pitanjem o sudskoj odgovornosti zaverenika*, Beograd 1909.

²⁸ *Sten. bel.*, 1903–1904, 17. XII, 1903, I, s. 533.

29. maja koja je, praktično, imala karakter zvaničnog državnog stava.²⁹ "29. maj nije delo zavere, nego revolucije, a izvršioци toga dela nisu zaverenici nego revolucionari", nastaviće da ističu u skupštini predstavnici dveju radikalnih stranaka.³⁰ Stanovište o prevratu kao revoluciji biće zadržano do kraja. "Nije revolucija 29. maj; to je zločin!" – reći će u jednoj prilici, 1910, Živojin Perić. "Kad g. Perić tako govori, onda on ne zna šta je revolucija" – odgovoriće mu drugi čovek radikalne stranke, Stojan Protić.³¹

Pobednici su novo doba nazvali "novom erom", "svetlim stanjem". Vreme pre "revolucije" bilo je vreme neslobode, proganjanja i narodnih patnji, a prevrat "veliki događaj" posle kojeg je "stigao (je) brod Srbije k mirnom i tihom pristaništu ogrejanom suncem slobode i demokratije".³² Nakon "reakcionarne" i "izdajničke" epohe Obrenovića – govorili su – epohe u kojoj se "izmećarilo" Austriji i u kojoj je "kaput" vladao nad "gunjcem i opankom", "narod je u svojim pravcima krenuo napred zato što se osetio slobodan... nestalo je zlobe, zavisti, nestalo je partijskih strasti, ceo jedan narod počeo se osećati da živi kao jedan čovek. Ranije, Srbija je venula kao kakav cvet u ladovini gorskog oraha. Sad postoji jedinstvo između naroda i krune".³³

Istoriju koju su simbolisali Obrenovići trebalo je zaboraviti, a od nje upamtiti i u svesti sačuvati samo otpor koji su prethodnom režimu pružali radikali. "Sitničarske dušice htele bi da se čak i to zaboravi, da je Srbija pod jednim Obrenovićem postala nezavisna kraljevina", bio je komentar Pere Todorovića na brisanje datuma proglašenja kraljevine iz državnog kalendara.³⁴ Liberalima i naprednjacima odricao se bilo kakav udeo u uvođenju liberalnih institucija u Srbiju XIX veka, a Ustav od 1888, pa čak i liberalni zakoni naprednjačke vlade o slobodi i štampe i udruživanja iz 1881, predstavljani su kao isključivo delo Radikalne stranke. To što Srbija ima ustav i zakone koje "imaju samo najkulturnije i najslobodnije zemlje", "zasluga je, gospodo, samo radikalne stranke" – reći će doslovce radikalni prvak Miloš Trifunović 1912. godine. Radikalna stranka je

²⁹ Ljubomir Živković, tadašnji vođa samostalaca, *Sten. bel.* 1903–1904, 4. X 1903, s. 94.

³⁰ Samostalski poslanik, Milovan Lazarević, *Sten. bel.*, 1905–1906, 12. X 1905, s. 113.

³¹ *Sten. bel.*, 1909–1910, 18. V 1910, s. 3148.

³² Ugledni poslanik starih radikala, prota Milan Đurić, *Sten. bel.*, 1903–1904, 3. X 1903, s. 79.

³³ Samostalske novine, *Dnevni list*, 18. I 1910.

³⁴ *Pera Todorović*, *Dnevnik*, s. 419.

srpskom narodu "dala jedan slobodouman Ustav... pravo zbora i dogovora, ... slobodnu štampu i nezavisne sudove" – dodaje prota Milan Đurić. "Izgleda da" radikali "misle da u ovoj Skupštini nema živih savremenika onoga doba, kad su u kraljevini Srbiji postali i Ustav od 1888. i svi slobodoumni zakoni na osnovu kojih mi danas radimo u Narodnoj Skupštini", prokomentarišaće radikalsko izvrtanje neposredne prošlosti iz senke pobedničkog radikalizma, poslanici manjinskih stranaka, Liberalne i Napredne.³⁵ Da li će ikad Radikalna stranka prestati da "deli Srbiju na Srbiju starog i Srbiju novog režima", pitao se s vidnom gorčinom, čak 1911. godine, šef Napredne stranke Vojislav Marinković.³⁶

Pobedničko tumačenje istorije, zajedno sa zvaničnom kvalifikacijom Majskog prevrata kao revolucije, bilo je praćeno sveukupnom atmosferom koja je imala obeležja postrevolucionarnog stanja. Oni koji su obeleženi kao predstavnici starog režima, naročito prvih godina nakon prevrata, trpeli su od pobedničkog trijumfalizma većine koja je neretko pokazivala sklonost ka osveti. Nastala je "povika i hajka na razređene naprednjake", tokom koje se naprednjačkim prvacima pretilo da će, ako ponovo organizuju stranku, biti poubijani – prisećao se Pavle Marinković u skupštini 1906, dobijajući iz poslaničkih klupa odgovor: "Tako i treba".³⁷ Kada je, pak, Svetomir Nikolajević pokušao da u skupštini pokrene pitanje moralne i pravne strane Majskog prevrata, poslanici većine su ga dočekali izrazima žaljenja što "nije obešen na Terazijama".³⁸

Stojeći na stanovištu da je prevrat revolucija, vlast je zaštitu zaverenika bez odlaganja podigla na nivo državne politike. Na predlog ministra unutrašnjih poslova Stojana Protića usvojen je zakon o štampi kojim je, pod pretnjom kazne zatvora, zabranjeno pisanje protiv oficira-zaverenika uz obrazloženje ministra da takvom zabranom "mi branimo i čuvamo državu".³⁹ Pomenuti zakon je, neizmenjen, ostao na snazi za sve

³⁵ *Sten. bel.*, vanredni saziv za 1912, 7. V 1912, s. 80, 96, 98.

³⁶ *Sten. bel.*, 1910–1911, 11. II 1911, s. 19.

³⁷ *Sten. bel.*, vanr. saziv za 1906, 11. VI 1906, s. 150–151.

³⁸ *Sten. bel.*, 1905/1906, 11. X 1905, s. 96–97, 118–119.

³⁹ Podnoseći zakonski projekt, Protić je objasnio da je odluku da predloži ovu odredbu doneo onda kada je jedan pripadnik kontrazavereničkog pokreta, gen. Magdalinić, koji je po njegovom naređenju bio uhapšen zbog pisanja o zaverenicima, pušten iz zatvora zato što sud, držeći se važećeg zakona o štampi, nije mogao da potvrdi zabranu lista koju je Protićeva policija već bila izrekla. Disonantni glasovi iz redova vladine većine – kao što je bio onaj Jaše Prodanovića, da umesto vojske treba štititi sudove i prosvetu i da zakon o štampi "treba očistiti od ovog šljama" – nisu pokolebali Protića, koji je zapretio ostavkom

vreme trajanja Ustava od 1903, isto kao i stav ministra Protića: "I interes vojske i interes opšti zahtevaju ovu meru".⁴⁰ Ova odredba, koju su kritičari ocenili kao "delikt mišljenja", značila je, zapravo, zakonsku zabranu svake diskusije o Majskom prevratu.⁴¹

U praktičnoj politici, vlast se konsekventno obračunavala sa svim glasilima koja su dovela u pitanje karakter Majskog prevrata. Za radikale obeju stranaka, osporavanje zavereničkog dela i njegovih izvršilaca bilo je isto što i pokušaj rehabilitacije dinastije Obrenovića. Iz tih razloga, ona je u protivnicima Majskog prevrata videla najveću opasnost za svoj opstanak, a u neprikosновенosti oficira-zaverenika i vojske koja je iza njih stajala garanta novog režima i dinastije. Nizali su se primeri nasilja ne samo nad protivnicima prevrata, nego i nad onima koji su vojsku doveli u pitanje sa stanovišta odbrane civilne vlasti i parlamentarnog reda. Vlast je to radila otvoreno, jasno pokazujući svoju nameru da s antizavereničkim krugovima postupa kao da su van zakona, tretirajući istovremeno oficire-zaverenike kao da su iznad zakona. "Svakoju svirci treba da dođe jednom kraj, pa i ovom nerazumnom radu 'Opozicije'", bio je odgovor ministra vojnih dela Radomira Putnika na interpelaciju povodom jednog slučaja upada samih oficira u štampariju jednog od antizavereničkih listova i pretnji njegovom vlasniku.⁴² U samoj vojsci, kontrazaverenici su pohapšeni, a Društvo za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja biće rastureno nepunih godinu dan nakon svog osnivanja.

Krajem 1907, obračun vlasti sa protivnicima oficira-zaverenika već je dobio karakter neposrednog državnog nasilja. Po naređenju i u prisustvu ministra unutrašnjih dela u vladi Nikole Pašića, Nastasa Petrovića, u zatvoru je ubijen jedan od najangažovanijih članova kontrazavereničkog pokreta, Milan Novaković. Novaković je bio "politički čovek", "odsudan protivnik događaja od 29. maja". "Ovde se veleizdaja propoveda, ona se odobrava, ona se hvališe..." – biće odgovor radikalsko-samostalske parlamentarne većine onima koji će, četiri godine kasnije, 1911, tražiti da se skupština ogradi od ubistva političkih protivnika novog režima i da ministra izda sudu. A sam Petrović, i dalje narodni poslanik, hvaliće se da je njegovo delo potvrdio narod na izborima koji su održani ubrzo nakon ubistva

celog kabineta ukoliko skupština ne usvoji ovaj zakonski član. V. *Sten. bel.*, 1903/1904, 31. XII, s. 937, 941, 943.

⁴⁰ *Sten. bel.*, 1911–1911, 5. X 1911, s. 171–172.

⁴¹ *Nedeljni pregled*, br. 34/908, s. 562.

⁴² *Sten. bel.*, 1904–1905, s. 1441. Za slične primere v. i: *Sten. bel.*, 1913–1914, 823–824; *Nedeljni pregled*, br. 19/15. VII 1910.

Novakovića. "U trenutku kad ste me vi slikali kao najvećeg krvnika... tada se vršio izbor poslanika ove skupštine i ja sam na tom izboru dobio mnogo više glasača no što sam ih ikad dotle imao", samouvereno je saopštavao Petrović ovaj poražavajući podatak.⁴³ Skupštinska rasprava okončana je glasanjem u kome je radikalsko-samostalska koalicijina većina stala iza Petrovića i odbacila predlog manjine da se Petrović izda sudu. Time je faktički legitimisan politički zločin i sa najvećeg mesta, u narodnom predstavništvu, osvedočena je nedodirljivost zaverenika i činjenica da je punih osam godina nakon prevrata princip revolucije još uvek bio jači od principa zakonitosti.

Inicijalno izgrađena na ulozu garanta novog režima, politička moć vojske imala je još jedan, dublji i značajniji izvor koji je s vremenom postajao sve vidljiviji. Zahvaljujući politici nacionalnog ujedinjenja i širenja državne teritorije, koja je nakon Majskog prevrata postala prvorazredni državni cilj, Srbija je u razdoblju 1903–1914. sve vreme provela ili u stanju rata ili pripremajući se za rat. To je vojsku neizbežno učinilo jednom najznačajnijih državnih institucija, čiji su autoritet i snaga sve više rasli kako se približavao trenutak njene neposredne akcije. Balkanski ratovi, koji su doneli ogromno proširenje državne teritorije i osvajanje prostora koji je, pod nazivom "Stara Srbija", činio srž mita o "osveti Kosova", povećali su taj autoritet do neslučenih razmera. Bez razvijenih institucija građanskog društva, takvo snaženje vojske teško se moglo zadržati u granicama ustavnog.

Pobednički radikali razumeli su Majski prevrat kao početak ostvarenja srpskog "zavetnog nacionalnog zadatka", koji je bio sadržan u ideji svenacionalnog državnog ujedinjenja koje treba ostvariti ratom i koje su oni u celini obuhvatali izrazom "pokajanje Kosova", bez obzira na to da li su pogledi bili uprti na jug, ka Makedoniji i Kosovu, ili na Zapad, ka Bosni i Hercegovini. "Pokajanje Kosova" značilo je, jednostavno, rat za stvaranje Velike Srbije. Jedan od najvećih radikalskih demagoga u skupštini posle 1903, prota Milan Đurić, redovno je na to podsećao srpsku političku javnost. Zadatak je učitelja u Srbiji uvek bio "da vaspitava decu, da znaju zavetnu misao, kosovske junake... da vaspitavaju podmladak kako će kao budući građani da pokaju Kosovo i stvore Veliku Srbiju" – uzvikivao je prota Đurić sa skupštinske govornice.⁴⁴ Ili: "Majka čuva ovce ili žanje

⁴³ *Sten. bel.*, 1910–1911, 17. III 1911, s. 1–42; 18. III 1911, s. 1; 18. IV 1911, s. 3–20. i 19. IV 1911, s. 6–42.

⁴⁴ *Sten. bel.*, 1903–1904, 3. X 1903, s. 78. i s. 2245.

ječam i pšenicu, ali svome sinčiću peva i sprema ga, da sveti Kosovo, da stvori Veliku Srbiju".⁴⁵ Ne zaboravljajući Bosnu, prota Đurić će podsećati na Berlinski kongres kada je "Evropski sud umesto da da za tolike žrtave oslobođenje Bosne i Hercegovine i prisajedinjenje sa Crnom Gorom, te da mi budemo veliki, moćni i jaki na Balkanskom poluostrvu", primorao je Srbiju da gradi železnicu, koja "nas je zadanula" "kao guja sa Zapada".⁴⁶ Onda, pak, kada je aneksijom od strane Austro-Ugarske Bosna i Hercegovina postala fiksna ideja srpske nacionalne politike, i kada je Srbija ušla u fazu ozbiljnih priprema za rat, prota Đurić će poručiti: "... Srpski narod robovao je borio se... samo da osveti Kosovo, i da raskomadano Srpstvo oslobodi... taj amanet kosovski u početku prošlog veka podigao je naše pretke... Mi ne smemo stajati skrštenih ruku, kada nam se čupa iz nedara srce srpskog naroda... Bosne, stare srpske kraljevine i Hercegovine – vojvodine Sv. Save...".⁴⁷ Bila je retorika mitske političke svesti koja je bila preovlađujućau Srbiji. Iza nje su, međutim, stajali precizno definisani realpolitički ciljevi, jasno određeni nacionalni program, čija je personifikacija već odavno bio postao predsednik Radikalne stranke Nikola Pašić. I skupština i cela politička javnost dobro su znale da prota Đurić saopštava ono što predsednik njegove stranke želi da poruči, a to je da je Majskim prevratom kojim je u Srbiji uspostavljen poredak vladavine većine, na dnevni red, kao prioritetan, kanačno stupio spoljnopolitički program, odnosno širenje srpske države i ujedinjenje celokupnog srpskog naroda.⁴⁸

Ostvarenje tog programa za Pašića je oduvek bilo važnije od ma kog drugog političkog interesa. Ako se u njegovoj, tada već tri decenije dugoj političkoj karijeri može pronaći ideja u kojoj je on bio do kraja jasan i dosledan, onda to može biti samo bespogovorno podređivanje svih pitanja unutrašnjeg razvitka i političkog uređenja "zavetnom nacionalnom zadatku" Srbije da proširi državnu teritoriju i obavi nacionalno ujedinjenje, te da se s tim ciljem priprema za rat. Ne samo i pre, nego i posle Majskog prevrata, kada je konačno uzeo kormilo spoljne politike Srbije u svoje ruke, Pašić je svoju politiku redovno objašnjavao kao pripremu za rat. Rat koji će se dogoditi 1914, u trenutku kada ga je verovatno najmanje želeo, Pašić je čekao još od Berlinskog kongresa. I zato nema razloga ne verovati njegovoj

⁴⁵ *Sten. bel.*, 1904–1905, 5. II 1905, s. 1446.

⁴⁶ *V. Sten. bel.*, 1906/1907, s. 1339–1340.

⁴⁷ *Sten. bel.*, 1908–1909, 3. X 1908, s. 18–19.

⁴⁸ U ovom smislu je već 29. avgusta 1903, Pašić uputio poslanicu radikalima. (V. o tome: V. Kazimirović, *Nikola Pašić*, II, s. 15, 21, 51–52.

političkoj ispovesti napisanoj početkom, a objavljenoj krajem XX veka. "U mene su uvek preovladivali osećaji za život i sudbu srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode. Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini".⁴⁹ Tako reći iste ove reči, Pašić će izgovoriti i u narodnoj skupštini, rekavši za sebe da je "sva pitanja unutrašnja, pa i samo rešenje ustavnog pitanja" "uvek podčinjavao" "ideji skorog oslobođenja". Ta ideja "odvela me je u politiku i u radikalizam", reći će on u skupštini 1905. godine. Apelujući na političke stranke da svu svoju energiju usmere na rešenje pitanja naoružanja zemlje, Pašić će uzviknuti: "Ostavljajte sve drugo pa rešavajte ono od čega život Srbije zavisi. Glas Srpstva i glas srpskog Pijemonta poziva Vas".⁵⁰

Ali, ove Pašićeve reči bile su mnogo više od njegovog ličnog stanja, ili stava njegove stranke. One su reflektovale opšte stanje i raspoloženje javnosti, koja se još pre aneksije Bosne i Hercegovine pripremala za rat, a u čijem je artikulisanju, s istim porukama, učestvovala ne samo politička nego i intelektualna elita. Kritikujući "kosmopolitizam" i zalažući se za "novi srpski patriotizam", u kome neće biti međupartijskih sukoba, Jovan Cvijić je, 1907, pisao: "Svet treba da zna i da se uveri da Srbija može da operiše sa mnogo većom celinom, no što je njena teritorija. Od Srbije mogu da pođu najveće teritorijalne transformacije Balkanskog poluostrva... mi moramo biti zemlja koja je za rat spremna". I zato, Srbija mora imati "znatnu i spremnu vojsku".⁵¹

Već godinu dana kasnije, s aneksijom Bosne i Hercegovine, Srbiju će zahvatiti prava ratna psihoza u kojoj će vojska, već ionako politizovana, dodatno pojačati svoje političke ambicije i znatno proširiti polje svog uticaja povezujući se sa svim relevantnim političkim činiocima u zemlji. Kao pojedinci, zaverenici su i u tome imali najznačajniju ulogu. Sa zadatkom da priprema gerilu za rat u Bosni, formirana je paravojna organizacija "Narodna odbrana", koja je uživala podršku i neposrednu pomoć najuglednijih stranačkih vođa i intelektualaca.⁵² Pokrenuti su novi

⁴⁹ Nikola Pašić, *Moja politička ispovest*, Beograd 1989, s. 129.

⁵⁰ *Sten. bel.*, 1905–1906, 14. X 1905, s. 153.

⁵¹ J. Cvijić, "O nacionalnom radu", *Srpski književni glasnik*, 1907, knj. XVIII, br. 5, s. 366–362.

⁵² V. o tome: Dimitrije Đorđević, "The Role of the Military in the Balkans in the Nineteenth Century", *Der Berliner Kongress von 1878, Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*,

listovi koji su propagirali militarizaciju nasuprot demokratiji.⁵³ Stranački prvaci su predlagali državnu pomoć "Narodnoj odbrani", s obrazloženjem da omladina treba "da izađe iz kafane" i da se "sprema za velika dela, kako bi mogla, vojnički spremna, da izvrši svoje velike, istorijske, nacionalne zadatke". Radikali obeju stranaka reaktualizovali su staru ideju o narodnoj vojsci, jer – kako je govorio prvak starih radikala, Ljuba Jovanović – "nije vojska samo ono što nosi uniformu... nego je vojska narod naoružan".⁵⁴ S tim u vezi, pred skupštinom se pojavio čak i zakonski predlog kojim se tražilo uvođenje obavezne "vojne nastave u građanskim školama".⁵⁵

Konačno, zaverenici su, na čelu s pukovnikom Apisom, formirali 1911. godine oficirsku organizaciju "Ujedinjenje ili smrt" ("Crna ruka") koja je, držeći se strogo u tajnosti,⁵⁶ preko svog lista "Pijemont", predočavala srpskom narodu vrednost i ciljeve na kojima će raditi. Sve političke stranke su "pokazale svoj nemoral, nekulturu i nepatriotizam" i "sve dok se narod ne prosveti", politiku treba centralizovati, pisao je "Pijemont" u svom prvom, programskom broju od 3. IX 1911.⁵⁷ Zato, "nikakvi sporedni obziri, nimalo sentimentalnosti, pre svega i iznad svega zdravi i državotvorni nacionalni egoizam... Kao predstavница vladara i naroda, vojska je pravedna... Ispod njezinog čekića ispadaju modelisane karakteristike opšteg – red i poslušnost, a ne nered i revolt", bila je alternativa koju je, namesto političkih stranaka i ustavnih institucija vlasti,

Wiezbaden 1982, (dalje: "The Role of the Military"), s. 317–347. *Istorija srpskog naroda*, VI-1, Beograd 1983, s. 169, 199. Među članovima su bili Ljuba Davidović, Ljuba Jovanović, Velizar Vulović, dok su se kao prijatelji pominjali Jovan Cvijić, Sava Urošević, Ljuba Stojanović i drugi. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU), 12340. Ljubu Davidovića kao člana "narodne odbrane" pominje i Milan Grol. (Milan Grol, "Jovan Jovanović", *Srpski književni glasnik*, 1940, knj. LX, br. 4, s. 271)

⁵³ Takav je bio, na primer, list *Naoružani narod*.

⁵⁴ *Sten. bel.*, 1910–1911, 20. IV 1911, s. 11. I 14. V 1911, s. 4–5.

⁵⁵ *Sten. bel.*, 1911–1912, 19. XI 1911, s. 114.

⁵⁶ "Crna ruka" je u parlamentu prvi put pomenuta krajem 1911. ali samo uzgred, kada ju je P. Marinković pomenuo kao jednu od "bolesti" "vojne politike". (*Sten. bel.*, 1911–1912, 28. XI 1911, s. 2) Zaverenik Petar Mišić, koji se u međuvremenu razišao sa svojim bivšim drugovima, podneo je o tome, 10. I 1912. interpelaciju, izjavivši da je "sada... doznao da doista postoji". (*Sten. bel.*, 1911–1912, u prilogu) Interpelacija je ostala bez odgovora. Čak juna 1912, na primedbu M. Draškovića o tome da se "održava glas" kako postoji neka tajna oficirska organizacija, ministar vojske R. Putnik odgovara da on o tome ne može "ništa pouzdano" da kaže i da je "moguće da je i to izmišljotina". (*Sten. bel.* vanr. saziva 1912, s. 11, 40–41).

⁵⁷ Navedeno prema: V. Kazimirović, n. d., II, s. 152.

propovedao Pijemont.⁵⁸ S ovakvim samorazumevanjem, vojska ne samo da nije mogla biti garant novog režima nego je sve očividnije postajala njegov rušilac. Socijalista Dragiša Lapčević bio je sasvim u pravu kada je, 1912, konstatovao da je "Crna ruka" stavila "u prvi red svojih pregnuća uništavanje parlamentarizma".⁵⁹

Dualizam vlasti kao realnost.

Problem ministra vojnog

Od dolaska Pašićeve vlade, 1906, oficiri-zaverenici su, pokazujući da penzionisanje razumeju kao puku formu, sve otvorenije i direktnije manifestovali svest o svom izuzetnom položaju u državi, kao i rešenost da taj položaj očuvaju. Njihova agresivnost u javnosti je pojačana do mere koja je govorila o odsustvu svih skrupula prema građanskoj vlasti. Uobičajena zastrašivanja i napadi na one koji su protiv njih pisali prošireni su i na predstavnike legalnih političkih institucija. Početkom 1907, na primer, naoružani oficiri su na Terazijama napali dvojicu opozicionih narodnih poslanika pri izlasku iz skupštine – naprednjaka Pavla Marinkovića i liberala Mihaila Đorđevića, pri čemu su ovog drugog ranili. I socijalisti su bili meta njihovih napada. Mihailu Iliću dogodilo se u Kragujevcu isto što i Marinkoviću i Đorđeviću u Beogradu, a Dragiša Lapčević, jedan od najupornijih i najnačelnijih kritičara mešanja vojske u politiku, pročitao je skupštini pismo koje je dobio "od četrdeset oštrih sabalja", kojim mu se preti da će proći kao Marinković i Đorđević. "Imaj na umu da čizma vlada po najvišem ovlašćenju", poručivali su oficiri Lapčeviću.⁶⁰

Odgovor nadležnih vlasti na ovakvo ponašanje zavereničkih krugova bio je ne samo ćutanje nego i podržavanje. Čak četiri godine kasnije, žrtva oružanog prepada oficira, poslanik Đorđević, sopshtice skupštini da od suda još nije dobio nikakav odgovor ni tužbu protiv napadača, kao i da je u međuvremenu jedan od njih unapređen.⁶¹ Sa svoje strane, beogradska policija je i dalje uzapćivala antizavereničke listove. Kada je, tokom leta 1906, upala i rasturila štampariju lista *Za otadžbinu*, koji je pripadao

⁵⁸ U tom cilju organizuju se i posebna društva za borbu protiv alkoholizma ("Trezvenost"), kao i brojna gimnastička društva. (*Pijemont* od 22. IV 1912. i 29. IX 1913).

⁵⁹ *Sten. bel.*, vanredni saziv za 1912, 7. V 1912, s. 87.

⁶⁰ *Sten. bel.*, 1906–1907, 5. II 1907, s. 2710–2717, i 9. II 1907, s. 2830.

⁶¹ *Sten. bel.*, 1910–1911, 17. III 1911, s. 32.

Društvu za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja, bio je to jasan znak da država ulazi u konačan obračun sa onima koji su postojeći položaj zaverenika u novom režimu dovodili u pitanje.⁶² U jesen naredne godine političkim ubistvom u zatvoru, vlada će za to pružiti nove dokaze pokazujući da je nedodirljivost zaverenika spremna da štiti i po cenu državnog zločina.

Razlog koji je vladajuće radikale navodio na toleranciju prema zaverenicima nije bio jednoznačan. S jedne strane, za njih je i dalje stajao znak jednakosti između protivnika zaverenika i protivnika novog poretka. S te tačke gledišta, nedodirljivost zaverenika bila je isto što i nedodirljivost njihove sopstvene vlasti. Zato su oni uporno stajali na stanovištu da je 29. maj revolucija, a ne zločin. Ako je 29. maj zločin – odgovarao je Pašić onima koji su tvrdili da jeste – "onda su zločini i sve bitke u svetu koje postoje za slobodu".⁶³ S druge strane, oficiri-zaverenici su, u međuvremenu, uživajući dvostruku zaštitu – i od kralja i od radikala – pretvoreni u instituciju režima koja stoji iznad ustava i zakona, a s njima zajedno i onaj, najveći deo vojske koji je iza njih stajao. Kao realna politička snaga, oni su postali jasna opasnost za civilnu vlast kao takvu, a time i, čak pre svega, za same radikale. Radikali su stoga, iz bojazni da i sami ne budu dovedeni u pitanje, tolerancijom prema njihovoj brutalnoj zloupotrebi svog položaja, pokušavali da zadobiju njihovo poverenje, verujući da će ih time zaustaviti na granici sopstvene vlasti. Zvanično, radikali su, od povratka na vlast 1906. godine, ponovo počeli da negiraju da zavereničko pitanje kao faktor političkog režima uopšte postoji i da je ikad postojalo. "Zavereničkog pitanja kod nas nema i može da ga bude samo za onog koji želi da pravi kakvu zabunu", odlučno je tvrdio Pašić novembra 1906. "Nije ga ni bilo. Vi ga stvarate", dodavao je Stojan Protić obraćajući se opoziciji.⁶⁴

S ništa manjom odlučnošću, međutim, opozicija je tvrdila da "u celoj zemlji svako dete i svaka žena zna" da zavereničko pitanje postoji smatrajući, istovremeno, da je metod kojim Radikalna stranka misli da očuva svoju vlast unapred osuđen na propast.⁶⁵ "Nema te sile koja može da jednu stvar koja postoji učini da ne postoji", odgovorio je Pašiću i Protiću, Vojislav Marinković novembra 1906. Suština zavereničkog pitanja, objasnio je on, jeste u pitanju "da li je zakonita vlast jedina vlast u zemlji. I

⁶² V. o tome skupštinsku raspravu, *Sten. bel.*, 1906–1907, 25. X 1907, s. 918–928. V. i *Sten. bel.*, 1907–1908, 28. XI 1907, s. 115.

⁶³ *Sten. bel.*, vanr. saziv za 1906, 2. VII 1906, s. 399.

⁶⁴ *Sten. bel.*, 1906–1907, 11. XI 1906, s. 989.

⁶⁵ Josif Bojinović, liberal, *Sten. bel.* 1906–1907, 4. VII 1907, s. 4847.

svi vi vrlo dobro znate – ja sam u to uveren – da to nije danas jedina vlast u Srbiji".⁶⁶ "... Zašto se pravite slepi...?" – obraćao se radikalima Pavle Marinković odmah po njihovom dolasku na vlast. "Sutra kad dođe njihov politički račun, oni će vas oterati... i oglasiti da niste sposobni za vladu i da ne umete da uvedete u zemlji red i mir" – upozoravao je Marinković, uveren da će se politička računica staroradikala kad-tad pokazati pogrešnom.⁶⁷ Ako jednog dana, kada vlada bude naterana da o "pretorijanstvu" "povede reč" "za to bude dockan" – reći će on jula naredne godine – "odgovornost će za to podneti one grupe, koje su u tom pogledu mogle nešto da učine, a nisu".⁶⁸

Pored šireg političkog uticaja, koji je vršila preko političkih stranaka i javnog mnjenja u celini, vojska je i nakon 1906. godine nastavila da neposredno upliviše na rad ustavnih institucija. Međutim, to više nije činila preko kralja, nego preko vlade, tačnije preko ministra vojske koji je, shodno pravilu utvrđenom u parlamentarnoj praksi Kraljevine Srbije, uvek uziman iz redova aktivnih oficira. Ovi su, pak, svi redom, tokom celog razdoblja bili ili aktivni učesnici zavere iz 1903, ili su sa zaverenicima stajali u najbližoj vezi.⁶⁹

Cena koju je Radikalna stranka morala da plati za udaljavanje zaverenika od dvora nije bila samo materijalno obeštećenje. Umesto od kralja, zaverenici su sada očekivali podršku od vlade i ova im je tu podršku pružala. Kao jedan od dokaza političke moći zaverenika i posle penzionisanja petorice oficira, opozicija je isticala samu činjenicu da je Pašić za ministra vojnog morao primiti Radomira Putnika, generala veoma bliskog zaverenicima. Istovremeno, na Putnika se u redovima skupštinske manjine ukazivalo kao na glavni izvor uticaja vojske na tok državnih poslova. Taj uticaj nije ništa manji nego pre penzionisanja petorice glavnih zaverenika i predstavlja ga "sam g. Ministar Vojni" – konstatovao je, jula 1907. godine, liberalni poslanik Živojin Rafailović u raspravi o interpelaciji kojom je general Putnik optužen za nezakonita unapređenja u vojsci. Putnik, kao ministar, "vrši ono što bi vršio Mašin ili Damjan Popović..." i zato treba da se povuče sa svog položaja, rekao je Rafailović, podsećajući još i na teror nad narodnim poslanicima koji potežu zavereničko pitanje,

⁶⁶ *Sten. bel.*, 1906–1907, 11. XI 1906, s. 991.

⁶⁷ *Sten. bel.*, vanr. saziv za 1906, 2. VII 1906, s. 397.

⁶⁸ *Sten. bel.* 1906–1907, 4. VII 1907, s. 4845–4847.

⁶⁹ Dejvid Mekenzi, *Apis.*, s. 117.

kao i na potpunu dominaciju zaverenika u samoj vojsci.⁷⁰ Interpelacija je okončana zadržavanjem Putnika na mestu ministra vojnog, ali je iza svega ostao snažan utisak da u vladi postoji rasep između ministra vojske, s jedne, i svih ostalih ministara s druge strane, kao i da se na skupštinsku većinu oslanjaju samo ovi drugi.

Ovo je bio samo prvi nagoveštaj novog problema koji će sve više obeležavati odnose civilne i vojne vlasti. U pitanju je bilo političko nejedinstvo u vladi kao posledica samostalnog delovanja ministara vojske – nezavisno od skupštine i ostatka vlade, a u saglasnosti sa zavereničkim krugovima, kojima su sami pripadali. Taj problem, vidljiv već tokom Pašićeve vlade 1906–1908, komplikovao se od izbijanja aneksione krize i, posebno, od vremena osnivanja "Crne ruke", postao je kristalizaciona tačka sve jačih sukoba vojnih i civilnih vlasti.

Početkom 1911, pri pretresu jednog zakonskog predloga o naknadnim i vanrednim vojnim kreditima, tendencija političkog osamostaljivanja ministra vojske u odnosu na legalne institucije režima prvi put je postala predmet skupštinske debate. Rasprava o radu ministra vojnog, pukovnika Ilije Gojkovića, poslužila je političkim strankama kao povod da precizno definišu ovaj problem. Istovremeno, kritika koju su one tom prilikom izrekle o odnosu ministra vojske prema skupštini i vladi predstavlja jednu od najtežih kritika te vrste, kao i uopšte jednu od najozbiljnijih osuda militarističkih tendencija izrečenih u srpskom parlamentu.

Narodna skupština "jedanput mora lupiti o zid to Ministarstvo Vojno... da jednom jasno i kategorički kaže: da je u državi najstarija Narodna Skupština i da Ministar Vojni ima da se subordinira politici koju vodi Narodna Skupština" – rekao je socijalistički poslanik Triša Kaclerović nastavljajući politiku svojih prethodnika, koji su se i dotad isticali odbranom autonomije parlamentarnih institucija od političkih pretenzija vojske. Vidi se koliko je "Trivunu Kacleroviću priraslo za srce rodoljublje i otadžbina" – kratko je odgovorio pukovnik Gojković, isprovociravši time ne samo još oštriju reakciju Kaclerovića, nego i reakciju skupštine kao institucije koja po sadržajnosti, zrelosti i principijelnosti nesumnjivo ulazi u red najsajnijih primera srpske parlamentarne prakse tog razvoja.

⁷⁰ On je, između ostalih, naveo da je čak i na čelo najviše vaspitne vojne ustanove, Vojne akademije, postavljen zaverenik – Leonida Solarević. (*Sten. bel.*, 1906/1907, 4. VII 1907, s. 4844–4845)

"Moji birači" – odgovorio je Kaclerović pukovniku – "nisu ni malo lošiji Srbi, nego što je Srbin Ministar vojni Ilija Gojković...". "Ne dozvoljavam", nastavljao je, "da Ministar Vojni Ilija Gojković i za jedan trunčić ispod nokta bude veći rodoljub nego što sam ja...". "Ja mu neću dozvoliti nikad da se natresa ni nadamnom niti ma nad kojim narodnim poslanikom kao nad svojim posilnim. To on može da radi samo u kasarni... a ovde ima da radi kako mi kažemo i da se on pred nama ravna, da se ravna pred Narodnom Skupštinom". U pitanju je sukob između civilne i vojne vlasti – nastavljao je Kaclerović u nešto mirnijem tonu. "Uticaj vojničkih krugova, uticaj zaverenika još od 29. maja, kad su uzeli oni vlast u svoje ruke, jače ili slabije, pokazao se i na padu radikalne vlade 1905. i na padu samostalne vlade 1906. i u mnogim drugim slučajevima gde su vlada, Narodna Skupština i građanske partije morale da kapituliraju pred vojničkom silom". "Ako preko ovih pojava olako pređete, onda ste se sami odrekli prava, ... težište cele politike preneli ste u kasarnu... Ako ne želite da dobijete drugu Grčku, režim besa jedne vojničke klike, koja je stavila pod svoju vlast ceo narod... u ovom pitanju ne treba da bude razlike među partijama...", apelovao je Kaclerović.⁷¹

"Pukovnik Gojković – odmah se uključio Vojislav Marinković – kao da je hteo da pogazi sve i zakonske i ustavne prepreke koje su mu stavljenе da ne može činiti šta hoće... kao da u ovoj zemlji vlada Abdul Hamid...". Njemu, međutim, treba reći: "Gospodine, u ovoj zemlji danas spoljnu politiku i opštu državnu politiku, i prema tome, i vojnu politiku... ima da vodi Parlament, odnosno odgovorna Vlada, u pravcu koji parlament odredi i, prema tome, Vi ne možete ne voditi računa o tome kako parlament shvata vojnu politiku." – bio je, kao i ranije u sličnim situacijama, jasan Marinković.⁷² Socijalistima i naprednjacima pridružili su se i liberali. Ministarstvo vojske radi kao "država u državi"; posredi je prosto "nefermanje ni Ustava ni zakona, ni Ministarskog Saveta, ni Narodne Skupštine i uopšte svih institucija..." – rekao je poslanik ove stranke, Radoslav Agatonović.⁷³

Ono što je, međutim, za sudbinu interpelacije protiv ministra vojnog bilo od najvećeg značaja, bila je okolnost da su poslanici vladinih stranaka, Radikalne i Samostalne radikalne stranke, napade opozicije slušali bez reči.

⁷¹ *Sten. bel.*, 1910–1911, 8. II 1911, s. 9–13, 9. II 1911, s. 4–21. i 15. II 1911, s. 18–19.

⁷² *Sten. bel.*, 1910–1911, 4. II 1911, s. 4–16.

⁷³ *Sten. bel.*, 1910–1911, 4. II 1911, s. 4–16.

Rezultat je bio taj da je pukovnik Gojković dao ostavku, a komentar kojim je to propratio prvak liberala, Stojan Ribarac, pokazao je jak animozitet, gotovo prezir prema ministru. Ministar vojni – rekao je Ribarac – nije neprijatelj kome, kad odstupa, "treba praviti zlatne mostove". "Naprotiv, on je neprijatelj koji se obično udara nogom."⁷⁴

Pad pukovnika Ilije Gojkovića ostao je zabeležen kao lep, ali redak primer solidarnosti vlade i cele skupštine u odbrani dostojanstva civilne vlasti i parlamentarizma.⁷⁵

Posle Balkanskih ratova problem sa ministarstvom vojske prerastao je u otvoren sukob između onih koji su u vladi predstavljali većinsku stranku, s jedne, i ministra vojnog, koji je u vladi predstavljao vojsku, s druge strane. Vojska, s naraslim samopouzdanjem tokom Balkanskih ratova, otvoreno se eksponirala kao vanustavna politička snaga i preko ministra vojnog narušavala je integritet vlade kao političkog činioca, čime je direktno ometala funkcionisanje ustavnih institucija vlasti. Postojanje dveju paralelnih politika na nivou same vlade postalo je, na institucionalnom planu, najizostrenija manifestacija onoga što se dešavalo izvan očiju javnosti – tendencije osporavanja civilne vlasti kao takve.

Slabost vlade bila je pojačana činjenicom da ona, u svom pokušaju da zauzda vojsku u nameri da preuzme ključnu političku ulogu u zemlji, nije naišla na podršku u redovima opozicije. Rešena da obori staroradikale s vlasti, opozicija se distancirala od njene borbe za prevlast civilne nad vojnom vlašću i, štaviše, u odsudnom trenutku čak pokazala spremnost da zajedno s vojskom učestvuje u obaranju Pašića s vlasti. To je bilo jasno kada je, početkom 1914, Pašićeva vlada odlučila da pred skupštinom javno iznese problem koji ima s ministrom vojnim, Milošem Božanovićem.

Božanović je, naime, na svoju ruku i protivno volji ostalih članova vlade, bio izdejstvovao ukaz o pomilovanju jednog oficira osuđenog za ubistvo vojnika zlostavljanjem, koje je usledilo nakon vojnogov nepokoravanja naredbi. Pomilovani oficir je odmah po izlasku iz zatvora odlikovan zlatnom medaljom za hrabrost, unapređen u viši čin, a u vojsci je

⁷⁴ *Sten. bel.*, 1910–1911, 8. II 1911, s. 9–13, 9. II 1911, s. 4–21. i 15. II 1911, s. 18–19.

⁷⁵ Prodanović je kasnije, iz opozicije, tvrdio da je Radikalna stranka tada pustila Gojkovića da padne zato što je on bio raspoložen da se revidira proces glavnim učesnicima vojne afere Rašiću i Vlajiću, koji su bili proglašeni kao nevin. (*V. Sten. bel.*, vanredni saziv za 1912, 11. VI 1912, s. 42) Iz izveštaja skupštinskog odbora zaista je vidljiva saradnja Gojkovićeve sa skupštinskim odborom tokom istrage.

dobio veoma odgovornu dužnost.⁷⁶ Oficir o kome je reč bio je jedan od važnih učesnika zavere 1903. i uticajni član tajnog oficirskog udruženja "Crna ruka" – major Velimir Vemić.⁷⁷ Vlada je Božanovićev postupak s razlogom razumela kao narušavanje sopstvenog političkog integriteta, kao i autoriteta civilne vlasti, i otvoreno se, u javnosti, distancirala od svog kolege. Dodajući ovaj razlog problemima koje je ministar pravio s budžetom, Pašićeva vlada je uspela da izdejstvuje njegovo smenjivanje i smatrala je to svojim velikim uspehom.⁷⁸ Generala Miloša Božanovića zamenio je u vladi pukovnik Dušan Stefanović. Kao i Božanović, i novi ministar vojni pripadao je krugu zaverenika, ali za razliku od svog prethodnika, važio je za oficira koji ne stoji pod uticajem "Crne ruke".⁷⁹

Međutim, rasprava o slučaju Vemić, pokazala je da vlada, desolidarišući se s Vemićevim pomilovanjem, nije uspela da ojača svoje pozicije u skupštini. Razlozi su bili dvojaki. Stvarno i dosledno antimilitarističke stranke – naprednjaci i socijalisti, smatrali su vladino distanciranje od politički ambicioznih i samovoljnih vojnih krugova mlakim i nedovoljnim i stoga su joj uskratili poverenje. Umesto da zajedno sa skupštinom otvoreno i načelno uđe u borbu za odbranu civilne vlasti od nasrtaja vojnih krugova, vlada je izabrala metod pogađanja – objašnjavao je Marinković. Ona se "svih 6 meseci s njima pogađa"; "dok se ne pogodi, ona tutka javnost u borbu, sa tim da nas, kad se pogodi, žrtvuje njima". Zato – zaključio je – Napredna stranka stoji na stanovištu da je cela vlada odgovorna za slučaj Vemić i izjavljuje joj nepoverenje. Sve dok vlada ne bude otvoreno priznala da sukob s vojskom postoji i pozvala skupštinu "u

⁷⁶ V. Vučković, "Unutrašnje krize u Srbiji i prvi svetski rat", *Istorijski časopis*, XIV-XV, 1963–1965, s. 183.

⁷⁷ Vemić je bio jedan od zaverenika čije je ime pominjano u diplomatskim pregovorima sa Engleskom o identifikovanju grupe oficira koju je srpska vlada trebalo da penzionise kao uslov za obnavljanje diplomatskih odnosa sa Engleskom. (Ljiljana Aleksić-Pejković, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914*, Beograd 1935, s. 163) Kasnije, on je postao sekretar "Crne ruke". (D. Mekenzi, *Apis*, s. 78, 130)

⁷⁸ V. Kazimirović navodi zaključak engleskog poslanika u Beogradu prema kome je odstranjenje Božanovića iz vlade bio prvi otvoreni pokušaj Pašićev "da se suprotstavi sve moćnijoj 'Crnoj ruci'". (V. Kazimirović, *Nikola Pašić*, II, s. 252–253)

⁷⁹ V. Vučković, n. d., s. 181, 183; D. Mekenzi, n. d., s. 116–117. i V. Kazimirović, n. d., II, s. 252–253. Za Božanovića se u skupštini govorilo da je najistaknutiji pripadnik zavereničkih krugova u vojsci i da je veoma uticajan u "Crnoj ruci". (Živojin Rafailović, *Sten. bel.*, 1913–1914, 14. II 1914, s. 825).

pomoć", Napredna stranka neće izaći u "prve borbene redove" za spas vlade od "neodgovornih činilaca", objasnio je Marinković.⁸⁰

Radikali i naprednjaci su, boreći se protiv istog neprijatelja, različito gledali na metod te borbe. Kao najjača stranka koja je po svaku cenu htela da očuva vlast, radikali su izabrali metod, koji je Marinković s pravom nazvao metodom pogađanja, svesni da bi u otvorenom sukobu s vojskom rizik od gubitka vlasti bio daleko veći. Naprednjaci, pak, kao jedna od najslabijih stranaka koja vlast nije mogla imati u izgledu, slično kao i socijalisti, zalagali su se za načelo, uvereni da pogađanje s vojskom ovu ne može umeriti, ali parlamentarizam može slomiti. Rezultat je bio taj da je Radikalna stranka u proleće 1914. u borbi s politički sve ambicioznijom vojskom bila praktično sama.

Početak otvorenog sukoba vladajućih radikala s vojskom poklopio se s početkom borbe ujedinjene opozicije za raspisivanje novih prevremenih izbora. Tada je ponovo postalo aktuelno pitanje izborne vlade, a s njim i uloge kralja. U konkurenciji za izbornu vladu, prednost samostalaca bila je u tome što su ih podržavali vojni krugovi. Radikali su, pak, pretili kralju da će ga, ukoliko izbornu vladu uskrati njima a odobri samostalcima, smatrati "rušiocem Ustava".⁸¹ Odluku, međutim, kako izgleda, nije presudila njihova pretnja, nego strana diplomatija, odnosno ruska vlada, koja je ultimativno zahtevala zadržavanje Pašića na vlasti.⁸² Pritisnut, s jedne strane domaćim vanustavnim snagama, a s druge, carskom Rusijom, kralj Petar je popustio pred ovom drugom. U takvim uslovima, u kojima su o sudbini vlade odlučivali, s jedne strane oficiri, a sa druge strana diplomatija – odgovorna vlada više nije postojala.

Činilo se kao da su počele da se ostvaruju upozoravajuće reči naprednjačkog prvaka Pavla Marinkovića upućene radikalima 1906. godine: "Zašto se pravite slepi...? Sutra kad dođe njihov politički račun, oni će vas oterati... oglasiti da niste sposobni za vladu i da ne umete da uvedete u zemlji red i mir." Uoči Prvog svetskog rata, kada je taj "politički račun" stigao, pokazalo se da je Radikalna stranka desetogodišnjim "pogađanjem"

⁸⁰ *Sten. bel.*, 1913–1914, 1. II 1914, s. 578; 13. II 1914, s. 798; 14. II 1914, s. 818, 822–825, 828, 831–833, 835–836, i 838.

⁸¹ S. Jovanović, *Moji savremenici*, Vindzor 1962, s. 199–200, 202. V. i Dušan Bataković, "Sukob vojnih i civilnih vlasti u Srbiji u proleće 1914", *Istorijski časopis*, XXIX-XXX/1982–1983, s. 486. i V. Kazimirović, n. d., II, s. 259.

⁸² S. Jovanović, *Moji savremenici*, s. 200; V. Vučković, n. d., s. 188–189; A. Dragnich, *The Development of Parliamentary Government in Serbia*, East European Monographs, No. XLIV, New York 1978, s. 102.

sa zaverenicima, doduše, očuvala vladu, ali nije i osigurala prevlast nad njima kao vanustavnom političkom snagom.⁸³ U tom pogledu, srpski parlamentarizam 1914. godine izgledao je čak slabiji nego što je bio na početku.

Kada su, uoči Prvog svetskog rata, vojni krugovi, direktnije nego dotad, pokušali da ospore ustavni poredak, pokazalo se da je Radikalna stranka, kao stranka vlasti, te opasnosti svesnija od većeg dela opozicije. Izgubivši strpljenje u dugotrajnoj borbi protiv vladavine Pašićevih radikala, koju su jednodušno ocenjivale kao sistematsko narušavanje, po pravu većine, temeljnih vrednosti ustavne države i parlamentarne vlade – zakonitosti i političkih, a posebno izbornih sloboda – opozicione stranke su uklanjanje radikala s vlasti učinile samom suštinom svojih praktično-političkih programa. Opterećene dugogodišnjim bezuspešnim pokušajima da obore radikale s vlasti, stranke manjine su partijsku borbu pretpostavile odbrani institucija i, ujedinjujući se protiv Radikalne stranke, pokazale su spremnost da se oslone na direktnu pomoć vojnih krugova, iako ovi nisu skrivali nameru da stanu iznad institucija i ponište ih. U to vreme već za njih je vladavina Radikalne stranke, koju one same nisu bile u stanju da okončaju, izgledala manje prihvatljiva čak i od novog vojnog udara.⁸⁴ To je svedočilo o tome da su srpske političke stranke, u borbi za ustavnost i parlamentarni režim, bile kratkog daha i da zapravo nisu stigle do pune svesti o njihovim pravim vrednostima. Prebrzo istrošene u borbi za vlast, one su previdele granicu na kojoj je prestajala partijska borba za vladu a počinjala opasna igra s ustavnim institucijama.

Sa stanovišta manjinskih stranaka, međutim, ključnu odgovornost za neuspeh ustavnih institucija da se odupru militarističkim tendencijama ležala je na vladajućim radikalnim strankama, a posebno na starim

⁸³ Uticaj vojske u politici u Srbiji toga vremena analitičari ocenjuju kao "dvovlasće". (V. Andrej Mitrović, *Srbija u prvom svetskom ratu*, Beograd 1984, s. 39–40. Na sličan način o političkoj moći vojnih faktora uoči Prvog svetskog rata pišu i V. Vučković (n. d.) i D. Bataković (n. d.).

⁸⁴ U istoriografiji je dobro poznata činjenica da su u proleće 1914. opozicione stranke – po nekim indicijama, doduše, bez naprednjaka – bile spremne da radi obaranja Pašića i njegove stranke s vlasti prihvate ruku saradnje i pomoći od strane pukovnika Apisa i njegove organizacije, ne prezajući pri tom, kako izgleda, čak ni od podrške vojnom puču. O mogućnosti zajedničkog rušenja Pašića sa vlasti Apis je posebno često pregovarao s vođama samostalaca, Davidovićem i Draškovićem, a od liberala s Veljkovićem i Ribarcem. (V. Vučković, n. d., s. 189–191. V. i D. Bataković, n. d., s. 484–485, 488, 490. Bataković navodi da je zajednička opoziciona izborna lista, "sudeći prema pisanju 'Pijemonta' imala i podršku zaverenika". V. i V. Kazimirović, n. d, II, s. 258, 261).

radikalima, koji su zemljom u kontinuitetu upravljali od 1906. godine. Po njima, ovi su, u želji da očuvaju vlast, "naslonili ceo režim na čisto vojnu silu" i Srbiju pretvorili u "vojnički logor".⁸⁵

Osim što su bili na vlasti, iz čega je automatski proizlazila njihova odgovornost, radikali su zaista davali povoda za ovakve ocene. U isto vreme je "Pijemont" pisao o "pravednoj vojsci" kao predstavniku naroda, s jedne, i "nemoralu", "nekulturi" i "nepatriotizmu" svih političkih stranaka, s druge strane, Stojan Protić je i dalje skupštini predlagao "osetne kazne" za pisanje protiv zaverenika, s obrazloženjem da to nalaže ne samo interes vojske nego i države u celini. "Svršimo i to pitanje sa ugušivanjem slobodne štampe i onda smo rešili sva pitanja i probleme ujedinjenja Srpstva", bio je gorak i ciničan socijalistički poslanik Dragiša Lapčević, aludirajući na vladinu nesposobnost da se distancira od zavereničkih krugova, koji su svoju političku reputaciju sve više gradili na borbenim pokličima za ujedinjenje Srpstva i nametali politički koncept koji je gušenje političkih sloboda i parlamentarnih institucija smatrao preduslovom uspešnog ostvarenja nacionalnih ciljeva.⁸⁶ S te tačke gledišta, Radikalna stranka, koja je svoju sveukupnu unutrašnju politiku potčinila stvaranju pretpostavki za uspešno ostvarenje svenacionalnog ujedinjenja i državnog proširenja i koja je u ovom razdoblju bezmalo sve vreme bila na vlasti, nosila bi doista najveću odgovornost za militarističke tendencije u Srbiji toga doba.

⁸⁵ Pavle Marinković, *Sten. bel.*, 1910–1911, 13. I 1911, s. 9. i Triša Kaclerović, *Sten. bel.*, 1910–1911, 29. III 1911, s. 42.

⁸⁶ *Sten. bel.*, 1911–1912, 5. X 1911, s. 8.

10.

Dometi i granice parlamentarizma u Srbiji*

Srpski parlamentarizam suviše je kratko trajao da bi se njegove osnovne institucije mogle jasno profilisati. I uloga kralja i partijski sistem i odnos između skupštine i vlade – za sve vreme su bili u procesu definisanja. Tako, izuzimajući prve tri godine, kralj nije uticao na sudbinu vlade, ali su bezmalo sve političke stranke, izuzev vladajuće, podržavale koncept parlamentarnog režima u kojem kralj interveniše u odnose između skupštine i vlade, pa je mogućnost ponovnog aktiviranja vladaoca bila realna do samog kraja. Dalje, homogena vlada je preovlađivala, ali je uverenje da u postojećoj partijsko-političkoj realnosti Srbije koalicija optimalan oblik vlade bilo tako snažno da je upravo pitanje homogena ili koaliciona vlada predstavljalo okosnicu parlamentarnih sukoba tokom celog razdoblja. Partijski sistem, koji je srpski parlamentarizam i sam gurao u pravcu koalicionih vlada, prešao je put od faktičkog monizma, preko kratkotrajnog bipartizma, do partijskog pluralizma sa najjačom strankom, koja, međutim, već pred kraj ovog perioda više nije bila u stanju da obezbedi snažnu skupštinsku većinu da bi očuvala homogenu vladu. Velikog zanačaja u tome imao je izborni sistem, koji je, s jedne strane, znatno povlašćivao najjaču stranku, a time i koncept homogene vlade, ali je istovremeno podsticao izborne sporazume, koji su vremenom sve više povećavali praktičnu proporcionalnost izbornog sistema, snažeći time i ideju koalicionih vlada.

Suštinska ograničenja

Ako se, međutim, ostavi po strani ovaj njegov, strogo institucionalni plan, pa se postavi pitanje suštinskih ograničenja toga iskustva, onih o kojima je parlamentarna praksa svakodnevno svedočila, a forma ih tek

* *Republika*, Glasilo građanskog samooslobađanja, br. 206, 1–15. 02 1999.

ovlaš pokrivala – onda objašnjenje ne treba tražiti u kratkom trajanju, nego u istorijskoj preuranjenosti srpskog parlamentarizma, usled koje je priroda usvojenih institucija satajala u neskladu sa realnom društvenom i političkom podlogom na kojoj su one počivale. Jedanaest godina parlamentarne prakse pod Ustavom iz 1903. bilo je dovoljno da se taj nesklad pokaže u izoštrenoj svetlosti, a kritički raspoloženi savremenici ove epohe imali su o njemu punu svest i isticali su ga kao osnovni uzrok zbog kojeg se – kako su govorili – "toliko hvaljene zapadne ustanove odmah izmetnu na našem zemljištu"¹ i daju "sasvim druge rezultate".²

Na prelomu stoleća srpsko društvo je još uvek bilo agrarno, veoma siromašno, pretežno nepismeno, i uopšte vrlo neprosvećeno, s građanstvom koje je bilo tek u povoju. Uvođenje parlamentarnih ustanova prethodilo je, dakle, samom građanskom društvu. U tom, kao i u pogledu političkog i ustavnog razvitka uopšte, iskustvo Srbije sasvim odstupa od evropskog iskustva. U Evropi je prvo nastao građanin, pa tek dugo za tim političke partije. U Srbiji je bilo obrnuto: političke stranke, kao mehanizam modernih političkih režima, nastale su pre nego što je bio završen proces prelaska iz agrarno-patrijarhalne zajednice u građansko društvo. One su, stoga, svoje članstvo regrutovale pretežno među srpskim seljaštvom, čija je, pak, dominantna politička svest u znatnoj meri bila zarobljena egalitarističkim i kolektivističkim duhom, sa nedovoljno razvijenom idejom o individualnoj slobodi i, iznad svega, sa izraženim nedostatkom tolerancije. Nacionalna ideja u toj svesti najčešće je bila redukovana na teritorijalne ciljeve koje je trebalo ostvariti ratom, pri čemu je mit o Kosovu i njegovoj "osveti" imao posebno važno mesto. Ovakva struktura i osobine srpskog društva bitno su odredili prirodu političkih partija, njihovu ideologiju, razumevanje demokratije, pa i same države. Sve to zajedno nije moglo ostati bez odgovarajućeg odraza na parlamentarni život, čineći onaj pravi, najdublji izvor iz kojih su proistekla osnovna ograničenja srpskog parlamentarno-demokratskog iskustva.

Ono što je s tim u vezi posebno ometalo normalno funkcionisanje institucija parlamentarnog režima bila je okolnost da je u vreme njegovog uspostavljanja, 1903. godine, proces pluralizacije političke scene bio u samom začetku. Parlamentarizam je u Srbiji započeo život faktički u uslovima monizma: Radikalna stranka, sa blizu 90% poslaničkih mesta u prvoj izbornoj skupštini nakon majskog prevrata, zapravo nije ni imala

¹ "Nedeljni pregled", br. 11/1908, str. 180.

² S. Ribarac, *Sten. bel.*, 1910/11, 20. 01. 1911, str. 10.

opoziciju. U tom smislu moglo bi se reći da je režim počeo da funkcioniše tek nakon podele samih radikala u dve stranke, staroradikalnu i Samostalnu radikalnu stranku, krajem 1904. godine. Međutim, razdvajanje radikala nije bio čin, nego proces – dug i mučan, često praćen pokušajima uspostavljanja ponovnog stranačkog jedinstva. On je bio opterećen odsustvom vidljivog i jasnog ideološkog i programskog razlaza i snažnom, često emotivnom odanošću izvornom radikalizmu, kao i preovlađujućim uverenjem da je njihova stranačka deoba bila isto što i "raskol srpskog naroda" te da je zato bila "nesreća" i "zločin", za koji su se dve grupe međusobno optuživale. S takvim obeležjima, proces unutarradikalne deobe i sam je svedočio o dubokoj ukorenjenosti monističke političke svesti u srpskom društvu onoga vremena. Tek nakon 1906. godine, posle velike, nesumnjive i konačne izborne pobeđe starih nad samostalnim radikalima, partijski identitet i jednih i drugih postao je neosporan. U tom smislu, razdoblje do izbora od 1906, koje formalno nosi obeležje bipartizma, u samoj stvari je predstavljalo proces prvobitne partijske pluralizacije.

Kao načelo političkog života, pluralizam se veoma sporo i teško usvajao. O tome uverljiva svedočanstva pružaju osnovne formule koje su korišćene za vršenje političkog uticaja i pridobijanje glasova birača. Kada je reč o samim radikalima, kao izrazito dominantnoj političkoj grupaciji, oni su, pokazujući sklonost da između sebe i srpskog naroda stavljaju znak jednakosti, radikalizam razumevali kao jedinu političku opciju u Srbiji; ostale dve stranke, Liberalnu i Naprednu, oni su u političkoj borbi često obeležavali kao "reakcionarne", "vlasničke", kao oličnje "kaputa" koji stoji nasuprot "gunjcu i opanku". Jednako česte kao ove koje su ciljale na simpatije prosečnog birača prema ideji socijalne jednakosti, bile su i formule koje su imale u vidu duboko ukorenjenu ideju o "osveti Kosova", kao i ksenofobiju, naročito dubok strah od Austro-Ugarske, ali i snažnu odbojnost prema Zapadu uopšte. Tako su uobičajene kvalifikacije političkog protivnika bile "izdajnik", "austrijski špijun", izmećar Obrenovića". (Ovo poslednje značilo je isto što i izdajnik, s obzirom da su Obrenovići simbolisali politiku oslonca na Austro-Ugarsku.) Iako su diskvalifikacije ove vrste srazmerno najčešće upotrebljavali radikali, izjednačavanje stranačke pripadnosti sa pitanjem patriotizma bilo je uobičajeno i u redovima drugih stranaka. Ukratko, proces stvarne političke pluralizacije daleko je zaostajao za procesom partijske pluralizacije, i na tom planu jasno se pokazivala patrijarhalno-kolektivistička pa i egalitarna suština preovlađujuće političke svesti.

S tim u vezi stajala je i nedovoljno razvijena ideja o političkim slobodama, što su izborne borbe, koje su takoreći neprestano trajale, najbolje osvetljavale. Njihovo doista bitno obeležje bilo je teško narušavanje načela slobode izbora. Manipulacije i zloupotrebe dolazile su pre svega od strane vlasti, ali su siromaštvo i velika neprosvećenost pri tom igrali važnu ulogu, jer su kod običnog birača proizvodili predrasude i strahove. To je izbornu utakmicu pretvaralo u izborne ratove, u kojima je čak bilo i ubistava. Izrazitu netrpeljivost podsticala je i okolnost da je izborne uvek dobijala vladajuća stranka, stvarajući tako utisak da je vlast nesmenjiva.

Partijska država

Na nivou samih institucija, najveće teškoće proizlazile su iz sklonosti gotovo neprekidno vladajućih starih radikala da parlamentarnu vladu razumeju kao neograničenu vlast većine. Ovo je uključivalo i spremnost da se volja svoje stranke stavlja iznad zakona i ustava i da se ne pravi razlika između partijske vlade i partijske države. Ovakvo razumevanje parlamentarne vlade, kao neograničene vlasti većine, koje je u Srbiji uobličila Radikalna stranka, a koje je u krajnjem ishodu vodilo partijskoj državi, stajalo je u neposrednoj vezi sa samorazumevanjem ove stranke kao jedine "narodne", a time i jedine legitimne. Izražavajući u osnovi kolektivistički način razumevanja države, i jedno i drugo je imalo duboke korene u istoriji Radikalne stranke. Dvadesetak godina ranije, sa svojim konceptom "narodne države", ona se profilisala kao stranka radikalne demokratije narodnjačko-socijalističke provenijencije, koja je, uživajući podršku ogromne mase naroda, sebe izjednačavala sa srpskim narodom. Napuštajući vremenom program "narodne države", a prihvatajući okvire ustavne monarhije, ona nije napustila i svoj prvobitni način samorazumevanja, i tokom nekoliko godina svoje vlade pod Ustavom iz 1888. utkala je u tradiciju srpske ustavnosti koncept partijske države, pokrivajući ga upravo parlamentarnom formom. U tome se jasno, možda jasnije nego u bilo kom drugom obeležju srpskog parlamentarnog iskustva 1903–1914, ogledala težina istorijskog nasleđa. Partijska država, koju je još Slobodan Jovanović identifikovao kao stalnu težnju Radikalne stranke, predstavlja najtrajniju tekovinu srpskog radikalizma. Ona je pustila duboke korene, nadživela sve ideološke mene Radikalne stranke i postala sastavni deo političke kulture i mentaliteta u Srbiji.

Apsolutizovanje načela vladavine većine, praćeno drastičnim narušavanjem izbornih sloboda, nailazilo je na jednako radikalan odgovor manjine, u kojoj su najborbeniji bili samostalni radikali. S parolom borbe za samostalnu izbore i "pravnu državu", opozicija je vršila upornu parlamentarnu opstrukciju, pretila novom "revolucijom" i zalagala se za aktivnu ulogu kralja, dokazujući njegovu dužnost da ustane u zaštitu ustava i zakona protiv, kako se govorilo, "apsolutizma jedne stranke". Stranke manjine nisu prestajale da radi obezbeđenja slobodnih izbora traže obrazovanje posebne "izborne vlade", što se svodilo na zahtev upućen vladaocu da rukovođenje izborima preuzme u svoje ruke.

Uticao vojske

Sledeće važno ograničenje srpskog parlamentarizma bio je snažan uticaj vojske u politici. Militarizam je bio problem sa kojim je parlamentarni režim u Srbiji bio suočen za sve vreme svog trajanja i ispoljavao se dvostruko. Prvo, neposrednim uticajem vojske na sastav vlade, čime se marginalizovala politička uloga legalnih organa vlasti i dovodio u pitanje osnovni smisao ustavnosti, kao sistema ograničene, javne i kontrolisane vlasti. Drugo, u uslovima snažnog nacionalizma i neprekidnih priprema za nove ratove, rastao je značaj i ugled vojske u društvu, koja se povezivala sa svim značajnim političkim činiocima, uključujući i političke stranke. Ugledni pojedinci su propagirali "novi srpski patriotizam" naspram "kosmopolitizmu" i pozivali Srbiju da se spremi da ostvari "najveće teritorijalne transformacije Balkanskog poluostrva", apelujući istovremeno na političke stranke da obustave međusobnu borbu.³ Sve je to podsticalo militarizaciju najšireg javnog mnjenja u kojem su individualne slobode i ustavnost ionako imale plitke korene i lako gubile bitku u konkurenciji sa idejom nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja.

Sve u svemu, praktično politička sadržina parlamentarnih institucija u Srbiji 1903–1914. bitno je odstupala od temeljnih načela parlamentarne države. Pri svemu tome parlamentarna forma je više-manje korektno poštovana i sa te, strogo institucionalno-pravne tačke gledišta, režim u Srbiji 1903–1914. bio je parlamentaran. Ove protivrečnosti između forme, s jedne strane, i sadržine parlamentarnih institucija, s druge, predstavljaju jedno od osnovnih obeležja, ali i najtežih istraživačkih problema srpske

³ V. J. Cvijić, *O nacionalnom radu*, "Srpski književni glasnik", XVIII, 1. 03. 1907, str. 355–362.

parlamentarne istorije u ovom razdoblju. U stvari, uvođenje parlamentarnih institucija u Srbiji 1903. i njihovo jedanaestogodišnje funkcionisanje pokazuje se kao problem recepcije modernih političkih institucija u predmodernom društvu. Zato se kao pitanje od suštinskog značaja postavlja pitanje praktičnih dometa tih institucija, posebno njihove delotvornosti na planu stvarne modernizacije političkog života, podrazumevajući pod tim snaženje individualističkog principa i političku pluralizaciju društva, podizanje nivoa tolerancije i prodiranje načela zakonitosti i pravne države u političku svest građana. Odgovor na to pitanje određuje značaj srpskog parlamentarnog iskustva 1903–1914. u istoriji političke modernizacije srpske države u XX veku.

Politička dinamika

Da li se, dakle, i u kom domenu parlamentarnog života mogu uočiti znaci modernizacije političkog života koji bi se mogli objasniti kao neposredan rezultat funkcionisanja institucija? Odmah treba reći da je odgovor na to pitanje potvrđan, štaviše, da je u nekim segmentima političkog života uočljiv izrazit dinamizam.

U tom smislu na prvom mestu treba istaći već pomenutu pluralizaciju partijsko-političke scene, a zajedno s njom i porast tolerancije u međupartijskim odnosima. Podela Radikalne stranke odigrala je ključnu ulogu, jer je označila izlazak Srbije iz faktičkog partijskog monizma. Ali proces pluralizacije nije se zaustavio na tome. Nestanak partijskog hegemonu podigao je realan značaj ostalih stranaka, upućivao na saradnju i, uopšte, znatno oživeo partijski život u celini. Za jedanaest godina funkcionisanja parlamentarnih institucija, Srbija je izvedena iz partijskog monizma, u njoj se artikulisalo nekoliko političkih stranaka, odnosno partijskih grupacija; pred rat, restrukturiranje partijske scene i dalje je bilo u toku, nagoveštavajući nova partijska grupisanja. U ovom pogledu, partijski život je na kraju razdoblja izgledao znatno moderniji nego na početku.

Među značajnim učincima parlamentarne epohe u Srbiji treba pomenuti i vidno sazrevanje svesti o značaju ustavnosti, zakonitosti, kao i poštovanje forme i procedure u procesu političkog odlučivanja. Ova pitanja, koja zasecaju u samu suštinu pojma moderne države, bila su neprekidno otvorena i vrlo živo raspravljana u onovremenoj političkoj javnosti – u skupštini i van nje u štampi i časopisima. Te rasprave imale su veliki značaj za artikulaciju srpskog parlamentarizma i postale su njegovo doista važno

obeležje. Stranački prvaci, često ugledni naučnici i intelektualci, svojim sjajnim skupštinskim govorima izrečenim u odbranu institucija ustavnosti, slobode, zakonitosti i demokratije, obogatili su srpsku političku tradiciju i ostavili svedočanstvo o postojanju moderne političke elite. Među skupštinskim poslanicima bio je znatan broj pravika – advokata, sudija, pa i profesora univerziteta; oni su iz dana u dan tumačili ustav, zakone, poslovnik, objašnjavali smisao institucija i načela moderne države, pozivali se na pravne autoritete i ustavnu praksu stranih zemalja.

Uloga elite

Naravno, njih je od običnih poslanika, još više od prosečnih birača, delila čitava provalija, ali oni su svojim političkim, često i moralnim autoritetom pribavljali autoritet samim institucijama i pomagali razvoj svesti o njihovom značaju. Međutim, vreme koje su srpske političke stranke na čelu sa svojom elitom imale na raspolaganju bilo je suviše kratko da bi se mogle oceniti njihove realne mogućnosti da u tom pogledu naprave značajne pomake. Pitanje je ne samo koliko su to dozvoljavala ona dubinska i dugotrajna svojstva društva koja su determinisala njihovu političku kulturu, nego još i to koliko je sama elita bila kadra da u praktičnoj politici ostane lojalna načelima koja je inače branila. Sa stanovišta stabilnosti parlamentarnih institucija obeshrabrujuća je činjenica da je, uprkos sjajnim primerima borbe za odbranu autonomije institucija od političkih pretenzija vojske, otpornost prema militarističkim tendencijama, posebno među strankama manjine, vremenom slabila, što je najveći deo opozicije uoči Prvog svetskog rata dovelo čak dotle da se u borbi za vlast neposredno osloni na militarističke krugove u vojsci. Poslednji meseci srpskog parlamentarnog iskustva bili su obeleženi činjenicom da je uticaj vojnih krugova na rad legalnih institucija režima dostigao tačku na kojoj su i same institucije dovedne u pitanje. Ona je ukazivala na nesposobnost političkih stranaka da sagledaju granicu na kojoj prestaje zaštita sopstvenog partijskog interesa a počinje razaranje institucija. To je bacalo ozbiljnu senku na inače nesporno značajne rezultate parlamentarne epohe i ukazivalo na to da duboka kriza pred kojom se našao srpski parlamentarizam uoči izbijanja Prvog svetskog rata nije došla spolja, nego iznutra, iz dubine društvenog i političkog tkiva onovremene Srbije.

S tim u vezi postavlja se pitanje koliko je otpornu snagu političkih stranaka prema militarizmu slabila gotovo jednodušna fiksiranost na

ambiciozne nacionalne ciljeve koje je trebalo ostvariti ratom, a koliko njihov prerani umor i prebrza istrošenost u borbi za vlast. Uopšte, kakve su bile realne mogućnosti Srbije za očuvanje liberalno-demokratskih institucija u uslovima u kojima je postojao spoj između slabih socijalnih temelja na kojima su one počivale, s jedne strane, i snažnog nacionalizma, čija je osnovna sadržina podrazumevala rat, s druge. Sve to ulazi u krug onih pitanja koja su ovom knjigom⁴ tek naznačena, a koja čine vaninstitucionalni aspekt srpskog parlamentarizma. Istovremeno, to su ona pitanja bez čijeg odgovora istorija srpskog parlamentarnog iskustva 1903–1914. ostaje samo delimično objašnjena.

⁴ Olga Popović–Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*.

IV
MIT O ZAČECIMA SRPSKOG PARLAMENTARIZMA
1903–1914: "ZLATNO DOBA" SRPSKE DEMOKRATIJE

11.
Zablude o "zlatnom dobu"

Mit o političkom režimu u Srbiji 1903–1914. danas se ponovo aktuelizuje da bi se u njemu našao oslonac tezi o autentično demokratskom karakteru srpske državotvorne ideje i njenoj evropskoj liberalnoj orijentaciji. Njegova politička upotreba u ovom trenutku je možda opasnija nego ikad.

Oživljavanje interesa za našu noviju prošlost, koje traje već više godina, dobilo je u poslednje vreme jednu novu dimenziju – jačanje svesti o neophodnosti (re)interpretacije sopstvene istorije sa pozicija jasne kritičke distance. Poraz političkih projekata zasnovanih na istorijskim reminiscencijama, a pre svega njegove tragične posledice koje su ugrozile život svakog pojedinca i nacije u celini, stvorili su plodno tle za buđenje sumnji u mnoge duboko ukorenjene istorijske predstave, a time i prijemčivost javnosti za njihovo preispitivanje. Taj poraz je, naime, učinio evidentnim činjenicu da je rasterećenje naše istorijske svesti od mitova, fikcija i predrasuda zapravo naš vitalni interes.

Tipični istorijski mit

Jedan od predmeta pojednostavljenog, neretko i netačnog tumačenja naše novije istorije predstavlja srpsko demokratsko iskustvo u okviru kojeg

* *Republika*, Glasilo građanskog samoosobađanja, Beograd, 1–15. 05. 1995.

se kao posebno značajno izdvaja razdoblje važenja liberalnog ustava Srbije od 1903, odn. parlamentarnog sistema vlasti koji je pod tim ustavom bio u primeni do Prvog svetskog rata. Reč je o političkom režimu izgrađenom posle ubistva poslednjeg Obrenovića, režimu za koji se osnovano može reći da u najvećoj meri predstavlja delo srpskih političkih stranaka, a među njima pre svega onih koje su činili radikali. Ovi su, naime, organizaciono jedinstveni do kraja 1904, a nadalje podeljeni u dve stranke – stranku starih i stranku samostalnih radikala – tokom čitavog razdoblja uživali podršku $\frac{3}{4}$ biračkog tela Srbije. Tesno povezana sa najšire prihvaćenim, a ničim utemeljenim sudom o radikalima kao o "prvoj, a može biti i jedinoj pravoj građanskoj stranci u Srbiji", u našoj se svesti, bezmalo čitav jedan vek, održava predstava o režimu koji su oni izgradili 1903–1914. kao o "zlatnom dobu" slobode i parlamentarne demokratije. Kao i pomenuti sud o srpskim radikalima, ova se predstava može svrstati u red tipičnih istorijskih mitova. Uvođenje liberalnih političkih institucija i opredeljenje za parlamentarni sistem vlasti uzeti su kao dokaz postojanja liberalno demokratskog režima u praksi, iako već i elementarno istraživanje ovog razdoblja ukazuje na to da u Srbiji početkom XX veka nisu bile ostvarene čak ni osnovne pretpostavke ovog tipa režima.

Građanski karakter Radikalne stranke izvodi se uglavnom iz činjenice da se vođstvo ove stranke, još početkom devete decenije XIX veka, opredelilo za parlamentarizam, koji predstavlja jednu od najznačajnijih pravno-političkih tekovina liberalnom ideologijom prožetog evropskog građanstva i čija sama suština počiva na principima građanskog individualizma i političkog pluralizma. Međutim, kako to najnovija historiografska istraživanja pokazuju, bezrezervno poverenje ogromne većine naroda u Srbiji, koje je Jovan Žujović nazvao "fanatičkom verom u radikalizam i njegove prvoseveštenike", Radikalna stranka nije zadobila prihvatanjem već, naprotiv, eksplicitnim odbacivanjem liberalne ideologije, kao reakcionarne i nedvosmislenim, programskim opredeljenjem za egalitarizam i kolektivizam kao temeljne principe društvene i državne organizacije. Značajnu ulogu u pridobijanju masa pritom je imala još jasno antievropska, istočno-pravoslavna civilizacijska orijentacija ove stranke.

Svojim programom zasnovanim na principima udruženog rada i samouprave, kao i svojom praktičnom politikom, stranka je zapravo verno izražavala kolektivnu predstavu o idealnoj državi i njenim ciljevima koju je pri kraju XIX veka imalo agrarno, vrlo siromašno i gotovo nerasloženo srpsko društvo u kojem je građanstvo bilo tek u zametku. Antiindividualizam, država kao patrijarhalna zajednica, ekonomski

egalitarizam i nacionalno-teritorijalni mitovi, a naročito onaj o Kosovu, bile su, naime, temeljne odrednice političke svesti tog društva. Stranka koja je takvu političku svest mobilisala, organizovala i programski artikulisala, teško bi se mogla uvrstiti u red građanskih stranaka, a njeno prihvatanje evropskih liberalnih institucija ne može se objasniti ideološkim i doktrinarnim pobudama, odnosno privrženošću principima građanskog individualizma i političkog pluralizma. Opređenje za parlamentarni sistem vlasti bilo je, naime, izraz pragmatičnosti vođstva stranke koja je, kao nesumnjivi politički hegemon u biračkom telu, u takvom sistemu osnovano moglo očekivati dugu i ničim ograničenu vlast.

Deoba srpskih radikala

Kada je ubistvom Aleksandra Obrenovića uklonjena jaka vladalačka vlast, a potom donet i liberalni ustav, stekli su se uslovi za uvođenje parlamentarnog sistema vlasti u Srbiji. Radikali su se odmah pokazali kao jedina politička relevantna stranka u zemlji: već na prvim izborima sa nešto više od 75% glasova birača, oni su, zahvaljujući izbornom sistemu koji je znatno povlašćivao većinsku stranku, dobili 88% poslaničkih mesta postajući tako vladajuća stranka koja praktično nema opoziciju. Tak kada su se sami radikali podelili u dve stranke, srpski parlamentarizam je dobio opoziciju: staroradikali su gotovo sve vreme bili na vlasti, dok su samostalci bili daleko najznačajnija stranka opozicije.

Stranačka deoba srpskih radikala, za kojom su usledili neobično žestoki međustranački sukobi, nije, međutim, značila suštinsko ideološko i programsko razilaženje. Ni jedna ni druga stranka nije se odrekla izvornih načela srpskog radikalizma, štaviše, obe su svoj politički kredit gradile međusobno se nadmećući u izjavama odanosti tim načelima, kao i njihovom idejnom tvorcu, Svetozaru Markoviću. Staroradikali su pri tome i formalno zadržali stari stranački program, dok su samostalci, kao radikalska levica, svoje ideološko nadahnuće pronalazili u kombinaciji izvornih načela stranke i modernih ideja o socijalnoj demokratiji i u svom programskom definisanju izričito su pristajali uz antiindividualistički koncept demokratije. Praktično-politički život i sam pruža obilje svedočanstava koja radikale obe stranke i u ovom razdoblju pokazuju kao političku grupaciju čija ideološka opredeljenja, slično kao u formativnoj fazi, određuje još uvek dominantan, agrarno-patrijarhalni politički mentalitet društva. Otpor prema kapitalizmu i buržoaziji i simpatije za političku zajednicu ekonomski

jednakih pojedinaca, samouprava, narodna vojska i sl. činili su i dalje sadržinu preovlađujućih političkih težnji srpskog društva koje je na prelomu stoleća po svojim socijalnim karakteristikama i po svojoj političkoj kulturi još uvek bilo predmoderno, sasvim slično onom od dve decenije ranije. Međutim, antiindividualističku političku svest radikali posle 1903. nisu iskoristili za realizovanje svog programa ekonomske i socijalne transformacije sistema, koji je (sistem) ostao primitivno kapitalistički, nego su je usmerili ka nacionalizmu sa ambicioznim teritorijalnim ciljevima i pripremi Srbije za rat.

Sve je to višestruko onemogućivalo uspostavljanje liberalni-demokratskog režima i efikasnost parlamentarnih institucija u praksi. Ugrožene su bile i elementarne pravno-političke pretpostavke – zakonitost i poštovanje ustavnih sloboda i prava, s jedne, i nesporna prednost civilne nad vojnom vlašću, s druge strane.

Narušavanje političkih sloboda

Princip zakonitosti najteže je narušavan u domenu ostvarenja političkih sloboda. Ovo je naročito dolazilo do izražaja, prvo, u političkom progonu, povremeno i fizičkoj eliminaciji pristalica starog režima i dinastije Obrenovića i drugo, u višestrukim povredama načela slobode izbora, koje su mestimično bile tako drastične da su obezvređivale sam princip predstavničke vlasti. Ovo poslednje bilo je ne samo rezultat pritiska vlasti nego i prirodna posledica nerazvijene građanske svesti i kulture, a naročito indiferentnog odnosa prema individualnoj slobodi i nerazumevanja pa i stvarnog neprihvatanja ideje političkog pluralizma. To je uslovalo odsustvo elementarne političke tolerancije, koja je bila dodatno umanjena još i činjenicom da je izborna pobeda, koja je redovno donosila i državnu službu pristalicama pobjedničke većine, u uslovima opšteg siromaštva, bila jedina garancija pristojne lične egzistencije. Sve je to izbornu, pa i političku borbu uopšte, pretvaralo u ostrašćene sukobe, često praćene čak i brutalnim fizičkim obračunima, u kojima je bilo i političkih ubistava. Samo funkcionisanje institucija odvijalo se uglavnom u pervertovanim formama parlamentarizma uz krajnju neefikasnost sistema. S jedne strane, vladajuća stranka je parlamentarnu demokratiju razumevala kao ničim ograničenu vlast većine, pri čemu je ovu poslednju, onde kada je ona bila nedovoljna da održi stabilnu vladu, ojačavala raspuštanjem skupštine, odn. vanrednim izborima. Za jedanaest godina parlamentarne prakse skupština je raspuštena 5 puta,

svi izbori su bili vanredni i na njima je, bez izuzetka, pobjedu odnosila vladajuća stranka. S druge strane, opozicija je stajala na stanovištu da vlada koja ne poštuje ustavne slobode i ne uvažava prava manjine, uprkos većinskoj podršci nije legitimna, pa je čestim i dugotrajnim skupštinskim opstrukcijama blokirala rad institucija, a povremeno izazivala i ustavne krize, otvoreno pozivajući krunu da se umeša u parlamentarnu igru.

Pored političke nezrelosti stranaka, javnog mnjenja i društva u celini – što bi se delimično moglo objasniti nedostatkom prethodnog parlamentarno-demokratskog iskustva i tradicije, kao i prekratkim trajanjem ovog razdoblja da bi se ta tradicija mogla izgraditi – srbijanski parlamentarizam je od samog početka bio suočen sa još jednim vrlo ozbiljnim neprijateljem, koji je i sam u izvesnom smislu proisticao iz pomenute političke nezrelosti. To je bila značajna politička uloga vojske koja je, uprkos otporu koji su joj, kao pretnji civilnoj vlasti, pružale političke stranke, a naročito staroradikali, u celini gledano, bila posledica nedostatka snage i odlučnosti stranaka da joj se ozbiljno suprotstave. Osnovni razlog bio je rastući nacionalizam i proratno raspoloženje, u čijem su stvaranju političke stranke odigrale veoma važnu ulogu, a koje je od aneksione krize, 1908, dobilo karakteristike prave ratne psihoze, praćene militarizacijom društva u celini. U Srbiji počinju da se formiraju paravojne organizacije, koje uživaju podršku i direktnu pomoć najuglednijih prvaka srpskih političkih stranaka i istaknutih intelektualaca, pokreću se novi listovi koji propagiraju militarizam nasuprot demokratiji, a pred skupštinom se, pored već uobičajenih zahteva za uvođenjem narodne vojske, pojavljuju i predlozi o uvođenju "obavezne vojne nastave u građanskim školama". Pred sam rat 1914, vojska je već počela da pokazuje otvorene pretenzije na političku prevlast u državi, u čemu je dobijala posrednu ili neposrednu pomoć opozicionih stranaka, koje su, ponete istovremeno snažnim nacionalizmom i željom da konačno obore Pašićeve radikale s vlasti, tako pokazale da nisu sposobne da čuvaju nespornu prevlast civilne nad vojnom vlašću.

Prekranje istorije

Mit o ovom razdoblju stvorili su već njegovi savremenici – radikali. Vladavina Obrenovića od tada je okvalifikovana kao nenarodna, "reakcionarna", "austrofilaska", "izdajnička" – vladavina čijim je prestankom "brod Srbije konačno stigao k mirnom i tihom pristaništu ogrejan suncem slobode i zakonitosti". Ovaj mit je već tada postao značajan politički

instrument, koji je upotrebljavan za legitimisanje brutalnog ubistva kraljevskog para, političkog progona novog režima, bojkota međunarodne zajednice koji je, jači ili slabiji, trajao do kraja ovog razdoblja, kao i za prikriivanje jakog političkog uticaja vojske. Posle ujedinjenja, 1918, mit o "zlatnom dobu" upotrebljavan je, i dalje pretežno u radikalskim redovima, kao argument u prilog tezi da je Srbija u Jugoslaviji jedini baštinik modernih, liberalnih državno-pravnih i političkih tradicija čime se pribavljao legitimitet centralizmu s jasno srpskim predznakom. Istoriografija, pre svega posleratna, takođe je dala značajan doprinos očuvanju ovog mita, čak i onda kada je, kao istoriografija komunističke provenijencije, bila daleko od glorifikacije ovog režima. Predstava, naime, o Radikalnoj stranci u XIX i početkom XX veka kao tipično buržoaskoj uglavnom je njeno delo. Ta predstava sistematski je negovana ne samo iz razloga dogmatske i šematizovane interpretacije istorije, nego i iz potrebe da se u dokazivanju pravolinijskog kontinuiteta socijalističke ideje i pokreta, od Svetozara Markovića do Komunističke partije, odstrane svi ostali pretendenti na baštinu ideja prvih srpskih socijalista, među kojima su, s puno razloga, najznačajniji upravo radikali.

Što se tiče istoriografije s antikomunističkim ideološkim predznakom, ona u oceni radikalne stranke stoji na istom stanovištu kao i komunistička istoriografija. Preuzimajući od nje bez rezerve sud o izvorno građanskom karakteru ove stranke, ona ga koristi kao dokaz za tvrdnju da je aktuelna nerazvijenost građanskog duga i građanske političke kulture i nesnalaženje u uslovima višepartijske demokratije isključivo posledica višedecenijske komunističke vladavine, odnosno diskontinuiteta inače nesporne, razvijene građanske demokratske tradicije. Tako se mit o političkom režimu u Srbiji 1903–1914. danas ponovo aktuelizuje da bi se u njemu našao oslonac tezi o autentično demokratskom karakteru srpske državotvorne ideje i njenoj evropskoj liberalnoj orijentaciji. Njegova politička upotreba u ovom trenutku je možda opasnija nego ikad, jer njome ne samo da se podržava iluzija da je liberalno-demokratski režim moguće ostvariti bez građanskog društva, nego se, ignorisanjem fakta o poodmaklom stepenu militarizacije političkog režima u Srbiji posle majskog prevrata, a u svetlosti uspešne realizacije teritorijalnih ciljeva srpske države u balkanskim i Prvom svetskom ratu, pothranjuje pogubna zabluda o ostvarivosti, čak za srpski narod prividnoj povezanosti projekta liberalno-demokratske transformacije i ambicioznog nacionalnog programa.

12.

"Zlatno doba" srpske demokratije (1903–1914)*

Ubistvom poslednjeg vladara dinastije Obrenović, kralja Aleksandra, izvršenim u vojnom prevratu 29. maja 1903 (po starom kalendaru), obeležen je početak "novog doba" u Srbiji. Srbija je dobila ustav koji je više-manje bio saobražen onovremenim evropskim liberalno demokratskim standardima. Bio je to ponovo vraćen u život Ustav od 1888, sačinjen po ugledu na belgijski ustavni obrazac i poznat kao najliberalniji ustav koji je Srbija imala u svojoj istoriji. Njime su bila garantovana osnovna lična i politička prava i slobode, dok je na institucionalnom planu usvojen princip parlamentarne vlade. Na presto je – najpre javno podržan od vojske, a potom izabran od skupštine – stupio kralj Petar I Karađorđević, osnivač nove dinastije, dinastije Karađorđevića. Ponašajući se kao revolucionarna konstituanta, skupština je kraljevsku krunu Petra Karađorđevića uslovila njegovim pristankom na Ustav. Na prvim izborima vlast su osvojili i do kraja zadržali pobednički radikali, čiju je snagu u vreme prevrata jedan njihov politički protivnik opisao sledećim rečima: "... brojem toliko snažni i moćni, radikali su na reč svoga šefa mogli očas posla preseliti Avalu na Višnjicu; trebalo je samo da svaki član radikalne stranke toliko zemlje s Avale ponese, koliko mu u kapi može stati, pa da na mah Avala bude na Višnjici."** Tokom narednih jedanaest godina, koliko je proteklo do izbijanja prvog svetskog rata, Srbija će steći prvo i jedino ozbiljnije iskustvo sa institucijama parlamentarne demokratije u svojoj istoriji.

* Moderna, srpski nacionalni identitet u modernom veku, br. 3, 2001. Centar za kulturnu dekontaminaciju. Beograd.

** Kao izvor za ovaj rad korišćene su *Stenografske beleške Narodne skupštine 1903–1914*. Prim. prir.

Pobednici su novo doba nazvali "novom erom", "svetim stanjem". Nakon "reakcionarne" i "izdajničke" epohe Obrenovića – govorili su – epohe u kojoj se "izmećarilo" Austriji i u kojoj je "kaput" vladao nad "gunjcem i opankom", "narod je u svim pravcima krenuo napred zato što se osetio slobodan." "Otkad je Srbija zbacila Obrenoviće i okrenula se od Austrije, nestalo je zlobe, zavisti, nestalo je partijskih strasti, ceo jedan narod počeo se osećati da živi kao jedan čovek. Ranije, Srbija je venula kao kakav cvet u ladovini gorskog oraha. Sad postoji jedinstvo između naroda i krune." – pisao je jedan radikalski list. "Posle velikoga događaja, stigao je brod Srbije k mirnom i tihom pristaništu ogrejanom suncem slobode i zakonitosti" – uzvikivao je sa skupštinske govornice prota Milan Đurić.

Za pobednike, Majski prevrat je bio revolucija. Tako ga je odmah nakon prevrata kvalifikovala skupština, proglašavajući njegove izvršioce, zaverenike, "istinskim revolucionarima, pravim apostolima slobode narodne...". "29. maja nije ubijen kralj – govorio je Jaša Prodanović – nego jedan uzurpator ili, prostim narodnim rečima da kažem, krunisani hajduk, koji se odmetnuo od zakona zemaljskih u nameri da čini kažnjiva dela. To je bila nužna odbrana jednog naroda od uzurpatora, koji je prekinuo sve veze sa Bogom i narodom. To je bilo delo socijalne neophodnosti, socijalne pravde i socijalnog morala."

Ali, nisu svi mislili isto. "Nije revolucija nego zločin" – odgovarali su protivnici "svetog stanja". "Narod srpski će biti prinuđen da se pred Evropom i obrazovanim svetom očisti od 29. maja i da stane na ono gledište koje svi obrazovani narodi imaju o moralu", poručioće sa skupštinske govornice, 1905, Svetimir Nikolajević, prvi koji se osmelio da u skupštini postavi pitanje legitimiteta 29. maja. Zavereničko delo je "i s gledišta zakonskog – legalnog – i s gledišta moralnog, prost zločin, a s gledišta političkog rđavo delo!", reći će godinu dana kasnije, naprednjački prvak Pavle Marinković, dodajući: "Nema heroizma gde 60 naoružanih ljudi kidišu da mučki premlate jednoga čoveka, pošto su za njegovim stolom večerali!... Onoga dana, gospodo, kad se stane na to zemljište da je 29. maj rđvo delo, toga dana mi smo stali na pravilnu osnovu i povratili red u državi", smatrao je Marinković. A najdosledniji među njima, Živojin Perić, tvrdio je: "Desolidarisanje od majskog zločina, to je *conditio sine qua non*" za uspeh Srbije u Evropi. "Vlast veliča zločin. Nema, gospodo, budućnosti za Srbiju sve dok je u njoj režim osnovan na jednom zločinu, kojim su povređeni svi principi, i hrišćanski i moralni i pravni i politički."

Da li su skeptici bili u pravu? Kakav je doista bio režim koji je u Srbiji izgrađen na temelju 29. maja – događaja koji su jedni razumeli kao revoluciju, a drugi kao zločin?

Ocene savremenika su se i u tome veoma razlikovale. Za većinu – Srbija je izgradila uzorne demokratske ustanove; za manjinu, pak, ona je umesto istinskog parlamentarizma dobila "lažni parlamentarizam, zašeceren otrov". "Slobode se narodne čuvaju i poštuju sa najvišeg mesta" – uzvikivala je vladajuća većina. "Postoji provala između stvarne Srbije i legalne Srbije" – odgovarala je opozicija, tvrdeći da je Srbija "samo po imenu ustavna i parlamentarna, a u stvarnosti zemlja lažnih sloboda, ogrezla u gaženju zakona". Ono što je većina nazivala primenom engleskih parlamentarnih institucija i načela, manjina je ocenjivala kao pretvaranje parlamentarnih ustanova u "masku... za eksploataciju države u korist partije" i "rugaње celom narodu". "To je izopačen, izigran, falzifikovan parlamentarizam", u kome je apsolutizam vladaočev zamenjen "apsolutizmom jedne stranke" i u kojoj militarizam preti da poništi sam smisao ustavnih institucija – ocenjivala je manjina.

Za jedne "zlatno", za druge "kamenno" doba srpske demokratije – režim koji je tada izgrađen, bio je delo političkih stranaka – njihove društvene filozofije, njihovog razumevanja prirode i cilja države, a naročito razumevanja demokratije. U središtu je bio konstantan sukob između patrijarhalnog i modernog, koji se iskazivao na svim planovima – u ideologiji i programima političkih stranaka, u političkom mentalitetu, u odnosu prema Zapadu kao jasno definisanom sistemu vrednosti, u razumevanju nacionalne ideje – ukratko, u svim onim pojavama koje u životu jednog društva dugo traju i koje, kao takve, određuju njegov istorijski identitet. Tek u tom kontekstu može se razumeti zašto se – kako su se već tada pitali analitičari – toliko hvaljene zapadne ustanove odmah "izmetnu na našem zemljištu" i daju "sasvim druge rezultate".

Presudnu ulogu u uobličavanju srpskog parlamentarizma odigrali su, s obzirom na svoju snagu, srpski radikali, koji su od 1904. godine bili podeljeni u dve stranke, staroradikale i samostalce. Ostale dve stare srpske stranke – Liberalna i Napredna – koje su se pod Obrenovićima smenjivale na vlasti, našle su se u senci radikalnog trijumfalizma, gurnute na samu marginu političkog života.

Kako su srpski radikali razumeli parlamentarizam?

Najsnažnija, staroradikalna stranka, tokom ovog razdoblja sve je više postajala stranka vlasti, bez jasnog ideološkog i programskog profila,

pretvarajući se tako u zgodan okvir unutar koga su mogli istovremeno opstati pojedinci čija se društvena i politička filozofija zasnivala na međusobno različitim temeljnim načelima.

Na jednoj strani, stajali su tzv. "evropski radikali", ljudi visokog obrazovanja i modernih političkih afiniteta, koji vrednosti građanskog društva u glavnom nisu dovodili u pitanje. Pored Milovana Milovanovića, koji je bio blizak samostalcima, tu su bili Mihailo Vujić, Đorđe Simić, Andra Nikolić, Milenko Vesnić. Kako ih je ocenio jedan savremenik, "oni su putovali po Evropi... oni vole njenu kulturu, hoće mešanje s njom... hoće kulturno srpstvo" i stoga su, "logično, u spoljnoj politici umereniji i realniji". Ova grupa staroradikala nije pripadala užem krugu saradnika vođe stranke, Nikole Pašića, i njen se politički autoritet relativno slabo osećao.

Na drugoj, daleko brojnijoj strani, stajali su oni koji su nalazili za potrebno da često pomignu ime Svetozara Markovića, čoveka koji je, kako su sami govorili, bio osnivač radikalizma u Srbiji i čija slika, uokvirena, visi na zidu "u svakoj radikalnoj kući". Za ove radikale, sadržina pojma slobode bila je određena patrijarhalno-egalitarnim principom. Najelokventniji i nesumnjivo najuticajniji predstavnik ove grupe, bio je prota Milan Đurić. "Nama ne treba bogatstvo. Pleme srpsko nije pleme Izrailjevo da teče novac...", govorio je prota Đurić. "Svi smo jednaki... nije to podeljeno na klase kao što je kod drugih naroda". Drugi jedan prota, Marko Petrović, slično je rezonovao: "Srbija je velika zadruga a mi smo predstavnici te zadruge... Mi Srbi vaspitavani smo u patrijarhalnom pravcu... da sa Bogom i Vladaocem razgovaramo intimno... treba mu govoriti 'ti'".

Ono što je možda najupadljivije obeležavalo ovaj ideološki pravac među staroradikalima – za koji je vladalo nepodeljeno uverenje da ga stvarno predstavlja šef stranke, Pašić, i kome je pripadao najveći broj staroradikalnih poslanika u svim skupštinama od 1903. do 1914 – bila je njihova gotovo bezrezervna okrenutost Rusiji. To se odnosi kako na njihovu kulturno-civilizacijsku tako i na njihovu spoljno-političku orijentaciju. Pašićeva lojalnost Rusiji, lojalnost u kojoj nije bilo distance, bila je, prema viđenju kritičara savremenika, nesporna činjenica. Pašić je "... jedan od najposlušnijih ministara i prvaka u Srbiji, ruske politike", smatrali su liberali. Sličnog uverenja bili su i naprednjaci. "Borba koju je kralj Milan vodio s radikalima nije u stvari bila borba zbog razlike u unutrašnjoj politici... već borba između kralja Milana i Rusije, kojoj su radikali verno služili". Socijaldemokrata Triša Kaclerović – čija je stranka, u pogledu odnosa prema Rusiji stajala na suprotnom polu – više je puta političke poteze staroradikala tumačio kao "naređenje stiglo iz Moskve". Sami

staroradikali su vrlo otvoreno manifestovali svoju lojalnost Rusiji, između ostalog i time što su, na primer, ruskog cara oslovljavali sa "Gospodaru". "Personifikacija" politike "sporazuma i naslona na bratsku i moćnu slovensku zemlju Rusiju... čitavih decenija od rođenja naše stranke, jeste naš šef i u tom pogledu ime Pašić predstavlja jedan državni program", reći će 1914. Miloš Trifunović. Staroradikali, uostalom, takvu politiku nisu ni smatrali politikom jednog čoveka, nego politikom koju – kako je objašnjavao Đurić – "vodi Srbija", odnosno ceo narod, koji je sa ruskim vezan "zajedničkom crkvom... zajedničkom slovenskom kućom iz koje smo izašli...". Ruski je narod "veliki" zato što "ljubi Boga" i ako još nije odigrao svoju istorijsku misiju to je zato "jer su drugi lukavi, varali pleme slovensko, jer je ovo pleme širokih grudi i poverljivo prema svakome pa i prema neprijatelju", ubeđivao je Đurić onaj, malobrojni deo srpske skupštine koji u to nije verovao.

Ovu struju u staroradikalnoj stranci, suprotstavljajući je "evropskoj", Živojin Perić je okarakterisao kao "šovinističku, ili još bolje, ksenofobsku", kao pravac koji "liči na revolte... azijskih i afričkih naroda protiv evropljana, kad mu ovi donose kulturu". Predstavnici ove struje u srpskoj skupštini doista su, tokom čitavog ovog razdoblja, pokazivali izrazitu odbojnost prema tekovinama zapadne civilizacije kao stranim srpskom narodnom biću. Prota Milan Đurić – ushićeno konstatujući da je "naša otadžbina kupa meda između Istoka i Zapada, da njom teče med i mleko... (da je) tako bogata i lepa da nam ceo svet zavidi" – nije smatrao za neumesno da čak krajem 1906. godine u skupštini objasni ulogu železnice u Srbiji na isti način na koji je to učinio dve i po decenije ranije. "Evropski sud (kako je on nazivao Berlinski kongres) umesto da da za tolike žrtve, oslobođenje Bosne i Hercegovine i prisajedinjenje sa Crnom Gorom, te da mi budemo veliki, moćni i jaki na Balkanskom poluostrvu... mi smo morali graditi železnicu... Železnica je kao guja prohujala kroz našu zemlju... zadanula nas je guja sa Zapada i naši prosti ali slavni običaji počeli su uzmicati pred običajima zapadnih naroda", zaključio je svoju kritiku upućenu evropskim državama, prota Đurić. Jedan od simbola "uzmicanja" o kojima je on govorio bio je, pored železnice, i grad, pre svega Beograd, prema kome je veliki broj radikalskih poslanika izražavao otvoren otpor. Uz obrazloženje da Beograd ne bi smeo da bude "predstavnik srpske kulture" jer su njegovi žitelji "napustili nacionalnu nošnju... i što se na Kalemegdanu govori na francuskom jeziku", a na zgražanje pre svega naprednjačkih, ali i samostalskih poslanika, u skupštini, 1909, nije prošao predlog o uvođenju poreskih olakšica za dizanje dvospratnica u srpskoj prestonici.

Slična unutrašnja ideološka podela postojala je i među samostalcima. Razlika je, ipak, bila značajna. Dok je među starim radikalima antizapadna, antimoderna tendencija bila dominantna, uživajući simpatije stranačkog vrha, dotle je među samostalcima ona bila znatno slabija, posebno među stanačkom elitom. I dok su seljački poslanici ne retko i dalje iskazivali ushićenost prošlim vremenima u kojima je bilo manje pismenih i u kojima nije bilo nikakvih železnica, dotle je stranačka inteligencija govorila: "Seljačka država – slaba država". Na programskom planu, ova stranka je udaljavanje od patrijarhalne matrice manifestovala nastojanjem da, ostajući na levisi, sopstveni stranački identitet izgradi na modernijim osnovama – na ideji socijalne pravde i solidarističkih koncepcija o državi.

Evropsko usmerenje političke ideologije Samostalne radikalne stranke, koje je postepeno sve više odnosilo prevagu, stajalo je u tesnoj vezi sa evropskim duhom inteligencije koja se u ovoj stranci okupila, duhom koji su staroradikali, s omalovažavanjem, tumačili kao "imitaciju" "zapadnog slobodoumlja i demokratizma". Za ugledne samostalske prvake bilo je van svake sumnje da je jedini mogući put Srbije onaj koji vodi ka Zapadu, a ne onaj koji joj je namenio Pašić – "čovek Rusije i Orijenta", kako je, nekad neprikosnovenog zajedničkog vođu, objasnio Jovan Cvijić. Kulturno napredovanje prema modelu zapadne Evrope, Ljuba Stojanović je video kao pretpostavku očuvanja nacionalne slobode i stoga kao glavni zadatak Srbije, koja je za "sto godina samostalnog života" na tom planu malo napravila. Evropske zemlje "nas smatraju kao 'obojene' narode Azije i Afrike, koje treba civilizovati. Pod tim izgovorom, već su dve srpske oblasti, umesto da budu prisajedinjene Srbiji, otišle pod tuđu upravu", upozoravao je Stojanović, 1911. Jovan Skerlić je išao još dalje od Stojanovića, kao i, verovatno, dalje od bilo koga u ovoj stranci. On alternativu Zapad ili Istok nije vezivao za pitanje očuvanja nacionalne slobode i teritorija, nego, jednostavno, za izbor između života i smrti. Kritikujući hrvatskog političara Stjepana Radića zbog njegovog veličanja "pokroviteljke Rusije" i kvalifikujući to kao "neki mutni panslavizam", Skerlić je, još 1904, izneo jedan od najjasnijih i najodlučnijih stavova u prilog prihvatanju zapadnog kulturnog obrasca. Ocenivši da je "slovenska kultura prazna reč" i da "nimalo nije privlačna perspektiva gubljenja slovenskih reka u ruskom moru", Skerlić je zaključio: "Zapad je izvor svetlosti i života na zemlji; za nove narode ima dva puta, ili primiti zapadnu kulturu, kao Japanci, i živeti, ili joj stati nasuprot, i biti pregažen, kao američki crvenokošci ili australijski crnci".

Podela među radikalima predstavljala je prvi značajan korak ka modernizaciji političkog života i otvorila je proces ozbiljne političke pluralizacije u Srbiji. Ona ne samo da je značila razbijanje faktičkog stranačkog monizma i stvorila uslove za restrukturiranje partijske scene, nego je, što je još značajnije, omogućila postepeno pribavljanje legitimiteta drugoj, modernoj koncepciji političkog života, koja je stranački pluralizam razumela kao izraz stvarnog političkog pluralizma. Nastojeći da što jasnije učvrste sopstveni stranački identitet, samostalci – u čije je redove otišao najveći broj mlađih intelektualaca Radikalne stranke – profilisali su se kroz negativnu kritiku stranke iz koje su potekli. Rizikujući brojno osipanje članstva, samostalci, odnosno njihovo vođstvo, odbili su 1906. poziv Pašićevih radikala – "starije braće" – da se sa njima ponovo okupe u "složnu celinu, u neprobojnu i neodoljivu narodnu vojsku". Ovom izrazu duboko patrijarhalne političke svesti, koji je značio stvarno neprihvatanje političkog pluralizma, samostalci su suprotstavili drukčije, moderno shvatanje političkih stranaka i političkog života uopšte. Argumentacija koju su tada, povodom definitivnog razlaza, razvili i kojoj će se kasnije uvek vraćati ukazivala je na čvrstu odluku stranke da na srpskoj političkoj sceni nastupa kao moderna politička partija. I dok su staroradikali i dalje stavljali znak jednakosti između svoje stranke i srpskog naroda i s tim u vezi izdvajanje samostalaca predstavljali kao "zločin i nesreću", "kao raskol srpskog naroda"; dok su legitimnost Samostalne radikalne stranke sporili čak i porodičnom političkom biografijom njenih članova koji su, kako je govorio Pašić, poticali "iz familija koje su nas gonile" – familija naprednjaka i liberala – dogle su samostalci objašnjavali da Pašićevi radikali jednom moraju prihvatiti da u Srbiji, pored njih, postoje i druge političke stranke i prestati da "samostalce... smatraju kao nepokorne, a liberala i naprednjake kao krvnike". Suštinu moderne političke partije čine načela i jasan program, prema kojima pojedinci treba slobodno da se opredeljuju, a ne kao pripadnici "stranačkih vojski... po spisku u kome su upisani", objašnjavali su samostalski prvaci Jaša Prodanović i Ljubomir Stojanović. Moderne političke partije moraju imati jasno određen socijalno-ekonomski profil i "grupisati se po ekonomskom i klasnom interesu, kako je to u drugih naroda već izvršeno".

Kako je u ovakvim uslovima izgledala parlamentarna demokratija u praksi? Kako su se ostvarivale ustavne slobode i kolika je bila efikasnost parlamentarnih institucija?

Pitanje ustavnih sloboda veoma dobro osvetljavaju izborne borbe, koje su, posebno s obzirom na učestalost izbora, predstavljale gotovo

centralni nivo unutrašnjeg političkog života. O ovom aspektu srpske demokratije izrečeno je mnogo negativnih sudova, a Ljuba Radovanović je, uočavajući potpuni raskorak između izbornih zakona i izborne prakse, bez uztezanja zaključio da je izigravanje slobode izbora kakvo je postojalo u Srbiji pre prvog svetskog rata bilo moguće "samo u onim pseudodemokratskim režimima, gde stvarne demokratije nije ni bilo".

Povrede ovog ustavnog načela bile su višestruke, a najdirektnije i najvidljivije su bile one koje je činila vlast. Snagu njenog uticaja na tok i ishod izbora pokazuje već i to što su se gotovo najoštrije parlamentarne borbe vodile oko pitanja ko će sastaviti vladu koja će raspisati i sprovesti izbore, a kao izvestan indikator može se navesti i činjenica da je na svim izborima u ovom razdoblju izbornu pobjedu odnosila vladajuća stranka. Brojni izvori, a naročito dugotrajne i često mučne verifikovane debate, svedoče o teškim povredama načela tajnosti glasa, neurednim biračkim spiskovima, korupciji, kao i direktnim pritiscima na birače, kako od strane opštinskih vlasti, tako i od strane policije. Najveća odgovornost za to pripisivana je Stojanu Protiću, koji se u najdužem trajanju nalazio na čelu ministarstva unutrašnjih dela i koji je, stoga, u onovremenoj javnosti, postao oličjenje partijske isključivosti i bezobzornosti u obračunu s političkim protivnicima. Opozicija ima tretman "neprijatelja ove zemlje" protiv koga se izbori dobijaju "kao ratni trofej", govorio je prvak samostalaca Ljuba Davidović. Za običnog, pak, birača, slobodno opredeljenje na biralištu gotovo je postalo nedostižni ideal slobode i on se pitao hoće li ikada "doći dan... kada će policija objaviti da svaki može ići na koji oće zbor, da može potpisati čiju oće listu i glasati za koga oće...". "Radikalni govornici kažu da je sistem tajnog glasanja takav, da tu ne može biti apsolutno nikakvih nasilnih izbora odnosno ne može biti uticaja vlasti. Gospodo, to mi možemo da govorimo onim ljudima koji ne poznaju naše prilike i naše stanje, i koji ne znaju kako se to tajno glasanje izvršava, koji ne poznaju našu policiju, naše kmetove i naše ljude, koji drže vlast u rukama. A govoriti danas u Skupštini pred nama i pred svetom koji naše ljude poznaje dobro, da danas tajno glasanje garantuje slobodnu upotrebu biračkog prava to bi bilo i suviše smešno upravo bilo bi paradoksalno. Ima ne jedan nego sto načina, po kojima se taj sistem tajnog glasanja može da izigra" – govorio je liberalni poslanik Radoslav Agatonović. "Jedan od najobičnijih, jedan od najdrastičnijih načina koji radikalne vlasti praktikuju, jeste što radikalni kmetovi, svima glasačima, za koje oni vrlo dobro znaju da neće glasati za njihovu partiju i ako obećaju da će glasati, oni kažu: 'Izgubite se vi na dan izbora; jer znate dobro da će vam se stvarati krivice, što da se zavađate sa

vlašću'... Ima uglednih ljudi, dobrih ljudi, koji mi otvoreno kažu: 'Ne mogu da dođem, neću da dođem da glasam, prete mi, upaliće mi seno, upaliće mi pojatu, napraviće mi krivicu, neću da imam nepriliku sa vlastima, ostavite me na miru.' To ćete čuti na svakom koraku".

Međutim, pritisak vlasti nije bio jedini, pa ni najznačajniji uzrok praktičnog obesmišljavanja slobode izbora, odnosno političkih sloboda uopšte. Suštinska ograničenja bila su posledica neizgrađenosti građansko-demokratskog duha i svesti o individualnoj slobodi, a naročito neobično velike netolerancije i nerazvijene političke kulture. Izborna borba, stranačka štampa, skupštinske rasprave i politički život u celini, pored sjajnih primera građanskog slobodoumlja i političke prosvećenosti, pružaju brojna svedočanstva o primitivnoj političkoj svesti, zarobljenoj ne samo egalitarističkim i kolektivističkim duhom, ksenofobijom i otporom prema Zapadu – o čemu je već bilo govora – nego i primitivnim nacionalizmom, redukovanim na teritorijalne ciljeve koje je trebalo ostvariti ratom. Zadatak je učitelja u Srbiji uvek bio "da vaspitava decu, da znaju zavetnu misao, kosovske junake... da vaspitavaju podmladak kako će kao budući građani pokajati Kosovo i stvoriti Veliku Srbiju". I dalje: "Majka čuva ovce ili žanje ječam i pšenicu, ali svome sinčiću peva i sprema ga, da osveti Kosovo, da stvori Veliku Srbiju... Mi ne smemo stajati skrštenih ruku, kad nam se čupa iz nedara srce srpskoga naroda... Bosne, stare srpske kraljevine i Hercegovine – vojvodine Sv. Save..." – poručivao je sa skupštinske govornice prota Milan Đurić. U skladu s ovakvom političkom svešću i kulturom, uobličene su osnovne formule za vršenje političkog uticaja i pridobijanje glasova birača: liberali i naprednjaci kao "izmećari Obrenovića", kao "vlasničke" stranke, koje eksploatišu "gunjac i opanak"; "osveta Kosova"; Austro-Ugarska kao smrtni neprijatelj Srba. Uobičajena i gotovo najčešće korišćena kvalifikacija političkog protivnika bila je "izdajnik". "Kod nas obično jedna stranka patentira za sebe rodoljublje, dinastičnost, i tome slično; ostali su mahom izdajnici, najamnici, antidinastičari!" – napisao je Božidar S. Nikolajević. Iako su ga srazmerno najviše upotrebljavali staroradikali, ovaj metod političke diskvalifikacije nije bio tuđ ni ostalim strankama, koje su u tome posebno bile jedinstvene kada su ocenjivale patriotizam socijalista. "Radikali smatraju da jedino oni imaju patent na patriotizam" – protestovao je Dragiša Lapčević, navodeći kvalifikacije koje je on sam dobijao u izornoj propagandi – "izrod čovek", "krvni dušmanin Srbinov", čovek koji jede "guštore i žabe" – i sl. "Trideset godina se govori u narodu da sve ono što nije u Radikalnoj stranci sa Pašićem, da je izdajnik, da je prodana duša." G. Pašić je "oličenje Radikalne stranke, i ko je protiv njega,

taj je izdajnik" – ogorčeno je zaključio prvak samostalaca, Ljuba Stojanović, nakon što je jedan poslanik iz njegove stranke pročitao izborni plakat starih radikala. U njemu je, u formi deseterca, opisan susret između Aždaje Germanke i Zagorkinje vile. Ova druga, Zagorkinja vila, junački se suprotstavljajući prvoj, Aždaji Germanki, "zaklikta iz grla bijela: Radikali, snago otadžbine, Još tri dana do svetla megdana, Ko je junak, ko je Srbin pravi, Ko je unuka Miloša i Marka, Ko se seća Kosova krvava, I prokletog Vuka Brankovića, Ko s ponosom Petrovićem Đorđem, Neka složno na izbore doje, Nek's kuglicom, izdajice gađa, Nek's zatre seme Brankovića, I lažljivo ime samostalsko, Sve u slavu srpskog gospodara, I Srbije zemlje ojađene! Amin, Bože; hoće ako Bog da!"

Odsustvo jasnih programskih stavova i njihova zamena uzajamnim diskvalifikacijama, formulisanim u skladu sa političkom nezrelošću, predrasudama, pa i strahovima prosečnog birača, učinili su stranačku borbu beznačelnom, dok su je niska politička kultura i netolerancija pretvarali u ostrašćene, često čak i brutalne fizičke obračune. U političkoj borbi bilo je neretko čak i ubistava. "Čitavu plejadu viđenih ljudi u valjevskom okrugu moja je stranka izgubila i nijednom se još ubistvu nije ušlo u trag. Moja stranka nema više žrtava da daje za vaše partijske terore... Izgleda da mi od ove države stvaramo mitskoga Saturna, koji će da guta svoju rođenu decu" – rekao je krajem 1911, liberalni poslanik Mihailo Đorđević.

Žestina međusobnih političkih obračuna bila je pojačana i velikim društvenim siromaštvom, usled koga su izborna pobjeda i ulazak u državnu službu predstavljali jedinu garanciju pristojne lične egzistencije. To je dodatno snižavalo prag tolerancije i obaralo kriterijum u izboru metoda partijskih borbi. "Sirotinja korumpira sve: inteligenciju, činovništvo, javne službe" – govorio je Andra Đorđević u skupštini 1905. Ekonomska zaostalost upućuje inteligenciju na državnu službu, jer "ne daje dovoljno jemstva za siguran samostalni građanski život", pa inteligencija vodi stranačku borbu kako bi joj pobjeda njene stranke "osigurala ulazak u državnu službu." Niko ne radi svoj posao: sveštenici, učitelji – "uletaju strasno u političku borbu" – objašnjavao je Đorđević. Sve u svemu, svest o opštem, javnom interesu bila je nerazvijena. Građani Srbije žive u jednom "primitivnom individualizmu", bez "osećaja celine i socijalne discipline" – ocenjivali su Jaša Prodanović, Jovan Skerlić i drugi. Iako se po načinu uzajamnih obračuna stranke međusobno nisu mnogo razlikovale, najtežu kritiku ipak su trpeli stari radikali, koji su, držeći vlast bezmalo tokom čitavog ovog razdoblja, po oceni brojnih kritičara vladajućeg režima, napravili "partijsku državu", u kojoj su, u ime ličnih i stranačkih interesa,

gušili prava manjine i slobodu neistomišljenika, kršili ustav i zakon i negovali i podsticali korupciju. "Za Srbiju može važiti... jedno opšte pravilo: čija vlada toga i država; čija vlast toga i sloboda" – rekao je 1912, samostalski poslanik Ivan Pavićević. "Da se u Srbiji partijska kvalifikacija pretpostavlja svakoj drugoj, izlišno je govoriti... razni nesposobni i neupotrebljivi ljudi za svoje partizanske usluge bivaju nagrađivani zvanjima, klasama i drugim beneficijama... Niko ne ume bolje od radikala da nagradi svoje pristalice – i tu leži tajna njihovog uspevanja u ovoj zemlji večite borbe – oko klase i liferacije." Radikalna stranka je u svemu potčinila državu svojoj stranci, i sa visoko uzdignutom devizom da je partija preča od države, ona je shvatila Srbiju kao kravu muzaru koja je isključiva svojina velike narodne radikalne stranke" – bila je ocena srpskih naprednjaka.

Na nivou funkcionisanja samih institucija, staroradikalna stranke, s jedne, i opozicione stranke, s druge strane, stajale su na međusobno nepomirljivim stanovištima o tome kakav bi parlamentarni sistem trebalo primeniti u Srbiji. Prvo su smatrali da je u Srbiji nastupilo vreme da se uvede parlamentarizam po obrascu engleskog kabinetskog sistema: politički neutralna kruna, homogena i u odnosu na skupštinu dominantna vlada, disciplinovana i jaka skupštinska većina, postignuta većinskim izbornim sistemom. Ovo je, po Protićevom mišljenju, bio uzor moderne ustavnosti i demokratije i Srbija je, da bi ga dostigla, trebalo da se pridržava ne toliko sopstvenog ustava, koliko engleskih ustavnih konvencija.

Za razliku od njih opozicija je, imajući u vidu postojeće stanje neslobode, Protićevo zalaganje za engleski parlamentarizam smatrala sasvim neprimernim, čak ciničnim i nije preterano reći da je Ljuba Stojanović izrazio jednodušno raspoloženje opozicije kada je to nazvao "rugaње celom narodu". Homogena vlada, objašnjavao je Jaša Prodanović, opravdana je tamo gde se, kao u Engleskoj, s jedne strane, politički zrelo biračko telo, na slobodnim izborima, opredeljuje prema programu i stoga je partijski mobilno, dok su, s druge strane, političke stranke načelne i dovoljno elastične da se i same, s vremena na vreme, na važnim političkim pitanjima cepaju. Zato u Engleskoj opozicija često odnosi izbornu pobedu, dok u Srbiji, gde "Pašićevci idu ili za solilom, ili iz ludosti i nerazumnosti", gde skupštinske većine "pljeskaju i odobravaju sve što ministri rade", a izbori nisu slobodni – homogena vlada i većinski izborni sistem zapravo znače večitu vladavinu jedne stranke, objašnjavao je Prodanović.

"Quid lege sine moribus" (šta vrede zakoni bez dobrih običaja), odgovarao je na to Protić, smatrajući u svojoj "anglomaniji" – kako je njegovu opčinjenost engleskim parlamentarizmom nazvao Slobodan

Jovanović – da je ustavnost isto što i parlamentarizam, koji je pak moguće samo kao ustavna konvencija po engleskom obrascu. "Stojan Protić nije razumeo smisao parlamentarnih konvencija", replicirao je Prodanović. Kruna u Engleskoj nije pasivna zato što to "tako mora biti u parlamentarnim monarhijama", nego iz razloga što je engleski narod "u dugom nizu godina osposobljen da brani svoju slobodu, a vlade navikle da je poštuju", pa kralj "nema koga da zaštićava". "U zemljama u kojima još ni čuvanje zakona i ustava i poštovanje građanskih sloboda nije obezbeđeno... komična je stvar govoriti o parlamentarnim konvencijama. Parlamentarizam bez stvarne ustavnosti... je kao čovek go koji je iz pristojnosti navukao rukavice", obrazlagao je Prodanović, braneći tako apel opozicije kralju da upotrebom svojih ustavnih ovalšćenja uzme u zaštitu i prava manjine.

Stanovište da su puna zaštita sloboda i prava, stroga zakonitost, kao i tolerancija i poštovanje manjine neophodne pravne i političke pretpostavke parlamentarne vlade odvelo je veći deo opozicije ne samo faktičkom pristanku na jaču ulogu krune, nego i otvorenoj relativizaciji praktične vrednosti parlamentarnih institucija, uopšte. "Za vreme dok su se narodni poslanici žalili na nasilje policijskih vlasti – govorio je samostalski prvak, sudija Dragoljub Joksimović – g. Ministar Protić je čitao Dženksa i Bertelemija... koji nisu ništa krivi za zla što ih današnja policija čini. Poslanici mu kažu: 'G. Ministre tvoji kapetani, tvoji okružni načelnici, tvoji policijski pisari, hapse ljude po tri četiri puta, a sud ih pušta kao nevine' – a g. Ministar odgovara: 'Gospodo poslanici, Dženks veli ovo, Bartelemi veli ono.' Mi mu govorimo o nasilju u ovoj zemlji, a on nam govori kakvi su samoupravni sistemi u Francuskoj i Nemačkoj. Ja vam velim, da po svojim rečenicama, po svom ponašanju gospodin Ministar dokazuje, da je on šef ove povlašćene nasrtačke bande, koja se u Srbiji zove policija."

Stavom da je borba protiv vlasti Pašićevih radikala zapravo borba za "pravnu državu", opozicija je pravdala upornu, dugotrajnu, katkad i višegodišnju opstrukciju, ne retko izražavajući uverenje da je protiv režima koji ne poštuje slobodu pojedinca i prava manjine, legitimno podići čak i revoluciju. "Ja ne vidim... da je danas bolje nego pre 29. maja" – primetio je 1907. godine Jaša Prodanović, pripreтивši novom "revolucijom, jačom no 29. maja".

Sledeće važno ograničenje srpskog parlamentarizma bio je snažan uticaj vojske u politici. Militarizam je bio problem sa kojim je parlamentarni režim u Srbiji bio suočen za sve vreme svog trajanja. Razlozi su bili višestruki.

Kraljevska vlast Petra Karađorđevića i politički režim u celini, iako nominalno proistekli iz volje suverenog narodnog predstavništva, u stvarnosti su svoj život dugovali vojsci. S očiglednom namerom da tu činjenicu iskoristi, vojska je, sa ciljem političkog arbitriranja, faktički na sebe preuzela ulogu krunice. Nov režim je, u stvari, svoj život otpočeo bez kralja, a u sadejstvu dva politička faktora – jednog legalnog, koji je predstavljao narodno predstavništvo, odnosno političke stranke, i drugog vanustavnog, oličenog u oficirima-zaverenicima iza kojih je stajala vojska. Tako su u same temelje novog poretka ugrađene dve međusobno duboko protivrečne i konfliktne tendencije, koje će suštinski određivati političku realnost nastalu u Srbiji majskim prevratom. Ključno pitanje novog režima postavljeno na samom početku, nije, naime, bilo pitanje prevlasti između skupštine i kralja, nego pitanje prevlasti između političkih stranaka i vojske, dakle, između civilne i vojne vlasti. Ovo pitanje, koje su sami savremenici nazvali "zavereničkim", ostalo je otvoreno tokom celog razdoblja. U tom smislu, ustavna istorija Srbije 1903–1914 može se posmatrati i kao istorija osvajanja osnovnih političkih pretpostavki ustavnosti.

Uloga vojske u politici sama po sebi nije bila nešto nepoznato u dotadašnjem političkom i ustavnom iskustvu Srbije. Ipak, hiljadu devetsto treća je i u ovom pogledu predstavljala radikalni zaokret u odnosu na razdoblje vladavine Obrenovića. Majskim prevratom, između krunice i vojske izmenile su se uloge. Dotad, ona je obezbeđivala podršku politici dvora i predstavljala je glavno oružje lične vladavine krunice. Nakon ubistva poslednjeg Obrenovića, vojska, u kojoj su zaverenici preuzeli sve ključne položaje, sama je postala politički činilac, podčinjavajući sebi krunu i preuzimajući njene ustavne prerogative vlasti. Ukratko, pod Obrenovićima, vojska je u političkom životu, stajala pod kraljem, a dolaskom na presto Petra Karađorđevića, postalo je obrnuto.

Stojeći na gledištu da je 29. maj bio revolucija, vlast je zaštitu zaverenika odmah nakon prevrata bez odlaganja podigla na nivo državne politike. Stoga je ona svesrdno podržavala i podsticala postrevolucionarno raspoloženje pobedničke većine, što je, u odnosu na pristalice starog režima, ozbiljno ugrožavalo ustavom proklamovane slobode i pravnu jednakost. Zakonom o štampi, pod pretnjom kazne zatvora, bilo je zabranjeno pisati protiv oficira, jer, kako je obrazložio Protić, moramo da "branimo i štitimo državu". U praktičnom političkom životu nizali su se primeri drastičnog onemogućavanja slobodnog političkog delovanja protivnika majskog prevrata – počev od čestih zabrana listova, preko pretnji pa i fizičkog nasilja koje su javno i nekažnjeno vršili oficiri čak i nad

narodnim poslanicima, da bi krajem 1907, obračun vlasti sa protivnicima zaverenika dobio karakter neposrednog državnog nasilja: po naređenju ministra unutrašnjih dela Nastasa Petrovića, u zatvoru je ubijen jedan od najangažovanijih članova kontrazavereničkog pokreta, Milan Novaković. Novaković je bio "politički čovek", "odsudan protivnik događaja od 29. maja" – biće odgovor radikalske većine onima koji su, četiri godine nakon ovog događaja, 1911, tražili da se skupština ogradi od ubistva političkih protivnika novog režima. Rezignaciju opozicije možda najbolje odslikava retoričko pitanje koje je s tim u vezi postavio Stojan Ribarac: "da li svaki režim mora da bude veran svom poreklu i... održavati (se) onim istim načinom na koji je i postao".

Politička moć vojske, inicijalno izgrađena na ulozi garanta novog režima, koju su joj priznali i kralj i političke stranke, dobila je vremenom još jedan izvor. Zahvaljujući politici nacionalnog ujedinjenja i širenja državne teritorije, koja je nakon majskog prevrata postala prvorazredni državni cilj, Srbija je u razdoblju 1903–1914 sve vreme provela ili u stanju rata ili pripremajući se za rat. Takva politika je vojsku neizbežno učinila jednom od najznačajnijih državnih institucija, čiji su autoritet i snaga sve više narastali kako se približavao trenutak njene neposredne akcije. Još 1907, Jovan Cvijić je, kritikujući "kosmopolitizam", i zalažući se za "novi srpski patriotizam" pisao: "Svet treba da zna i da se uveri da Srbija može da operiše sa mnogo većom celinom, no što je njena teritorija. Od Srbije mogu da pođu najveće teritorijalne transformacije Balkanskog poluostrva... mi moramo biti zemlja koja je za rat spremna". Srbija mora imati "znatnu i spremnu vojsku". Ove Cvijićeve reči bile su najava šireg raspoloženja koje će od 1908. Srbiju zahvatiti kao prava ratna psihoza. Sa zadatkom da priprema gerilu za rat u Bosni, formirana je i para-vojna organizacija "Narodna odbrana", koja je uživala podršku i neposrednu pomoć od strane najuglednijih stranačkih vođa i intelektualaca. Pokrenuti su novi listovi koji su propagirali militarizaciju nasuprot demokratiji. Radikali, stari jednako kao i samostalni, reaktualizovali su ideju narodne vojske. S tim u vezi, pred skupštinom se pojavio i zakonski predlog kojim se tražilo uvođenje obavezne "vojne nastave u građanskim školama". Konačno, bivši zaverenici, na čelu s pukovnikom Apisom, formirali su, 1911, oficirsku organizaciju "Ujedinjenje ili smrt" ("Crna ruka") koja je, držeći se strogo u tajnosti preko svog lista *Pijemont* obznanjivala srpskom narodu vrednosti i ciljeve na kojima će raditi. Sve političke stranke su "pokazale svoj nemoral, nekulturu i nepatriotizam" i "sve dok se narod ne prosveti", politiku treba centralizovati, poručivao je *Pijemont* u svom prvom, programskom broju od

3. IX 1911. Zato, "nikakvi sporedni obziri, nimalo sentimentalnosti, pre svega i iznad svega zdravi i državotvorni nacionalni egoizam... Kao predstavnik vladara i naroda, vojska je pravedna... Ispod njezinog čekića ispadaju modelisane karakteristike opšteg – red i poslušnost, a ne nered i revolt", bila je alternativa koju je, namesto političkih stranaka i ustavnih institucija vlasti, propovedao je *Pijemont*. S ovakvim samorazumevanjem, vojska se teško mogla zadržati u granicama ustavnog. Od garanta novog režima, ona je pretila da postane njegov rušilac.

Sve u svemu, praktično politička sadržina parlamentarnih institucija u Srbiji 1903–1914 bitno je odstupala od temeljnih načela parlamentarne države. Pri svemu tome parlamentarna forma je više-manje korektno poštovana i sa te, strogo institucionalno-pravne tačke gledišta, režim u Srbiji 1903–1914 bio je parlamentaran. Ove protivrečnosti između forme, s jedne strane, i sadržine parlamentarnih institucija, s druge, predstavljaju jedno od osnovnih obeležja srpske parlamentarne istorije. U stvari, uvođenje parlamentarnih institucija u Srbiji 1903. i njihovo jedanaestogodišnje funkcionisanje pokazuje se kao problem recepcije modernih političkih institucija u predmodernom društvu. Zato se kao pitanje od suštinskog značaja postavlja pitanje praktičnih dometa tih institucija, posebno njihove delotvornosti na planu stvarne modernizacije političkog života, podrazumevajući pod tim snaženje individualističkog principa i političku pluralizaciju društva, podizanje nivoa tolerancije i prodiranje načela zakonitosti pravne države u političku svest građana. Odgovor na to pitanje određuje značaj srpskog parlamentarnog iskustva 1903–1914 u istoriji političke modernizacije srpske države u XX veku.

Da li se, dakle, i u kom domenu parlamentarnog života mogu uočiti znaci modernizacije političkog života koji bi se mogli objasniti kao neposredan rezultat funkcionisanja institucija? Odmah treba reći da je odgovor na to pitanje potvrđan, štaviše, da je u nekim segmentima političkog života uočljiv izrazit dinamizam.

U tom smislu na prvom mestu treba istaći već pomenutu pluralizaciju partijsko-političke scene. Podela Radikalne stranke odigrala je ključnu ulogu, jer je označila izlazak Srbije iz faktičkog partijskog monizma. Ali proces pluralizacije nije se zaustavio na tome. Nestanak partijskog hegemonija, podigao je realan značaj ostalih stranaka, upućivao na saradnju i, uopšte, znatno oživeo partijski život u celini, koji je na kraju razdoblja izgledao znatno moderniji nego na početku.

Među značajnim učincima parlamentarne epohe u Srbiji treba pomenuti i vidno sazrevanje svesti o značaju ustavnosti, zakonitosti, kao i poštovanja forme i procedure u procesu političkog odlučivanja. Ova pitanja, koja zasecaju u samu suštinu pojma moderne države, bila su neprekidno otvorena i vrlo živo raspravljana u onovremenoj političkoj javnosti – u skupštini i van nje, u štampi i časopisima. Te rasprave imale su veliki značaj za artikulaciju srpskog parlamentarizma i postale su njegovo doista važno obeležje. Stranački prvaci, često ugledni naučnici, i intelektualci, svojim sjajnim skupštinskim govorima izrečenim u odbranu institucija ustavnosti, slobode, zakonitosti i demokratije, obogatili su srpsku političku tradiciju i ostavili svedočanstvo o postojanju moderne političke elite. Među skupštinskim poslanicima bio je znatan broj pravnik – advokata, sudija, pa i profesora univerziteta; oni su iz dana u dan tumačili ustav, zakone, poslovnik, objašnjavali smisao institucija i načela moderne države, pozivali se na pravne autoritete i ustavnu praksu stranih zemalja.

Engleska je sa svojim parlamentarnim običajima bila u centru pažnje. Njihovo isticanje kao uzora moderne ustavnosti – u najvećoj meri zahvaljujući ideologu starih radikala, Stojanu Protiću, koji je uporno i neprekidno branio svoje uverenje da moderne ustavnosti nema bez parlamentarne vlade po modelu engleskog kabinetnog sistema – postalo je karakteristika, gotovo stil rasprave u redovima većinske stranke. Skoro da nije bilo nijednog spornog dnevno-političkog pitanja povodom kojeg ne bi bio pomenut primer Engleske. Iako su se time najčešće pokrivali puki partijski interesi, samo potrzanje ovakvog tipa argumentacije povećavalo je značaj i učvršćivalo legitimitet parlamentarne forme, a samim tim i podizalo nivo opšte političke kulture. Stranke manjine, koje su često prebacivale vladajućim radikalima, posebno Protiću, neprimerenost poređenja Srbije s Engleskom, kvalifikujući to čak kao cinizam, ni same nisu zaostajale u stalnom isticanju stranih uzora. Naprotiv, podsećajući na praktičnu politiku stranke na vlasti, njihovi prvaci samo su razgovor o formi dopunjavali razgovorom o suštini ustavnosti i parlamentarizma. U ovom pogledu, posebno se isticao Jaša Prodanović, prvak Samostalne stranke, ali i prvaci drugih stranaka manjine – naprednjaci Vojislav i Pavle Marinković, liberali Stojan Ribarac i Vojislav Veljković, kao i socijalistički poslanici Triša Kaclerović i Dragiša Lapčević. Među svima njima vladala je jednodušna vera u vrednost parlamentarnih institucija i principa.

Naravno, njih je od običnih poslanika, još više od prosečnih birača, delila čitava provalija, ali su oni svojim političkim, često i moralnim autoritetom pribavljali autoritet samim institucijama i pomagali razvoj

svesti o njihovom značaju. Međutim, vreme koje su srpske političke stranke na čelu sa svojom elitom imale na raspolaganju bilo je suviše kratko da bi se mogle oceniti njihove realne mogućnosti da u tom pogledu naprave značajne pomake. Pitanje je ne samo koliko su to dozvoljavala ona dubinska i dugotrajna svojstva društva koja su determinisala njegovu političku kulturu, nego još i to koliko je sama elita bila kadra da u praktičnoj politici ostane lojalna načelima koja je inače branila. Sa stanovišta stabilnosti parlamentarnih institucija obeshrabrujuća je činjenica da je uprkos sjajnim primerima borbe za odbranu autonomije institucija od političkih pretenzija vojske, otpornost prema militarističkim tendencijama, posebno među strankama manjine, vremenom slabila, što je najveći deo opozicije uoči prvog svetskog rata dovelo čak dotle da se u borbi za vlast neposredno osloni na militarističke krugove u vojsci. Poslednji meseci srpskog parlamentarnog iskustva bili su obeleženi činjenicom da je uticaj vojnih krugova na rad legalnih institucija režima dostigao tačku na kojoj su i same institucije dovedene u pitanje. To je bacalo ozbiljnu senku na inače nesporno značajne rezultate parlamentarne epohe i ukazivalo na to da duboka kriza pred kojom se našao srpski parlamentarizam uoči izbijanja prvog svetskog rata nije došla spolja, nego iznutra, iz dubine društvenog i političkog tkiva onovremene Srbije.

13.

Pogled u "zlatno doba" srpske demokratije^{*1}

Kada su oficiri srpske vojske – tog "pionira modernog srpskog nacionalizma", kako je vojsku Kraljevine Srbije okvalifikovao Nikola Stojanović – ubili poslednjeg vladara dinastije Obrenović i doveli na presto Petra Karađorđevića, nastupilo je doba koje je u istorijskom pamćenju Srba zapisano kao "zlatno doba" srpske demokratije. Od ovog doba gotovo da je napravljen mit koji, dobrim delom zahvaljujući historiografiji, i dan danas pothranjuje fikciju o autentično demokratskom karakteru srpske države i o njenoj liberalnoj evropskoj orijentaciji. "Politička demokratija bila je u stanju odličnog zdravlja u Srbiji pre prvog svetskog rata", oceniće istoričar Aleks Dragnić, zaključujući da u pogledu "ustavnog liberalizma i suprematije parlamenta" Srbija u razdoblju 1903–1914 čak prednjači u odnosu na druge evropske države, izuzimajući samo zemlje kao što je Velika Britanija.

Ovakva predstava koju nudi Dragnić zajedno sa brojnim drugim istoričarima, međutim, daleko je od realnosti. Činjenica je da je u Srbiji posle Majskog prevrata 1903. otpočelo razdoblje vladavine većine. Ali, pobjeda većine nije značila i pobjedu liberalne demokratije. Na to su uticale dve važne okolnosti. Prva je bila ta što je uvođenje parlamentarnih institucija u najvećoj meri bilo rezultat jednog masovnog seljačkog pokreta čiji su programski ciljevi bili određeni patrijarhalno-demokratskim razumevanjem društva i države. U Srbiji su, naime, sasvim suprotno evropskom iskustvu, moderne političke institucije usvojene u borbi za tzv. narodnu državu - u otporu kapitalizmu i zapadnom civilizacijskom modelu,

* *Helsinška povelja*, Beograd, 2005, br. 79–80, januar-februar.

¹ O "zlatnom dobu" srpske parlamentarne demokratije videti Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, Službeni list SRJ, Beograd 1998.

uopšte, a u ime patrijarhalno-kolektivističkog i egalitarističkog društvenog i državnog modela. Ova okolnost odlučujuće je odredila izgled, značenje, smisao i ulogu parlamentarnog režima u istoriji Srbije.

Druga limitirajuća činjenica srbijanskog "zlatnog doba" bio je jak uticaj vojske u politici. Pobjeda većine značila je, između ostalog, i pobjedu velikodržavnog srpskog nacionalizma, što je vojsci u Srbiji dalo ulogu kreatora i vrhovnog arbitra spoljne, a posredno i unutrašnje politike. Razdoblje 1903–1914 moglo bi se pre nazvati "zlatnim dobom" srpskog nacionalizma, ratništva i militarizma nego "zlatnim dobom" demokratije. Tokom celog ovog perioda, Srbija je ili bila u ratu ili se pripremala za rat.

Pobeda "srpske" nad "srbijanskom" politikom

Nastupanjem dinastije Karađorđević i vladavine većine napravljen je u Srbiji radikalnan politički obrt. Između dva moguća strateška pravca srpske nacionalne politike, jednog koji je težište stavljao na unutrašnji razvitak i drugog koji je primat davao veličini države, odnosno granicama, Srbija se 1903. godine opredelila za ovaj drugi. Težište sveukupne državne politike stavljeno je na proširenje države teritorijama koje su smatrane srpskim - bilo po etničkom ili istorijskom pravu, bilo, pak, po geostrateškom interesu. Ovakvu politiku savremenici su nazivali "srpskom" politikom, suprotstavljajući je onoj prvoj, koju su nazivali "srbijanskom", a koju su identifikovali sa vladavinom Obrenovića, posebno vladavinom kralja Milana. Ističući da je zadatak i program Radikalne stranke uvek bio da vodi "srpsku" nacionalnu politiku, čuveni radikal Laza Paču svedočio je u skupštini 1908. da je kralj Milan, preživевši atentat koji je bio pripisan radikalima, izjavio: "*Neće mene nikad moći nagnati Radikalna stranka da Obrenovići vode srpsku politiku, ne - Obrenovići će voditi srbijansku politiku.*" Posle 1903, ovakva politika smatrana je izdajničkom, a njene pristalice izdajnicima. Među tim "izdajnicima" bio je i ugledni profesor prava, Živojin Perić, koji je 1909. upozoravao: "*To nije tako sigurno da politika do plota ne valja odnosno da politika preko plota valja. Jer se može i u politici, kao u običnom životu, destiti da se izgubi i do plota, kada se gleda preko plota.*"

Ovakva upozorenja bila su takoreći bez ikakvog odjeka u srpskoj političkoj javnosti. Kada je Vojislav Marinković 1911. rekao u skupštini: "*Srbija mora da se opredeli: ili će biti Turska i Pijemont, ili Švedska, Danska i Norveška. Ako hoćemo norveške škole, danske institute, onda treba da izbegnemo vojne troškove; ako hoćemo da vodimo nekakvu*

nacionalnu politiku, da napravimo Srbiju, onda treba da gradimo od ove zemlje vojnički logor ..." - Srbija je već bila napravila izbor. Ona se opredelila za Pijemont. "*Italia armata – Oružana Srbija*", uzvikivali su samostalni radikali 1908, u svom glasilu "Odjek". A pred prvi svetski rat, 1914. godine, francuski novinar Alber Muse će zabeležiti: "*u bednim kafeima, uz 'šljivovicu', okuplja se čitava jedna klijentela (studenti, bivše komite, izbeglice iz Bosne) da za stolom prekroje i preurede Evropu*". "*To nije nevina igra*". I doista, pomenuta "klijentela" će nedugo nakon ovog zapisa povući obarač za izbijanje Velikog rata.

Svesrpsko ujedinjenje i stvaranje Velike Srbije proglašeno je prvorazrednim ciljem novog režima, "svetim zadatkom" novog kralja i vladajuće većine. Predsednik privremene vlade obrazovane po Majskom prevratu, general Jovan Avakumović, pozdravljajući kralja Petra pri njegovom dolasku u Beograd, rekao je: "*Svi smo mi tvrdo uvereni da će Vaše Veličanstvo osloboditi i ujediniti raskomadane delove Srpstva koji sada cvile pod tuđinskim vladavinama*". Avgusta 1903. u Nišu, Kralj Petar je obznanio: "*Ja se ... javno zavetujem da ću se sav založiti za svetu ideju srpskog narodnog oslobođenja u ujedinjenja... kad bude kucnuo čas srpskog vaskolikog oslobođenja ... da ću smatrati za moju najveću sreću da tada sa vama, sa srpskim narodom, pođem u boj za našu svetu ideju*". Na ove reči kralja Petra usledilo je oduševljeno klicanje skorom ujedinjenju "*u veliku Kraljevinu Srbiju*". Sa svoje strane, političke stranke su, sa izuzetkom sasvim malobrojnih socijalista i donekle naprednjaka, i same bez rezerve stajale na pozicijama ove politike. Personifikacija te politike bio je neprikosnoveni vođ radikala, Nikola Pašić. "*Ja sam sva pitanja unutrašnja, pa i samo rešenje ustavnog pitanja ... uvek podčinjavao ideji skorog oslobođenja*". Ta ideja "*odvela me je i u politiku i u radikalizam*" - reći će Pašić u skupštini 1905. godine, uzvikujući: "*ostavljajte sve drugo pa rešavajte ono od čega život Srbije zavisi. Glas Srpstva i glas srpskog Pijemonta poziva Vas*".

Između političara i naučnika, odnosno pojedinaca koji su imali ulogu intelektualaca, u ovom pogledu nije bilo razlike. Jovan Cvijić je 1907. pisao: "*Srbija zaslužuje veću teritoriju ... Svet treba da zna i da se uveri da Srbija može da operiše s mnogo većom celinom, no što je njena teritorija. Od Srbije mogu da pođu najveće teritorijalne transformacije na Balkanskom Poluostrvu. Ne treba prezati od toga da se taj strah ulije svetu .. mi moramo biti zemlja koja je za rat spremna*". Slično je rezonovao i Kosta Stojanović, koji je uz to podsećao svet da srpska velikodržavna politika računa sa svojim sunarodnicima van Srbije i upozoravao da će

zajedno sa njima Srbija ugroziti sveopšti mir ukoliko Evropa ne bude udovoljila njenim teritorijalnim zahtevima. "Srbija ... od Evrope mora tražiti obezbeđenje izlaza na Egejsko i Jadransko more. U protivnom, Evropa mora da računa da rat neminovno mora planuti. Kada Srbija, koja sa Srbima van Srbije čini narod od 10 miliona duša", "bude povelala rat da brani svoju egzistenciju, dovede u pitanje mir ne samo na Balkanu već i u Evropi ..." – upozoravao je Evropu Kosta Stojanović 1908. godine.

Prva etapa: osvajanje tzv. Stare Srbije i Makedonije

"Srbija se budi, ona se sprema za krvavi rat i sveti čin Narodnog Oslobođenja i Ujedinjenja", pisao je list organizacije "Ujedinjenje ili smrt", "Pijemont", aprila 1912. U savezu sa Crnom Gorom, Grčkom i Bugarskom, Srbija je 1912. povelala rat protiv Turske za osvajanje tzv. Stare Srbije i Makedonije², a nakon proterivanja Turske sa Balkana, novi rat protiv Bugarske zbog spora oko podele Makedonije. Kao rezultat ovih ratova, poznatih pod nazivom Balkanski ratovi, Srbiji je prisajedinjeno Kosovo i najveći deo Makedonije, čime je ostvarena prva etapa u projektu stvaranje velike Srbije. Sledeću etapu doneće prvi svetski rat.

Polazeći od uverenja da onaj ko drži Makedoniju predstavlja vodeću silu na Balkanu, Pašić je širenje ka jugu, odnosno osvajanje tzv. Stare Srbije i Makedonije smatrao najvažnijim pravcem teritorijalnog širenja Srbije i u "Poslanici radikalima" objavljenoj još avgusta 1903. on je kao prvorazredni cilj istakao "rešenje sudbe naše braće u Staroj Srbiji i Makedoniji". Radikalni poslanici u skupštini imali su zadatak da taj cilj neprekidno ponavljaju, u različitim formama – od lirske do realpolitičke. Tako, dok je prota Milan Đurić u pastoralnom tonu opisivao stanje kulturnopolitičke svesti: "Majka čuva ovce ili žanje ječam i pšenicu, ali svome sinčiću peva i sprema ga, da osveti Kosovo, da stvori Veliku Srbiju", dotle se Aleksa Marković u isto vreme, 1905. godine, sa skupštinske govornice molio bogu "da mi pravimo budžet u najkraćem vremenu u

² Zvaničan stav onovremene Srbije (koji se oslanjao na Cvijića) bio je da Stara Srbija obuhvata skopsku, kratovsku, tetovsku i druge oblasti ondašnjeg (pre balkanskih ratova) kosovskog vilajeta, te da Makedonija počinje južno od granica skopske oblasti, dolinom Vardara do Soluna. Makedonija se podudarala sa granicama tadašnjeg solunskog i bitoljskog vilajeta. Pošto se često upotrebljavao samo naziv Makedonija (Mačedonija), Pašić je marta 1908 u parlamentu precizno odredio šta se pod tim podrazumeva: solunski, bitoljski i kosovski vilajet. Tada je pozvao "nauku" da "opredeli granice između srpskog, bugarskog i grčkog elementa".

Prizrenu i da budemo najjača sila na Balkanskom Poluostrvu, a Srbija da bude Pijemont celoga Srpstva, te da tamo oslobodimo Srpstvo."

Vojni uspesi u prvom Balkanskom ratu doveli su srpske političke stranke do pravog nacionalističkog i ekspanzionističkog zanosa. Povodom spora sa Bugarskom oko podele Makedonije, koji će već narednog meseca dovesti do novog rata, samostalac Milorad Drašković maja 1913. uzvikuje u parlamentu: "granica na jugu mora biti sa Grčkom, ni s kim drugim nego s Grčkom" i dodaje: "Nije najveći interes Srbije da osvoji i zadrži simpatije kod tako zvane prosvetene Evrope, nego da zadržimo i očuvamo tekovine rata". Stojan Ribarac, liberal, na istoj sednici kaže: "To su interesi Srbije, a za te interese lomi se i poslednja kost, proliva se i poslednja kap krvi".

Izlazak Srbije na more za Pašića je bio jedan od najznačajnijih ciljeva srpske nacionalne politike. Zato je stvaranje albanske države (1912) za njega bilo neprihvatljivo. Oni "zasebnu državu nikad nisu imali", sem toga, "opasno je stvarati državu od plemena, koji su u neprekidnoj borbi između sebe, i koji nemaju nijednog opšteg jezika, ni jedne opšte azbuke, a još manje književnog jezika". Sem toga, "severna Albanija je pripadala srpskom carstvu", obrazlagao je Pašić u skupštini maja 1913. godine, tražeći deobu albanske teritorije između Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore. A povodom upada srpske vojske na teritoriju Albanije s ciljem izlaska Srbije na more, Jovan Cvijić će podržati ideju o aneksiji kao "anti-etnografsku nužnost". Za engleskog ministra Greja, Pašićevo zalaganje za izlazak na more u Albaniji bilo je "za žaljenje, budući da je pitanje izlaska Srbije na more isključivo stvar velikih sila." A engleski poslanik u Beogradu je smatrao da "Srbi sve grade na eventualnosti da će oni kad dovoljno razjape svoja usta na kraju sigurno dobiti ovo ili ono", te da će Srbi "svojom megalomanijom izgubiti sve simpatije" i da je "njihova arogantnost upravo komična". Ujesen 1913, srpska vojska je pred ultimatumom Austro Ugarske morala da se povuče sa teritorije Albanije. Godine 1915, i dalje opsednut Albanijom i izlaskom na more, Pašić je na svoju ruku uputio tri odreda vojske u Albaniju, koji su tamo uspostavili vlast Esad-paše.

Uprava u anektiranim oblastima

Prisajedinjenje Kosova i Vardarske Makedonije Srbiji proglašeno je kraljevom proklamacijom od 25. VIII 1913. S otvaranjem redovnog skupštinskog saziva za 1913, postavilo se pitanje uređenja prisajedinjenih krajeva osvojenih Balkanskim ratovima.

U skupštinskoj raspravi, izdvojila su se tri koncepta uređenja novih krajeva. Vlada je predlagala uvođenje civilnog vanrednog režima, koji bi bio ograničenog trajanja, do 10 godina, a koji je za građane prisajedinjenih krajeva podrazumevao samo delimično priznavanje prava i sloboda, bez prava glasa, kao i vladavinu putem uređaba sa zakonskom snagom. Glavni branilac ovog programa, ministar unutrašnjih dela Stojan Protić. Liberali su otvoreno predlagali vojni režim, dok je slaba manjina, koju su činili naprednjaci i socijalisti, bila odlučno za redovni ustavni režim, isti onaj koji postoji u ostalim delovima Kraljevine Srbije.

"Ne može se Starom Srbijom i Makedonijom vladati kao kolonijama, jer su to 'srpske zemlje i srpski narod'" - obrazlagao je stanovište Napredne stranke Vojislav Marinković. *"Kako će se"* - pitao se njegov brat, Pavle Marinković - *"stanovništvu koje je pretežno 'varoško', 'kulturno i politički prilično razvijeno', objasniti zašto ono ima manje prava, i to ne samo od ostalih državljana Srbije, nego i od svoje 'braće preko plota' - u Bugarskoj i Grčkoj, koje su ustavni režim u celini proširile na krajeve osvojene balkanskim ratovima."* Podsećajući na negativan primer Irske, on je upozoravao da se *"separatistički pokret"* neće moći ugušiti *"nikakvim pritiscima i nikakvim izuzetnim režimom"*. Ali, Marinković je razmišljao i dalje od toga: ravnopravan tretman građana novoosvojenih krajeva - verovao je - postao bi *"nada svim neoslobođenim Jugoslovenima"*.

Radikali su svoje viđenje uprave u novoosvojenim krajevima zasnivali na pravu jačeg. *"Mi nji nismo pitali ni onda kad smo ih oslobađali, i onda će nam sigurno ta naša braća dopustiti da sa njima upravljamo 5–6 godina kako mi za najbolje nađemo..."*, odgovorio je Stojan Protić braniocima ideje o uspostavljanju pune ustavnosti u novim krajevima. Suprotno Marinkoviću, Protić je stanovništvo prisajedinjenih oblasti smatrao politički i kulturno inferiornim u odnosu na građane predratne Srbije i upravo tom pretpostavljenom inferiornošću obrazlagao je neadekvatnost režima pune ustavnosti u novoosvojenim oblastima. *"Ustav Kraljevine Srbije pravljjen je za viši 'stupanj političke razvijenosti i kulture' od onog koji postoji među stanovništvom novih krajeva"* - odgovarao je naprednjacima i socijalistima. *Mi smo "stariji i zreliji, nemamo, gospodo, nikakvog razloga, i čak bi bilo nepametno, da njih pitamo, kako treba da se oni upravljaju prvih godina njihove narodne slobode."*

Predlog za uvođenje pune ustavnosti u prisajedinjenim krajevima nije, međutim, uopšte i nije bio realna alternativa radikalskom predlogu o izuzetnom režimu, iz jednostavnog razloga što je politička podrška na koju

se oslanjao, ograničena na naprednjake i socijaliste, bila zanemarljiva. Daleko ozbiljnija alternativa bila je *"vojni režim"*, koji su, kao *"dostojan, snažan"*, *"neprikosnoveno čist i neumitno pravičan"*, kao režim koji bi trebalo da *"obezbedi i pripremi i ustavnu i zakonsku slobodu ličnosti"* - u skupštini branili liberali, a iza koga je stajala vojska.

"To je 'vojna diktatura' i zato predlog Liberalne stranke treba odbaciti kao 'anahron'" - bila je ocena Stojana Protića. Prebacujući vladi licemerje, liberali su postavljali pitanje u čemu je prednost vanrednog režima s civilnim vlastima nad vanrednim režimom s vojnim vlastima. Jedina razlika - primećivali su - sastoji se u tome što prvi vlast daje policiji, a drugi vojsci. Ali upravo to - smatrali su oni - predstavlja nesumnjivu prednost njihovog u odnosu na vladin predlog. Kako je *"vojska (je) van stranaka, a policija nije"*, to nema sumnje da vojni režim ima prednosti u odnosu na režim koji predlaže vlada, bio je osnovni zaključak Liberalne stranke.

Skupštinska rasprava o uređenju novih krajeva, oktobra 1913, pokazala je da je ideja o preuzimanju funkcija državne vlasti od strane vojske življa i realnija nego ikada do tad. Vojni režim, kao vanstranački i zato *"neumitno pravičan i neprikosnoveno čist..."*, otvoreno je veličan u srpskoj skupštini. Bile su to, faktički, poruke "Crne ruke", izricane ne više samo preko stranica "Pijemonta" i drugih sličnih glasila, nego i za skupštinskom govornicom.

U sporu o uređenju prisajedinjenih oblasti pobedu je odneo koncept vladajuće stranke. Na Kosovu i u Makedoniji vladalo se isključivo putem uređaba, a ukazom od 20.XI 1913. delimično je prošireno važenje ustava Kraljevine Srbije, s tim što je izostao deo o državnim vlastima u kome se govori o skupštini, pravu glasa i sl. Zakon o prisajedinjenju Stare Srbije Kraljevini Srbiji i upravi u njoj, podnet skupštini 16. XII 1913, legalizovao je ovakav režim, uključujući i vladavinu putem uređaba sa zakonskom snagom. Građani Kosova i Makedonije, iako državljani Kraljevine Srbije, ostali su bez političkih prava.

**POLITIČKI KONCEPTI
SRPSKIH ELITA**

V SOCIJALIZAM

14. Preskakanje kapitalizma *

Još od početka 70-tih godina prošlog veka, s pojavom Svetozara Markovića, u korpus strateških političkih projekata u Srbiji ravnopravno je uvršten socijalizam. Temeljna ideja Markovićeovog programa bila je preskakanje kapitalizma i uverenje da "slovenska civilizacija" ne prihvata razliku između države i društva, svojstvenu samo zapadnim narodima. S tim idejama, Marković je izgradio program o transformaciji srpske države u "narodnu" ili "socijalnu državu", – program koji je najviše podsećao na program ruskog narodnjaštva.

Temelj takve države bili bi tradicionalne ustanove srpskog naroda, posebno zadruga i opština u kojim je bila očuvana kolektivna svojina. Osnovni princip organizacije bila bi suverenost naroda, koja se ostvaruje kao potpuna narodna samouprava, sprovedena od vrha do dna. Na političkom planu, Marković je definisao takav koncept demokratije koji je odbacivao princip političkog pluralizma, polazeći od uverenja da u Srbiji, zbog neraslojenosti društva, nema mesta političkim partijama.

Grupa najbližih saradnika S. Markovića, predvođena budućim šefom Radikalne stranke Nikolom Pašićem i njegovim tada najbližim saradnikom Perom Todorovićem, odmah po smrti svog idejnog učitelja pristupila je organizovanju političke stranke i, nazivajući je Radikalnom, formulisala njene programske ciljeve koji su se u svojim najbitnijim tačkama poklapali s programom Markovićeovog socijalističkog projekta. Brojno članstvo Radikalne stranke neće ni u narednom veku, uprkos nesumnjivoj evoluciji

* Kulturni centar Beograda, *Pečat*. Forum pisaca, 22–23. jul 2000.

koju će stranka u međuvremenu pretrpeti, prestati da ističe svoju lojalnost Markoviću i njegovom programu.

Ranija historiografija je veze radikala sa Svetozarom Markovićem objašnjavala kao prolaznu, mladalačku i sasvim kratkotrajnu fascinaciju budućih radikalskih vođa socijalističkom idejom, koja je u trenutku osnivanja stranke, 1881. godine, već bila napuštena. Štaviše – prema ovom tumačenju – Radikalna stranka je svojom ideologijom i svojim programom bila čak negacija socijalizma, jednom rečju prava građanska stranka. Njena istorija, stoga, nije smatrana delom istorije srpskog socijalizma, nego je, naprotiv, interpretirana kao istorija negacije socijalističke opcije i afirmacije građanske ideologije i građanskog društvenog i državnog poretka u Srbiji XIX veka. Novija istraživanja, međutim – posebno ona koja je obavila Latinka Perović, danas nesumnjivo najplodniji istoričar srpskog socijalizma, kao i značajna istraživanja ruske historiografije – pokazuju da je pravi baštinik Markovićevih političkih ideja, kao i neposredan nastavljaj njegove političke borbe bila najveća stranka u istoriji Srbije, Radikalna stranka.¹ Nakon ovih istraživanja, više ne može biti prihvatljivo, bar ne sa stanovišta nauke, odvajati istoriju Radikalne stranke od istorije socijalizma i obrnuto. Njihova veza se ne iscrpljuje u lučnoj intelektualnoj istoriji pojedinaca, nego predstavlja kontinuitet socijalističkog iskustva kao jednog od najznačajnijih iskustava srpske države u XIX i XX veku.

Radikalna stranka je, naime, bila ona politička snaga koja je prva u istoriji Srbije socijalističku ideju pretvorila u politički program mase i koja je time učinila da se primarna i odlučujuća, čak se čini i presudna, politička artikulacija širih slojeva naroda ostvari na temelju narodnjačko-socijalističkog programa. Potonja evolucija Radikalne stranke, koja će se postepeno odvijati od sredine 80-ih godina prošlog veka, kao i činjenica da je ova stranka u razdoblju nakon 1903. zajedno sa ostalim izgrađivala parlamentarni sistem vlasti u Srbiji, ne umanjuje značaj ovog zaključka.

Ideja "narodne države"

Šta je to u srpskom radikalizmu zbog čega se on, ne samo u vreme, nego i nakon osnivanja Radikalne stranke legitimno može smatrati delom istorije socijalizma u Srbiji? To je, na prvom mestu ideja "narodne države",

¹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 1–3, Beograd, 1985, 1995; Ista, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993.

onako kako je tu ideju definisala radikalska elita, izričito je suprotstavljajući konceptu buržoaske države – odnosno kapitalističkoj privredi, s jedne, i principima građanskog individualizma i političkog pluralizma, s druge strane. Koncept "narodne države" definisan je kako u programu Radikalne stranke iz 1881. i njenom ustavnom nacrtu iz 1883, kojim je program dopunjen, tako i u govorima, pismima, člancima i drugim publikacijama u kojima ga je stranačka elita objašnjavala.

Ustavni program stranke sasvim je sličan Markovićevoj ideji o "federaciji opština". Suverenost naroda ostvaruje se putem samouprave visoko decentralizovanih srezova, s jedne strane, i suverene vlasti skupštine koja, po uzoru na francuski konvent ima čak i sudske funkcije, s druge strane. Članovi skupštine birani su po srezovima i imaju opozivni mandat. Činovnici su lišeni pasivnog biračkog prava, što znači da bi skupština po sastavu bila isključivo seljačka, jer u Srbiji toga doba, društvena stratifikacija se praktično iscrpljivala u podeli na seljaštvo i činovništvo. Kakve su bile funkcije ovako organizovane države?

Evo šta je o tome 1882. govorio tadašnji ideolog stranke, Pera Todorović.² U društvu u kome nisu svi jednakog bogatstva, najvažniji zadatak države ne može biti, kako to veruju Napredna i Liberalna stranka, "zaštita lične i imovne sigurnosti građana". Naprotiv, prava i slobode pojedinaca imaju pravu vrednost samo ako su u funkciji države koja obezbeđuje materijalno blagostanje naroda, koje, sa svoje strane, isključuje podelu na klase i veće društvene razlike.

Todorović je time precizno definisao dva koncepta države kao dve ideološke i političke opcije s kojima je u Srbiji otpočelo razdoblje organizovanih političkih partija. Istovremeno, on je jasno odredio i njihove nosioce. Jedan koncept proizlazi iz ideologije i doktrine liberalizma, njeni su nosioci Liberalna i Napredna stranka. Drugi koncept državu razume kao socijalnu kategoriju, čija je primarna funkcija stvaranje odgovarajućeg socijalno-ekonomskog poretka i u kojoj individualna sloboda ima tek sekundarni značaj. Ovakvu ideju o državi ima Radikalna stranka, bio je izričit Pera Todorović.

Ovde je zanimljivo navesti i reči vođe srpskih radikala Nikole Pašića iz vremena kada se stranka organizovala. S obzirom da je srpsko društvo u klasnom pogledu manje-više homogeno, to srpska država raspolaže izvrsnim pretpostavkama da narod sačuva "da ne usvoji pogreške zapadnog

² V. Velizar Ninčić, *Pera Todorović*, Beograd, 1956; Latinka Perović, *Pera Todorović*, Beograd, 1983.

industrijskog društva, gde se stvara proletarijat i neizmerni bogatašluk, no da se industrija podigne na osnovi zadružnoj" – govorio je Pašić.

Kakva je politička priroda koncepta "narodne države" koji je Radikalna stranka izgradila u borbi protiv vladajuće liberalne elite? Državu, prema shvatanju srpskih radikala, stvara sam narod, kome se, pozivom na načelo narodne suverenosti, priznaje pravo da – kako je to objašnjavao Pašić, 1883 – "uskrati sve što mu nije po volji i da uvede svaku ustanovu koju želi". Da bi mogao da stvori i održi takvu državu, ceo narod se organizuje, i to u formi koja istovremeno ima i karakter pokreta i karakter partije s čvrstom organizacijom, strogom, takoreći vojničkom disciplinom i strogom unutrašnjom hijerarhijom. Masovnost, tačnije sveobuhvatnost, ovu partiju čini "narodnom", što njenoj vlasti pribavlja nesporni, ali i ekskluzivni legitimitet, koji se odriče svim drugim političkim partijama, jer one nisu "narodne". Ove poslednje, radikali nazivaju "vlasničkim" partijama, što implicira da "vlasnici" nisu deo naroda i da je stoga njihovo učešće u vlasti nelegitimno. Kao sveobuhvatna, "narodna" partija se izjednačava sa narodom, čime i njena vlast postaje isto što i vlast naroda. Tako se između narodne države, narodne partije i naroda, kao jedne jedinstvene, politički homogene celine, briše razlika i ostvaruje se princip da između države i društva nema podvojenosti.

Ovakav način samorazumevanja, prema kome između nje i naroda stoji znak jednakosti, predstavlja onaj element koncepta "narodne države" koji će Radikalna stranka zadržati do kraja svog postojanja. Podela stranaka u Srbiji na "narodnu" odnosno Radikalnu, s jedne, i "vlasničke stranke", s druge strane, kojima se kao nenarodnim odriče legitimitet, snažno će obeležiti i prvo i drugo parlamentarno iskustvo Srbije. To je bila ona osnova na kojoj se projekt "narodne države" u praksi pretvorio u partijsku državu, pokrivenu parlamentarnom formom: nepodeljena vlast u rukama Radikalne stranke, koja se izjednačava sa narodom – to je bila dominantna predstava o parlamentarnoj vladi koju je, kako pod Ustavom od 1888, tako i kasnije, u razdoblju posle 1903, izgradila radikalska elita.

Politički protivnici – neprijatelji

"Narodnoj" odnosno partijskoj državi, bila je inherentna ideja o neprijatelju. Evo šta je Pašić rekao na partijskom zboru odmah nakon što je njegova stranka pobedila na izborima pod Ustavom od 1888. "Radikalna stranka, koja je protiv liberala i naprednjaka vodila mučeničku dvadeseto-

godišnju borbu za uvođenje parlamentarne vladavine, ne sme svojim neprijateljima dozvoliti da ponovo osvoje vlast... protivnici ne spavaju, oni riju dan i noć, na njih treba motriti budnim okom... treba biti na oprezu". Sa takvom percepcijom parlamentarnog sistema kao međupartijskog rata, koji traži stalnu budnost, čvrstu organizaciju, bespogovornu disciplinu, Radikalna stranka uvela je ideju neprijatelja u unutrašnji politički život.

U tom pogledu, parlamentarna era posle 1903. neće doneti suštinske promene. Ukratko, partijska država, koju je još Slobodan Jovanović uočio kao stalnu težnju Radikalne stranke, proizišla je iz projekta "narodne države" i predstavlja najtrajniju tekovinu srpskog radikalizma. Ona je pustila duboke korene, nadživela sve ideološke mene Radikalne stranke i postala sastavni deo političke kulture i mentaliteta u Srbiji. Konačno, koncept "narodne države" imao je još jedan važan element, a to je ideja misije. Njena sadržina s vremenom se menjala, i nju je, kao i sveukupnu politiku, u krajnjoj instanci određivao šef stranke, Nikola Pašić.

U svom formativnom razdoblju, Radikalna stranka je najveću pažnju pridavala pitanjima unutrašnjih reformi kojima je Srbiju trebalo spasiti od kapitalizma i narod u njoj dovesti do blagostanja. Ali već tada je bio veoma živ interes i za pitanja spoljne politike i nagoveštavalo se ono što će kasnije postati savršeno jasno: spoljnopolitički program Srbije, koji je elita stranke uvek izjednačavala sa projektom nacionalnog ujedinjenja, imao je apsolutni primat nad pitanjima unutrašnjeg uređenja.

Što je ovima poslednjima vođstvo prvih godina ipak davalo veliki značaj, posledica je vere u program "narodne države" kao jak mobilizatorski činilac u projektovanom ratu za nacionalno ujedinjenje. O tome najuverljivija svedočanstva pružaju Pašićevi skupštinski govori tokom 8. i prvih godina 9. decenije XIX veka. Najupečatljiviji primer je nesumnjivo napad na vladin projekat izgradnje prve železnice, koji su radikalski poslanici ocenili kao uvoz zapadnog kapitalizma i kao politiku koja favorizuje austrijske, a žrtvuje srpske nacionalne interese. Pašić je u tom projektu video smrtni udarac srpskom "zavetnom nacionalnom zadatku" da širi svoju državu. Kasnije, kada bude prihvatio politiku kompromisa s krunom, Pašić će još više isticati "misiju" Srbije, njenu dužnost da energiju usmeri u pravcu pripreme za što skorije ostvarenje svog "nacionalnog zadatka".

U svom spisu "Moja politička ispovest", na početku XX veka, Pašić je rekao: "Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini". Ideja ujedi-

njenja Srpstva "odvela me je i u politiku i u radikalizam", reći će on u skupštini 1905. godine.

Pretnja poretku

Program Radikalne stranke odmah je osvojio najšire slojeve naroda u Srbiji. On je bio blizak kolektivističko-demokratskom modelu društva i države, koji je bio ideal srpskog seljaka. Obećavao je spas njegovih tradicionalnih ustanova s kojima je preživio tursku upravu – opštine i zadruga. Na drugoj strani stajala je vladajuća liberalno-naprednjačka elita koja je svojim projektom ubrzane privredne, kulturne i državne modernizacije nemilice razarala taj svet i sav teret izgradnje novog sveta svaljivala na leđa srpskog seljaka. To je proizvelo prirodan otpor. Taj otpor politički je artikulisala i pretočila u narodni pokret Radikalna stranka. Radikalna stranka je – kako su savremenici ocenjivali – postala "narodno vjeruju", "religiozna dogma", "nova religija... u koju je narod fanatički verovao", isto kao što je "fanatički verovao i u svoje prvosveštenike". Ovakav, nepolitički, iracionalan, takoreći religiozan odnos prema stranci, radikali su udružili sa masovnim upisivanjem u članstvo, uveli čak praksu izdavanja članskih karata, i stvorili mrežu stranačkih odbora po celoj zemlji.

Ova karakteristika Radikalne stranke koja se tiče njene organizacije i masovnosti dobro je poznata u literaturi i navodi se kao jedinstveni fenomen u XIX veku. S programom "narodne države", na čijem je temelju tražila hitnu ustavnu reformu, a raspolažući ogromnom socijalnom energijom, Radikalna stranka je postala pretnja sveukupnom društvenom i političkom poretku, što se u dramatičnom obliku ispoljilo izbijanjem velike narodne bune, 1883. godine, poznate pod imenom Timočka buna. Odgovor režima, međutim, bio je brutalan obračun sa pobunjenicima i Radikalnom strankom kao celinom. Njene vođe našle su se u zatvoru, a stranka je stavljena van zakona. Kralj i vladajuća Napredna stranka zaustavili su započet proces političke liberalizacije, što je podrazumevalo i odustanak od ustavne reforme. Tako je okončano prvo razdoblje borbe za uspostavljanje liberalnih institucija u Srbiji. Njegov krajnji rezultat bilo je podizanje liberalne ideologije na nivo zvanične državne politike, legalizacija političkih partija i sloboda štampe, ulazak najširih slojeva naroda u politiku, ali i organizovanje narodnjačko-socijalističkog pokreta ogromne snage, koje je u vladajućim krugovima ozbiljno dovelo u pitanje prihvatljivost daljih liberalnih reformi u Srbiji.

VI
RADIKALIZAM

15.

Ka kritičkoj istoriografiji*

Nikola Pašić u Narodnoj skupštini. Priredili: Latinka Perović, knjiga 1–2; Dubravka Stojanović, knjiga 3; Đorđe Stanković, knjiga 4, "Službeni list SRJ", Beograd 1997.

Politički rad Nikole Pašića trajao je dugo – pet decenija. Za to vreme u Srbiji su se smenila četiri kralja i dve dinastije, pet puta se promenio ustavni poredak, dogodilo se pet državnih udara, od kojih su dva Pašiću donela vlast (1893. i 1903), a jedan ga njoj približio (1901), vođeno je pet ratova, od kojih tri s Pašićem na čelu vlade i, konačno, promenila su se dva državna okvira – Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS. Kao neprikosnoveni vođa najveće političke organizacije koju je Srbija ikad imala, Narodne radikalne stranke – koja je uspevala čak da na opštim izborima osvoji gotovo sve poslaničke mandate – Pašić je tokom skoro pedeset godina bio ključna ličnost političkog života u Srbiji, bez obzira na to da li je u njoj vladao lični režim vladaočev, režim ograničene ustavnosti ili parlamentarni režim. Snaga njegovog političkog uticaja nije jenjavala ni onda kada je, kao politički osuđenik, bio van zemlje, u emigraciji. Njegov lični politički autoritet imao je padove, čak i veoma velike, ali nikad dalekosežne; izgubljeni autoritet Pašić je uvek uspevao da povрати, pa čak i da ga ojača. Politički uticaj Nikole Pašića bio je snažan već u vreme kada je Srbija, još u vazalnom odnosu prema Turskoj, pravila prve korake ka uspostavljanju načela moderne ustavnosti. Od trenutka, pak, kada je Srbija, posle sticanja

* *Tokovi istorije*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, 1–4.

državne nezavisnosti, 1878. ušla u odlučujuću fazu artikulisanja sopstvenog identiteta kako na unutrašnjem tako i na spoljnopolitičkom planu – on je postao i do kraja ostao politička ličnost koja je više od svih drugih uticala na njenu istoriju.

Pašićeva politička delatnost nije bila samo dugotrajna nego i mnogostruka. On je učestvovao u socijalističkom pokretu Svetozara Markovića kao jedan od njegovih najznačajnijih pripadnika; bio je osnivač i neprikosnoveni vođa Radikalne stranke, najmasovnije i najmoćnije političke stranke u istoriji Srbije, koja je svojom revolucionarnom ideologijom početkom osamdesetih godina prošlog veka dovela u pitanje temelje i suštinu ustavne monarhije u Srbiji; kao politički emigrant, on je uspostavljao veze sa Rusijom, pripremajući tako tle za promenu spoljnopolitičke orijentacije Srbije od Austrije ka Rusiji, koja će definitivno nastupiti s početkom XX veka; takođe kao politički emigrant, pripremao je oružani ustanak protiv kralja Milana Obrenovića, koji, doduše, neće realizovati; u skupštini, on je bio i njen predsednik i vođa opozicije; kao predsednik skupštine i kao predsednik vlade, bitno je odredio prva parlamentarna iskustva za vreme vladavine Ustava od 1888, a i ona potonja, za vreme vladavine Ustava od 1903; na položaju predsednika vlade, upravljao je Kraljevinom Srbijom tokom svih ratova koje je ona vodila u XX veku – tokom carinskog rata sa Austrougarskom, balkanskih ratova i Prvog svetskog rata; s tih pozicija odigrao je ključnu ulogu u uobličavanju spoljne politike Srbije, uključujući tu i proširenje programa nacionalnog ujedinjenja uključivanjem u njega i ostalih jugoslovenskih naroda; na sudbinu zajedničke države uticao je kako svojim uplivom na tok i način ujedinjenja 1914–1918. tako i kasnije, kada je, kao predsednik jugoslovenske vlade, umnogome odredio način rešenja ustavnog pitanja u Kraljevini SHS, te potonji razvoj jugoslovenskog pitanja.

Kad političar tako dugo traje kao što je trajao Nikola Pašić, onda je prirodno postaviti pitanje koja je tajna njegovog uspeha. Politički ljudi u Srbiji počeli su još početkom veka da tragaju za odgovorom na to pitanje. "Niko živi danas ne ume pogoditi kakva je to specijalna vrednost Nikole Pašića, zbog koje se on već dvadeset godina održava na čelu našeg javnog života", ostavljajući utisak kao da bez njega "Srbija ne bi mogla živeti" – pisao je liberalni list "Srbija" još 1905. godine.¹ "U čemu je tajna snaga njegovih uspeha u Radikalnoj stranci i zemlji" – zapitaće se dvadeset godina kasnije Fedor Nikić u jednom kratkom osvrtu na Pašića povodom

¹ "Srbija", 13/18. VI 1905.

njegove smrti.² Pred istim pitanjem nalazio se svako od Pašićevih savremenika ko se upuštao u analizu njegove uloge u političkom životu Srbije. Šta je to što tog političara – koga su videli kao čoveka nevelikog obrazovanja, slabog govorništva, izrazite hladnoće i, iznad svega, indiferentnog kako prema načelima tako i prema moralu u politici – održava u samom centru političkog života, obezbeđujući mu istovremeno popularnost kakvu nije uspevao da dostigne nijedan drugi političar u istoriji Srbije? Da li je to njegova sposobnost da oseti "narodnu masu i njenu dušu",³ ili njegova suštinska različitost u odnosu na sredinu u kojoj je delovao – njegov uravnotežen temperament, samokontrola i skoncentrisanost na cilj;⁴ da li njegova sklonost da politiku pretvara u običnu trgovinu, s uverenjem da se u njoj "više ili manje svaki može kupiti",⁵ ili posvećenost jednoj ideji vodilji koja se graničila s "verskim fanatizmom";⁶ strpljivost i pregovaračka veština, spremnost da popušta do krajnjih granica, ili obuzetost idejom revolucije i verom u nju, kakvu nije imao niko drugi od Markovićevis sledbenika, pa ni Marković sam;⁷ potpuna predanost srpskoj nacionalnoj ideji ili "bezuslovna" privrženost Rusiji i "mistična vera" u nju?⁸

Savremenici nisu mogli dati odgovor na ta pitanja isto kao što nisu bili u stanju da donesu "pravedni sud" o ulozi Nikole Pašića u srpskoj istoriji. Oni su očekivali da će ga dati "naša istorijska nauka, zasnivajući ga na objektivnim činjenicama, njegovim zaslugama za slobodu naroda unutra, parlamentarizam, samoupravu, političke slobode i za oslobođenje i ujedinjenje spolja. A prema tome biće Nikoli Pašiću određeno pravo mesto u našoj političkoj i nacionalnoj istoriji", bio je uveren Fedor Nikić kada je pre sedam decenija pisao o Pašiću.⁹

Istorijska nauka, međutim, ni do danas nije uspela da Nikoli Pašiću odredi "pravo mesto u našoj političkoj i nacionalnoj istoriji". Od svih vidova njegove političke delatnosti, monografsku obradu dosad je dobio

² F. Nikić, *Nikola Pašić (6. XII 1845 – 10. XII 1926)*, poseban otisak bez podataka o nazivu publikacije i godini izdanja, s. 5.

³ F. Nikić, n. d., s. 6. V. slično: Kosta Stojanović, *Slom i vaskrs Srbije*, II, ASANU, 10133, s.235; A. Muse (A. Mousset), Belgrade 1914, 1926, 1938, s. 6.

⁴ S. Jovanović, *Nikola Pašić, Moji savremenici*, Vindzor 1962, s. 149; F. Nikić, n.d., s. 6.

⁵ S. Jovanović, n. d., s. 188–189. Slično i J. Cvijić, ASANU, 13484/1412.

⁶ S. Jovanović, n. d., s. 192.

⁷ S. Jovanović, n. d., s. 136, 144–146, 148–149.

⁸ S. Jovanović, n. d., s. 166; F. Nikić, n. d., s. 6; J. Cvijić, n. d.

⁹ F. Nikić, n. d., s. 7.

samo jedan – Pašićev rad na stvaranju jugoslovenske države.¹⁰ Moglo bi se, čak, reći da je u svemu ostalom istoriografija ostala iza onog što su o Pašiću izgovorili njegovi savremenici. "Za svoje poštovaoce velika legendarna ličnost, on je za svoje kritičare bio veliki kvarilac našeg javnog života" – konstatovao je Slobodan Jovanović,¹¹ sam uspevajući, kao uostalom i Nikić, da zauzme distancu i prema jednim i prema drugima. Istoriografija se, međutim, jasno distancirala samo od onih ocena koje su Pašića predstavljale kao "kvarioca našeg javnog života", ali ne i od onih koje su od njega pravile "legendarnu ličnost". Zato, u ocenama koje su o Pašiću izrekli njegovi savremenici ima više istoričnosti nego u onima koje izriče naša istorijska nauka. Za nju Nikola Pašić već decenijama predstavlja važan ispit kritičke svesti koji ona još nije uspešno položila. Đorđe Stanković s pravom ističe da izučavanje Nikole Pašića ima svu složenost izučavanja "društvene institucije dugog trajanja sa izrazitim kontroverzama". Ali ako bi se nedostajanje jedne celovite obrade Pašićeve uloge u istoriji Srbije i Jugoslavije još i moglo time objasniti, to se ne bi moglo uzeti kao opravdanje za činjenicu da se i u pojedinim segmentima odmaklo malo ili nimalo.

Među raznim vidovima Pašićevog učešća u političkom životu Srbije verovatno je najmanje istraženo njegovo javno delovanje – na stranačkim zborovima, u štampi, za skupštinskom govornicom.¹² U našoj istorijskoj nauci i inače vlada prilična nezainteresovanost za pitanja kao što su razvitak javnog mnjenja, pojedinih društvenih i političkih ideologija, političkih stranaka, skupštine i ostalih institucija modernog društva i države. Ona, istorijska nauka, kao da iz svog predmeta isključuje istoriju naše političke kulture, mentaliteta, političkih ideja. Nedostatak interesovanja koje pokazuje prema Pašićevom javnom delovanju samo je jedan od odraza nemara koji pokazuje prema toj vrsti pitanja.

Odnos prema temama odredio je i odnos prema odgovarajućim izvorima. Kod nas se, primećuje Đ. Stanković, istorijski izvori relevantni za izučavanje istorije demokratskih institucija zanemaruju do nivoa "stručne karikature". Naša nauka nije sačinila nijednu zbirku dokumenata o radu "pojedinaца ili ustanova vezanih za razvoj parlamentarne demokratije ili demokratije uopšte", a o indiferentnosti nauke prema temama te vrste

¹⁰ V. Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, 1–2, Beograd 1985.

¹¹ S. Jovanović, n. d, s. 189.

¹² Prvi značajan posao te vrste obavili su Latinka Perović i Andrej Šemjakin, objavljivanjem zbornika građe sa naslovom *Nikola Pašić. Pisma, članci i govori (1872–1891)*, Beograd 1995.

najbolje svedoči odnos prema skupštinskim stenografskim beleškama, koje su, kako primećuje Đ. Stanković, prepuštene čak fizičkom propadanju.

Već zbog tih razloga, četvorotomni zbornik građe *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, raden upravo na stenografskim beleškama, morao bi se oceniti kao istinski događaj u našoj istoriografiji. Predstavljajući Pašićevo učešće u radu skupštine u razdoblju od gotovo pet decenija, od 1878. do 1926. godine, na više od 2.500 stranica, taj zbornik s velikom ubedljivošću ukazuje na stenografske beleške skupštinskog rada kao na izuzetno značajan, po mnogo čemu jedinstven istorijski izvor. Na svojevrsan način, on odslikava celu istoriju Srbije počevši od sedamdesetih godina prošlog veka. U zakonodavnim projektima, brojnim interpelacijama, pitanjima, ali i još mnogo više u poslaničkoj raspravi koja im je sledila, ogleda se slika stanja društva, s jedne, a i državne politike, s druge strane – i to na svim planovima, počevši od ekonomskog i socijalnog, preko političkog u užem smislu, do kulturnog. Skupštinske rasprave istovremeno pružaju važna i autentična svedočanstva o političkom mentalitetu, stepenu kulture, o ideologiji i programima političkih stranaka. Ukratko, ukazujući na značaj stenografskih beležaka kao izvora za proučavanje naše istorije u XIX i XX veku, priređivači tog zbornika načinili su veliki prodor u modernu istoriografsku svest.

Ali, naravno, najveća vrednost zbornika nije ta. Njegov značaj određuje istoriografska relevantnost izvora koji su u njemu predstavljeni kako sa stanovišta njihove autentičnosti – koju u ovom slučaju ne treba posebno dokazivati – tako i u pogledu širine i raznovrsnosti novih znanja o Nikoli Pašiću koja nam ti izvori pružaju. Kada je to poslednje u pitanju, vrednost Zbornika je višestruka.

U traganju za objašnjenjem Pašićevog neobično dugog trajanja u politici, najzanimljivije pitanje koje se postavlja pred istoričara nesumnjivo je pitanje njegove evolucije. Tim pre što Pašić nije bio političar jednog režima. Naprotiv, razlike između režima u kojima je on uspevao da osvoji vlast išle su čak dotle da je njihova smena mogla biti obavljena samo revolucijom. Da li se s promenama režima menjao i Pašić? Koliko i u kom pravcu? Na čemu je težište njegovog političkog rada, a šta je sporedno – u pojedinim epohama, a i u celini? Da li se u njegovom političkom profilu mogu uočiti konstante i koje su one prirode? Drugim rečima, da li je ono što njega bitno obeležava – pa možda i objašnjava njegovo trajanje – doslednost nekoj političkoj ideji vodilji ili, upravo obrnuto, nemanje takve ideje, dakle puka veština vladanja? Je li on bio strateg ili samo taktičar, ili oboje istovremeno?

Odgovori na ta pitanja pretpostavljaju istraživanje celine Pašićevog političkog života kako u smislu trajanja tako i u smislu delatnosti. Stoga nijedna vrsta izvora sama za sebe ne može biti dovoljna. To, naravno, važi i za stenografske beleške skupštinskog rada. Ali upravo u pogledu mogućnosti koje pruža za sveobuhvatno izučavanje Nikole Pašića, taj se izvor izdvaja od svih ostalih. Okolnost da je Pašićev rad u skupštini trajao veoma dugo, gotovo četiri decenije, omogućila je da zbornik građe *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini* obuhvati sve ključne faze Pašićevog dugog političkog trajanja ako se izuzme šestogodišnje razdoblje emigracije 1883–1889.

Pašićevo učešće u radu skupštine imalo je izuzetan značaj za izgradnju i očuvanje njegovog političkog autoriteta. Pašić u skupštini nikada nije bio običan poslanik: nastupao je ili kao vođ opozicije ili kao predsednik nekog od skupštinskih odbora, ili kao predsednik skupštine, ili, konačno, kao predsednik vlade, odnosno ministar u njoj; i, povrh svega, uvek kao vođ Narodne radikalne stranke. U zavisnosti od pozicije, on je različito nastupao i angažovao se na različitim pitanjima, što omogućava osvetljenje Pašića kao političara iz mnogih uglova.

Ovde, međutim, treba učiniti važnu napomenu. Intenzitet Pašićevog angažovanja u radu skupštine nije bio isti u svim vremenima. Pašić je govorio znatno više u razdoblju do 1903, nego u razdoblju posle 1903. godine. Njegovo trinaestogodišnje učešće u radu narodnog predstavništva pod vladavinom dinastije Obrenovića, predstavljeno u prve dve knjige, zauzelo je (zajedno sa napomenama priređivača) oko 1.600 stranica tog zbornika. Dvadeset i tri godine pod Karadorđevićima, predstavljene u trećoj i četvrtoj knjizi, zauzele su, pak, svega oko hiljadu strana. Srazmerno daleko najviše, Pašić je govorio u razdoblju od 1878. do 1882. godine, kao vođ opozicije, prvo liberalnoj, a potom naprednjačkoj vladi. Broj strana popunjenih njegovim učešćem u skupštinskom radu za te četiri godine bitno je veći čak i od onog koji pokriva jedanaestogodišnje razdoblje parlamentarizma, predstavljeno u trećoj knjizi.¹³ Konačno, od izbijanja Prvog svetskog rata do svoje smrti, Pašić iako neprekidno narodni poslanik, najmanje se bavio radom u skupštini. Za 12 godina on joj se – govorima, učešćem u raspravi ili saopštenjima vlade na čijem je čelu stajao devet i po godina – obratio svega pedesetak puta: od raspuštanja skupštine 10. VI

¹³ Ovde treba primetiti da su, zbog nemogućnosti priređivača III knjige, koja obuhvata razdoblje 1903–1914, da kompletira izvor za celo razdoblje, izostavljena četiri skupštinska saziva, sva četiri vanredna – dva za 1905. i dva za 1908. godinu.

1914, do kraja postojanja Kraljevine Srbije, dvadesetak i u Kraljevini SHS oko trideset puta.¹⁴

Imajući u vidu tako različit intenzitet Pašićevog rada u skupštini, moglo bi se reći da je građa sadržana u prvoj i drugoj knjizi zbornika daleko indikativnija za sagledavanje političkog profila Nikole Pašića, nego ona koju sadrže preostale dve knjige. Najvrednija u tom smislu bila bi prva knjiga, čijih se čak 700 stranica odnosi na razdoblje od 1878. do 1882. godine, a potom i druga, posebno u delu koji pokriva vreme kada je Pašić, tokom 1891. i 1892. godine, bio predsednik vlade kada je važio Ustav od 1888. i koji, obuhvatajući razdoblje od oko godinu i po dana, sadrži gotovo dve stotine strana. Uvrežena slika o Pašiću koji malo govori u javnosti, za skupštinskom govornicom, može biti donekle tačna kada je reč o razdoblju 1903–1914, a još mnogo više kada je u pitanju doba posle 1914. godine. Ali ona je sasvim pogrešna ako se projektuje i na ono veoma značajno dvadesetpetogodišnje razdoblje Pašićevog političkog života pod vladavinom dinastije Obrenovića. Što se ide dublje u XIX vek, to se Pašić sve više i življe obraća javnosti sa skupštinske govornice. Učestalost i sadržajnost njegovih nastupa u skupštini obrnuto je njegovoj realnoj moći u državi. U tom smislu skupštinske beleške nisu jednako važan izvor za izučavanje Nikole Pašića po svim razdobljima njegove skupštinske aktivnosti.

Intenzivno Pašićevo učešće u radu skupštine, koje odlikuje razdoblje 1878–1882, svedoči o velikom značaju koji je Pašić tada pridavao toj instituciji. Ali ne samo to. Ono na nov način pojašnjava značaj koji je ta institucija inače imala u političkom životu Srbije za vreme vladavine Namesničkog ustava. Nasuprot preovlađujućoj interpretaciji toga razdoblja kao represivnog i gotovo apsolutističkog režima kralja Milana i dveju tada vladajućih stranaka, Liberalne i Napredne, režim u kome institucije, posebno skupština, nisu imale gotovo nikakvog značaja, ta građa nas suočava sa izuzetno živom, ozbiljno argumentovanom skupštinskom raspravom, koja se vodi o svim najznačajnijim političkim pitanjima, uključujući i ona koja zadiru u samo obeležje države, a koja je najčešće pokretao upravo Nikola Pašić. Ta rasprava je bila slobodna, regulisana prilično liberalnim poslovnikom, uz uvažavanje procedure i skupštine kao institucije.

¹⁴ Ovde treba napomenuti da je priređivač četvrte knjige, koja obuhvata to razdoblje, Đorđe Stanković izostavio jedan broj dokumenata – dopisa, saopštenja i ostavki vlade, ne smatrajući ih značajnim.

Osim što ispravlja pogrešnu predstavu o značaju skupštine krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka, ta građa ukazuje i na izvore takve predstave. Nju su tokom svoje duge vladavine, koja je otpočela smenom dinastija u majskom prevratu 1903. godine, stvorili radikali, kao nekadašnji nosioci otpora liberalnom i naprednjačkom režimu, kao i vladavini kralja Milana u celini. Ona je uključivala sveukupno negiranje bilo kakvih pozitivnih obeležja te vladavine, čak i nekih elemenata istorijskih činjenica koje su Liberalnoj i Naprednoj stranci obezbedile veoma značajno mesto u istoriji nastanka modernih političkih institucija u Srbiji. Treća knjiga građe sadrži brojne primere Pašićevog udela u stvaranju te predstave. Istoriografija se, kao i u mnogim drugim slučajevima, previše oslonila na ocene koje su u tom razdoblju, kao, uostalom, i o onom kasnijem, posle 1903, izrekli sami radikali.

Intenzivno učestvujući u radu skupštine u tom razdoblju, Pašić je, posebno kao vođ opozicije, ali i kasnije, kao predsednik vlade 1891–1892, veoma mnogo rekao o sebi, daleko više nego posle 1903, kada će težište svoga rada prebaciti sa skupštinske govornice u ministarski kabinet. Ali mnogo toga što je tada, u XIX veku, rekao o sebi, prepoznavaće se u skupštini i kasnije. Ipak ne toliko da bi se moglo dovoljno razumeti bez poznavanja njegovog prethodnog skupštinskog rada.

U opoziciji do 1882. Pašić veoma mnogo govori o unutrašnjoj politici. To je vreme kada on stoji uz program sveukupnog preuređenja srpske države na principima "narodne države". Ulazeći u skupštinu, on taj program iznosi u javnost. Njegova sadržina, doduše, nije do kraja izložena u skupštinskim govorima, ali su neke bitne tačke uočljive: osim kritike činovništva, a naročito institucije Državnog saveta, a i zalaganja za skupštinu kao centar vlasti, bliži konventu nego parlamentu, posebno je upadljivo insistiranje na progresivnom i neposrednom oporezivanju, kao načinu zaustavljanja, inače tek započetog, procesa društvenog raslojavanja; takođe, opiranje svim vladinim predlozima koji su taj proces posredno podsticali, čak i u onim slučajevima kada je to opiranje značilo osporavanje legitimnosti mera elementarne modernizacije društva i države.

Ali insistiranje na pitanjima unutrašnjeg uređenja, svojstveno ranom razdoblju Pašićeve skupštinske aktivnosti, nije umanjivalo njegovo zanimanje za spoljnu politiku. Već tada se nagoveštava ono što je kasnije postalo savršeno jasno: spoljnopolički program Srbije, koji je on uvek izjednačavao sa programom nacionalnog ujedinjenja, za Pašića je imao apsolutnu prednost nad pitanjima unutrašnjeg uređenja. Što je tima poslednjima tada ipak davao veliki značaj, posledica je njegove vere u

program narodne države kao jak mobilizatorski činilac u projektovanom ratu za nacionalno ujedinjenje. Pašićevi skupštinski govori u kojima se sopstveni predlozi redovno brane pripremom naroda za što skorije izvršenje "nacionalnog zadatka", pružaju mnoga svedočanstva o tome.

Istovremeno, sa istim argumentima kojim je branio sopstvene, Pašić je odbacivao vladine predloge, čak i onda kada su oni imali vitalan značaj za privredni i kulturni razvoj države. Najupečatljiviji primer je nesumnjivo napad na politiku izgradnje železnica, koju je Pašić ocenio kao odricanje od srpskih u ime austrijskih interesa, a time i kao smrtni udarac sprskom "zavetnom nacionalnom zadatku". Takoreći da se ne može naći pitanje u celokupnom skupštinskom radu Nikole Pašića u koje je on uložio toliko energije, emocija, govorničke veštine i vremena koliko je uložio u pokušaj da spreči izgradnju železnica u Srbiji nakon Berlinskog kongresa. Ako naša država "hoće da se širi", onda se ne sme pristati na izgradnju železnica, jer su one u interesu Austrije, a ne Srbije. Srbija još nije dovoljno privredno razvijena da bi joj železnice bile potrebne. Ipak, i tako nerazvijena, ona je bila dužna da "se širi" – bilo je Pašićevo stanovište.

Kasnije, kada je, od povratka iz emigracije, prihvatio politiku kompromisa s krunom, svaki dalji korak u pravljenju ustupaka u pogledu odricanja od političkih sloboda i vlasti skupštine – u čemu će do 1902. ići neočekivano daleko – Pašić je takođe obrazlagao "misijom" Srbije, njenom dužnošću da energiju usmeri u pravcu pripreme za što skorije ostvarenje svog "nacionalnog zadatka". Kad se, pak, nakon 1903, konačno uzevši kormilo spoljne politike Srbije u svoje ruke, branio od optužbi opozicije, u čijim redovima više nije bilo austrofilskih stranaka, za umerenost prema Austrougarskoj, Pašić je svoju politiku mira objašnjavao kao pripremu za rat. Rat koji će se dogoditi 1914, u trenutku kada ga je verovatno najmanje želeo, Pašić je čekao još od 1878. Ukratko, ako je Pašić u skupštini 1878–1914. igde, u ma kojoj političkoj ideji, bio do kraja jasan i dosledan, to je onda samo bespogovorno podređivanje svih pitanja unutrašnjeg razvitka i političkog uređenja onome što je Pašić razumeo kao "nacionalni zadatak" Srbije, a to je širenje državne teritorije i nacionalno ujedinjenje. Pašićevi govori, kao i njegov celokupni rad u skupštini, ovo nedvosmisleno pokazuju. I zato nema razloga ne verovati njegovom tek nedavno objavljenom spisu *Moja politička ispovest*. "U mene su uvek preovlašivali osećaji za život i sudbu srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode. Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i

jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini".¹⁵ Takoreći iste te reči Pašić će izgovoriti i u narodnoj skupštini, rekavši za sebe da je "sva pitanja unutrašnja, pa i samo rešenje ustavnog pitanja" "uvek potčinjavao" "ideji skorog oslobođenja". Ta ideja "odvela me je i u politiku i u radikalizam", reći će Pašić u skupštini 1905. godine, i uzviknuti: "Ostavljajte sve drugo pa rešavajte ono od čega život Srbije zavisi. Glas Srpstva i glas Pijemonta poziva Vas."¹⁶

Boreći se za program "narodne države", Pašić je u ranom razdoblju svog skupštinskog rada postavio čvrstu granicu između onih koji uz njega pristaju i onih koji ga odbacuju. U tom se razgraničenju prvi određuju kao "narod", a stranka koja ih predstavlja kao "narodna stranka"; drugi, kao "vlasnici", a njihove stranke kao "nenarodne", "vlasničke" stranke. Rezervišući prvo određenje samo za Radikalnu stranku, a drugo za ostale dve, Liberalnu i Naprednu, Pašić je napravio ideološku podelu među političkim strankama u Srbiji koja će, svojom isključivošću i u narednim razdobljima bitno obeležavati njen unutrašnji politički život.

Već od dolaska na vlast 1889. Pašić u skupštini više ne stoji na stanovištu "narodne države" – ni u njenoj socijalnopolitičkoj, ni u njenoj državopravnoj komponenti. Podela na "narodne" i "vlasničke" stranke, koja je značila i odricanje legitimnosti tima drugima, ostala je, međutim, da prati i prvo i drugo parlamentarno iskustvo Srbije. Pašić je nemali broj puta – kako u razdoblju vladavine Ustava od 1888, tako i posle 1903 – bio eksplicitan: predstavnici Liberalne i Napredne stranke iako narodni poslanici, "nemaju pravo" da govore u ime naroda. Takvo razumevanje političkog pluralizma iznutra je osporavalo parlamentarni sistem vlasti. To je bila ona osnova na kojoj je Radikalna stranka s Pašićem na čelu, kao većinska, napustivši projekat "narodne", gradila partijsku državu, pokrivajući je parlamentarnom formom: nepodeljena vlast u rukama Radikalne stranke, koja se izjednačava s narodom i koja je nosilac istorijske misije Srbije.

Količinom građe koju obuhvata, raznovrsnošću novih znanja koja donosi, novim činjenicama kojima otklanja dileme ili razrešava sporove, a i onim kojima iznova potvrđuje već poznato – zbornik *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini* mogao bi se svrstati među najznačajnije poduhvate naše najnovije historiografije. Ono na šta, međutim, takođe vredi obratiti pažnju, to je koncepcija zbornika, unutrašnja organizacija građe, a i posebno

¹⁵ Nikola Pašić, *Moja politička ispovest*, Beograd 1989, s. 129.

¹⁶ *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, III, dok. br. 19.

sadržina i obeležje napomena priređivača. Odmah treba istaći da je tu reč o kritičkom izdanju građe, koju je, podeljenu u četiri knjige, priredila grupa od tri istoričara nesumnjive, pa i vrhunske, kompetencije za odgovarajuća razdoblja: Latinka Perović, Đorđe Stanković i Dubravka Stojanović. Bez njihovih napomena i propratnih tekstova, datih bilo u obliku studije, predgovora ili pogovora, a posebno zbog prirode izvora koji teško trpi izvode, mnogi od ovde predstavljenih Pašićevih nastupa bili bi sasvim ili nedovoljno razumljivi. Ovako, komentarisani, smešteni u osnovni, ponekad čak i širi istorijski kontekst, izvodi iz stenografskih beležaka se jednostavno čitaju, lako razumeju i povezuju u celinu.

Međutim, izvan tih osnovnih zahteva priređivača, autori se u daljem koncepcijskom i metodološkom pristupu međusobno razlikuju. Tačnije, između prve dve knjige koje je priredila Latinka Perović i treće, koju je priredila Dubravka Stojanović, u ovom pogledu postoji sličnost, iako ne istovetnost, dok se četvrta, koju je priredio Đorđe Stanković, bitno razlikuje od prve dve. Svaki od priređivača obrazložio je svoj pristup, na prvom mestu "autorskim viđenjem epohe" (Đ. Stanković) i, u zavisnosti od tog viđenja, razumevanjem osnovne svrhe svoga dela, ali i celine projekta. To je odredilo osobenost napomena, ali, u slučaju četvrte knjige, još i izbor građe.

Najtačnije je sopstveni izbor metodološkog postupka odredila i obrazložila Latinka Perović, u predgovoru prvoj knjizi zbornika. Bitna obeležja tog postupka su, prvo, uzimanje u obzir svake reči koju je Pašić izgovorio u skupštini – dakle, osim govora, interpelacija ili učešća u raspravi, još i upadica, pitanja, motivacija glasanja i sl. Drugo, napomenama je, osim eksplikativne funkcije, kao bitno obeležje, dato još i dijaloško obeležje. Što se tiče onog prvog, L. Perović je svoj postupak objasnila činjenicom da je tek uzimanjem u obzir svake Pašićeve intervencije moguće uočiti intenzitet njegovog angažovanja u skupštini uopšte i, posebno, na pojedinim pitanjima. To, pak, omogućava uočavanje onoga što je kod Pašića trajno opredeljenje, trajni cilj, što L. Perović smatra jednom od osnovnih svrha tog projekta u celini. Imajući u vidu vremensku sveobuhvatnost izvora, to postaje tim opravdanije.

I drugo obeležje svog metodološkog pristupa – napomene – L. Perović je odredila polazeći istovremeno od prirode izvora i od svog viđenja svrhe projekta. Rasprava, koja predstavlja osnovno obeležje sadržine izvora, nameće potrebu da se izneto mišljenje sagleda u svetlosti suprotstavljenog stava i njegove argumentacije. Ali za takav pristup napomenama postoji još jedan razlog. Polazeći sa stanovišta da je razdoblje

od 1878. do 1902. godine bitno obeleženo procesom definisanja i odmeravanja snaga dveju različitih orijentacija u razvitku moderne srpske države – jedne koja, oslonjena u spoljnoj politici na Austriju, daje primat pitanjima unutrašnjeg razvitka, i druge koja, okrenuta Rusiji, težište stavlja na projekat nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja – Latinka Perović je osnovnu svrhu svoga istraživanja definisala kao pokušaj "da se kroz rad Nikole Pašića u Narodnoj skupštini prati njegov udeo u profilisanju i realizaciji jednog pravca razvoja srpskog društva i srpske države posle sticanja nezavisnosti". Tim metodom Pašićevo stanovište ne samo da se izostrava nego se i pokazuje u širem istorijskom kontekstu, u kojem tek dobija pravi historiografski značaj.

Sličan metodološki postupak primenila je i Dubravka Stojanović u trećoj knjizi ovog zbornika. Po svom obeležju, međutim, epoha koju je ona obradila bitno se razlikuje od prethodne. Nakon smene dinastija i konačne pobeđe radikala 1903, dotad vladajuća orijentacija kako u unutrašnjoj tako i u spoljnoj politici Srbije, u praktičnopolitičkom smislu, postaje mrtva. Između stranaka nema bitnijih razlika u spoljnopolitičkoj orijentaciji (ako se izuzme mala grupa konzervativnih, izrazito austrofilskih političara oko Živojina Perića), dok su u unutrašnjoj politici ideologiju narodnjaštva konačno napustili i radikali – bar u zakonodavnoj politici, iako ne i u raspoloženju šireg članstva. Pobednički radikali usvajaju koncept kabinetskog tipa parlamentarne vlade, izgrađujući tako sistem koji marginalizuje i kralja i skupštinu i koncentriše svu vlast u rukama vlade, tačnije jednog čoveka, njenog predsednika. U najdužem i najburnijem razdoblju, tokom sedam godina, predsednik vlade je bio Nikola Pašić. Ono što u tom dobu u radu skupštine postaje najzanimljivije, to su međustranačka sučeljavanja u borbi za vlast ili, najkraće, samo funkcionisanje parlamentarizma. Zato D. Stojanović u prvi plan stavlja Pašićev odnos prema parlamentarizmu, držeći se na tom pitanju istog onog dijaloškog principa u napomenama koji je L. Perović usvojila kada su u pitanju različite programske orijentacije u razdoblju koje je ona obradila. Takođe, kao i u slučaju prve dve knjige, i ovde je usvojen princip celovitog obuhvatanja građe.

Četvrta knjiga, koju je priredio Đorđe Stanković, drukčija je po koncepciji od prve tri. Za razliku od L. Perović i D. Stojanović, Đ. Stanković je građi pristupio selektivno, držeći se svrhe celog projekta. Stankoviću nije bilo primarno uočavanje eventualnog kontinuiteta, odnosno evolucije kod Pašića, nego sagledavanje Pašićevog odnosa prema parlamentarizmu. On je pri tom pošao od sopstvenog viđenja Pašića kao

"najzapaženijeg graditelja modernog parlametarnog života u Srbiji i Jugoslaviji", od samog formiranja prvih političkih stranaka u Srbiji početkom osamdesetih godina prošlog veka, a i od činjenice da "nemamo još uvek istorijskom naukom zasnovano celovito znanje o nastanku i razvoju teorije i prakse parlamentarizma Nikole Pašića". Shvativši tako zadatak priređivača, on je, za razliku od L. Perović i D. Stojanović, napravio izbor građe prema kriterijumu relevancije izvora za sagledavanje Pašićevog odnosa prema parlamentarizmu. Tako su iz zbornika izostavljena neka Pašićeva obraćanja skupštini, ona koja po oceni priređivača nisu zadovoljila pomenuti kriterijum, dok su istovremeno uvršteni neki izvori koji nisu neposredno vezani za Pašićevo učešće u skupštini, ali su ocenjeni kao relevantni. Svoju koncepciju zbornika kao i osnovne svrhe projekta, Stanković je izrazio i naslovima koje je dao pojedinim delovima knjige koju je priredio. Dok su se L. Perović i D. Stojanović opredelile za neutralne naslove – s obeležjima hronoloških granica posmatranog razdoblja, odnosno delova razdoblja, saziva i eventualno pozicije koju je Pašić zauzimao – Đ. Stanković je pojedine delove knjige naslovio kao "Parlamentarizam" – uz odgovarajuće dodatno hronološko opredeljenje.

Pašić i parlamentarizam jedno je od važnih pitanja koje su priređivači imali u vidu pristupajući svom poslu, a posebno D. Stojanović, koja je na poseban značaj tog pitanja ukazala u predgovoru i Đ. Stanković, koji je čak to pitanje smatrao osnovnom svrhom celog istraživačkog projekta. S obzirom na značaj koji tome pridaju priređivači, a iz čega je proizašao njihov sveukupni pristup obradi, a u slučaju četvrte knjige, i izboru građe, to se treba zadržati na pitanju metodološkog utemeljenja tako postavljene svrhe projekta.

Na prvom mestu postavlja se pitanje na šta se zapravo misli kad se Pašićev odnos prema parlamentarizmu postavi kao istraživačko pitanje. Treba se ovde priseliti dosad ničim opovrgnute ocene Slobodana Jovanovića o N. Pašiću kao političaru koji nije imao nikakvog interesovanja za ustavna pitanja. Ali i same Pašićeve ispovesti o prioritetu koji su za njega imala pitanja nacionalnog ujedinjenja nad svim unutrašnjim pitanjima, pa i ustavnim. Uostalom, i Jovanovićevo ocena i Pašićeva ispovest nalaze potvrdu u istorijskim činjenicama, između ostalog i u tome što Pašić nije neposredno učestvovao pri izradi nijednog ustava ili ustavnog nacrtu u istoriji Srbije i Jugoslavije, izuzev u izradi ustavnog nacrtu Radikalne stranke od 1883. godine, koji je bio negacija parlamentarizma. O Pašićevom negativnom odnosu prema parlamentarizmu, pred donošenje Ustava od 1888, svedoči i nedavno objavljena građa o Nikoli Pašiću –

*Nikola P. Pašić. Pisma, članci, govori (1872–1891).*¹⁷ Takođe, Pašić je pristajao na vlast i pod Namesničkim ustavom, a tokom 1901–1902, sam je saopštavao da Ustav od 1901, koji je skupštini priznao vrlo sužena prava, smatra konačnim rešenjem ustavnog pitanja u zemlji. Na tom stanovištu Pašić je stajao i nakon prevrata od 1903, što je manifestovao podrškom onoj grupi radikala, tada već nazvanoj staroradikali, koji su, u ustavotvornoj skupštini, Ustavu od 1901. manje ili više otvoreno davali prednost nad Ustavom od 1888. Uopšte, moglo bi se reći da je, od trenutka kada se, silom istorijskih okolnosti, odrekao onog tipa države kome je stremio u mladosti – "narodne države" i prihvatio da se za vlast bori u granicama klasične ustavne monarhije, Pašić zapravo izgubio interes za ustavna pitanja. Od tada je za Pašića unutrašnja politika postala, kako to kaže S. Jovanović, "trgovina". Posle velikog pada njegove popularnosti vezanog za Ivanjdanski atentat, a naročito posle rascepa u stranci i obrazovanja konkurentne radikalne stranke, Samostalne radikalne stranke – Pašić u nastojanju da dođe do vlasti, nije više računao samo na podršku naroda, tj. biračkog tela i skupštine, nego svih drugih relevantnih političkih činilaca – od dvora, do strane, posebno ruske, diplomatije.

U razdoblju 1903–1914, pitanja parlamentarnog sistema su izbila u prvi plan unutrašnje politike, ali je njih Pašić u potpunosti prepuštao Stojanu Protiću, a sam se skoncentrisao na spoljnu politiku, o čemu upravo svedoči treća knjiga ovog zbornika. Njegovi skupštinski govori su najvećim delom posvećeni obrazlaganju spoljnopolitičkih programa vlade i resora kome je u najdužem trajanju bio na čelu. Pašićevo mišljenje o mnogim drugim pitanjima trebalo bi tražiti u govorima njegovih odanih saradnika – kao što D. Stojanović i sama primećuje u predgovoru trećoj knjizi. Tako bi se tek iz analize nastupa S. Protića u skupštini mogao, posredno, sagledati i Pašićev odnos prema parlamentarizmu. Neposredno, iz Pašićevih govora, to, međutim, ne bi bilo moguće, zbog prostog razloga što se tim pitanjima on u skupštini nije ni bavio.

Ako se, međutim, parlamentarizam shvati šire, pa se u njega uključe i neophodne vaninstitucionalne pretpostavke, one bez kojih je parlamentarizam u praksi neostvariv, onda ta građa postaje izvor prvorazredno značajan i za odgovor na pitanje Pašićevog odnosa prema parlamentarizmu. Reč je na prvom mestu o razumevanju političkog pluralizma i demokratije, što je upravo i imala u vidu D. Stojanović kada je u uvodu govorila o značaju Pašićevog odnosa prema parlamentarizmu.

¹⁷ V. L. Perović i A. Šemjakin, n. d.

Odnos prema političkom pluralizmu i demokratiji jasno se raspoznaje u Pašićevim nastupima u skupštini, u njegovoj kritici drugih stranaka, sa vlasti ili iz opozicije. Međutim, i u tom pogledu najiscrpnije su prve dve, a tek potom i treća knjiga. Najmanje građe te vrste sadrži četvrta knjiga kako zbog ratnih prilika koje su nastupile nakon 1914. tako i zbog drukčije prirode pitanja koja su se postavljala na dnevni red jugoslovenske skupštine.

Kada se sagleda građa u celini, Pašićev stav u odnosu na pitanja političkog režima mogao bi ukratko da se označi ili kao vrlo elastičan ili kao nezainteresovan. Ono u čemu se Pašićev stav, međutim, pokazuje kao nepomerljiv, to je razumevanje političkog pluralizma. Radikalnoj stranci, koju je izjednačavao sa narodom, Pašić je namenio misiju, što je njemu kao njenom vođi pribavljalo ulogu arbitra u političkom životu Srbije – primećuje D. Stojanović. To se, naravno, ne bi moglo odrediti kao Pašićev odnos prema parlamentarizmu, ali je sve što se u srpskoj parlamentarnoj praksi može definisati kao radikalski koncept parlamentarizma, a što je, po pravilu, uobličavao S. Protić – sve je to u osnovi proisticalo iz Pašićevog razumevanja sopstvene stranke i, s tim u vezi, prirode partijskog pluralizma u Srbiji. Time bi, dakle, ova građa bila i građa o odnosu Nikole Pašića prema parlamentarizmu.

Na kraju, zadržaćemo još malo pažnju na metodološkom postupku koji je primenjen pri izradi promena u prvoj i drugoj knjizi ovog zbornika. Stoga što nam se taj postupak čini ne samo najbolje utemeljen u prirodi izvora i svrsi projekta nego i zato što dijaloški princip, koji obeležava taj metod, daje napomenama, a time i ovom istraživačkom poduhvatu u celini, posebnu historiografsku vrednost. Upućen u sukob fundamentalno različitih koncepcija razvitka srpskog društva i države u XIX veku, na jednom izvoru prvorazredne autentičnosti, čitalac istraživač uočava svu složenost brojnih historiografskih pitanja koja bi prema dosadašnjim rezultatima istorijske nauke mogla da izgledaju jednostavna i potpuno rasvetljena. Među najznačajnijim od tih pitanja svakako je uloga pojedinih političkih činilaca u razvitku moderne srpske države – njenih društvenih i političkih institucija, a i u procesu njene modernizacije u celini. Vladajuća slika o tome ističe u prvi plan, kao najzaslužniju, Narodnu radikalnu stranku na čelu sa Nikolom Pašićem, minimizirajući, ponekad i sasvim negirajući, pozitivnu ulogu svih ostalih istorijskih subjekata u tom procesu. Građa koja je pred nama verodostojno svedoči ne samo o pojednostavljenosti nego i o iskrivljenosti te slike i suočava nas sa činjenicom da je naša istorijska nauka u interpretaciji ključnih istorijskih procesa u Srbiji XIX i prvih decenija XX

veka, još prilično zarobljena predstavama koje su o tim procesima i njihovim učesnicima stvorili nosioci jedne političke orijentacije, one koja je majskim prevratom 1903. godine odnela istorijsku pobjedu. Na taj način, ova građa otvara pred istorijskom naukom mnoga pitanja vezana za problem modernizacije srpskog društva i države u XIX i XX veku ne samo s obzirom na ulogu koju je u tom procesu imao Nikola Pašić i stranka na čijem je čelu on bio nego i kad su u pitanju svi ostali ključni politički akteri naše moderne istorije – oni koje je konačna pobjeda radikalizma u Srbiji 1903, smestila ne samo na marginu političkog života nego i na marginu naše istorijske svesti. Sumirajući sopstveno iskustvo stečeno radom na projektu, Latinka Perović je zaključila: "Ne radi se samo o proširenim znanjima o Nikoli Pašiću već o dubokom uverenju da smo još daleko od razumevanja onog specifičnog sklopa različitih okolnosti... koje su uslovile njegovu pojavu i omogućile njegovo dugo političko trajanje." Ali nova saznanja tek otvaraju nova polja nepoznatog i u tome i jeste njihova vrednost. Ako ovaj imponantan korpus građe pomogne istraživačima da uvide ograničenost postojećih istorijskih znanja o Nikoli Pašiću, onda je on postigao mnogo. U svakom slučaju, njime je napravljen veliki korak napred u izgradnji temelja naše kritičke historiografije koja se bavi istorijom moderne Srbije.

16.

O ideološkom profilu radikala u Srbiji 1903–1914.*

"Tek kad se seljakovo ognjište ne bude moglo prodati za nešto malo dinara, vlada će se zvati parlamentarna."¹ Ta rečenica, koju je izrekao jedan radikalski poslanik 1888. godine, precizno odslikava suštinu kolektivne predstave koju je o sadržini, smislu i osnovnim ciljevima borbe za parlamentarni sistem imalo srpsko seljaštvo u vreme usvajanja Ustava od 1888 – onog ustava čijim će vraćanjem u život, 1903. godine, parlamentarizam u Srbiji postati realnost. Prema toj predstavi, parlamentarne institucije, pravna i politička jednakost i političke slobode podrazumevale su realizaciju onog socijalno-političkog projekta koji je kao sliku idealne države usvajao srpski seljak toga doba. Osnovni principi te države bili su ekonomski egalitarizam i samouprava, a svrha parlamentarnih institucija je bila da posluže njihovom ostvarenju.²

Taj kolektivističko-demokratski model društva i države, utemeljen u patrijarhalnom poretku u kome je srpski seljak odvajkada živio, programski je uobličila Radikalna stranka.³ Kao stranka "seljačke demokratije", "bliska egalitarizmu",⁴ ona je, krajem osme i početkom devete decenije prošlog

* *Tokovi istorije*. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd, 1994, 1–2.

¹ Slobodan Jovanović, *Velika narodna skupština, Studija o ustavotvornoj vlasti*, Beograd 1900, str. 57.

² Interesantno je napomenuti da je vrlo slična mešavina agrarnog egalitarizma i pravno-političkih principa parlamentarne monarhije činila sadržinu predstave o idealnoj državi koju je imalo rusko seljaštvo u vreme uvođenja moderne ustavnosti u Rusiji, početkom XX veka. (V: Teodor Shanin, "The Peasant Dream: Russia 1905–1907", *Culture, Ideology and Politics*, London 1982, str. 229.)

³ O genezi i uobličavanju tog projekta vidi: Latinka Perović. "Mladi Nikola Pašić", *Razvitak*, god. XXXIII, br. 3–4 (192–193) 1993, str. 59–62.

⁴ Đorđe Tasić, "L'histoire constitutionnelle de la Serbie", *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*, 1938, str. 240.

veka, uspela da politički artikuliše i pretoči u pravi narodni pokret veliku energiju koju je oslobodio prirodan otpor koji je kod srpskog seljaka izazvao započet i na teret njegovih pleća svaljen proces privredne, kulturne i državne modernizacije. Obećavajući mu "agrarnu demokraciju", društvo bez klasa i udruženi rad, srpski radikalizam se, kako je primetio Svetislav Matić, identifikovao sa narodom, postao "narodno vjeruju", "religiozna dogma", jer je "našao odziva u instinktima i demokratskom raspoloženju proste narodne mase".⁵ Takav nepolitičan, iracionalan, takoreći religiozan odnos prema jednoj političkoj partiji, koji je imala velika većina naroda u Srbiji, konstatovao je i Jovan Žujović. Radikalizam je u Srbiji postao "nova religija... u koju je narod fanatički verovao", isto kao što je "fanatički verovao i u svoje prvosveštenike", istakao je 1903. taj radikalski prvak.⁶ Istovremeno, masovnim upisivanjem u članstvo, kao i čvrstom i na principu stroge hijerarhije izvedenom organizacijom, Radikalna stranka je organizovala narod u Srbiji, uvela u politiku "akciju mase"⁷ i tako postala jedan od najznačajnijih političkih činilaca u zemlji. Kasnije opredeljenje njenih "prvosveštenika" za liberalne državne institucije – koje su, inače, bile glavna tačka u programu Liberalne i Napredne stranke i koje je Radikalna stranka u godinama svog osnivanja smatrala reakcionarnim – radikalske mase nisu razumele kao suštinsku evoluciju i sa nesmanjenim poverenjem u svoje vodstvo postale su, u vreme ustavne reforme devete decenije prošlog veka, glavna socijalna snaga u borbi za modernu ustavnost i parlamentarizam, razumevajući je kao borbu za ostvarenje svojih izvornih društvenih i političkih ciljeva.

Kakav su odnos prema tim ciljevima imali radikali posle 1903. kada su, oslobođeni jake vladalačke vlasti i vrativši u život Ustav od 1903, uveli parlamentarni sistem vlasti? Da li su moderne političke institucije i dalje razumevane kao instrument u borbi za ostvarenje ideala narodne države ili je taj ideal napušten u korist vrednosti moderne kapitalističke države, individualne slobode i pluralističke demokratije? O celovitom odgovoru na to, nesumnjivo jedno od najznačajnijih pitanja naše moderne istorije ne može biti govora sve dok istorija političkih stranaka u Srbiji ne postane predmet ozbiljne naučne analize i dok, kao rezultat toga, ne nastane bar jedna monografska obrada istorije srpskih radikala u XIX i XX veku. Ovde

⁵ Evolucionist (Svetislav K. Matić), *Radikalna stranka u Srbiji. Socijalno-političko i filozofsko izlaganje*, Niš 1904, str. 7, 8, 14, 17, 20–21.

⁶ *Srpska radikalna stranka*, govor J. M. Žujovića na zboru samostalnih radikala u Jagodini, 10. avgusta 1903, str. 9.

⁷ Evolucionist, n. d., str. 18.

će, kao prilog raspravi o tom pitanju, biti izložena samo saznanja koja o tom pitanju pružaju javni istupi radikala u razdoblju od 1903. do izbivanja Prvog svetskog rata – pretežno oni za skupštinskom govornicom. Predmet analize će biti i stranka starih i stranka samostalnih radikala, jer su i jedna i druga ne samo po poreklu, nego i po samorazumevanju i samodefinisanju bile radikalne, štaviše, obe pokazivale jednake pretenzije da budu isključivi nosilac radikalskog kontinuiteta u Srbiji.

*

* *

Vodstvo Radikalne stranke koje je, suočeno sa velikim autoritetom Krune, relativno rano odstupilo od revolucionarnog preobražaja državnih institucija, na samom početku XX veka odlučilo se na nov kompromis u ustavnom pitanju, pristavši, u ime vlasti na Ustav od 1901. odnosno na politički sistem koji je nosio obeležja konzervativne političke ideologije. Za "pravoverne" u stranci to je bio dokaz konačnog napuštanja programske stranke i razlog izdvajanja u posebno stranačko krilo – krilo samostalnih radikala, koje će od kraja 1904. politički delovati kao posebna stranka. U redovima samostalnog krila, koje su činili pripadnici mlađeg radikalskog naraštaja i velika većina stranačke inteligencije, vladao je izrazito levičarski duh, koji su oni iskazivali okretanjem izvornim načelima srpskog radikalizma, dakle, ranom srpskom socijalizmu i njegovom programu narodne države. Sa tog stanovišta, oni su odbacili politiku kompromisa sa Krunom, za koju se opredelilo vodstvo stranke,⁸ a prema Nikoli Pašiću, kao personifikaciji takve politike, pokazivali su sve veću netrpeljivost koja će vremenom prerasti u izrazitu antipatiju i netolerantnost. Pristanak na drugi dom zakonodavnog tela (senat), napuštanje borbe za opšte pravo glasa, samoupravu i narodnu vojsku, tzv. fuziju, s "vlasnicima, crnim naprednjacima",⁹ s kojima su staroradikali zajedno branili Ustav od 1901, samostalci su razumeli kao izdaju temeljnih načela srpskog radikalizma od strane nekolicine njenih starih šefova i sebi stavila u zadatak da, kako je na predizbornom zboru 1903. objašnjavao J. Žujović, "poradikališu u stranci ono što se razradikalilo" i tako omoguću "da se radikali vrate čistom vrelu svome. A čisto je vrelo onaj prvi program radikalne demokratije", koja je

⁸ Nezadovoljstvo Pašićevom "oportunističkom politikom" među mladom inteligencijom u stranci osećalo se od ranije, o čemu je, kao jedan od pripadnika tog kruga, još 1897. govorio i Jovan Cvijić (V. Miroslav Hubmajer N. Pašiću, 17/29. IX 1897, ASANU, 11657).

⁹ ASANU, 12993.

isto što i "potpuna narodna samouprava".¹⁰ U govoru koji je decembra 1904. u vreme organizacionog razdvajanja, izrekao drugi samostalski prvak, Dragutin Pečić – govorom koji je imao programski karakter – znatno detaljnije je definisano poreklo, ideološka suština i odnos Samostalne radikalne stranke prema staroradikalima. Izdvajanje samostalaca iz stranke za njega je bila "pobuna" "prema određenom broju ljudi koji pokazuju odstupanje od programa od januara 1881". "U težnji da se radikalni program do kraja izvrši, da nastupi stroga primena naših teorija i načela, odvojismo se mi". Kao najvažnije programske tačke za koje će se samostalci boriti, Pečić je izdvojio "reformu činovničkog stanja" i uprošćavanje administracije "na načelima izbornog prava i stroge samouprave", kao i reformu vojske u duhu "načela narodne odbrane".¹¹ U istom smislu – kao borca za izvorni stranački program koji su radikali oko Pašića "od ižice do ižice... poništili",¹² kao "esenciju od radikala"¹³ – objašnjavali su svoju stranku i ostali samostalski poslanici. "Vlada (prim. O. P.: staroradikalna) vodi politiku u interesu vlasnika, ali to ne ide u račun srpskom narodu". "Srpski narod je uvek stvarao državu, a kad je rađeno na upropašćavanju otadžbine, to su činili vlasnici",¹⁴ izlagali su oni svoju viziju srpskog društva u kome su narod i "vlasnici" međusobno suprotstavljene kategorije. Rešenje su videli u tome da "udarimo onim putem koji smo predlagali narodu od pre dvadeset i nekoliko godina".¹⁵ Program, koji je stranka donela aprila 1905, takođe je svedočio da samostalci u želji za stranačkim individualitetom ne prevazilaze okvire nastojanja da se identifikuju kao sukcesor nekad jedinstvene Radikalne stranke.¹⁶

Međutim, svojom privrženošću modelu društva i države iz izvornog radikalnog programa koju su u prvim godinama iza prevrata jasno i eksplicitno izražavali, samostalci se nisu bitno razlikovali od većine staroradikalnih poslanika, pre svega onih iz seljačkih redova. Skupštinske

¹⁰ J. M. Žujović, n. d., str. 18, 20, 25.

¹¹ *Sten. bel.*, 1904/1905, I, str. 949–947.

¹² *Sten. bel.*, 1905/1906, str. 232.

¹³ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 2404.

¹⁴ *Sten. bel.*, 1904/1905, I, str. 896.

¹⁵ *Isto*, str. 920.

¹⁶ Jedino istinski novo – što program Samostalne stranke, inače, razlikuje od ostalih stranačkih programa u Srbiji – bilo je pominjanje jugoslovenskog imena u delu o spoljnoj politici "Samostalna Radikalna stranka. Načela. Program. Statut". *Naša reč*, Beograd 1905, objavljeno u: Vasilije Krestić i Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991, str. 317–330.

debate o tome pružaju obilje svedočanstava, a rasprava o nacrtu skupštinske adrese, oktobra 1903, jasno je istakla osnovna obeležja zajedničke vizije o državi koju su tada imali najistaknutiji i najugledniji seljački poslanici oba krila tada još uvek organizaciono jedinstvene Radikalne stranke. Bez obzira da li su bili bliži samostalnom ili staroradikalnom krilu – jer mnogi su tada još i dugo posle toga bili kolebljivi – oni su bili jednodušni u pogledu fundamentalnih programskih ciljeva. Među njima su dva zauzimala posebno važno mesto: zahtev za uvođenje narodne vojske i preusmeravanje privredne politike u interesu poljoprivrede, uz uvođenje progresivnog oporezivanja. "Svaki Srbin mora biti vojnik. Naši su stari kad su gradili kuće pravili i čiviluke za puške, a danas...", lamentirali su radikali.¹⁷ Protu Milan Đurić, koji je tokom čitavog ovog razdoblja slovio kao skupštinski glasnogovornik Pašićevih političkih ideja i stavova, objasnio je potrebu uvođenja narodne vojske u skladu sa osnovnim praktično-političkim stanovištem svog šefa posle majskog prevrata – stanovištem da je 29. maja, uvođenjem parlamentarnog sistema vlasti, rešeno ustavno pitanje, čime je na dnevni red stupio spoljopolitički program, odnosno širenje srpske države i ujedinjenje celokupnog srpskog naroda.¹⁸ Tako je, po Đuriću, narodna vojska bila potrebna zato da svi zajedno, "pevujući narodne pesme junačke, oduševljeni za onu svetu ideju našu... pokajemo Kosovo i stvorimo Veliku Srbiju".¹⁹ Drugi, pak, zahtev – unapređenje poljoprivrede – bio je praćen jasnim rezervama prema kapitalističkom karakteru srpskog društva. "Trgovine treba da prodaju sprave koje trebaju zemljoradniku, a ne one koje gospodin Arsenijević drži u svojoj radnji" – "đinđuve i drugu sitnuriju", slagali su se stari i samostalni radikali.²⁰ Protu Đurić, kao i uvek, bio je eksplikativniji: "Srpski je narod vrlo moralan... onda ne treba da se plašimo ako ne budemo veliki bogataši, jer ćemo svakad imati toliko koliko nam je potrebno da možemo živeti",²¹ izlagao je svoju filozofiju jednakosti u siromaštvu.

Pored iznetih, poslanici oba radikalna krila postavljali su i zahteve za proširenje lokalne samouprave, ukidanje Državnog saveta i radikalno smanjenje činovničkog aparata, ukidanje kvalifikovanih poslanika, opšte

¹⁷ *Sten. bel.*, 1903/1904, I, str. 74.

¹⁸ U ovom smislu je već 29. avgusta 1903. Pašić uputio poslanicu radikalima (V. o tome: Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba, 1845–1926*, knjiga II, Beograd 1990, str. 15, 21, 51–52).

¹⁹ *Sten. bel.*, 1903–1904, I, str. 78.

²⁰ *Isto*, str. 74, 80–81.

²¹ *Isto*, str. 79.

pravo glasa, bez izuzimanja vojnih lica, a neki od njih su, doduše sa nejasnom svešću o značenju pojma, tražili i "plebiscit".²²

Odsustvo vidljivog i jasnog ideološkog i programskog razlaza, uz odanost radikalizmu i vezanost za stranku, koja je kod većine članstva imala i jaku emocionalnu dimenziju,²³ činili su da je rascep među srpskim radikalima bio dugotrajan i bolan proces. Kolebljivost i laviranje ne samo birača nego i stranačkih prvaka otežavali su i odlagali konačno definisanje odnosa snaga, a sami sobom svedočili o odsustvu načelnih razlika i nejasnoj, još do kraja nesazreloj svesti o posebnim stranačkim individualitetima. Ni definitivno organizaciono razdvajanje nije u tom pogledu odmah donelo značajniji pomak. Naprotiv, izborna pobjeda 1905. doprinela je uverenju samostalaca da je njihovo insistiranje na autentičnom radikalstvu dobar put koji će ih odvesti konačnom uklanjanju Pašića sa radikalskog prestola i oni su nastavili da uveravaju radikalsku javnost – kako onu u skupštini tako i onu izvan nje – da je osnovni smisao i zadatak Samostalne stranke da bude nosilac politike zasnovane na izvornim načelima srpskog radikalizma, politike koje su se staroradikali sa Nikolom Pašićem na čelu odrekli.

Međutim, kada je, na izborima 1906, autoritet starijeg krila predvođenog N. Pašićem odneo pobjedu, i kada je postalo jasno da su mase radikala, u znatnoj većini, sa ili bez vere u izvorna načela, vezale srpski radikalizam za ličnost svog istorijskog vođe, ideološka ortodoksija samostalcima više nije mogla biti dovoljan program i posle izbornog poraza oni su ušli u relativno dugo razdoblje traganja za identitetom. U tom naporu, oni su se, kao i u svojoj formativnoj fazi, artikulirali velikim delom kroz negativnu kritiku stranke iz koje su potekli, ali su istovremeno činili pokušaje da se definišu kao moderna stranka jasnog ideološkog opredeljenja i preciznih praktično-političkih ciljeva. Stoga, temelj kritike na račun staroradikala – čija je žestina iz dana u dan bivala sve veća – više nije bila izdaja izvornog programa, nego praktična politika stranke na vlasti, kojom se guši sloboda neistomišljenika, krše ustav i zakoni, neguje i podstiče korupcija u državnom aparatu od vrha do dna, žrtvuju državni partijskim

²² Isto, str. 70–91.

²³ "Rizikovao sam sve što sam u ono doba (prim. O. P.: pod Obrenovićima)... i moj opstanak i opstanak moje dece i cele moje porodice... Mene boli i ja sam pozvan da o tome govorim, da upozorim tu mladu braću (prim. O. P.: samostalce) da im nije opravdana ta njihova opozicija prema starijoj braći" – jedna je od karakterističnih reakcija staroradikala na rascep u stranci. (*Sten. bel.*, 1905/1906, 19. X 1905). Pravedajući, pak, svoj postupak, samostalci su istupali sa istim emotivnim nabojem (*Sten. bel.*, 1904/1905, str. 946–949).

interesima, a u obračunu sa protivnikom primenjuje brutalnost. "Čuvajmo se dobro da srpska demokratija ne istruli pre nego što i sazre", uzviknuo je 1910. godine Jovan Žujović, imajući u vidu pre svega neslobodne izbore.²⁴ Što se programa staroradikalne stranke tiče, samostalci su se sve manje bavili zaokretom ove stranke od radikalizma ka konzervativizmu, a sve više su insistirali na tome da ona zapravo i nema nikakve ideologije, nikakvog načelnog ili praktičnog programa. Bez ideja, indiferentni prema državnim a okrenuti zaštiti samo golih partijskih i ličnih interesa, staroradikali su za samostalce bili stranka starosti. "... Vi podsećate na onog starca koji se seća svoje mladosti i onda bi hteo da zgrabi jedan kamen od pedeset starih oka da ga digne, ali ne može. Mlađi radikali neće da imaju veze s vama, što je sasvim prirodno... vi ste drugi svet. To su čitava dva veka koja vas i nas razdvajaju, mi i vi smo dva sveta. Vi ne možete pojmiti ideje koje danas vladaju jer ste najbolje godine i najbolje svoje vreme utrošili u drugom jednom poslu... mislim da ste vi zbilja jedna smetnja napretku..." govorio je, 1907, Drag. Joksimović.²⁵

Čvrsti u odluci da se od Pašićevih radikala jednom za svagda odvoje, samostalci su odbili poziv "starije braće" da se s njima ponovo okupe u "složnu celinu, u neprobojnu i neodoljivu narodnu vojsku"²⁶ i pri tom su tom izrazu duboko patrijarhalne političke svesti, koji je značio stvarno neprihvatanje političkog pluralizma, suprotstavili moderno shvatanje političkih stranaka i političkog života. Argumentacija koju su tada, povodom definitivnog razlaza, razvili i kojoj će se kasnije uvek vraćati ukazivala je na čvrstu odluku stranke, tačnije njenog vođstva, da na srpskoj političkoj sceni nastupa kao moderna politička stranka. I dok su staroradikali i dalje stavljali znak jednakosti između svoje stranke i srpskog naroda i s tim u vezi izdvajanje samostalaca predstavljali kao "zločin i nesreću", "kao raskol srpskog naroda";²⁷ dok su legitimnost Samostalne radikalne stranke sporili čak i porodičnom političkom biografijom njenih članova koju su, kako je govorio Pašić, poticali "iz familija koje su nas gonile" – familija naprednjaka i liberala²⁸ – dotle su samostalci objašnjavali da Pašićevi radikali jednom moraju prihvatiti da u Srbiji, pored njih, postoje i druge političke stranke i prestati da "samostalce... smatraju kao nepokorne,

²⁴ Jovan Žujović, "Glavni zadaci radikalne demokratije u Srbiji", predavanje održano 11. decembra 1910, Beograd 1911, str. 11.

²⁵ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 3565.

²⁶ Izborni proglas Radikalne stranke, *Samouprava*, br. 111/21. 5. 1906.

²⁷ *Sten. bel.*, 1905/1906, str. 115–118.

²⁸ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 3496–3498.

a liberale i naprednjake kao krvnike".²⁹ Suštinu moderne političke partije čine načela i jasan program (J. Prodanović),³⁰ prema kojima pojedinci treba slobodno da se opredeljuju, a ne kao pripadnici "stranačkih vojski... po spisku u kome su upisani" (Lj. Stojanović),³¹ objašnjavali su oni. Moderne političke partije moraju imati jasno određen socijalno-ekonomski profil i "grupisati se po ekonomskom i klasnom interesu, kako je to u drugih naroda već izvršeno" govorio je 1911. Živojin Hadžić,³² upotrebljavajući gotovo istu argumentaciju kao i socijalistički poslanik Triša Kaclerović.³³

Udaljavanje od patrijarhalne matrice, samostalci su manifestovali ne samo kritikom monističke političke svesti, nego i nastojanjem da sopstveni stranački identitet postave na modernije ideološke temelje. U govorima i novinskim člancima njihovog prvaka i sve glasnijeg ideologa, elokventnog i bespoštednog kritičara staroradikala Jaše Prodanovića, ne samo da se sve manje oseća potreba za isticanjem usklađenosti stranačke politike sa izvornim radikalnim načelima, nego se čak, isticanjem savremenosti i praktičnosti Samostalne stranke, pokatkad pravi jasna distanca prema programu Radikalne stranke iz 1881. godine.³⁴ Iako dosledno sproveden princip samouprave i narodna vojska ne prestaju da se ističu kao željeni ciljevi, oni po važnosti, ipak, postepeno ustupaju mesto zahtevima za aktivnom socijalnom i ekonomskom politikom države, što će – kroz zakonodavnu delatnost vlade u kojoj će se samostalci naći kao koalicioni partner staroradikalima – ostaviti izvestan trag i u realnom društvenom i političkom životu Srbije.³⁵ "Radikalna demokratija", koju je 1903. Žujović tumačio kao "potpunu narodnu samoupravu", sada se objašnjava ideologijom moderne evropske levice. Ističe se privrženost razumevanju demokratije ne više samo kao političke već i kao socijalne kategorije, objašnjava se prevazidenost individualizma i liberalizma u korist socijalne pravde koju je dužna da obezbedi država i, s tim u vezi, kao nova ideologija izričito se usvaja solidarizam. "Država ne samo da ima prava, već i dužnost da svojim zakonodavstvom uređuje odnose između pojedinih društvenih

²⁹ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 2674.

³⁰ *Isto*, str. 3488.

³¹ *Sten. bel.*, 1910/1911, 3. V 1911, str. 9.

³² *Sten. bel.*, 1910/1911, 20. I 1911, str. 17–18.

³³ *Isto*, 21. I, str. 13.

³⁴ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 3488.

³⁵ Prvenstveno zahvaljujući zalaganju Samostalne radikalne stranke, a posebno ministra narodne privrede J. Prodanovića, 1910. godine donet je poznati Zakon o radnjama, kao prvi, sadržinom doduše samo rudimentarni, pokušaj uvođenja radničkog zakonodavstva u Srbiji.

klasa. Mišljenje stare liberalne škole, *laissez-faire laissez-passer*, sve više gubi važnost u ekonomskoj nauci", objašnjavao je J. Prodanović, braneći predlog Zakona o radnjama, kao prvi korak u uvođenju radničkog zakonodavstva u Srbiji.³⁶ I Jovan Žujović – za koga je "potpuna, neograničena narodna samouprava u državi, u opštini i u ostalim državnim organizacijama" i dalje bila vrhunsko političko načelo, koje je on izjednačavao sa načelom "narodnog suverenstva" – stajao je 1910. godine na solidarističkim pozicijama, pa je suštinu "radikalne demokratije" video u "načelu solidarnosti" i suprotstavljao je liberalnoj, tj. "individualističkoj" demokratiji, koju je odbacivao.³⁷ Uoči rata, eksplikaciji nove stranačke ideologije, razumevajući je kao modernizaciju izvornih načela srpskog radikalizma, priključio se i Jovan Skerlić. Ideal moderne demokratije više nije politička sloboda, nego "socijalna pravda", govorio je on.³⁸

U pokušaju da identitet izgrade na ideologiji moderne građanske levice, samostalci se, ipak, ni do kraja tog razdoblja nisu odrekli ideoloških načela na kojima je stranka u XIX veku nastala. "Današnji radikali sa svojim precima nemaju sličnosti, dok samostalci sa tim istim precima imaju sličnosti", podvlačio je, 1913, Velizar Vulović.³⁹ Međutim, dok su stranački intelektualci tu sličnost tumačili kao kontinuitet u opredeljenju za socijalnu pravdu, koju su, pak, razumeli kao aktivnu intervenciju države u oblasti socijalne politike i radničkog zakonodavstva, a u ciljeve moderne države ubrajali privrednu modernizaciju, obrazovanje i kulturno uzdizanje,⁴⁰ dotle su obični poslanici ove stranke pokazivali da kontinuitet sa izvornim programom razumeju u bukvalnom smislu. Oni su i dalje srpsku državu zamišljali kao "veliku zadrugu",⁴¹ ponekad čak i eksplicitno se izjašnjavajući protiv privatne svojine⁴² i državnog potpomaganja industrije. Način na koji su to činili često je pokazivao znatnu političku zaostalost. Tako se, na primer, među samostalskim argumentima protiv predloga radikalne vlade o davanju povlastica industriji piva, 1907, mogao čuti i sledeći: "Žalosno je u današnje doba, da vlada čiji su članovi u svoje doba bili komunci i socijaliste, predlažu da se preduzeća koja leb pretvaraju u otrovnu vodu... oslobode od plaćanja poreze, a ne oslobađaju od poreza

³⁶ *Sten. bel.*, 1909/1910, str. 3167. V. prethodnu nap.

³⁷ "Glavni zadaci...", str. 5, 7, 14.

³⁸ *Sten. bel.*, 1913/1914, str. 1067.

³⁹ *Sten. bel.*, 1912/1913, str. 400.

⁴⁰ "Glavni zadaci...", str. 11–23.

⁴¹ *Sten. bel.*, 1909/1919, str. 2997.

⁴² *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 1817.

stanove u kojima stanuje sirotinja".⁴³ Osim toga, iz redova samostalskih poslanika i dalje su stizali predlozi za ukidanje stajaće, odnosno uvođenje narodne vojske, a nisu bili retki ni sasvim jasni izrazi otpora prema modernoj civilizaciji uopšte, iskazivani kao ushićenost prošlim vremenima u kojima je narod bio srećan jer "nije bilo nikakvih železnica",⁴⁴ i "neizvitoperen" jer je bilo "manje pismenih u zemlji".⁴⁵ Takvo tumačenje "radikalne demokratije" – kako su samostalci drugačije nazivali svoju stranku – samostalska inteligencija je odlučno odbacivala. "Ja... ne želim da naša država ostane seljačka država. *Seljačka država, slaba država*", bio je izričit Milorad Drašković, obraćajući se u govoru na konferenciji Samostalne stranke, 1910. godine, onim svojim stranačkim drugovima koji su tražili "da se u našoj stranci obnovi vreme Pere Todorovića". "... Todorović i drugovi su govorili o gunjcu i opanku kao izvoru i utoci vlasti... kako treba od vrha do dna srušiti sve... A ja, gospodo, naprotiv, molim Boga da se to vreme ne obnovi", bez dvoumljenja je govorio M. Drašković.⁴⁶

Na taj način, Samostalna radikalna stranka se predsatvlja kao politička snaga koja je pokušavala da izmiri dve raznorodne ideološke opcije. Jedna je bila agrarno-patrijarhalni radikalizam, a druga moderan socijalno-ekonomski program. Stranački prvaci, poput Žujovića i Skerlića, isticali su da su ideje moderne socijalne demokratije, socijalne pravde i solidariističke koncepcije države bliske narodnjačkom socijalizmu koji su ispovedali rani radikali, a kome su samostalci u masi ostali i dalje privrženi. Samostalna stranka je istovremeno "verna tradiciji istorijskog radikalizma srpskog, i sasvim u duhu moderne demokratije", govorio je Skerlić 1914.⁴⁷ Po njima, solidarizam je predstavljao moderan izraz ideje srpskih radikala o narodnoj državi. Sličnost je doista postojala, ali samo u toliko što su se oba koncepta temeljila na antiindividualizmu i rukovođila idejom socijalne pravde. Pretpostavke su, međutim, bile suštinski različite i činile su da se ta dva koncepta međusobno isključuju. Jedan je podrazumevao agrarno i patrijarhalno, a drugi, građansko i moderno društvo, jedan se zasnivao na ideji ekonomske jednakosti i samouprave, a drugi je pretpostavljao postojanje (i očuvanje) raslojenog društva i tražio ravnopravnu zaštitu svih

⁴³ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 2035.

⁴⁴ *Sten. bel.*, 1906/7, str. 1485.

⁴⁵ *Sten. bel.*, 1905/1906, II, str. 767.

⁴⁶ *Godišnja Zemaljska konferencija Samostalne radikalne stranke na dan 17. oktobra 1910. godine u Beogradu*, Beograd 1910, str. 49, 52.

⁴⁷ *V. Sten. bel.*, 1913/1914, str. 1067.

društvenih klasa; jedan je društvene klase, dakle, isključivao, dok ih je drugi, upravo pretpostavljao. Jednom rečju, društvo koje je izvorni srpski radikalizam podrazumevao bilo je predmodernog tipa, dok je, naprotiv, koncept socijalne demokratije, koji su samostalski prvaci eksplicitno prihvatili, pretpostavljao moderno, visoko razvijeno društvo.

Evropsko usmerenje političke ideologije Samostalne radikalne stranke, koje je postepeno sve više odnosilo prevagu, stajalo je u tesnoj vezi sa evropskim duhom inteligencije koja se u ovoj stranci okupila, duhom koji su staroradikali, s omalovažavanjem, tumačili kao "imitaciju" "zapadnog slobodoumlja i demokratizma".⁴⁸ Za ugledne samostalske prvake bilo je van svake sumnje da je jedini mogući put Srbije onaj koji vodi ka Zapadu, a ne onaj koji joj je namenio Pašić – "čovjek Rusije i Orijenta", kako je, nekad neprikosnovenog zajedničkog vođu, objasnio Jovan Cvijić.⁴⁹ Kulturno napredovanje prema modelu Zapadne Evrope Ljuba Stojanović je video kao pretpostavku očuvanja nacionalne slobode i stoga kao glavni zadatak Srbije, koja je za "sto godina samostalnog života" na tom planu malo napravila. Evropske zemlje "nas smatraju kao 'obojene' narode Azije i Afrike, koje treba civilizovati. Pod tim izgovorom, već su dve srpske oblasti, umesto da budu prisajedinjene Srbiji, otišle pod tuđu upravu", upozoravao je Stojanović, 1911.⁵⁰ Jovan Skerlić je išao još dalje od Stojanovića, kao i, verovatno, dalje od bilo koga u ovoj stranci. On alternativu Zapad ili Istok nije vezivao za pitanje očuvanja nacionalne slobode i teritorija, nego, jednostavno, za izbor između života i smrti. Kritikujući hrvatskog političara Stjepana Radića zbog njegovog veličanja "pokroviteljke Rusije" i kvalifikujući to kao "neki mutni panslavizam", Skerlić je, još 1904, izneo jedan od najjasnijih i najodlučnijih stavova u prilog prihvatanju zapadnog kulturnog obrasca. Ocenivši da je "slovenska kultura prazna reč" i da "nimalo nije privlačna perspektiva gubljenja slovenskih reka u ruskom moru", Skerlić je zaključio: "Zapad je izvor svetlosti i žiža života na zemlji, za nove narode ima dva puta, ili primiti

⁴⁸ "Po ugledu na Zapad", samostalci govore o "klerikalizmu" u Srbiji, u kojoj "se popovi jašu, na žalost, i ismevaju", govorio je 1912. Velizar Janković, dodajući još i da je "zbog njihovih ličnih ambicija i sujete" Zakon o radnjama "ispao previše crven", više nego što je to primereno Srbiji (*Sten. bel.*, vanredni saziv za 1912, 5. VI 1912, str. 4).

⁴⁹ ASANU, 13484/1912.

⁵⁰ Lj. Stojanović, *Državna uprava u demokratiji*, Beograd 1911, str. 3–4.

zapadnu kulturu, kao Japanci, i živeti, ili joj stati nasuprot, i biti pregažen, kao američki crvenokošci ili australijski crnci".⁵¹

*

* *

Staroradikalna stranka je u pogledu ideološkog profila bila još teže određiva od samostalaca. Ne dovodeći, ni u jednoj tački, u pitanje izvorni program stranke, koji su, uostalom, i formalno zadržali tokom celog razdoblja, staroradikalni su se, međutim – naročito od kada je pristankom na Ustav od 1901. prihvaćena vlast skupštine i ustanova Senata – sve manje njime bavili i faktički se od njega sve više udaljavali. Od kada su se, posle Timočke bune, uputili u pravcu osvajanja institucija vlasti a ne njihovog rušenja, vođstvo stranke je neprekidno bilo opsednuto ustavnim pitanjem, odnosno pitanjem političkog sistema. Krajnji cilj je bio parlamentarizam sa potpuno neutralnom krunom, kao sistem koji omogućava neometanu vladu najjače stranke. Engleski obrazac, sa vladom kabinetskog tipa, pružio je najveće garancije za ostvarivanje takvog cilja. Do 1903. osnovna prepreka je bio kralj, a posle toga (uz vojsku o kojoj ovde neće biti reči) na putu ka trajnoj i neprikosnovenoj vlasti isprečilo se organizaciono osamostaljivanje samostalaca, koje je prvi put u istoriji Radikalne stranke postavilo problem osvajanja većine biračkog tela u Srbiji. Staroradikalni – čija većinska podrška nije bila sporna (osporena je jedino na izborima 1905), ali je bila samo relativna i uz to još neubedljiva – bili su, stoga, prisiljeni da i u uslovima parlamentarnog režima, posle 1903, nastave da se bave državno-pravnim pitanjima. Interes stabilne staroradikalne vladavine tražio je većinski sistem i takav odnos između skupštine i vlade koji ovoj drugoj daje prevagu. Izborni sistem je delimično već bio rešen po ukusu staroradikalna, izmenama odgovarajućih propisa Ustava od 1888. pri ustavnoj reformi 1903, ali se oni nisu odrekli namere da sistem proporcionalnog predstavnštva u potpunosti odstrane. Što se, pak, drugog pitanja tiče, staroradikalima je, naročito od dolaska na vlast, 1906, sužavanje kompetencija skupštine i jačanje vlade postalo osnovni, ili bar najvidljiviji programski zadatak na unutrašnjepolitičkom planu, i oni će tokom čitavog ovog razdoblja, preko Stojana Protića, objašnjenje svoje unutrašnje politike uglavnom svoditi na isticanje potrebe usklađivanja srpskog parlamentarizma sa engleskim obrascem – slab kralj, disciplinovana i jaka parlamentarna većina, široka nadležnost vlade.

⁵¹ J. Skerlić, "Omladinski kongresi". *Srpski književni glasnik*, 1904, knj. 13, sv. 2, str. 127.

O suštini programa, za razliku od samostalaca, staroradikalni su, barem u javnosti, vrlo malo raspravljali. Pašić čuti, zato što o tome nema šta da kaže, smatrao je Prodanović. "On zna da kod naroda na Orijentu svaka tama izgleda kao dubina, a svaka ćutljivost i tajanstvenost kao neka mudrost. Po primeru starogrčkih pitija, kad g. Pašić govori, on govori tako da ne znate šta je kazao i da li je to dobro ili ne", govorio je Prodanović i dodavao: "I danas se zovete radikali. Tako ste se zvali... i kad ste propovedali revolucionarnu teoriju 'bolje išta nego ništa'... To svoje lepo ime stavite među stare radikalne relikvije, a vi da se nazovete bezprincipnom strankom... jer vaša istorija, gospodo, to je redak primer sloma jedne partije koja je u svojoj mladosti bila... pobornik i apostol slobode, a u starosti je postala dželat i grobar te slobode".⁵² I ostali politički protivnici staroradikalna slagali su se u oceni da je reč o stranci bez programa i načela, stranci vlasti i ličnog autoriteta njenog vođe. Program i načela starih radikalna – to je Pašić, pisala je liberalna "Srbija".⁵³ Radikalna stranka, to je "vrsta kooperativnog društva za eksploataciju države". "Vlast za radikale to je stena o koju se svi principi i svaka politika lomi", govorio je Živojin Perić.⁵⁴

Na takve kritike stranačko vođstvo uglavnom nije odgovaralo, a kada je, sasvim izuzetno, ipak nalazilo za potrebno da se o tome izjasni, podvlačilo je svoju vernost izvornom programu stranke. Direktno pozvan od J. Prodanovića,⁵⁵ Pašić je bez većih objašnjenja i prilično nemušto odgovorio: "Radikalna stranka ima svoj program, ima svoju istoriju..." Taj program je "javno istaknut još 1880. godine", a njegovo glavno načelo je "borba za narodne slobode". Nekada je to bilo "ustavno uređenje", a sada su to "zakoni takvi kakvi će odgovarati narodnim potrebama", odgovorio je Pašić, određujući "narodne potrebe" dvostruko: kao "jače narodno blagostanje" i "da se pomogne i ostalim delovima srpstva".⁵⁶ Nedorečeno i fluidno, takvo objašnjenje ništa nije govorilo o profilu stranke i ono što je u njemu bilo najznačajnije, to je bila izjava vernosti izvornom programu – da li samo demagoška ili i iskrena – izjava koja je u svakom slučaju svedočila o Pašićevom uverenju da je upravo to ono što radikalne mase žele da čuju.

Bez jasnog ideološkog i programskog profila, staroradikalna stranka, koja je sve jasnije postajala stranka vlasti, bila je zgodan okvir unutar koga

⁵² *Sten. bel.*, 1906/7, str. 3486–3488.

⁵³ *Srbija*, br. 32/12. VII 1905.

⁵⁴ *Nedeljni pregled*, br. 1/17. I 1910, str. 701 i br. 6/21. II 1910, str. 87–89.

⁵⁵ Nap. 49.

⁵⁶ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 3496.

su mogli istovremeno opstati pojedinci čija se društvena i politička filozofija temeljila na različitim temeljnim načelima, što predstavlja dodatnu otežavajuću okolnost u pokušaju definisanja društvene suštine ove stranke.

Na jednoj strani, stajali su, kako je govorio Ž. Perić, "evropski radikali", ljudi visokog obrazovanja i modernih političkih afiniteta, koji vrednosti građanskog društva uglavnom nisu dovodili u pitanje. Pored Milovana Milovanovića, koji je bio blizak samostalcima, tu su bili Miša Vujić, Đorđe Simić, Andra Nikolić, Milenko Vesnić. "Oni su putovali po Evropi... vole njenu kulturu, hoće mešanje s njom... hoće kulturno srpstvo" i stoga su, "logično, u spoljnoj politici umereniji i realniji".⁵⁷ Ta grupa staroradikala nije bila u užem Pašićevom okruženju – poneki od njih, kao Vujić, bili su mu čak i protivnici – i njihov politički autoritet se relativno slabo osećao. Ipak, njihovo evropejstvo, zajedno s Protićevom ustavnom "anglomanijom" (S. Jovanović) – naročito ukoliko se prenebregne činjenica da je ova bila ograničena samo na funkcionisanje institucija, ali ne i na pitanje političkih sloboda, za čije je nepoštovanje u praksi Protić bio jedan od najzaslužnijih – predstavljaju argumente koji se mogu navesti u prilog tezi o ideološkoj evoluciji ove stranke. Takvim argumentima, kojima se staroradikali svrstavaju u red građanskih stranaka, svakako treba pridodati i zakonodavnu politiku ove stranke, koja se ni u jednom svom ključnom segmentu nije kretala u pravcu ostvarenja projekta narodne države. Međutim, o ovom poslednjem – o praktičnoj politici stranke, ovde nije ni reč.

Na drugoj, daleko brojnijoj strani, stajali su oni koji su nalazili za potrebno da često pominju ime Svetozara Markovića, čoveka čija slika, kako su sami govorili, "u svakoj radikalnoj kući... postoji u okviru... (čoveka) koji je osnivalac radikalizma...".⁵⁸ Za njih je sadržina "narodnih sloboda" bila određena patrijarhalno-egalističkim principom. Najelokventniji i nesumnjivo najuticajniji predstavnik te grupe bio je prota Milan Đurić. "Nama ne treba bogatstvo. Pleme srpsko nije pleme Izrailjevo da teče novac...";⁵⁹ govorio je Đurić, sa neskrivenim, inače u javnosti često manifestovanim, antipatijama prema Jevrejima.⁶⁰ "Svi smo jednaki... nije to

⁵⁷ *Sten. bel.*, 1910/1911, 29. III 1911, str. 11.

⁵⁸ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 2322.

⁵⁹ *Sten. bel.*, 1903/1904, I, str. 79.

⁶⁰ Omalovažavanja i netrpeljivost prema Jevrejima, najčešće nazivanim Čivutima, bilo je u redovima svih političkih stranaka (izuzev Socijal-demokratske). (Samostalac, Gaja Miloradović: "Trebalo se čuvati Čivuta, Čivuti su sve pokrali i oni će jednog dana da uzmu sve što Srbija ima". V. *Sten. bel.*, 1909/1910, str. 998; narodnjak, Mih. Škorić je za sebe rakao da

podeljeno na klase kao što je kod drugih naroda",⁶¹ i zato zakonodavna politika treba da bude usmerena ka sprečavanju deobe porodičnih zadruga, objašnjavao je M. Đurić suštinu svoje društvene filozofije, koja je ostala neizmenjena do kraja ovog razdoblja. I mnogi drugi staroradikalni poslanici su srpsku državu zamišljali na sličan način.⁶² Čak 1910, koaliciona vlada starih i samostalnih radikala morala je da uloži mnogo truda da ubedi skupštinu da prihvati predlog zakona o odvajanju sudske od policijske vlasti(!). Poslanici su taj predlog napadali s obrazloženjem da Srbija treba da ostane "seljačka država" i da prema tome ne treba da umnožava, nego, naprotiv, da smanjuje broj činovnika. Način, pak, na koji je prvak staroradikala, Lj. Stojanović, branio ovaj predlog od napada svojih stranačkih drugova u skupštini vrlo je reprezentativan za stanje društvene i političke svesti radikalske skupštine krajem 1910. Istakavši da je i on nekada bio uveren da Srbija treba da ostane čisto "seljačka zemlja", on je objasnio da je svoje uverenje promenio pod utiskom burskog rata. Kada je, naime, video da je seljački narod Bura, koji nije hteo "da pođe putem ekonomskog razvika i industrijaliziranja" izgubio svoju slobodu, on je "od toga vremena... uverenja da ako Srbija želi ostati slobodna... mora imati, pored seljaka, i ostale društvene redove".⁶³ Interes nacionalne slobode bio je, očito, po proceni Jovanovića, za srpsku skupštinu najjači argument u korist kapitalizma.

Ono što je možda najupadljivije obeležavalo ovaj ideološki pravac među staroradikalima – za koje je vladalo nepodeljeno uverenje da ga stvarno predstavlja šef stranke, Pašić, i kome je pripadao najveći broj staroradikalnih poslanika u svim skupštinama od 1903. do 1914 – bila je njegova gotovo bezrezervna okrenutost Rusiji. To se odnosi kako na njihovu kulturno-civilizacijsku tako i na njihovu spoljno-političku orijentaciju. Pašićeva lojalnost Rusiji, lojalnost u kojoj nije bilo distance, bila je, prema viđenju kritičara savremenika, nesporna činjenica. Pašić je "... jedan od najposlušnijih ministara i prvaka u Srbiji, ruske politike", smatrali su

je "najveći protivnik Čivuta", *isto*, str. 964; staroradikal, Miloš Ćosić, u funkciji potpredsednika skupštine, opomenuo je jednog poslanika što je izvesnog novinara nazvao Čivutinom: "... nemojte vređati nikoga, pa mislim da će onda prestati takvo pisanje", *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 3875; uredništvo naprednjačke *Pravde* odbacuje u javnosti iznete "lažne" navode o njihovom "čivutskom" poreklu, s obrazloženjem da su oni pokolenjima beskrajno daleko od "semitizma", *Pravda*, br. 71/1908.

⁶¹ *Sten. bel.*, 1910/1911, II, str. 12.

⁶² Nap. 16, 18, 19, 20.

⁶³ *Sten. bel.*, 1910/1911, 21. 10. 1910, str. 5.

liberali.⁶⁴ Sličnog uverenja bio je i konzervativni "Nedeljni pregled". "Borba koju je kralj Milan vodio s radikalima nije u stvari bila borba zbog razlike u unutrašnjoj politici... već borba između kralja Milana i Rusije, kojoj su radikali verno služili".⁶⁵ Inače vrlo elastičan političar, Pašić doslednost pokazuje jedino u svojoj spoljnoj politici i tu je "nepopravljiv rusofil i bugarofil", dodavao je Ž. Perić.⁶⁶ Triša Kaclerović – čija je stranka, uz onaj, nevelik krug naprednjaka koji su se okupljali oko Perića, bila jedina koja je u pogledu odnosa prema Rusiji stajala na suprotnom polu – više puta je političke poteze staroradikala tumačio kao "naređenje stiglo iz Moskve".⁶⁷ Sami staroradikali su vrlo otvoreno manifestovali svoju lojalnost Rusiji, između ostalog i time što se, na primer, ruskom caru nisu obraćali kao monarhu strane države, nego su ga oslovljavali sa "Gospodaru".⁶⁸ Stoga, njima pomenute ocene, iako izrečene kao kritika, nisu preterano smetale i oni se nisu trudili da ih ospore. Naprotiv, na jednu od sličnih optužbi, marta 1914, Miloš Trifunović je odgovorio: "Personifikacija" politike "sporazuma i naslona na bratsku i moćnu slovensku zemlju Rusiju... čitavih decenija od rođenja naše stranke, jeste naš šef i u tom pogledu ime Pašić predstavlja jedan državni program",⁶⁹ bio je jasan Trifunović. Staroradikali, uostalom, takvu politiku nisu ni smatrali politikom jednog čoveka, nego politikom koju, kako je objašnjavao Đurić, "vodi Srbija", odnosno ceo narod, koji je sa ruskim vezan "zajedničkom crkvom... zajedničkom slovenskom kućom iz koje smo izašli...".⁷⁰ Ruski narod je "veliki" zato što "ljubi Boga", i ako još nije odigrao svoju istorijsku misiju to je zato "jer su drugi lukavi, varali pleme slovensko, jer je ovo pleme širokih grudi i poverljivo prema svakome pa i prema neprijatelju",⁷¹ objašnjavao je Đurić malobrojnom delu srpske skupštine koji u to nije verovao.

⁶⁴ Rad. Agatonović, 18. 6. 1913, *Sten. bel.*, 1912/1913, str. 694.

⁶⁵ Dr Jovan B. Jovanović, "Stranke i parlamentaizam u Srbiji", *Nedeljni pregled*, br. 32/1908, str. 519.

⁶⁶ *Sten. bel.*, 1910–1911, 29. 3. 1911, str. 11.

⁶⁷ *Sten. bel.*, 1909/1910, str. 1902; *Sten. bel.*, 1908/1909, str. 323.

⁶⁸ Taj način obraćanja ruskom caru usvojen je čak i u skupštinskoj poslanici povodom rata na Dalekom istoku, 2. 2. 1904. (*Sten. bel.*, 1903/1904, II, str. 1295–1296).

⁶⁹ *Sten. bel.*, 1913/1914, str. 1263.

⁷⁰ *Sten. bel.*, 1910/1911, 29. 3. 1911, str. 21. V. o tome slično i Kosta Stojanović, ASANU, *Slom i Vaskrs Srbije*, 10133, str. 235. Da je narod u Srbiji duboko odan Rusiji, nisu sporili ni najžešći kritičari staroradikalne politike. "Za Srbiju je glavno da o njoj lepo misli 'demokratski' Istok. Njoj ne trebaju pohvale 'reakcionarnog' Zapada!", pisao je *Nedeljni pregled* (v. br. 2/24. I 1910, str. 20).

⁷¹ *Sten. bel.*, 1909/1910, str. 950–951.

Ovu struju u staroradikalnoj stranci, suprotstavljajući je "evropskoj", Ž. Perić je okarakterisao kao "šovinističku, ili još bolje, ksenofobsku", kao pravac koji "liči na revolte... azijskih i afričkih naroda protiv Evropljana, kada mu ovi donose kulturu".⁷² Predstavnici ove struje u srpskoj skupštini doista su, tokom čitavog ovog razdoblja, pokazivali izrazitu odbojnost prema tekovinama zapadne civilizacije kao stranim srpskom narodnom biću. Prota Milan Đurić – ushićeno konstatujući da je "naša otadžbina kupa meda između Istoka i Zapada, da njom teče med i mleko... (da je) tako bogata i lepa da nam ceo svet zavidi" – nije smatrao za neumesno da čak krajem 1906. godine u skupštini objasni ulogu železnice u Srbiji na isti način na koji je to učinio dve i po decenije ranije. "Evropski sud (prim. O. P.: Berlinski kongres) umesto da da za tolike žrtve oslobođenje Bosne i Hercegovine i prisajedinjenje sa Crnom Gorom, te da mi budemo veliki, moćni i jaki na Balkanskom poluostrvu... mi smo morali graditi železnicu... Železnica je kao guja prohujala kroz našu zemlju... zadanula nas je guja sa Zapada i naši prosti ali slavni običaji počeli su uzmicati pred običajima zapadnih naroda",⁷³ zaključio je prota Đurić svoju kritiku upućenu evropskim državama. Jedan od simbola "uzmicanja" o kojima je on govorio bio je, pored železnice, i grad, pre svega Beograd, prema kome je veliki broj staroradikalnih poslanika izražavao otvoren otpor. Uz obrazloženje da ovaj grad ne bi smeo da bude "predstavnik srpske kulture" jer su njegovi žitelji "napustili narodnu nošnju... i što se na Kalimegdanu govori na francuskom jeziku",⁷⁴ a na zgražanje pre svega naprednjačkih, ali i samostalskih poslanika, u skupštini, 1909, nije prošao predlog o uvođenju poreskih olakšica za dizanje dvospratnica u srpskoj prestonici.⁷⁵ Prvak samostalaca D. Joksimović je povodom takvog rezonovanja staroradikalnih poslanika rekao: "Sve mi izgleda da smo mi pred kraj 70-tih, a nikako da smo u 1909. godini... (da smo još u vremenu) kada se u skupštini moglo da uzvikne kako će železnica kad pisne kroz Srbiju da bude znak da će se sahraniti ovaj narod... Izgleda mi da smo mi prespavali čitav jedan period vremena od 20–30 godina..."⁷⁶ zaključio je Joksimović, očito previdajući okolnost da je o "pisku" železnice sličan sud izrečen u srpskoj skupštini i 1906. godine.

⁷² *Sten. bel.*, 1910/1911, II, str. 1.

⁷³ *Sten. bel.*, 1906/1907, str. 1339–1340.

⁷⁴ *Sten. bel.*, 1908/1909, IV, str. 1586.

⁷⁵ Taj predlog uspeo je da prođe tek iz trećeg pokušaja (*isto*, str. 1611).

⁷⁶ *Isto*, str. 1595.

*
* *

U kojoj meri i u kom pravcu je staroradikalna stranka evoluirala u odnosu na svoj izvorni program, i ako jeste, u kojim društvenim slojevima – nije, naravno, moguće utvrditi samo na osnovu analize javnih istupa njene elite, čak i kada bi ovi bili sadržinski daleko određeniji i koherentniji nego što su stvarno bili. (Ovo se, uostalom, odnosi i na stranku samostalnih radikala.) Ono što je, međutim, nesumnjivo, to je da izvori ove vrste svakako ne upućuju na zaključak niti da je ta evolucija imala značajnu socijalnu dimenziju, niti, pak, da je zadirala u srž društvene filozofije sa kojom je stranka nastala. Naprotiv, potreba stranačkog vođstva da suštini tog programa javno i jasno izrazi lojalnost, kao i velika sličnost temeljnih društvenih i političkih stavova sadržanih u govorima većine poslanika ove stranke sa radikalskom vizijom srpskog društva i države iz 80-tih godina prošlog veka, svedočili su upravo o ograničenosti te evolucije. Po tumačenju ustavnosti i optiranju za parlamentarni režim – liberalna; po sve češćem zagovaranju dvodomosti i većinskog sistema, kao i praktičnom sužavanju kompetencija skupštine i jačanju vlade – bliska konzervativizmu srpskih naprednjaka, staroradikalna stranka je po zvaničnom programu i političkim i ideološkim uverenjima brojnih radikalskih predstavnika u parlamentu, i dalje bila ultraradikalna, sasvim bliska ranom srpskom socijalizmu, koji je kapitalizam negirao sa pozicija patrijarhalnog kolektivizma i ekonomskog egalitarizma. Parlamentarizam po engleskom obrascu za mnoge i dalje nije isključivao ideal narodne, seljačke države, čije vrednosti ni sama elita javno nije osporavala. U svakom slučaju, izvorni srpski radikalizam i njegova načela iskazana u stranačkom programu i u ovom razdoblju su, bez sumnje, nastavili da kod radikalskog biračkog tela igraju značajnu ulogu u održanju afektivnog odnosa prema stranci.

Ovo poslednje činilo je i osnovnu sličnost između dveju radikalnih stranaka. I jedana i druga oslanjale su se na isti, duboko antiindividualistički politički mentalitet, zbog čega im je, obema, liberalna politička doktrina bila strana i neprihvatljiva. Ono što ih je, ipak, razlikovalo bilo je to što je samostalsko vođstvo, zajedno sa najuglednijim članovima stranke, pretežno intelektualcima, neprekidno nastojalo da što jasnije definiše aktuelno ideološko i programsko ishodište svoje stranke, kao i da ga ugradi u sistem modernih političkih ideja koje su individualizam negirale sa stanovišta socijalne demokratije i socijalne pravde. Staroradikalni, naprotiv, to nisu činili, imao se utisak, svesno i namerno, ostavljajući tako društvenu suštinu stranke zamagljenom. Deo radikalskih masa koji je njima ostao veran bio je

konzervativniji i bliži patrijarhalnim vrednostima društva, nego ideji pravde i demokratije. Zato se njihov antiindividualizam nije, kao samostalski, vezivao za ideologiju moderne levice, niti, najčešće, za bilo kakvu političku ideologiju, nego se oslanjao na patrijarhalnost kao najdublju sadržinu srpskog političkog mentaliteta i tradicije. U skladu sa tim, kod prvih je bilo veoma izraženo antievropejstvo, koje je, iskazivano sasvim ogoljeno i direktno, imalo čak karakter načelnog stava. Naprotiv, kod samostalaca – pre svega zahvaljujući nedvosmislenoj evropskoj kulturno-civilizacijskoj orijentaciji njihovog vođstva – karakter načelnog stava imalo je upravo evropejstvo, što je često bio glavni izvor netrpeljivosti koju su gajili prema Pašiću i njegovom najužem krugu. U tome treba tražiti temelj na kome se postepeno, tokom nekoliko poslednjih godina pred izbijanje Prvog svetskog rata, vršilo profilisanje jedne i druge stranke: staroradikalne u pravcu izrazitog konzervativizma, koji je bio svojevrsna mešavina patrijarhalno-narodnjačkog i građanskog i Samostalne radikalne stranke u pravcu građanske levice.

VII LIBERALIZAM I KONZERVATIVIZAM

17.

Živojin Perić između liberalizma i konzervativizma*

1. Biografija

Živojin Perić je rođen 1868. godine u jednoj od najstarijih i relativno imućnih porodičnih zadruga u selu Stubline kraj Valjeva. Gimnaziju je učio u Obrenovcu i Valjevu, a završio u Beogradu. Godine 1887. otišao je u Francusku radi usavršavanja jezika, a naredne godine upisao se na pariski Pravni fakultet, na kome je i diplomirao 1891. godine.

Dve godine nakon svršetka studija, Perić stupa u državnu službu, kao pisar, prvo u Ministarstvu finansija, a potom u Ministarstvu inostranih poslova. Pravnik po vokaciji, potom kao sekretar suda i, konačno, kao sudija prvostepenog suda za grad Beograd. Nakon toga postaje sekretar Ministarstva pravde, da bi sa tog položaja, 1898, zamenivši profesora Andru Đorđevića, bio izabran za vanrednog, a 1901. za redovnog profesora građanskog sudskog postupka i međunarodnog privatnog prava na Pravnom fakultetu Velike škole u Beogradu. Od 1905. godine on je redovni profesor građanskog prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Živojin Perić je pripadao samom vrhu srpske i jugoslovenske pravne nauke. Jedan od njenih najvećih civilista, možda najplodniji srpski pravni pisac starije generacije, Perić je stekao prestižnu reputaciju ne samo u domaćim nego i u međunarodnim naučnim krugovima. Njegova

bibliografija broji preko 400 radova, od kojih je veliki broj objavljen u uglednim međunarodnim naučnim časopisima iz oblasti prava, sociologije i političkih nauka. Radovi su mu prevedeni ne samo na sve važnije evropske jezike nego čak i na japanski jezik.

Priznanja koja je Perić stekao u oblasti nauke privatnog prava bila su brojna. Osim katedre za građansko pravo na Pravnom fakultetu u Beogradu, on je držao i mesto predsednika Udruženja za privatno pravo, a bio je i član mnogih naučnih društava u Francuskoj, Nemačkoj i Engleskoj. Kao priznanje za doprinos nauci uporednog prava, na predlog direktora Instituta za Uporedno pravo u Lionu, Eduarda Lambera i dekana Pravnog fakulteta u Lionu, Luja Žosrana, dodeljen mu je, 1933, počasni doktorat nauka lionskog Pravnog fakulteta.

Perićevo glavno naučno delo je *Zadružno pravo* (1924), sistematska četvorotomna studija, u kojoj je dao potpuni sistem prava porodične zadruge u Srbiji. Kao profesor, u svojim predavanjima na beogradskom Pravnom fakultetu, Perić je izložio i sistem srpskog građanskog prava, koji je objavljen kao rukopis.

Iako profesor privatnog prava, Živojin Perić je vrlo rano počeo da pokazuje živo interesovanje za javno pravo – kako ustavno tako i međunarodno javno pravo. Do Prvog svetskog rata, Perić se kao javnopravni pisac najviše bavio pitanjem političkog sistema, a posebno ulogom monarha u Kraljevini Srbiji i napisao niz rasprava publikovanih pod imenom *Političke studije* (1908). Osim toga, jedna od važnih tema njegovog interesovanja bio je oficirski prevrat u Srbiji 1903, u kome je ubijen kralj Aleksandar Obrenović. Taj događaj Perić je analizirao i ocenjivao kako sa gledišta krivičnog prava tako i sa gledišta odnosa civilnih i vojnih vlasti i interesa očuvanja principa ustavnosti u Srbiji nakon prevrata. Posle rata, nakon ujedinjenja, Perić je objavio znatan broj studija o problemu državnog uređenja Kraljivine SHS (Jugoslavije), koji je razmatrao u kontekstu rešavanja nacionalnog pitanja. Takođe, izuzetno su zanimljive i brojne Perićeve pravno-filozofske i političko-filozofske rasprave o međunarodnom evropskom poretku, naročito one koje je pisao posle Prvog svetskog rata. Sve u svemu, teško da se može navesti i jedno značajnije pravno političko pitanje iz života Kraljevine Srbije 1903–1914. i Kraljevine SHS (Jugoslavije) o kome Perić nije dao svoj sud.

Kao ni brojni drugi srpski intelektualci i naučnici, ni Perić nije ostao izvan političke borbe. Godine 1901. on je pružio aktivnu podršku sporazumu dveju dotad suprotstavljenih političkih stranaka – Napredna, čiji

* *Liberalna misao u Srbiji. Prilozi istoriji liberalizma od kraja 18. do sredine 20. veka.* CUPS. Biblioteka Suočavanja, Urednici prof. Dr Jovica Trkulja, prof. Dr Dragoljub Popović, Beograd, 2001.

je sam pristalica bio, i Radikalne stranke – sporazumu koji je, pod nazivom "fuzija", sklopljen na inicijativu kralja Aleksandra. Cilj ovog sporazuma bio je da posluži kao politička osnova za donošenje Ustava od 1901, poznatog kao jedinog ustava u srpskoj istoriji koji je predviđao instituciju gornjeg doma. Sve vreme blizak naprednjacima, Perić 1906. ulazi u Glavni odbor tada obnovljene Napredne stranke, kojoj je predsednik bio Stojan Novaković. Na izborima 1908. izabran je za narodnog poslanika i tokom četiri naredne godine aktivno je učestvovao u radu narodne skupštine.

Upravo u vreme kada je izabran za narodnog poslanika, postaje jasno da između Perića i manje grupe njegovih istomišljenika, s jedne, i ostatka Napredne stranke, s druge strane, više ne postoji zajednica političkih ideja i opredeljenja, ni na unutrašnjem ni na spoljnopoličkom planu. Tada je Perić osnovao časopis *Nedeljni pregled*, na čijim će se stranicama tokom naredne tri godine sve jasnije profilisati nova, konzervativno-liberalna politička orijentacija čija je jedna od najvažnijih komponenti distanca u odnosu na Rusiju u definisanju spoljnopoličke strategije. Uoči izbijanja Prvog svetskog rata, krug ljudi oko ovog časopisa, pod Perićevim vođstvom, osnovao je novu stranku, pod imenom Srpska konzervativna stranka.¹

Posle Prvog svetskog rata, Perić je ostao izvan partijskog života, ali ne i izvan politike. Tokom celog međuratnog razdoblja, Perić je pisao angažovane pravno-političke rasprave o pitanjima koja su potresala jugoslovensku državu – o ustavnom pitanju i problemu međunacionalnih odnosa.

Osim ustavnog, Perić se veoma mnogo bavio i međunarodnim javnim pravom. U toj oblasti njegova osnovna preokupacija bilo je pitanje balkanskog, evropskog, pa i šireg međunarodnog (pre)ustrojstva sa stanovišta interesa trajnog mira i ravnopravnosti naroda. Ovo pitanje, o kome je on raspravljao i pre 1914, postalo je nakon svršetka Prvog svetskog rata i uspostavljanja novog evropskog poretka zasnovanog na principu nacionalnih država, stalna tema Perićevog interesovanja. U ovim, kao i u raspravama o ustavnom pitanju jugoslovenske države, Perić je iznosio svoje pravno-političke i pravno-filozofske poglede iz kojih je izvodio svoj koncept rešenja kako jugoslovenskog tako i evropskog pitanja nakon Prvog svetskog rata.

Nakon nemačke okupacije Srbije, 1941, Perić je nastavio da živi i radi u Beogradu, angažovan kao pravni stručnjak u kolaboracionističkoj

vlasti generala Milan Nedića. Maja 1943. imenovan je za predsednika odbora za proučavanje pitanja jezika u zakonima, osnovanog pri Ministarstvu prosvete i vera u okviru projekta formulisanja "Srpskog kulturnog plana". Pred kraj rata Perić je napustio Srbiju i pridružio se svojoj porodici u Švajcarskoj gde je 1953. godine umro.

2. Pravno-političke ideje Živojina Perića

Perićeve pravno-političke i filozofske ideje teško je sumarno odrediti. Razlog tome je velika raznorodnost problema koje je raspravljao. Njegov izuzetno angažovan odnos prema političkoj realnosti obuhvatao je ne samo unutrašnju nego i međunarodnu političku scenu. Ali ono što je najvažnije, politička realnost, i unutrašnja i spoljna, doživela je u dugom četrdesetogodišnjem razdoblju Perićevog javnog delovanja dubinske, suštinske promene. Perić je na njih reagovao suptilnošću i osetljivošću intelektualca svesnog sopstvene odgovornosti.

Prvi svetski rat predstavljao je najradikalnije pokrete u istoriji moderne Evrope, a sa njom i u istoriji moderne Srbije. Dovedene su u pitanje političke ideje i principi na kojima je počivao evropski poredak. Liberalizam je osporen u ime načela socijalne pravde i jednakosti, a sistem ravnoteže u međunarodnom poretku, u ime prava naroda na samoopredeljenje. Strahovita razaranja i ubijanja masovnih razmera otvorila su pitanje legitimnosti načela državne suverenosti i dala snažan podsticaj ideji evropske integracije i suprematije međunarodnog nad nacionalnim pravom. Po prvi put je svoje ozbiljno realpolitičko utemeljenje dobila i ideja pacifizma. Sve je to stvorilo sasvim nov kontekst u kome su stare političke ideologije ili napuštane ili su dobijale novu sadržinu.

Ništa manje promene desile su se i na unutrašnjem, nacionalnom planu. Predratni državni okvir male balkanske kraljevine, u kojoj je proces nacionalne integracije već bio manje ili više okončan, zamenjen je novom državnim tvorevinom koja je, na širokom južnoslovenskom prostoru, obuhvatila različite narode, različite istorijske državno-pravne identitete, različite kulture i tradicije. To je bila sasvim nova politička realnost koja je iziskivala nove odgovore. U odnosu na nju Perić nije imao ni onih predrasuda koje su opterećivale nacionalističke krugove predratne Srbije, niti pak onog jugoslovenskog zanosa koji je bio svojstven predratnoj građanskoj političkoj levici.

¹ V. Živojin Perić, *O konzervativnoj politici*, Beograd 1914.

Oduvek okrenut načelima mnogo više nego dnevno-političkom, bez stvarnih političkih ambicija, Perić je ostajao indiferentan prema činjenici da je njegova bespoštedna kritika dominantne političke ideologije i praktične politike – kako u Kraljevini Srbiji tako i u jugoslovenskoj državi – ostavljala na margini društvenog uticaja. To mu je omogućilo uravnoteženost, umerenost, distancu, promišljenost – jednom rečju, izrazit politički realizam. Istovremeno, sklonost univerzalnim političko-filozofskim načelima Perića je odvela smelim i originalnim, stvarno revolucionarnim idejama u oblasti promišljanja međunarodnog poretka i s njim u vezi spoljnopoličke orijentacije sopstvene zemlje.

2.1 Do Prvog svetskog rata

Živojin Perić je bio najizrazitiji predstavnik onih političkih ideja koje je u Srbiji, tokom poslednje dve decenije XIX veka, uobličila intelektualna elita okupljena u Naprednoj stranci. Sam Perić nakada, čak ni pola veka kasnije, neće propustiti priliku da istakne svoju odanost izvornim političkim načelima Napredne stranke i lojalnost njenim uglednim vođama i ideolozima – Milanu Piroćancu, Milutinu Garašaninu i, iznad svega, Stojanu Novakoviću.²

Bez rezerve okrenuti Zapadu, znatne intelektualne snage, naprednjaci su sebe odredili kao političku grupaciju koju rukovodi "tvrda volja da u teženju za opšti napredak stojimo u redovima naroda jevropskih, čiju civilizaciju visoko poštujemo...".³ Po njihovom uverenju, prvorazredni zadatak Srbije bila je unutrašnja modernizacija, čijim su nerazdvojnim delom smatrali strogu zakonitost, lične i političke slobode, kao i odgovornu vladu. Istovremeno, oni su ispoljavali snažne rezerve prema demokratizmu, i to ne samo onom koji je proisticao iz duha francuske revolucionarne tradicije nego čak i prema demokratskim idejama savremenog evropskog liberalizma, koji je i doktrinarno i u praksi već bio prihvatio široko, pa i opšte pravo glasa i koji je parlamentarnu vladu razumeo kao politički sistem u kome je vladalac ostao bez stvarne političke vlasti. Stoga su, zalažući se za načelo podele vlasti i parlamentarnu vladu, odbacivali političku prevlast ili čak i sjevlast skupštine za koju su se borili srpski radikali i, nasuprot tome, insistirali su na aktivnoj ulozi krune i posebnom političkom značaju

² Živojin Perić, *Srpski konzervativizam*, Beograd, 25. april 1943, (upućeno uredništvu "Srpskoga naroda"), Arhiv Srbije (AS), fond Živojina Perića.

³ V. *Srpska napredna stranka*, Beograd 1883, str. 4.

viših društvenih slojeva, koji bi bio obezbeđen ograničenim pravom glasa i drugim domom zakonodavnog tela.

Ovako definisana, politička ideologija naprednjaka počivala je na načelima liberalne doktrine. Perić je u tome bio eksplicitan. Braneći ideju o aktivnom vladaocu, a suprotstavljajući se praksi pod Ustavom od 1903, Perić će se pozvati na načelo podele vlasti. Pretvaranje skupštine u jedinu vlast narušavanje je ovog vrhovnog principa liberalne države i jedinog garanta slobode – objašnjavao je Perić, pozivajući se pri tom na Monteskeja i njegovo čuveno delo *O duhu zakona*.⁴ Ovo svoje stanovište Perić neće nikad napustiti, a 1914. učiniće ga jednom od programskih tačaka svoje, tada osnovane, Srpske konzervativne stranke.⁵

Iako dosledna principima liberalne doktrine, ova politička ideologija nosila je konzervativno obeležje. Naprednjaci su stoga sami svoju stranku kvalifikovali kao konzervativnu, ne nalazeći da je ta odrednica na bilo koji način u nesaglasnosti s imenom koje je stranka nosila. Za njih, naime, nije bilo sumnje da atribut naprednog u onovremenoj Srbiji, s obzirom na postojeće stanje neslobode i nerazvijenosti ideje o podeli vlasti, zaslužuju oni koji traže strogu zakonitost, individualne slobode i podelu vlasti i koji te vrednosti stavljaju iznad demokratije. To je ono što je političku ideologiju Napredne stranke u istoriji Srbije odredilo kao konzervativizam.

Perić je bio najizrazitiji predstavnik te ideologije. Načelo narodne suverenosti, koje je odbacivao u ime načela podele vlasti, Perić je izjednačavao sa demokratijom kao političkim sistemom. "Osnovna zabluda demokrtaije jeste ideja o narodnoj suverenosti." Jer, princip narodne suverenosti podrazumeva svemoć skupštine – konvent i zato "demokratije znači apsolutizam" – bio je izričit Perić.⁶ Takođe, u logici principa narodne suverenosti, on je identifikovao revoluciju kao politički metod, koji je on, kao pobornik zakonitosti i evolucije, odlučno odbacivao. U krajnjoj instanci, dakle, demokratija je za Perića, s jedne strane, značila neograničenu vlast narodnog predstavništva, dok je, sa druge strane, bila nerazdvojiva od revolucije. U poređenju sa apsolutizmom vladaoca, takav sistem je po njegovom uverenju predstavljao lošiji izbor. "Apsolutizam jednog čoveka, to je akutna bolest koja se odmah primeti i koju je zato

⁴ Ž. M. Perić, "Teorija podele vlasti u praksi", *Nedeljni pregled*, br. 3/1908, str. 51–52.

⁵ V. Program Srpske konzervativne stranke, *Srbija*, br. 2/20. IV 1914. List *Srbija* je bio organ stranke. Urednik lista je bio Svetozar Grebenac.

⁶ V. govor u Narodnoj skupštini od 1. XII 1909, objavljen u časopisu *Nedeljni pregled*, br. 45–46/1909, str. 671–672.

mogućno otkloniti. Demokratija je slična jednoj bolesti koja lagano i neprimetno razara organizam." Utoliko, isključiva, apsolutna vlast vladaočeva manje je opasna od isključive, apsolutne vlasti većine – reći će Perić.⁷

S ovakvim stavovima, Perić je bio najbliži predsedniku Napredne stranke, Stojanu Novakoviću. Na simboličan način svoju ideološku bliskost ova dvojica političara i naučnika iskazala su prilikom štampanja drugog izdanja Perićevih *Političkih studija*, kome je umesto predgovora priključeno pismo Stojana Novakovića Živojinu Periću iz decembra 1907, s naslovom "O ulozi vladaoča u državnom organizmu".⁸

Perićevo razumevanje demokratije i njegov lični odnos prema njoj nisu bili samo izraz određene političko-filozofske orijentacije nego su imali i praktično političko utemeljenje. Demokratija se u Srbiji Perićevog doba doista najčešće izjednačavla sa neograničenom vlašću većine i nije isključivala revoluciju kao metod. To je podsticalo netoleranciju, onemogućavalo adekvatnu ulogu manjine, a neretko čak i ugrožavalo osnovne političke slobode.⁹ Perić je u svemu tome nalazio dokaze za ispravnost svojih uverenja. Kako su nosioci takvog razumevanja demokratije u praksi bili radikali, to je Perić borbu protiv njih – starih i samostalnih radikala, bez razlike – smatrao suštinom političkog naprednjaštva u Srbiji. Demokratizam sa svojom dogmom o pravu na pobunu, koja podrazumeva revoluciju, nasleđe je Francuske revolucije – objašnjavao je. To je "najpogrešnija i zato najfatalnija koncepcija francuskih revolucionara", jer je "antidržavna i anarhistična, dakle antipravna i antikulturna" – reći će Perić, identifikujući radikale kao glavne nosioce te političke doktrine u Srbiji.¹⁰ Pošto je demokratizam, u političkom smislu, isto što i radikalizam, to biti protiv apsolutizma kao demokratije znači biti protiv radikalizma – objašnjavao je Perić. Biti, pak, protivnik apsolutizma znači biti napredan – rezonovao je Perić, zaključujući: "Ja sam konzervativac zato što sam protivnik demokratije i naprednjak sam zato što sam protiv radikalizma".¹¹

⁷ V. *Nedeljni pregled*, br. 45–46/1909, str. 671–672.

⁸ *Političke studije*, str. 5–13. V. dr Jovica Trkulja, "Političke studije" Živojina Perića", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, januar – mart/1993.

⁹ V. Olga Popović-Obradović, "Demokratija u Srbiji 1903–1914", u: *O demokratiji*, Izdavačka zadruga "Politika i društvo", Beograd 1995.

¹⁰ V. *Srpski konzervativizam*, str. 3.

¹¹ *Stenografske beleške rada Narodne skupštine Srbije 1903–1914* (dalje: *Sten. bel.*), 1909–1910, 1. XII 1909, str. 926–927.

Konačno, Perića je u borbi protiv srpskog radikalizma opredeljivao još jedan značajan momenat. Perić je revoluciju smatrao nerazlučivom od rata – u oba slučaja nasilje se tretira kao legitimno sredstvo postizanja političkih ciljeva. Perić je, međutim, bio ubeđeni pacifista. Ovo njegovo filozofsko, etičko opredeljenje – o kome će nešto više reći bitnije – bilo je ono krajnje, najdublje izvoriste svih Perićevih pravno-političkih ideja.

Koliko god Perić ostajao odan političkim načelima srpskih naprednjaka, on se u praktičnoj politici od njih sve više udaljavao. Napredna stranka, nekada pristalica oslonca na Austrougarsku, sve više se priklanjala vladajućoj proruskopolitici, da bi od aneksije Bosne i Hercegovine u potpunosti napustila svoju prvobitnu spoljnopolitičku orijentaciju. Poreklo tog zaokreta ležalo je u napuštanju "srbijanske" nacionalne politike koju je stranka, zajedno sa kraljem Milanom Obrenovićem, svojevremeno podržavala i priklanjanju "srpskoj" nacionalnoj politici vladajućih radikala. U nacionalističkom zanosu i ratnoj psihozi koji su sve više zahvatali srpsko društvo, u eri jačanja ideologije integralnog jugoslovenstva, čiji su glavni nosioci, iako demokrate po političkom uverenju, pomoć tražili i u militarističkim krugovima – topila se i naprednjačka liberalno-konzervativna politička ideologija. Perić nije napravio nijedan od ova dva zaokreta. On je ostao dosledan kako izvornim političkim načelima Napredne stranke tako i njenoj prvobitnoj spoljnopolitičkoj orijentaciji.

Između Perića i stranke tada se razvio neobičan odnos. Perić, koji se u skupštini našao kao naprednjački poslanik, nije ni pokušavao da svoje poglede nametne stranci i jasno je stavljao do znanja da govori u svoje lično ime. Sa svoje strane, stranka ga je uvažavala, ali njegove stavove nije podržavala. Ipak, ona ih nije ni javno kritikovala, zadovoljavajući se time što je Perić sam isticao da govori u svoje ime.

Međutim, s vremenom, on joj je postao smetnja, jer su njegovi, sve ekskluzivniji, stavovi pripisivani stranci kao celini. Godine 1911. stranački prvaci, uključujući i predsednika, Stojana Novakovića, javno su se u skupštini ogradili od Perićevih ideja.¹² Nakon toga Perića više niko nije identifikovao sa Naprednom strankom. Sa svoje strane, on je kako u parlamentu tako i na stranicama časopisa *Nedeljni pregled*, zajedno sa

¹² *Sten. bel.*, 1911–1912, 28. XI 1911, str. 4. i 2. XII 1911, str. 2.

svojim saradnicima,¹³ nastavio da brani svoja uverenja i profilisao je jednu političku opciju koja je, i u svojoj unutrašnjoj i u spoljopolitičkoj dimenziji, stajala sasvim po strani od glavnog društvenog toka koji je ispisivao istoriju Srbije.

U unutrašnjoj politici, *Nedeljni pregled* je težište stavio na obrazlaganje stanovišta o rdavim posledicama radikalizma na društveni i državni život Srbije. Po Periću – koji je bio autor najvećeg broja programskih članaka ovog časopisa – dva su najštetnija učinka politike dveju radikalnih stranaka u Srbiji posle 1903. godine. Prvo, nesposobnost da se osigura prevlast civilnih nad vojnim vlastima, odnosno da se stane na put političkim pretenzijama vojnih krugova predvođenih oficirima-zaverenicima iz 1903. i, drugo, sprečavanje Srbije da se približi Evropi, kako u političkom tako i na širem kulturnom planu.

Uz srpske socijaliste, Perić je bio najuporniji i najdosledniji kritičar snažnih militarističkih tendencija u Srbiji nakon 1903. godine. "On je u tom pogledu, iako konzervativac, stajao daleko iznad onih naših 'levičarskih' demokratskih krugova... On je tu bio u tradicijama zapadno-evropske demokratije koja je uvek branila zajedno sa slobodom savesti i civilni režim" – napisao je 1937. godine Milan Komadinić.¹⁴ Političku ulogu vojske Perić je osporavao s trojakog stanovišta: odbrane ustavne države i načela javnosti i kontrole vlasti, odbrane principa zakonitosti i, konačno, s pozicija političkog morala. Režim u Srbiji je "zaverenički režim", a ne ustavni i parlamentarni, kako to radikali tvrde, jer "vlast je u Srbiji podeljena ne između kralja i Narodne skupštine već između radikalske i zavereničke partije" – pisao je Perić¹⁵, koji je krajem 1905. godine obrazovao "Društvo za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja", nastojeći da pravnim argumentima dokaže obavezu države da kazni zaverenike.¹⁶ "Desolidarisanje od majskog zločina" predstavlja *conditio sine qua non* uključenja Srbije u Evropu, jer "režim u Srbiji je osnovan na jednom zločinu kojim su povređeni svi principi i hrišćanski i moralni i pravni i

¹³ Među saradnicima su bili Svetomir Nikolajević, Vukašin Petrović, Jovan B. Jovanović, Dušan S. Nikolajević, Milutin Čekić, Mileta St. Novaković, ali i predsednik Napredne stranke Stojan Novaković.

¹⁴ Milan Komadinić, "Figura Živojina Perića", *Pravna misao*, br. 11–12/1937, str. 537.

¹⁵ *Nedeljni pregled*, br. 19/1910, str. 288.

¹⁶ V. Ž. Perić, *O amnestiji u srpskom krivičnom pravu u vezi sa pitanjem o sudskoj odgovornosti zaverenika*, Beograd 1909. Rasprava je prvi put objavljena na francuskom jeziku, 1907. godine.

politički" – tvrdio je Perić, koji je verovao da načela u međunarodnoj politici imaju veliki značaj.¹⁷

Zarobljenost politike militarističkim pretenzijama Perić je pripisivao u greh srpskim radikalima koji su popustljivošću prema zaverenicima obezbeđivali podršku za sopstvenu partijsku politiku. Suštinu te politike Perić je ocenjivao kao "svemoć rusofilstva". "Zločin od 29. maja" doneo je "trijumf" radikala, što je Srbiju skrenulo s njenog puta ka Zapadu i usmerilo je ka Istoku, ka Rusiji – bilo je osnovno stanovište Perićevog *Nedeljnog pregleda*. Uvođenje parlamentarizma 1903. godine donelo je svemoć radikala, koji su u mladosti "fizički bili u Švajcarskoj, ali duhovno u Rusiji". "Zapadne forme" u Srbiji koriste oni isti ljudi koji su se nakon Berlinskog kongresa protivili politici kralja Milana i Napredne stranke koja je Srbiju postepeno uvodila u "Evropsku zajednicu" i pretvarala je u "modernu državu" – pisao je *Nedeljni pregled*, podsećajući da su radikali tada u železnici videli "sredstvo 'austrijskih agenata' da se cela Srbija izveze na stranu te da narod poumire od gladi". Ukratko, Perić je pripadao onoj grupi srpskih intelektualaca koji su ideologiju vladajućih radikala odbacivali kao "reakciju na Individualizam", koji je, pak, za njih bio isto što i "Kultura".¹⁸

Za Perića nije bilo sporno da Srbija svoj put mora potražiti na Zapadu. Kako će objasniti, cilj Napredne stranke od trenutka njenog nastanka bio je da Srbiju "veže za Srednju Evropu, tj. Zapdnu Hrišćansku Kulturu, što je odgovaralo i njenom beskompromisnom odbacivanju Istočno-Azijskih, Stepsko-Uralskih shvatanja koja su u ruskom destruktivnom nihilizmu nalazila svoj najjači izraz i, kroz decenije, bila uzrok mnogih naših i unutrašnjih i spoljašnjih potresa i nedaća. Otuda i neumoljivost Srpskih Konservativaca u pogledu Ruskoga Uticaja u Srbiji na njenu, naročito Inostranu Politiku."¹⁹ Iz ove orijentacije na zapadnu kulturu, kojoj se trebalo približiti preko Srednje Evrope, proisticala je i spoljopolitička orijentacija Perićeva.

Optimalna spoljna politika bila je, po Periću, ona koja bi Srbiji omogućila da postane sastavni deo srednjoevropske federacije, čije bi jezgro činila Austrougarska, proširena i liberalizovana, uređena na načelima

¹⁷ *Sten. bel.*, 1911–1912, 14. XI 1911, str. 6–7.

¹⁸ *Nedeljni pregled*, 32/1908, str. 519–520. i 8/1910, str. 114; 5/1910, str. 65–67; 27/1909, str. 409; 28–29/1909, str. 425; 45–46/1909, str. 685; 13–14/1910, str. 194. Saradnici *Nedeljnog pregleda* često su pisali pod pseudonimima. Perić je koristio pseudonim Garrick.

¹⁹ *Srpski konservativizam*, str. 6.

ravnopravnosti svih naroda. Godine 1909. u Rimu je održan prvi kongres na kome se raspravljalo o ideji Evropske federacije. Perić je na njemu učestvovao i podržavao ideju federacije Srbije sa Austrougarskom, tačnije ideju integralnog jugoslovenskog ujedinjenja u okviru Austrougarske.²⁰ Bilo je to vreme kada je u Srbiji, povodom aneksije Bosne i Hercegovine, već bila stvorena ratna psihoza, i kada je i sam nagoveštaj miroljubive politike prema Austrougarskoj rizikovao da bude obeležen kao izdajnički. Perića to nije sprečavalo da brani svoje stanovište javno i s punim uverenjem. U njegovoj odbrani nije bilo žestine i, što je bilo sasvim neobično, politička javnost ga je prihvatila srazmerno trpeljivo. Bio je to rezultat velikog autoriteta koji je Perić stekao kako svojom izuzetnom naučnom reputacijom tako i ličnom ispravnošću, principijelnošću i etičnošću. "Treba priznati da je g. Perić pošten i lojalan politički protivnik koji sme otvoreno da kaže ono što misli i šta hoće" i koji izvodi "svoju misao određeno i precizno do krajnjih konsekvencija" – prokomentarisao je Perićevo zalaganje za federaciju sa Austrougarskom ministar spoljnih poslova Milovan Milovanović 1911. godine.²¹

Zanimljivo je pogledati koja su to načela iz kojih je Perić izvodio svoju ideju o spoljnoj politici Srbije. On nije priznavao suverenost naroda. Ne mogu se osporavati postojeće državne granice samo u ime načela narodnosti – rezonovao je – jer etnička država ne može biti sama sebi cilj. Nacionalno ujedinjenje legitimno je samo kada je u funkciji civilizacije naroda. Ono je cilj kome treba težiti, ali ga treba osvajati postepeno, uvek sa svešću o primatu kulturnog razvitka naroda pod njegovim državnim jedinstvom; uvek sa svešću o neophodnosti očuvanja mira.²² Pacifizam i evolucija, odnosno kulturni razvitak naroda kao krajnji cilj – to su, dakle, i u spoljnopoličkom programu bila temeljna načela Živojina Perića, koja on nikada neće napustiti. Idealna, pak, državna forma kojoj Srbija treba da teži je federacija sa susednim narodima.²³ U tom pogledu, Perić se, iako sa potpuno različitim ideoloških pozicija, kretao u onoj tradiciji koju su, kao alternativu projektu Velike Srbije, najjasnije formulisali rani srpski socijalisti sa Svetozarom Markovićem na čelu.

²⁰ J.-M. Peritch, "La Confédération danubienne ou l'esprit de l'escalier", (extrait de *l'Evolution*), Paris, 1933, p. 7.

²¹ *Sten. bel.*, 1911–1912, str. 1172.

²² Jivoin Peritch, "La confédération balkanique", (extrait du *Bulletin de la Société de Legislation comparée*), Paris, 1912.

²³ V. *La Confédération danubienne ou l'esprit de l'escalier*, p. 7.

Perićeve političke misli bile su određene ne samo načelima nego i političkim realizmom. "To nije tako sigurno da politika *do plota* ne valja odnosno da politika *preko plota* valja. Jer se može i u politici, kao i u običnom životu, desiti da se izgubi i *do plota*, kada se gleda *preko plota*" – odgovarao je on na optužbe koje su radikali upućivali *Nedeljnom pregledu* zbog pristajanja na tzv. "srbijansku politiku" ili politiku "do plota", koja se vezivala za kralja Milana Obrenovića i Naprednu stranku.²⁴ Politički realizam iziskuje – rezonovao je Perić – razumevanje i prilagođavanje novim činjenicama međunarodnog poretka. Najznačajniju od tih činjenica nesumnjivo predstavlja imperijalizam. Kao politika koju vode velike sile u potrazi za novim pijacama, imperijalizam predstavlja "nezaustavljivu ekspanziju fizičke sile" kojoj se Srbija teško može suprotstaviti. Toj činjenici ona mora prilagoditi svoju nacionalnu politiku.

Sa tih pozicija, Perić je definisao i svoj odnos prema nemačkom imperijalizmu, odnosno politici Drang nach Osten. Ratom se suprotstavljati nemačkom Drang-u – što čini osnovnu ideju srpske spoljne politike pod vladavinom radikala – predstavlja "jednu uobraženost, upravo megalomaniju", koja proističe iz ideje o "misiji" Srbije da, prisećajući se kako je u srednjem veku branila Zapad od Istoka, u XX veku brani Istok od Zapada. U toj borbi sa Nemačkom Srbija mora podleći – bio je uveren Perić. "Između toga dvoga: da budem suveren i nezavisan a da ne postojim ili da postojim a da ne budem potpuno suveren i nezavisan ja biram, razume se ovo drugo."²⁵ Ovu svoju ideju o ograničenom suverenitetu, koju je povezivao sa projektom federacije, Perić će u punoj meri razviti posle Prvog svetskog rata.

Borbu koju je Srbija pod radikalima vodila protiv nemačkog Drang-a Perić je tumačio kao borbu protiv civilizacije. Strah od germanizacije je "himera" srpskih radikala i, u krajnjoj liniji, ruski interes – bio je izričit Perić. Na kulturnom planu taj strah odražava duboki otpor, gotovo "mržnju" prema Zapadu. Perić je, međutim, smatrao da se Srbija mora okrenuti Zapadu, kao i da najkraći put ka njemu vodi preko Austrougarske. U zajednici sa "Srbo-Hrvatima i Srbima iz Crne Gore", Srbija bi mogla ostvariti jedan "moćni blok od 8 miliona", koji bi svoju budućnost našao u federaciji sa Austrougarskom.²⁶ Tako bi Srbija – bio je uveren Perić –

²⁴ *Nedeljni pregled*, br. 5/1909, str. 68.

²⁵ *Sten. bel.*, 1909/1910, 1. XII 1909, str. 920–932.

²⁶ V. Jivoin Peritch, "Essay sur la Confédération balkanique. Le point de vue Serbe", (extrait du *Correspondant*, Paris, 1913).

umesto da u ratu fizički nestane, u novoj međunarodnoj realnosti profitirala jer bi osigurala povoljnije okolnosti za sopstveni materijalni, umni i duhovni razvitak.

Razum i umerenost u funkciji svestranog kulturnog razvitka srpskog naroda – bila su, dakle, rukovodna načela Perićeve ideje o spoljnoj politici Srbije. Ona su, bio je uveren, pretpostavljala oslonac na Austrougarsku, a ne Rusiju, jer kulturni razvitak srpskog naroda mora biti usmeren ka Zapadu, a ne ka Istoku.²⁷ Kako ćemo videti, Perić će nakon Prvog svetskog rata ovo svoje uverenje u velikoj meri relativizovati, isto kao što će relativizovati, pa čak i napustiti svoju veru u individualistički poredak Zapada u celini.

Razdvajanjem od Napredne stranke, Perić je ostao sam, možda najusamljeniji političar u Srbiji toga doba. "Jedan od najučenijih ljudi koje naša zemlja ima", pisao je posle rata o Periću jedan beogradski list, "za većinu ostalog sveta u Srbiji izgledao je vrlo nastran".²⁸ Uza sebe, Perić je imao jedino *Nedeljni pregled* – časopis koji će, zahvaljujući zavidnom intelektualnom nivou s kojim je kritički analizirao društvena, kulturna, politička i državna pitanja Srbije onoga doba, ostati društveno i politički najznačajnije delo Perićeve političke grupacije; mnogo značajnije od političke stranke čiji je bio nukleus – Srpske konzervativne stranke, koja će, osnovana pred rat, ostati bez ikakvog traga u srpskoj političkoj istoriji.

2.2 Posle Prvog svetskog rata

"Ne postoje samo groblja umrlih ljudi već postoje i groblja umrlih ideja. Koliko su tek prostrana groblja ne samo ideja nego i čitavih sistema" – napisao je Perić 1921. godine. "Izgubila se vera u dosadašnje ideje i u dosadašnju nauku,... jer kultura osnovana na tim idejama i toj nauci imala je svoj izlaz u najstrahovitijem ratu za koji se zna u istoriji Čovečanstva – i to je najočiglednija karakteristika i osuda te kulture; – ona je dovela do jednog novog, još većeg Potopa, iza kojeg nije ostala Nojeva barka". "Pa možda je i samo Galileovo: 'E pur si muove', takođe podložno sumnji. Možda se naša Zemlja uopšte ne kreće".²⁹ Ovim rečima Perić je, opisujući rastrojstvo koje je zahvatilo sferu duha nakon Prvog svetskog rata, zapravo izrazio gubitak

²⁷ V. *Nedeljni pregled*, 45–46/25. XII 1909, str. 676.

²⁸ *Beogradski dnevnik* (Cicvaričev), br. 1335/22. IX 1923.

²⁹ Živojin Perić. "Sudbina pravne nauke", *Jugoslovenska njiva*, br. 38/24. IX 1921, str. 596–599.

sopstvene vere u evropsku civilizaciju kojoj je do 1914. bio snažno privržen. Nema više stare Evrope – reći će on. Postoji samo "geografska" istovetnost. "Veliki rat je sahranio Evropu i nama Evropljanima ne preostaje ništa drugo nego da plaćemo nad sopstvenim grobom prisećajući se snage i superiornosti naše Evrope od pre rata."³⁰

Koje su to ideje i načela evropske kulture u koja je Perić izgubio veru i kuda ga je odvelo duboko razočarenje koje mu je, kao i mnogim drugim intelektualcima njegovog doba, doneo Prvi svetski rat?

Tragajući za krajnjim uzrocima rata, Perić je došao do zaključka da najveću odgovornost nosi Zapad, odnosno individualsitički poredak na kome on počiva. Ko je kriv za veliki rat? To je "Zapad sa svojim individualizmom" – bio je izričit Perić. Koja je alternativa? Istok, sa svojom idejom altruizma i jednakosti, koja leži u osnovi hrišćanstva. "Hrist je taj koji je prvi postavio osnovu komunizma, kao poretka koji treba da obezbedi bratstvo i ljubav među ljudima".³¹ "Ko će biti jači, Zapad ili Istok? Mi verujemo da će to biti Istok, jer Istok je Hristos, a Hristos to je Pobjeda" – reći će 1919. Perić, koji je samo osam godina ranije uzvikivao: "Svetlost i sada... dolazi sa Zapada".³²

U skladu sa svojim novim uverenjima, Perić je slavio srpsku porodičnu zadrugu, koju je nekada kritikovao zbog kolektivističkog principa na kome ona počiva. Bez oslobađanja od tog principa Srbija bi ostala "evropska Kina, zatvorena prema Zapadu" – pisao je 1911.³³ Nakon rata, međutim, on je verovao da je upravo ova "kolektivističko-solidaristička" institucija u kojoj su očuvane vrednosti izvornog "slovenskog komunizma" ona ustanova koju, kao garanta odbrane srpskog društva protiv zapadnog individualističkog poretka, treba sačuvati od propasti.³⁴

³⁰ Živojin Perić, *Opposition between Communism and Bourgeois Democracy as typified in the Serbian Zadruga family*, Chicago 1922, p. 424.

³¹ *Opposition between Communism and Bourgeois Democracy as typified in the Serbian Zadruga family*, p. 426.

³² Up: Živojin Perić, "Jedan nov rad na kodifikaciji privatnoga prava", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 6, knj. X/1911; Živojin Perić, *Religija u Srpskom građanskom zakoniku. Povodom osnivanja Bogoslovske Fakulteta kod nas*, Beograd 1919, str. 25–26.

³³ Živojin Perić, "Jedan nov rad na kodifikaciji privatnoga prava", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 6, knj. X/1911.

³⁴ *Opposition between Communism and Bourgeois Democracy as typified in the Serbian Zadruga family; Religija u Srpskom građanskom zakoniku, Povodom osnivanja Bogoslovske Fakulteta kod nas*, str. 25–26.

Na ovaj način, Perić je obznanio svoje novo filozofsko stanovište, koje je najviše podsećalo na ideje hrišćanskog socijalizma. On neće oklevati da saopšti ni krajnje konsekvence tog stanovišta – ukidanje privatne svojine, pa i same države i prava." "Individualističko-buržoaska ideologija i socijalna organizacija" – reći će Perić – "postala (je) izvor zla i u unutrašnjim i u međunarodnim odnosima", ona je "dotrajala" i "nju treba zameniti drugom boljom ideologijom i društvenim uređenjem". "Ako je danas dakle, ... socijalistička organizacija društva nemoguća, zbog odsustva njene podloge altruizma, ne treba reći da takva organizacija neće biti nikada moguća, specijalno da neće biti moguća ni onda kada ta podloga bude ostvarena".³⁵ Evolucija ljudskog društva dovedeće do ukidanja države i prava i uvešće čovečanstvo u "doba opšte uzajamne ljubavi u čijem znaku će, po Hristovom učenju, Čovečanstvo jedino pobediti".³⁶

Koliko god izgledao radikalno u raskidu sa svojim nekadašnjim "vjeruju", Perić u promišljanju političke realnosti nakon Prvog svetskog rata nije bio mnogo udaljen od svojih predratnih načela. To je uočljivo kako u njegovom razumevanju jugoslovenske države tako i u konceptu novog evropskog poretka za koji se zalagao.

Osnovnu Perićevu ideju na oba ova plana predstavljala je ideja federacije. Nju je on, kao i pre rata, temeljio na načelu ograničenog suvereniteta i na odbacivanju koncepta etničke države, a izdvojio je iz vere u evoluciju i iz pacifizma kao svog najdubljeg etičkog stava. U novim okolnostima, koje su neprekidno svedočile o slabostima važećih političkih modela, kako u jugoslovenskoj državi, tako i na međunarodnom planu, Perić je svoja uverenja samo osnažio i svoju koncepciju federacije dalje razvio. "Još od pre Velikog rata, ali naročito posle te kataklizme, pokazuje se superiornost federativnog sistema nad sistemom beskonačnog niza nezavisnih i suverenih država... u svakom trenutku spremnih na međusobne konflikte koji često završavaju ratom" – obrazlagao je Perić ideju federacije kao principa međunarodnog poretka.³⁷ Istu ulogu – sprečavanje međusobnih konflikata, Perić je pripisivao i federaciji kao modelu unutrašnjeg uređenja. "Federativni sistem", pisao je, "koji treba, u svima nacionalno heterogenim zemljama da zameni sistem unitarizma i prevlasti jednog naroda nad drugim narodima ublažuje nacionalne zaoštrenosti, razvija ideju o

³⁵ Citirano prema: Milan Komadinić, "Figura Živojin Perića", *Pravna misao*, br. 11–12/1937, str. 544, 546.

³⁶ Živojin Perić, "Sudbina pravne nauke", *Jugoslovenska njiva*, br. 38/24-. IX 1921, str. 599.

³⁷ *La Confédération danubienne ou l'esprit d'escalier*, pp. 3–4.

međuzavisnosti i solidarnosti njihovoj... i time potpomaže evoluciju Čovečanstva u pravcu Hrišćanske Kulture opšteg Mira, Bratstva i Jednakosti (ne samo pravne nego i socialne i ekonomske jednakosti) svih ljudi i svih naroda, malih i velikih (po broju)".³⁸

Među srpskim intelektualcima između dva svetska rata teško je pronaći tako doslednog, iskrenog i konzistentnog branioca ideje o jugoslovenskoj federaciji kao što je to bio Živojin Perić. Svoj koncept Jugoslavije kao federativne države on je definisao u odgovoru na unitarističko centralistički poredak zaveden Vidovdanskim ustavom od 1921. i branio ga je tokom celog razdoblja.

Za Perića nije bilo nikakve sumnje da je teza o nacionalnoj homogenosti na kojoj je počivao jugoslovenski unitarizam bila bez realnog utemeljenja. Jugoslavija predstavlja "jednu od evropskih zemalja sa najheterogenijim, i istorisko i etnografski, stanovništvom", koje "se nije moglo nikako okarakterisati kao narod nego samo kao narodi" – reći će Perić.³⁹ Jugoslovenska država stvorena 1918. godine bila je sasvim nova, tipična "racionalistička tvorevina". Ona je bila sastavljena ne samo od različitih naroda nego i od različitih istorijskih državnih identiteta. Njeni narodi vekovima su živeli u različitim kulturno-civilizacijskim celinama, neretko čak i međusobno sukobljeni.

Vidovdanski ustav, koji je ignorisao te činjenice, a za osnovu uzeo fikciju, nije mogao rešiti ključno pitanje nove države – njenu legitimnost. Taj ustav je nametnut Hrvatima i Slovencima; oni unitarizam doživljavaju kao "srpsku hegemoniju", koja treba da ih "srbizira", na isti način na koji je "srbizirala" Makedoniju nakon balkanskih ratova – objašnjavao je Perić. S obzirom, dakle, na to da je donet na silu, protivno volji čitavih naroda, Vidovdanski ustav je, umesto da reši ustavno pitanje, stvorio "sukob javnog prava" u novoj državi. Pitanje državnog uređenja ostalo je i dalje otvoreno, da potresa Jugoslaviju i sukobljava njene narode. Samo revizija Vidovdanskog ustava na principu federalizma, uz priznanje nesporne činjenice da su Hrvati i Slovenci "etnografske individualnosti", može uspostaviti poverenje između različitih naroda u Jugoslaviji – bio je uveren Perić. To će mirnom evolucijom odvesti ka stvaranju novog "jugoslovenskog tipa", koji će biti "prava sinteza" tri postojeće individualnosti. Jugoslovenska država i unitarizam nisu jedno isto – isticao

³⁸ Živojin M. Perić, "Jugoslovenska savezna država" (preštampano iz *Pravne misli*), Beograd 1940, str. 9.

³⁹ *Jugoslovenska savezna država*, str. 3.

je on. "Nasilna denacionalizacija" Hrvata i Slovenaca kompromitovaće jugoslovensku ideju i uništiti svaku nadu u stvaranje "jugoslovenskog tipa" – upozoravao je Perić 1923. godine.

Federativnu jugoslovensku državu trebalo je, po Periću, organizovati na osnovu pokrajinskih granica zatečenih u vreme ujedinjenja, u jesen 1918. godine. Te granice duboko su utemeljene u istoriji i tradiciji, a uz to se "manje-više poklapaju sa načelom narodnosti" – obrazlagao je Perić. U jugoslovenskom slučaju istorijske granice imaju jasnu prednost nad etničkim. "Jer", objašnjava on, "nije moguće stvoriti, na jedan pravičan i zadovoljavajući način, saveznu državu, prema etničkoj bazi, u jednoj nacionalno heterogenoj zemlji kada prostorne granice pojedinih naroda u njoj nisu, koliko treba određene i jasne...".⁴⁰ Ali i nezavisno od toga – smatrao je – "bila bi uopšte jedna šteta razbijanje istorijskih jedinica". Te su jedinice tokom vekova "stekle karakter *etičkoga* jedinstva koje, za uzajamni život i sudbinu naroda, igra veću ulogu nego *etničko* jedinstvo."⁴¹

Tako, jugoslovensku državu je, prema Perićevoj viziji, trebalo organizovati kao savez šest "polusuverenih država" na temelju "istorijskih pokrajina" zatečenih u trenutku stvaranja Jugoslavije, u jesen 1918: Srbije (sa Makedonijom i Vojvodinom); Crne Gore; Bosne i Hercegovine; Hrvatske sa Slavonijom; Slovenije i Dalmacije.⁴² Tako uređena, federativna Jugoslavija u budućnosti bi se uklopila u "opštu evropsku federaciju" u "Ujedinjene Države Evrope".⁴³

Tokom dve decenije, unitarizam i centralizam pokazali su u praksi jugoslovenske države sve loše strane od kojih je Perić strahovao. To je učvrstilo njegove poglede, izoštrilo njegovu analizu i radikalizovalo kritiku koju je upućivao politici centralizma. Odan svojim uverenjima, on će bez uzdržavanja glavnu odgovornost za krizu jugoslovenskog projekta pripisati srpskoj strani. "Ja odbacujem nacionalnu sentimentalnost" u razmatranju

⁴⁰ *Jugoslovenska savezna država*, str. 4. Perić je ovaj svoj stav obrazlagao i u svom članku "La reorganisation politique de l'Etat Yougoslave" u časopisu *La Revue Mensuelle*, Geneve, 1937.

⁴¹ *Jugoslovenska savezna država*, str. 7–8.

⁴² Strukturu jugoslovenske federacije Perić će kasnije delimično izmeniti, utoliko što će Dalmaciju priključiti Hrvatskoj, dok će za Vojvodinu predložiti plebiscit na kome bi tamošnje stanovništvo trebalo da se opredeli između samostalnosti i autonomnog statusa unutar Srbije – "autonomije u autonomiji", kako se izrazio Perić. (V. *Jugoslovenska savezna država*, str. 5)

⁴³ "Un conflit de Droit Public en Yougoslavie (Etat centralise ou Etat Federe?)", preštampano iz časopisa *Revue generale du Droit, de la Legislation et de la Jurisprudence*, Paris, 1923; *Jugoslovenska savezna država*, str. 4–5.

jugoslovenskog problema, jer "ne prihvatam devizu koja kaže da *patriotska laž predstavlja dužnost*" – napisao je Perić još 1923.⁴⁴ Pod snažnim utiskom duboke krize u kojoj se jugoslovenska država našla pre nego što će se u ratu raspasti, Perić je svoju kritiku srpske odgovornosti pretvorio u optužbu velikosrpskog nacionalizma i hegemonizma – najsanjniju i najrečitiju optužbu te vrste formulisanu u redovima srpskih građanskih intelektualaca.

Perić je tu optužbu izrekao 1940. godine u članku *Jugoslovenska Savezna Država*, reagujući na projekt stvaranja srpske banovine zaokruženjem srpskog etničkog prostora, koji je formulisan kao odgovor na stvaranje banovine Hrvatske.⁴⁵ Jugoslavija kao "proširena Srbija, Velika Srbija" – to je bio "plan o srpskoj hegemoniji" koji su "Veliko-Srbi i njihovi pomagači Jugosloveni" imali i pre ujedinjenja, rekao je tada Perić, napominjući da Veliko-Srbe ne izjednačava sa srpskim narodom, posebno ne sa "njegovim zemljoradničkim delom". Ta "megalomanska ideologija... nije uspela niti je mogla uspeti: bila je i suviše protivna i stvarnosti i pravdi". Međutim, "Veliko-Srbi... ne odustaju od svojih nacionalno-hegemonističkih i, mislim, dotrajalih ideja (i) trude se da zaustave započeti, i jedini zdrav i za našu Državu spasonosan, rad na stvaranju jedne istinske Jugoslovenske Savezne Države... da ga zaustave svojim planom o stvaranju jedne Srpske Banovine koja bi imala da obuhvati sve pokrajine naše Države izvan Slovenačke i hrvatske Banovine, stvaranjem dakle, jedne Velike Srbije pod skromnim imenom Banovine, ime koje ne može da prikrije samu stvar". "Srpski imperijalisti i hegemonisti, tj. Veliko-Srbi, ni jednom reči ne pominju Crnu Goru, kao da ona i ne postoji, smatrajući valjda, za neosporno... da i ona ima da bude obuhvaćena Srpskom Jedinicom." Ali, Crna Gora, koja je pre rata bila "*nezavisna i suverena država*", ima isto toliko prava da ima svoju banovinu koliko i Srbija – tvrdio je Perić.⁴⁶

Gorčina i strogost Perićevog suda o srpskom velikodržavnom projektu nesumnjivo su bili potaknuti njegovom zabrinutošću, gotovo užasom koji ga je obuzimao pred činjenicom da je projekt srpske banovine,

⁴⁴ *Un conflit de Droit Public en Yougoslavie (Etat centralise ou Etat Federe?)*, p. 4.

⁴⁵ V. slično i Jivoïn Peritch, *Le Probleme Yougoslave (extrait de Voix des Peuples)*, Geneve, 1940.

⁴⁶ *Jugoslovenska savezna država*, str. 8–9. Inače, Perić je odluku podgoričke skupštine o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji iz novembra 1918. smatrao pravno nevažećom i politički nelegitimnom. O tome se izjašnjavao u više navrata (v. njegova pravna mišljenja u svojstvu predsednika Stalnog pravničkog odbora, AS, fond Živojina Perića, k. 7), a 1940. objavio je o tome posebnu studiju. (V. Živojin M. Perić, "Crna Gora u Jugoslovenskoj federaciji", *Ekonomist*, Zagreb, br. 7–9/1940. V. i reprint ove studije objavljen u Podgorici 1999. godine).

kao i prethodne banovine Hrvatske, pretpostavljao podelu Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini ne samo da nije moguće etničko razgraničenje između Srba, Hrvata i Muslimana – koji se u ovoj pokrajini "imaju smatrati kao posebna etnička zajednica... srpsko-hrvatska ili još bolje jugoslovenska" – nego je tokom istorije Bosna "stekla karakter *etičkoga* jedinstva", stvoren je u njoj poseban identitet, "jedna *psiha bosansko-hercegovačka*, kao što postoji i izvesna *psiha vojvođanska i hrvatska*" – opominjao je Perić. Stoga, "rasparčati ovaj poličko-ekonomski organizam bilo bi isto kao rasparčati Srbiju, Hrvatsku ili Crnu Goru". "Ako se ikojoj istorijskoj pokrajini mora dati autonomija to je Bosni i Hercegovini" – uzvikivao je Perić.

Svoju osudu srpske velikodržavne politike u Jugoslaviji Perić je zaokružio apelom srpskim intelektualcima i političarima. "Ne treba Veliko-Srbi da strahuju za sudbinu Srpskoga Naroda u federativnoj Jugoslaviji pa ni u autonomnoj Bosni i Hercegovini: jednaki sa ostalim narodima u Državi, oni će moći, nesumnjivo, sačuvati svoju individualnost samo ako imaju, kao što mislimo, dovoljno duhovne snage i vrednosti. Jedino onaj narod, u jednoj nacionalno heterogenoj zemlji, traži za sebe hegemoniju i predominaciju, tj. materijalnu silu kroz vlast, koji, sumnjajući u svoju intelektualnu moć, ne oseća se dovoljno sigurnim da se održi bez sile."⁴⁷

Federacija kao oblik unutrašnjeg uređenja bila je za Perića samo sastavni deo univerzalnog modela uređenja odnosa među narodima, u prvo vreme u Evropi, a potom i u celom svetu. Taj model je smatrao optimalnim, jer se njime obezbeđuje ravnopravnost naroda i podstiče njihova međuzavisnost i solidarnost, a sprečava nasilje i dominacija. Ukratko, pravnu reorganizaciju međunarodnog poretka na principu federalizma Perić je video kao način obezbeđenja onog krajnjeg cilja kome je težio, a to je bio trajni mir. Perić je žalio što je nakon Prvog svetskog rata propuštena prilika da se očuvanjem i reformisanjem Austrougarske na principu jednakosti svih naroda – bilo u republikanskom ili monarhijskom obliku – započne ostvarenje jedne evropske federacije. Umesto toga, usvojena je "Wilsonova dogma" o pravu naroda na samoopredeljenje, koja je srušila ovu staru državnu zajednicu i stvorila mnoštvo novih suverenih nezavisnih država.⁴⁸

Upravo su, međutim, suverenost i nezavisnost, kao osnovno načelo međunarodnog poretka, predstavljale glavnu prepreku projektu federalizacije – smatrao je Perić. Suverenost i nezavisnost – pisao je – iznad

⁴⁷ V. *Jugoslovenska savezna država*, str. 2–9.

⁴⁸ *La Confédération danubienne ou l'esprit d'escalier*, 1933. pp. 4–5.

kojih ne stoji nijedna organizovana ljudska sila sposobna da zaustavi državu u njenoj potrebi za širenjem izvan svojih državnih granica, predstavljaju stalni izvor sukoba, "seme rata". Sve dok međunarodni odnosi budu uređeni na temelju principa suverenosti, međunarodno pravo će ostati bez sankcija i njegova vrednost biće samo "teorijska". Zato suverenost treba napustiti i Kontinent organizovati na novoj osnovi: svaki narod "mora da žrtvuje jedan znatan deo slobode i nezavisnosti da bi imao mir" – predlagao je Perić.⁴⁹ Međunarodno pravo treba zameniti "unutrašnjim evropskim pravom", koje ima sopstvenu sankciju. Tako ćemo stvoriti "istinski novu Evropu" – "jedinstvenu evropsku državu" (Etat européen unique) – objašnjavao je Perić svoj ideal.⁵⁰

Perićev koncept evropske federacije kretao se u krugu ideja koje su neprekidno promovisane počev od dvadesetih godina prošlog veka, od panevropskog pokreta grofa Kalergija, preko oficijelnog predloga o stvaranju ujedinjene Evrope od strane Aristid Brijana iz 1929. godine, do brojnih malih ali uticajnih političkih grupa širom Evrope koje su se zalagale za ujedinjenu Evropu kao poslednji pokušaj da se spreči novi svetski rat. Ove ideje su uživale podršku i u levim i u desnim političkim krugovima, među liberalima i socijalistima, jednako kao i među konzervativcima. Ukratko, reč je o modernoj ideji koju su branili slobodoumni evropski intelektualci i političari, zabrinuti za mir i prosperitet svog kontinenta i celog čovečanstva. Živojin Perić je nesumnjivo pripadao takvim pojedincima.

⁴⁹ "Nezavisnost i rat ili zavisnost i mir", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, XIX/1921, str. 112–113.

⁵⁰ "La souveraineté internationale des Etats comme germe de guerres", *Revue Mensuelle, Geneve 1931*, pp. 3–5.

**MODERNIZACIJA
BEZ MODERNOSTI**

VIII

KRITERIJI MODERNOG DRUŠTVA:

INOVATIVNOST, SAMOKRITIČNOST I POLOŽAJ ŽENE

18.

Osnovne prepreke političkoj modernizaciji Srbije posle 1903. godine*

Naučni skup o modernizacijskim procesima u Srbiji u XIX i XX veku** postavio je pitanje relevantnosti primene teorije modernizacije u tumačenju novovekovne istorije Srbije, odnosno pitanje praktične vrednosti ove teorije kao kriterijuma za prosuđivanje stvarnog značenja i značaja određenih pojava u zemlji koja se u najvećoj meri istorijski oblikovala izvan evropskog civilizacijskog kruga – onog, dakle, kruga čije je iskustvo poslužilo kao realni okvir teorijskog pojma modernizacije. Nizom primera iz naše novije i savremene istorije pokazano je, naime, da određene pojave koje teorija uzima za standardne parametre modernizacije, u socijalno-političkom i kulturnom kontekstu i praksi novovekovne Srbije nisu dobile adekvatnu sadržinu, zbog čega je njihov modernizatorski učinak bio ograničen ili je sasvim izostao.

To se vrlo jasno ispoljilo na planu političke modernizacije, pod kojom se obično podrazumeva uvođenje liberalno-demokratskih političkih institucija, a čije je efikasno funkcionisanje, odnosno ostvarenje njihovog smisla, najneposrednije uslovljeno odgovarajućim socijalnim i političkim pretpostavkama. U te pretpostavke teorija ubraja, pre svega, građanski, dakle individualistički društveni poredak i prihvaćenost liberalne ideologije,

* *Tokovi istorije*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994, 1–2.

** V. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*.

u kojoj sloboda pojedinca predstavlja vrhovni postulat, a pluralizam jedno od osnovnih i nespornih načela političkog života u najširem smislu. Iskustvo Srbije pod vladavinom liberalnog Ustava od 1903. obeleženo teškim povredama ustavnih, naročito političkih prava i sloboda, kao i krajnjom neefikasnošću parlamentarnog sistema vlasti – dugotrajnim opstrukcijama, čestim raspuštanjem skupštine i vanrednim izborima (nijedni izbori pod vladavinom ovog ustava nisu bili redovni), uz povremeno dovođenje u pitanje opstanka samog ustavnog poretka – može se navesti kao tipičan primer neefikasnosti političkih institucija uzrokovane neadekvatnim socijalno-političkim i kulturnim kontekstom.

Karakter režima bio je odlučujuće određen dvema činjenicama. Prva je bila okolnost da je uvođenje liberalno-demokratskih institucija u najvećoj meri bio rezultat jednog masovnog pokreta seljačkog karaktera, čiji su programski ciljevi bili određeni patrijarhalno-demokratskim razumevanjem društva i države. Liberalna politička tradicija bila je veoma slaba, ograničena na socijalno marginalne političke grupacije – Naprednu i Liberalnu stranku, koje su, učinivši, tokom osme i početkom devete decenije prošlog veka, uz podršku Krune, prve korake u pravcu liberalizacije političkog sistema, ubrzo bile politički potisnute strankom koja je suvereno vladala biračkim telom seljačke Srbije, a čije je ideološko ishodište bilo suštinski antiliberalno. To je bila Radikalna stranka, koja je svoj socijalni i državni projekt, iskazan i u stranačkom programu, izgradila na načelima udruženog rada i samouprave. Iako su sa njenog stanovišta liberalne političke institucije bile "reakcionarne", Radikalna stranka ih je prihvatila, razumevši ustavnost i parlamentarizam kao instrument u borbi protiv monarhije, centralizma i jačajuće birokratije; kao put ka osvajanju pozicija vlasti, sa kojih će se zaustaviti proces razaranja patrijarhalnog poretka, snažno podstaknut privrednom modernizacijom, započetom u Srbiji posle Berlinskog kongresa. Liberalne institucije usvojene su, dakle, u borbi za narodnu državu, u otporu kapitalizmu i zapadnom civilizacijskom modelu, uopšte,¹ a u ime patrijarhalno-kolektivističkog i egalitarističkog

¹ Uoči stvaranja Radikalne stranke, njen vođa Pašić iznosio je uverenje da je kapitalistička civilizacija nepravedna i inferiorna u odnosu na istočnu, odnosno slovensku civilizaciju i predskazivao joj skoriji kraj (Nikola Pašić, "Sloga Srba i Hrvata", Arhiv SANU, 11857). U isto vreme, jedan od ideologa stranke, Laza Paču, pisao je da su sloboda i demokratija suprotne samoj suštini građanskog društva, podeljenog u klase (Laza Paču, *Građansko društvo i njegove društveno-političke partije*, Beograd 1881, s. 61, 164–166). Čak 1887, svega godinu dana pre usvajanja liberalnog Ustava od 1888. Pašić je bio eksplicitan u objašnjenju svoje partije kao protivnika zapadnoevropskog modela društva i države i u tom smislu je Radikalnoj suprotstavljao Liberalnu i Naprednu stranku, naročito

društvenog i državnog modela. I u razdoblju posle 1903, antiindividualizam je ostao preovlađujuće načelo političke svesti naroda u Srbiji, što se iskazivalo ne samo u praktičnom političkom životu nego i programskim odbacivanjem liberalnog, dakle, individualističkog koncepta demokratije od strane svih političkih snaga u zemlji, izuzev socijalno marginalne Napredne stranke. To je, uostalom, razumljivo ako se ima u vidu da je u Srbiji ovog doba proces pretvaranja agrarno-patrijarhalne zajednice u građansko društvo još uvek bilo na početku.² Ova okolnost da su, za razliku od evropskih zemalja, ustavnost i parlamentarizam u Srbiji (slično kao i u drugim balkanskim državama) imali poreklo u demokratskom pokretu jasno antiindividualističke sadržine i da je njihovo uvođenje u realni politički život prethodilo nastanku građanskog društva, odlučujuće je odredila izgled, značenje, smisao i ulogu parlamentarnog režima u istoriji ustavnosti Srbije. U tome je ona sasvim odstupila od iskustva onih zemalja u kojima su liberalne institucije nastale, odnosno gde je njihova recepcija bila prirodna i logična, a u kojima je demokratija došla tek naknadno i značila samo proširenje biračkog prava, a time i socijalne osnove režima, koji je ostajao primarno liberalan.³

Druga značajna činjenica koja je odredila realni značaj liberalno-demokratskih političkih institucija u Srbiji ovog doba bio je jak uticaj vojske u politici. Institucionalna modernizacija (evropeizacija) nije bila vremenski mnogo udaljena od nacionalno-oslobodilačkih ustanaka i ratova u kojima je država nastala, a odvijala se u epohi ambicioznih nacionalnih ciljeva koji su podrazumevali teritorijalne pretenzije. Ovo je vojsci davalo veliki značaj, koji je, u uslovima niskog stepena političke evolucije,

ovu drugu (Latinka Perović, "Socijalistička misao – bitna tendencija u razvoju društvene i političke misli u Srbiji", *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd 1993, str. 27–28).

² Primera radi: u Srbiji je, na početku XX veka, 85,9% stanovništva činilo seljaštvo, po čemu je ona bila ispred drugih balkanskih zemalja – Bugarske (80,2%), Rumunije (82,4%) i Grčke (66,9%). U isto vreme, Srbija je imala samo dve varoši od 10 do 50 hiljada stanovnika, znatno zaostajući, u tom pogledu, za pomenutim zemljama. (Prema *The New Cambridge Modern History*, vol. XII, Cambridge 1960, str. 12, kao nesporno urbana zemlja uzimaju se tek naselja sa više od 100.000 stanovnika). I nepismenost je bila veća nego u navedenim balkanskim zemljama: iznosila je 79,7% od ukupnog broja stanovnika iznad 6 godina starosti. (Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*, Munchen 1989, s. 1023, 105–106, 537–538. V. i: Dimitrije Đorđević, "Srpsko društvo 1903–1914", *Marksistička misao*, 4/85, str. 125–136).

³ "Ni u jednoj evropskoj zemlji, koliko je meni poznato, poreklo parlamentarizma ne vezuje se za demokratski pokret". (B. Mirkine-Guetzevitch, *Les constitutions europeennes*, I, Paris 1951, str. 47).

prevazilazilo granice njenog redovnog delokruga, prostirući se i na polje civilne vlasti. Militarizam je bio problem sa kojim je parlamentarizam u Srbiji bio suočen za sve vreme svog trajanja i ispoljavao se dvostruko: prvo, neposrednim uticajem određenih vojnih krugova na sastav vlade, čime se marginalizovala politička uloga legalnih organa vlasti i dovodio u pitanje osnovni smisao ustavnosti, kao sistem ograničene, javne i kontrolisane vlasti; drugo, u uslovima snažnog nacionalizma i rastućeg proratnog raspoloženja, vojska se povezivala sa svim značajnim činiocima političkog i javnog života, koji su, propagirajući "novi srpski patriotizam" naspram "kosmopolitizmu" i pozivajući Srbiju da se spremi da ratom ostvari "najveće teritorijalne transformacije Balkanskog poluostrva" (Cvijić),⁴ apelovali na političke stranke da obustave međusobnu borbu, uzdizali značaj vojske, podstičući tako militarizaciju najšireg javnog mnjenja. Kolektivistički duh i indiferentnost prema slobodi pojedinca, kao preovlađujuća obeležja političke kulture u Srbiji, time su preusmereni sa projekta narodnjačko-socijalističke transformacije ka projektu stvaranja velike srpske države i pripremi zemlje za rat.

Navedene protivrečnosti između forme i strukture institucija, s jedne, i njihove sadržine, a time i njihovog funkcionisanja, s druge strane, predstavljaju jedno od osnovnih obeležja, ali i najtežih istraživačkih problema ustavne istorije Srbije poslednjih decenija XIX i početkom XX veka. Istorijsko-komparativni metodološki postupak, standardan u istraživanju moderne ustavnosti, u ovom slučaju je nedovoljno adekvatan. Formalno-pravno uporedive sa svojim uzorima, institucije liberalne države u Srbiji izmiču komparativnom metodu čim se postavi pitanje njihovog funkcionisanja i pokazuju se kao poseban fenomen – fenomen modernih političkih institucija u predmodernom društvu. On se kao takav mora i istraživati, a uporedna analiza ima smisla samo ako se kreće u krugu onih zemalja koje su liberalno-demokratske institucije pokušale da presade na slično socijalno-političko tle, a to su balkanske države u XIX i XX veku.

⁴ J. Cvijić, "O nacionalnom radu", *Srpski književni glasnik*, XVIII, 1. III 1907, str. 355–362.

19.

Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji*

Još na početku poslednje decenije prošlog veka u Srbiji je, kao i u ostalim zemljama tzv. tranzicije, pod vođstvom Slobodana Miloševića, izvršena institucionalna reforma kojoj se ne može poreći da je, bez obzira na brojne manjkavosti, stvorila osnovne ustavne pretpostavke za uspostavljanje modernog demokratskog poretka. Uvedeno je načelo podele vlasti, višepartijski sistem, neposredni izbori, uspostavljen parlament i liberalizovani mediji; čak je i ministar vojske po prvi put u istoriji Srbije imenovan iz redova građanskih lica. Sada, deceniju i po kasnije, svedoci smo potpunog debakla ovih institucija. Umesto da utru put uspostavljanju pluralističke demokratije, tržišne ekonomije i vladavine prava, moderne političke institucije poslužile su kao mimikrija za pokrivanje, odnosno svojevrsno legitimisanje jednog totalno arhaičnog, antimodernog političkog projekta koji je uz to još bio i zločinački. Pitanje državnih granica i etnička homogenizacija definisani su kao primarni interes srpskog naroda, pred kojim sloboda pojedinca kao vrednost ili nestaje ili, u najboljem slučaju, ima tek drugorazredni značaj. U punom svetlu se pokazala jedna patrijarhalno-autoritarna, izrazito monistička politička kultura, čije jedno, unutrašnje lice predstavlja kolektivism, egalitarizam, netrpeljivost prema drugom i drugačijem, a drugo, spoljašnje lice, etnički nacionalizam i ratništvo.

Obezvredivanje lične slobode i svih ostalih vrednosti liberalne demokratije ne znači da režim Slobodana Miloševića nije imao svojevrsni demokratski legitimitet – demokratski u populističkom, narodnjačkom smislu, ali ipak demokratski. Miloševićevu politiku Srbija je prigrlila

* *Helsinška povelja*, Beograd, br. 77–78, avgust-septembar 2004. *Isto*, br. 103–104, januar-februar 2007.

takoreći jednodušno, pružajući joj gotovo plebiscitarnu podršku. Tako su Srbi sopstvenom odlukom, na "demokratski" način, umesto u slobodno i otvoreno društvo, ušli u rat, koji im je u nasleđe ostavio teško breme odgovornosti za ratne zločine, bedu i samoizolaciju.

S takvim nasleđem Srbija i dan danas živi. U većini moralno indiferentno prema pitanju odgovornosti za rat i ratne zločine, biračko telo u Srbiji i dalje poklanja poverenje promoterima ratne politike, pojedincima i strankama ultranacionalističke i populističke provenijencije, zavedeno njihovom nacionalističkom retorikom, sladunjavom arhaičnošću i mitomanijom, kao i njihovom socijalnom demagogijom antikapitalizma i antizapadnjašva uopšte. Težište je čas na socijalnoj dimenziji, čas na velikodržavnom programu objedinjavanja svih "srpskih zemalja", zavisno od dnevopolitičkih potreba. S primerima ovog organskog jedinstva socijalnog populizma, autoritarnosti i velikodržavnog nacionalizma suočavamo se svakodnevno. Jedan od impresivnijih bio je grandiozni završni promotivni skup kandidata Radikalne stranke za gradonačelnika Beograda, ujesen 2004. godine, čija retorika i scenografija, uz disciplinovanu a ipak strastveno kliktanje i pevanje himne "ocu" radikala, sada haškom pritvoreniku Vojislavu Šešelju, predstavljaju uspešnu reprodukciju nacional-socijalističkog modela. Rezultat je poražavajući. Zaklinjanje u ovog haškog pritvorenika i javna identifikacija Radikalne stranke s njegovim delom ostali su konstanta. Istovremeno, vladajuća procena da radikali predstavljaju pojedinačno najmoćniju političku partiju u Srbiji uslovlila je takvu političku kombinatoriku tzv. demokratskih stranaka, posebno najnovijim razvojem događaja oko usvajanja novog ustava Srbije, koja je efikasnije nego išta što se dogodilo nakon 5. oktobra 2000. pribavila legitimitet ovoj stranci. Bilo je dovoljno mesec dana da te stranke, od javnih i vrlo glasnih i upornih zahteva da se Radikalna stranka zabrani kao stranka koja podstiče na nacionalnu mržnju, stignu do stava da je učešće te stranke, i to učešće sa presudnim uticajem, u izradi najvišeg pravnog akta srpske države za XXI vek, postane nešto sasvim normalno i legitimno. Koja će od tih stranaka ikada više imati pravo da ospori legitimitet Radikalne stranke?

Tokom 15 godina, dakle, Srbija glasa za istu političku opciju, seleći težište svojih očekivanja sa nacionalističke na njenu socijalno-populističku komponentu i nazad. Peti oktobar tu, kao ni u bilo čemu drugom, nije napravio nikakve suštinske promene. Naprotiv, donoseći pobedu politici tzv. "legalizma", odnosno politici kontinuiteta sa režimom Slobodana Miloševića, toj je opciji povratio i dodatno učvrstio na kratko poljuljani legitimitet. Zato je začuđenost pred njenom aktuelnom snagom ili licemerje

ili izraz političke tuposti. Ona pretpostavlja ignorisanje činjenice da je najснаžniji, možda i odlučujući udarac ideji moderne Srbiji zadat upravo posle Petog oktobra, kada smo suočeni sa, u novijoj istoriji, najdramatičnijim svedočanstvom da je izgradnja Srbije kao moderne države ne samo Sizifov, nego i kažnjiv posao. Promoteri moderne Srbije, još od ranije obeleženi kao otpadnici i političke štetocine, sada su učinjeni legitimnim metama za odstrel. Tako je počinjeno srpsko "ubistvo u Orijent ekspresu" – u leđa premijera Zorana Đinđića, personifikacije modernizacije Srbije i njenog okretanja Zapadu, zaboli su noževe, svako na svoj način, gotovo svi relevantni subjekti političke scene u Srbiji, od generala, preko novinara, do pesnika i sveštenika. I, umesto da budu nazvani ubicama, nazvani su patriotama. Surovost obračuna sa modernistima u Srbiji uvek je bila srazmerna njihovim potencijalima. U ovom pogledu sa Zoranom Đinđićem se ne može meriti nijedan političar u istoriji Srbije XX veka. Zato je za njega izabrana surovost bez premca. I, cilj je postignut: vizija moderne Srbije iz dana u dan je sve dalja od sveta realnosti a sve bliža svetu fantastike.

Zašto Srbija nakon sloma komunizma ni sada ne uspeva da vrednosti modernog društva prepozna kao svoj vitalni interes, već im se, naprotiv, tvrdoglavo i sistematično suprotstavlja? Drugim rečima, gde su koreni antimoderne političke kulture koja je na talasu "demokratske tranzicije" krajem osamdesetih godina prošlog veka svom snagom izbila na površinu i na njoj ostala, gušeći svaku različitost?

Uobičajen odgovor koji bez dvoumljenja prst upire na komunističko nasleđe i tu se zadržava, sasvim je bezvredan. Ne zadovoljava čak ni zahteve elementarne logike, jer ostaje bez odgovora na dva jednostavna zdravorazumska pitanja: prvo, zašto su Miloševića podržali ne samo komunisti nego i antikomunisti, uključujući i Srpsku pravoslavnu crkvu i, drugo, zašto isti otpor modernizaciji koji u postkomunizmu pokazuje Srbija ne pokazuju druge postkomunističke zemlje, čiji je komunizam bio još rigidniji od srpskog (Mađarska, Češka, Poljska...). Ali, pravi problem sa ovakvim odgovorom leži u tome što je društveno štetan, jer blokira kritičko promišljanje sopstvene prošlosti, a time i samospoznaju, odgovornost i političko sazrevanje. Upravo tu leži odgovornost elite koja, negujući iskrivljenu i mitologizovanu predstavu građana o ključnim procesima i akterima moderne istorije Srbije, zapravo učestvuje u očuvanju kulturmo-političkog obrasca koji danas trijumfuje. Ukratko, odgovor na pitanje debakla demokratske tranzicije u Srbiji leži u mnogo dubljim slojevima

istorije, onima koji prethode komunističkom iskustvu i koji, uostalom, i samo to iskustvo objašnjavaju.

"Mi nismo nacionalisti nego narodnjaci", rekao je potpredsednik Srpske radikalne stranke, ukazujući na političku tradiciju iz koje su iznikli i u kojoj su se politički artikulisali današnji radikali. To je ona tradicija koja je kao pobjednička proizišla iz jednog od ključnih i trajnih historijskih konflikata moderne Srbije – konflikta između dva različita koncepta društva-države: jednog, uopšteno govoreći, kolektivističkog i drugog, individualističkog.

Sadržinu tog konflikta precizno je definisala srpska politička elita još u vreme prvih ozbiljnih modernizacijskih izazova, tokom poslednjih decenija XIX veka. To je bio period prvobitne političke artikulacije najširih slojeva srpskog društva, koja je bila omogućena uvođenjem predstavničkog sistema i učesćem naroda u politici. Politička elita o kojoj je reč crpila je, dakle, svoj legitimitet iz naroda, iz glasova birača.

Ono što je nju suštinski obeležavalo je duboka unutrašnja podela oko temeljnih, strateških pitanja razvitka srpskog društva i države. U pitanju su bili projekti koji će, bilo u otvorenom, bilo u latentnom sukobu, ostati trajno obeležje srpske istorije u XIX i XX veku. Osnovna linija podele bila je odnos prema Zapadu, kao kulturno-civilizacijskom modelu u najširem smislu, što je podrazumevalo razlike, kako u pogledu pitanja socijalne i ekonomske modernizacije, tako i u pogledu razumevanja karaktera države i njenih ciljeva. Tada su, kao odgovor na modernizatorski projekat vladajuće liberalne elite, prvi srpski radikali predvođeni Nikolom Pašićem uobličili projekat "narodne države", s kojim su uspeli da organizuju masovni politički pokret i najveću političku stranku u istoriji Srbije – Narodnu radikalnu stranku. Antiindividualizam, država kao patrijarhalna zajednica, ekonomski egalitarizam i nacionalno-teritorijalni mitovi, a naročito onaj o Kosovu, bile su, naime, temeljne odrednice političke svesti tog društva. Stranka koja je takvu političku svest mobilisala, organizovala i programski artikulisala bila je Narodna radikalna stranka. To je bila ona politička snaga koja je prva u istoriji Srbije narodnjački socijalizam pretvorila u politički program mase i koja je time učinila da se na temeljima takvog političkog programa izvrši primarna i odlučujuća, istorija je pokazala i presudna, politička artikulacija širih slojeva naroda u Srbiji. Liberalno-reformatorska elita, slaba po svom socijalnom utemeljenju, ali ipak vladajuća u Srbiji do početka devete decenije prošlog veka, nije bila homogena ni u ideološkom ni u praktično političkom smislu. Ipak, njeni se predstavnici mogu posmatrati kao pripadnici iste ideološke struje, pogotovo ukoliko se ima u

vidu karakter alternative ogromne snage koja se pojavila s Radikalnom strankom. Karakter ove stranke i, iznad svega, njena ogromna socijalna snaga pokazali su, naime, da se političke opcije u Srbiji definišu prema specifičnom kriterijumu, čiju suštinu čini, ne izbor između konzervatizma, liberalizma i radikalizma u evropskom značenju tih pojmova, nego prihvatanje ili neprihvatanje evropskog civilizacijskog modela u najširem smislu, uključujući tu i karakter države.

Program "narodne države" u izvornom srpskom radikalizmu počivao je na patrijarhalno-kolektivističkom i egalitarističkom razumevanju slobode i demokratije. Kao takav, on je bio negacija moderne države u svim njenim elementima. Uoči kraja XIX veka, radikalski vođi su svoju stranku jasno i nedvosmisleno definisali kao negaciju liberalnih i afirmaciju radikalno-demokratskih principa socijalističke provenijencije. Za razliku od liberalnih stranaka, koje glavnu funkciju države vide u zaštiti ličnih prava i političkih sloboda, Radikalna stranka – objašnjavao je jedan od njenih tadašnjih ideologa, Pera Todorović – stoji na stanovištu da je osnovni zadatak države socijalno-ekonomski, tj. obezbeđenje "narodnog blagostanja", a da su političke slobode samo sredstvo u funkciji toga cilja. Treba znati "šta su sredstva, a šta li je cilj", bio je eksplicitan Pera Todorović u definisanju države kao primarno socijalno-ekonomske kategorije.¹ Sloboda i demokratija – pisao je jedan od teoretičara stranke, Laza Paču – suprotne su samoj suštini građanskog društva, podeljenog u klase. Što se Srbije tiče, društvo u njoj je u klasnom pogledu manje-više homogeno, što predstavlja povoljnu okolnost za neposrednu izgradnju socijalizma i to putem "udruženog rada", bio je mišljenja Paču.² Upravo ovo poslednje, bilo je, po rečima Nikole Pašića, program Radikalne stranke. "Radikalna partija" hoće narod da sačuva "da ne usvoji pogreške zapadnog industrijskog društva, gde se stvara proleterijat i neizmerni bogatašluk, no da se industrija podigne na osnovi zadružnoj". Ona hoće da "na mesto birokratskog uređenja... potpunu samoupravu zavede. Mesto kapitalističkog gazdovanja... da se podižu radničke zadruge", objašnjavao je Pašić ideološko i programsko stanovište Radikalne stranke.³ "Nama ne treba bogatstvo. Pleme srpsko nije pleme

¹ P. Todorović na glavnoj skupštini Radikalne stranke, 1882. (Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, s.122–123.)

² Laza Paču, *Građansko društvo i njegove društveno-političke partije* (preštampano iz *Samouprave*), Beograd 1881, s.61, 164–166.

³ Pisma N. Pašića u: *Nikola P. Pašić. Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd 1995, s.43–44, 51.

Izraeljevo da teče novac..."⁴, govoriće nakon majskog prevrata 1903. u srpskoj skupštini jedan od najuticajnijih radikalskih prvaka prota Milan Đurić, s neskrivenim, inače u javnosti često manifestovanim, antipatijama prema Jevrejima.⁵ "Svi smo jednaki... nije to podeljeno na klase kao što je kod drugih naroda",⁶ i zato zakonodavna politika treba da bude usmerena ka sprečavanju deobe porodičnih zadruga, objašnjavao je M. Đurić suštinu društvene filozofije koju je u skupštini zastupao u ime Radikalne stranke. I mnogi drugi radikalski poslanici su srpsku državu zamišljali na sličan način. Zalažući se za opšte pravo glasa, Aleksa Ratarac je govorio da je "Srbija (je) velika zadruga a mi smo predstavnici te zadruge, i bolje je, kad se veći broj ljudi pita"⁷, dok je Laza Popović obrazlagao: "Mnogo je nas pismenih. Dok je bilo manje pismenih u zemlji, dotle je po njoj Hristos išao, a od kada smo više pismenih dobili, od tada je na nas anatema pala. To je tako, gospodo! Što god se više učimo, nije na dobro išlo, nego je se izvitoperavalo."⁸ Čak 1910, koaliciona vlada morala je da uloži mnogo truda da ubedi skupštinu da prihvati predlog zakona o odvajanju sudske od policijske vlasti(!). Poslanici su ovaj predlog napadali s obrazloženjem da Srbija treba da ostane "seljačka država" i da prema tome ne treba da umnožava, nego, naprotiv, da smanjuje broj činovnika. Način, pak, na koji je prvak staroradikala, Ljuba Jovanović, branio ovaj predlog od napada svojih stranačkih drugova u skupštini vrlo je indikativan za stanje društvene i političke svesti radikalske skupštine krajem 1910. Istakavši da je i on nekada bio uveren da Srbija treba da ostane čisto "seljačka zemlja", on je objasnio da je svoje uverenje promenio pod utiskom Burskog rata. Kada je, naime, video da je seljački narod Bura, koji nije hteo "da pođe putem ekonomskog razvića i industrijaliziranja" izgubio svoju slobodu, on je "od

⁴ V. *Stenografske beleške Narodne skupštine Srbije 1903–1914*, (dalje: *Sten.bel.*), 1903/1904, I, s.79.

⁵ Omalovažavanja i netrpeljivosti prema Jevrejima, najčešće nazivanim Čivutima, bilo je u redovima svih političkih stranaka (izuzev Socijal-demokratske). (Samostalac, Gaja Miloradović: "Trebalo se čuvati Čivuta. Čivuti su sve pokrali i oni će jednog dana da uzmu sve što Srbija ima", v. *Sten. bel.*, 1909/1910, s.998; narodnjak, Mih. Škorić je za sebe rekao da je "najveći protivnik Čivuta", *isto*, s.964; staroradikal, Miloš Čosić, u funkciji potpredsednika skupštine, opomenuo je jednog poslanika što je izvesnog novinara nazvao Čivutinom: "... nemojte vredati nikoga, pa mislim da će onda prestati takvo pisanje", v. *Sten. bel.*, 1906/1907, s. 3875; uredništvo naprednjačke *Pravde* odbacuje u javnosti iznete "lažne" navode o njihovom "čivutskom" poreklu, s obrazloženjem da su oni pokoljenjima beskrajno daleko od "semitizma", v. *Pravda*, br. 71/1908).

⁶ V. *Sten. bel.*, 1910/1911, II, s.12.

⁷ V. *Sten. bel.*, 12. V 1910. s.2997.

⁸ V. *Sten. bel.*, 25. XI 1905, s.767.

toga vremena... uverenja da ako Srbija želi ostati slobodna... mora imati, pored seljaka, i ostale društvene redove".⁹ Interes nacionalne slobode bio je, očito, po proceni Jovanovića, za srpsku skupštinu najjači argument u korist kapitalizma.

Da bi mogao da stvori i održi takvu državu, ceo narod se organizuje, i to u formi koja istovremeno ima i karakter pokreta i karakter partije s čvrstom organizacijom, vojničkom disciplinom i strogom unutrašnjom hijerarhijom. Učvršćivanje unutrašnje organizacije, centralizacija i stroga disciplina u stranci, uz neprikosnovenu vlast vođe, postali su na izmaku XIX veka, a naročito od dolaska radikala na vlast posle donošenja Ustava od 1888, jedan od najvažnijih praktičnih zadataka Radikalne stranke. Stvorena je razgranata mreža stranačkih odbora po celoj Srbiji i uveden sistem članskih karata.

Po tome što je paralelno sa prvim počecima modernizacije u njoj stvorena masovna narodnjačko-socijalistička stranka, sa tipom organizacije koju će drugi upoznati tek sa pojavom totalitarnih ideologija XX veka, Srbija predstavlja jedinstven fenomen u modernoj istoriji Evrope.

Masovnost, tačnije sveobuhvatnost, ovu partiju čini "narodnom", što njenoj vlasti pribavlja nesporni, ali i ekskluzivni legitimitet, koji se odriče svim drugim političkim partijama, jer one nisu "narodne". Ove poslednje, radikali su nazivali "vlasničkim" partijama, što implicira da "vlasnici" nisu deo naroda i da je stoga njihovo učešće u vlasti nelegitimno. "Radikali uvek kada su na vlasti govore: ne dirajte majku Srbiju, ne razdirite njenu utrobu..." "jer... za njih je majka Srbija, radikalna stranka", govorio je poslanik opozicije Drag. Joksimović¹⁰.

Ističući da je "demagoštvo" "iz osnova protivno demokratiji", J. Prodanović je konstatovao kako se u Srbiji laska "gunjcu i opanku", a govori se "protiv kaputa, protiv inteligencije i zavodi se narod, laskajući mu i grdeći inteligenciju"¹¹.

Kao sveobuhvatna, "narodna" partija se izjednačava sa narodom, čime i njena vlast postaje isto što i vlast naroda. Tako se između narodne države, narodne partije i naroda, kao jedne jedinstvene, politički homogene celine, briše razlika i ostvaruje se princip da između države i društva nema podvojenosti.

⁹ V. *Sten. bel.*, 1910/1911, 21.X 1910, s.5.

¹⁰ V. *Sten. bel.*, 1. II 1908, s.618–619.

¹¹ J. Prodanović, govor 1909, *Govori na Konferenciji samostalnih radikala*, s.41–42.

Ovakav način samorazumevanja, prema kome između nje i naroda stoji znak jednakosti, predstavlja onaj element koncepta "narodne države" koji će Radikalna stranka zadržati do kraja. Podela stranaka u Srbiji na "narodnu", odnosno Radikalnu, s jedne, i "nenarodne stranke", s druge strane, postaće ona osnova na kojoj će se projekat "narodne države" dolaskom radikala na vlast Majskim prevratom 1903. godine, pretvoriti u partijsku državu, pokrivenu parlamentarnom formom. Nepodeljena vlast u rukama Radikalne stranke, koja se izjednačava sa narodom – to je bila dominantna predstava, ali i praksa parlamentarnog iskustva u "zlatnom dobu" srpske demokratije 1903–1914. godine.

Za radikalske mase, parlamentarizam je, kao i za njihovog vođu Pašića, značio osvajanje državne vlasti u potpunosti i za sva vremena. "Sva vlast imala je da dopadne radikalima i za neradikale je bilo u državi mesta samo kao za građane drugoga reda". Jedino "merilo činovničke vrsnoće" bila je politička pozicija u prethodnom režimu; "tamnovanje za Milanove vlade vredelo je više nego universitetsko svedočanstvo" – opisuje S. Jovanović uvođenje radikalskog režima pod Ustavom od 1888. Opštinske uprave, koje su po novom ustavu i izbornom zakonu imale presudnu ulogu u organizaciji i sprovođenju izbora, ukoliko su – što je bilo sasvim izuzetno – bile u rukama opozicije, otimane su nasilno, ako je bilo potrebno, čak i uz pomoć žandarmerije. "Cela radikalna stranka pela se snagom velikog vala na visinu vladajuće klase", zaključuje Jovanović.¹² "Radikalna stranka je u svemu potčinila državu svojoj stranci, i sa visoko uzdignutom devizom da je partija preča od države, ona je shvatila Srbiju kao kravu muzaru koja je isključiva svojina velike narodne radikalne stranke" pišaće 1908. godine jedan od najžešćih kritičara Radikalne stranke, časopis *Nedeljni pregled*.¹³

Ovakvom konceptu "narodne države" bila je inherentna ideja o unutrašnjem neprijatelju. Pašić je upozoravao: "Radikalna stranka ne sme svojim neprijateljima dozvoliti da ponovo osvoje vlast... protivnici ne spavaju, oni riju dan i noć, na njih treba motriti budnim okom... treba biti na oprezu".¹⁴ U skladu s ovakvom porukom vođe, nakon osvajanja vlasti pod Ustavom od 1888, nad stranačkim protivnicima sprovodio se svakojaki, pa i

¹² Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, I-III, Beograd 1934, tom I, s. 226–228.

¹³ *Nedeljni pregled*, br. 2/1908, s. 35.

¹⁴ Govori Nikole Pašića: u Smederevu 9. III 1889; na glavnom zboru Radikalne stranke u Nišu, 28. V 1889; na zboru u Zaječaru, 8. IX 1891, u: *Nikola P. Pašić. Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd 1995, s. 319–336.

fizički teror, koji je, uz osvetu, imao i sasvim jasan praktično-politički cilj – osvajanje celokupne državne organizacije, od vrha do dna.

Kako bi legitimisali ovakav tretman manjine, radikali su pripadnike drugih stranaka gotovo bez izuzetka obeležavali kao izdajice. "Trideset godina se govori u narodu da sve ono što nije sa Pašićem, da je izdajnik, da je prodana duša." Pašić je "oličenje Radikalne stranke, i ko je protiv njega, taj je izdajnik", s gorčinom je konstatovao 1907. profesor Ljuba Stojanović¹⁵. Pašićevi radikali "smatraju da jedino oni imaju patent na patriotizam i da govore o ovoj zemlji", govorio je u skupštini T. Kaclerović, prvak Socijaldemokratske stranke, čije su predstavnike nazivali "izrod čovek", "krvni dušmanin Srbinov"¹⁶.

Sa takvom percepcijom manjinskih stranaka kao neprijateljskih i izdajničkih išlo je i razumevanje parlamentarnog sistema kao međupartijskog rata, koji traži stalnu budnost, čvrstu organizaciju, bespogovornu disciplinu. Tako je Radikalna stranka uvela ideju unutrašnjeg neprijatelja u politički život u Srbiji. Partijska država, proizišla iz projekta "narodne države", zajedno sa idejom o unutrašnjem neprijatelju, predstavlja najtrajniju tekovinu izvornog srpskog radikalizma. Ona je pustila duboke korene, nadživela sve režime i postala sastavni deo političke kulture i mentaliteta u Srbiji.

"Naš demokratizam je negativan jer u njegovoj osnovi leži reakcija na Individualizam, Kulturu. Jedan naročiti, intimni kolektivizam", pisali su onovremeni kritičari Radikalne stranke. Svojim stavom o štetnim posledicama radikalizma na društveni i državni razvitak Srbije posebno se isticao časopis *Nedeljni pregled*. Trijumfalno osvajanje vlasti od strane Radikalne stranke nakon ubistva poslednjeg Obrenovića u Majskom prevratu 1903, prema ovim kritičarima, skrenulo je Srbiju s njenog puta ka Zapadu i usmerilo je ka Istoku, ka Rusiji. Uvođenje parlamentarizma u Srbiji znači svemoć radikala, a to znači i "svemoć rusofilstva", odnosno onih ljudi koji su u mladosti "fizički bili u Švajcarskoj, ali duhovno u Rusiji". Za radikalizam u Srbiji, "zapadne forme" su samo "gola imitacija" i u kombinaciji s tim formama postaje "potpuno amoralan". Njih "ističu kao svoj cilj" oni isti ljudi, koji su, onda, kada je, posle Berlinskog kongresa Srbiju trebalo pretvoriti u "modernu državu" i uvesti je "u Evropsku zajednicu", u železnici videli "sredstvo 'austrijskih agenata' da se cela Srbija

¹⁵ *V. Sten. bel.*, 20. VI 1907, s. 4452.

¹⁶ *V. Sten. bel.*, 4. III 1909, s. 1156.

izveze na stranu te da narod poumire od gladi"¹⁷ – ukratko ljudi, koji, ustvari, Zapad čak "mrze", "intimnom i iskrenom mržnjom".¹⁸

Program "narodne države" imao je još jedan važan element, a to je ideja misije. Iako je u svom formativnom razdoblju Radikalna stranka veliku pažnju pridavala pitanjima unutrašnjih reformi kojima je Srbiju trebalo spasiti od kapitalizma i narod u njoj dovesti do blagostanja, vođstvo stranke nije ostavljalo mesta sumnji u to da spoljnopolitički program Srbije, koji je radikalna elita uvek izjednačavala sa projektom svesrpskog ujedinjenja, ima apsolutni primat nad pitanjima unutrašnjeg uređenja. Što je ovima poslednjima vođstvo prvih godina ipak davalo veliki značaj, posledica je vere u program "narodne države" kao jak mobilizatorski činilac u projektovanom ratu za nacionalno ujedinjenje. Odbacujući podelu društva na klase, prota Đurić je istovremeno poručivao: zadatak je učitelja u Srbiji uvek bio "da vaspitava decu, da znaju zavetnu misao... kako će kao budući građani pokajati Kosovo i stvoriti Veliku Srbiju... Mi ne smemo stajati skrštenih ruku, kad nam se čupa iz nedara srce srpskoga naroda... Bosne, stare srpske kraljevine i Hercegovine – vojvodine Sv. Save...". "Majka čuva ovce ili žanje ječam i pšenicu, ali svome sinčiću peva i sprema ga, da osveti Kosovo, da stvori Veliku Srbiju", poručivao je sa skupštinske govornice prota Milan Đurić.¹⁹ Slično su govorili i drugi radikalni poslanici. "Daj Bože da mi pravimo budžet u najkraćem vremenu u Prizrenu i da budemo najjača sila na Balkanskom Poluostrvu, a Srbija da bude Pijemont celoga

¹⁷ Ovdje *Nedeljni pregled* ima u vidu snažan otpor koji su radikali u skupštini i van nje pružali uvođenju železnice, na šta je Srbija bila obavezana Berlinskim ugovorom. (V. o tome: Latinka Perović, "Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, s.237–242) I posle 1903, među uglednim radikalima mogla se čuti ista ona ocena o prvom uvođenju železnice u Srbiji, koja je bila načelni politički stav radikala osamdesetih godina XIX veka. "Železnica je kao guja prohujala kroz našu zemlju... zadanula nas je guja sa Zapada i naši prosti ali slavni običaji počeli su uzmicati pred običajima zapadnih naroda...", govorio je 1906. godine Milan Đurić. (Olga Popović–Obradović, "O ideološkom profilu radikala u Srbiji posle 1903", *Tokovi istorije*, 1–2/1994, s.74)

¹⁸ J. Jovanović, "Srpske stranke i parlamentarizam" i "Reakcija radikalije", *Nedeljni pregled*, 32/1908, s. 519–520. i 8/1910, s. 114; D. Nikolajević, "Naš demokratizam", *Nedeljni pregled*, 5/1910, s. 65–67; Aristarchos, "Rezultati radikalne politike", *Nedeljni pregled*, 27/1909, s.409; Boy, "Rđavo ortaštvo", *Nedeljni pregled*, 28–29/1909, s. 425; Lannes, "Križa demokratizma", *Nedeljni pregled*, 45–46/1909, s. 685; Marc, "Opravdana želja", *Nedeljni pregled*, 13–14/1910, s. 194. – Saradnici *Nedeljnog pregleda* često su pisali pod pseudonimima, od kojih smo neke uspeli da odgonetnemo, a neke nismo. Sam Perić imao je pseudonim Garrick, S. Novaković Dardanus, M. Novaković Fox, M. Čekić Brutus i Macready.

¹⁹ V. *Sten. bel.*, 1903–1904, II, s. 2245; 3. X 1903, s. 78; 5. II 1905, s. 1446.

Srpstva, te da tamo oslobodimo Srpstvo."²⁰ Čak je i Milorad Drašković smatrao da nije najviši interes Srbije da osvoji i zadrži simpatije "kod tako zvane Prosvetene Evrope", nego da "zadržimo i očuvamo tekovine rata".²¹

Jedan od načina ostvarenja ovakvog nacionalnog projekta bilo je i stvaranje narodne vojske. "Svaki Srbin mora biti vojnik. Naši su stari kad su gradili kuće pravili i čiviluke za puške, a danas...", vajkali su se radikali.²² Kao glasnogovornik Pašićevih političkih ideja i stavova, prota Milan Đurić, objasnio je potrebu uvođenja narodne vojske u skladu sa osnovnim praktično političkim stanovištem svog šefa posle Majskog prevrata – stanovištem da su 29. maja, uvođenjem parlamentarnog sistema vlasti, rešena unutrašnja pitanja, čime je na dnevni red stupio spoljnopolitički program, odnosno širenje srpske države i ujedinjenje celokupnog srpskog naroda.²³ Tako je, po Đuriću, narodna vojska bila potrebna zato da svi zajedno, "pevajući narodne pesme junačke, oduševljeni za onu svetu ideju našu... pokajemo Kosovo i stvorimo Veliku Srbiju."²⁴

Sam Nikola Pašić bio je još jasniji. Za njega je dužnost Srbije bila da bespogovorno podredi sva pitanja unutrašnjeg razvitka i političkog uređenja onome što je on razumeo kao "nacionalni zadatak" Srbije – ideji oslobođenja Srba van Srbije i svenacionalnog ujedinjenja. "U mene su uvek preovlašivali osećaji za život i sudbu srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode. Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini" – obelodaniće Pašić svoj politički kredo, 1902. godine.²⁵ Takoreći iste ove reči, Pašić će izgovoriti i u narodnoj skupštini 1905. godine, rekavši za sebe da je "sva pitanja unutrašnja, pa i samo rešenje ustavnog pitanja" "uvek podčinjavao" "ideji skorog oslobođenja". Ta ideja "odvela me je i u politiku i u radikalizam", reći će Pašić 1905. godine, uzvikujući: "Ostavljajte sve drugo pa rešavajte ono od čega život Srbije zavisi. Glas Srpstva i glas srpskog Pijemonta poziva Vas".²⁶

²⁰ V. *Sten. bel.*, 10. XII 1905, s. 1035.

²¹ V. *Sten. bel.*, 31. maj 1913, s. 654.

²² V. *Sten. bel.*, 1903/1904, I, s. 74.

²³ U ovom smislu je već 29. VIII 1903, Pašić uputio poslanicu radikalima. (V. o tome: Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba, 1845–1926*, knjiga II, Beograd 1990, s. 15, 21, 51–52.

²⁴ V. *Sten. bel.*, 1903–1904, I, s. 78.

²⁵ Nikola Pašić, *Moja politička ispovest*, Beograd 1989, s. 129.

²⁶ V. *Sten. bel.*, 1905–1906, 14. X 1905, s. 153.

Srbija mora da se opredeli: ili će biti Turska i Pijemont, ili Švedska, Danska i Norveška. Ako hoćemo norveške škole, danske institute, onda treba da izbegnemo vojne troškove. "Ako hoćemo da vodimo nekakvu nacionalnu politiku, da napravimo Veliku Srbiju, onda treba da gradimo od ove zemlje vojnički logor..." , govorio je u skupštini Vojislav Marinković.²⁷ Ali, bili su to samo retki glasovi političke manjine, koji su na glavni politički tok u Srbiji 1903–1914. godine ostali bez ikakvog uticaja.

Konačno, postoji još jedna veoma značajna komponenta radikalskog koncepta "narodne države". To je takoreći bezrezervna vera i vezanost za Rusiju.

Tesno vezivanje za Rusiju, koje treba ostvariti po bilo koju cenu, Nikola Pašić je fiksirao kao jedan od najznačajnijih partijskih ciljeva veoma rano. "Skoro pet stotina godina borio se je narod srpski protiv Turske... i opet zato više mrzi civilizirane Nemce, no varvarske Turke", pisao je Pašić 1884, smatrajući srpski narod za "najnesrećniji na svetu", jer ga je kralj Milan Obrenović, koga on naziva "izdajnikom" gorim od Vuka Brankovića, odvojio od Rusa da zemlju "Švabama potčini".²⁸ Radikalna stranka, za razliku od Liberalne i Napredne, ne želi zapadne ustanove u Srbiji, jer srpski narod "ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja, da bi ih trebalo samo čuvati i usavršavati onim divnim ustanovama i običajima, koji se nalaze kod ruskog naroda i ostalih slovenskih plemena, a sa zapada uzimati samo tehnička znanja i nauku i koristiti se njima u slavjano-srpskom duhu", pisao je Pašić uoči i povodom predstojeće ustavne reforme čiji je rezultat bio Ustav od 1888. Odvratiti Srbiju od vezivanja za Austriju i Nemačku, odnosno Zapad i preusmeriti je prema pravoslavnom Istoku, odnosno Rusiji, za njega je bio cilj kome je trebalo podrediti i samu državnu nezavisnost. Srbija se nije dala "laskavom, vrlo pune nepravde zapadnom kulturom, obmanuti", nastavljao je on. Njoj se "prestavlja buduća veličanstvena slika, kako moćna i gorostasna Rusija prikuplja oko sebe svoje, varvarskom rukom, otrgnute mlađe sestre, kako ih ređa i prima u nežni majčin zagrljaj...", pisao je Pašić, izražavajući želju "da što pre zablista kruna sojunzne sveslavenske imperije na glavi moćnog i pravednog ruskog cara".²⁹

²⁷ V. *Sten. bel.*, 30. III 1911, s. 18.

²⁸ Pismo P. A. Kulakovskom, 1884, u: *Nikola P. Pašić. Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd 1995, s. 157–159.

²⁹ Pismo A. I. Zinovjevu, 1887, *isto*, s. 239–240.

Pašićeva lojalnost Rusiji, lojalnost u kojoj nije bilo distance, u srpskoj političkoj javnosti nakon 1903. godine, predstavljala je ne samo nespornu nego i neosporavanu činjenicu. To se odnosi kako na kulturno-civilizacijsku tako i na spoljno-političku orijentaciju. Pašić je "... jedan od najposlušnijih ministara i prvaka u Srbiji, ruske politike", smatrali su liberali.³⁰ Sličnog uverenja bio je i konzervativni *Nedeljni pregled*. "Borba koju je kralj Milan vodio s radikalima nije u stvari bila borba zbog razlike u unutrašnjoj politici... već borba između kralja Milana i Rusije, kojoj su radikali verno služili".³¹ Socijaldemokrata Triša Kaclerović – čija je stranka, uz jedan, nevelik broj političara različite stranačke pripadnosti, bila jedina koja je u pogledu odnosa prema Rusiji stajala na suprotnom polu – više puta je političke poteze Pašićevih radikala tumačio kao "naređenje stiglo iz Moskve".³² Sami radikali su vrlo otvoreno manifestovali svoju lojalnost Rusiji, između ostalog i time što se, na primer, ruskom caru nisu obraćali kao monarhu strane države, nego su ga oslovljavali sa "Gospodaru"³³. Stoga, njima pomenute ocene, iako izrečene kao kritika, nisu preterano smetale i oni se nisu trudili da ih ospore. Naprotiv, na jednu od takvih optužbi, marta 1914, Miloš Trifunović je odgovorio: "Personifikacija" politike "sporazuma i naslona na bratsku i moćnu slovensku zemlju Rusiju... čitavih decenija od rođenja naše stranke, jeste naš šef i u tom pogledu ime Pašić predstavlja jedan državni program"³⁴, bio je jasan Trifunović. Radikali, uostalom, takvu politiku nisu ni smatrali politikom jednog čoveka, nego politikom koju, kako je objašnjavao Đurić, "vodi Srbija", odnosno ceo narod, koji je sa ruskim vezan "zajedničkom crkvom... zajedničkom slovenskom kućom iz koje smo izašli...".³⁵ Ruski je narod "veliki" zato što "ljubi Boga" i ako još nije odigrao svoju istorijsku misiju to je zato "jer su drugi lukavi, varali pleme slovensko, jer je ovo

³⁰ V. *Sten. bel.*, 1912/1913, 18. VI 1913, s. 694.

³¹ V. Dr Jovan B. Jovanović, "Stranke i parlamentarizam u Srbiji", *Nedeljni pregled*, br.32/1908, s. 519.

³² V. *Sten. bel.*, 1909/1910, s. 1902. V. i *Sten. Bel.*, 1908/1909, s. 323.

³³ Ovaj način obraćanja ruskom caru usvojen je čak i skupštinskoj poslanici povodom rata na Dalekom istoku, 2.II 1904. (V. *Sten. bel.*, 1903/1904, II, s. 1295–1296).

³⁴ V. *Sten. bel.*, 1913/1914, s. 1263.

³⁵ V. *Sten. bel.*, 1910/1911, 29. III 1911, s.21. V. o tome slično i Kosta Stojanović, *ASANU, Slom i Vaskrs Srbije*, 10133, s.235. Da je narod u Srbiji duboko odan Rusiji, nisu sporili ni najžešći kritičari staroradikalske politike. "Za Srbiju je glavno da o njoj lepo misli 'demokratski' Istok. Njoj ne trebaju pohvale 'reakcionarnog' Zapada!", pisao je *Nedeljni pregled* (v. br.2/24.I 1910, s.20).

pleme širokih grudi i poverljivo prema svakome pa i prema neprijatelju" ³⁶, objašnjavao je Đurić onom, malobrojnom delu srpske skupštine koji u to nije verovao.

*
* *

Profilišući se kao stranka "seljačke demokratije", radikali su uspeli da politički artikulišu i pretoče u pravi narodni pokret snažan otpor koji je u seljačkoj Srbiji proizveo proces privredne, kulturne i državne modernizacije započet u drugoj polovini XIX veka. Sa svojim programom, Radikalna stranka je – kako su savremenici ocenjivali – postala "narodno vjeruju", "religiozna dogma", "nova religija... u koju je narod fanatički verovao", isto kao što je "fanatički verovao i u svoje prvosveštenike" (Jovan Žujović).³⁷ Ovakav, nepolitički, iracionalan, takoreći religiozan odnos prema stranci, radikali su udružili sa masovnim upisivanjem u članstvo i stvaranjem vojnički disciplinovane partije. Tako je još osamdesetih godina XIX veka Radikalna stranka organizovala narod u Srbiji, ideju "narodne države" pretvorila u politički program mase i učinila da se primarna i odlučujuća politička artikulacija širih slojeva naroda ostvari na temelju narodnjačko-socijalističkog i u isto vreme, svesrpskog velikodržavnog programa.

20. Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)*

Ako je tačno da je stepen emancipacije žene mera opšte emancipacije jednog društva, onda bi se mirne duše moglo reći da srpsko društvo nije bilo emancipovano u vreme primene Srpskog građanskog zakonika, a to vreme obuhvata čitav jedan vek – od 1844. do 1946. godine. Srpskim građanskim zakonikom učinjena je prema ženskom svetu "očevidna nepravda", bio je mišljenja već prvi komentator ovog zakonika, Dimitrije Matić, 1850.¹ godine. Šezdeset dve godine kasnije, naš poznati civilista, profesor Živojin Perić, sledećim rečima je ocenio sveukupni pravni položaj žene u Srbiji: "Ženskinje je u našem narodu zaseban svet, sa drukčijim dužnostima i položajem nego što su muški".² Ni nakon šesnaest godina posle toga, Perić o privatno-pravnom položaju žena u Srbiji nije mogao reći ništa drugo. "Kroz ceo sistem Građanskoga Zakonika našega sprovedena je misao da je čovek nešto više od žene i da mu se, zato, mora zajamčiti i jedan povlašćeni pravni položaj: čovek je jedna vrsta plemića a žena jedna vrsta sebra", napisao je Perić 1928. godine.³ Isto su pisali i pravnici uoči Drugog svetskog rata: sveukupni sistem srpskog građanskog prava "prožet je idejom da je čovek više biće od žene i da stoga mora da ima jedan povlašćen položaj".⁴ Tek nakon

* Sa dr Marijom Draškić. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 2, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998.

¹ Ovo je Matić napisao u svom delu, *Objašnjenje Građanskog zakonika za Knjažestvo Srbsko*. Navedeno prema S. Jovanović, *Političke i pravne rasprave*. Jovan Hadžić, Beograd 1936, s. 94.

² Ž. Perić, *Zadružno pravo po Građanskom zakoniku Kraljevine Srbije*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", XIII/1912, s. 95.

³ Ž. Perić, *Žena u Srpskom građanskom zakoniku*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", XVI (XXXIII), 1928, str. 8–9.

⁴ A. Božić, *Prikaz privatno pravnog položaja žene u starom i savremenom pravu*, doktorska disertacija, Beograd, 1938, str. 120.

³⁶ V. *Sten. bel.*, 1909/1910, s. 950–951.

³⁷ V. "Srpska radikalna stranka, govor J. M. Žujovića na zboru samostalnih radikala u Jagodini, 10. avgusta 1903", Beograd 1903, s. 9.

Drugog svetskog rata, 1946. godine, kada je Zakonom o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine i za vreme neprijateljske okupacije, ukinut i Srpski građanski zakonik, žena će u privatno-pravnom položaju biti izjednačena s muškarcem.⁵

Kako je nastao Srpski građanski zakonik

Godinu dana pre nego što će Srbiji biti priznat status vazalne države, a njemu titula naslednog kneza, 1829, vođ drugog srpskog ustanka, Miloš Obrenović, inicirao je rad na zakonskom uređenju privatno-pravnih odnosa, koji su u to vreme bili regulisani delimično turskim propisima, a delimično srpskim običajnim pravom. Posao je poverio Dimitriju Davidoviću, svom sekretaru, i Lazaru Teodoroviću, članu Narodnog Suda. Između dve kodifikacije građanskog prava koje su tada mogle biti uzete kao model – francuske iz 1804. i austrijske iz 1811, izabrana je ona prva, što se objašnjava Davidovićevom privrženošću francuskim političkim i pravnim ustanovama, koju će oni izraziti i prilikom pisanja Sretenjskog ustava od 1835. godine.

Kako se u Srbiji nije mogla nabaviti originalna verzija Francuskog građanskog zakonika, to je uzet nemački prevod, koji je, po nalogu kneza Miloša, na srpski jezik preveo učitelj kneževića Milana, Georgije Zaharijades. Početkom 1830, na predlog Vuka Karadžića, koji je i sam učestvovao u prevođenju, osnovana je zakonodavna komisija, koju su pored Vuka, kao predsednika, sačinjavali Sima Sloma, Stefan Radičević i Lazar Zuban, kao sekretar. Komisija je, 1834, sačinila zakonski projekt, koji je većim delom bio samo prevod nemačke verzije Francuskog građanskog zakonika. Međutim, kako je prevod bio loš – Zaharijades ne samo da nije bio pravnik nego nije dobro poznavao ni nemački ni srpski jezik – to je i ceo posao Komisije ispao prilično neuspeo.⁶ "I danas još pamti se anegdota

⁵ Predratnim pravnim propisima Zakon je oduzeo pravnu snagu za budućnost, tj. za period posle 6. aprila 1941. godine, ali nije dirao u njihovo svojstvo izvora prava za vreme do tog datuma.

⁶Tako O. Stanković, V. Vodinić, *Uvod u građansko pravo*, Beograd, 1995, s. 30. Ipak, treba imati na umu da oskudni materijal kojim se danas raspolaže o nastajanju Građanskog zakonika, kao i činjenica da prvobitni tekst nije sačuvan u celini, ne dozvoljavaju donošenje konačnog suda o kvalitetu prethodnih radova sa stanovišta moderne pravne nauke. (V. M. Orlić, *Pravna vrednost Srpskog građanskog zakonika*, "Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844–1994)", Beograd, 1996, s. 374).

da su ti zakonopisci naši mislili da 'servituti' znače 'ropstvo', a 'hipoteka', 'apoteku'" – piše Slobodan Jovanović.⁷

Ni ovom projektu, ni francuskoj kodifikaciji, nije bilo suđeno da postanu temelj srpskog građanskog zakonika. Kada mu je, 1834, "zakonopravitelna komisija" podnela predlog, knez Miloš ga je odbacio kao tako rđav, kao da su ga pisali ljudi "pijani ili sasvim ludi".⁸ Iste godine, on je komisiji preporučio da sa svojim delom uporedi austrijske građanske zakone, koji su, prema njegovom saznanju, kraći i razgovetniji. Odlučujući uticaj na ovakvu odluku verovatno nije imala toliko sadržina projekta, koliko austrijska diplomatija, koja je, težeći da spreči francuski, a ojača austrijski uticaj u Srbiji, izvršila odgovarajući pritisak na srpskog kneza.⁹ U svakom slučaju, dalji posao na izradi srpske kodifikacije preusmeren je od francuskog ka austrijskom modelu.

Na poziv kneza Miloša, 1837. godine, iz Austrije u Srbiju, sa zadatkom da pregledaju i daju svoje mišljenje o radu "zakonopravitelne komisije", došli Jovan Hadžić i Vasilije Lazarević. Hadžić je bio doktor prava i novosadski senator, a Lazarević, gradonačelnik Zemuna. U svom izveštaju, ova dvojica su konstatovala da je Srbija suviše nerazvijena da bi se mogla upravljati prema francuskom zakonodavstvu, odnosno prema zakonodavstvu bilo koje razvijene države. U Srbiji vladaju sasvim drukčije kulturne i političke prilike, navike, običaji i sklonosti i srpski zakoni bi trebalo prema tim prilikama da se upravljaju – rezonovali su Hadžić i Lazarević. Miloš se složio s takvim stavom i stavio ovoj dvojici u zadatak da započnu izradu građanskog i krivičnog zakona, poveravajući onaj prvi Jovanu Hadžiću. Kako je, međutim, Hadžić ubrzo morao pristupiti pisanju novog ustava – Ustava od 1838, to je rad na građanskom zakoniku obustavljen. Hadžić mu se vratio tek 1840, kada je Miloševa prva vlada već bila okončana, a u Srbiji uspostavljen ustavobraniteljski režim. Nakon dve godine, on je svršio svoj posao i podneo projekt Državnom savetu.

Iako se, savetujući knezu Milošu odbacivanje projekta "zakonopravitelne komisije" zalagao za jedan zakonik koji bi bio izraz srpskih prilika i običaja, Jovan Hadžić je sam sačinio projekt koji je, najvećim delom, bio samo skraćeni prevod Austrijskog građanskog zakonika. Već u svom izve-

⁷ S. Jovanović, n. d., s. 82–83.

⁸ *Isto*, s. 83.

⁹ Opširnije o nastojanju Austrije da se spreči srpska kodifikacija građanskog prava po ugledu na francusko pravo, videti M. Konstantinović, *Jugoslavenski građanski zakonik (Austrijski ili Crnogorski zakonik?)*, "Anali Pravnog fakulteta u Beogradu", br. 3–4/1982, s. 385. V. i S. Jovanović, n. d., s. 83–84, 87–88.

štaju knezu Milošu, u kome je načelno kritikovao rad "zakonopravitelne komisije" zbog neuvažavanja pravnih običaja, Hadžić je, istovremeno, izrazio svoje odlučno neprihvatanje ključnih privatnopravnih načela koja su određivala srpsko običajno pravo – kolektivni karakter vlasništva nad zemljom i pravilo da u nasleđivanju muška deca isključuju žensku. Izgleda da su sastavljači prvobitnog predloga građanskog zakonika, članovi "zakonopravitelne komisije", upravo ove pravne običaje bili uvažili i svoj projekat, u odnosu na francuski građanski zakonik, samo u tome bili izmenili. Hadžić je, međutim, ove običaje odbacio kao nesaglasne "sa opštim osnovopolozenijima". Odgovarajući na Hadžićev izveštaj, knez Miloš se složio da se odbaci Francuski građanski zakonik kao neodgovarajući stepenu prosvetenosti naroda u Srbiji, ali je, istovremeno, skrenuo pažnju da je protivan tome da se zakonom menjaju običaji o kojima je Hadžić govorio. Čak je sproveo neku vrstu ankete koja je pokazala duboku ukorenjenost tih običaja u narodu.¹⁰ Na Hadžića, odgojenog u tradiciji rimskog privatnog prava, ovo, međutim, nije ostavilo poseban utisak; on je ostao dosledan svom uverenju da su takvi običaji neprihvatljivi sa stanovišta "obštih osnovopolozenija". I, kada se, 1840, vratio radu na građanskom zakoniku, on je propisao jednakost ženske i muške dece u zakonskom nasleđivanju, isto kao što je ukinuo i kolektivni karakter zadružne svojine, iako ovo poslednje ne eksplicitno, pa ni dovoljno dosledno. Naravno, ovo ne znači da je Hadžić i inače stajao na stanovištu jednakog privatno-pravnog položaja žene i muškarca. Naprotiv, njegov nacrt, u celini je prožet idejom o inferiornom položaju žene, ali neravnopravnost ženske dece u zakonskom nasleđivanju nije bila poznata građanskim zakonicima i Hadžić je, dosledan onovremenim evropskim pravnim načelima, nije mogao prihvatiti.

Međutim, poslednja reč u pitanju položaja ženske dece u naslednom pravu nije pripala Hadžiću, zakonopiscu, nego ustavobraniteljskoj vladi. Skupština sazvana 1843. radi izbora novog kneza, Aleksandra Karađorđevića, stala je stanovište da u naslednom pravu treba zadržati postojeće običaje. Savet je, međutim, bio drukčijeg mišljenja, pa je, smatrajući da je potpuno isključenje ženske dece iz nasleđa nepravično, rešio da im se zakonom prizna makar pravo na manji deo zaostavštine nego što bi bio onaj koji bi pripao muškoj deci. Međutim, u strahu od nezadovoljstva širih razmera, ubrzo je odstupio od svog prvobitnog stava i doneo odluku, krajem 1843, da se Hadžićev projekt građanskog zakonika ne može prihvatiti dok se u njemu ne izmene propisi o zakonskom naslednom redu u skladu sa

¹⁰ S. Jovanović, n. d., s. 86.

zahtevima Narodne skupštine. Tako je, najverovatnije u samom Savetu, došlo do nove redakcije članova 396. i 397, kojom su ženska deca isključena iz nasleđa ukoliko ima žive muške dece ili njihovih muških potomaka.¹¹ Tako izmenjen, Hadžićev projekt je obnarodovan 11. marta 1844. Posao započet pod vladavinom Miloša Obrenovića priveden je kraju pod vladavinom Aleksandra Karađorđevića i Srbija se svrstala u red malobrojnih zemalja koje su u to vreme imale građanski zakonik.

Odmah nakon donošenja, Zakonik je bio izložen kritici upravo zbog načina na koji je rešio pitanje zakonskog naslednog reda, i to ne samo od strane pojedinaca, nego i od strane samog ustavobraniteljskog režima. Samo dve godine nakon izdavanja Zakonika, Savet je imenovao komisiju koje je trebalo da revidira propise o nasleđivanju, a komisija je jednodušno zaključila da se i ženskoj deci mora priznati pravo na zakonski nasledni deo, iako manji od dela koji bi pripadao muškoj deci.¹²

Međutim, u pokušaju reforme zakonskog nasleđivanja propisanog Srpskim građanskim zakonom, ovde se stalo. Ako je početkom četrdesetih godina XIX veka, u vreme snažnog poleta modernizatorskih ideja, u opštem nastojanju ustavobraniteljskog režima da se Srbija što pre uredi po ugledu na prosvetene države toga doba, Državni savet, kao zakonodavno telo, još i bio spreman da se distancira od pravnih običaja u pogledu položaja žene, to neće biti u stanju da učini nijedan naredni srpski zakonodavac, sve do kraja postojanja samostalne srpske države. U nekoliko navrata pristupiće se izmenama i dopunama Srpskog građanskog zakonika – 1859, 1864, 1868, 1872, 1911 – ali u ono što je u Zakonik bilo uneto iz srpskog običajnog prava, a to je na prvom mestu načelo neravnopravnosti žene u odnosu na muškarca, neće se dirati. Sa manjim izmenama, Srpski građanski zakonik nastaviće da važi još čitavih sto godina.

*U čemu se ogledala potčinjenost žene muškarcu
po Srpskom građanskom zakoniku*

Građansko-pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku u celini je bio inferioran, u svim oblastima, s napomenom, prvo, da je neravnopravnost bila najdrastičnija u naslednom pravu i, drugo, da je ona bila veća kod udatih žena, nego kod neudatih, udovica ili razvedenih žena.

¹¹ Isto, s. 91.

¹² Isto, s. 93–94.

Poslovna sposobnost žene

Normirajući poslovnu sposobnost odnosno sposobnost pojedinaca da sopstvenim izjavama bolje zaključuju pravne poslove, srpski zakonodavac je bitno odstupio od svog izvornika, Austrijskog građanskog zakonika. Dok ovaj drugi u tom pogledu ne poznaje nikakve razlike između muškarca i žene, dotle je Srpski građanski zakonik načelo ravnopravnosti usvojio samo za žene van braka¹³, ali ne i za udate žene.

Činom zaključenja braka, žena gubi opštu poslovnu sposobnost i izjednačava se sa maloletnikom. U ovom pogledu, srpski zakonodavac je udatu ženu stavio u istu kategoriju u kojoj su se nalazili "uma lišeni, raspikuće sudom proglašene, propalice i prezaduženici kojih je imanje pod stecište potpalo".¹⁴

Budući da nije bio dovoljno precizan, ovaj propis je izazivao nedoumicu o tome kojoj kategoriji maloletnika se upodobljava udata žena: da li maloletniku mlađem od 7 godina, koji je potpuno poslovno nesposoban, ili maloletniku starijem od 7 godina, koji je uživao delimičnu poslovnu sposobnost? U literaturi je preovladao stav da udata žena, ako je punoletna i duševno zdrava, sama zaključuje svoje pravne poslove, ali je za punovažnost tih pravnih poslova potrebno da ih odobri njen muž.¹⁵ U tom pogledu, dakle, ograničenje poslovne sposobnosti udate žene bilo je još veće nego ograničenje poslovne sposobnosti starijih maloletnika. Naime, maloletnik koji je navršio 7 godina života mogao je sam, bez učešća svojih zakonskih zastupnika, zaključivati one pravne poslove koji mu samo koriste, koji ga ni

¹³ Profesor Laza Marković smatrao je da i osuda na odvojen život, do koje je dolazilo u slučaju da se razvod braka tražio zbog toga što je dalji zajednički život supružnika nemoguć, ima isti učinak na poslovnu sposobnost žene kao i razvod braka – vraćaja joj poslovnu sposobnost izgubljenu zaključenjem braka. Videti opširnije L. Marković, *Građansko pravo II – Pородično pravo*, Beograd, 1920, s. 120.

¹⁴ Posebno pada u oči – kako je primetio Ž. Perić – to što zakonodavac čak nije našao za potrebno da poslovnoj nesposobnosti žene posveti poseban paragraf, nego je sva navedena lica obuhvatio jednim istim paragrafom (par. 920), stavljajući tako udatu ženu "u isti red sa umobolnicima, rasipnicima, propalicama...", iako poslovna nesposobnost žene ima sasvim drukčije poreklo od onog što ga ima poslovna nesposobnost ostalih lica. (V. Ž. Perić, *Žena u Srpskom građanskom zakoniku*, s. 14–15).

¹⁵ Tako B. Eisner, *Privatno-pravni položaj žene po današnjem pravu Jugoslavije i njegovo uređenje u jedinstvenom Građanskom zakoniku za Jugoslaviju*, "Spomenica Mauroviću", knjiga I, Beograd, 1934, s. 357, L. Marković, n. d., s. 115, M. Pavlović, *Položaj žena po Srpskom građanskom zakoniku*, "Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844–1994)", Beograd, 1996, s. 207.

na šta ne obavezuju, dok udata žena ni takav pravni posao nije mogla sklapati bez saglasnosti svoga muža. Tako, ona bez muževljeve saglasnosti čak nije mogla primiti ni poklon.¹⁶ Slično je ograničenje važno i za neke posebne poslovne sposobnosti. Tako, na primer, žena nije mogla biti svedok testamenta, osim u slučajevima osobite nužde (kakvi su, recimo, boravak na brodu kome preti potapanje ili na mestu na kome vlada kuga ili neka druga zarazna bolest),¹⁷ niti je imala sposobnost da bude staralac.¹⁸ Ovo poslednje, doduše, samo do 1921, kada je Uredbom o ubrzanju rada kod sudova (čl. 43), propisano da i žene mogu biti staraoci jednako kao i muškarci, sa jednim ograničenjem, da udata žena mora za to imati odobrenje muža.

Bez saglasnosti muža, udata žena je imala pravo da preduzme samo nekoliko pravnih poslova: da sačini testament ili ugovor o nasleđivanju,¹⁹ da vrši očinsku vlast umesto muža koji je lišen poslovne sposobnosti, da odgovara za naknadu štete iz delikta i da vodi spor sa mužem u pogledu nekog svog ličnog ili imovinskog prava. U pravnoj književnosti bilo je, napokon, priznato i pravo žene da za muža i u njegovo ime zaključuje sve one pravne poslove koji su neophodni radi podmirenja tekućih potreba porodične zajednice, a koji odgovaraju društvenom položaju njenog muža i opštim prilikama u kojima supruzi žive.²⁰

¹⁶ Uporediti par. 533. i par. 920. Srpskog građanskog zakonika. Da je ideja o zaštiti žene zbog njenog neiskustva bila glavni motiv za ograničenje njene poslovne sposobnosti, onda bi se par. 920. mogao tumačiti tako da je udata žena potpuno izjednačena sa maloletnicima od 7–21. godine, te bi i ona imala pravo da zaključuje dobročine pravne poslove. Međutim, motiv ograničenja poslovne sposobnosti udate žene bio je nesumnjivo i moralne prirode, budući da je muž – kako se govorilo – "i te kako zainteresovan da zna od koga mu žena prima poklone". (Perić, Ž., *Žena u Srpskom građanskom zakoniku*, str. 13).

¹⁷ Videti par. 446. Srpskog građanskog zakonika. Doduše, ovaj propis izgubio je u jednom trenutku praktičnu važnost, budući da su Zakonom od 24. maja 1911. godine ukinuti usmeni i alografski testament, osim u spomenutim slučajevima osobite nužde, za koje je sposobnost žene da bude svedok testamenta ostala neumanjena. Videti opširnije B. Eisner, n. d., s. 356.

¹⁸ Videti čl. 21. Zakona o starateljstvu od 25. oktobra 1872. godine, kojim su zamenjeni par. 156–181. Srpskog građanskog zakonika i koji je određivao da je žena, osim ako je majka, nesposobna da bude staralac.

¹⁹ Videti par. 427. i par. 428. Srpskog građanskog zakonika. Razlog za ovo odstupanje leži u tome što testament i ugovor o nasleđivanju proizvode dejstvo posle smrti žene, kada nema više ni braka ni muževljeve vlasti. Tako i L. Marković, n. d., s. 116.

²⁰ To bi, recimo, bili svi poslovi koji se odnose na nabavku namirnica, odela, kućnih stvari, prijem i otpuštanje posluge itd. Doduše, Srpski građanski zakonik o ovom pravu žene nije imao izričitih odredbi, ali su se pravni pisci i komentatori jednodušno izjašnjavali za njegovo priznavanje, budući da je ono bilo dobro poznato mnogim stranim pravima (na primer, tzv. *Schusselgewalt* nemačkog prava). Mišljenja su bila podeljena jedino u pogledu

Izjednačavanje udate žene sa maloletnicima u pogledu poslovne (ne)spособnosti značilo je još i to da sve što ona pribavlja, pribavlja svome mužu, isto kao što maloletnik pribavlja svojim roditeljima. To je u praksi dovodilo do apsurdnih situacija. Na primer, ako žena ne bi bila naslednica umrloga muža – što bi bio slučaj uvek onda kada je muž kao naslednicu nije odredio testamentom – onda bi sva zaostavština muževljeva pripala njegovim srođnicima, možda i vrlo dalekim, bez obzira na to koliki je bio udeo ženin u sticanju muževljeve imovine.²¹

Konačno, treba primetiti i to da poslovna nesposobnost udate žene podrazumeva i njenu nesposobnost da bez saglasnosti muža obavlja bilo kakvu službu. Time je, posredno, udata žena bila ograničena i u javnom pravu. Ona ne samo da nije mogla sticati ili raspolagati imovinom, nego bez muževljeve saglasnosti čak nije mogla biti, na primer, učiteljica, službenica, radnica, umetnica i sl.²²

Poslovna nesposobnost udate žene u Srbiji proisticala je iz osnovnog načela bračnog prava – potčinjenosti žene muževljevoj vlasti, o kojoj će niže biti reči. Ovde ćemo samo skrenuti pažnju da je ideja o dominaciji muža nad ženom obeležavala porodično pravo većine evropskih država u razdoblju do Drugog svetskog rata. Međutim, ona je, najčešće, imala pretežno etički, a daleko manje formalno-pravni karakter. U svakom slučaju, ta dominacija se, po pravilu, nije iskazivala kao muževljeva vlast nad ženom u smislu da je udatu ženu lišavala poslovne sposobnosti.²³

Takvu vrstu, više moralne nego pravne, dominacije muža nad ženom poznavalo je i privatno pravo ostalih jugoslovenskih zemalja, odnosno osta-

pravne prirode ovlašćenja koje je ženi priznavano na osnovu par. 109. Srpskog građanskog zakonika, a koji govori o obavezi muža da se stara o kući. Prema jednom shvatanju, u poslovima iz domaćeg kruga žena dela u svoje ime, a na osnovu prećutnog odobrenja svog muža, a prema drugom stanovištu, žena se pojavljuje kao zakonski zastupnik muža, te on za obaveze iz poslova ove vrste neposredno odgovara. Videti opširnije L. Marković, n. d., s. 125, B. Eisner, n. d., s. 358.

²¹ Ž. Perić, *Žena u Srpskom građanskom zakoniku*, s. 18.

²² J. Peritch et M. Bartos, *La condition de la femme en Yougoslavie*, Paris 1938, s. 690.

²³ Zanimljivo je primetiti da u pogledu poslovne sposobnosti udate žene između Srpskog i Francuskog građanskog zakonika nije bilo većih razlika, s tim što je francuski zakonodavac već od 1907. godine krenuo u pravcu izjednačenja. (V. o tome D. Arandelović, *Reforma poslovne sposobnosti udate žene po francuskom i našem građanskom zakoniku*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", XXVIII (XLV)/1934. V. i Ž. Perić, *Žena u srpskom građanskom zakoniku*, s. 19). Od evropskih zemalja, u međuratnom razdoblju, sličan položaj žene u pogledu poslovne sposobnosti postojao je u Belgiji i Portugaliji. (D. Arandelović, n. d., s. 90).

lih pravnih područja u međuratnoj Jugoslaviji – Hrvatskoj i Slavoniji, Sloveniji i Dalmaciji, Vojvodini, BiH i Crnoj Gori. Karakterističan primer je šerijatsko pravo. Ono propisuje da žena mora slušati muža, ali kao sankciju za nepokoravanje predviđa razvod braka. Poslovna sposobnost udate žene, međutim, ni po šerijatskom pravu nije ograničena. U Kraljevini SHS, potonjoj Jugoslaviji, jedino je prema Srpskom građanskom zakoniku, koji je važio na teritoriji Srbije u njenim predratnim granicama – dakle i u Makedoniji – dominantan položaj muža u braku uključivao i njegovu vlast nad ženom u smislu njenog lišenja poslovne sposobnosti. Treba dodati još i to da u Crnoj Gori, u kojoj je veliki deo privatnog prava bio nekodifikovan, o tome nije bilo nijedne eksplicitne odredbe, ali da je crnogorsko običajno pravo takođe poznavalo vlast muža nad ženom.²⁴ Na svim ostalim područjima, u pogledu poslovne sposobnosti nije bilo razlika između žene i muškarca.

Pravni položaj žene u bračnom i porodičnom pravu

Osnovna karakteristika bračnog prava u Srpskom građanskom zakoniku jeste neravnopravnost žene i njena potčinjenost muževljevoj vlasti.²⁵ "Supruga pak dužna je muža svoga slušati, naredbe njegove nabljudavati, za njim ići i gde on za dobro nađe, s njime onde živeti; njemu po silama svojim u otpravljanju domaćih poslova, u pribavljanju, a naročito čuvanju imanja pripomagati, i kućevni red i čistoću nabljudavati, i naročito decu namirivati, u čistoti i blagonaraviju sadržavati i čuvati", propisuje paragraf 110. Srpskog građanskog zakonika.

Dominantan položaj muškarca zagaranovan je i u roditeljskom pravu. Na prvi pogled, Srpski građanski zakonik, izjednačava majku i oca u pogledu njihove roditeljske vlasti prema zajedničkoj bračnoj deci.²⁶ Među-

²⁴ J. Peritch i M. Bartos, n. d., s. 697.

²⁵ Kao i u pogledu poslovne sposobnosti, tako i u pogledu muževljeve vlasti nad ženom, postoji sličnost Srpskog sa Francuskim građanskim zakonikom, s napomenom, već navedenom, da je reforma francuskog zakonodavstva na načelu ravnopravnosti žene u privatnom pravu započeta već početkom veka. (Kao nap. 23).

²⁶ "Roditelji, pod kojima se podrazumeva otac i mati, bili oni inokosni ili zadružni, dužni su svojoj deci biti i hranitelji. Oni treba da se staraju za njihov život i njihovo zdravlje, da ih hrane i odevaju, da im telo snaže i podižu, vaspitavaju i duševne sposobnosti razvijaju, u zakonu božijem obučavaju i naukom srce i dušu oblagorođavaju, i u poleznom trudu pridržavaju, i tako za srećni život pripravljavaju, i osnov blagostanju njihovom polože" (par. 115. Srpskog građanskog zakonika). Na sličan način, o roditeljima kao ravnopravnim subjektima roditeljske vlasti, govore i par. 117–118. i par. 120–123. Srpskog građanskog zakonika.

tim, detaljnim pregledom odgovarajućih zakonskih normi postaje jasno da roditeljska vlast ipak nije ravnopravno podeljena između oca i majke. Štaviše, prema posebnim propisima o starateljstvu,²⁷ maloletnoj deci koja se ne nalaze pod očinskom vlašću mora se postaviti staralac, iz čega nedvosmisleno proizlazi da se pravno samo otac smatra nosiocem roditeljske vlasti. Majka, pak, iako se faktički pojavljuje u mnogim odnosima prema bračnoj deci uz oca i pored oca, u tome ima inferioran, a ne samostalan položaj. Kada očinska vlast prestane, deca ne dolaze automatski po vlast majke, nego im se ona jedino može postaviti za staraoca.

Takođe, u slučaju razvoda ili odvojenog života, muška deca iznad četvrte, a ženska iznad sedme godine starosti uvek pripadaju ocu, a ne majci.²⁸

Nasuprot tome, roditeljsku vlast prema vanbračnom detetu ima samo majka, dok otac može dobiti pravo na vršenje očinske vlasti jedino ako dete naknadno stekne bračni status pozakonjenjem,²⁹ ili otac zajedno sa majkom preuzme obavezu da bude i hranilac deteta.³⁰ Ovde treba dodati i to da je po Srpskom građanskom zakoniku utvrđivanje očinstva bilo zabranjeno, osim u slučaju odvođenja, odnosno silovanja. Izvorno, srpski Zakonik je, kao i austrijski, dozvoljavao istraživanje vanbračnog očinstva, ali ga je 1868. godine ukinuo, s obrazloženjem da je postupak utvrđivanja protiv javnom moralu.³¹

Pravni položaj žene u naslednom pravu

Diskriminacija ženskih lica u naslednom pravu sprovedena je sistematski i potpuno i zato svakako predstavlja najbolju ilustraciju za tvrdnju o neravnopravnom položaju žene u Srpskom građanskom zakoniku.

²⁷ V. čl. 11. Zakona o starateljstvu.

²⁸ V. par. 118. Srpskog građanskog zakonika.

²⁹ V. par. 135. Srpskog građanskog zakonika. Videti i G. Kovaček-Stanić, *Roditeljsko pravo u Srpskom građanskom zakoniku*, "Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844–1994)", Niš, 1995, s. 128.

³⁰ V. par. 132. Srpskog građanskog zakonika.

³¹ V. par. 188. i 189. Ova se izmena u stručnoj literaturi pripisuje uticaju francuskog prava. (V. B. Blagojević, *Uticaj Francuskog građanskog zakonika na Srbijanski građanski zakonik*, "Pravna misao", VI/1940, s. 79–83. Međutim, treba dodati da je u Francuskoj 1912. godine zakonom ukinuta zabrana istraživanja očinstva. (Ž. Perić, *Žena u Srpskom građanskom zakoniku*, s. 10).

Zakonski naslednici umrlog u okviru prvog naslednog reda su samo njegovi muški potomci,³² dok ženskoj deci u ovom slučaju pripada samo "uživanje, izdržavanje, snabdevanje i pristojno udumljenje po postojećem običaju".³³ Kao zakonske naslednice, drugim rečima, mogu se pojaviti ćerke ostavioca i drugo žensko potomstvo samo ako nema sinova, odnosno njihovih muških potomaka.³⁴ Ovakav odnos prema ženama kao mogućim zakonskim naslednicama zakonodavac je preslikao i na ostale nasledne redove. Tako, otac i braća ostaviočeva isključuju iz nasledstva majku i sestre; deda i stričevi po ocu dolaze ispred baba i tetki po ocu, a svi oni zajedno ispred istih srodnika po majci; pradedu po ocu i njegovi potomci nasleđuju pre svih ostalih ženskih srodnika i srodnika po ženskoj lozi, i tako redom, sve dok ima koga od živih predaka ostavioca.³⁵

Što se preživelog bračnog druga ostavioca tiče, on postaje zakonski naslednik tek onda, kada umrli nije ostavio nikoga od potomaka ili predaka po očevoj ili majčinoj lozi. U ovom pogledu, muž i žena su izjednačeni.³⁶ Međutim, izjednačenost muža i žene u pravu uzajamnog nasleđivanja ni u kom slučaju ne ublažava inferioran položaj žene u zakonskom nasleđivanju u odnosu na muškarca. Imajući, naime, u vidu sveukupni privatno-pravni položaj žene, a posebno one koja je u braku, ne može biti spora o tome da je isključenje iz nasleđa imovine umrlog bračnog druga po pravilu daleko teže

³² "Deca muška umrloga i njihovi muški potomci dobijaju prvi nasledstvo; oni isključuju sestre, oca i mater i sve pretke njihove i njihovo potomstvo ili pobočne srodnike" (par. 396. Srpskog građanskog zakonika).

³³ Videti par. 397. *in fine* Srpskog građanskog zakonika. Međutim, pravna priroda ovog prava je sporna u pravnoj teoriji. Dok jedan broj autora pravo na uživanje, izdržavanje, snabdevanje i pristojno udumljenje smatra obligacionim pravom, drugi pisci ga kvalifikuju kao stvarno pravo. Za prvo shvatanje videti D. Danić, *Intestatsko nasledno pravo*, Beograd, 1933, s. 29, A. Đorđević, *Nasledno pravo*, Beograd, 1910, s. 74, L. Marković, *Nasledno pravo*, Beograd, 1930, s. 113. Za drugo shvatanje videti D. Arandelović, M. Begović, *Nasledno pravo*, Beograd, 1940, s. 31.

Pojam "uživanja", "izdržavanja" i "pristojnog udumljenja", inače, određivan je prema imovinskim prilikama nasledne mase i ličnim potrebama ženske dece. Drugim rečima, što je zaostavština bogatija, kćeri imaju pravo na obilnije i bogatije izdržavanje i opremanje za brak. Videti opširnije L. Marković, n. d., s. 113–115.

³⁴ V. par. 400. Srpskog građanskog zakonika.

³⁵ V. par. 401–407. Srpskog građanskog zakonika.

³⁶ Videti par. 408. st. 2. Srpskog građanskog zakonika. Jedina je razlika između muškarca i žene u tome što kada udovica iza svoje smrti ne ostavi srodnike ni iz šestog kolena ženske loze, onda njenu imovinu nasleđuju srodnici umrlog muža, dok u obrnutom slučaju, kada je u pitanju udovac koji umire bez takvih srodnika, imovinu nasleđuju ne ženini srodnici, nego država (par. 416. i 530). (V. Ž. Perić, *Žena u Srpskom građanskom zakoniku*, s. 20–21).

pogađalo ženu nego muža. Imajući upravo to u vidu, udovici je dato jedno naročito pravo uživanja muževljeve zaostavštine, poznato pod imenom "udovički užitak".³⁷ Pravo udovičkog užitka zakonodavac daje svakoj udovici, bez obzira na njene imovinske prilike, ali obim vršenja ovog prava zavisi od toga sa kojim naslednicima ostavioca žena ostvaruje ovo pravo. Tako, ako njenog muža nasleduju njegova deca, muška ili ženska, njegovi roditelji ili braća i sestre, udovica deli sa njima radi uživanja muževljevu zaostavštinu na jednake delove, a ako nema ovih naslednika, već se pojavljuju kao zakonski naslednici srodnici daljeg stepena srodstva, udovica dobija uživanje cele zaostavštine.³⁸ Međutim, treba primetiti da se uživanje zaostavštine i nasleđivanje bitno razlikuju po svojim pravnim posledicama. "Udovički užitak", doduše, prema mišljenju koje je preovladavalo, imao je stvarnopravni karakter, ali nije, kao nasleđe, donosio i pravo vlasništva. Po svojoj pravnoj prirodi, ovo je pravo, naime, bilo lična službenost na muževljevoj zaostavštini³⁹, što znači da je žena bila lišena prava raspolaganja, kao i da se njeno pravo uživanja gasilo kako u slučaju smrti, tako i u slučaju da se ona preuda.

Propisi o položaju žene u naslednom pravu predstavljaju najdrastičnija ograničenja privatnih prava žena u korist muškaraca u Srpskom građanskom zakoniku i, istovremeno, njegovo najznačajnije odstupanje od izvornika, Austrijskog građanskog zakonika. I ovde, kao i u pogledu poslovne sposobnosti, žene s područja na kome je važio Srpski građanski zakonik bile su u daleko inferiornijem položaju nego žene s ostalih jugoslovenskih pravnih područja. Sličnost je postojala još samo sa ženom u Crnoj Gori, gde je nasledno pravo bilo samo delimično regulisano zakonom (Zakonik Kneza Danila I od 1855), a pretežno običajnim pravom. Razlika je bila u tome što u Crnoj Gori braća nisu isključivala sestru iz nasleđa ukoliko je ona imala fizičku manu koja je davala mesta opravdanoj pretpostavci da se zbog nje neće moći udati.⁴⁰ Ni po šerijatskom pravu, po kome se nasleđivalo u BiH, ženska deca nisu bila izjednačena sa muškom, ali nisu bila ni isključena iz nasleđa kao u Srbiji, nego su dobijala dva puta manji deo zaostavštine od onog koji su dobijala muška deca. U ostalim,

³⁷ V. par. 413. Srpskog građanskog zakonika. Ovde je zanimljivo primetiti da francusko pravo, koje takođe isključuje preživelog bračnog druga iz nasleđa umrlog supružnika, predviđa i "muževljev užitak". (Z. Perić, *Žena u Srpskom građanskom zakoniku*, s. 23).

³⁸ V. par. 414–415. Srpskog građanskog zakonika.

³⁹ V. opširnije L. Marković, n. d., s. 113–115, B. Eisner, n. d., s. 362.

⁴⁰ J. Peritch et M. Bartos, *La condition de la femme en Yougoslavie*, s. 695.

pak, pravnim područjima, između sinova i kćeri nije bilo nikakvih razlika u zakonskom nasleđivanju.

Pravni položaj žene u zadrugi

U vreme nastanka Srpskog građanskog zakonika zadruga je, kao još uvek dominantan oblik porodice, predstavljala temelj celokupne društvene organizacije u Srbiji. Njenu suštinu određivao je, prvo, zajednički život i rad većeg broja srodnika, dakle, šire porodice i, drugo, kolektivni karakter svojine nad imovinom zadruga. Svojina nad zadružnim dobrima, bar onima koja su, kao nasleđena, obuhvaćena pojmom baštine ili "stožera", nije bila svojina članova zadruga, nego porodice kao apstrakcije – svih njenih bivših, sadašnjih i budućih članova, tako da je jedna generacija, po pravilu, mogla ta dobra samo uživati, ali ne i njima raspolagati. Još manje su mogli zadružnom imovinom raspolagati njeni članovi, s obzirom da udeo pojedinih zadrugara nije ni bio određen. Ovakav tip porodične zajednice poznavali su u XIX i XX veku samo Južni Sloveni i to ne svi – među njima, naime, Srbi, Hrvati, Crnogorci i Bugari.⁴¹ Takođe, sličnosti sa takvom zadrugom imao je ruski "mir".

Međutim, zadruga u srpskom običajnom pravu i zadruga u Srpskom građanskom zakoniku nije ista ustanova. Preuzimajući je iz običajnog prava Hadžić je, naime, bitno izmenio njen karakter.

Prema Srpskom građanskom zakoniku, zadruga je zajednica dobara između dva ili više lica vezanih krvnim ili građanskim srodstvom. Da bi se takva zajednica smatrala zadrugom, neophodno je da srodnici žive zajedno, ako ne pod istim krovom, onda u istom dvorištu; oni "ustaju u isto vreme, jedu zajedno za istim stolom, ležu u isto vreme... rečju, žive životom sličnim onom u kasarni".⁴² Međutim, ako je u pogledu zajednice života i rada Srpski građanski zakonik ostao veran običajnom pravu, u pogledu zajednice dobara, kao drugog bitnog elementa zadruga, zakonodavac je postupio sasvim drukčije, izmenivši samu suštinu te zajednice.

⁴¹ Za razliku od Srba, Hrvata i Slovenaca, Bugari nisu zadrugu uredili zakonom. Ona je postojala u običajnom pravu, ali je zakonodavac odbijao da je prizna. (V. Stefan Bobčev, *Zakonodavno uređenje porodičnih zadruga u Bugarskoj*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", I/1906, s. 276).

⁴² J. Peritch, *Des Communautés de Familles (zadrougas) en droit serbe*, Paris 1911, s. 1, 6.

Prvo, on je članovima zadruge dao puno pravo raspolaganja celokupnom zadružnom imovinom: saglasnošću svih punoletnih članova zadruge, ova se može i u celini otuđiti, čime je izričito doveden u pitanje i onaj nasleđeni deo imovine, obuhvaćen pojmom baština ili "stožer".⁴³ Drugo i još značajnije, zakonodavac je kolektivnu svojину zadruge pretvorio susvojину, dakle zajedničku svojinu članova zadruge, u kojoj je tačno određen udeo svakog njenog člana. Drugim rečima, kolektivnu svojinu zadruge, on je pretvorio u individualnu svojinu pojedinih zadrugara. On je, naime, dopustio da svaki zadrugar može svoj deo otuđiti, zadužiti, kao i za slučaj smrti njime raspolagati. Konačno, on je propisao da se zadruga može deliti, odnosno da svaki član zadruge iz nje može kad god želi svojom voljom izaći.⁴⁴ Zakonodavac je, doduše, propisao i to da je za svaki akt raspolaganja zadružnom imovinom potrebna saglasnost svih zadrugara⁴⁵, ali je napred navedenim odredbama takvo pravilo poništio. "Ako hoćemo tačno da kažemo", objašnjava Ž. Perić, zakonodavac se "kolebao" između kolektivističkog principa koji je dominirao srpskim običajnim pravom i individualističkog, kojim je bio prožet Austrijski građanski zakonik, čijom je recepcijom taj, individualistički princip trebalo uneti i u srpsko pravo.⁴⁶

Ovu dilemu srpski zakonodavac nije rešio do kraja. Kolektivnu svojinu je nesumnjivo ukinuo i time oslabio ustanovu zadruge, ali je drugim propisima koji se na nju odnose podržavao zadrugu, a time i kolektivistički princip na kome je ona izvorno počivala. Ovo naročito važi za propise o položaju žene u zdruzi, koji su, inače, dodatno uvećavali inferiornost njenog privatno-pravnog položaja.

Po Srpskom građanskom zakoniku žena, iako živi u zdruzi, nije smatrana njenim članom. Bez svojstva zadrugara, ona nije mogla imati ni udeo u združnoj imovini. Takođe, ona je u potpunosti bila lišena prava na zakonsko nasleđivanje umrlih zadrugara. Kako je, naime, pravo zakonskog nasleđivanja u zdruzi mogao imati samo njen član, to je žena, lišena svojstva zadrugara, bila lišena i prava da bude zakonski naslednik zadružne imovine. Stoga je i najudaljeniji muški srodnik u zdruzi isključivao iz nasleđa najbližeg ženskog srodnika, uključujući tu i sestru i majku.⁴⁷ Tako je

⁴³ V. par. 510. Srpskog građanskog zakonika. V. i S. Jovanović, n. d., s. 97–98.

⁴⁴ V. par. 515, 521. i 527. Srpskog građanskog zakonika.

⁴⁵ V. par. 508. i 510. Srpskog građanskog zakonika.

⁴⁶ Ž. Perić, *Jedan nov rad na kodifikaciji privatnog prava*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", X/1911, s. 14.

⁴⁷ V. par. 529. Srpskog građanskog zakonika.

zakonodavac, isključenjem žena iz članstva u zdruzi, delimično kompenzovao pretvaranje kolektivne u individualnu svojinu koje je pogodovalo i u velikoj meri doprinelo ubrzanom procesu deobe i raspada porodične zadruge. Oduzimajući ženi svojstvo zadrugara, Zakonik je, naime, sprečio da žena, koja udajom izlazi iz zadruge, odnosi sobom deo zadružne imovine, bilo kao naslednik, bilo kao sopstvenik po nekom drugom osnovu.⁴⁸ Time je Srpski građanski zakonik išao na ruku očuvanju jedinstva zadružne imovine.

Pravilo da žene ne mogu biti zakonski naslednici u zdruzi izvorno je važno čak i za ćerke, ali su one iz njega izuzete zakonskim rešenjem od 1859. godine. Za sve ostale slučajeve, uključujući i majku i sestru, ono je nastavilo da važi do kraja.

*

* *

Kada je, još 1908. godine, vlada Kraljevine Srbije obrazovala Komisiju za izradu nacrtu nove građanske kodifikacije, vladalo je uverenje da je taj posao već odavno trebalo uraditi, jer je Srpski građanski zakonik u mnogo čemu bio zastareo, a uz to je još i bio pun nejasnoća, nepotpunosti, pa i protivrečnosti. Imajući u vidu predstojeći posao na reviziji porodičnog, naslednog i zadružnog prava, Ž. Perić je naveo dva ključna pitanja koja će Komisija imati da reši, a od kojih će zavisiti da li će Srbija "produžiti ići putem na koji su je kodifikatori iz godine 1844. stavili – a taj put je... njeno izjednačenje... sa Srednjom Evropom, ili, bolje, sa Evropom", "ili će, da bi to izjednačenje izbegla, ... taj put napustiti". Prvo pitanje koje je Perić imao u vidu, bilo je pitanje odnosa prema zdruzi, a drugo, pitanje privatno-pravnog položaja žene u celini. Da li će, pitao se Perić, "Srbija biti zemlja zasnovana na zadružnom porodičnom pravu" ili na individualnoj privatnoj svojini?; takođe, da li će žena u privatnom pravu biti izjednačena sa muškarcem, kao što je to više ili manje u svim evropskim zemljama, ili će i dalje zadržati u celini inferioran položaj, a u ponečemu čak ostati "skoro ispod pupile"?⁴⁹ Ubrzo se, međutim, uvidelo da je za raščišćavanje ovih pitanja u Srbiji još uvek bilo prerano, pa je odlučeno da se reforma porodičnog, naslednog i zadružnog prava odloži za kasnije, a da se u tom

⁴⁸ U crnogorskom i hrvatskom zadružnom pravu, žena je bila punopravni član zadruge, ali je, istovremeno, zadruga bila pravno lice, odnosno svojina nad zadružnom imovinom je bila kolektivna. (V. J. Peritch et M. Bartos, *La condition de la femme en Yougoslavie*, s. 695).

⁴⁹ Ž. Perić, *Jedan nov rad na kodifikaciji privatnoga prava*, Beograd 1911, s. 13–17.

trenutku pristupi samo reformi stvarnog i obligacionog prava i to tako što će se za osnov uzeti Nemački građanski zakonik.⁵⁰

Isti kodifikatorski problem pojavio se posle prvog svetskog rata kada je trebalo pristupiti izjednačenju zakonodavstva u novoj, jugoslovenskoj državi. Stalni Zakonodavni savet obrazovan pri Ministarstvu Pravde sa zadatkom da radi na izradi zakonskih projekata usvojio je metod sličan onom u Kraljevini Srbiji. On je, naime, za opšti deo građanskog prava, zatim za stvarno, obligaciono, kao i za nasledno pravo bez zakonskog nasleđivanja usvojio, kao najpodobniji, Hrvatski građanski zakonik (hrvatski prevod Austrijskog građanskog zakonika iz 1852, sa novelama iz 1916. i 1918) i sačinio jedinstvena zakonska rešenja za celu zemlju. Međutim, ovo nije učinjeno i u oblasti porodičnog prava i prava zakonskog nasleđivanja, primarno stoga što se nije smelo dirati u zatečeni pravni položaj žene, koji je u Srbiji u njenim predratnim granicama, dakle, sa Makedonijom, kao i u Crnoj Gori – bio daleko inferiorniji nego u ostalim delovima zemlje. Živojin Perić, koji je kao član Saveta radio na izradi propisa o zakonskom nasleđivanju, sačinio je projekt usvajajući za osnovu, načelno, Hrvatski građanski zakonik, koji je u naslednom pravu, kao i u ostalim oblastima privatnog prava, predviđao načelo ravnopravnosti žena i muškaraca. Međutim, Perić je, iako sam pristalica ove ravnopravnosti, za Srbiju, kao i za Crnu Goru, predvideo odstupanje od ovog načela. Savet nije smeo rizikovati – objašnjava Perić svoj postupak – da se u skupštini odbaci projekt Građanskog zakonika zato što bi, kako je bilo za očekivati, srpski i crnogorski poslanici bili protiv potpunog izjednačenja žena i muškaraca u zakonskom nasleđivanju.⁵¹ Kako do izjednačenja građanskog prava, ni u jednom njegovom delu, nikad nije došlo, to je Srpski građanski zakonik u celini, bez daljih izmena, nastavio da važi sve do 1946. godine.

NOVI DRŽAVNI OKVIR: KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA

⁵⁰ *Isto*, s. 9. Projekat nove kodifikacije u delu stvarnog i obligacionog prava bio je završen 1914. i uoči rata je podnet vladi. Rat je, međutim, obustavio dalji rad na reviziji Srpskog građanskog zakonika.

⁵¹ *Nacrt zakonskih propisa o Zakonskom (Intestatskom) Naleđivanju u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca izrađen u Stalnom Zakonodavnom Savetu*, Dodatak "Arhiva za pravne i društvene nauke", XIV (XXXI)/1927, s. 422.

IX

KONCEPTI PRVOG JUGOSLOVENSKOG USTAVA

21.

Sličnosti državno-pravnog položaja pokrajina po ustavnom nacrtu Stojana Protića (1920. god.) i zemalja po Vajmarskom ustavu (1919. god.)^{*}

Problem oblika državnog uređenja, koji je već od dana ujedinjenja predstavljao jedan od najtežih u poslu oko ustavnog konstituisanja prve jugoslovenske države, podsećao je, u svojim najvažnijim elementima, na istovetan problem postavljen pred konstituantu u Vajmaru 1919. godine. Sličnost je proisticala iz činjenice da je pitanje oblika državnog uređenja u obema državama bilo najtešnje povezano sa odnosom prema jakom istorijskom nasleđu, odnosno da je njegovo rešenje zavisilo od odnosa onih snaga koje su bile za i onih koje su bile protiv toga da se istorijsko nasleđe uzima kao osnova novog državnog uređenja.

Najteži problem sa kojim su se, na planu rešenja pitanja oblika državnog uređenja, suočile i novostvorena jugoslovenska država i Nemačka, koja je svršetkom Prvog svetskog rata doživela svojevrstu revoluciju – bio je uređenje (odnosno za Nemačku preuređenje) odnosa između centralne državne vlasti i već postojećih, dugom istorijom uobličjenih teritorijalno-političkih celina, koje su činile sastavne delove zajedničke države. Taj se problem svodio, prvo, na pitanje teritorijalne podele države, koje je moglo biti rešeno u korist ili na štetu istorijskih granica postojećih zemalja (u Kraljevstvu SHS obično nazivanih pokrajinama) i, drugo, na pitanje utvrđivanja čisto pravno položaja onih najviših administrativno-političkih jedinica u državi. Konstituenta u Vajmaru, iako u ogromnoj većini unitaristički ras-

^{*} Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1986, br. 1–3.

položena¹, ipak je suočena sa jakim partikularizmom južnih nemačkih država (posebno Bavarske)², unitaristički princip uređenja države kombinovala (i time umerila) bitnim federalističkim elementima. Tako je konstituisana Vajmarska Republika, koju nauka ustavnog prava najčešće navodi kao primer "poluunitarne polufederalne" države³. Ustavotvorna skupština Kraljevine SHS, naprotiv, donela je ustav (Vidovdanski ustav) koji je udovoljio samo onim jugoslovenskim nacionalno-političkim snagama koje su, zahtevajući beskompromisno brisanje istorijskih tradicija i razlika u uređenju države, tražile ne samo unitarnu već i centralizovanu državu. Time su bili odbačeni kako ustavni nacrti koji su predlagali državu federativnog tipa (kao npr. nacrti Hrvatske Zajednice i Jugoslovenskog Kluba) tako i pokušaji da se, poput Vajmarske Republike, jugoslovenska država organizuje kao unitarna, ali sa više ili manje samostalnim istorijsko-političkim teritorijalnim jedinicama. Među ovim poslednjim naročito se isticao – kako s obzirom na politički značaj tako i zbog originalnosti u njemu predloženog pravnog rešenja odnosa države i istorijskih pokrajina – ustavni nacrt Stojana Protića⁴, poznat kao primer "srednjeg rešenja" između centralizma i federalizma.

Protić je tvrdio da mu u vreme sastavljanja nacrtu Vajmarski ustav nije bio poznat⁵. U istinitost ovog iskaza nije lako poverovati ako se ima u vidu, s jedne strane, da je nemački ustav od avgusta 1919. godine – kao prvi ustavnopravni izraz tada modernih shvatanja demokratije u buržoaskoj državi – bio ne samo predmet interesa šire naučne i političke javnosti, već i direktno uticao (iako samo svojim odredbama socijalno-ekonomskog karaktera) na sadržinu Vidovdanskog ustava⁶, a sa druge strane, da se Protić

¹ V. *Der Deutsche Föderalismus. Die Diktatur des Reichspräsidenten*, Berlin und Leipzig 1924, p. 21–22.

² Žestok otpor južnih nemačkih država, a posebno Bavarske, bio je razlog što je tvorac Vajmarskog ustava, H. Preuss, svoj prvobitni, strogo unitaristički ustavni nacrt revidirao u korist autonomije posebnih zemalja. (V. *La Démocratisation de l'Empire Allemand*, Genève – Paris 1922, p. 7–8, 94–95; *Travaux Pratiques de Droit Public Comparé*, Paris 1936, p. 126).

³ Jovan Đorđević, *Politički sistem*, s. 261. v. u ovom smislu i: *Der Deutsche Föderalismus*, posebno p. 17–21, 44, 60–62; *Travaux Pratiques de Droit Public Comparé*, p. 126; D. Danić, *Ustav Nemačke republike s pogledom na modernu demokratiju*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", XXIV br. 6/1924, s. 414.

⁴ V. *Nacrt ustava po predlogu Stojana M. Protića. Sa dodatkom: Nacrt ustava izrađen od Ustavne komisije*, Beograd 1920.

⁵ V. *Vladin predlog ustava, Jedna kritika, od Stojana M. Protića*, Beograd 1921, s. 13.

⁶ V. o tome: Lj. Kandić, *Socijalno ekonomske odredbe Vidovdanskog ustava i Vajmarski ustav*, "Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu", III, 1969.

u jugoslovenskim političkim krugovima isticao posebnim interesom za ustavna pitanja i da je u njima važio za izvrsnog poznavaoca kako teorije tako i prakse ustavnog prava⁷. No, i u slučaju da mu je sadržina Vajmarskog ustava u proleće 1920, kada je sastavljao svoj nacrt, zaista bila nepoznata, pa čak i tim pre, ispitivanje sličnosti između ova dva primera "srednjeg rešenja" između klasičnog oblika unitarne države i države federativnog tipa, sastavljena u isto vreme i u sličnim uslovima, zaslužuje pažnju.

Teritorijalno-politička podela države

Dve su osnovne zajedničke karakteristike teritorijalne podele države po Protićevom nacrtu i po Vajmarskom ustavu: prvo, istorijski karakter granica najviših administrativno političkih jedinica – po Protićevom nacrtu pokrajina a po Vajmarskom ustavu zemalja, i, drugo, proglašenje poštovanja volje stanovništva za ustavni princip pri svakom budućem rešavanju pitanja tih granica. Odmah ćemo istaći da na planu obeju ovih zajedničkih osobina postoje između navedena dva ustavna teksta i izvesne razlike.

Protićev ustavni nacrt (čl. 4) deli Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca na sledećih devet oblasti ili pokrajina: Srbija, Stara Srbija sa Makedonijom, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom, Istrom i Međumurjem, Bosna, Crna Gora sa Hercegovinom, Bokom i Primorjem, Dalmacija, Srem sa Bačkom, Banat i Slovenačka sa Prekomurjem⁸. Ne ulazeći ovde u analizu motiva predloženog pokrajinskog razgraničenja, konstatovaćemo samo da je Protić prihvatio zatečeno stanje⁹, kao osnovu teritorijalne podele, ali je u njemu učinio i izvesne izmene. Vajmarski ustav¹⁰, pak – to jasno proizilazi iz člana 18, koji reguliše samo pitanja promene granica i stvaranje novih zemalja – prihvatio je podelu na zemlje koja se poklapa sa podelom na države u bivšoj nemačkoj federaciji. Očigledno je da je poštovanje istorijskih granica, kao jedan od bitnih preduslova za ostvarenje

⁷ Po S. Jovanoviću, Protić je bio "jedan od najboljih znalaca ustavnog prava koje je Radikalna stranka ikad imala". (V. S. Jovanović, *Moji savremenici*, Vindzor, (Kanada) 1962, s. 216).

⁸ Nekoliko meseci posle sastavljanja nacrtu, Protić je dopuštao mogućnost da Srbija i Stara Srbija ostanu zajedno kao jedna pokrajina. (V. *Vladin predlog ustava*, s. 54).

⁹ Pokrajine koje su se 1. XII 1918. ujedinile u Kraljevstvo SHS bile su sledeće: 1) Srbija; 2) Crna Gora; 3) Bosna i Hercegovina; 4) Dalmacija; 5) Hrvatska, Slavonija i Međumurje zajedno sa Sremom; 6) Slovenija sa Prekomurjem i 7) Banat, Bačka i Baranja.

¹⁰ V. *La Constitution de l'Empire Allemand du 11 aout 1919*, Paris, 1920.

samostalnog položaja teritorijalnih jedinica u odnosu na centralnu vlast¹¹, ostvareno u oba ustavna teksta, ali doslednije u Vajmarskom ustavu nego u Protićevom ustavnom nacrtu.

Ne samo predviđenom teritorijalnom podelom, već i propisima o mogućnosti njenog menjanja u budućnosti, Vajmarski ustav je, nešto jače nego Protićev nacrt, izrazio nameru da se zaštite istorijske granice, ali i prava užih teritorijalno-političkih jedinica kao takvih. Revizija propisane teritorijalne podele po Vajmarskom ustavu može se, po pravilu, vršiti jedino ustavnim zakonom, dok bi običan zakon bio dovoljan samo uz izričitu saglasnost zainteresovane zemlje, odnosno njenih organa vlasti¹². Protićev nacrt, međutim, promenu granica pokrajina stavio je u nadležnost redovnog zakonodavstva i uz to nije uslovio saglasnošću pokrajine kao političko-teritorijalne jedinice, već samo saglasnošću zainteresovanog stanovništva. Pokrajinsko predstavništvo, po ovom nacrtu, ima se, u slučaju promene granica, samo saslušati.

Međutim, navedena razlika dosta gubi od svoje važnosti okolnošću da je Vajmarski ustav (čl. 18) predvideo mogućnost da se običnim zakonom menjaju granice i protiv saglasnosti dotične zemlje, ukoliko postoji izražena volja zainteresovanog stanovništva i ako to zahteva važan interes države¹³. Ovom odredbom su volja stanovništva i interes države postali osnovni i vrhovni kriterijum teritorijalno-političke podele. Na taj način, Protićev nacrt i Vajmarski ustav su se u pogledu prava pokrajina odnosno zemalja da odlučuju o svojim granicama – koje (pravo) predstavlja jedan od važnih elemenata autonomnog statusa u državi – međusobno približili, ako ne i izjednačili.

Pravni položaj pokrajina odnosno zemalja

Relativno velike teritorijalno-političke jedinice, sa granicama koje se – po Vajmarskom ustavu više, po Protićevom nacrtu manje – osnivaju na istorijskoj tradiciji i čija se sudbina u velikoj meri vezuje za volju

¹¹ V. o tome: G. Burdeau, *Traité de science politique, II (L'Etat)*, Paris 1967, p. 373.

¹² Na ovaj način, zakonom od 1. V 1920. stvorena je država Tiringija, pošto je prethodno bila izražena volja 10 bivših nemačkih državica da se ujedine. (V. *La Démocratisation de l'Empire Allemand*, p. 99–102).

¹³ Unošenje ove odredbe vezuje se za nameru da se omogući razbijanje Pruske i tako spreči njena hegemonija. (V. *Démocratisation de l'Empire Allemand*, p. 94–99; *Der Deutsche Föderalismus*, p. 18).

zainteresovanog stanovništva dobile su prema oba ova ustavna teksta značajna ovlašćenja u vršenju kako izvršne tako i zakonodavne vlasti. Pri tom se ova poslednja ne iscrpljuju u pravu zemalja odnosno pokrajina na izvesnu zakonodavnu aktivnost u krugu svoje nadležnosti, već obuhvataju i pravo ovih jedinica da kao takve učestvuju u vršenju zakonodavne vlasti na nivou države.

1. Organizacija i funkcije vlasti zemalja odnosno pokrajina

Na planu organizacije zemalja odnosno pokrajina između Vajmarskog ustava i Protićevog nacrtu postoje nešto izraženije razlike.

Vajmarski ustav je, propisavši da svaka zemlja donosi svoj ustav (čl. 17) načelno priznao pravo zemalja na samoorganizovanje. U okviru ovog prava prepustio im je i regulisanje pitanja lokalne uprave, čime je zemlje izričito izdvojio kao teritorijalno-političke jedinice posebne vrste. Ipak, ustav je predvideo i bitna ograničenja slobode ustavnog uređenja pojedinih zemalja: (pored obaveznog republikanskog oblika vladavine) detaljno je regulisao izborni sistem u zemljama (čak i opštinama), kao i obavezne organe vlasti i njihov međusobni odnos (čl. 17). Protićev nacrt, međutim, regulisao je pokrajinsko uređenje kao sastavni deo jedinstvenog sistema lokalne uprave, kome je posvetio posebno poglavlje. Međutim, dok je, za razliku od Vajmarskog ustava, neka bitna pitanja lokalne uprave – kao npr. vrste jedinica i odnos među njima, sam regulisao, dotle je u pogledu pokrajina postupio slično Vajmarskom ustavu i propisao im samo izborni sistem, obavezne organe vlasti i njihov međusobni odnos (čl. 160). S druge strane, iako ih je tretirao kao jedinice lokalne uprave, on ih je, odredbama o mogućnosti ustanovljenja njihove zakonodavne vlasti, stvarno izdvojio iz jedinstvenog sistema lokalne uprave i učinio ih teritorijalnim jedinicama sa posebnim statusom.

Važnija razlika na planu organizacije pokrajina odnosno zemalja leži u tome što je Protićev nacrt, nasuprot Vajmarskom ustavu, pored izbornog organa vlasti u liku namesnika, koga postavlja kralj na predlog predsednika vlade (čl. 167). Iako je njegova osnovna funkcija nadzornog karaktera (čl. 166), namesnik ipak na različite načine i aktivno učestvuje u radu pokrajinskih organa vlasti. Pri tom je posebno značajno to što je on predsednik pokrajinskog odbora (čl. 168), koji, po svojim funkcijama, ima karakter pokrajinske vlade. Time ne samo da je centralnoj izvršnoj vlasti omogućen značajan uticaj na rad pokrajinskih organa, već je i onemogućena

odgovornost predsednika pokrajinske vlade pokrajinskom predstavništvu, budući da bi on kao predsednik centralne vlasti ovoj bio i odgovoran za svoj rad. Vajmarski ustav, pak, koji predviđa samo sopstvene zemaljske organe vlasti, propisao je obaveznu parlamentarnu, dakle, pred narodnim predstavništvom odgovornu vladu u zemljama (čl. 17), i time ovo pitanje mnogo doslednije rešio u interesu zemaljske samostalnosti u odnosu na centralnu vlast.

Pitanje jedinstva, odnosno podele zakonodavne vlasti, kao najvažnije sa stanovišta uređenja odnosa između države i teritorijalno-političkih jedinica u njenom sastavu, u Protićevom nacrtu, i Vajmarskom ustavu rešeno je, u suštini, na sličan način.

Polazeći od dva osnovna načela – 1) da se "javna vlast" deli između organa Carstva i organa zemalja, tako što svaka strana obavlja one poslove koji su od interesa za nju (čl. 5), i 2) da "pravo Carstva prevazilazi pravo zemalja" (čl. 13), Vajmarski ustav je načinio razliku između isključive i konkurentne zakonodavne vlasti države. U taksativno određenoj materiji koja obuhvata one poslove koji su i u federacijama obično ostavljeni zakonodavnoj vlasti saveza¹⁴, država ima isključivo pravo donošenja zakona. U ostalim pitanjima državi konkuriše, ali sa slabijim pravom, zakonodavna vlast pojedinih zemalja¹⁵. Članom 12. propisano je da u pitanjima za čije je regulisanje predviđena konkurentna zakonodavna vlast zemalja mogu donositi zakone samo ukoliko to već nije učinila centralna vlast i samo dotle dok ona to ne učini.

Protićev nacrt, iako je propisao da u državi postoji samo jedno zakonodavno telo, ipak je predvideo vrlo slične mogućnosti zakonodavne vlasti pokrajina. Po članu 161. državno zakonodavno telo ima pravo da posebnim zakonom prenese deo sopstvene zakonodavne vlasti na pokrajinska zakonodavna tela. Pri tom je izričito naglašeno da ono u svakom trenutku može povući zakonsko ovlašćenje koje je dalo, kao što svojim zakonom može iznova regulisati nešto što je već regulisano

¹⁴ Isključivoj nadležnosti Carstva po čl. 6. Vajmarskog ustava otavljena je sledeća materija: 1) međunarodni odnosi; 2) kolonije; 3) državljanstvo, pravo slobode kretanja, imigracija, emigracija i ekstradicija; 4) vojska; 5) novac; 6) carina i jedinstveno tržište i 7) pošta, telegraf, telefon.

¹⁵ Konkurentna zakonodavna nadležnost, takođe detaljno pobrojana, obuhvata brojnu materiju, kao npr: građansko i krivično pravo, sudski postupak, režim štampe, javno zdravlje, pravo na rad i zaštitu na radu, trgovinu, industriju i rudnike i dr. U drugoj grupi poslova država može donositi samo zajedničke mere (javna dobra, javni red i sl.) ili osnovna pravila (obrazovanje, verske zajednice i dr.). (V. čl. 7–12).

pokrajinskim zakonom. U ovom poslednjem slučaju državni zakon ima prvenstvo nad pokrajinskim. Krug nadležnosti u kojem je dozvoljen prenos zakonodavne vlasti na pokrajinske određen je opštom formulacijom: "unutrašnja prava", pri čemu je sadržinu ovog pojma Protić odredio tek naknadnim objašnjenjima svog nacrtu. Po ovima bi krug poslova unutrašnje uprave, za čije je, dakle, regulisanje dozvoljen prenos zakonodavne vlasti sa državnog na pokrajinska zakonodavna tela, iako nešto uži¹⁶, uglavnom odgovarao materiji za čije je zakonsko regulisanje Vajmarskim ustavom predviđena konkurentna nadležnost države.

Iz napred navedenog proizlazi da između "pokrajinskih zakona" po Protićevom nacrtu i zemaljskih zakona po Vajmarskom ustavu postoji razlika. Prve bi, budući da se pravo na njihovo donošenje uvek zasniva na jednom zakonu centralne vlasti, trebalo smatrati podzakonskim aktima, dok bi drugi bili zakoni i u formalno-pravnom smislu, izjednačeni po svojoj pravnoj snazi sa zakonima koje donosi centralna vlast. Međutim, stvarna razlika bila bi samo u tome što je po Vajmarskom ustavu dovoljno navršenje zakonodavne vlasti od strane državnog zakonodavnog tela, pa da tu vlast steknu zemlje, dok je po Protićevom nacrtu neophodno donošenje posebnog zakona kojim se zakonodavna vlast prenosi sa države na pokrajine. I u jednom i u drugom slučaju, međutim, državno zakonodavno telo svojom voljom odlučuje da li će, u kom obimu i dokle zakonsku regulativu prepustiti zemljama odnosno pokrajinama, a krug nadležnosti u kojem bi one mogle donositi sopstvene zakone, pri tom je u oba ustavna teksta sličnog, iako ne i istog obima.

Dalja razlika, ali i sličnost između zemaljskih i pokrajinskih zakona vezana je za prava centralne izvršne vlasti na kontrolu nad zakonodavnom aktivnošću zemalja odnosno pokrajina. Protićev nacrt propisao je da Državni Savet, kao "najviši administrativni organ uprave" (čl. 142), još u samom postupku donošenja pokrajinskih zakona ispituje njihovu ustavnost i zakonitost (čl. 162). Vajmarski ustav, pak, iako nije predvideo ovakvu, pa ni sličnu vrstu nadzora, ipak nije izbegao uplitanje centralne uprave u zakonodavnu aktivnost zemalja. On je propisao da u izvesnim slučajevima

¹⁶ Pojam unutrašnje uprave Protić je odredio sistemom negativne enumeracije, precizirajući šta bi ostalo van njenih okvira – dakle, u isključivoj nadležnosti države pored vojske, spoljnih poslova i carina, tu bi bilo još i pravosuđe kao i osnovi prosvete i nastave. (V. Stoj. M. Protić, *Razbistrimo, da!*, "Radikal", 6. I 1922).

koji zadiru u interese države kao celine¹⁷ centralna vlada ima pravo da stavi veto na zemaljske zakone (čl. 12). Nadzor izvršne vlasti nad pokrajinskim zakonima, koji se vrši naknadno i uz to još podrazumeva i nadzor celishodnosti, Protićev nacrt ne poznaje.

Pitanje odnosa države i zemalja odnosno pokrajina u vršenju izvršne vlasti u Vajmarskom ustavu i Protićevom nacrtu rešeno je na vrlo sličan način. Oba ustavna teksta (čl. 14. Vajmarskog ustava i čl. 163. Protićevog nacrt) propisuju nadležnost zemaljskih odnosa pokrajinskih vlasti za izvršenje ne samo sopstvenih već i državnih zakona istovremeno, i po Vajmarskom ustavu (čl. 15) i po Protićevom nacrtu (čl. 166) osigurana je mogućnost centralnoj vladi da preko sopstvenih organa vrši nadzor nad izvršenjem državnih zakona. Način na koji se ovo ostvaruje, u osnovi sličan, ipak je prema Vajmarskom ustavu nešto povoljniji sa stanovišta interesa zemaljske samostalnosti. U oba slučaja centralna vlada ima pravo da pokrajinskim odnosno zemaljskim vlastima postavlja određene zahteve u pogledu načina izvršenja državnih zakona. Međutim, dok Protićev nacrt u slučaju neslaganja odmah izvršenje poverava "namesniku ili posebnim državnim organima" (čl. 170), dotle Vajmarski ustav predviđa mogućnost obraćanja obe strane u sporu na Visoki Sud Pravde (čl. 15)¹⁸.

U pogledu organizacije sudske vlasti, između Protićevog nacrti i Vajmarskog ustava postoje veće razlike nego na planu zakonodavstva i izvršne vlasti. Dok je po prvom sudska organizacija jedinstvena – u nadležnosti centralne državne vlasti (čl. 173), dotle Vajmarski ustav predviđa da redovnu sudsku vlast vrše sudovi zemalja i Sud Carstva (čl. 103). Administrativno sudstvo je, međutim, uređeno na isti način: pored državnog administrativnog suda (u Protićevom nacrtu Državni Savet, a u Vajmarskom ustavu Sud Carstva), postoje i pokrajinski odnosno zemaljski administrativni sudovi.

Pitanje finansijske moći Vajmarski ustav je rešio otvorenije i više u interesu samostalnosti zemalja, nego što je to učinio Protić svojim nacrtom u odnosu na pokrajine. Tako, dok se po ovom poslednjem svi porezi i državni nameti uopšte, regulišu zakonom jedinstveno za celu državu (čl. 116), dotle zemlje po Vajmarskom ustavu mogu i same razrezivati porez,

¹⁷ Ovi slučajevi su navedeni u čl. 7, tačka 13. i odnose se na područjavanje prirodnih blaga i privrednih preduzeća, kao i na neke druge mere u cilju organizovanja kolektivističke proizvodnje.

¹⁸ Sastav ovog suda kao i njegova organizacija, nisu regulisani ustavom, već je to prepušteno redovnom zakonodavstvu. (V. čl. 108. Ustava).

ali su pri tom ograničene pravom države da zakonskim putem propisuje određena uniformna pravila i ograničenja (čl. 11). Dalje, o budžetskom pravu zemalja, Vajmarski ustav ne govori, dok ga Protićev nacrt reguliše, i to tako da centralnoj vlasti ostavlja mogućnost jakog uticanja na finansijsku politiku pokrajina. Funkcija Državnog Saveta u ovom slučaju se ne završava na kontroli ustavnosti i zakonitosti predloga, kao u postupku donošenja pokrajinskih zakona, već obuhvata i pravo odobrenja (čl. 171), koje, zapravo, znači pravo ovog tela da ocenjuje pokrajinski budžet i sa stanovišta njegove celishodnosti.

2. Učešće u vršenju zakonodavne vlasti na nivou države

U ovom pitanju između Protićevog nacrti i Vajmarskog ustava postoji velika sličnost – kako u stepenu udela pokrajina odnosno zemalja u državnom zakonodavnom poslu, tako i u predviđenom načinu za njegovo ostvarenje.

Po Protićevom nacrtu zakonodavnu vlast u državi vrše Narodno Predstavništvo i kralj zajednički (čl. 40). Narodno Predstavništvo je dvodomno¹⁹ i čine ga Poslanički Dom, koga bira narod Kraljevine kao celine (čl. II) i Senat, čiji jedan deo članova (njih 38) biraju različite ustanove i organizacije, a drugi (njih 62) pokrajine kao takve. Ukupan broj senatora ove druge grupe raspodeljen je po pokrajinama srazmerno brojnoj snazi njihovog stanovništva.

Domovi Narodnog Predstavništva ravnopravni su kako u pravu zakonodavne inicijative tako i u celom toku rasprave o predlogu, sve do faze njegovog usvajanja. Predlog usvojen u jednom domu šalje se drugom na dalju raspravu. Ukoliko ovaj učini kakve izmene, predlog se vraća prvom domu, koji, uzimajući primedbe u obzir, sačinjava novi predlog i šalje ga drugom domu. Ovoga puta drugi dom može rešavati samo o predlogu u celini, te ga ili primiti, u kom slučaju je zakon primljen u Narodnom Predstavništvu, ili odbaciti. Radi olakšanja sporazuma ustav predviđa mogućnost zajedničkih sednica dva doma. Ukoliko se sporazum ne postigne, odlučujuću ulogu preuzima Poslanički Dom. On u sledećem

¹⁹ Protić je svoj ustavni nacrt izradio u dve varijante – sa jednodomnim i dvodomnim sistemom. Obe ih je objavio u istoj publikaciji, naglasivši pritom da je on, lično, pristalica dvodomnog rešenja. Propisi o drugom domu, odnosno i drugim pitanjima ukoliko su u vezi sa njim, označeni su rimskim brojevima.

sazivu rešava da li će se odbačeni predlog u celini prihvatiti ili ne i time donosi konačnu odluku o usvajanju zakona u Narodnom Predstavništvu.

U oblasti donošenja budžeta i finansijskih zakona, uloga Senata je bitno smanjena. On ima samo pravo stavljanja primedbi, koje Poslanički Dom razmatra, ali konačnu odluku samostalno donosi.

Po Vajmarskom ustavu telo u kome su predstavljene zemlje kao takve zove se Savet Carstva (Rajhsrat). Broj predstavnika pojedinih zemalja u njemu, sa izuzetkom Pruske, određuje se, kao i u Protićevom nacrtu, srazmerno brojnoj snazi njihovog stanovništva²⁰, s tom razlikom što članovi Saveta nisu izabrani od naroda već delegirani od strane zemaljskih vlada (čl. 63). Savet Carstva nije, kao što je to Senat po Protićevom nacrtu, drugi dom Narodnog Predstavništva, već poseban organ centralne vlasti čije je uloga da predstavlja pojedine zemlje ne samo u zakonodavnoj već i u izvršnoj vlasti (čl. 60)²¹. Za takav njegov karakter vezan je i način na koji on ostvaruje svoju ulogu u vršenju zakonodavne vlasti.

Pravo zakonodavne inicijative po ustavu pripada samo skupštini Carstva i vladi (čl. 68), a ne i Savetu Rajha. Međutim, za svaki svoj zakonski predlog, vlada mora ili imati saglasnost Saveta Rajha, ili, ako ovaj odbija da da saglasnost, priložiti svom predlogu njegovo suprotno mišljenje. Što je još značajnije, i po svojim praktičnim rezultatima ravno pravu zakonodavne inicijative, vlada je dužna da, proračunajući ih sopstvenim mišljenjem, Skupštini podnese zakonske predloge koje je izglasao Savet (čl. 69).

U samom zakonodavnom postupku, Savet Rajha, za razliku od Senata po Protićevom nacrtu, ne učestvuje pozitivno već samo negativno. Zakonodavna procedura propisana Vajmarskim ustavom (čl. 74) ne omogućuje raspravljanje i traženje sporazuma o zakonodavnom predlogu između Skupštine i Saveta, već ovom poslednjem daje samo pravo veta na

²⁰ U odnosu na Prusku učinjen je izuzetak utoliko što je polovina glasova koji bi joj pripali s obzirom na broj stanovnika oduzeta od pruske vlade i raspodeljena pruskim provincijama (čl. 63.). Kao i čl. 18, i ovaj propis je unet sa ciljem sprečavanja ponovnog uspostavljanja hegemonije pruske, čiji je broj stanovnika posle I svetskog rata činio više od polovine ukupnog stanovništva Nemačke, a teritorija obuhvatala 4/7 teritorije nemačke države (v. Maurice Aubry, *La Constitution Prussienne du 30 Novembre 1920*, Paris, 1922, p. 5, 42–44).

²¹ Savet Carstva je u svom funkcionisanju direktno vezan za vladu: ona ga saziva (čl. 64), njen član mu predsedava (čl. 65), a svi njeni članovi imaju pravo ne samo da prisustvuju sednicama Saveta, već i da budu saslušani u postupku odlučivanja (čl. 65), pa čak i da podnose predloge, jednako kao i članovi Saveta (čl. 66). Same funkcije Saveta Rajha u izvršnoj vlasti vrlo su brojne, a sastoje se, redovno, u tome što se od njega traži (najčešće obavezna) saglasnost za odluke koje donosi vlada (V. čl. 77, 78, 92, 93, 94).

zakon koji je već izglasan u Skupštini. U slučaju veta, Skupština zakon može ponovo usvojiti, ali je za to ovoga puta potrebna kvalifikovana većina. Njena je odluka konačna, pod uslovom da Predsednik Republike u roku od tri meseca ne raspiše referendum, te time prepusti volji naroda da donese konačnu odluku o zakonu oko kojeg su se sukobile Skupština kao predstavnik čitavog nemačkog naroda i Savet kao zastupnik interesa posebnih nemačkih zemalja.

U oblasti usvajanja budžeta, odnos između Protićevog nacrtu i Vajmarskog ustava je drukčiji. Prava Saveta Carstva u postupku donošenja zakona o budžetu nisu smanjena u odnosu na odgovarajuća prava u redovnom zakonodavnom postupku, već su, naprotiv, izričito izjednačena (čl. 85).

Konačno, u ustavotvornoj vlasti, isto kao i u budžetskom pravu, učešće zemalja kao takvih, odnosno njihovog predstavništva, veće je u Vajmarskom ustavu nego u Protićevom ustavnom nacrtu.

Razliku između zakonodavne i ustavotvorne vlasti Vajmarski ustav je ostvario propisivanjem posebnog postupka za usvajanje ustavnih promena u redovnom zakonodavnom telu. Među izmenama u proceduri, sa stanovišta interesa posebnih zemalja najvažnija je ona koja Savetu Rajha daje pravo da, u slučaju da Skupština usvoji ustavni zakon protiv njegovog veta, traži raspisivanje referenduma, koje u tom slučaju Predsednik Republike mora (dakle, ne samo može) narediti (čl. 76). Ovim poslednjim propisom Vajmarski ustav je povećao ulogu Saveta Rajha, tačnije, posebnih zemalja u ustavnoj reviziji u odnosu na onu koju im je priznao u redovnoj zakonodavnoj proceduri.

Protić je u svom ustavnom nacrtu postupio upravo obrnuto. On je propisao dvostepenu proceduru za promenu ustava. Prvo se u Narodnom Predstavništvu usvaja predlog da se pristupi ustavnoj reviziji, koji imaju pravo podneti (pored kralja, čiji se predlog automatski usvaja) oba doma Narodnog Predstavništva. O njemu se rešava na isti način kao i o zakonima, što znači da su u ovoj fazi postupka za ustavnu reviziju Skupština i Senat međusobno u istom odnosu kao i u slučaju donošenja zakona. Ako se predlog usvoji, Narodno Predstavništvo se raspušta i saziva se Ustavotvorna Skupština. Ona zaseda kao jednodomno telo što praktično znači da se na ovom nivou uloga posebnih pokrajina kao takvih u promeni ustava zapravo gubi.

Na planu prava pokrajina kao takvih da učestvuju u ustavotvornoj vlasti, Protićev nacrt je, dakle, manje od Vajmarskog ustava zaštitio pokrajinsku samostalnost. Ovoj činjenici, ipak, ne treba pridavati preteran

značaj, s obzirom na okolnost da se važna, ili gotovo najvažnija pitanja državnopravnog položaja – ustanovljenje i ukidanje njihove zakonodavne vlasti u određenom krugu nadležnosti – po ovom nacrtu rešavaju običnim zakonom, u čijem donošenju, videli smo, Senat, kao predstavništvo (između ostalog i) pokrajina kao takvih, igra značajniju ulogu od Saveta Carstva po Vajmarskom ustavu.

22.

Oblik državnog uređenja prema nacrtima
parlamentarne opozicije u Kraljevini SHS
u vreme donošenja prvog jugoslovenskog ustava

1. Uvod

Kao državnopravni izraz rešenja nacionalnog pitanja, oblik državnog uređenja je u ujedinjenoj jugoslovenskoj državi – u početku prikriveno, a ubrzo sasvim otvoreno – postao osnova najoštrijih političkih borbi u redovima jugoslovenske građanske politike, i to ostao u čitavom međuratnom razdoblju. Odmah po ujedinjenju, jasno su se istakla sporna pitanja problema državnog uređenja: odnos prema nasleđenoj teritorijalno-političkoj podeli i regulisanje pravnog položaja oblasti u odnosu na centralnu državnu vlast.

Prvi ustavopravni ishod sukobljenih stavova o rešenju ovih pitanja bio je Vidovdanski ustav, donet 28. VI 1921. godine. Njime je zavedeno unitarističko i u osnovi centralističko državno uređenje, zasnovano na teritorijalnoj podeli države koja u potpunosti i u načeli negira kako nacionalne, tako i istorijsko-političke granice. Odredbe koje su propisivale ovakvo uređenje, nebitno izmenjene, preuzete su iz ustavnog nacrtu koji su, kao vladajuće, sačinile Radikalna i Demokratska stranka. Ostale, opozicione političke grupe i stranke u pitanju državnog uređenja međusobno su se dvostruko razlikovale: kako s obzirom na sam program državnog uređenja koji su predlagale, tako i s obzirom na stepen značaja koji su ovom pitanju uopšte pridavale. Grubo i najopštije posmatrano, one se mogu podeliti u dve grupe. Jednu su činile političke stranke u čijim su ustavnim razmišljanjima i konceptima centralno mesto zauzimala ne državno-pravna, već socijalno-ekonomska i politička pitanja. Problem

oblasti ih je manje zanimao, a u konkretnim predlozima za njegovo rešavanje, one se nisu bitnije udaljavale od vladinog koncepta. To su bile stranke zemljoradnika, republikanaca, socijalista i komunista. Ovi poslednji nisu ni izradili konkretan ustavni nacrt, a u diskusijama o uređenju države vođenim u konstituenti 1920/21, oni se na pitanje položaja oblasti u državi gotovo nisu ni osvrtni.

Na drugoj strani je bila većina hrvatskih i slovenačkih političkih stranaka, koje su u veličini oblasti i karakteru njihovih granica, kao i u njihovom odnosu prema centralnoj vlasti, videli pitanja od odlučujućeg značaja za život zajedničke države. To su bile najmasovnija hrvatska politička partija, Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), zatim nekolicina hrvatskih građanskih stranaka okupljenih u Narodnom klubu, koji je već jula 1919. prerastao u stranačku organizaciju – Hrvatsku zajednicu¹ i, konačno, najjača slovenačka politička grupacija, klerikalna Slovenska ljudska stranka, koja je činila osnovnu i najbrojniju političku snagu u parlamentarnom Jugoslovenskom klubu². Sve ove stranke su bile *načelno* federalistički orijentisane, ali su se njihovi pojedinačni nacrti među sobom prilično razlikovali. Posebno jasno se izdvajala HRSS, koja je, otvoreno zastupajući stav o nacionalnom trojstvu Jugoslovena, zahtevala konfederativnu jugoslovensku zajednicu, sastavljenu od tri nacionalne države, a povremeno, čak, govorila i o rešenju hrvatskog pitanja van okvira međunarodno priznatih granica jugoslovenske države³. Narodni i Jugoslovenski klub, koji se tada još uvek nisu odricali zvanične ideologije nacionalnog jedinstva, predlagali su oblasti, odnosno pokrajine⁴, omeđene granicama istorijsko-političkog karaktera, a u pogledu decentralizacije

¹ Narodni klub, formiran odmah po početku rada Privremenog narodnog predstavništva, okupio je parlamentarne predstavnike Starčevićeve stranke prava, Napredne demokratske stranke i pojedince iz Jugoslovenskog odbora. Posle ujedinjenja ovih stranaka u novu, jedinstvenu stranačku organizaciju, njima, odnosno novoj stranci, priključila se, kao celina, i Hrvatska težačka stranka iz BiH. (V. o tome: H. Matković, *Hrvatska zajednica*, Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963, s. 21, 24–25).

² Okupljeni oko klerikalne SLS, u okviru Jugoslovenskog kluba našla su se još i trojica hrvatskih poslanika, klerikalaca oko lista "Narodna politika". Posle izbora za Ustavotvornu skupštinu, Jugoslovenskom klubu pridružila se i Bunjevačko-šokačka stranka. (V. M. Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917–1921*, Beograd 1973, s. 296, 242).

³ V. "Državno uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske" u: Stjepan Radić, *Politički spisi. Autobiografija. Članci, govori, rasprave*, Zagreb 1971.

⁴ U raspravama i formalnim konceptima teritorijalne podele države, izraz pokrajina, posle ujedinjenja, upotrebljavan je onda kada se radilo o velikim oblastima i po pravilu je podrazumevao uvažavanje zatečenih granica pri njihovom uobličavanju u novoj državi.

vlasti, razlikujući se među sobom, postavljali su, u odnosu na HRSS, neuporedivo umerenije zahteve.

U grupu političkih stranaka koje su u načelu bile protiv politike brisanja istorijskih individualnosti i centralizacije vlasti, mogle bi se uvrstiti i Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO), sa napomenom da je ona, prvo, u svom formalnom projektu pitanju pravnog položaja pokrajina posvetila vrlo malo pažnje i, drugo, da je u toku rada konstituante odustala i od zahteva za istorijskim granicama, koji je, inače, postavila u nacrtu.

U Ustavotvornoj skupštini bile su predstavljene sve navedene opozicione političke stranke, izuzev HRSS, koja je, nepriznajući legitimnost ovoga tela, odbila da učestvuje u njegovom radu, i time ulogu predstavnika federalističkih zahteva u *konstituenti* prepustila Narodnom i Jugoslovenskom klubu. Stoga ovde neće biti reči o nacrtu ustava HRSS. Istovremeno, pak, nacrt Narodnog i Jugoslovenskog kluba činiće glavni predmet rasprave, s obzirom da su ostale opozicione stranke, kako je već istaknuto, u pitanju oblika državnog uređenja bile, u manjoj, ili većoj meri, bliske konceptu vladinog ustavnog nacarta, te se njihovi projekti, kada je reč o ovom pitanju, zapravo i nisu postavljali Ustavotvornoj skupštini kao alternativa vladinom nacrtu.

Pored pomenutih nacarta, kao poseban državno-pravni predlog unutar redova parlamentarne opozicije, iako pojedinačan i neuobličen u projekt ustava, istakao se, uglavnom zbog ličnog autoriteta svog autora, još i koncept vanstranačkog poslanika, Anta Trumbića, koji (koncept) po svojim obeležjima pripada drugoj grupi ustavnih predloga.

2. Podela države na oblasti ili pokrajine

2.1. Nacrti Narodnog i Jugoslovenskog kluba

Suprotno ustavnom nacrtu vladine koalicije, koji je podelu na oblasti izvršio prema "prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama" i propisao da maksimalan broj stanovnika u njima ne može prelaziti 600 hiljada⁵, nacrti Narodnog i Jugoslovenskog kluba predlagali su relativno velike oblasti, omeđene oslonom na nasleđenu teritorijalu-političku podelu.

⁵ V. čl. 62. vladinog ustavnog nacarta. – Vidovdanski ustav, kome je vladin nacrt poslužio za osnovu, povećao je maksimalan broj stanovnika jedne oblasti na 800 hiljada (čl. 95).

Po nacrtu Narodnog kluba (čl. 3), država se deli na 6 pokrajina, koje su u toku istorije formirane kao političke, neke od njih i kao državopravne celine: (1) Srbija sa Starom Srbijom i Makedonijom; (2) Hrvatska, Slavonija i Dalmacija sa Međumurjem, Istrom i otocima; (3) Crna Gora; (4) Bosna i Hercegovina; (5) Vojvodina (Banat, Bačka i Baranja) i (6) Slovenija. Najznačajnija izmena koju je ovakvim predlogom Narodni klub učinio u stanju zatečenom 1. XII 1918. bila je priključenje Dalmacije Hrvatskoj, koja je državopravno sjedinjenje, sa njom zahtevala na osnovu svog istorijskog državnog prava još tokom svoje dugogodišnje političke borbe sa Austro-Ugarskom. Predlog Jugoslovenskog kluba – dat u vidu podvojenog mišljenja uz ustavni nacrt Ustavnog odbora – u pogledu deobe države razlikovao se od prethodnog u toliko što je Dalmaciju, umesto Hrvatskoj, pripojio Bosni i Hercegovini (čl. 90). Tom izmenom slovenački klerikalci učinili su od Bosne i Hercegovine pokrajinu sa katoličkom većinom. Na primedbe koje su im učinjene u tom smislu, oni su u Ustavotvornoj skupštini istakli da Jugoslovenski klub od Dalmacije ne pravi pitanje i da pristaje na rešenje po kome se ona pripaja Hrvatskoj⁶. Na ovaj način parlamentarni predstavnici hrvatskog i slovenačkog građanstva složili su se oko pitanja deobe na pokrajine.

Pored različitog života u prošlosti, koji je formirao različiti mentalitet, kulturu i način života uopšte, kao i želje naroda da tu posebnost u svojim granicama čuva i neguje, Narodni i Jugoslovenski klub su isticali da su na strani ovakve podele još i prirodno-geografski razlozi⁷ – dakle, i oni momenti koje su vladine stranke istakle kao primarne, a koji su kao kriterijumi teritorijalne podele bili prihvaćeni i u Krfskoj deklaraciji, donetoj još ratne 1917, kao rezultat zajedničkih napora srpske vlade i Jugoslovenskog odbora da se postigne sporazum o osnovama uređenja buduće zajedničke države. Navodeći ove razloge u prilog predloženoj teritorijalnoj подели, tvorci ovih ustavnih nacрта odricali su da je tzv. "plemenski kriterijum" imao bilo kakvog značaja u određivanju granica pokrajina⁸.

⁶ V. Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1921 (u daljem tekstu: US), 20. IV 1921, s. 9. i 22, govori Lj. Jovanovića i J. Šimraka.

⁷ V. govore u Ustavotvornoj skupštini: Đ. Šurmina (US, 16. IV 1921, s. 12), M. Drinkovića (US, 11. i 12. V 1921, s. 29), A. Korošeca (US, 15. IV 1921, s. 16) i J. Šimrika, (US, 20. IV 1921, s. 22).

⁸ V. L. Polić, *O nacrtima ustava. Nacrt Narodnog kluba*, "Mjesečnik", br. 4–5/1921, s. 154–155.

Na strani navedene teritorijalne podele bili su, bez sumnje, i oni razlozi koje su njihovi autori navodili, ali je izvesno da je motiv zaštite hrvatskog, odnosno slovenačkog *nacionalnog* (u tadašnjem političkom žargonu – "plemenskog") interesa u projektovanju ovakvih granica bio ne samo isto toliko važan, već da je predstavljao osnovni kriterijum pri preciziranju izmena koje bi trebalo učiniti u zatečenim pokrajinskim granicama. Teritorijalna podela podložena nacrtima Narodnog i Jugoslovenskog kluba obezbeđivala bi nacionalno okupljanje velike većine Hrvata i Slovenaca u posebne administrativno-političke celine⁹, što je kriterijum istorijsko-političkih približavalo kriterijumu nacionalnih granica, a njegove nosioce onom nacionalno-političkom stavu koji je negirao nacionalnu istovetnost Jugoslovena, a koji je, u vreme državopravnog provizorijuma, zastupala samo HRSS. Iako su zahtevi i celokupno političko ponašanje HRSS u poređenju sa Narodnim i Jugoslovenskim klubom bili neuporedivo radikalniji, ipak je u suštini programa ove tri političke grupacije postojala jedna bitna istovetnost: zahtev za priznavanjem, na nivou državopravnih rešenja, istorijom nastalih ne samo političkih već i nacionalnih razlika među Jugoslovenima¹⁰. Nijedna druga politička stranka u jugoslovenskim okvirima, u tom trenutku, nije postavljala ovakav zahtev.

⁹ Interesantno je uočiti da je pri teritorijalnoj deobi države uobličavanje Slovenije kao jedinstvene oblasti bilo najmanje sporno. Njenu teritorijalnu celovitost prihvatale su jugoslovenske političke snage najrazličitije nacionalno-političke orijentacije. Kao prvo, svi nacrti koji su predlagali modifikovane istorijske oblasti – pored onih koje su izradili Narodni i Jugoslovenski klub, to su još i ustavni projekti: JMO, Josipa Smodlake i Stojana Protića – Sloveniju su ostavljali u zatečenim granicama. Drugo, Smodlaka, koji je u načelu odbacivao zatečene granice, u slučaju Slovenije ih je poštovao (bid. Dr Josip Smodlaka, *Nacrt Jugoslovenskog ustava*, Zagreb-Beograd 1920, s.14–15). Ono što je, međutim, najinteresantnije, to je da su na teritorijalnu celokupnost Slovenije blagonaklono gledali i pojedinci koji su, inače, istorijske granice pri deobi načelno odbacivali. Ovako je, na primer, mislio i javno govorio u Ustavotvornoj skupštini istaknuti radikalni prvak Ljuba Jovanović. Potrebu da Slovenija ostane kao jedna oblast, on je obrazlagao njenim pograničnim položajem koji joj nameće funkciju odbrane zemlje (v. US, 20. IV 1921, s. 11, slično i u: *Stenografske beleške. Rad ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1921, dalje: UO, 10. II 1921, s. 74). Isti predlog, iz istih razloga, ali tek za budućnost, dao je M. Petrović, inače zastupnik manjih i neistorijskih oblasti, a u državnom uređenju sklon centralizmu (v. M. Petrović, *O decentralizaciji uprave*, s. 55).

¹⁰ U toku rada Ustavotvorne skupštine, predstavnici Narodnog kluba pominjali su da je Radić nagovestio mogućnost sporazuma na bazi državnog uređenja predviđenog ustavnim nacrtom Narodnog kluba (US, 16. IV 1921, s. 9, govor Đ. Šurmina).

2.2 Ostali ustavni nacrti i predlozi parlamentarne opozicije

Istorijsko-političke granice kao osnov pri podeli nove države na oblasti, od opozicionih političkih stranaka u konstituenti, prihvatila je još i JMO. Po članu 4. njenog ustavnog nacrtu, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca deli se na sledeće "pokrajine ili oblasti": (1) Srbija; (2) Stara Srbija sa Makedonijom; (3) Bosna i Hercegovina; (4) Hrvatska i Slavonija sa Istrom i Međumurjem; (5) Crna Gora sa Bokom i Primorjem; (6) Dalmacija; (7) Srem sa Bačkom i (8) Slovenija sa Prekomurjem. Kako je, međutim, od opozicione, stranka bosanskih muslimana postala, marta 1921, stranka vladine koalicije, navedeni predlog o teritorijalno-političkoj podeli izgubio je praktično političku važnost. Kao naknadu za svoj pristanak na propise o državnom uređenju predložene vladinim nacrtom, JMO je zahtevala da se podela na oblasti u BiH izuzme iz ustavnih načela o administrativnoj deobi i izvrši u njenim dotadašnjim granicama, te da se time garantuje teritorijalna celokupnost ove pokrajine. Ovaj zahtev predstavnika bosanskih muslimana prihvaćen je 135. članom Vidovdanskog ustava.

U ustavnim nacrtima ostalih opozicionih stranaka predstavljenih u konstituenti prihvaćen je isti osnovni princip kao i u nacrtu vladine koalicije – geografske i privredne granice¹¹. Međutim, dok je vlada odbacila istorijsko-političke i nacionalne granice sa jasnim ciljem onemogućavanja nacionalnog okupljanja, što je sa svoje strane odvelo apsurdnom usitnjavanju oblasti, te njihovom onesposobljavanju za bilo kakav ozbiljniji vid samouprave, dotle su republikanci, zemljoradnici i socijalisti želeli oblasti koje bi bile istinska središta ekonomskog i kulturnog života. Stoga su ove stranke – ili već samim tekstom nacrtu (kao republikanci)¹² ili u usmenim diskusijama u konstituenti (kao zemljoradnici i socijalisti) – insistirale na većim i jačim oblastima, a propis vladinog nacrtu o ograničenju broja stanovnika u njima, ocenjivale kao besmislicu¹³.

¹¹ Republikanski nacrt (čl. 149) predlaže oblasti kao "geografsko-ekonomske celine", zemljoradnički (čl. 82) traži određivanje granica "prema prirodno-geografskim uslovima", a socijalistički (čl. 135) propisuje da su za administrativno-teritorijalnu podelu "merodavni (su) jedino geografski i kulturni razlozi".

¹² Po 5. članu republikanskog ustavnog nacrtu jedna oblast mora imati najmanje 1.000.000 stanovnika, a po čl. 149, pri određivanju granica oblasti, Velika Narodna Skupština mora da se drži načela da "svaka oblast mora da bude geografsko-ekonomska celina sposobna za život".

¹³ V. UO, 27. VI 1921, s. 133.

Konačno, privredne i geografske razloge, u najširem smislu, navodio je kao argument i A. Trumbić, kada je u svom sažetom predlogu državnog uređenja delio državu na četiri velike oblasti, koncentrisane oko Beograda, Zagreba, Sarajeva i Ljubljane. Međutim, podela koju je predložio, slično kao i u slučaju nacrtu Narodnog i Jugoslovenskog kluba, bez obzira na prednosti koje bi imala sa privredno-geografske tačke gledišta, išla je naruku zahtevima za poštovanjem nacionalnih i istorijsko-političkih granica i njima se, bez sumnje, prvenstveno i rukovodila.

3. Pravni položaj pokrajina

3.1 Nacrti Narodnog i Jugoslovenskog kluba

3.1.1 Funkcije vlasti pokrajina

Dok su oblasti kao najveće jedinice teritorijalne podele države vladinim ustavnim nacrtom određene kao jedinice lokalne uprave, koja, iako organizovana na izbornom načelu (čl. 63), zbog postojanja prava države na kontrolu celishodnosti njenih akata (čl. 65. i 67), nije do kraja imala čak ni karakter samouprave¹⁴, – dotle su Narodni i Jugoslovenski klub predložili pokrajine koje bi sa centralnom vlašću delile i zakonodavnu i izvršnu, a po nacrtu Narodnog kluba i sudsku vlast u državi. Ovo, doduše, nije sprečilo tvorce ustavnog nacrtu Jugoslovenskog kluba da, iako su članovima 74. i 91. i izričito načinili razliku između pokrajina i samoupravnih jedinica, pokrajinsko uređenje, ipak, regulišu u okviru ustavnog odeljka koji nosi naziv "Upravna vlast". To je, delom, posledica nepreciznosti, nedoradenosti, nedoslednosti i nejasnoća, koje i inače karakterišu ovaj ustavni predlog, a delom, možda, i namere da se, u uslovima jasne političke premoći pristalica centralizma, *politički* karakter predložene decentralizacije, ostvaren ustavnom podelom zakonodavne vlasti između države i pokrajina, prikrije nazivom "Upravna vlast".

¹⁴ Pravo državne vlasti da, preko državnog Saveta i oblasnog načelnika, vrši kontrolu usklađenosti oblasnih uredaba sa "državnim interesima", predviđeno 65. i 67. članom nacrtu vlade Nikole Pašića, ukinuto je već u nacrtu koji je na osnovu vladinog izradio Ustavni odbor. Članovima 99. i 101, nacrt Ustavnog odbora je propisao da oblasni Veliki župan i Državni Savet vrše nadzor isključivo nad ustavnošću i zakonitošću navedenih akata. Istovetne propise o ovome sadrži i Vidovdanski ustav (čl. 99. i 101).

Nacrtima Narodnog i Jugoslovenskog kluba pokrajine nisu dobile pravo da donose sopstvene ustave. Uz propise kojima se određuju vrhovni organi vlasti u pokrajinama i njihov međusobni odnos¹⁵, ovi nacrti sadrže i odredbe o svim važnijim pitanjima njihovog sastava i funkcionisanja¹⁶. U ograničavanju prava pokrajina na samoorganizovanje Jugoslovenski klub je otišao još dalje od Narodnog. Dok je ovaj poslednji celokupno uređenje lokalne uprave prepustio nadležnosti pokrajina, ne propisavši joj čak ni osnovna načela¹⁷, dotle se nacrtom Jugoslovenskog kluba ovo pitanje reguliše vrlo detaljno – počev od strukture lokalne samouprave, preko organa vlasti u svim, pa i najnižim jedinicama (čl. 92), do nabiranja poslova okružne skupštine (čl. 102.c.)

Jedna od najspornijih i najosetljivijih tačaka problema uređenja oblasti ili pokrajina bilo je pitanje jedinstva, odnosno podele zakonodavne vlasti u državi. I na ovom planu ustavni nacrti Narodnog i Jugoslovenskog kluba bitno su se razlikovali od svih ostalih koji su bili podneti Ustavnom odboru.

Dok su nacrti vladine koalicije, ali i zemljoradničkog, republikanskog i socijalističkog kluba, za centralnu državnu vlast rezervisali isključivo pravo donošenja zakona, dotle su Narodni i Jugoslovenski klub ustavom predvideli, pored državne, i sopstvenu zakonodavnu vlast pokrajina¹⁸.

¹⁵ Oba nacrti kao vrhovne organe vlasti određuju pokrajinsku skupštinu i pokrajinsku vladu, a odnos između njih uređuju na principu parlamentarne vlade (čl. 120. nacrti Narodnog i čl. 95. nacrti Jugoslovenskog kluba). Položaj predsednika pokrajinske vlade nije istovetno regulisan.

¹⁶ Tako su, na primer, članovi 85–88. nacrti Narodnog kluba posvećeni pitanjima kao što su: minimalni broj članova pokrajinskih predstavništva, overavanje poslaničkih punomoćja, datum i mesto sastajanja pokrajinskih skupština i sl.

¹⁷ Okolnost da nacrt Narodnog kluba ne propisuje načelo samouprave kao obavezno u uređenju nižih teritorijalnih jedinica, i time pokrajinama praktično daje slobodne ruke da u svojim granicama ostvare čak i potpunu centralizaciju vlasti, bila je jedan od argumenata kritike upućene ovom nacrtu. V. npr. B. Vlajić, *Pokrajinski centralizam*, "Srpski književni glasnik (dalje: SKG), III, br. 4, 1921, s. 283–285.

¹⁸ Izgleda da su u konstituenti predstavnici Jugoslovenskog kluba bili spremni da odstupe od zahteva za sopstvenom zakonodavnom vlašću pokrajina. Tako je predsednik Kluba A. Korošec, tvrdio da Jugoslovenski klub traži delegirano pokrajinsko zakonodavstvo (*US*, 15. IV 1921, s. 17–18). Doduše, spremnost na usmeravanje zahteva u pogledu državnopravnog karaktera pokrajina nije bila strana ni predstavnicima Narodnog kluba. Oni su, zajedno sa Jugoslovenskim klubom i JMO, predlagali sporazum sa vladom na bazi ustavnog nacrti koji je izradio radikalni prvak Stojan Protić, a koji je predviđao ne izvornu, već delegiranu zakonodavnu vlast pokrajina. (V: *US*, 23. IV 1921, s. 32; S. Protić, *Tri dokumenta ili jedan list iz istorije naših dana*, Beograd 1921, s. 22. Up: Đ. Stanković, *Nikola*

Razgraničenje zakonodavnog delokruga između države i pokrajina u oba ustavna nacrti izvršeno je na način na koji se to obično čini u federativnim državama: sistemom enumeracije određena je zakonodavna nadležnost države, pa pokrajinama pripada pravo da donose zakone u svim ostalim poslovima. Ovo znači, iako to nije izričito propisano, da se i po jednom i po drugom nacrtu pretpostavlja zakonodavna vlast pokrajina, a ne države. Međutim, što se tiče širine kruga poslova koji je pridružen državnom zakonodavnom telu, odnosno prepušten pokrajinskim predstavničkim telima, ova dva ustavna nacrti razlikuju se u značajnoj meri.

Pre svega, dok nacrt Jugoslovenskog kluba razlikuje samo potpune i okvirne državne zakone, dotle po nacrtu Narodnog kluba država donosi još i zakone koji stupaju na snagu tek "po pristanku dotičnoga pokrajinskog sabora, datom u obliku pokrajinskog zakona" (čl. 13). Što je najvažnije – kada je reč o poređenju sa nacrtom Jugoslovenskog kluba – u krug poslova koji su regulisani ovom trećom vrstom državnih zakona ulazi ne samo materija koja po nacrtu Jugoslovenskog kluba (čl. 73) spada u delokrug okvirnog državnog zakonodavstva, kao što su socijalna politika i osiguranje, nego čak i poslovi koje je Jugoslovenski klub ostavio potpunoj zakonodavnoj vlasti države, kao što je donošenje građanskog i krivičnog zakonika, propisivanje sudskog postupka i zakonsko uređenje radnog prava (v. čl. 31. nacrti Jugoslovenskog kluba). Zakonodavna nadležnost države u ovim predmetima, po nacrtu Narodnog kluba je, dakle, gotovo fiktivna, jer pokrajine imaju punu slobodu da dotične državne zakone ne prihvate, te da pomenute predmete regulišu sopstvenim zakonima na drugačiji način. Ovo im je pravo priznato i članom 15, koji ih ovlašćuje da o navedenim predmetima same donose zakone sve dok se ne donesu državni zakoni po odredbama člana 13. Kako član 13. stupanje na snagu ovih zakona uslovljava pristankom pokrajinskog sabora, to je dovoljno da ovaj poslednji uskrati takav pristanak i da time stekne pravo da dotičnu materiju reguliše sopstvenim zakonom.

Dalje, neka pitanja koja Jugoslovenski klub rezerviše za potpunu zakonsku regulativu države, nacrt Narodnog kluba prepušta pokrajinama, sa tim da ih one zakonski urede u granicama načela koja utvrđuje državni zakonodavac. Tako, na primer, dok je Jugoslovenski klub celokupno "vodno pravo" stavio u krug nadležnosti potpunog državnog zakonodavstva (čl. 72), dotle se po nacrtu Narodnog kluba isključiva zakonodavna vlast

Pašić i stvaranje jugoslovenske države (1914–1921), doktorska disertacija, Beograd 1978, s. 655–656).

države odnosi samo na pomorsko pravo, dok u oblasti rečnog brodarstva ona može donositi samo načela (čl. 14). Štaviše, postoje neki predmeti u čijem zakonskom regulisanju po nacrtu Narodnog kluba država nema nikakvog učešća, a o kojima po nacrtu Jugoslovenskog kluba ona donosi okvirne zakone. Takvi poslovi su prosveta i "strukovno školstvo" (čl. 72. i 73. nacrtu Jugoslovenskog kluba).

Konačno, nacrt Narodnog kluba predviđa izvesno učešće pokrajinskih sabora u međunarodnim odnosima¹⁹, dok Jugoslovenski klub ovu materiju u potpunosti prepušta državnom zakonodavnom telu (čl. 74).

Između ova dva nacrtu, međutim, pored navedenih razlika, postoji i međusobna podudarnost u velikom broju poslova koji su ostavljeni isključivoj zakonodavnoj vlasti države. Najvažniji među njima su: državljanstvo, inostrani poslovi, vojska i mornarica, obezbeđenje jedinstvenog carinskog i trgovačkog područja, pošta, telefon, državna železnica²⁰, trgovačko, meničko, saobraćajno i autorsko pravo i policija (ali samo pogranična i nad strancima, odnosno po nacrtu Jugoslovenskog kluba, još i ona koja obezbeđuje poštovanje putnih propisa).

Organi vlasti koji bi vršili zakonodavnu vlast u pokrajinama prema tekstu ova ustavna nacrtu, bili bi pokrajinska predstavnička tela i kralj.

Prema nacrtu Narodnog kluba (čl. 67. i 88), oba činioca imala bi pravo zakonodavne inicijative dok nacrtom Jugoslovenskog kluba ovo, kao ni mnoga druga pitanja, nije regulisano²¹.

U pogledu kraljevih ovlašćenja u odnosu na zakone koje je pokrajinsko predstavništvo već izglasalo, nacrti ne sadrže istovetne propise. Narodni klub je kralju obezbedio pravo apsolutnog veta koje ovaj može koristiti u roku od tri meseca (čl. 8). Rešenje koje je u ovom pitanju usvojio nacrt Jugoslovenskog kluba, barem na prvi pogled, daje pokrajinskom predstavništvu šira ovlašćenja. Po članu 102. kralj je dužan da u roku od

¹⁹ Za ratifikaciju međunarodnih ugovora o predmetima pokrajinske nadležnosti, pored odobrenja Narodnog predstavništva potreban je i "pristanak pokrajinskih sabora" (čl. 93).

²⁰ Po stilizaciji nacrtu Jugoslovenskog kluba, radi se o železnicama koje su "važne za celu državu" (čl. 73), dok Narodni klub pod ovim podrazumeva "glavne pruge", ali i "odredbe o jedinstvenom načinu gradnje, pogonu i jedinstvenom saobraćajnom redu za sve vrste železnica u državi" (čl. 12). (V. netačno tumačenje ovog člana u članku L. Markovića, *Nacrt ustava Hrvatske zajednice*, "Novi život", IV, 1921, s. 98), po kome su nadležnosti centralnog parlamenta "samo glavne pruge".

²¹ Pitanje zakonodavne inicijative nije ovim nacrtom regulisano na nivou državnog zakonodavstva.

dva meseca pokrajinski zakon ili odobri, ili ga vrati pokrajinskoj skupštini na ponovni pretres, pri čemu nije rečeno šta se dešava sa zakonom ako ga skupština bez izmene ponovo usvoji. Ukoliko kralj ne bi u predviđenom roku učinio ni jedno ni drugo, pokrajinska skupština bi imala pravo da ovlasti predsednika pokrajinske vlade da zakon, ipak, objavi. Teško je, međutim, zamisliti situaciju u kojoj bi kralj omogućio stupanje na snagu pokrajinskog zakona čijom je sadržinom nezadovoljan, tako što bi propustio da ga odbaci u ustavom propisanom roku.

Na planu decentralizacije izvršne vlasti, između nacrtu Narodnog i Jugoslovenskog kluba postoji sličan stepen sličnosti, odnosno razlike kao i u domenu decentralizacije zakonodavne vlasti.

Pre svega, oba ustavna nacrtu podelila su izvršnu vlast između države i pokrajina. Drugim rečima, propisali su da neke zakone izvršavaju pokrajinski, a druge državni izvršni organi, odnosno pokrajinski u prenesenom delokrugu. Dok, međutim, ovo sasvim jasno proizlazi iz članova 16. i 18. nacrtu Narodnog kluba, koji propisuju da "državna vlada vodi egzekutivu po svojim vlastitim organima" u određenim, taksativno nabrojanim poslovima, odnosno preko pokrajinskih organa u prenesenom delokrugu, "ukoliko država ne bi imala za takav posao svojih neposrednih organa u pokrajini", kao i iz člana 17. koji uređuje izvršavanje pokrajinskih zakona od strane pokrajinskih vlada – dotle nacrt Jugoslovenskog kluba i u ovom pitanju deluje konfuzno. Iz člana 102.a, koji propisuje da "pokrajinska vlada izdaje izvršne naredbe za sve pokrajinske kao i državne zakone", dalo bi se zaključiti da država praktično nema svoje izvršne organe, da je celokupna izvršna vlast u rukama pokrajina. Međutim, ovaj se propis mora tumačiti u svetlosti 96. člana nacrtu, prema kome poslove državne uprave u pokrajini vrše nadležni članovi pokrajinske vlade, koji su u toj funkciji odgovorni resornim (državnim) ministrima, dok je predsednik pokrajinske vlade, koji stoji na čelu cele državne uprave u pokrajini, odgovoran Ministarskom Savetu. Ukratko, poslove sopstvene uprave država vrši sama, iako ne preko posebnih organa za to ustanovljenih, već preko pokrajinskih organa koji te poslove obavljaju u prenesenom delokrugu – dakle, pod nadzorom i zapovestima centralne uprave. Uostalom, 94. članom nacrtu jasno se pravi razlika između navedenih izvršnih funkcija pokrajinske vlade i drugih koje ona obavlja u "autonomnim stvarima". Pomenuti član propisuje da je pokrajinska vlada odgovorna "u svim autonomnim stvarima Pokrajinskoj Skupštini" i da se protiv njenih rešenja žalba može uložiti jedino Pokrajinskom Upravnom Sudu.

Razgraničenje između države i pokrajina u domenu funkcija izvršne vlasti u oba nacrtu ostvarena je u načelu na isti način. Po pravilu, centralna vlada izvršava one zakone koje država donosi u krugu svoje isključive zakonodavne nadležnosti, a pokrajinska, pored sopstvenih, još i okvirne državne zakone. Tako se taksativno nabrojani predmeti izvršne vlasti centralne vlade iz člana 16. nacrtu Narodnog kluba, izuzimajući državljanstvo poklapaju sa materijom isključive zakonodavne vlasti države, dok se taksativno nabrojani poslovi izvršne vlasti pokrajinskih vlada, označeni kao "pokrajinska samouprava", iz člana 93. nacrtu Jugoslovenskog kluba, poklapaju sa predmetima koje, po članovima 72. i 73. ovog nacrtu, država reguliše okvirnim zakonima. U izvršenju navedenih poslova, shodno 95. članu nacrtu, pokrajinski organi su autonomni.

Isto načelo primenjeno u razgraničenju funkcija izvršne vlasti u ova dva nacrtu ne znači da je i odnos između države i pokrajina u tom razgraničenju u oba slučaja isti. Naprotiv, ono znači da je nacrt Jugoslovenskog kluba, koji je za potpuno državno zakonodavstvo zadržao širi krug poslova, pokrajinama obezbedio manje sopstvene izvršne vlasti nego nacrt Narodnog kluba. Ovo tim više što poslednji predviđa i državne zakone koji stupaju na snagu tek ako na njih, sopstvenim zakonima, pristanu pokrajine, iz čega proizlazi da bi ovu vrstu državnih zakona praktično izvršavale pokrajine same.

Širina izvršne vlasti države po nacrtu Narodnog kluba dodatno je smanjena još nekim ustavnim odredbama. Pri obavljanju izvesnih poslova navedenih u članu 16, kao što su sklapanje međunarodnih i trgovinskih ugovora o predmetima pokrajinske nadležnosti, kao i naredbe o načinu gradnje, saobraćajnom redu i tarifama, jedinstvenim za sve vrste železnica, državna vlada radi sporazumno sa pokrajinskim vladama (čl. 16, tačka 1. i 6). Za izvršenje pomenutih ugovora nadležne su pokrajinske vlade²².

Konačno, veću samostalnost pokrajina u domenu izvršne vlasti nacrt Narodnog kluba obezbedio je i kroz položaj predsednika pokrajinske vlade. Pod imenom namesnika, njega postavlja kralj, na četiri godine, a ukaz o naimenovanju premapotpisuje sam novoimenovani (čl. 119). Namesnik premapotpisuje i druge kraljeve ukaze u pokrajinskim poslovima, što mu

²² U ovim ograničenjima izvršne vlasti države možda treba tražiti razlog što je S. Jovanović, uprkos jasnim propisima članova 16. i 18, koji obezbeđuju izvršnu vlast države, ipak zaključio da je nacrt Narodnog kluba usvojio načelo da celokupna izvršna vlast pripada pokrajinama. (V. S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924, s. 42. i *Ustav Narodnog kluba*, SKG, II/1921, s. 427–428).

obezbeđuje rang ministra, koji mu se, uostalom, pomenutim članom i izričito garantuje.

Po nacrtu Jugoslovenskog kluba, predsednik pokrajinske vlade nema ovakav status. Njega, takode, postavlja kralj, ali na predlog ministarskog saveta, koji ovaj sačinjava izborom jednog od trojice kandidata koje je predložila pokrajinska skupština (čl. 94). Kao i članovi pokrajinske vlade, njen predsednik, pored poslova pokrajinske samouprave, vrši i poslove državne uprave u pokrajini i u toj funkciji odgovara ministarskom savetu (čl. 96).

Na planu organizacije sudske vlasti u državi, između nacrtu Narodnog i Jugoslovenskog kluba razlike su upadljivije nego u oblasti zakonodavne i izvršne vlasti. O decentralizaciji sudstva, naime, govori jedino nacrt Narodnog kluba. U članu 128, on propisuje da svaka pokrajina ima svoj vrhovni sud, dok su državni sudovi samo: ustavni (čl. 22), vojni, admiralitetski, konzulski i patentni (čl. 19). Upravno pravosuđe, po članu 122, uređuje se pokrajinskim zakonom, sa tim što je svaka pokrajina dužna da ustanovi svoj vrhovni upravni sud.

Za ostvarenje navedenih funkcija vlasti pokrajinama je jednim i drugim nacrtom obezbeđena značajna finansijska moć. Njen osnovni izvor je pokrajinsko vlasništvo nad celokupnom imovinom u granicama sopstvene teritorije – šumama, rudama, vodenim snagama (čl. 132. nacrtu Narodnog i čl. 100. nacrtu Jugoslovenskog kluba). Raspodelu ostalih izvora prihoda između države i pokrajina nacrt Narodnog kluba izvršio je tako što je pokrajinama ostavio sve što nije taksativno određeno kao državni prihod, dok je nacrt Jugoslovenskog kluba, obrnuto, sistemom enumeracije odredio pokrajinske izvore prihoda. Ovo, ipak, ne umanjuje osnovnu sličnost u ovom pogledu, koja se ogleda u tome što, po pravilu, neposredni porezi, po slovu oba nacrtu, pripadaju državi, a posredni pokrajinama²³.

Iako su oba ustavna nacrtu, kao što je pokazano, prilično detaljno razgraničila državnu od pokrajinske zakonodavne i izvršne, odnosno nacrt Narodnog kluba i sudske vlasti, time, ipak, nije isključena mogućnost sukoba oko nadležnosti između države i pokrajina u praksi vršenja ovih vlasti. U pogledu načina predviđenog za njihovo rešenje, nacrti Jugoslovenskog i Narodnog kluba međusobno se bitno razlikuju. Dok prvi (čl. 99) samo pominje ustanovljenje posebnog državnog suda i, bez ulaženja u pitanje njegovog sastava, ograničava nadležnost ovog tela na rešenje sporova između centralne i pokrajinskih vlada, dakle, sporova oko

²³ V. S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, s. 45.

nadležnosti u izvršnoj vlasti – dotle nacrt Narodnog kluba ustanovljava ustavni sud sa nadležnošću i ustrojstvom tipičnim za federativnu državu. Njegove funkcije su dvojake: kao prvo, on rešava sporove o nadležnosti između države i pokrajina u domenu sve tri vlasti – zakonodavne, izvršne i sudske, i, drugo, ocenjuje ustavnost zakona, kao pokrajinskih – na zahtev državne vlade, tako i državnih – na zahtev pokrajinske vlade (čl. 20).

S obzirom na vrstu i značaj funkcija ustavnog suda, od velikog značaja za državnopravni položaj pokrajina jeste pitanje njihovog učešća u sastavu ovog tela. Član 22. propisuje da jednu polovinu sudija ustavnog suda imenuje kralj, a drugu skupština. Mogućnost izbora je, međutim, u oba slučaja ograničena, i to na jednoj od dvojice kandidata koga je predložio kralju svaki pokrajinski sabor, odnosno na šestoricu od dvanaest kandidata koje je predložio skupštini gornji dom narodnog predstavništva. Kada se ima u vidu da u ovom poslednjem sede, između ostalih, i predstavnici pokrajina kao takvih – o čemu će dalje biti reči – onda je jasno da je opisanim sastavom ustavnog suda obezbeđen pretežan uticaj pokrajina u njemu.

3.1.2. Učešće pokrajina u zakonodavnoj i ustavnoj vlasti na nivou države

Pored isključive i ustavom garantovane zakonodavne vlasti pokrajina u određenom krugu nadležnosti, oba ustavna nacrtta usvojila su i drugi osnovni princip federalnog uređenja – dvodomnu strukturu državnog zakonodavnog tela, u okviru koje je u jednom domu obezbeđeno predstavništvo pokrajina kao takvih²⁴. Prihativši ga u osnovi, ni Narodni ni Jugoslovenski klub, međutim, nisu ovaj princip ostvarili u čistom obliku, već su ublažili njegov federalni karakter.

Dom narodnog predstavništva u kome su predstavljene pokrajine kao takve po nacrtu Narodnog kluba naziva se Senat. Od stotinu njegovih

²⁴ Dodajući ovom drugom principu još u učešće u državnoj ustavotvornoj vlasti, teoretičari, koji su inače nesložni povodom nekih važnih pitanja u vezi sa pravnom prirodom federacije, najčešće ne osporavaju prirodu ova dva elementa kao osnovna i nužna pravna obeležja federacije. U tom smislu vid: S. Jovanović, *O federalizmu*, SKG, I/1920, s. 358–359; Đ. Tasić, *Šta je savezna država u poređenju sa drugim oblicima državnih zajednica i, specijalno, sa autonomijom*, "Branič", br. 6–1939, s. 350–351; R. Lukić, *Federacija i konfederacija u vezi s ustavnim promenama*, Federalizam i nacionalno pitanje, Beograd 1971, s. 86; G. Burdeau, *Traité de science politique, II (L'État)*, Paris 1967, s. 384.

članova, samo nešto više od polovine – njih 53 čine predstavnici pokrajina, koje su izabrali pokrajinski sabori, dok ostale senatore biraju različite organizacije i ustanove – organizovane veroispovesti, univerziteti i zemljoradničke, industrijske, trgovačke, zanatlijske i radničke komore (čl. 60). Osim toga, pokrajinski sabori ne biraju senatore na paritetnoj osnovi – kao što je to obično slučaj u federacijama – već srazmerno brojnoj snazi stanovništva sopstvene pokrajine (čl. 60)²⁵.

Pitanje sastava narodnog predstavništva uopšte, pa i doma u kome su predstavljene pokrajine kao takve, Jugoslovenski klub je rešio drugačije. Rukovođen – kao, uostalom, donekle i Narodni klub – tada modernim i popularnim pluralističkim shvatanjem o državi i društvu, po kome bi u državnoj vlasti trebalo da budu predstavljene sve značajnije socijalno-ekonomske grupacije, Jugoslovenski klub je koncipirao narodno predstavništvo sastavljeno od dve skupštine – Političke i Socijalno-ekonomske. Pokrajine bi bile predstavljene u ovoj drugoj i njihovi predstavnici bi činili polovinu njenih članova, sa tim što ih ne bi birale pokrajinske "političke" skupštine već pokrajinska "staleška zastupstva". Da li bi se broj predstavnika pojedinih pokrajina utvrđivao na paritetnoj ili nekoj drugoj osnovi, iz teksta nacrtta se ne može zaključiti. Drugu polovinu članova ove skupštine birao bi narod države kao celine, ali organizovan ne po političkim strankama – kao u slučaju izbora političke skupštine – već "po staležima" (čl. 71).

Ovakav sastav narodnog predstavništva, različit po socijalno-političkoj ideji na kojoj se zasniva, ne razlikuje se od onog propisanog nacrtom Narodnog kluba, kada je u pitanju predstavljenost pokrajina u njemu, kao elementu državnopravnog statusa ovih jedinica. I po nacrtu Jugoslovenskog kluba, naime, pokrajine su, kao političko-teritorijalne zajednice, predstavljene u državnom zakonodavnom telu, pri čemu – gotovo isto kao i po nacrtu Narodnog kluba – njihovi predstavnici čine polovinu članova jednog od dva doma zakonodavnog tela, izabrala su ih pokrajinska predstavnička tela.

Kakvog udela u vršenju zakonodavne vlasti imaju ovako predstavljene pokrajine po nacrtu Narodnog i Jugoslovenskog kluba? Drugim rečima, kakav je odnos u zakonodavnom postupku između doma u

²⁵ Neki pisci smatraju da je za federativni karakter države neophodno paritetno učešće federalnih jedinica u zakonodavnom telu (v. R. Lukić, n. d., s. 86), dok je po drugima moguće i učešće srazmerno veličini federalne jedinice (v. Đ. Tasić, n. d., s. 351).

kome su predstavljene pokrajine kao takve i doma koji predstavlja narod države kao celine?

U ovom pogledu nacrt Jugoslovenskog kluba je pokrajinama kao posebnim individualitetima obezbedio jače pozicije nego nacrt Narodnog kluba. Formalno, on je, polazeći od prirode predmeta zakonske regulative, podelio državnu zakonodavnu vlast između Političke i Socijalno-ekonomske skupštine, i tako prividno propisao dva državna zakonodavna tela. Shodno tome, članovi 72. i 73. govore o zakonodavnom "delokrugu" Političke, odnosno Socijalno-ekonomske skupštine. Stvarno, međutim, ovaj nacrt je stvorio jedinstveno zakonodavno telo, sastavljeno od dva doma, koja su među sobom izjednačena. Ovo proizlazi iz člana 77, koji detaljno propisuje postupak donošenja zakona u narodnom predstavništvu, a po čijem tekstu zakonodavni predlog usvojen u jednoj skupštini može postati zakon tek ako ga odobri druga skupština. Ova poslednja može predložiti izmene koje prva ne mora da usvoji, ali mora da ih razmotri i svoj novi, ili neizmenjeni predlog ponovo uputi drugoj skupštini, koja, ovoga puta, ima pravo samo da ga u celini prihvati ili odbaci. Ali, ukoliko ga ona odbaci, spor se konačno rešava u plenumu narodnog predstavništva. To znači da sudbina jednog zakonskog predloga ne zavisi samo od odluke skupštine koja ga je prva usvojila, već i od odluke druge skupštine narodnog predstavništva. Ovo, dalje, znači da je praktična posledica podele na zakonodavni "delokrug" dveju skupština iz članova 72. i 73. samo u tome što će jedna skupština imati zakonodavnu inicijativu u jednoj, a druga u drugoj vrsti predmeta. Međutim, nijedan zakon, bez obzira na prirodu predmeta koji se njime reguliše, ne bi mogao biti donet ukoliko se obe skupštine – dakle, i Socijalno-ekonomska, u kojoj su predstavljene pokrajine kao takve – ne bi o njemu složile, dok bi se eventualni spor konačno rešavao u plenumu članova obeju skupština.

Treba napomenuti da ovaj nacrt (čl. 74) predviđa i poslove čije je zakonsko regulisanje od samog početka procedure u nadležnosti plenuma obeju skupština. Najvažniji među njima je donošenje državnog budžeta.

Domu u kome su predstavljene pokrajine kao takve – Senatu, Narodni klub je dao manje značajnu ulogu u zakonodavnom postupku. Pre svega, u 67. članu nacrta propisao je da vlada, u ime kralja, zakonski predlog uvek prvo podnosi Narodnoj Skupštini. Što se, pak, tiče zakonodavne inicijative samih domova narodnog predstavništva, oni su u tom pogledu izjednačeni. Međutim, propisana procedura usvajanja zakona daje bitno veću ulogu Narodnoj Skupštini nego Senatu. Član 68. propisuje da o predlogu koji je usvojio dom i razmatrao ga primarno i po primedbama

drugog doma, koji ga je odbacio, konačno odlučuje Narodna Skupština, tako što ga u narednom sazivu, bez izmene, usvaja ili odbacuje. U donošenju zakona, dakle, daleko važniju ulogu ima Skupština, kao dom predstavnika Kraljevine kao celine. Učešće Senata – doma u kome, pored ostalih, sede i predstavnici pojedinih pokrajina – u najboljem slučaju može se, po svojim praktičnim posledicama, izjednačiti sa pravom suspenzivnog veta.

Konačno, značajna prevlast data je Narodnoj Skupštini u odnosu na Senat i time što joj je obezbeđeno isključivo pravo odlučivanja o budžetu i finansijskim zakonima. Na predloge navedenih akata, po već pomenutom 68. članu nacrta, Senat ima samo pravo stavljanja primedaba. Njih Narodna Skupština mora razmotriti, ali konačnu odluku donosi samostalno.

Dok je u pogledu stepena učešća pokrajina u donošenju državnih zakona nacrt Narodnog kluba zaostao za nacrtom Jugoslovenskog kluba, dotle je na planu ustavotvorne vlasti odnos između njih sasvim drukčiji.

Nacrt slovenačkih klerikalaca na ovom pitanju iznova je pokazao svoju nedorađenost i nepreciznost. Inicijativu za promenu ustava dao je, članom 125, Narodnom predstavništvu, ne precizirajući pri tom da li svakoj skupštini pojedinačno, ili samo plenumu njihovih članova. Po stilizaciji pomenutog člana, dalo bi se zaključiti da ovo pravo uživa samo plenum, ali član 74. među taksativno nabrojanim predmetima nadležnosti plenuma ne pominje i ustavnu promenu. O samom, pak, usvajanju predložene ustavne promene, govori drugi stav 125. člana i propisuje da se o predlogu rešava "na način predviđen za rešavanje zakonskih predloga". Međutim, ovakav propis ne govori mnogo, budući da prethodno nije razjašnjeno pitanje inicijative Narodnog predstavništva za promenu ustava. Možda bi tumačenjem teksta nacrta, polazeći od duha i osnovne ideje sa kojom je pisan, trebalo zaključiti da bi pravo predlaganja ustavnih promena pripadalo obema skupštinama, zavisno od prirode predloženih promena, a shodno podeli zakonodavnog "delokruga", tačnije, zakonodavne inicijative po različitim predmetima, predviđenoj članovima 72, 73. i 74. U tom slučaju, stepen učešća pokrajina kao takvih u ustavotvornoj vlasti bio bi adekvatan njihovom učešću u zakonodavnoj vlasti.

U odnosu na Jugoslovenski klub, čak i u slučaju da se prihvati predloženo tumačenje 125. člana njegovog nacrta, Narodni klub je pokrajinama dao bitno veći stepen učešća u ustavotvornoj vlasti. Po njegovom nacrtu se, doduše, o ustavnoj promeni uvek rešava u plenumu Narodne Skupštine i Senata, uz veći kvorum i jaču većinu, ali pravo

inicijative za ustavnu reviziju imaju ne samo svaki dom pojedinačno, već i same pokrajine kao takve. Član 147, koji uređuje sva pitanja promene ustava, propisuje da predlog mogu podneti, pored kralja, Senata i Narodne Skupštine, još i dve trećine pokrajinskih sabora, što znači da je za pokretanje postupka za ustavnu promenu dovoljan zahtev četiri od šest postojećih pokrajina.

Pored prave inicijative, pokrajine imaju u određenom slučaju, i pravo odlučivanja o samom usvajanju ustavnih promena. Nacrt propisuje da je "za promjene Ustava kojima bi se diralo u nadležnost pokrajina, potreban (je) pristanak pokrajinskih sabora". Radi se, dakle, o celokupnoj nadležnosti pokrajina, a ne samo o pojedinim njenim elementima i drugo, za usvajanje promene traži se jednoglasni pristanak svih pokrajina, što znači da bi nepristajanje samo jedne od njih bilo dovoljno da onemogući usvajanje predložene ustavne promene.

Na ovaj način, nacrt Narodnog kluba, koji u domenu učešća u državnom zakonodavstvu pokrajina nije dao ni onoliko vlasti koliko federalni ustavi daju članovima federacije²⁶, rešavajući pitanje ustavne vlasti pokrajina, približio se konfederaciji, odnosno državnom savezu. Ovo nije sporio ni njegov pisac, L. Polić, ali je, ipak, ocenjujući da se radi o "projektu federacije jedinstvenom u istoriji ustavnog zakonodavstva", pre i iznad svega, insistirao na tvrdnji da bi po njemu postojala samo "jedna država, a ne (postoji) šest udruženih država sa sedmom, centralnom državom na čelu"²⁷. Na tvrdnji da nacrt garantuje državno jedinstvo, još su više insistirali predstavnici Hrvatske zajednice u konstituenti, pokušavajući na taj način da umanje negativno raspoloženje njene većine prema ustavnom nacrtu koji je ocenjivan kao izraz separatističkih težnji. Pokazujući, istovremeno, nizak stepen pravne obrazovanosti, inače karakterističan za onovremene rasprave o ustavnom pitanju, isticali su da ovaj nacrt traži "prostu državu", odnosno "jednu državu, pokrajine i samouprave"²⁸. Slične, neodgovarajuće pravne kvalifikacije sopstvenog nacrtu isticali su u ustavotvornoj skupštini i predstavnici Jugoslovenskog kluba, pa su pokrajine, koje bi po njihovom predlogu imale i sopstvenu zakonodavnu vlast i udeo u donošenju državnih zakona (a po svoj prilici, i

²⁶ R. Lukić smatra da su u federativnoj državi, prvo, članice obavezno zastupljene paritetno u državnom zakonodavnom telu (v. nap. 25) i, drugo, da dom u kome su one predstavljene učestvuje u donošenju državnih zakona ravnopravno sa domom koji predstavlja državu kao celinu (n. d., 83–85).

²⁷ L. Polić, *Nacrt Narodnog kluba*, "Mjesečnik", br. 3/1921, s. 154, 160.

²⁸ V. govor prvaka Narodnog kluba M. Drinkovića (US, 22. IV 1921, s. 5).

učešće u ustavotvornoj vlasti) ocenjivali kao jedinice sa "prostim engleskom samoupravom"²⁹.

3.2. Ostali ustavni nacrti i predlozi parlamentarne opozicije

Već je pomenuto da se ostali opozicioni ustavni nacrti, izuzimajući donekle nacrt JMO, u pogledu državno-pravnog položaja oblasti odnosno pokrajina, nisu suštinski razlikovali od vladinog nacrtu. Bilo da ih nazivaju "pokrajinama" ili "oblastima"³⁰, oni najveće jedinice teritorijalne podele tretiraju isključivo kao samoupravne jedinice.³¹ Jedini subjekt zakonodavne vlasti je država, pravo pokrajina da normiraju poslove u krugu svoje nadležnosti iscrpljuje se u pravu donošenja uređaba, a zakonodavno telo je jednodomno, bez predstavnika pojedinih oblasti, odnosno pokrajina kao takvih. Princip decentralizacije ostvaruje se samo u domenu izvršne vlasti, doduše, ne u svim nacrtima u istom stepenu, ali kako to ne narušava osnovni unitarni karakter države, o tome ovde neće biti reči.

Što se tiče odredaba o pravnom položaju pokrajina u ustavnom nacrtu JMO, odmah treba reći da je njihova osnovna karakteristika u tome što su oskudne i nedorađene.

Za raspravu o pitanju oblika državnog uređenja predviđenog ovim nacrtom, značajna su svega četiri ustavna člana: 26, koji utvrđuje da "zakonodavnu vlast vrše Kralj i Narodno Predstavništvo, te Kralj i Pokrajinske skupštine; 28, koji propisuje da će se ustavnim zakonom odrediti "koji poslovi spadaju u nadležnost Narodnog Predstavništva i državne vlade, te pokrajinskih skupština i pokrajinske uprave"; 48, koji Narodno Predstavništvo uređuje kao jednodomno telo, i 80, koji kao nosioce ustavotvorne vlasti određuju isključivo Kralja i Narodno Predstavništvo, odnosno Ustavotvornu skupštinu. Sva ostala pitanja relevantna za pravni položaj pokrajina – kao što su: delokrug zakonodavne vlasti pokrajina odnosno države, postupak donošenja pokrajinskih zakona i, posebno, prava krune na tom planu, odnos pokrajinskih prema državnim zakonima i, sa tim u vezi, njihova pravna snaga – ostala su ovim nacrtom nerešena.

²⁹ V. govor J. Šimraka u konstituenti (US, 20. IV 1921, s. 22).

³⁰ Nacrt Socijalističkog kluba naziva ih "pokrajinama", Zemljoradničke stranke "oblastima", a nacrt Republikanske stranke dozvoljava oba naziva.

³¹ Ovo svaki od njih i izričito podvlači: čl. 135. socijalističkog, čl. 148. republikanskog i čl. 82. zemljoradničkog nacrtu.

Ovako redigovan, ustavni nacrt JMO je nedvosmislen u pogledu unitarnog karaktera države. U njemu nema mesta za predstavništvo pokrajina kao takvih u državnoj zakonodavnoj³² i ustavotvornoj vlasti. Istovremeno, međutim nacrt iskazuje načelno opredeljenje za princip *ustavne* podele zakonodavne vlasti između države i pokrajina (čl. 26. i 28), iako do kraja suzdržano u pogledu stepena u kome bi se ova vlast decentralizovala. Na osnovu ova dva svoja obeležja, i pored niza nerasvetljenih, a važnih pitanja, pravni položaj pokrajina po ustavnom nacrtu JMO mogao bi se oceniti kao autonomija.³³ Nije nebitno pomenuti da je i sâm ustavopisac na jednom mestu (čl. 72) pokrajine nazvao “autonomnim jedinicama”.

Već je pomenuto da se pored formalnih ustavnih nacrtu podnetih Ustavnom odboru, u ustavnoj raspravi u konstituenti istakao i usmeni predlog uređenja zajedničke države koji je podneo A. Trumbić. Posebni značaj koji je imao ovaj pojedinačni predlog proisticao je iz velikog ugleda koji je – kao predsednik Jugoslovenskog odbora od osnivanja pa sve do rasformiranja, a potom i kao ministar spoljnih poslova u Kraljevini SHS do 1920. g. – uživao njegov autor. O tadašnjem ugledu ovog političara svedočila je i činjenica da je on, iako poslanik van stranaka, bio nosilac liste u četiri izborna okruga.

Sâmom predlogu uređenja pravnog odnosa između oblasti i države, A. Trumbić je posvetio relativno malo prostora u svojoj, inače dugoj diskusiji povodom glasanja o ustavnom nacrtu Ustavnog odbora.³⁴ Ipak, njegov predlog, iako samo u glavnim crtama, prilično jasno definiše pravni položaj oblasti. Osnovni njegovi elementi su sledeći: (1) suverenost državnog zakonodavnog tela; (2) ustavom predviđen princip delegacije pojedinih zakonodavnih poslova oblasnim skupštinama, kada, ukoliko i za vreme dok zakonodavno telo to smatra potrebnim i (3) zadržavanje za

³² Kao razloge za jednodomno narodno predstavništvo, poslanik JMO u konstituenti, F. Kurbegović, navodio je opasnost od socijalnog prevrata i hitnost donošenja odluka po jednostavnijoj proceduri (v. *YO*, 14. II 1921, s. 125).

³³ Autonomiju – inače, teorijski teško odrediv pojam – B. Tasić je definisao tako što je precizirao razliku između nje i federacije: autonomna jedinica bi imala samo pravo zakonskog normiranja pitanja iz svoje nadležnosti, a federativna još i pravo da kao takva bude predstavljena u državnom zakonodavnom telu. (V. B. Tasić, n. d., s. 50. V. Slično i R. Lukić, n. d., 86–87.)

³⁴ V. *US*, 23. IV 1921, s. 5–21.

centralno zakonodavstvo “poslova opšteg interesa”.³⁵ O sklopu narodnog predstavništva Trumbić nije govorio.

Ustavom se, dakle, ne bi garantovala sâma zakonodavna vlast pokrajina, već princip koji redovnom zakonodavnom telu daje pravo da deo sopstvene zakonodavne vlasti prenese pokrajinskim predstavničkim telima. To bi značilo da se, kada je u pitanju položaj pokrajina u državi, ne formalno, ali faktički produžava provizorijum, a zakonodavcu ostavljaju slobodne ruke da, shodno razvoju nacionalno-političkih odnosa u državi, procenjuje da li je, u kom trenutku, u kojoj meri i dokle, oportuno pokrajinama dati samostalnost u zakonskom uređenju pojedinih pitanja.³⁶ Trumbić u konstituenti nije precizirao “poslove opšteg interesa”, koji bi u svakom slučaju bili prepušteni centralnom zakonodavstvu, ali bi se moglo pretpostaviti – imajući u vidu njegovu doslednost u osnovnim stavovima o pitanju državnog uređenja od vremena Krfske konferencije³⁷ – da je u ovakve poslove ubrajao ono što je naveo na Krfu: vojska, spoljni poslovi, carine, novac, pošta i telegraf, železnice i drumovi “od važnosti za cijelu teritoriju”, budžet, odobravanje svih međunarodnih ugovora.³⁸

Trumbićev predlog nije iskazivao samo stav jednog uglednog, ali usamljenog političara. On se svojom sadržinom pridruživao čitavom nizu ustavnih rešenja predlaganih u jeku ustavnih borbi 1919–1921, koja su nosila jednu kvalifikaciju uopštenu, ali tada prilično jasnog značenja – “srednje rešenje”. Ova je označavala ustavne predloge koji su se nalazili negde između centralizma i federalizma, tražeći decentralizaciju ne samo izvršne, već i zakonodavne vlasti, i to u korist pokrajina omeđenih uz poštovanje i istorijsko-političke tradicije i volje naroda. Ne mali broj uglednih imena jugoslovenskog političkog i javnog života uopšte nalazio

³⁵ Pod imenom “devolucija”, identičan oblik decentralizacije zakonodavne vlasti predlagao je i prvak Radikalne stranke, Stojan Protić. (V. *Ustavni nacrt po predlogu Stojana Protića*, Beograd 1920, sč. 161.)

³⁶ “Imalo bi se raditi na principima jednog provizorijuma, čiji bi razvitak trebalo prepustiti zakonima” – rekao je Trumbić u konstituenti (v. *US*, 23. IV 1921, s. 20). Ideju o produženom provizorijumu u jednom stvorenoj zajedničkoj državi Trumbić je izneo već na Krfskoj konferenciji 1917. V. Participator (Momčilo Ninčić), *Kako je došlo do Krfske deklaracije. Beleške sa sednica držanih na Krfu*, “Novi život”, 1921. (dalje: Kako je došlo do Krfske deklaracije), V, s. 149.

³⁷ Ti osnovni stavovi su sledeći: (1) odbacivanje federacije (v. *Kako je došlo do Krfske deklaracije*, V, s. 143), (2) decentralizovao zakonodavstvo (isto, s. 148. i, posebno, s. 78–81) i (3) princip dužeg provizorijuma (v. nap. 36).

³⁸ V. *Kako je došlo do Krfske deklaracije*, V, s. 148–149.

se, ne samo među simpatizerima – kao Slobodan Jovanović, na primer³⁹ – već i među predlagačima takvih rešenja: Boža Marković⁴⁰, Josip Smodlaka⁴¹, Ljuba Stojanović⁴², Stojan Protić⁴³. Njihovi predlozi, čak i onda kada su – kao pod Protića i Smodlake – bili uobličeni u ustavne nacрте, nisu, međutim, dospeli pred Ustavotvornu skupštinu, pa o njima ovom prilikom neće biti reči.

4. Zaključak

Među opozicionim političkim strankama predstavljenim u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS postojale su s obzirom na stav o rešenju problema oblasti ili pokrajina u zajedničkoj državi, dve grupacije. Jednu su činile stranke koje su u osnovnim pitanjima ovog problema bile manje ili više bliske konceptu Pašičeve radikalsko-demokratske vlade, pa su pri podeli države na oblasti principijelno odbacivale svaki oslon na istorijske granice, a u uređenju pravnog odnosa između oblasti i centralne državne vlasti prihvatale klasičan oblik unitarne države, iako sa nešto višim stepenom decentralizacije izvršne vlasti u odnosu na vladin ustavni nacrt. Ovu grupu činile su Zemljoradnička, Socijalistička i Republikanska stranka. Na suprotnoj strani stajali su Narodni klub (Hrvatska zajednica), Jugoslovenski klub i Jugoslovenska muslimanska organizacija. Ove stranke, odnosno stranačke grupacije, tretirale su problem pokrajinskog uređenja suštinski drugačije od vladajućeg radikalsko-demokratskog fronta, pri čemu je i među njima bilo bitnih razlika. Njihovi nacрти imali su sledeće zajedničke karakteristike: prvo, svi su predvideli velike oblasti čije su granice delom odgovarale istorijskim administrativno-političkim celinama, a delom u odnosu na njih bile izmenjene, shodno zahtevima odgovarajuće nacionalne, odnosno političko-teritorijalne zajednice; drugo, propisali su decentralizaciju zakonodavne vlasti u korist oblasti, odnosno pokrajina,

³⁹ Predlažući “srednju liniju”, S. Jovanović je kao primere za ugled naveo predlog S. Protića, Lj. Jovanovića i J. Smodlake, koji su u političkoj javnosti uživali ugled upravo kao “srednja rešenja”. (V. S. Jovanović, *Je li federalizam kod nas mogućan*, SKG, I, 1920, s. 434–441.)

⁴⁰ V. Božidar Marković, *Unutrašnje uređenje Jugoslavije*, Jugoslovenska demokratska liga, br. 1, Ženeva 1919, s. 7–8.

⁴¹ V. Dr Josip Smodlaka, *Nacrt Jugoslovenskog ustava*.

⁴² V. Ljub.(omir) Stojanović, *Nekolike misli o našem novom državnom uređenju*, Beograd 1919.

⁴³ V. nap. (35).

čime su izašli iz okvira klasične unitarne države. Međutim, u daljim odlikama pravnog položaja pokrajina, ovi su se nacрти u velikoj meri razlikovali.

Pre svega, nacrt JMO se izdvajao od nacрта Narodnog i Jugoslovenskog kluba, time što nije, poput ovih, predvideo učešće pokrajina kao takvih u zakonodavnoj i ustavotvornoj vlasti na nivou države. Tako je on – inače, ostavljajući veliki broj važnih pitanja pravnog položaja pokrajina neregulisanim – ovakvim rešenjem, kao i činjenicom da im je dodelio sopstvenu zakonodavnu vlast, pokrajine učinio autonomnim jedinicama.

Nacрти Narodnog i Jugoslovenskog kluba, koji su propisali još i učešće pokrajina u centralnoj zakonodavnoj i ustavotvornoj vlasti, obezbedili su ovim jedinicama u odnosu na centralnu državnu vlast daleko samostalniji položaj. Međutim, stepen te samostalnosti nije isti u oba ustavna nacрта.

Na planu učešća u donošenju državnih zakona pokrajinama je obezbeđeno više vlasti nacrtom Jugoslovenskog, nego nacrtom Narodnog kluba. Prvi je, naime, u zakonodavnom postupku izjednačio dom u kome su predstavljene pokrajine kao takve sa domom predstavnika naroda države kao celine, ovlašćujući plenum da donese konačnu odluku u spornim slučajevima. Ovo poslednje pravo nacrt Narodnog kluba je rezervisao za dom predstavnika naroda države kao celine i time mu dao prevagu nad domom predstavnika pokrajina. Na taj način je, formalno-pravno, Jugoslovenski klub propisao čistiji oblik federacije nego Narodni klub. Kako je, međutim, broj i značaj poslova prepuštenih sopstvenoj zakonskoj regulativi pokrajina po nacrtu Narodnog kluba vrlo veliki, a po nacrtu Jugoslovenskog kluba relativno mali, to je, sa stanovišta stvarne samostalnosti ovih jedinica u odnosu na centralnu vlast, bitno umanjen značaj nešto veće važnosti koju im je u donošenju državnih zakona dao Jugoslovenski od Narodnog kluba. Još značajniji korak u osamostaljivanju pokrajina, i to ne samo faktičkom već i formalno-pravnom, učinio je Narodni klub normiranjem njihovog učešća u državnoj ustavotvornoj vlasti. Po njegovom nacrtu, ovo učešće se sastoji od tri prava: (1) ustavne inicijative doma u kome su predstavljene pokrajine kao takve; (2) ustavne inicijative samih pokrajina i (3) prava svake pokrajine da stavi veto na predložene ustavne promene kojima se dira u nadležnost pokrajina. Ovim poslednjim ovlašćenjem nacrt Narodnog kluba približio je status pokrajina članicama jedne konfederacije. Nacrt Jugoslovenskog kluba pak, ni na ovom planu nije izašao iz okvira federativne države sa relativno skučenom

nadležnošću država-članica. Tumačenjem vrlo nejasnih propisa koje je nacrt posvetio ovom pitanju, može se zaključiti da se učešće pokrajina u državnoj ustavotvornoj vlasti iscrpljuje u pravcu doma u kome su one predstavljene da predloži promenu ustava u taksativno određenom krugu pitanja, kao i u učešću pokrajinskih predstavnika u odlučivanju po postupku predviđenom za donošenje zakona.

23.

Uticaj modernih ustavnih koncepcija na shvatanja o ustavnom uređenju Kraljevine SHS 1920–1921*

Iz devetnaestovekovnog individualizma i liberalizma sa idejom o državi kao zaštitnici osnovnih ličnih prava – života, slobode i imovine – proizišao je koncept tzv. političke demokratije, čijim se krajnjim dometom smatralo opšte pravo glasa (inače, sve do iza Prvog svetskog rata nigde ostvareno). Socijalni i ekonomski odnosi među pojedincima bili su prepušteni potpunoj autonomiji volje i slobodnoj utakmici u koju se država nije mogla uplitati. Ekonomsko propadanje čitavih društvenih klasa i socijalna napetost koja je iz toga proizlazila usloveli su, oko preloma stoleća, pojavu socijalnog i radničkog zakonodavstva, ali bez odgovarajuće reorganizacije privrednog života, a još manje državnog ustrojstva.

Kao reakcija, u najširem krugu socijalističkog pokreta i socijalističke naučne misli, političkoj demokratiji suprotstavljen je koncept tzv. socijalne demokratije. Polazeći od stava da se sadržina prava čoveka ne može, kao u političkoj demokratiji, određivati u odnosu na apstraktnog pojedinca, već na osnovu potreba i zahteva čoveka kao društvene jedinice, situiranog u konkretnim društveno-ekonomskim odnosima, branioci ovog novog tipa demokratije tražili su zamenu liberalne države, državom u kojoj glavnu polugu vlasti čini predstavništvo socijalno-ekonomskih interesa.

Na neočekivano dramatičan način, ovi zahtevi su, ishodom svetskog rata i revolucionarnih promena koje je on doneo, dobili praktično ostvarenje, i to u dva suštinski različita oblika. Jedan je proizišao iz ostvarene boljševičke revolucije u Rusiji, a drugi je usledio po sličnoj ali neuspeloj revoluciji u Nemačkoj. Oba modela ostvarenja zahteva socijalne

* *Stvaranje Jugoslavije, 1918*, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

demokratije, svaki na svoj način, izvršiće jak uticaj na uobličavanje ustavnog poretka u Evropi po svršetku prvog svetskog rata. Prvi, doduše, više kroz negativno određenje prema njemu i pokušaj da se kao alternativa otkloni, a drugi upravo kao moguć način za otklanjanje te alternative.

Novi tip države koji je donela boljševička revolucija, ustavno uobličen u Rusiji 1918, zasnivao se na principu sovjeta, kao zakonodavnih i izvršnih organa vlasti, sastavljenih od predstavnika neposrednih proizvođača, sa kratkim i opozivnim mandatom. Međutim, piramidalno postavljeni, oni su neposrednim načinom birani samo na nivou radnih kolektiva, dok su sovjeti nižih i viših teritorijalnih zajednica, sve do državnog vrha, izabrani posredno – tako što nižestepeni biraju višestepene. Biračko pravo je dato i vojnicima i strancima, ali je istovremeno oduzeto brojnim društvenim slojevima – privatnim trgovcima, zanatlijama, sveštenicima i ostalim pripadnicima klase koja je u novoj državi trebalo da nestane.

Po modelu ruske sovjetske države, i u posleratnoj Nemačkoj stvarani su radnički i vojnički sovjeti, ali ovde revolucija nije završila njihovom, već pobedom umerene socijaldemokratije. Novi nemački ustav¹, koji je, avgusta 1919, donela Konstituenta u Vajmaru, predstavljao je prvi pokušaj jedne buržoaske države da, suočena sa jakim pokretom za njeno rušenje, prihvati ideje socijalne demokratije kao program sopstvene demokratske reforme, i time sačuva svoju suštinu. Rešen da donese ustav koji će nemačkom narodu obezbediti najviši stepen demokratije, vajmarski ustavotvorac je usvojio sva dostignuća uglednih zapadnih demokratija – parlamentarizam po ugledu na Francusku i Englesku, predsednika republike izabranog od celog naroda po ugledu na SAD, i referendum i narodnu inicijativu, kao institucije neposredne demokratije, po ugledu na Švajcarsku. Sve ove elemente – među kojima su se neki, strogo teorijski uzev, međusobno isključivali² – on je uklopio u nov politički sistem, ustavotvornoj teoriji i praksi dotad nepoznat. Uz opšte pravo glasa, uključujući i žene i vojna lica, ovaj ustav je dobio odličja savršene političke demokratije.

Vajmarska konstituenta, međutim, nije se na tome zadržala. Ustav koji je donela je brojnim funkcijama države u socijalnim i ekonomskim

¹ V. F.-R. Dareste et P. Dareste, *Les constitutions modernes*, I. Paris 1928 (*Constitution de l'Empire Allemand*, p. 58–98).

² Ovo se, pre svega, odnosi na pokušaj kombinovanja parlamentarizma, kao oblika predstavničke demokratije, sa referendumom i narodnom inicijativom u zakonodavstvu, i izbornošću predsednika Republike od strane naroda, kao elementima neposredne demokratije (V. o tome: P. Lalumiere et A. Demichel, *Les régimes parlementaires européens*, Paris 1966, p. 377–378).

odnosima, pretvaranjem prava svojine u socijalnu funkciju i omogućavanjem nacionalizacije industrijskih i drugih preduzeća, raskinuo sa tradicijom liberalizma, a propisivanjem učešća radnika u upravljanju preduzećima preko radničkih saveta u preduzeću, distriktu i na saveznom nivou, uveo u organizaciju ekonomskog života elemente socijalizma. Konačno, Ekonomski savet, koji je kao predstavničko telo svih važnijih profesija u državi uveden u sistem zakonodavne vlasti, iako predmetno ograničen na socijalna i ekonomska pitanja, a funkcionalno na pravo inicijative i savetodavnu ulogu – takav Ekonomski savet, ipak, upravo je sastavom i funkcijama, anticipirao korporativnu državu³.

Koliko je novi koncept demokratije, koji je ruskim sovjetskim ustavom od 1918. i Vajmarskim od 1919. dobio dva, i po sadržini i po formi različita oblika, imao uticaja na rešenja predlagana u borbi za ustav nove jugoslovenske države?

Kada je maja 1920. ustavno pitanje, relativno dugo odlagano, u Kraljevstvu SHS postavljeno na dnevni red, sukobljenost jugoslovenskih političkih snaga povodom pitanja oblika državnog uređenja bila je već toliko zaoštrena da je socijalno-ekonomska problematika odložena u drugi plan. Ipak, ustavni predlozi u kojima je upravo ovim pitanjima dat prvorazredni značaj, bili su brojni, a neki od njih i vrlo radikalni. Ova činjenica će, uz odgovarajući razvoj stranačko-političkih odnosa i opšte političke situacije u zemlji (o čemu ovde neće biti reči), odigrati značajnu ulogu u toku rada Konstituante, i ostvariće uticaj na ishod njenoga rada. U grupu stranaka, na čije su ustavne koncepte nova shvatanja demokratije i njoj odgovarajuće države ostavila dubok trag, spadaju Komunistička, Zemljoradnička, Slovenska ljudska (koja je činila jezgro Jugoslovenskog kluba) i Socijalistička stranka⁴.

Među njihovim predlozima nalaze se rešenja karakteristična za oba modela transformacije klasične politike u socijalnu demokratiju – i boljševičko-revolucionarni, zasnovan na ideji sovjeta i reformističko-demokratski, po primeru Vajmarskog ustava. Prvi model prihvatili su komunisti i, bez izgrađenog projekta, oni su u Ustavotvornoj skupštini

³ Ekonomski život Nemačkog carstva regulisan je V sekcijom Ustava, čl. 151–165. – Po D. Daniću glavnu novinu Vajmarskog ustava predstavljaju odredbe o političkoj, a ne socijalnoj demokratiji. Ovo stoga što se za ostvarenje socijalne demokratije "traži savršena promena privrednog poretka" (V. Danilo Danić, *Ustav Nemačke republike s pogledom na modernu demokratiju*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", knj. XXIV, 1924, s. 412).

⁴ V. mr Neda Engelsfeld, *Socijalno-gospodarski problemi u Vidovdanskom ustavu 1921. godine*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1970, 3–4, s. 369–375.

zahtevali ukidanje buržoaske države u Jugoslaviji i njeno organizovanje na principu sovjeta. U tome su bili odlučni i jasni, a kako svoj predlog nisu nijansirali niti ga u bilo čemu diferencirali u odnosu na ruski sovjetski model⁵, on dalje neće biti razmatran. Ostala tri nacrti – Zemljoradničkog saveza, Jugoslovenskog kluba i Socijalističkog kluba – bila su nadahnuta reformatorskom idejom pretvaranja države u socijalnu, ekonomsku i kulturnu zajednicu, ali su se međusobno vrlo mnogo razlikovala u pogledu sadržine odnosno tipa ove transformacije. Vajmarski model je, u celini gledano, u manjoj ili većoj meri prepoznatljiv u sva tri nacrti, ali njih to, ipak, ne čini međusobno više sličnim, budući da su iz bogatog arsenala novih demokratskih ideja Vajmarskog ustava, oni preuzeli različite stvari.

Imajući u vidu celoviti koncept društvenog i političkog uređenja, najbliži Vajmarskom ustavu je nacrt Jugoslovenskog kluba⁶, u kome su čak izvesne odredbe gotovo identično redigovane.

Od instrumenata političke demokratije, Jugoslovenski klub je propisao sve – opšte pravo glasa oba pola (izuzimajući vojna lica, u čemu se razlikuje od Vajmarskog ustava), referendum i narodnu inicijativu u zakonodavstvu. Politički sistem je različit već samim tim što Vajmarski ustav predviđa republiku, a Jugoslovenski klub monarhiju. Međutim, funkcije kralja u zakonodavnoj vlasti iste su kao i funkcije predsednika Nemačke Republike. On, naime, nema ni pravo inicijative, ni pravo potvrde zakona i može jedino narediti referendum na zakon već izglasan u narodnom predstavništvu. Na planu socijalnih prava građana, kao npr. u oblasti socijalnog osiguranja i zaštite radničkog standarda, Jugoslovenski klub je unekoliko otišao i dalje od Vajmarskog ustava.

Ekonomski odnosi u društvu i intervencija države u njemu uređeni su na vrlo sličan način. Oni su autonomni samo ukoliko se ne protive "načelu pravednosti i ako obezbeđuju život dostojan čoveka" (čl. 22). U tom smislu je definisana i svojina i određena sloboda ugovora. Nacionalizacija industrijskih i drugih privrednih preduzeća je dozvoljena. Na planu učešća radnika u odlučivanju u preduzećima, Jugoslovenski klub je ponovo otišao dalje od Vajmarskog ustava, propisavši ne samo obavezna radnička veća u

⁵ Komunisti su u Konstituenti negirali ne samo svaku mogućnost kombinovanja sovjetskog sistema elementima građanske demokratije, već čak i prihvatljivost radničkih veća zavedenih Vajmarskim ustavom (V. Života Milojković, Stenografske beleške Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: UO), 11. II 1921, s. 80).

⁶ V. Odvojeno mišljenje Jugoslovenskog kluba o nacrtu Ustava predloženog od Ustavnog odbora.

svim preduzećima sa pravom kontrole i učešća u upravi (čl. 31), već i mogućnost da se zakonom odrede neka preduzeća u kojima će radnici učestvovati i u raspodeli čiste dobiti (čl. 41).

Dok su propisi o socijalnim i ekonomskim pravima građana uopšte, i radnika, posebno, kao i oni o nacionalizaciji, slični ili nešto radikalniji od odgovarajućih normi Vajmarskog ustava, dotle je nacrt Jugoslovenskog kluba otišao mnogo dalje na planu prilagođavanja organizacije državne vlasti zahtevima socijalne demokratije. Ne propisujući čisto profesionalni parlament, on je predstavnicima organizovanih zanimanja ipak obezbedio učešće u zakonodavnoj vlasti, i to ne samo sa savetodavnom ulogom, već i uz pravo odlučivanja. Narodno predstaništvo po ovom nacrtu sastoji se od tzv. političke i socijalno-ekonomske skupštine. Ova druga sastavljena je od predstavnika "staleža" izabranih polovinom od strane naroda Kraljevine kao celine, a polovinom od pokrajinskih staleških predstavništava. Njoj pripada isključivo pravo zakonodavne inicijative u socijalnoj i ekonomskoj materiji. Kako je zakonodavni postupak uređen tako da su oba doma ravnopravna, a da se u slučaju spora odlučuje u plenumu, to socijalno-ekonomska skupština učestvuje (doduše bez prava inicijative) i u odlučivanju o svim ostalim zakonima. Treba pomenuti još i da je postupak promene ustava uređen na isti način, što ovoj skupštini obezbeđuje i učešće u ustavotvornoj vlasti⁷. Konačno, nacrt predviđa i posebna pokrajinska i državna stručno-privredna veća, sastavljena od predstavnika radnika, poslodavaca i potrošača, kojima, takođe, daje pravo inicijative u donošenju privrednih zakona. Neregulisano detaljnije, ovo telo podseća na Ekonomski savet Rajha iz Vajmarskog ustava⁸.

Načinom uređenja zakonodavne i ustavotvorne vlasti, kao i nekim drugim propisima, Jugoslovenski klub se više nego Vajmarski ustav približio korporativnoj državi⁹. Ono što ga je, međutim, od nje bitno razdvajalo, to su bili parlamentarizam i široka demokratska prava građana kao takvih, imajući posebno u vidu opšte pravo glasa (za izbor političke

⁷ V. Olga Popović, Oblik državno uređenja prema nacrtima parlamentarne opozicije u Kraljevini SHS u vreme donošenja prvog jugoslovenskog ustava, "Anali pravnog fakulteta u Beogradu", 3–4, 1987, s. 396–397.

⁸ Razlika u odnosu na Vajmarski ustav postoji utoliko što se po nacrtu Jugoslovenskog kluba stručno-privredna veća organizuju i po pokrajinama (čl. 26), dok je po Vajmarskom ustavu (čl. 165) izvršena centralizacija zakonodavne vlasti u ovoj materiji.

⁹ Interesantno je pomenuti da je prvi korak ka uspostavljanju korporativne države u Austriji bio učinjen ustavnim promenom od 1929, upravo uvođenjem predstavnika profesija u dom provincija.

skupštine) svih građana bez razlike, kao i referendum i narodnu inicijativu sveukupnom zakonodavstvu.

Ako joj se Jugoslovenski klub dosta približio, za Savez zemljoradnika moglo bi se reći da je korporativnu državu, tada u političkoj praksi još nepoznatu, većim delom ostvario. On nije klasičnom političkom parlamentu dodao predstavnike pojedinih zanimanja, već je te predstavnike učinio jednim mogućim članovima zakonodavnog tela, i klasičan parlament tako ukinuo. U skladu sa tim, zemljoradnički nacrt uveo je opozivni mandat, a pravo glasa dao samo onim građanima koji pripadaju jednom od organizovanih i dopuštenih zanimanja. Ovo poslednje je praktično značilo ukidanje opšteg prava glasa. Razlozi kojima su tvorci ovog nacrta obrazlagali i branili predloženi koncept – kvalifikovan kao staleški i optuživan da društvo vraća u feudalizam¹⁰ – i sami su podsećali na one razloge koje će isticati budući branioci korporativne države. Upotrebljavale su se formule o zabludi opšteg i jednakog prava glasa, preživlosti parlamentarizma, koji podstiče klasne sukobe. Krećući se (kao, uostalom, i slovenački klerikalci) u idejno-teorijskim okvirima solidarizma i, mestimično, hrišćanskog altruizma, privrženici zemljoradničkog koncepta podvlačili su nužnost klasnog mira i objašnjavali da će se on ostvariti samo adekvatnom zastupljenošću svih staleža u vlasti¹¹. S obzirom na postojeću strukturu jugoslovenskog društva u kome su zemljoradnici činili preko 80% stanovništva, ostvarenje ovakvog zahteva zanjalo bi gotovo apsolutnu dominaciju zemljoradničkog nad svim ostalim socijalno-ekonomskim interesima u zemlji. Naime, svojim sastavom, Narodna skupština i vlada morale bi, prema ovom konceptu, biti veran izraz postojeće socijalno-ekonomske strukture, jer kako su njegovi branioci objašnjavali, ne može se demokratijom smatrati sistem u kome advokati ili industrijalci predstavljaju zemljoradnike¹².

¹⁰ V. M. Vesnić u Ustavnom odboru, UO, 7. II 1921, s. 23–24, "Samouprava", br. 27, 5. II 1921. i br. 48, 2. III 1921.

¹¹ V. Mihajlo Avramović, UO, 7. II 1921, s. 21–22; Milan Gavrilović, *Političko-privredna demokratija*, Svet. K. Matić, Izbori po profesijama, "Misao", V, 1921. U osporavanju vrednosti opšteg i jednakog prava glasa, sa stanovišta interesa moderne demokratije, najeksplicitniji je bio S. Matić. Za njega je vera u ovo pravo "prosta formalistička zabluda" (s. 20). Njegova primena dovodi do toga da u većini slučajeva "volja većine" ne predstavlja većinu naroda. Ovo posebno u društvima koja su, poput jugoslovenskog, sastavljena iz većeg procenta "zemljoradničkog elementa", koji usled slabe ili nikakve političke organizacije i klasne svesti, ostaje neadekvatno predstavljen u vlasti (s. 619–620).

¹² V. o tome posebno: M. Gavrilović, n. d., s. 14, 17. Gavrilović je navodio podatak da je u Skupštini izabranoj decembra 1920, odnos zemljoradničkih i nezemljoradničkih

U pogledu ostalih socijalno-ekonomskih odredaba, nacrti Jugoslovenskog i Zemljoradničkog kluba dosta su slični¹³, s tom razlikom što ovaj drugi predviđa slabiju zaštitu socijalnih prava i radničkog standarda¹⁴, ali i znatno više mehanizama za zaštitu malih poljoprivrednika (radikalna agrarna reforma) kao i zadružnog sistema u proizvodnji¹⁵. Inače, instrumente neposredne demokratije ovaj nacrt nije usvojio, a funkcije kralja je reducirao još više nego Jugoslovenski klub¹⁶.

Socijalistički klub je, u odnosu na Jugoslovenski i Zemljoradnički klub, predložio sasvim drukčiji tip socijalno-ekonomskog preobražaja države. Prepoznatljivost vajmarskih rešenja u njemu je zanemarljiva.

Pre svega, u znatno većoj meri nego prethodna dva, socijalistički nacrt je ugrozio individualistički poredak. Članom 25, on je postavio načelo da "ekonomske odnose državljana uređuje država zakonima"¹⁷. Ne ukidajući privatnu svojину, on je prednost dao kolektivnoj, tačnije državnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju¹⁸. Zemlja je vlasništvo države, koja je putem zakona raspodeljuje, uz poštovanje načela da je mogu dobiti samo oni koji je obrađuju, i da je privatni veleposed zabranjen. Nacionalizacija privrede, ni po ovom, kao ni po nacrtima Zemljoradničkog i Jugoslovenskog kluba, ne propisuje se ustavom neposredno, već joj se otvara put, ovlašćenjem zakonodavca da to učini. Međutim, za razliku od prethodna dva, Socijalistički klub ne propisuje uz to obaveznu naknadu. Pitanje učešća radnika u upravi preduzećima socijalistički nacrt je regulisao slično nacrtima Zemljoradničkog i Jugoslovenskog kluba, dok je socijalna prava i zaštitu rada zagarantovao u punoj meri – uključujući i osmočasovni radni dan.

poslanika bio 98 prema 321, što je upravo obrnuto srazmerno profesionalnoj strukturi biračkog tela (v. s. 24).

¹³ Kao i nacrt Jugoslovenskog kluba, i zemljoradnički takođe predviđa učešće radnika u kontroli preduzeća, kao i u raspodeli dobiti, ali za to ne propisuje posebnu organizaciju (V. Predlog ustava zemljoradničke stranke, čl. 110–111).

¹⁴ Dok nacrt Jugoslovenskog kluba predviđa postupno uvođenje potpunog, opšteg i obaveznog osiguranja, čak i neobezbeđenih članova porodice (čl. 31), i propisuje obavezu zakonodavca da radniku zajemči stan i minimalnu platu (čl. 41a), dotle zemljoradnički nacrt predviđa obezbeđenje samo u slučaju povrede ili iznemoglosti radnika, i to uz sudelovanje zainteresovanih lica (čl. 108).

¹⁵ V. čl. 102–103, 106–107 i 114.

¹⁶ Po ovom nacrtu kralj uopšte ne učestvuje u ustavotvornoj vlasti (čl. 43), dok u zakonodavnoj raspolaže samo pravom da u roku od mesec dana po usvajanju zakona u Skupštini, od ove traži da o zakonu ponovo rešava, što ona, međutim, može odbiti (čl. 66).

¹⁷ V. Nacrt Ustava Socijalističkog kluba.

¹⁸ Čl. 26. st. 2. propisuje da "država ima dužnost unapređivati kolektivnu svojinu sredstava za proizvodnju i distributivnih sredstava".

Ono što, međutim, predstavlja osnovnu razliku socijalističkog u odnosu na prethodna dva nacrt, tiče se organizacije državne vlasti. Socijalistički klub je, naime, u potpunosti zadržao klasičan parlament kao zakonodavno telo, uz proširenje biračkog tela ženskim pravom glasa, i uz uvođenje u zakonodavnu vlast instrumenata neposredne demokratije – referendumu i narodne inicijative.

Prenošenjem ekonomskih odnosa, u načelu, iz sfere privatnog u sferu državnog, i uz zadržavanje privatne svojine na sredstvima za proizvodnju, ustavni nacrt Socijalističkog kluba je propisao državni kapitalizam. S druge strane, otvaranjem mogućnosti za nacionalizaciju ovih sredstava i uz načelno stavljanje državi u zadatak da u tom pravcu usmerava svoju zakonodavnu politiku, a uz odgovarajuću socijalnu politiku i položaj radnika u proizvodnji, ovaj nacrt se vrlo mnogo približio državnom socijalizmu. Međutim, mnogo više nego konkretnim pravnim propisima, socijalizam kao cilj iskazan je programskim načelom prema kome se celokupno ekonomsko i socijalno zakonodavstvo mora kretati u pravcu ekonomske i socijalne ravnopravnosti "i time uklanjanja klasa u državi" (čl. 25).

Funkcije države u socijalnim i ekonomskim odnosima, kao i manje ili veće predstavništvo profesija u sistemu vlasti tražile su i druge političke stranke, kao i pojedinci – bilo svojim ustavnim nacrtima, bilo u stranačkoj politici, odnosno odgovarajućim istupima. Utisak koji je Vajmarski ustav napravio u našoj političkoj sredini bio je očigledno vrlo jak, jer su ne samo one stranke i pojedinci koji su mu u svojim političkim opredeljenjima inače bili bliski – poput republikanaca¹⁹ ili slovenačkih kmetijaca²⁰ – već i drugi koji to nisu bili, nalazili za potrebno da svoje predloge dekorišu propisima koji podsećaju na Vajmarski ustav. U ove poslednje spadaju ustavni nacrti Narodnog kluba, Stojana Protića i Josipa Smodlake. Oni sadrže, sasvim

¹⁹ Uticaj novih ideja u samom nacrtu Republikanske stranke vidljiv je na planu socijalnih (dosta široka radnička i uopšte socijalna zaštita – čl. 175) i nešto manje ekonomskih funkcija (progresivni porez – čl. 166. i nacionalizacija najkrupnijih privrednih preduzeća – čl. 176); dalje, kroz ustanovu referendumu i narodne inicijative, kao i položaj predsednika republike (v. npr. čl. 99–100). Međutim, zakonodavnu vlast vrši klasično narodno predstavništvo. Ipak, mimo ustavnog nacrt, republikanci su se zalagali za predstavništvo različitih profesija, ali samo sa savetodavnom ulogom u zakonodavstvu. (V. Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd 1979, s. 324–325).

²⁰ Bez detaljnijeg predloga, Bogumil Vošnjak je u Ustavnom odboru tražio Dom rada sa zakonodavnom inicijativom u oblasti stručnog zakonodavstva. (V. UO, 7. II 1921, s. 29–30; B. Vošnjak, *Kriza suvereniteta i državna vlast u savremenoj državi*, Beograd-Zagreb-Ljubljana, 1926, s. 7).

neuklopljene u celinu društveno-političkog sistema koji predlažu, propise koji, pored predstavnika pokrajina, u gornji dom Narodnog predstavništva uvode i predstavnike industrijskih, trgovačkih i radničkih komora, zajedno sa predstavnicima univerziteta, pa i – izuzimajući Smodlakin nacrt organizovanih veroispovesti²¹.

Osetljivost na nove ustavne koncepcije koju je pokazala onovremena jugoslovenska građanska politika, u nemaloj meri, bila je uslovljena njenom suočenošću sa boljševičkim konceptom društva i države. U uslovima naraslog radničkog pokreta, efektno potvrđenog velikim uspehom jugoslovenske KP na izborima za Konstituantu krajem 1920, ove su se koncepcije, materijalizovane u vajmarskom modelu, pokazivale prihvatljivim ne samo kao socijalistička alternativa boljševizmu²² već i kao način otklanjanja opasnosti od revolucije. Ovo poslednje, inače sasvim uobičajeno razmišljanje²³, slikovito je, povodom donošenja ustava, iskazao Sima Pandurović: "Jer ne treba se varati ni obmanjivati: pitanje zaštite radnika je jedno od glavnih pitanja za održanje naše države, i ako im ona ne da zaštitu – oni će je zatražiti sami".²⁴

Strah od boljševizma i brojnost političkih stranaka koje su prihvatile, a neke i ultimativno zahtevale radikalnu reformu klasične buržoaske države, slomili su na kraju i njenog najvernijeg branioca – Radikalnu stranku. U toku rada Konstituante, ona je u znatnoj meri odstupila od koncepta liberalne države, usvojenog u svim njenim ustavnim nacrtima u gotovo potpuno čistom obliku²⁵. Nacrt Pašićeve vlade dopunjen je jednim brojem socijalno-ekonomskih odredaba, koje će predstavljati sadržinu poznatog III

²¹ V. Nacrt Ustava Narodnog kluba (čl. 60); Smodlaka dr Josip, Nacrt Jugoslovenskog Ustava, Zagreb-Beograd, 1920. (čl. 93) i Nacrt Ustava po predlogu Stojana M. Protića – Nacrt ustava sa dvodomnim sistemom, Beograd 1920 (čl. IV). Stojan Protić je bez ustručavanja ispoljio svoju odanost tradiciji liberalne države i oštro kritikovao Radikalnu stranku zbog ustupaka koje je učinila "socijalnim i ekonomskim zahtevima pojedinih partija", pa "stoga radi stvorila i ceo jedan odeljak ustava". (Oko ustava, Kritika i polemika od Stojana M. Protića, Beograd, 1921, s. 64–65).

²² V. npr: Živojin Balugdžić, Državni socijalizam, *Srpski književni glasnik*, III, 1921, s. 192–201.

²³ Opasnost od boljševičke revolucije i diktature proleterijata nalazila je svoje mesto u gotovo svim obrazloženjima zahteva za reformom klasične liberalne države, bez obzira na sadržinu i cilj predloga. U tom smislu v. Svet. K. Matić, n. d., s. 619; Ante Dulibić, UO, 11. II 1921, s. 82; A. Sušnik, *isto*, 14. II 1921, s. 121; Dim. D. Živaljević, Zaštita rada, *Misao*, VII, 1921, s. 537.

²⁴ V. *Misao*, VII, 1921, s. 543.

²⁵ V. nacrt ustava Stojana Protića (sastavljenog za vreme njegovog mandata predsednika vlade), vlade Milenka Vesnića i vlade Nikole Pašića.

odeljka Vidovdanskog ustava. O ovom odeljku profesor Živojin Perić je rekao da je njime "buržoaski državni poredak ozbiljno načet"²⁶. On je, međutim, sadržao više programskih načela nego pravne propise. U njemu se zaista dosta osećao duh Vajmara, ali samo u ideji, a malo u praktičnim rešenjima. Ono što na Vajmarski ustav najviše podseća, to je uvođenje tzv. Privrednog saveta u posao na donošenju socijalnog i privrednog zakonodavstva. Ko sastavlja ovo telo i kakve su njegove funkcije, Ustavom se, međutim, ne propisuje²⁷. Ipak, vredi pomenuti da osim Vajmarskog i Vidovdanskog, nijedan drugi tada važeći ustav nije predviđao stvaranje sličnih tela.

Donošenje Vidovdanskog ustava, znatno više nego sama sadržina njegovog III odeljka, pokazalo je da u većem delu jugoslovenske političke javnosti u vreme ustavnog konstituisanja Kraljevine SHS bila dosta poljuljana vera u klasičnu političku demokratiju, i da je bilo sazrelo uverenje o nužnosti ozbiljnijih reformi buržoaske države. Promene koje su predlagali nacrti Jugoslovenskog i, posebno, Zemljoradničkog kluba, svojom radikalnošću su prevazilazile sva tada važeća ustavna rešenja. Čak i Radikalna stranka, duboko odana državi za koju se borila i kakvu je stvarala u XIX i prvoj dekadi XX veka – ustavnoj parlamentarnoj monarhiji, zasnovanoj na principima liberalne ideologije – tada poručivala: "Političke slobode i građanska ravnopravnost su obične stvari... novo doba interesuju problemi ekonomskih i socijalnih reformi, jednakost rada i kapitala, problem ekonomske demokratizacije društva." Dodajući da je uverena da će socijalno-ekonomskim odredbama ustava stati "na kraj boljševičkoj demagogiji"²⁸, ona je ukazivala na važan momenat u tadašnjoj preorijentaciji jugoslovenskih političkih stranaka od političke ka socijalnoj demokratiji.

SOCIJALISTIČKA FEDERATIVNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA: POČETAK KRAJA

²⁶ Živojin Perić, Osnovne karakterne crte Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. *Mjesečnik*, 1922, s. 388.

²⁷ Pretežno deklarativni karakter socijalno-ekonomskih odredaba Vidovdanskog ustava podvukla je već onovremena literatura, a posebno kritičari ovog ustava. (V: Ž. Balugdžić, n. d., s. 195; Mirko M. Kosić, Nacionalna i socijalna agrarna reforma; *Misao*, XIV, 1922, s. 630; Slobodan Jovanović, Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1924, s. 458). Za iscrpnu ustavnopravnu analizu socijalno-ekonomskih odredaba Vajmarskog i Vidovdanskog ustava v. Kandić dr Ljubica, Socijalno-ekonomske odredbe Vidovdanskog ustava i Vajmarski ustav, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, III, 1969.

²⁸ V. *Samouprava*, br. 100, 4. V 1921.

24.

Promene ustava SR Srbije *

Uvod

Tematska oblast poslednjeg dana Savetovanja bila je promena Ustava SR Srbije. U uvodnoj reči, prof. Budimir Košutić istakao je da postojanje Predloga Predsedništva SR Srbije da se pristupi promeni Ustava SR Srbije opravdava raspravu o ovoj temi, bez obzira na okolnost da nacrt promena još nije sačinjen. Kada, pak, ovo bude učinjeno, Pravni fakultet će nastojati, rekao je prof. Košutić, da o predloženim amandmanima organizuje posebnu raspravu.

O pomenutoj temi priložili su pisane referate: akademik Radomir Lukić ("Ostvarivanje funkcije SR Srbije kao države"), prof. Ratko Marković ("Podela zakonodavne nadležnosti u SR Srbiji"), prof. Kurteš Saliu sa prof. Esatom Stavileciem ("Izvršavanje republičkih zakona koji se jedinstveno primenjuju na teritoriji SR Srbije"), i dr Vladan Kutlešić ("Ustavni položaj Predsedništva SR Srbije"). Savetovanje o promeni Ustava SR Srbije je otpočelo sažetim izlaganjem priloženih referata od strane njihovih autora (akademik Lukić je to učinio prethodnog dana), a potom se prešlo na diskusiju, koja se, najvećim delom, kretala oko glavnih pitanja postavljenih u referatima: ustavotvorne vlasti u SR Srbiji, podele zakonodavne nadležnosti u SR Srbiji, izvršne funkcije u SR Srbiji, predstavljenosti SR Srbije u federaciji i Predsedništva kao organa vlasti u SR Srbiji.

* Savetovanje održano od 2–4. marta 1988. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu. Sa dr Zoranom Tomićem, *Opština*, Beograd, 1988, 3–4.

I Ustavotvorna vlast u SR Srbiji

Pitanjem ustavotvorne vlasti u SR Srbiji posebno se bavio u svom referatu – "Ostvarivanje funkcija SR Srbije kao države", akademik R. Lukić. On na početku kaže da se "jedan od osnovnih razloga zbog kojih se postavlja pitanje promena Ustava Srbije odnosi (se) na njene tzv. državne funkcije kao republike, odnosno države". Jer, "predlažu se promene ustava koje bi obezbedile da Srbija, isto kao i druge republike, vrše svoje državne funkcije", budući da se smatra da su te funkcije jednim delom prenete na pokrajine, koje su u sastavu Srbije.

Pisac odgovara na opšte pitanje koje su sve državne funkcije, zanemarujući razlike između pojedinih država. Pri tome, podvlači da socijalistička država – i pored ideja o "odumiranju" – u praksi ima proširene funkcije u odnosu na prethodne eksploatorske države. Akademik R. Lukić, dalje, kod svake države razdvaja njene "klasične funkcije vlasti" (vojska, javni poredak, bezbednost, spoljna politika, novac, zakonodavstvo, sudstvo) od novijih – društveno-organizatorskih funkcija (privredna, kulturna i druge). Neke državne funkcije vrše isključivo državni organi, dok se druge poveravaju posebnim "javnim licima (organizacijama)", koja imaju izvesnu sopstvenu nadležnost, gde su relativno slobodna prema državi kao celini. Tako autor stiže do pitanja decentralizacije, prenoseći optiku svoje analize na odnos Srbije (kao države) i autonomnih pokrajina u njenom sastavu, konstatujući da je teško, teorijski, "precizno razgraničiti koje su funkcije autonomnih jedinica i to tačno konkretno odrediti" – ipak utvrđuje da najvišu, posebno ustavotvornu vlast mora da ima država, tj. "da nijedno javno lice niže od države (decentralizovana jedinica) ne može suvereno, tj. konačno da vrši vlast, odnosno da ima nadležnost".

Polazeći od činjenice da je u jednoj federaciji država-članica ipak "praktično suverena" (uz ograničenja na koja je sama pristala) – akademik R. Lukić analizira pitanje sadržine ustavom propisanih državnih funkcija SR Srbije. Naročito razmatra kakva su ograničenja ustavotvorne vlasti Srbije u odnosu na pokrajine. Nalazi da "ustavotvorna prava pokrajina znatno ograničavaju ustavotvornu vlast Srbije", s obzirom da se za promene Ustava Srbije zahteva saglasnost pokrajina (član 430. stav 1. Ustava SR Srbije) – koje su, pored toga, izjednačene sa republikama u odnosu na promene saveznog ustava. "Tako se pokrajine izjednačuju sa republikom kojoj pripadaju, što politički možda može biti prihvatljivo, ali je s gledišta pravne (i opšte) logike neprihvatljivo, a pravnotehnički nepraktično i može

vrlo teško funkcionisati". S tim u vezi, akademik R. Lukić predlaže: "Možda bi se moglo predvideti da se, recimo, drugi ili treći put uprkos odbijanju pokrajine, ustav može promeniti na osnovu obnovljenog predloga republike podnetog posle proteka određenog dužeg vremena i pojačanom većinom pri odlučivanju u skupštini republike (recimo tri četvrtine umesto dve trećine glasova kako je sad predviđeno) ili posle po treći put podnetog predloga". Ova ideja je na liniji ograničavanja suviše širokog prava pokrajine da onemogući svaku promenu ustava. U diskusiji je predloženo, takođe, – ali mnogo radikalnije – da, de constitutione ferenda, o promeni Ustava SR Srbije u svakom slučaju isključivo odlučuje Skupština Republike (prof. Pavle Nikolić).

Izraženo je i gledište da treba podrobno preispitati odnos Ustava SR Srbije i ustava socijalističkih autonomnih pokrajina, i učiniti potrebne prepravke. U prvom redu, opredeljujuća je ustavna norma da je Srbija država a da pokrajina nema to svojstvo, kao i da Srbija nije federativna država, niti su pokrajine njene federativne jedinice. Zbog toga, odnos između jugoslovenske federacije i njenih republika ne može da bude "preslikan" na odnos SR Srbije i socijalističkih autonomnih pokrajina u njenom sastavu (prof. P. Nikolić, prof. Zlatija Đukić-Veljović). Nije jasno ni po kom osnovu pokrajine uopšte imaju ustav kada već nisu države; osporeno je i samo pitanje naziva osnovnog pravnog akta pokrajina (akademik Miodrag Jovičić). Kod odnosa Ustava SR Srbije i pokrajinskih ustava, "preneta" je pravna solucija iz federalnih odnosa. Naime, de constitutione lata, pokrajinski ustav "ne može da bude u suprotnosti" sa republičkim ustavom (član 226. Ustava SR Srbije) – mada bi bilo principijelnije i logičnije da je tu po sredi "obavezna saglasnost" sa republičkim ustavom (prof. P. Nikolić). Sem toga, Ustav Srbije ne predviđa ni mehanizam kontrole ustavnosti ustava pokrajine, već se zadovoljava odredbom o davanju mišljenja Skupštini Republike, od strane Ustavnog suda Srbije, o suprotnosti ustava o kojima je reč (član 402. Ustava Republike).

Bilo je i gledišta koja su branila sadašnje ustavno uređenje u pogledu ustavotvorne vlasti u Republici, odnosno izjašnjavala se, pored republičke, i za "konkurišuću" ustavotvornu vlast pokrajine u okviru SR Srbije. Smatra se, tako, da je pokrajina, budući ustavno odgovorna za sopstveni razvoj, kao i republika, "nosilac, odnosno izvor ustavnosti u jugoslovenskoj federaciji"; pokrajina je, istovremeno, "element Srbije i element jugoslovenske federacije" (prof. E. Stavileci). Otuda se, po ovom stanovištu, odnosi u SR Srbiji ne mogu posmatrati izolovano od celine federativnih odnosa u

Jugoslaviji. Na prethodno se nastavlja i rezonovanje o istorijskoj uslovljenosti sadašnjeg ustavnog položaja pokrajina. Rečeno je da su "pokrajine faktički nastale u toku NOB-a", a da je Srbija od septembra 1945. godine i formalno-pravno postala specifična, složena zajednica – jer su joj tada priključene teritorije pokrajina. Tom prilikom, "pokrajine su prenele na Srbiju deo svog suvereniteta", na osnovu odluka AVNOJ-a i želje stanovništva pokrajine i Srbije (prof. Fatmir Fehmiu). Ovim, isti diskutant tumači savremenu "složenu normativnu delatnost" u SR Srbiji, što "nije nikakav hendikep već bogatstvo u sistemu". Iz toga se izvodi zaključak da treba uvažavati posebnosti i zajedništvo u Republici, a da "svako rešenje koje bi se eventualno nametnulo mimo volje subjekta koji čine SR Srbiju može da dovede, ne do prevazilaženja krize, već će tu krizu i dalje produbiti".

Na kraju, treba primetiti da nijedan diskutant nije explicite osporavao tezu o sadašnjoj tzv. okrnjenoj državnosti Srbije. Razlike su se, međutim ispoljavale kod pitanja da li u ovoj republici treba da postoji jedinstvena ustavotvorna vlast SR Srbije, kao suverene države na svojoj teritoriji, ili, pak, podeljena ustavotvorna vlast – između Republike i autonomnih pokrajina u njenom sastavu, što se pokušalo objasniti specifičnošću Srbije kao složene društveno-političke zajednice", i odgovarajućim istorijskim uslovima njenog formiranja u današnjem obliku.

II Podela zakonodavne nadležnosti u SR Srbiji

1. Podela zakonodavne nadležnosti u SR Srbiji između Republike kao države, s jedne strane, i autonomnih pokrajina koje su u njenom sastavu, s druge, postavljena je kao posebna tema prvenstveno radi odgovora na pitanje: da li su, i u kojoj meri, ustavni propisi kojima se ova podela reguliše usklađeni sa unitarnim karakterom SR Srbije kao države, koji ravnopravno za sve socijalističke republike pa, prema tome, i za Srbiju, načelno proglašava Ustav SFRJ. Stoga se, kao prethodno, postavilo teorijsko pitanje obima i karaktera normativne nadležnosti kojom može raspolagati jedinica političko-teritorijalne autonomije, odnosno pitanje granice do koje ona može imati samostalnost u zakonodavnoj vlasti, a da ne ugrozi suverenitet države u čijem se sklopu nalazi.

Stav nauke o ovom pitanju iscrpno je izložio prof. R. Marković. Kao osnovne i u nauci nesporne elemente političko-teritorijalne autonomije, on je utvrdio: (1) izvornu i inicijalnu zakonodavnu nadležnost autonomne

jedinice u regulisanju određenih društvenih odnosa na svojoj teritoriji (redovno specifičnih, bilo u etničkom, istorijskom, privrednom, kulturnom ili drugom pogledu); (2) obaveznu usaglašenost zakona autonomne jedinice sa ustavom i zakonima države u čijem se sklopu nalazi, iz čega proizlazi i obavezna kontrola ustavnosti i zakonitosti ovih zakona od strane države, i (3) pretpostavku zakonodavne nadležnosti u korist države, usled čega se zakonodavna nadležnost autonomne jedinice uvek taksativno određuje. Ovakav teorijski koncept prihvaćen je u praksi gotovo svih zemalja čiji ustavni sistemi predviđaju političko-teritorijalnu autonomiju.

Da li se postojeća ustavna rešenja podele zakonodavne nadležnosti između SR Srbije kao države i pokrajina kao autonomnih jedinica u njenom sastavu uklapaju u ovaj teorijski model političko-teritorijalne autonomije? Treba odmah istaći da su na ovo pitanje svi učesnici Savetovanja koji su se njime bavili dali negativan odgovor. Odstupanja od navedenog modela su takva da se usled njih autonomne pokrajine svojim pravnim položajem približavaju federalnim jedinicama, a SR Srbija složenoj, odnosno kvazisloženoj državi, uprkos načelno proklamovanom unitarnom karakteru ove, kao i drugih republika u SFRJ.

Kao prvo, član 4. Ustava SFRJ, koji definiše autonomnu pokrajinu, utvrđuje pretpostavku zakonodavne nadležnosti ne u korist Republike, već u korist pokrajina. Ovaj isti princip ponovljen je u Ustavu SRS (čl. 291. i 293). Shodno tome, u članu 300. Ustava SRS taksativno je naveden krug pitanja koja Republika zakonski uređuje jedinstveno za celu teritoriju, čime je donošenje zakona važećih na teritoriji pokrajina od strane pokrajinskih nadležnih organa ustanovljeno kao pravilo dok je donošenje republičkih zakona važećih i na teritoriji pokrajina proglašeno izuzetkom. Ovim je u ustavnoj podeli zakonodavne nadležnosti u Republici prihvaćen isti onaj koncept koji je savezni ustav usvojio za raspodelu zakonodavne nadležnosti između federacije i republika. Na taj način je ne samo narušen teorijski koncept autonomije već je podela zakonodavne vlasti u SR Srbiji dobila, po mišljenju prof. Z. Đukić-Veljović, čak i elemente konfederativnog ustrojstva. I po mišljenju akademika M. Jovičića, već odredbe saveznog ustava o raspodeli zakonodavne nadležnosti poistovećuju autonomiju pokrajine sa republikama, čime su, uz brojne druge elemente njihovog statusa, autonomne pokrajine "praktično izuzete iz SR Srbije". Preširoku zakonodavnu nadležnost pokrajina, koja ih "praktično čini državama", istako je i akademik R. Lukić, predlažući da se zakonodavna nadležnost Republike utvrdi opštom formulom, a ne nabranjanjem kako to čini važeći Ustav SR Srbije a u saglasnosti sa Ustavom SFRJ.

Inače po mišljenju prof. R. Markovića, član 4. saveznog ustava, koji u slučaju SR Srbije utvrđuje pretpostavljenu zakonodavnu nadležnost u korist pokrajina a ne u korist Republike kao celine, protivureći osnovnim načelima Ustava SFRJ (Odeljak I, stav 2), u kojima je rečeno da radni ljudi i narodi i narodnosti svoja suverena prava ostvaruju u socijalističkim republikama, a u autonomnim pokrajinama tek u skladu sa svojim ustavnim pravima.

Iz činjenice da je ustavima SFRJ i SRS zakonodavna nadležnost SR Srbije na delu teritorije na kojoj su konstituisane pokrajine propisana kao izuzetak, a zakonodavna nadležnost pokrajina kao pravilo, prof. R. Marković je izvukao zaključak da jugoslovenska federacija ima nesimetričan karakter. Ovakvu ocenu karaktera jugoslovenske federacije dao je i akademik M. Jovičić. Na saveznom nivou, naime, Ustavom SFRJ, propisana je pretpostavka zakonodavne nadležnosti u korist republika, dok su pitanja koja svojim zakonima reguliše federacija određena metodom taksativne enumeracije (član 281). Kako, međutim, isti ovaj Ustav u slučaju SR Srbije, za deo njene teritorije obuhvaćen pokrajinama, republikoj pretpostavlja zakonodavnu nadležnost pokrajina, to saveznim ustavom propisana pretpostavka zakonodavne nadležnosti u korist republika u slučaju SR Srbije važi samo za jedan deo njene teritorije – onaj na kome se ne nalaze autonomne pokrajine. Pritom, ta teritorija, tzv. uža Srbija – koja, prema podatku koji je izneo akademik M. Jovičić, zahvata 63% od ukupne teritorije Republike – nije ustavno konstituisana kao posebna, treća društveno-politička zajednica (autonomna ili federalna jedinica) u okviru SR Srbije, te, nemajući svojih zakonodavnih organa (kao što ih imaju pokrajine), donosi zakone za "svoju" teritoriju u zakonodavnom telu SR Srbije kao celine, dakle u organu u čijem sastavu učestvuju ne samo predstavnici SR Srbije van pokrajina, nego i predstavnici pokrajina. Ovo čini očiglednom činjenicu da "između teritorije van pokrajina i pokrajina postoji neravnotežan odnos u korist pokrajina, što predstavlja povredu načela jednakosti građana i ravnopravnosti naroda i narodnosti", zaključuje prof. R. Marković.

Poseban predmet kritike bio je način dimenzioniranja jedinstvene zakonodavne nadležnosti Republike putem opštih izraza (standarda), odnosno "kaučuk pojmova", kao što su "osnove režima" "osnove odnosa" i sl. Ovo otvara mogućnost daljeg sužavanja, ionako "marginalne" jedinstvene zakonodavne nadležnosti Republike, u korist autonomnih pokrajina. Uopšte, ovakav metod određenja republičke zakonodavne nadležnosti neprimeran je

političko-teritorijalnoj autonomiji, te ga treba napustiti, jer SR Srbija nije federacija, istakao je prof. R. Marković.

Navedenim, gotovo jedinstvenim stavovima o problemu ustavne podele zakonodavne nadležnosti u SR Srbiji, suprotstavio je svoje, ne u pojedinostima, već u samoj osnovi različito mišljenje, prof. E. Stavileci. Po njemu, način na koji je izvršeno ustavno razgraničenje zakonodavne nadležnosti između Republike kao celine i autonomnih pokrajina proizlazi iz Ustavom utvrđenog srecificnog karaktera SFRJ kao višestepeno federativne države. Višestepenost jugoslovenske federacije obezbeđuje specifičan pravni položaj autonomnih pokrajina, koji određuju dva osnovna elementa: pokrajina je, kao i republika, nosilac ustavotvorne vlasti i, drugo, pokrajina je podjednako element federacije kao što je element SR Srbije. ("Pokrajina je kao element federacije istovremeno i element Srbije"). Stoga, ne treba menjati ustavnu koncepciju podele zakonodavne nadležnosti u Republici, već treba podsticati "politički dogovor i samoupravno integrisanje", zaključio je prof. E. Stavileci. U tom smislu, on je još predložio da se ubuduće što više koristi "izvanredno podesan ustavni instrument" dogovornih zakona, koje donosi Skupština SR Srbije, uz prethodnu saglasnost skupština autonomnih pokrajina, a koji važe na celoj teritoriji Republike, odnosno samo na teritoriji tzv. uže Srbije i one autonomne pokrajine koja je dala potrebnu saglasnost.

Od konkretnih pitanja povodom kojih se ispoljila razlika u mišljenju između pojedinih učesnika Savetovanja, treba izdvojiti tumačenje odnosa između članova 299. i 300. Ustava SR Srbije. Prema jednom mišljenju, koje je na Savetovanju zastupao prof. R. Marković, član 299, koji utvrđuje prava i dužnosti koje Republika ostvaruje preko republičkih organa i organizacija, a koja su za čitavih deset tačaka brojnija od onih predviđenih u članu 300, treba tumačiti kao da se on odnosi na prava i dužnosti Republike samo na teritoriji van teritorija pokrajina, iako to nije izričito rečeno u samom ovom članu. Zakone sa jedinstvenom primenom na celoj teritoriji, Republika bi, po mišljenju prof. R. Markovića, mogla donositi samo u materiji predviđenoj članom 300, koji je ovo izričito predvideo. Ovo bi, doduše, bila "materijalna podloga tezi o postojanju tzv. uže Srbije kao treće društveno-političke zajednice u SR Srbiji (autonomne pokrajine ili federalne jedinice)", ali kako se odnos između članova 299. i 300. "mora tumačiti u svetlosti pravila sistematskog tumačenja prava", onda se mora u ovom slučaju početi od činjenice da je savezni ustav utvrdio, a Ustav SR Srbije ponovio, da u SR Srbiji, na teritoriji na kojoj su autonomne pokrajine, važi pretpostavka zakonodavne nadležnosti u korist autonomnih pokrajina.

Stoga, predlaže prof. R. Marković, treba otkloniti propust učinjen u redigovanju čl. 299. i izričito reći da navedena prava i dužnosti Republika ostvaruje samo na teritoriji van pokrajina.

Suprotno mišljenje iznela je prof. Z. Đukić-Veljović, istakavši da čl. 299. treba tumačiti šire, što znači tako da prava i dužnosti njime predviđena Republika može vršiti na celoj svojoj teritoriji.

Konačno, u raspravi je podvučena neophodnost podvrgavanja dogovornih zakona, predviđenih članom 301. Ustava SRS, kontroli ustavnosti od strane Ustavno suda Srbije, što je važeći Ustav propustio da učini.

Predlog Predstavništva SRS da se pristupi promeni Ustava SRS ocenjen je kao slaba osnova za otklanjanje ozbiljnih prepreka koje važeći Ustav postavlja ostvarenju državnosti SR Srbije na planu vršenja zakonodavne vlasti. Predlog, naime, ne dira u ustavnu koncepciju podele zakonodavne nadležnosti između Republike kao celine i pokrajina, već sadrži samo uputstva da se razmotre mogućnosti proširenja zakonodavne nadležnosti Republike i to, pre svega, putem preciziranja ustavnih standarda i, uopšte, nedovoljno jasno određene materije jedinstvenog republičkog zakonodavstva propisanog u članu 300.

Konkretan predlog za preciziranje ustavnih standarda iz člana 300. učinjen je za svega dva slučaja (osnovi vođenja matičnih knjiga i osnovi položaja verskih zajednica), ali Predlog sadrži i generalnu odredbu prema kojoj se ovo može učiniti i sa drugim odredbama člana 300.

Predlog za povećanje zakonodavnih ovlašćenja Republike za "uređivanje himne i upotrebe i zaštite grba" ne znači nikakvo proširenje zakonodavne nadležnosti Republike, jer se ova ovlašćenja Republike, kao simboli državnosti, pretpostavljaju. Isto važi i za predlog o utvrđivanju ustavnog osnova za donošenje zakona s jedinstvenom primenom o Društvenom planu Republike, kao i zakona o prostornom planiranju.

Što se tiče oblasti narodne odbrane i državne bezbednosti, predlog da se izvrše "u potrebnoj meri preciziranja" učinjen je zavisnim do prethodnog dogovora, odnosno pristanka "partnera" koji treba da se dogovore. Ovaj pristanak je za sada neizvestan.

Mogućnosti za proširenje zakonodavne nadležnosti Republike kao celine daje i predlog da se "razmotri potreba" za jedinstvenim uređenjem određenih "kvalifikovanih oblika krivičnih dela koja su upravljena na narušavanje nacionalne ravnopravnosti".

Konačno, Predlog Predstavništva SRS predviđa još i mogućnost da se – pored preciziranja članom 300. već predviđene, ali uopšteno određene

materije – uvedu i nova ovlašćenja Republike u oblasti "zaštite zemljišta od zagađenja, zaštite života i zdravlja ljudi od šireg značaja i utvrđivanja kulturnih dobara od izuzetnog značaja za Republiku kao celinu".

U diskusiji je, u vezi sa ovim, izrečeno mišljenje da bi svako proširenje člana 300. novim pitanjima, koja bi Republika jedinstveno regulisala na celoj teritoriji, predstavljalo "promenu osnovnih opredeljenja ustava", pa bi to trebalo onemogućiti (prof. E. Stavileci).

2. Ustavna podela zakonodavne nadležnosti u SR Srbiji je kritički razmotrena i na nivou pojedinih pravnih grana, odnosno oblasti.

U domenu materijalnog krivičnog prava, jedinstvenim republičkim zakonom (u smislu člana 300. Ustava SR Srbije) uređuju se "instituti odgovornosti za krivična dela", kao i "krivično-pravna zaštita sloboda, prava i dužnosti čoveka i građanina, samoupravnih prava radnih ljudi i organizacija udruženog rada i drugih odnosa koji su uređeni ovim ustavom i republičkim zakonom koji se primenjuje na celom teritoriji Republike" (tačka 3). Za prvi deo ove odredbe rečeno je da je "nejasno i nestručno formulisan", dok je drugi ocenjen kao "neprecizan" u pogledu razgraničenja republičke i pokrajinske zakonodavne nadležnosti u odnosnoj oblasti. Stoga je, kao moguća, predložena drugačija formulacija – da se republičkim zakonom uređuju jedinstveno za celu teritoriju Republike: "krivične sankcije za maloletnike, uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom i opšta pravila o izvršenju kazni; krivičnopravna zaštita života i tela ljudi, njihovog zdravlja i čovekove sredine, časti i ugleda, dostojanstva ličnosti i morala, imovine i imovinskih prava, samoupravnih prava i prava iz radnog odnosa i drugih sloboda i prava zajemčenih ustavom i zakonom koji se jedinstveno primenjuje na teritoriji cele Republike" (prof. Ljubiša Lazarević).

Kritikovana je i sadašnja neujednačenost propisa krivično-procesnog prava, odnosno krivičnog pravosuđa u SR Srbiji, uz konstataciju da Vrhovni sud Srbije nema nikakvu nadležnost prema vrhovnim sudovima pokrajina (dr Đorđe Lazin).

Bilo je zalaganja i za jedinstveno uređenje građanskopravnih odnosa u SR Srbiji, pa i na nivou Jugoslavije – čime bi se, svakako, dao doprinos pravnoj sigurnosti, ustavnosti i zakonitosti, a posebno jednakosti građana. De constitutione lata, u SR Srbiji se kod stvarno-pravnih i naslednopravnih odnosa jedino "osnovi", a kod bračnih i porodičnih odnosa samo "osnovna načela", regulišu jedinstvenim republičkim zakonom (član 300. tač. 3. i 5. Ustava SR Srbije). Nasuprot tome, obligacioni odnosi (sem "opšteg dela obligacija" koji je u domenu saveznog zakonodavstva), na osnovu Ustava

SR Srbije član 300. tačka 5. in fine, jedinstveno se regulišu u potpunosti. Uočeno je, međutim, da kod ovog pitanja postoji neusklađenost Ustava SAP Kosova sa Ustavom SR Srbije, budući da Ustav SAP Kosova propisuje da Pokrajina "uređuje obligacione odnose" (član 283. stav 1. tačka 4), što treba otkloniti (prof. Oliver Antić).

Kao posebno, izdvojeno je i pitanje ustavnog položaja Vrhovnog suda Srbije. Mogućnost, de constitutione ferenda, da i građani sa teritorija pokrajina dobiju zaštitu Vrhovnog suda Srbije, kao najviše sudske instance u Republici – putem vanrednog pravnog leka javnog tužioca da odluke vrhovnih sudova pokrajina – ima svoje dobre i loše strane (prof. Vesna Rakić-Vodinelić). Procesnopravna jednakost građana sa cele teritorije Republike time ipak ne bi bila uspostavljena, jer bi lica sa teritorija pokrajina imala na raspolaganju jednu instancu više (četvorostepenost postupka). Ukoliko bi se, pak, išlo na ukidanje pokrajinskih vrhovnih sudova, ta neravnopravnost bi se izbegla – ali bi se pokrajinama uskratila mogućnost da u toj instanci kontrolišu primenu pokrajinskih zakona. U svakom slučaju, čini se da bi Vrhovni sud Srbije trebalo, ne samo da kontroliše zakonitost odluka koje se donose u izvršenju propisa koji važe na čitavoj teritoriji Republike, već i da pruža zaštitu svih ustavom zajemčenih sloboda i prava, posebno fundamentalnih imovinskih prava građana.

III Izvršna funkcija u SR Srbiji

"Izvršenje republičkih zakona koji se jedinstveno primenjuju na teritoriji SR Srbije" bila je tema referata prof. Kurteša Saliua i prof. Esata Stavilecia sa Pravnog fakulteta u Prištini. Polazeći od značaja izvršne funkcije, posebno u SR Srbiji, autori navode ustavno rešenje po kojem su za sprovođenje republičkih zakona i drugih propisa koji se jedinstveno primenjuju na celoj teritoriji Republike odgovorni organi pokrajine. Ističu da u pogledu izvršavanja odnosnih republičkih propisa važe u osnovi isti principi kao i za izvršavanje saveznih zakona od strane oragana u republikama i pokrajinama. Odnosi saveznih organa prema organima u republikama i pokrajinama u procesu izvršenja saveznih propisa predmet su, kao što je poznato, Nacrta amandmana na Ustav SFRJ – amandman XXX. Njime se predviđaju pojačane kompetencije federacije (nova, odnosno proširena ovlašćenja na preduzimanje određenih mera), kako bi se obezbedilo efikasnije izvršavanje dotičnih propisa.

U izvršenju republičkih propisa o kojima je u referatu reč, autori stavljaju u prvi plan princip saradnje odgovarajućih organa, njihovo sporazumevanje i dogovaranje. U izvršnoj sferi normirana je, isto tako, samostalnost autonomnih pokrajina kako u odnosu na savezno zakonodavstvo, tako i u odnosu na jedinstveno republičko zakonodavstvo. "U tom pogledu pošlo se od principa da su socijalističke autonomne pokrajine odgovorne, kako za ostvarivanje svog položaja, tako i za ostvarivanje položaja Republike kao države i samoupravne društveno-političke zajednice, kao što je i Republika odgovorna kako za ostvarivanje sopstvenih funkcija, tako i za ostvarivanje autonomnosti autonomnih pokrajina".

Prof. K. Saliu i prof. E. Stavileci se naročito zadržavaju na pitanju odnosa između organa SR Srbije i organa socijalističkih autonomnih pokrajina u procesu izvršavanja republičkih propisa koji se jedinstveno primenjuju na teritoriji cele Republike. Oni, u tom kontekstu, prepričavaju odgovarajuće odredbe Ustava SR Srbije (čl. 295. i 296.). Izdvajaju ovlašćenje Republike "da preduzima i druge mere u okviru svojih prava i dužnosti" – smatrajući ga nerazrađenim. Zaključuju da odnose između republičkih i pokrajinskih (kao i opštinskih) organa treba konkretizovati i precizirati "čime će se doprineti i pospešivanju izvršavanja jedinstvene republičke regulative, ne dovodeći u pitanje osnovne principe u odnosima između republičkih i pokrajinskih organa".

U diskusiji je referentima prigovoreno da se uopšte nisu osvrnuli na tačku 20. amandiranog Predloga Predsedništva SR Srbije da se pristupi promeni ustava Republike, u kojoj se govori o potrebi proširenja prava Republike u oblasti izvršne funkcije (dr V. Kutlešić).

U drugom delu pomenutog referata, učinjen je pokušaj da se nabroje činiooci nezadovoljavajućeg stanja "u izvršenju celine pravne regulative" – pri čemu je izostao napor da se posebno osvetli praksa i problemi izvršenja u SR Srbiji, gde su ti odnosi ne samo najzloženiji, već, čini se, i sa najviše nedostataka. Kritički gledano, pisci su svoj prilog o izvršenju u SR Srbiji dali skoro isključivo de constitutione lata, a gotovo nimalo de constitutione ferende.

IV Predstavljenost SR Srbije u federaciji

Iako predstavljenost SR Srbije u federaciji, sama za sebe, nije bila tema posebnih referata, pa ni diskusija, više učesnika Savetovanja je, razmišljajući o drugim pitanjima, iskazalo svoj stav i o ovome. Predstavlje-

nost SR Srbije u federaciji postavlja se kao pitanje iz razloga što je ona već Ustavom SFRJ normirana na način koji remeti ostvarenje funkcija SR Srbije kao federalne države u sklopu SFRJ.

Kao i u pitanju podele zakonodavne nadležnosti, tako se i na planu predstavljenosti SR Srbije u federaciji postavlja problem obezbeđenja jednakog položaja svih delova Republike, odnosno svih građana i naroda i narodnosti u njenom sastavu. Ovaj princip ugrožen je činjenicom da je teritoriji Republike podeljena na tri dela, od kojih su dva ustavnokonstituisana kao posebne društveno-političke zajednice – autonomne pokrajine – sa pravom na neposrednu predstavljenost u saveznim organima, dok treći – tzv. uža Srbija – sam za sebe, ustavno ni ne postoji, pa prema tome, kao takav (sam za sebe) ne može ni imati svoje predstavnike u federaciji. S druge strane, kako je u organima federacije, pored autonomnih pokrajina, predstavljena i SR Srbija kao celina, to predstavnici autonomnih pokrajina, zajedno sa predstavnicima sa teritorije van teritorija autonomnih pokrajina, učestvuju u tom predstavljanju. Ovo znači da su autonomne pokrajine dva puta predstavljene u federaciji – jedanput neposredno, nezavisno od republike u čijem se sklopu nalaze, a drugi put učestvujući u zajedničkom predstavljanju Republike kao celine. Treći deo teritorije Republike predstavljen je u federaciji samo jedanput, i to ne neposredno, već samo kao (ustavno nekonstituisani) deo Republike kao celine, zajedno sa predstavnicima autonomnih pokrajina. To, pak, znači, kako je zaključio prof. R. Marković, da "volja' te teritorije može ne biti u tim organima potpuno tačno izražena. Time je očigledno da između teritorije van pokrajina i pokrajina postoji neravnopravan odnos u korist pokrajina, što predstavlja povredu načela jednakosti građana i ravnopravnosti".

Govoreći o ranopravnom položaju SR Srbije sa drugim socijalističkim republikama u jugoslovenskoj federaciji, dr Z. Tomić je zaključio da se "interno" ravnopravnost ove sa drugim republikama ne može obezbediti, zbog proste činjenice da jedino ona u svom sastavu ima dve autonomne pokrajine, ali je, istovremeno, istakao da se može obezbediti njena "eksterna" ravnopravnost – u odnosu na federaciju, što bi se moglo postići onemogućavanjem direktne predstavljenosti autonomnih pokrajina u njoj.

Govoreći o neophodnosti pretvaranja autonomnih pokrajina u prave autonomne jedinice, ukoliko se želi obezbeđenje normalnog funkcionisanja i Srbije kao republike i federacije, akademik M. Jovičić je, kao jedan od uslova naveo ukidanje neposredne predstavljenosti autonomnih pokrajina u organima federacije nezavisno od Republike.

V Predsedništvo kao organ vlasti u SR Srbiji

Rasprava o ovoj temi vođena je iz tri osnovna razloga. Prvi leži u činjenici da se često osporava opravdanost samog postojanja predsedništva, kao organa vlasti neuklopljenog u skupštinski sistem. Drugi proizlazi iz specifičnog pravnog položaja Predsedništva SR Srbije, a povodom njegovog odnosa prema autonomnim pokrajinama, koji je Ustavom SRS vrlo neprecizno određen. Konačno, ova tema je vredna pažnje već i stoga što je pitanje promene ustavnog položaja Predsedništva SRS uključeno u Predlog Predsedništva SRS da se pristupi promeni Ustava SRS.

O prvom pitanju – samog opstanka predsedništva kao organa vlasti u SR Srbiji – čula su se na Savetovanju tri različita mišljenja.

Po jednom, Predsedništvo SR Srbije ima svoje opravdanje u sistemu vlasti SR Srbije i ne ugrožava osnove skupštinskog sistema vlasti. Ovaj stav branio je dr V. Kutlešić. Naime, razlog iz kog je uvedeno predsedništvo u sistem vlasti SFRJ jeste potreba političke koordinacije "državno i pravno policentričnih, pluralističkih i decentralizovanih sistema odlučivanja i izvršavanja". U skladu sa ovakvim ciljem, određene su, Ustavom SRS, i funkcije Predsedništva SRS. One se, po dr V. Kutlešiću, "mogu (se) podeliti (saglasno iznetom opštem konceptu ove institucije) na inicijativno-koordinativne i klasične nadležnosti jednog od organa političko-izvršne vlasti, odnosno šefa države". Izloživši ih detaljno, onako kako su predviđene Ustavom SRS, dr V. Kutlešić je zaključio da su funkcije Predsedništva SRS i njegova ovlašćenja prema drugim organima – Skupštini, Izvršnom veću, organima uprave i samoupravnim subjektima – u načelu takve prirode da "ne remete u većoj meri koncepciju skupštinskog sistema koja je ustavom proklamovana". Te su funkcije, naime, pretežno "inicijativno-koordinativne" i "protokolarno-reprezentativne", a ne ovlašćenja "velike" ili paralelne vlasti drugim državnim organima, naročito ne skupštini". Stoga, zaključuje dr V. Kutlešić, Predsedništvo kao organ vlasti SR Srbije ne treba ukidati. Doduše, među ovlašćenjima kojima Predsedništvo raspolaže, on je uočio i neka koja se ne mogu uklopiti u koncepciju skupštinskog sistema, i stoga je predložio da mu se ona oduzmu. To su pravo Predsedništva (1) da proglašava zakone, (2) da čini pomilovanja za krivična dela i (3) da dodeljuje republička priznanja i pomilovanja. Ova ovlašćenja trebalo bi preneti na Skupštinu SRS.

Sasvim drugačije mišljenje o ovom pitanju iznela je prof. Z. Đukić-Veljović. Ona je, ne ograničavajući se na položaj Predsedništva SR Srbije,

zaključila da republička predsedništva, kao organ vlasti u načelu neuklopljen u skupštinski sistem, treba ukinuti.

Treće mišljenje izneo je dr Zoran Tomić. Imajući u vidu činjenicu da predsedništvo u sistemu vlasti u SFRJ vrši funkciju šefa države, on je zaključio da autonomne pokrajine, budući da nemaju ustavni položaj država, ne mogu imati ni predsedništva. Stoga je predložio njihovo ukidanje.

Polazeći od osnovnog stava da Predsedništvo SR Srbije ne treba ukidati, dr V. Kutlešić je zadržao pažnju na nekim posebnim pitanjima pravnog položaja ovog organa vlasti, a naročito na pitanju opravdanosti postojanja u njegovom sastavu članova "po položaju", kao i na problemu odgovornosti Predsedništva pred Skupštinom SRS, koja ga bira.

Svojestvo "članova po položaju" u Predsedništvu SRS imaju predsednik Predsedništva CK SKS i predsednici predsedništava autonomnih pokrajina. U članstvu "po položaju" predsednika CK SKS mogu se, smatra dr V. Kutlešić, izneti razlozi za i protiv. Ono je opravdano jer se njime "pojačava inicijatorsko-koordinativna funkcija Predsedništva u vezi sa ustavom utvrđenom ulogom i odgovornošću SKJ u sistemu vlasti". Međutim, na taj način se ne institucionalizuje uloga SKJ, što se po dr V. Kutlešiću "određenim argumentima može još i braniti", već se time u jednoj ličnosti stiču najviše funkcije u Republici, što "ruši unutrašnju homogenost i kolektivnu odgovornost za rad i odlučivanje" ovoga tela. Ovo predstavlja osnovnu manu navedenog rešenja i ona preteže nad njegovim dobrim stranama, zaključuje dr V. Kutlešić. Što se tiče članstva "po položaju" predsednika pokrajinskih predsedništava, on smatra da ga je nemoguće braniti "ustavno-sistemskim argumentima" jer "neposredno federalizuje SR Srbiju i institucionalno je cepa na tri dela". Ono je tim više neopravdano što se u praksi, u skladu sa "kriterijumima kadrovske politike", u Predsedništvo SRS uvek bira i po jedan član iz autonomnih pokrajina.

U vezi sa spornim pitanjem odgovornosti Predsedništva SRS pred Skupštinom SRS, osnovni zaključak dr V. Kutlešića je da ova odgovornost postoji, iako Ustavom nije izričito predviđena. (Ovo je učinjeno samo u ustavima SR BiH i SR Crne Gore.) "Odgovornost objektivno i logički uvek postoji, iskazano to bilo ili ne, pred onim ko taj organ bira i razrešava", istakao je dr V. Kutlešić.

Kao poseban problem, istaknuta je nedovoljna preciznost ustavnih propisa o položaju Predsedništva SR Srbije u odnosu na predsedništva autonomnih pokrajina. Savezni ustav o tome ne govori ništa, a Ustav SR

Srbije je u tom pogledu nedovoljno određen i jasan. Dr V. Kutlešić očekuje da će predstojeće promene Ustava SR Srbije otkloniti ove nepreciznosti, čime bi se onemogućila dosadašnja praksa u kojoj su se funkcije Predsedništva SRS iscrpljivale na teritoriji uže Srbije, ili, pak, u usaglašavanju sa predsedništvima autonomnih pokrajina.

25.

Naučno savetovanje “Promene Ustava SR Srbije”*

Pravni fakultet u Beogradu i Institut za pravne i društvene nauke Pravnog fakulteta u Beogradu organizovali su naučno Savetovanje “Promene Ustava SR Srbije” 6. i 7. oktobra 1988. Za Savetovanje je pripremljen i objavljen zbornik referata pod nazivom “Promene Ustava SR Srbije”, koji sadrži uvodno izlaganje i referate podeljene u četiri tematske oblasti: I. Opšta pitanja; II. Društveno-ekonomski odnosi; III. Funkcije Republike; IV. Organizaciona pitanja. Predajući ovaj *Zbornik* naučnoj i stručnoj, pa i najširoj javnosti, Pravni fakultet i njegov Institut za pravne i društvene nauke izrazili su nadu da će on biti značajan prilog naučnom proučavanju problematike promene ustava i, zajedno sa stavovima i mišljenjima koji su bili podneti na Savetovanju, predstavljati doprinos javnoj diskusiji o promenama Ustava SR Srbije.

U “Analima Pravnog fakulteta u Beogradu”, u tekstu koji sledi, sažeto se prikazuje rad Savetovanja. Taj prikaz obuhvata probleme koje su obradili autori referata i učesnici u diskusiji, a naročito predloge za izmenu i dopunu nacrtu amandmana, kao i argumente za te predloge.

I. Opšta pitanja

Prvoga dana Savetovanja, u okviru tematske oblasti *Opšta pitanja*, referate su podneli: prof. Dr Miodrag Jovičić, dopisni član SANU, Beograd (“Ustavotvorna funkcija federalnih jedinica”), akademik Radomir D. Lukić, redovni član SANU (“O amandmanima na Ustav Srbije”), akademik Jovan Đorđević, redovni član SANU, Beograd (“Status autonomije (pokrajine) i

položaj SR Srbije”), prof. Dr Ljubica Kandić, Pravni fakultet, Beograd (“Ustavopravni razvoj Kneževine i Kraljevine Srbije (do 1918)”), prof. Dr Ratko Marković, Pravni fakultet, Beograd (“Ustavopravni razvoj Republike Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji”), prof. Dr Vojislav Simović, Pravni fakultet, Beograd (“Autonomija, “autonomnost” i ustavne promene”), dr Lidija R. Basta, Institut za uporedno pravo, Beograd (“Odnos Ustava SR Srbije i pokrajinskog ustava”) i prof. Dr Aleksandar Ivić, Pravni fakultet, Beograd (“Referendum – potreba i mogućnost izlaska iz blokade promene Ustava SR Srbije”). U diskusiji su učestvovali: Prof. Dr Đorđe Caca, dr Balša Špadijer, prof. Aleksandar Đurđev, Mičo Carević, Dragoje Žarković, Živomir S. Đorđević, dr Zoran Tomić, Mira Mosurović, Zlatija Đukić-Veljović, Slobodan Vučković i Svetislav Vuković.

U nizu pitanja, od kojih je većina detaljnije razmotrena u okviru drugih tematskih oblasti, izdvojila su se kao posebno značajna, sledeća dva: prvo, ustavna koncepcija o autonomnim pokrajinama kao konstitutivnom elementu federacije i, drugo, ustavotvorna vlast u SR Srbiji. Oba ova pitanja raspravljana su ne samo sa stanovišta važećih ustavnih rešenja i njihovog kritičkog prosuđivanja, već i u istorijskoj perspektivi.

Ustavna koncepcija o autonomnim pokrajinama
kao konstitutivnom elementu federacije

Unutrašnja protivrečnost dualnog položaja autonomnih pokrajina po koncepciji saveznog Ustava, po kojoj se one jednovremeno iskazuju i kao sastavni deo SR Srbije i kao samostalni subjekt federativnog ustrojstva Jugoslavije, bila je u središtu tumačenja ustavnog položaja Srbije i domašaja ustavnorevizornog zahvata projektovanog u Nacrtu amandmana.

Celinom svojih normativnih rešenja (jezgrovit prikaz i interpretaciju dali su profesor P. Nikolić i dr L. Basta) Ustav SFRJ opredeljuje takav položaj autonomnih pokrajina, po kome su one u teoriji kvalifikovane kao konstitutivni element federacije. Uporedo sa republikama, autonomne pokrajine su uvrštene u ustavnu definiciju Jugoslavije kao savezne države. Jednako kao na republike, i na pokrajine se odnose temeljna načela ustrojstva jugoslovenske federacije: generalna klauzula sa pretpostavkom nadležnosti u korist republika i autonomnih pokrajina, kategorija suverenih prava, princip odlučivanja u federaciji po načelima sporazumevanja i ravnopravnog sudelovanja i princip odgovornosti za sopstveni razvoj i razvoj zajednice kao celine.

* Sa dr Mirjanom Stefanovski. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1988, 6.

U sferi organizacije federacije i u sferi njenog funkcionisanja pokrajine su samostalni i ravnopravni činioци; u sastavu saveznih organa i u procesu odlučivanja na nivou federacije iskazuju se kao subjekti potpuno odvojeni i nezavisni od SR Srbije. Pokrajine su uporedo sa republikama, paralelno sa SR Srbijom kao celinom, predstavljene neposredno, kao takve, u svim organima i telima na nivou federacije. U vršenju funkcija federacije one sudeluju na, sa republikama, paritetan način, koji se obezbeđuje bilo primenom principa brojno jednake zastupljenosti, bilo principa odgovarajuće zastupljenosti, što međutim, s obzirom na utvrđene principe odlučivanja u organima federacije, ne osporava paritet, jer praktično ne umanjuje efekte zastupljenosti pokrajina u poređenju sa zastupljenošću republika. Organi i tela federacije dobijaju svojstvo zajedničkih organa i tela republika i pokrajina na nivou federacije, a pokrajine se iskazuju kao njeni ravnopravni konstituenti. U vršenju određenih funkcija federacije, pokrajine i direktno, zajedno sa republikama, ravnopravno sudeluju davanjem saglasnosti, raspolažući praktično pravom veta usled primene principa jednoglasnosti. Pokrajine ne samo da neposredno predstavljene, mimo predstavništva SR Srbije kao celine, sudeluju u postupku odlučivanja u saveznim organima, te po svojim vlastitim organima direktno učestvuju u procesu odlučivanja u federaciji davanjem saglasnosti, već ni u jednom ni u drugom slučaju ustavom nije predviđen ni jedan instrument niti mehanizam koji bi obezbedio zajedničko ili dogovorno istupanje predstavnika SR Srbije kao celine (koja uključuje i predstavljenost pokrajina kao njenih sastavnih delova) i predstavnika pokrajina kao takvih u postupku odlučivanja u saveznim organima, odnosno zajedničko ili usaglašeno davanje saglasnosti od strane republičkih i pokrajinskih organa.

Sudelujući ravnopravno sa republikama u vršenju savezne ustavotvorne vlasti davanjem saglasnosti sa krajnjim efektom apsolutnog veta, pokrajine ravnopravno konstituišu svoj status i u federaciji i u Republici. One imaju “nadležnost nadležnosti”, “originerno pravo samoorganizovanja” koje “prevazilazi pravo samoorganizovanja u klasičnim federacijama”. Zaokružujući pravo samoorganizovanja autonomnih pokrajina, Ustav SFRJ je utvrdio njihovo pravo da donose svoje ustave, i, s obzirom da se ustav javlja kao izraz suverenosti države, “utkao u biće autonomnih pokrajina jedan izuzetno značajan elemenat državnosti”.

Pravnoteorijska interpretacija i kritičko prosuđivanje ustavne koncepcije o autonomnim pokrajinama kao konstitutivnom elementu federacije, objedinjeno prikazani, iskristalisali su se u nekoliko nadopunjujućih ocena. Jednovremeno i uporedo opredeljivanje u konstrukciji ustavnopravnog

statusa autonomnih pokrajina u saveznom Ustavu dva suprotstavljena svojstva koja se međusobno isključuju – da su pokrajine sastavni delovi SR Srbije i ujedno samostalni samostalni subjekti federativnog ustrojstva Jugoslavije, u biće autonomnih pokrajina ugrađuje logički i pravno nerešivu unutrašnju protivurečnost (profesor R. Lukić, profesor P. Nikolić). U praksi pak, svojstvo konstitutivnog elementa federacije i federativnog uređenja ograničava, pa i suspenduje originerno svojstvo koje autonomne pokrajine imaju kao sastavni delovi SR Srbije (profesor P. Nikolić), te je, premda proklamovana, normativnim rešenjima saveznog Ustava ukinuta njihova autentična veza sa republikom (dr L. Basta). Na taj je način izvitoperen karakter autonomnih pokrajina, a ustavni model autonomije, po svojoj pravnoj prirodi i konstrukciji, nelogičan, osmišljen bez uporišta u pravnoj teoriji, istorijske podloge i uzora u praksi federalizma u svetu. Otuda nužno ostaje bez jasne pravne kvalifikacije (profesor P. Nikolić, profesor J. Đorđević, profesor Đ. Caca). Pravnoteorijski model političko-teritorijalne autonomije, njegove u teoriji utvrđene granice i okviri, saglasna je ocena učesnika u raspravi ustavnom koncepcijom autonomnih pokrajina su prevladane, radikalno prevaziđene. Promene pravne naravi autonomnih pokrajina kvalitativne je prirode i opredeljena nesumnjivim obeležjima državnosti. Upuštajući se u njenu pravnu kvalifikaciju utvrđujući domašaj te promene, pojedini autori (profesor J. Đorđević, profesor V. Simović, profesor R. Marković, dr L. Basta) rekonstruišu i utvrđuju evoluciju ustavnopravnog statusa autonomnih pokrajina od statusa političko-teritorijalnih autonomija do položaja svojstvenog kvalitativno drugačijem pravnoteorijskom modelu – kategoriji federalnih jedinica.

Opredeljujući obeležja državnosti originerno autonomnim jedinicama i utvrđujući poseban i ravnopravan ustavnopravni status i položaj pokrajina u organizaciji i procesu funkcionisanja federacije, saglasna je ocena učesnika u raspravi, ustavna koncepcija autonomnih pokrajina po Ustavu od 1974. osporila je, grubo narušila suverenost i državnost Republike Srbije u čijem su sastavu, osporavajući i mogućnost konstituisanja SR Srbije kao celine u državu i federalnu jedinicu kao ravnopravnog subjekta federativnog ustrojstva. Sledstveno, tako koncipiran položaj autonomnih pokrajina dovodi do nejednakosti SR Srbije i drugih republika u okviru federativnog uređenja Jugoslavije, što, u meri u kojoj se republike shvataju kao nacionalne države, poprima osobeno značenje neravnopravnosti srpskog naroda u ostvarivanju suverenosti u federaciji u odnosu na druge jugoslovenske narode.

U delu savremene jugoslovenske pravne i političke misli, osobito u jeku polemičkih rasprava o ustavnoj reformi i preispitivanja ustavnih rešenja, težnja da se kao uporište, odgovarajućim pravnoistorijskim interpretacijama iznađe i istorijsko utemeljenje savremenih koncepata, dovela je do nekritičkog prenošenja savremenih nazora u prošlost i iskazala se u tvrdnji o autonomnim pokrajinama kao izvornim konstituentima jugoslovenske federacije. Pobuđeni da se opredele prema tim interpretacijama, više učesnika u raspravi okrenulo se korenima, ishodištu u genezi jugoslovenske federacije, posvećujući tom pitanju zamašan prostor (profesor J. Đorđević, profesor V. Simović), pa i jedno saopštenje u celini (profesor R. Marković).

Saglasni u pravnoistorijskim tumačenjima, autori su u osnovnim crtama pravno interpretirali tok konstituisanja, izgradnje i preustrojstva jugoslovenske federalne države. Izvorni i jedini konstituenti jugoslovenske federacije bile su republike; autonomne pokrajine nisu ni pomenute u Odlukama AVNOJ-a kojim su na drugom zasedanju 1943. položeni temelji federativnog ustrojstva, te otuda istorijski nemaju svojstvo izvornih subjekata federacije. Organizovanje područja koja tradicionalno pripadaju Srbiji, područja koja je Srbija sobom unela u jugoslovensku državu stvorenu 1918. godine, kao autonomnih jedinica u njenom okviru, usledilo je nakon izražene političke volje stanovništva Vojvodine odnosno Kosova i Metohije o priključenju tih oblasti Srbiji. Termin priključenja tu ne može imati pravno značenje – sa ustavnopravnog gledišta odluke o priključenju Vojvodine i Kosova i Metohije Srbiji su često politički akti (profesor R. Lukić). Skelet federativnog ustrojstva utvrđen pri konstituisanju jugoslovenske federacije ostao je nepromenjen u procesu ustavnog razvitka do 1986. godine. Autonomne pokrajine razvijale su se manje-više kao klasične političko-teritorijalne autonomije, a mogućnost obrazovanja autonomija i u drugim federalnim jedinicama nije bila zatvorena. Kvalitativnih promena koncepcije o autonomnim pokrajinama vezuje se za kraj 60-ih godina. U pravcu nagoveštenom ustavnim amandmanima od 1968. odvijao se proces radikalnog preobražaja ustavnopravnog statusa, “modela” i celovite ustavne koncepcije autonomnih pokrajina, koji je bio produbljen ustavnim amandmanima od 1971. i potom sistemski zaokružen Ustavom od 1974, u okvirima postavljenim dovršenim temeljnim preustrojem (“rekonstituisanjem” – dr L. Basta) jugoslovenske federalne zajednice.

Na temelju prikazane pravnoteorijske interpretacije ustavnog koncepta autonomnih pokrajina i kritičkog prosuđivanja celine ustavnih rešenja, te pravnoistorijske rekonstrukcije izvorne prirode pokrajinskih

autonomija, učesnici u raspravi osporili su postojećem ustavnopravnom statusu autonomnih pokrajina teorijsku zasnovanost i istorijsku podlogu. Naglašeno je stanovište o nužnosti korenite, radikalne izmene ustavne koncepcije o autonomnim pokrajinama, kao preduslov konstituisanja SR Srbije u celini kao države i jednakopravnog subjekta federativnog ustrojstva. Kao jedino naučno utemeljenje rašenja netaknuta je potreba kvalitativne promene pravne prirode pokrajinske autonomije u pravcu uspostavljanja modela klasične plitičko-teritorijalne autonomije. To podrazumeva, i to je činilo suštinu konkretnih predloga: 1. Da u konceptu autonomnih pokrajina treba eliminisati njihovo svojstvo konstitutivnog elementa federacije i federativnog uređenja, tako da pokrajine u organizaciji i procesu funkcionisanja federacije sudeluju isključivo kao deo SR Srbije u čijem su sastavu i posredstvom, odnosno u okviru predstavljanja republike kao celine. Da načelno treba iz saveznog ustava brisati svako poistovećivanje republika i pokrajina. 2. Da treba odstraniti sve elemente državnosti u biću autonomnih pokrajina; da naročito, pokrajine ne mogu imati originernu ustavotvornu vlast, ali da ne mogu biti ni kategorija saveznog ustava, već da pravni položaj autonomnih pokrajina može normirati samo Ustav SR Srbije. Takođe, da bi trebalo utvrditi takav postupak promene republičkog ustava u kome bi pokrajine isključivo imale eventualno samo konsultativnu ulogu.

Rešenja predviđena u Nacrtu amandmana na Ustav SR Srbije, premda “inspirisana težnjom da razreši problem ustavnog konstituisanja SR Srbije”, čine u tom pravcu sasvim mali, neznatan, nedovoljan pomak. Njime se doduše otklanjaju neka krajnje neprikladna rešenja u domenu izvršavanja republičkih zakona, jedinstvenih funkcija republike, sadržine društvenog plana SR Srbije, nadležnosti Predsedništva, Ustavnog suda, Vrhovnog suda i republičkog javnog tužioca i dr. Ostaje, međutim, netaknuta ustavna koncepcija o autonomnim pokrajinama, kojoj predstojeće ustavna reforma na federalnom nivou ostaje verna, sledeći u tome delu smisao i dih Ustava SFRJ od 1974, te postavlja tesne okvire i branu bitnijim, suštinskim promenama ustavnog statusa pokrajina i SR Srbije revizijom republičkog ustava. Po okončanju tekuće ustavne reforme, zato, naglašeno je da je neophodno odmah pristupiti korenitoj, radikalnoj ustavnoj reformi, kako bi se odstranjenjem postojeće ustavne koncepcije o autonomnim pokrajinama otvorila mogućnost doslednog ustavnog konstituisanja SR Srbije kao države i uklapanja autonomnih pokrajina u okvire i odrednice modela političko-teritorijalne autonomije. Na demokratskoj osnovi i u pravcu ostvarenja demokratske pravne države.

Ustavotvorna vlast u SR Srbiji

Da li i u kojoj meri, u slučaju SR Srbije, propisi važećih ustava SFRJ i SRS poštuju saveznim ustavom proklamovanu državnost svih republika u sastavu SFR Jugoslavije? U odgovoru na ovo pitanje koje je dominiralo u raspravi tokom prve sekcije Naučnog savetovanja, gotovo da nije bilo učesnika koji nije podvukao poseban značaj ustavotvorne funkcije, kao funkcije kroz koju se prevashodno iskazuje državnost i koja, zapravo, i odvaja državu od svih drugih političko-teritorijalnih jedinica. Kao glavna, pak, tema, ustavotvorna vlast u SR Srbiji razmatrana je u referatima profesora Miodraga Jovičića i dr Lidije Baste.

Pre nego je prešao na analizu ustavotvorne funkcije republike Srbije, profesor Jovičić je ocenio ustavotvornu funkciju naših republika uopšte, onako kako je ona određena saveznim ustavom.

Po njegovom mišljenju, ta je funkcija, s obzirom na sadržinu ustavnopravnih ovlašćenja republika, prilično ograničena. Saveznim Ustavom, sa kojim republički ustavi ne mogu biti u suprotnosti, u velikoj meri su opredeljeni ne samo društveno-ekonomsko uređenje i društveno-politički sistem, već i organizacija vlasti u svim republikama. U ovom poslednjem pogledu, pogledu organizacije vlasti, savezni Ustav je, po oceni prof. Jovičića, preterano restriktivan, što je republičke ustavotvorce prinudilo na nepotrebnu uniformnost.

S druge strane, pak, obaveza republičkih ustava da ne budu u suprotnosti sa saveznim Ustavom samo je deklarativne prirode, s obzirom da nisu predviđena pravna sredstva za uklanjanje eventualnih suprotnosti. Ovo znači da postoje realne mogućnosti za proširenje samostalnosti republika u sopstvenom samoorganizovanju.

U vršenju ovako određene ustavotvorne funkcije, SR Srbija raspolaže nepotpunim i ograničenim ovlašćenjima u poređenju sa ostalim republikama. Ovo su, pored prof. Jovičića i dr Baste, posebno podvukli i profesori Radomir Lukić, Jovan Đorđević, i Pavle Nikolić, kao i najveći broj učesnika u diskusiji.

Prvo ograničenje proizlazi iz činjenice da je saveznim ustavom propisano da i autonomne pokrajine donose svoje ustave. Time su ove političko-teritorijalne jedinice, koje po ustavnoj definiciji nisu države, dobile važnu funkciju državnosti, ugrožavajući tako državnost republike Srbije, u čijem su sastavu. Da bi Srbija, kao druge socijalističke republike u

SFRJ, postala država, njen ustav mora biti jedini koji će, u okvirima savezne ustavnosti, regulisati ustavnu materiju za celu njenu teritoriju.

Drugo i još važnije ograničenje ustavotvorne funkcije republike Srbije leži u činjenici da je ustavotvorna vlast pokrajina, pored toga što je originerna, još i samostalna, dok ustavotvorna vlast republike to još nije. Pokrajinski ustav donosi pokrajinska skupština potpuno samostalno, dok republičke ustav republička skupština može doneti samo uz izričitu saglasnost pokrajinskih skupština. Iz toga proizlazi da je ustavotvorna funkcija, a time i državnost republike Srbije, manja ne samo u poređenju sa ostalim republikama u SFRJ, već i u poređenju sa autonomnim pokrajinama.

Da paradoks bude još veći, između republičkog i pokrajinskog ustava ne postoji stvarni hijerarhijski odnos. Propis Ustava SRS da pokrajinski ustav ne može biti u suprotnosti sa republičkim predstavlja nužnu meru usklađenosti tri ustavnopravna sistema u Republici, koja, međutim, ni sama u praksi ne mora biti ostvarena, s obzirom da ne postoji nikakva pravna sankcija za eventualnu neusklađenost. Na ovakvoj, trostrukoj ustavotvornoj vlasti na teritoriji SR Srbije, organizovanoj na načelima “statusne (institucione) ustavnosti” (dr Basta), insistirali su posebno dr Basta i profesor Lukić. Dr Basta je zaključila da se tu ne radi o nekritičkom preuzimanju rešenja iz saveznog Ustava, već o konsekvantnoj operacionalizaciji načela Ustava SFRJ o originernom ustavnom položaju autonomnih pokrajina, kao i tim Ustavom principijelno uspostavljene konfederalizacije SR Srbije. Odnos Republike Srbije sa pokrajinama na planu ustavotvorne vlasti uporedio je sa konfederacijom i prof. Lukić, zaključujući, čak, da su autonomne pokrajine u tom pogledu samostalnije i od država u konfederaciji, jer i ove “moraju poštovati konfederalni ugovor – ustav”.

Za razliku od dr Baste, koja je glavno težište svoje rasprave postavila na uočavanje uslovljenosti i predodređenosti odnosa između republičkog i pokrajinskih ustava temeljnim načelima jugoslovenske federacije, kao dogovorne funkcije republika i autonomnih pokrajina, profesor Jovičić je više pažnje posvetio traženju mogućnosti za promene republičkog ustava unutar važeće savezne ustavnosti, koje bi republici Srbiji omogućile vršenje ustavotvorne funkcije na način primeren potrebi ostvarenja ove republike kao države.

Obavezna saglasnost pokrajinskih skupština na predlog ustava usvojen u Skupštini SR Srbije predstavlja izvor potencijalne blokade

sistema, do koje bi došlo u slučaju da ova saglasnost izostane. Da bi se ovo onemogućilo, predlaže profesor Jovičić, Ustavom SR Srbije treba propisati takav postupak za promenu republičkog ustava, u kome bi pokrajinske skupštine mogle imati najviše konsultativnu ulogu. U međuvremenu, dok se ne donese nov republički ustav koji bi usvojio predloženo rešenje, opasnosti od blokade sistema usled nedavanja saglasnosti pokrajinskih skupština mogle bi se otkloniti, smatra profesor Jovičić, ustanovom referendumu. On se založio za uvođenje dva oblika ustavnog referendumu u SR Srbiji. Jedan bi bio fakultativan i njime bi se o predlogu ustavne promene odlučivalo na zahtev određenog broja građana, a drugi bi bio obavezan i pristupalo bi mu se upravo u slučaju da pokrajinske skupštine ne daju saglasnost na predlog ustava usvojen u skupštini SR Srbije, a po prethodnoj odluci ove poslednje. Pod željenom pretpostavkom da se saglasnost pokrajinskih skupština u novom ustavu ni ne zahteva, obavezan referendum bi trebalo predvideti kao redovan način odlučivanja o ustavnoj promeni u određenim situacijama. U tom smislu, prof. Jovičić je naveo primer SR Hrvatske, kao jedine republike koja je svojim ustavom predvidela mogućnost da o ustavnoj promeni odlučuju građani na referendumu.

Za referendum kao način promene ustava izjasnio se, u svom referatu, i profesor Aleksandar Ivić. Kako važećim Ustavom SR Srbije ova mogućnost nije predviđena, a pošto preti blokada sistema, trebalo bi, po njegovom mišljenju, raspisati referendum kao prethodno pitanje o promeni Ustava. Pod uslovom da se na ovaj način izražena volja poštuje, mogla bi biti otklonjena neusaglašenost stavova Republičke i pokrajinskih skupština.

Učesnici rasprave poklonili su pažnju i istoriji ustavnopravnog položaja republike Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji. Najiscrpnije o ovoj temi uopšte, pa i o ustavotvornoj vlasti u republici Srbiji, posebno, govorio je, u svom referatu, profesor Ratko Marković.

Prikazujući i ocenjujući ustavna rešenja ovog pitanja od prvog do trenutno važećeg ustava socijalističke Jugoslavije, i zaključno sa njim, profesor Marković je ovo razdoblje podelio na period od 1946. do 1968. i od 1968. do danas.

Prvi ustav socijalističke Jugoslavije, donet 1946, propisao je da se autonomni delokrug autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti određuje Ustavom Republike Srbije, dok autonomne jedinice donose svoje statute, koji moraju biti potvrđeni od strane Narodne skupštine Srbije. Rešenje koje je usvojio Ustavni zakon od 1953. razlikovalo se od prethodnog samo utoliko što su svoje statute, autonomne jedinice sada donosile samostalno,

ali su njima i dalje utvrđivale samo “organizaciju i nadležnost svojih organa vlasti”, kojima su osnovi bili uređeni Ustavnim zakonom SR Srbije. Ni Ustav od 1963. nije odstupio od ovakvog koncepta ustavotvorne vlasti u republici Srbiji. Autonomni delokrug, kao i osnovna načela o organizaciji autonomnih pokrajina i dalje se utvrđuju Ustavom Republike.

Navedena rešenja poštovala su logiku teorijskog koncepta teritorijalne autonomije i nisu sprečavala Republiku da, vršenjem ustavotvorne funkcije na celoj svojoj teritoriji, ostvaruje svoju državnost.

Ustavni amandmani od 1968. postavljaju osnovu za radikalno drukčiji ustavni položaj republike Srbije, menjajući sam koncept jugoslovenske federacije. Umesto dotadašnjih šest, jugoslovenska federacija od tada ima osam tzv. konstitutivnih elemenata, jer su ovaj rang, iako još uvek ne do kraja pravno zaokružen, dobile i autonomne pokrajine. Od 1968, autonomni delokrug pokrajina ne uređuje više najviši republički, već najviši pokrajinski pravni akt – pokrajinski ustavni zakon.

Amandmani od 1971. i Ustav SFRJ od 1974. godine zaokružili su nov ustavni položaj SR Srbije. Ustav SFRJ je propisao da radni ljudi i građani, narodi i narodnosti na Kosovu i u Vojvodini, svoja suverena prava ostvaruju prvenstveno u svojim autonomnim pokrajinama, a samo kad je to izričito propisano Ustavom SRS, i u Republici kao celini. Time je stvoren pravni osnov za ukidanje jedinstvene ustvotvorne vlasti Republike, odnosno za gubitak njene državnosti.

Svojevrsan prilog Savetovanju dala je profesor Ljubica Kandić, referatom o ustavnopravnom razvitku srpske države od 1804. do 1918. godine.

Razvoj ustavnosti u pomenutom vremenskom rasponu, ona je, s obzirom na promene u državno-pravnom položaju Srbije, podelila na tri perioda: 1804–1813, vreme trajanja države prvog ustanka; 1830–1878, vreme vazalnosti srpske države i 1878–1918, vreme samostalnosti srpske države.

U toku prvog ustanka, u Srbiji su doneta dva ustavna akta – 1808. i 1811. Oba su regulisala isključivo odnos dva vrhovna organa vlasti – Vožda i Praviteljstvujušćeg sovjeta, i to na način koji je obezbeđivao pretežan uticaj prvog.

Hatišerif od 1830. ima dvostruki značaj za Srbiju: priznao joj je status vazalne države, i istovremeno joj postavio pravni osnov ustavnog oblikovanja.

Prvi ustav srpske države, Sretenjski ustav, donet je 1835. godine. Ograničavajući vlast kneza, on je, pored Sovjeta, uveo u sistem vlasti i Narodnu skupštinu. To ga je – uz princip podele vlasti, politička i građanska prava, kao i neograničenu privatnu svojinu približilo modernim buržoaskim ustavima onog vremena. Stavljen van snage već dva meseca nakon što je donet, ovaj Ustav ima značajno mesto u istoriji naše ustavnosti, ne samo kao prvi samostalno donet srpski ustav, već i zbog uticaja koji je imao na kasniji ustavni razvoj Srbije.

“Turski ustav”, donet 1838, izbacio je Narodnu skupštinu iz sistema vlasti, a jačanjem Saveta, vrlo mnogo ograničio vlast Kneza. Posebna zasluga ovog Ustava je što je pod njegovom vladavinom započeta izgradnja pravne države u Srbiji.

Od kraja 50-tih godina XIX veka, težište ustavne borbe prelazi sa odnosa Knez-Savet na odnos Knez-Skupština. Ustavom od 1869, Savet je izgubio zakonodavnu vlast, a dobila ju je Narodna skupština. Doduše, njena su zakonodavna ovlašćenja bila znatno manja nego kneževa, budžetsko pravo bilo je krnje, ministre nije mogla pozvati na odgovornost, ali je ona ipak, kao zakonodavni činilac, a sastajući se redovno, svake godine, omogućila uključivanje predstavnika naroda u vršenje vlasti.

Ustavom od 1888. godine odnos između monarha i Narodne skupštine uređen je po principima parlamentarnog sistema. Narodna skupština je dobila punu zakonodavnu vlast, puno budžetsko pravo i pravo da optuži ministre. Uz garancije širokih političkih sloboda i građanskih prava, ove odredbe svrstavaju Ustav od 1888. u red najnaprednijih ustava onoga doba. Politički uslovi za njegovu primenu, međutim, biće stvoreni tek nakon uklanjanja dinastije Obrenovića, 1903. godine. U međuvremenu, monarh će, 1894, ukinuti, vratiti na snagu Ustav od 1869, i, 1901, doneti – oktroirati nov ustav.

Najznačajniju novinu koji donosi Ustav od 1901, predstavlja uvođenje drugog doma u narodno predstavništvo. Inače, ovaj Ustav predstavlja kombinaciju Namesničkog i Ustava od 1888. godine.

Godine 1903, donet je nov ustav, koji, međutim, svojom sadržinom predstavlja neznatno izmenjen ustav od 1888. godine. U novim političkim uslovima, posebno obeleženim umerenim učešćem monarha u političkom životu, ovaj Ustav je dobio svoju punu primenu.

XI

USTAV OD 1974. IZMEĐU DVE

NEPOMIRLJIVO SUPROTSTAVLJENE MOGUĆNOSTI

26.

Ka novom jugoslovenskom ustavu*

Otkako su, sredinom osamdesetih godina, poražavajući rezultati dotadašnje politike postali vidni za svakoga, najšira jugoslovenska javnost počela je sve jasnije da se opredeljuje za temeljne promene ustavno-pravnog poretka u zemlji.

Stidljivi nagoveštaji raskida sa dugogodišnjim periodom lične vladavine, a potom i ozbiljniji iako sporadični pokušaji u jugoslovenskoj intelektualnoj javnosti da se sagledaju i zajednički promisle pravi koreni jugoslovenske krize budili su nadu da će se rešenja tražiti u radikalnim promenama jugoslovenskog ekonomskog i političkog sistema, istovetnog i podjednako neuspešnog u svim delovima zemlje. Međutim, ubrzo se pokazalo da su, živeći u državi bez pravih demokratskih ustanova, građani Jugoslavije u velikoj meri onesposobljeni da – i na individualnom i na nacionalnom planu – slobodno artikulišu svoje socijalno-ekonomske i političke interese. Pokazalo se da u Jugoslaviji ne postoji ni slobodan građanin ni slobodna nacija: umesto njih postoje “samoupravljači” bez osnovnih političkih prava i nacije koje su, onemogućene da se slobodno razvijaju kroz institucije demokratskog političkog sistema, postale zatočnici ideje sopstvene nacionalne države po svaku cenu. U ovakvom političkom okviru nastalo je i proširilo se uverenje da je glavni uzrok sve težih ekonomskih i političkih prilika u zemlji u nepravednom rešenju

* Reč na osnivačkoj skupštini Demokratskog Foruma, održanoj 31. marta 1990. u Beogradu. *Književna reč*, Beograd, april 1990, broj 361–362.

nacionalnog pitanja, pri čemu se samo nacionalno pitanje shvatilo isključivo kao pitanje odgovarajućeg stepena državnopravne autonomije i statusa u federaciji. Puka ideja nacionalne države, ma kakva ta država bila i kakve god žrtve tražila, prevagnula je nad idejom demokratije: istorijska i državna prava nacija odnela su pobedu nad građanskim i političkim pravima pojedinaca kao osnovom lične i nacionalne slobode.

Redukovano na državnopravne zahteve i teritorijalne aspiracije, nacionalno pitanje postalo je osnova na kojoj su se razvili ekstremni nacionalizmi, u svim krajevima zemlje, stvorivši situaciju u kojoj praktično nema nijedne nacionalnosti zadovoljne svojim položajem u državi i neopterećene osećanjem ugroženosti. Federalna ili konfederalna državna zajednica, državnopravni status pokrajina, političko-teritorijalna autonomija kao pravo naroda van matičnih republika – ta su pitanja, gotovo kao opsesija, izbila u prvi plan svih javnih rasprava i udarila svoj pečat čitavom političkom životu u zemlji.

Štaviše, ona su nametnuta javnosti kao zamena za vitalni politički interes svih u Jugoslaviji: iznalaženje puteva kojima bi se što brže, i uz što manje potresa, izašlo iz zatvorenog kruga nedemokratskog i ekonomski neracionalnog društvenog poretka, podjednako nepodnošljivog svim građanima Jugoslavije bez obzira na nacionalnu pripadnost. U ovom potiskivanju političkih i ekonomskih reformi u drugi plan odlučujuću ulogu odigrali su nosioci vlasti, koji su pitanje (pre)ustrojstva federacije postavljali utoliko oštrije ukoliko se legitimnost čitavog postojećeg poretka, a time i njihovih sopstvenih pozicija, sve jasnije dovodila u pitanje. Tako je, zbog nepomirljivosti različitih a sve radikalnijih državnopravnih opcija, danas i sama budućnost državne zajednice dovedena u pitanje: važeća ustavna rešenja izlažu se sve oštrijoj kritici, dok o tome šta bi trebalo da ih zameni, kao da je nemoguće postići stvarnu saglasnost.

Ne sporeći veliki značaj koji za jugoslovensku višenacionalnu zajednicu ima pitanje njenog feudalnog ustrojstva, i ostajući daleko od mišljenja da je važeće rešenje optimalna ustavno-pravna formula za tu zajednicu, treba, ipak, imati u vidu da se primarni uzroci krize jugoslovenske države ne nalaze u njenom feudalnom ustrojstvu već u decenijama vladajućem ekonomskom i političkom poretku koji se pokazao sasvim nesposobnim da obezbedi trajne osnove jugoslovenske integracije. Vrlo brzo po otpočinjanju procesa raspada jednopartijskog monopola, koji je decenijama obezvređivao sve federalne modele zapisane u jugoslovenskim ustavima, pretvarajući ih u instrument isključive vlasti vladajuće partije, pokazalo se da Jugoslavija, u kojoj su tek tada počeli da

deluju federalni mehanizmi, ne počiva na čvrstim temeljima, sposobnim da je trajno održe. Dovedena je u pitanje i sama legitimnost državne zajednice, što se danas iskazuje kroz sve češće postavljanje pitanja prihvatljivosti jugoslovenskog državnog okvira sa stanovišta pojedinih nacionalnih interesa. Ukoliko je još uvek moguće pronaći trajnu integracionu osnovu zajedničke države, onda se to može učiniti samo uspostavljanjem tržišne privrede i političke demokratije, što danas predstavlja jedino zajedničko opredeljenje ogromne većine građana. Bez toga, rasprava o međusobnim odnosima u federaciji lišena je smisla i unapred osuđena na neuspeh.

Da bi rešenje pitanja budućeg ustavnog ustrojstva moglo biti legitimno, potrebno je, prema našem mišljenju, ispuniti dva osnovna zahteva. Prvo, novi ustav jugoslovenske države mora biti donet u skladu sa važećom ustavnom procedurom za promenu saveznog ustava, a to znači, u krajnjoj liniji, sporazumom odnosno dogovorom svih federalnih jedinica. Naravno, moguća je i izmena revizorne procedure, ali se u tom slučaju ona sama mora usvojiti po važećem postupku. Drugo, ali ništa manje značajno, ustavnoj promeni, bilo da se radi o izmeni revizorne procedure ili ustava u celini, mora prethoditi uspostavljanje demokratskog političkog režima uz sva neophodna normativna rešenja. To mora biti učinjeno kako u svim federalnim jedinicama, tako i na nivou federacije, u meri u kojoj je to nužno da bi postupak donošenja novog ustava imao demokratski karakter.

U prilog ovakvom stanovištu iznosimo sledeće razloge.

Stav da novi jugoslovenski ustav ne sme biti donet vanustavnim putem zasniva se na uvažavanju zahteva za poštovanjem pravnog kontinuiteta, ali i na uverenju da je dogovor federalnih jedinica o novom zajedničkom ustavnom ustrojstvu, u našim uslovima, danas jedini politički racionalan i opravdan način odlučivanja o budućnosti jugoslovenske države. Danas, – kada je zbog dugogodišnjeg odsustva stvarnih integracionih potencijala vladajućeg sistema, otvoreno doveden u pitanje smisao opstanka državne zajednice, kada se pokazuje spremnost na odbranu sopstvenih državnopravnih pozicija po bilo koju cenu i kada nas vlastito iskustvo iznova uverava u neodrživost iznuđenih i nametnutih rešenja – bilo kakvo (pre)uređenje odnosa u federaciji koje nije rezultat slobodnog dogovora bilo bi nepromišljeno i neopravdano, kako sa stanovišta individualnih građanskih tako i sa stanovišta pojedinih nacionalnih interesa.

Ono bi značilo ponavljanje istorijskih grešaka, skupo plaćenih kako u ratu tako i u miru.

Pri tome je očigledno da dogovor federalnih jedinica o novom ustavu ne može biti legitiman ukoliko se prethodno ne stvore uslovi koji će omogućiti da se ceo tok ustavne rasprave odvija saglasno osnovnim principima političke demokratije. Ovo se odnosi kako na politički dijalog u javnom životu, tako i na ustavnu debatu i odlučivanje u telima nadležnim za usvajanje ustava – republičkim i pokrajinskim skupštinama i Saveznom veću skupštine Jugoslavije. U tom smislu, neophodno je kako garantovati osnovna građanska i politička prava – uključujući tu i potrebne izmene u krivičnom zakonodavstvu (posebno ukidanje mogućnosti za inkriminaciju zbog javno izrečenog ili na drugi način saopštenog mišljenja) – tako i izvršiti nužne promene u državnom uređenju kojima bi se obezbedila zaštita tih prava, a pre svega uspostaviti nezavisno sudstvo. Zahtevi za ostvarenje navedenih promena u političkom sistemu danas čine onaj minimalni program oko koga je već u ovom trenutku moguće okupiti brojne političke snage u zemlji – uključujući i deo nosilaca zvanične politike u republikama i federaciji kao celini.

Tek kad navedene promene u političkom sistemu budu dosledno ostvarene moći će da se povedene ozbiljna i promišljena rasprava o budućem ustavnom ustrojstvu zemlje. U uslovima nesmetanog političkog udruživanja, slobodnog izjašnjavanja građana i zajamčenih građanskih prava, po prvi put će se stvoriti uslovi da se dobije slika stvarnog raspoloženja najšire javnosti prema zajedničkoj državi, da se jasnije sagledaju vlastiti individualni i nacionalni interesi i da se sa svešću o sopstvenoj odgovornosti za sudbinu tih interesa raspravlja i odlučuje o budućnosti zajedničke države. Rasprava – do sada rukovođena nedovoljno jasnim pa i pogrešnim predstavama o stavu druge strane, praćena nerazumevanjem i netolerancijom prema drukčijem mišljenju i opterećena opsesivnom zabrinutošću za sopstveni, usko shvaćeni nacionalni interes – u takvim uslovima mogla bi da preraste u otvoren, trezven i tolerantan dijalog o svim pitanjima zajedničkog života. Samo na taj način, u uslovima demokratskog političkog poretka, slobodnim izborima konstituisani nosioci ustavotvorne vlasti u Jugoslaviji, razmatrajući ravnopravno sve ustavne predloge, mogli bi doći do rešenja prihvatljivog za sve. Ne prihvatiti takav postupak, značilo bi i dalje ostati u začaranom krugu, u kome se o sudbinskim pitanjima građana Jugoslavije neprestano odlučuje nezavisno od njihove volje. Jugoslavija se danas na dramatičan način suočava sa posledicama takve politike, a sve veći broj njenih građana jasno pokazuje da takvu državu više ne može prihvatiti.

27.

Srbija pred izborom. Kakva ili kolika država*

Onog trenutka kada je u posttitovskoj Jugoslaviji – u formi zahteva za reviziju federalne ustavne formule iz 1974 – postavljeno na dnevni red srpsko nacionalno pitanje, otpočeo je proces raspada jugoslovenske države. Dovodjenjem u pitanje prihvatljivosti (kon)federalnog ustrojstva, a ubrzo, kao odgovor na neprihvatanje projekta centralizacije, i osporavanjem legitimiteta unutrašnjih granica, poljuljani su i za kratko vreme srušeni temelji posleratne Jugoslavije.

Ulazeći u postkomunističko razdoblje, u kome iza jednopartijske diktature nije ostala dovoljno solidna osnova za stvarnu i trajnu jugoslovensku integraciju, jugoslovenski narodi su se našli pred problemom redefinisanja sopstvenih nacionalnih interesa.

Za Srbe, koji su od nastanka nacionalne države početkom XIX veka suočeni s činjenicom podeljenosti nacionalnog korpusa državnim granicama, to je, u uslovima osporavanja jugoslovenskih državnih temelja, značilo reaktuelizaciju pitanja odnosa državne matice prema delovima sopstvenog naroda van njenih granica. Ponovo je otvoreno pitanje izbora između istorijskih alternativa: srpsko pitanje kao kulturno i civilizacijsko, ili primarno, kao državno-pravno pitanje. Ove dve moguće opcije imale su fundamentalno različita polazišta u određivanju prema strateškim pitanjima Srbije i srpskog naroda na jugoslovenskom, pa i širem balkanskom prostoru.

Prva od njih podrazumevala je primat razvojnih pitanja državne matice i društva u njoj i pokušaj stvaranja moderne demokratske države kao

* *Republika*, br. 73–74, Beograd, 1993.

izvora blagostanja sopstvenih građana, s jedne, i solidnog, respektabilnog oslonca sopstvenom narodu van njenih granica, s druge strane. Izbor ove opcije podrazumevao je spremnost i sposobnost okretanja sebi i iziskivao veliki napor da se na ruševinama starog režima stvori moderno društvo sposobno da ekonomski, kulturno i politički korespondira sa savremenim svetom. Ovakvo razumevanje nacionalnog interesa Srba nije nepoznato u srpskoj istoriji, ali je ono, javljajući se tokom poslednjih decenija XIX i početkom XX veka, bilo bez značajnije društvene podloge i zato ostajalo na marginama osnovnih političkih tokova.

Druga opcija značila je postavljanje pitanja državne teritorije u prvi plan i podrazumevala je širenje državne matice do zamišljenih etničkih granica. Za razliku od prve, ova opcija nije postavljala pitanje kakva država, već kolika država. Istorijски dominantna, ona je i ovoga puta odnela pobedu. Iako je u njoj bilo sadržano direktno osporavanje teritorijalne celokupnosti, ili čak same državnosti drugih jugoslovenskih republika, iako je, stoga, njen izbor podrazumevao, ili barem nije isključivao rat, Srbija, tačnije njena intelektualna i politička elita, kao pronosirani tumač nacionalnih interesa celog srpskog naroda, ipak se priklonila ovoj drugoj opciji. Na kraju XX veka, jedan evropski narod sa svojom državnom maticom odlučio se da ratom rešava pitanje svoje nacionalne dijaspore; ratom protiv srodnih naroda s kojima je 70 godina živeo u državnoj zajednici i za koje vreme je dva puta, zajedno s njima, identifikovao jugoslovenski državni okvir kao optimalan za rešenje sopstvenog nacionalnog pitanja; ratom u kome je kao glavni oslonac i garant uspeha trebalo da posluži vojna sila, u čijem su stvaranju (i enormnom jačanju) učestvovali i njene projektovane žrtve; ratom koji je, budući apsurdan kao verovatno nijedan rat u istoriji čovečanstva, morao vremenom da dobije tako nakaznu formu da sve učesnike u njemu dovede u stanje u kome se njihove ljudske dimenzije više ne mogu prepoznati; ratom koji je narode koji su u njemu učestvovali, biološki, materijalno i moralno razorio.

Predstoji vreme u kome će srpski narod uz pomoć svoje buduće elite morati sebi da objasni uzroke svoje ovako tragične sudbine na izmaku XX veka. Dublja analiza nacionalnog projekta, koji gotovo ni sa jedne strane nije osporen, mora biti prvi korak u nacionalnom samopreispitivanju. Pred naukom će, pak, stajati zadatak da objasni otkud današnjoj srpskoj intelektualnoj i političkoj eliti zabluda da je na pragu XXI veka moguće stvarati državu na način na koji je ona stvarana u XIX veku – oživljavanjem istorijskih mitova i pozivanjem naroda da ujedinjenjem u jednu državu osveti sve svoje bitke izgubljene u istoriji. I, još čudnije: kako je moguće da

društvena sadržina novog državnog programa bude utemeljena na dominantnim, iako već tada ne i jedinim, ideološkim i političkim premisama agrarnog i patrijarhalno-kolektivističkog društva Srbije XIX veka – na strahu od promena koje nosi moderno doba, otporu prema zapadnom tipu civilizacije i okretanju tradicionalnom sistemu vrednosti i ideji sveslovenstva, pod pokroviteljstvom Srpske pravoslavne crkve. Kao da je društvo davno zaustavljeno u svom razvoju i da je u Jugoslaviji bilo samo zatumljeno ostavši skoro netaknuto modernizatorskim pokušajima koje je ona (Jugoslavija) činila. Čini se da novim državnostvorcima nije bilo potrebno mnogo napora da tlo na kome je trebalo zidati novu državu temeljno očiste od njegovog 70-godišnjeg istorijskog nasleđa. U istorijskoj svesti naroda, za relativno kratko vreme, premošćen je (ili bar tako izgleda) takoreći čitav XX vek, i iz nje je izbrisano jugoslovensko multikulturno i multinacionalno iskustvo kao istorijska greška, koja je srpskom narodu ugrozila individualitet. Reinterpretacija istorije na temelju nove (stare) nacionalne ideologije probudila je mitsku svest i, u trenutku kada je to mnogima izgledalo malo verovatno, razorila jugoslovensku višenacionalnu zajednicu.

Uzroke tek treba objasniti. Da li je prihvatanje jugoslovenskog višenacionalnog političkog koncepta kao optimalnog rešenja sopstvenog nacionalnog pitanja bilo samo privid, model nametnut silom vlasti i pomoću ideoloških fikcija, ili su, upravo obrnuto, ovim načinom uništeni rezultati izvornog, autentičnog istorijskog izbora? Koji god odgovor dobili na prethodno pitanje, bićemo suočeni s drugim, neuporedivo težim i značajnijim: Kako dalje? Jer, ovaj rat doneo je jednu, kako izgleda, konačnu političku činjenicu: na Balkanu nije više moguća jugoslovenska država. Nacionalno pitanje jugoslovenski narodi moraće da rešavaju van zajedničkih državnih okvira. Životni je interes srpskog naroda da, sa svoje strane, za rešenje tog pitanja u budućnosti uobličii program koji će isključivati rat kao način negovog ostvarenja.

**ISTORIČAR KAO
SAVREMENIK:
ZNANJEM PROTIV
UPOTREBE ISTORIJE**

XII

TABUI VELIKODRŽAVNOG SRPSKOG NACIONALIZMA

28.

Rasprava o liberalizmu. Jedan koncept Srbije u Jugoslaviji*

Kad danas govorimo o srpskim liberalima^{**}, mi govorimo o jednoj pojavi koja već i po najstrožijim kriterijumima tradicionalne istoriografije, predstavlja predmet istorije. Od pada srpskih liberala prošlo je trideset godina – vreme dovoljno da se otvore vrata svih arhiva i njihovi fondovi učine dostupnim javnosti. U Srbiji to, nažalost nije slučaj, niti je srpska istoriografija sazrela da to pitanje postavi na dnevni red svojih istraživanja. Ali, o srpskim liberalima ne čute samo profesionalni istoričari. O njima se neprekidno i sistematski čuti u svim javniom debatama u kojima su, od prvih početaka srpske "tranzicije" s dolaskom Miloševića na vlast, otvorena mnoga druga, takoreći sva druga pitanja komunističkog razdoblja. Liberali kao da su tabu tema.

Istovremeno, dok se na analitičkom nivou zaobilaze, na dnevno političkom, oni nisu sasvim zaboravljeni, ali način na koji se o njima govori protivreči elementarnim činjenicama. Upamćeni po sukobu sa federalnim partijskim vrhom, posebno sa Josipom Brozom Titom, s jedne strane, ali i po nesumnjivo najliberalnijem razdoblju sa stanovišta slobode javne, pa čak i organizovane kritike postojećeg poretka – srpski liberali se od dolaska Miloševića na vlast, a u kontekstu sve jasnije prevage antikomunističke legitimacije, određuju kao "titoisti", "komunisti". Posebna ironija je u tome što su autori ovih kvalifikacija gotovo redovno bivši konzervativni,

* *Helsinška povelja*, br. 58, 12. decembar 2002.

** Politička grupacija u Srbiji (1968–1972). Prim. prir.

"pravoverni" komunisti, koji su, krajem šezdesetih, nakon prvobitne lojalnosti, a u uslovima proširene slobode koje su od federalnog partijskog rukovodstva štitili upravo "srpski liberali", postali kritičari jugoslovenskog socijalizma. Njihova kritika, pritom, nije poticala sa liberalnih, nego obrnuto, sa pozicija neke od varijanti izvornog komunizma, najčešće praćenog otvorenim ili prikrivrenim nacionalizmom. U naknadnoj interpretaciji, uloge su izmenjene: konzervativno je proglašeno liberalnim, a liberalno konzervativnim; rigidni, konzervativni komunisti antikomunista, a liberali "titoistima". Prošlost je falsifikovana i umesto istorije, u kratkom razdoblju, stvoren je još jedan u nizu srpskih političkih mitova.

Kada se govori o liberalizmu u Srbiji, gledano u celini njegove moderne istorije, neophodno je imati na umu da ne postoji izvan realnog istorijskog konteksta. Doktrina liberalizma je proistekla iz društvene realnosti moderne Evrope, sa kojom je stvarnost Srbije, kao i uostalom i stvarnost čitavog Balkana, teško uporediva. U društvu u kome individualizam i pluralizam, kao temeljni principi liberalizma, nikada nisu pustili dublje korene, i čiji se glavni istorijski tok kreće između autokratije, populizma i militarizma, kao što je to slučaj Srbije, kriterijum liberalnosti pojedinih političara ili političkih partija mora biti ne samo manje rigorozan i doktrinaran, nego što je još važnije, može se pronaći samo u odnosu prema specifičnim i istovremeno fundamentalnim pitanjima društva i države, dakle, u realnom istorijskom kontekstu: koliko su u tom odnosu prepoznatljive liberalne vrednosti. U protivnom, kada bi se istorija srpskog liberalizma pokušala svesti na doktrinarnu liberalnu, u onom značenju koje je definisano u iskustvu zapadnih demokratija, onda takve istorije u Srbiji praktično ne bi ni bilo.

Gledano u celini, za Srbiju XIX i XX veka sva fundamentalna pitanja svodiva su na dva osnovna: prvo je odnos prema vrednostima modernog doba, ili prema modernizaciji u najširem smislu – to je ono što se često određuje kao odnos Srbije prema Zapadu – a drugo je nacionalni program Srbije kao izraz njenog odnosa prema susedima, posebno onima u čijim granicama se u trenutku nastanka nacionalnih država na Balkanu našao znatan deo srpskog naroda. U krajnjoj liniji, oba pitanja mogla bi se svesti samo na ono prvo, modernizacijsko pitanje – budući da je svaki projekat unutrašnjeg razvoja, dakle, odnos prema modernizaciji, bio i do dana današnjeg ostao, nerazlučivo povezan i neposredno zavisao od odgovarajućeg programa nacionalne politike.

Ukoliko se u ovakvom analitičkom ključu posmatra srpsko rukovodstvo 1969–1972, onda ono, uprkos komunističkoj ideološkoj provenijenciji, opravdano može poneti liberalni predznak.

Pojava srpskih liberala predstavlja sastavni deo procesa demokratizacije i nacionalne emancipacije koji je u celoj Jugoslaviji započeo sredinom šezdesetih, a čiji je katalizator bio pad Aleksandra Rankovića, srpskog političara koji je u socijalističkoj Jugoslaviji, s razlogom ili bez, simbolisao politiku integralnog jugoslovenstva, zasnovanog na konzervativnoj komunističkoj ideologiji, koja je podrazumevala i centralizam sa srpskim predznakom. Otkoln od takve politike na idološkom planu praćen sve većom decentralizacijom, kod svih naroda doveo je tokom druge polovine šezdesetih, do pojačane afirmacije sopstvenog nacionalnog identiteta uz istovremenu krizu pa i napuštanje jugoslovenskog identiteta. U većini republika tadašnja rukovodstva imaju manje ili više sličan politički program.

U jednom bitnom elementu, međutim, srpski se slučaj, po mom mišljenju, izdvajao. Srpski "liberali" stajali su u izrazitijem raskoraku sa nacionalizmom u sopstvenoj sredini i bili su njegovi neumoljivi protivnici. Srpski nacionalizam i program srpskih liberala nisu imali nikakvih dodirnih tačaka. To je ono što će odlučujuće i trajno odrediti recepciju srpskih "liberala" u Srbiji.

Dolaskom "liberala" na vlast, u Srbiji je došlo do redefinisanja nacionalne politike. Pored dva tradicionalna koncepta – integralnog jugoslovenstva koje je bivalo sve slabije, iako je opstajalo, i (sve)srpstva koje je sve više jačalo, definisana je i treća nacionalna platforma, i to u krugu vladajuće komunističke elite. To je bio prvi pokušaj zvanične Srbije da u okviru jugoslovenske politike definiše sopstveni nacionalni program koji izlazi iz okvira tradicionalne dileme – srpstvo ili jugoslovenstvo i pretpostavljalo je radikalno oklon od dotadašnje srpske percepcije Jugoslavije, dominantne ne samo u komunističkom razdoblju nego i u doba Kraljevine. Taj novi program Srbije definisan je u okviru projekta decentralizacije Jugoslavije koji će biti konačno zaokružen Ustavom iz 1974, a koji su srpski liberali ne samo prihvatili nego i razumeli kao šansu za izgradnju Srbije kao moderne države. Na sadržini tog programa neću se zadržavati. Reći ću samo to da je izgradnja moderne Srbije predstavljala samu suštinu programa srpskih liberala, njegov najniži cilj i da su liberali stajali na stanovištu da je pretpostavka njegovog ostvarenja razdvajanje identiteta Srbije od Jugoslavije – u izvesnom smislu, emancipacija Srbije od Jugoslavije.

Po liberalima, i ekonomski interes Srbije i interes njene demokratizacije, iziskivao je emancipaciju Republike od federalne vlasti. Po prvi put, srpski političari stajali su na stanovištu da državni centralizam u Jugoslaviji

nije u interesu Srbije, te da u tom pogledu nema nikakve razlike između Srbije i drugih jugoslovenskih republika. Dotadašnje jugoslovenstvo koje je padom Rankovića definitivno napušteno kao politički program, srpski liberali su smatrali istrošenim konceptom koji više ne može biti izvor legitimiteta zajedničke države, jer je podrazumevao revolucionarno-komunistički ideološki sadržaj koji je još od početka šezdesetih na svim planovima sve više dolazio u krizu. Odgovor koji je na tu krizu dalo libelano rukovodstvo u Srbiji bio je sledeći: za Srbiju je, jednako kao i za druge republike, Jugoslavija opravdana samo kao racionalna državna zajednica, kao institucionalizovani sporazum o zajedničkim interesima.

Okrenutost Srbiji uključivala je po prvi put i relativizaciju značaja svesrpskog državnog jedinstva. Otud oni eksplicite odbacuju stav da se prava Srba u drugim republikama štite u Beogradu. Bila je to, dakle, politika okrenutosti Srbiji – "srbijanska" umesto "srpske" politike. Zato su srpski liberali stali uz ustavne amandmane, koji su zaključno sa 1971. praktično već bili zaokružili nov koncept federacije. Temeljni princip tog koncepta bio je sporazum.

Svojim programom srpski liberali su postali prihvatljiv partner za druge u Jugoslaviji. To međutim, nije bilo dovoljno. Trebalo je imati podršku federalnog vrha, s jedne, i same Srbije, s druge strane. Obe te podrške su, međutim, izostale i srpski liberali su doživeli dvostruki poraz – na federalnom vrhu i iznutra, u samoj Srbiji.

Za federalni partijski vrh, pre svega za Josipa Broza Tita, srpski "liberali" predstavljali su opasnost već samim tim što su isticali važnost institucija, jer su tako, iako posredno, dovodili u pitanje njegovu ličnu vlast. Takođe, insistiranjem na tržišnoj privredi, kao i širenjem granica unutrašnjih sloboda i zaziranjem od represivnih mera – jednom rečju svojim projektom modernizacije u celini, oni su ugrožavali same temelje komunističkog poretka. Liberalima se posebno zameralo to što su bili popustljivi prema krugu kritičkih intelektualaca okupljenom oko D. Čosića, u kome se sve otvorenije uobličavao svesrpski nacionalni program, kao i prema neomarksističkom filozofskom kružoku poznatom pod nazivom *Praxis*, čiji su pripadnici s pozicija radikalne levice kritikovali jugoslovenski socijalizam, ostvarujući ogroman uticaj na studentski pokret 1968. Sve to zajedno, za federalni partijski vrh predstavljalo je dovoljan razlog za svrgavanje liberala.

Ali, gledano iz istorijske perspektive, mnogo značajniji je bio poraz srpskih liberala koji je došao iznutra, iz Srbije, koja je odbacila njihov na-

cionalni program, a sa njim i njihov modernizatorski projekt koji je od nacionalnog bio nerazlučiv. To je bio poraz pred sve glasnijim i organizovanim intelektualnim krugovima koji su na napuštanje politike jugoslovenstva odgovorili povratkom na politiku svesrpsstva. Dok je za liberale decenarilizacija započeta ustavnim amandmanima bila početak novog koncepta Jugoslavije u kojoj će Srbija, oslobođena balasta integralnog jugoslovenstva i svesrpsstva, imati više slobode da se razvija kao modrena država, dotle je za opozicionu intelektualnu elitu ta ista decentralizacija značila kraj Jugoslavije i otvaranje pitanja srpske nacionalne države koje se ne može rešavati bez Srba van Srbije. Tada se, povodom ustavnih amandmana, prvo u krugovima kritičke inteligencije u javnoj raspravi o ustavnom pitanju, a potom i u strukturama države, uobličava sverpska nacionalna platforma, takoreći do najsitnijih detalja. U javnoj debati – posebno onoj na Pravnom fakultetu 1971, definisani su svi ključni elementi one matrice u kojoj će se Ustav od 1974. osporavati sledećih 20 godina, sve do konačnog raspada države – i ideološki i pravni i politički. Taj ustav već tada je definisan kao konačno razotkrivanje pravih namera jugoslovenskih komunista – da budu dželat srpske državne ideje i srpske nacije u celini. Ugledni srpski intelektualci, potonji uticajni politički ljudi, otvorili su tada i pitanje republičkih granica i s njim u vezi počeli su da podsećaju na stradanje Srba u NDH, dokazujući da Srbi ne mogu da žive zajedno sa Hrvatima. Već tada, oni su srpskom narodu poslali poziv na "otrežnjenje". Svesni da je Ustav bilo nemoguće promeniti bez konsenzusa (ustavno pravo veta), najugledniji pravници su tada objašnjavali da se ustav može menjati i vanpravnim putem, primenom prirodnog prava naroda na otpor i pobunu. Štaviše, otvoreno je i pitanje dalje uloge intelektualaca u društvu, s obzirom na novu situaciju u koju je doveden srpski narod: umesto da svojim studentima tumače ustav i uče ih zakonitosti, oni, a posebno profesori prava, trebalo bi da "dovode narod do svesti o pravu na pobunu". Ukratko, ustavna revizija krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih otvorila je srpsko nacionalno pitanje i rezultirala formulisanjem svesrpske nacionalno-političke platforme kao jedine prihvatljive alternative centralističkoj Jugoslaviji.

Liberali, koji su ovakvu platformu odbacivali u ime "srbijanske" političke platforme i koncepta Jugoslavije kao sporazumne zajednice, zapečatili su time svoju sudbinu u Srbiji – koja će narednih trideset godina, sve do današnjeg dana, patiti od traume koja se zove "Ustav 1974". Ironija novije srpske istorije je u tome da je upravo pod okriljem srpskih liberala, u atmosferi dotad nepoznatih sloboda u posleratnoj Jugoslaviji, rekonsoli-

dovan srpski nacionalistički projekt koji će srušiti i same liberale, a potom i Jugoslaviju.

Na kraju, pokušala bih ukratko da srpske liberale, njihovu pojavu i njihovu sudbinu, smestim u istorijsku vertikalnu. Fenomen ćutanja koji prati srpske liberale, na sličan način prati celokupnu istoriju liberlaizma u Srbiji. U modernoj istoriji Srbije nesumnjivo je da je dominantna konzervativna, preciznije patrijarhalna, tradicionalistička politička opcija, konačno definisana tokom poslednjih decenija XIX veka sa pojavom Srpske radikalne stranke. Ona je u fokus svoje političke delatnosti stavila program svenacionalnog državnog ujedinjenja srpskog naroda, eksplicite stavljajući u drugi red sva pitanja unutrašnjeg razvitka Srbije, od materijalnog blagostanja do slobode njenih građana, ustavnosti i demokratije. Ova politička ideja, čiji je simbol bio Nikola Pašić, imala je alternativu u političkoj istoriji Srbije među nekim drugim, malim političkim strankama, koje su sasvim suprotno razumevale strateške ciljeve Srbije – kao okretanje sopstvenom razvitku, modernizaciji, vrednostima pojedince i moderenog društva u celini. Liberlane ideje, ma kako slabašne i makako loše sreće bile, jesu sastavni deo istorijskog nasleđa Srbije, one postoje kao jedna od tendencija njene moderne istorije. Kao i u novije doba, one su i ranije stajale u neposrednoj vezi sa odnosom prema srpskom nacionalnom pitanju, odnosno bile nerazlučive od opredeljenja za takozvanu "srbijansku" politiku. Optuživani od radikala da vode politiku "do plota", nosioci liberalne opcije, uglavnom okupljeni u Naprednoj stranci, odgovarali su: "To nije tako sigurno da politika do plota ne valja odnosno da politika preko plota valja. Jer se može i u politici, kao i u običnom životu desiti da se izgubi i do plota kada se gleda preko plota". A Ljubomir Stojanović je početkom prošlog veka upozoravao da onaj ko se odriče "srbijanske" politike, morao bi da liči "na onog psa iz basne koji je svoj komad mesa video u vodi, pa potrčao za njim i izgubio i onaj iz usta. Mi moramo – govorio je Lj. Stojanović – u svakom slučaju prvo voditi srbijansku politiku, jer ako nju vodimo onda možemo voditi i srpsku politiku."

Ova dilema – "srpska" ili "srbijanska" politika – izgubila je na značaju ulaskom u jugoslovensku državu, odnosno ujedinjenjem Srba u jednu državu. Ali, samo privremeno. Ona je zapravo potisnuta u istorijsko pamćenje da bi u trenucima jugoslovenske krize uvek iznova bila oživljena. Krajem šezdesetih godina prošlog veka, kada je ideologija jugoslovenstva konačno istrošena i prestala da bude realno mogući legitimacijski osnov zajedničke države, ta dilema je poslednji put postala centralno i, kako će se pokazati, sudbinsko pitanje i srpske i, posredno, jugoslovenske politike. U

pitanju je bila kriza koncepta jugoslovenske zajednice koja je poticala iz činjenice da, nakon napuštanja revolucionarne ideologije jugoslovenstva, u Jugoslaviji više nije bilo jedinstva u pogledu načina razumevanja zajedničke države.

Na tu krizu, srpski liberali dali su jedan moguć istorijski odgovor, onaj koji su srpski političari još početkom XX veka nazvali "srbijanskim". Taj odgovor osporen je u samoj Srbiji. Sve ono što se posle dogodilo, tada je začeto. Zato se danas, kada postaje sve jasnije da je zla sudbina liberalnog političkog projekta pretočena u zlu sudbinu čitavog naroda, fenomen "srpskih liberala" nameće kao jedna od onih velikih tema čije rasvetljavanje predstavlja vitalni interes društva, jer upućuje savremenike na sadržinu jedne istorijske alternative, koja je odbačena, a potom svesno i ciljano potisnuta u zaborav da bi oslobodila prostor mitovima i istorijskim falsifikatima. Zato je zbilja ohrabrujući poduhvat časopisa "Ekonomist"¹ da osvetli tu alternativu, da je vrati iz zaborava i pomogne da ona postane sastavni element naše istorijske svesti, a time i našeg identiteta.

¹ *Ekonomist magazin* je obeležio 30. godišnjicu pada liberala održavanjem okruglog stola.

29.

Poraz moderne Srbije*

Pred kraj osamdesetih godina prošlog veka, više od jedne i po decenije pošto se povukao iz političkog života Srbije, Marko Nikezić** je rekao: "Veću satisfakciju imam kada neko nešto nađe u našoj politici što zaslužuje pažnju nego kada me neko blagonaklono spomene", jer – kako je rekao – "važno je ono što prevazilazi pojedinca". Otprilike u isto vreme, Dobrica Ćosić, pominjući Marka Nikezića i politiku Srbije kada joj je on bio na čelu, učinio je to upravo na način koji za Marka Nikezića nije mogao predstavljati satisfakciju: njega lično nazvao je "razumnim čovekom", a njegovu politiku "neostvarenom". Naravno, niko razuman, pa ni Marko Nikezić, tada, krajem osamdesetih, nije mogao imati sumnju u to da je politika srpskog rukovodstva s početka sedamdesetih ostala neostvorena. Ali, ono što je u Ćosićevoj opservaciji poražavajuće, kako za tu politiku, tako i za Srbiju, to je zaključak o razlozima kraha političkog programa Marka Nikezića. Marko Nikezić bio je, kaže Ćosić, nosilac programa "moderna Srbija", ali nije razumeo "egzistencijalni interes srpskog naroda na čijem se čelu našao krajem šezdesetih godina". Za Marka Nikezića moderna Srbija jeste bila egzistencijalni interes srpskog naroda, za Ćosića, moderna Srbija je bila upravo njegova negacija. Jer, kako će na drugom mestu zaključiti, interes pojedinca u Srbiji, mora se podrediti zajednici, narodu, to je "prva moralna dužnost svakog Srbina". U istoriji Srbije samo je jedan politički važan čovek pre Ćosića ovako brutalno jasno formulisao politički program koji počiva na pretpostavci da su egzistencijalni interes srpskog naroda i "moderna Srbija" kao program, međusobno nepomirljive

* *Helsinška povelja*, br. 70–71, novembar-decembar 2003.

** V. Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikalna*. Priredila Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003.

kategorije. Bio je to na samom početku XX veka Nikola Pašić koji je svoj politički *credo* objasnio ovim rečima: "Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini". Pašićeva i Ćosićeva politika odnele su pobjedu u XX veku, jednom na početku, drugi put na kraju XX veka. Politika "moderne Srbije" koju u novijoj istoriji simboliše Marko Nikezić izgubila je istorijsku bitku; nije "prevazišla pojedinca", nije postala orijentacija. Naprotiv, Srbija je politiku modernizacije izjednačila sa nerazumevanjem nacionalnog interesa Srba, a nosioce takve politike prepustila je zaboravu. Neke od njih je, ne uspevajući drukčije da ih zaustavi, fizički eliminisala.

Gledano u celini, za Srbiju XIX i XX veka sva fundamentalna pitanja svodiva su na dva osnovna: prvo je odnos prema vrednostima modernog doba ili prema modernizaciji u najširem smislu – to je ono što se često određuje kao odnos Srbije prema Zapadu; drugo je nacionalni program Srbije kao izraz njenog odnosa prema susedima, posebno onima u čijim granicama se u trenutku nastanka nacionalnih država na Balkanu našao znatan deo srpskog naroda. U krajnjoj liniji, oba pitanja mogla bi se svesti samo na jednu suštinsku kontroverzu moderne istorije Srbije, koju su političari s kraja XIX i početka XX veka dosta precizno odredili kao dilemu: "srpska" ili "srbijanska" politika. Prva je značila svesrpsku nacionalnu politiku, usmerenu ka svenacionalnom državnom ujedinjenju, koje predstavlja prioritet državne politike i kome se bespogovorno podređuju pitanja unutrašnjeg društvenog razvitka, kao što su kultura, materijalno blagostanje, individualne slobode, zakonitost. To je ona politika, čiji je najpoznatiji nosilac Nikola Pašić, a u čijoj osnovi leži velikosrpski nacionalizam, nacionalizam koji u svoj fokus stavlja svesrpsku državu. Drugi pravac, onaj koji je pomenutim vrednostima modernog doba davao apsolutni primat i koji se u osnovi nije mogao izmiriti sa politikom velikosrpskog nacionalizma, političari s početka veka nazvali su "srbijanskim", identifikujući kao njegove nosioce relativno malobrojne političke stranke čiji je program bio upravo liberalna, odnosno moderna Srbija. Kada je, pred kraj svog političkog života, 1972, rekao: "Došlo je vreme da se Srbija okrene sebi", Marko Nikezić možda nije, a možda baš i jeste bio svestan koliko je njegova programska formula, zajedno sa njegovom političkom sudbinom, bila precizno definisana u ranijem političkom iskustvu novovekovne Srbije, koliko je ona doista bila – kako stoji u naslovu ove knjige – "SRPSKA KRHKA VERTIKALA". Ali, ono čega je nesumnjivo bio savršeno svestan, to je činjenica da je srpski nacionalizam, bio i ostao pitanje svih pitanja moderne Srbije – balast s

kojim Srbija može ići samo unazad do samog početka. Na njemu se – kaže Nikezić – "prelamaju sva pitanja srpskog društva". Jer, nacionalizam i nije pitanje, nego koncepcija – smatra Nikezić. Protiv te koncepcije on se na čelu Srbije borio onako kako je najbolje umeo i mogao. Upravo ta nepomirljivost sa velikosrpskim nacionalizmom bila je ono što će odlučujuće i trajno odrediti recepciju Marka Nikezića i srpskih liberala u Srbiji. Čosić je tu recepciju, koja je do danas ostala gotovo neupitna, a koju je on sam u dobroj meri sugerisao i podstakao, zaista najbolje formulisao zaključkom da Marko Nikezić sa svojom "programskom sintagmom moderna Srbija" "nije razumeo egzistencijalni interes Srbije".

Dilema – "srpska" ili "srbijanska" politika ili, mogli bismo reći "moderna ili Velika Srbija", samo je prividno izgubila značaj ulaskom Srbije u Jugoslaviju. Ona je u trenucima jugoslovenske krize uvek iznova oživljavala, da bi krajem šezdesetih godina prošlog veka, kao odgovor na istrošenost ideologije jugoslovenstva kao legitimacijskog osnova zajedničke države, upravo s dolaskom Marka Nikezića na vlast, poslednji put postala centralno i, kako će se pokazati, sudbinsko pitanje i srpske i, posredno, jugoslovenske države.

"Srbijanska politika" Marka Nikezića i srpskih liberala definisana je u okviru projekta decentralizacije Jugoslavije koji će biti konačno zaokružen Ustavom od 1974, a koji su srpski liberali ne samo prihvatili nego i razumeli kao šansu za izgradnju Srbije kao moderne države. Po prvi put, srpska zvanična politika stajala je na stanovištu da politika državnog centralizma u Jugoslaviji nije u interesu Srbije; da – kako je Nikezić govorio – ona ne samo da se kod drugih "doživljava kao težnja za hegemonijom, nego vodi zapostavljanju same Srbije". Za Srbiju, smatrali su liberali, jednako kao i za druge republike, Jugoslavija je opravdana samo kao racionalna državna zajednica, kao institucionalizovani sporazum o zajedničkim interesima.

Okrenutost "Srbije sebi" podrazumevala je i relativizaciju značaja svesrpskog državnog jedinstva. Otud srpski liberali eksplicite odbacuju stav da se prava Srba u drugim republikama brane u Beogradu. Zato su srpski liberali stali uz ustavne promene, koje su zaključno sa 1971, praktično već bile zaokružile nov koncept federacije. Temeljni princip tog koncepta bio je Jugoslavija kao sporazumna zajednica naroda koji su je stvorili.

Svojim programom srpski liberali su postali prihvatljiv partner za druge u Jugoslaviji. To međutim, nije bilo dovoljno. Trebalo je imati podršku federalnog vrha, s jedne, i same Srbije, s druge strane. Obe te

podške su, međutim, izostale i srpski liberali su doživeli dvostruki poraz – na federalnom vrhu i iznutra, u samoj Srbiji.

Za federalni partijski vrh, pre svega za Josipa Broza Tita, srpski "liberali" predstavljali su opasnost već samim tim što su isticali važnost institucija, jer su tako, iako posredno, dovodili u pitanje njegovu ličnu vlast, ali i politički monopol Komunističke partije. Takođe, insistiranjem na tržišnoj privredi, kao i širenjem granica unutrašnjih sloboda i zaziranjem od represivnih mera – jednom rečju, svojim projektom modernizacije u celini, oni su ugrožavali same temelje komunističkog poretka. Liberalima se posebno zameralo to što su bili popustljivi prema krugu kritičkih intelektualaca okupljenom oko D. Čosića, u kome se sve otvorenije uobličavao svesrpski nacionalni program, kao i prema intelektualcima, uglavnom filozofima, koji su s pozicija radikalne levece kritikovali jugoslovenski socijalizam, ostvarujući ogroman uticaj na studentski pokret 1968. Sve to zajedno, za federalni partijski vrh predstavljalo je dovoljan razlog za svrgavanje liberala.

Ali, gledano iz istorijske perspektive, neuporedivo značajniji je bio poraz srpskih liberala koji je došao iznutra, iz Srbije, koja je odbacila njihov nacionalni program, a sa ovim i njihov modernizatorski projekat koji je od nacionalnog bio nerazlučiv. To je bio pravi istorijski poraz pred sve glasnijim i organizovanijim intelektualnim krugovima koji su na napuštanje politike jugoslovenstva odgovorili povratkom na politiku svesrpsstva.

Dok je za liberale decentralizacija započeta ustavnim amandmanima bila početak novog koncepta Jugoslavije u kojoj će Srbija, oslobođena balasta integralnog jugoslovenstva i svesrpsstva, imati više slobode da se razvija kao moderna država, dotle je za opoziciju intelektualnu elitu ta ista decentralizacija značila kraj Jugoslavije i otvaranje pitanja srpske nacionalne države koje se ne može rešavati bez Srba van Srbije. Tada se, povodom ustavnih amandmana, prvo u krugovima kritičke inteligencije u javnoj raspravi o ustavnom pitanju, a potom i u državnim strukturama Srbije, uobličava sverpska nacionalna platforma, takoreći do najsitnijih detalja. Nova ustavna reforma već tada je definisana kao konačno razotkrivanje pravih namera jugoslovenskih komunista – da budu dželat srpske državne ideje i srpske nacije u celini. Ustav od 1974. nije prihvaćen, ali ne, ili bar ne na prvom mestu, zbog onoga što je u tom ustavu predstavljalo zaokret unatrag u pogledu političkog sistema, nego zbog načina na koji je on rešio odnose među federalnim jedinicama; ne zbog toga što je, više nego prethodni ustavi, omogućavao ličnu vlast i simbiozu između jedne i jedine partije i države, niti zbog toga što je konačno

petrificirao režim bez ekonomskih sloboda i političke demokratije, nego zbog toga što je Jugoslavija od tzv. klasične federacije pretvorena u neku vrstu konfederacije. Ugledni srpski intelektualci, potonji uticajni politički ljudi, težište su tada bacili, ne na pitanje političkih sloboda i demokratije, nego na srpsko nacionalno pitanje. Otvorili su pitanje republičkih granica i s tim u vezi počeli su da podsećaju na stradanje Srba u NDH, dokazujući da Srbi ne mogu da žive zajedno sa Hrvatima. Već tada, oni su srpskom narodu poslali poziv na "otrežnjenje". Svesni da je ustav bilo nemoguće promeniti bez konsenzusa (ustavno pravo veta), najugledniji pravници su tada objašnjavali da se ustav može menjati i vanpravnim putem, primenom prirodnog prava naroda na otpor i pobunu. Štaviše, otvoreno je i pitanje dalje uloge intelektualaca u društvu, s obzirom na novu situaciju u koju je doveden srpski narod: umesto da svojim studentima tumače ustav i uče ih zakonitosti, oni, a posebno profesori prava, trebalo bi da nadalje "dovode narod do svesti o pravu na pobunu". Ukratko, ustavna revizija krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih otvorila je srpsko nacionalno pitanje i rezultirala formulisanjem svesrpske nacionalnopolitičke platforme kao jedine prihvatljive alternative centralističkoj Jugoslaviji.

Liberali, koji su ovakvu platformu odbacili u ime "srbijanske" političke platforme i koncepta Jugoslavije kao sporazumne zajednice, zapečatili su time svoju sudbinu u Srbiji – koja će narednih trideset godina, sve do današnjeg dana, patiti od traume koja se zove "Ustav 1974". Ironija novije srpske istorije je u tome da je upravo pod okriljem srpskih liberala, u atmosferi dotad nepoznatih sloboda u posleratnoj Jugoslaviji, rekonolidovan srpski nacionalistički projekt koji će srušiti i same liberale, a potom i Jugoslaviju. I što je najznačajnije – poraziti "modernu Srbiju".

30.

Kad laž postane istina. Dvogodišnjica smrti Ivana Stambolića*

Vukovar, Sarajevo, Srebrenica, s jedne, i Ivan Stambolić, s druge strane, imaju nečeg zajedničkog. Oni su žrtve jednog istog zla – pomahnitalog srpskog nacionalizma i velikodržavlja. Vukovar, Sarajevo i Srebrenica žrtve su njegove genocidnosti; Ivan Stambolić, pak, žrtva je unutrašnjeg političkog zločina koji je, jednako kao i genocidnost, od takvog nacionalizma nerazlučiv. Ako su drugi narodi morali da nestanu da bi se ostvario san o srpskoj Jugoslaviji ili Velikoj Srbiji – svejedno – onda je isto tako morala da nestane i ona Srbija čiji to san nikada nije bio i koja je u njemu, naprotiv, oduvek videla nesreću nesagledivih razmera. Ivan Stambolić je, sticajem istorijskih okolnosti, u jednom trenutku postao simbol te Srbije i zato je morao da nestane. Tragična sudbina Ivana Stambolića je tragična sudbina Srbije – manjinske ali ipak Srbije – koja je ovu zemlju morala zadesiti onda kada je u njoj pobedio nacionalizam.

Ali, sa Ivanom Stambolićem trebalo je uništiti ne samo simbol druge Srbije nego i svedoka njenog postojanja. Kao što je sa Sarajevom, celom Bosnom, trebalo uništiti i simbol zajedničkog života i svedočanstvo o tome da je takav život itekako moguć. Druga Srbija koju je simbolisao Ivan Stambolić i ideja zajedničkog života koju je simbolisala Bosna dve su strane jedne iste neporecive istorijske istine, koja se jedino zločinom može opovrgavati. Jedna bez druge one ne postoje. Vreme će pokazati da li će ta istina odoleti nasilju koje se nad njom vrši ili će, naprotiv, zločin učiniti da laž postane istina, a istina laž.

* *Danas*, Beograd, 24–25. avgust 2002.

Više puta je rečeno da je Ivan Stambolić neugodan svedok. I doista, on svojom životnom pričom razbija u paramparčad lažnu sliku naše novije prošlosti, koju pobjednički nacionalizam u Srbiji neprekidno slika već punih 15 godina. Svaki detalj u tom konstrukt, Stambolićeva istorija iz temelja dovodi u pitanje – pukim činjenicama, hronologijom događaja, jednostavnim logikom.

Njegova ispovest je prvorazredno svedočanstvo o dubinskim uzrocima raspada i rata u Jugoslaviji. Ona će nam nepobitno pokazati da, ako i nije bila “najtragičniji”, Osmu sednicu nije bila nimalo bezazlen događaj u našoj istoriji. Daleko od običnog unutarkomunističkog obračuna u borbi za vlast, ona je označila radikalni otklon od dotadašnje nacionalne politike srpskih komunista i početak ostvarivanja drugog, u osnovi suprotnog programa – etnonacionalističkog i velikodržavnog programa, kog je Stambolić nazvao “memorandumskom” politikom i već na samom početku zla, ocenio kao In memoriam Jugoslaviji. Bio je to stari srpski nacionalni program, onaj koji je prethodio pobjedi komunista u Jugoslaviji i koji je oživljen nakon Ustava iz 1974. Na njemu je Milošević, bezrezervnom podrškom “antikomunista”, uspeo da u Srbiji izbrise svaki trag komunističko-antikomunističke podele.

Za Stambolića, Jugoslavija je značila sporazum ravnopravnih naroda; za Miloševića, ona je podrazumevala dominaciju Srba, ako treba i po cenu rata i genocida. Između takve dve nacionalne politike nema dodirnih tačaka. Zato, Stambolić i Osmu sednicu svedoče o tome da odgovor na pitanje (dis)kontinuiteta treba tražiti ne u odnosu prema komunizmu – pitanje tog odnosa u ovoj zemlji nikada se ozbiljno nije ni postavilo – nego u odnosu prema programu velikodržavnog etnonacionalizma. Stambolić je dosta neugodan svedok, koji nam kazuje da je suštinski diskontinuitet u Srbiji napravljen dolaskom, a ne odlaskom Miloševića sa vlasti, te da je mera promene u Srbiji nakon Petog oktobra na prvom mestu mera otklona od projekta sa kojim je Milošević pobedio Stambolića. Bez tog otklona promene mogu postojati samo kao farsa ili kao iluzija – ne i kao stvarnost. Stambolić na to podseća i zato se ne treba čuditi što je nastupanjem doba odgovornosti njegovo svedočenje za neke postalo nepodnošljivo. Ali, utoliko je veća i njegova važnost, za sve one koji traže putokaz u procesu samoosvešćenja.

U jednom trenutku komunističke istorije Srbije, Ivan Stambolić je, sticajem različitih okolnosti, postao nosilac politike koja se može odrediti kao jedna od istorijskih alternativa moderne Srbije. U čemu je sadržina te alternative?

Ključni sukobi u modernoj istoriji Srbije odvijali su se na tri plana. Ono što njih bitno karakteriše, je to da su među sobom povezani i, drugo, da predstavljaju fenomene dugog trajanja.

Prvi i verovatno ključni sukob odvijao se na planu opredeljenja za jedan od dva moguća strateška pravca srpske nacionalne politike, koje su političari s kraja XIX i s početka XX veka dosta precizno odredili kao “srpski” i “srbijanski”. “Srpski” je značio svesrpsku nacionalnu politiku, usmerenu ka svenacionalnom državnom ujedinjenju, koje predstavlja prioritet državne politike i kome se podređuju pitanja unutrašnjeg društvenog razvoja, kao što su kultura, materijalno blagostanje, individualne slobode, zakonitost i slično. Drugi pravac, onaj koji su onovremeni političari nazivali “srbijanski”, i sam je težio svenacionalnom državnom ujedinjenju, ali je unutrašnji razvoj, po značaju stajao ispred pitanja granica. Što je još važnije, u okviru ovog drugog strateškog izbora, “srbijanskog”, vremenom je kao rešenje srpskog nacionalnog pitanja prihvaćena jugoslovenska opcija, a potom, kada je Jugoslavija već stvorena, u okviru takve – mogli bismo reći moderne političke tradicije – prihvaćena je ideja federacije. Ona prva, “srpska” nacionalna politika nikada nije, bar ne iskreno i stvarno, prihvatila ideju federacije, već je Jugoslaviju doživljavala kao proširenu srpsku državu. Ivan Stambolić je bio nocilac “srbijanske” politike.

Drugi veliki sukob koji obeležava modernu istoriju Srbije jeste sukob različitih koncepata društva i države – sukob između, najuopštenije rečeno, kolektivističkog i individualističkog poretka. To je sukob koji se u istoriji Srbije ne iscrpljuje u, nama savremenicima poznatoj istorijskoj alternativi: komunizam ili kapitalizam. On je znatno stariji i trajniji, ima različite modalitete i latentno ili otvoreno, manje ili više zaoštren, traje neprekidno od sedamdesetih godina XIX veka sve do danas. Ivan Stambolić je delovao u okviru komunističkog pokreta, ali je pripadao onoj – mora se reći ne naročito snažnoj njegovoj struji koja je svoju privrženost jugoslovenskom komunizmu daleko više razumela kao privrženost njegovom federalnom modelu, a daleko manje, ili nimalo, kao pristajanje uz projekt kolektivističke i egalitarističke zajednice.

Konačno, treći veliki sukob koji neprekidno traje u Srbiji poslednjih sto godina predstavlja borba za prevlast između legalnih, odnosno ustavnih institucija vlasti – onih koje su podložne kontroli javnosti, s jedne, i vanustavnih institucija političke moći, na prvom mestu vojske, crkve, partijske nomenklature, vođe, s druge strane. Ovaj sukob predstavlja jedno od najmarkantnijih i najvažnijih obeležja moderne istorije Srbije. Ovaj

sukob, koji se odvija i dan-danas, bio je najpogubniji za život Ivana Stambolića. Ali, uvek je bio i ostao najpogubniji i za Srbiju.

31.

Ko je zaista ubio Đinđića*

“Nemoguće je odgovoriti na pitanje ko je, zaista, ubio Đinđića. Prema poslednjim informacijama, izgleda da se zna ko je povukao oroz, ali u čitavoj priči je svašta izmešano. Ključno je što Đinđić nije imao podršku, ni iznutra ni spolja”, kaže na početku razgovora za “Monitor” dr Olga Popović-Obradović, profesorka istorije na beogradskom Pravnom fakultetu.

MONITOR: *Kada kažete da Đinđić nije imao podršku iznutra, na koga tačno mislite?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Protivnici su mu bili svi oni kojima je smetao kao personifikacija politike koju Srbija treba da modernizuje i odvede je na Zapad. To je ogroman deo intelektualne elite, a potom i Crkva, koja se nakon 5. oktobra sve više nameće kao moralni arbitar u društvu. Crkva je tokom poslednje dve godine, uz podršku Vojske i političkih krugova predvođenih Koštunicom, sve jasnije postajala politički činilac prvog reda. Premijer Đinđić je u svom pragmatizmu pokušavao da je neutrališe, nagađajući se s njom. U tome je ponekad išao veoma daleko – da su mu mnogi i zamerali na veličini kompromisa. Ipak, njegova vizija Srbije i vizija koju ima SPC toliko su različite da se isključuju.

MONITOR: *To se vidjelo i onog dana kada je srpski premijer sahranjivan, tokom govora Amfilohija Radovića?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Da, govor Amfilohija Radovića na opelu pokojnom premijeru, koliko god moralno nepodnošljiv, toliko je rečit izraz nespojivosti svetova – SPC i onog koji je personifikovao upravo premijer Đinđić.

* *Monitor*, Podgorica, 28. mart 2003. Razgovor vodila Milka Tadić-Mijović.

Ali, načelni, ideološki i kulturološki otpor Zapadu, koji se često izliva i kao mržnja prema Zapadu, nije jedini razlog što ovaj deo društva, koji simbolizuje Crkva i veliki deo intelektualne elite, nije mogao da prihvati Đinđićevu viziju Srbije. Postoji i jedan mnogo prozaičniji razlog – Đinđićeva vizija Srbije podrazumeva radikalnan raskid sa prošlošću, koji pak pretpostavlja suočavanje sa njom. Tu se onda dolazi do pitanja odgovornosti – od moralne, preko političke, do krivične. U Srbiji ima veoma mnogo onih koji imaju dobre razloge da od toga zaziru. Svi oni su, manje ili više otvoreno, podrivali Vladu Srbije, a ličnost premijera Đinđića na sve moguće načine blatili. On je postao simbol politike koja je kad-tad morala staviti tačku na poricanje odgovornosti Srbije za rat, na zataškavanje zločina i, konačno, dovesti do odricanja od velikosrpskog projekta, a time i do postavljanja pitanja odgovornosti za taj projekat. Svi oni koji su ovo hteli da izbegnu – bojeći se bilo moralne, bilo političke, bilo pravne odgovornosti – u pokojnom premijeru prepoznavali su svog neprijatelja.

MONITOR: *Sada je jasno da su se Đinđića posebno bojali oni koji su imali direktne veze sa zločinima, kojima je Hag visio nad glavom?*

POPOVIĆ-OBRAĐOVIĆ: Naravno, jer premijer Đinđić je bio jedini srpski političar istinski spreman da osumnjičene za ratne zločine isporučuje Haškom tribunalu. U tom smislu, Haški tribunal jeste povezan sa ubistvom Zorana Đinđića. Jer, pred tim tribunalom sve jasnije se iscertava neporeciva istina o jugoslovenskim ratovima, u kojoj srpski ratni zločini, kao i odgovornost Srbije za rat, predstavljaju centralno mesto. O tome već uveliko svedoče i sami počinioci – srpski ratnici “heroji” i političke vođe. Haški tribunal ni za koga više nije “deveta rupa na svirali”, čak ni za bivšeg predsednika bivše SRJ, Vojislava Koštunicu. Ako ništa drugo, već i zbog toga što je postao novo prebivalište bivših srpskih i jugoslovenskih predsednika. Ali, Tribunal sve više zateže obruč i, tragajući za motivima zločina, stiže i do programa u ime koga su zločini počinjeni, do programa “velike” Srbije. Zato akademici sa “naučnih skupova” poručuju da taj program nikada nije postojao, osim kao izmišljotina Zapada i Kominterne. Ukratko, zavladao je panika među počiniocima zločina, nervoza među političarima koji od zločinaca neće da se distanciraju, ali i nelagoda i nemir među tvorcima programa koji je do zločina doveo.

MONITOR: *Zanimljivo je da se u Srbiji već pojavljuje teza da je Đinđića, pored ostalih, ubila Karla del Ponte?*

POPOVIĆ-OBRAĐOVIĆ: Ta interpretacija je tačna samo u meri u kojoj opisuje poziciju u kojoj se našao premijer u nameri da Srbiju uvede u

Evropu. Pod snažnim pritiskom Haškog tribunala, a bez dovoljne političke podrške iznutra, premijer je stradao od ratnih zločinaca koji su se uplašili njegove hrabrosti i odlučnosti da, ma kako usamljen, sa njima ipak uđe u obračun. Drugim rečima, uplašili su se njegove spremnosti da udovolji međunarodnoj zajednici, odnosno Tribunalu, a ne njima.

Sama po sebi, ta interpretacija nije sporna. Ali, ako se iz toga izvede zaključak da je za smrt premijera kriv Haški tribunal, onda se cela stvar postavlja naopačke. Stiže se do duboko problematičnog stava: da je ubistvo premijera cena za saradnju sa Hagom, a ne cena za nedovoljnu i neblagovremenu saradnju sa Hagom. Stiže se do zaključka po kome nisu odgovorni oni koji su iznutra uskratili političku podršku premijeru u obračunu sa ratnim zločincima, nego je kriv međunarodni sud, koji radi svoj posao! Stvari stoje upravo obrnuto. Ako je tačno da je premijer stradao jer se našao u pat poziciji između zahteva Tribunala i odsustva unutrašnje političke podrške, onda su za njegovu smrt odgovorni oni koji su premijera politički onemogućavali na svakom koraku, saplitali, usporavali, blokirali. Da ne idemo u prošlost, setimo se samo najnovijih grčevitih, histeričnih nastojanja DSS-a da onemogući konstituisanje zajednice Srbije i Crne Gore i njenih organa, na prvom mestu Vrhovnog saveta odbrane. Koji je bio smisao tog kupovanja vremena? Kako se to završilo?

Konačno, ako se do kraja sledi logika po kojoj je premijer stradao od Haga, a ne od antihaške politike u Srbiji, onda možemo lako stići i do zaključka da u samoj Srbiji odgovornost leži na onima koji su neprekidno insistirali na značaju saradnje sa Hagom, a ne na onima koji su se toj saradnji protivili. Po toj logici, odgovorni su, dakle, i u samoj Srbiji, ne oni koji su tvrdili da je Hag “deveta rupa” na svirali, nego oni koji su tvrdili da je Hag “prva violina”. Jer, ni oni, kao ni Karla Del Ponte, nisu uvažavali realnu “političku volju” u Srbiji. Ali, ko je taj ko stvara tu političku volju? Zar to nije, između ostalog, i angažovana vlast Srbije? Po mom dubokom uverenju, u tom ključu svako pojedinačno treba da preispita sopstvenu odgovornost.

MONITOR: *Dakle, odsustvo svijesti o važnosti suočavanja Srbije sa prošlošću, jedan je od ključnih problema?*

POPOVIĆ-OBRAĐOVIĆ: Da, jer pošteđeni pitanja odgovornosti o sopstvenoj sredini, nosioci ratnog projekta rekonstruišu svoju poziciju u društvu i nastavljaju da promovišu temeljne tačke svog programa, a na prvom mestu etničke granice kao osnov za državnu mapu na Balkanu. U tom cilju i dalje se neguje mit o tzv. komunističkim ili avnojevim

granicama kao izmišljenim. Na tome je angažovan veći deo intelektualnog i dobar deo političkog potencijala Srbije nakon 5. oktobra, zajedno sa SPC. Rezultat je dosad neviđeni revizionizam u historiografiji, čije su glavne tačke – obezvređivanje antifašističkog nasleđa, rehabilitovanje četništva, kvinsliškog režima Milana Nedića i fašističke ideologije i pokreta Dimitrija Ljotića. Uloga Crkve je u tome posebno značajna.

MONITOR: *U kom smislu?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Posle vojne i političke propasti velikosrpskog državnog programa, SPC je jedini simbol očuvanja ideje o svesrpskom ujedinjenju. Njeno temeljno uporište je u onim političkim strukturama i pojednicima koji pružaju najsnažniji otpor suočavanju s odgovornošću Srbije za rat, koji svoj legitimitet, odnosno društveni autoritet, još od pre 5. oktobra, temelje u etnonacionalizmu i privrženosti projektu svesrpskog ujedinjenja. Nakon vojnog poraza, Crkva se sve jasnije i agresivnije profilise u instituciju koja predstavlja glavno uporište nastojanja da se taj projekat održi u životu. Pošteđena pitanja odgovornosti za buđenje etnonacionalizma i velikodravnog raspoloženja najširih slojeva naroda, za manipulacije religijskim i nacionalnim osećanjima građana u čisto političke svrhe, kao i za neposrednu podršku ratnoj politici Slobodana Miloševića, ona danas pretenduje na ulogu vrhovnog moralnog arbitra u društvu. Istovremeno, SPC postaje glavni nosilac cilja koji nije ostvaren vojnim putem, u nameri da zaokruži prostor koji srpski nacionalizam smatra srpskim etničkim prostorom – da ga omeđi duhovno i tako pripremi teren za njegovo političko i državno zaokruženje u budućnosti.

MONITOR: *A šta je sa odgovornošću međunarodne zajednice?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Ona snosi veliku odgovornost za tok kojim je krenula Srbija posle 5. oktobra. Na prvom mestu, zato što nije prepoznala ko je u postpetooktobarskoj Srbiji nosilac kontinuiteta, a ko diskontinuiteta. Ili je prepoznala, ali je prema tome bila indiferentna, arogantno i plitko rezonujući da je svrgavanjem Miloševića, u čemu je upravo ona odigrala ključnu ulogu, obavljen posao u Srbiji. Tako je međunarodna zajednica pokazala da ne razume ulogu srpskog velikodravnog programa, kako u unutrašnjoj politici, tako i u odnosu prema susedima; ali ni ulogu tog programa u sveukupnoj civilizacijskoj orijentaciji srpskog društva.

MONITOR: *Možete li to pojasniti?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Raspad Jugoslavije još nije okončan, iako je Jugoslavija odavno prestala da postoji. Insistirajući da državna zajednica

Srbije i Crne Gore pošto-poto preživi, u bilo kom obliku, i sprečavajući prirodno okončanje procesa raspada Jugoslavije, međunarodna zajednica, nastavlja da, kao početkom '90-ih, u odnosu prema tadašnjoj SFRJ, podržava propale i nelegitimne državne tvorevine, vršeći tako nasilje nad realnošću. Zar nije nasilje nad realnošću kada se insistira na međunarodno-pravnom subjektivitetu državne tvorevine sastavljene od tri jedinice, od kojih dve hoće svoje samostalne države? To blokira Srbiju isto onoliko koliko i ostale u toj zajednici. Umesto da se okrene sebi i svojim vitalnim pitanjima – među kojima su obračun sa ratnozločinačkom mafijom i obnova institucija na prvom mestu – Srbija se, i dalje, htela ne htela, bavi pitanjem granica. To daje snagu iluziji o etničkim granicama, ali i legitimitet nosiocima politike kontinuiteta sa režimom Miloševića, koji ne samo da opstaju nego se i rekonstruju i sve više dobijaju na značaju.

MONITOR: *Čudno da u takvoj situaciji međunarodna diplomatija ne pravi razliku između fundamentalno različitih političkih opcija u Srbiji, već ih svodi na rivalstvo među liderima?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Pa, kao što je u leto i jesen 2000. insistirala na tome da Crna Gora podrži političke snage u Srbiji koje su joj radile o glavi, tako sada sukob između politike kontinuiteta i diskontinuiteta u Srbiji tretira kao sukob liderskih sujeta i ambicija. Insistira na pronalaženju političkog kompromisa oko izbora predsednika Srbije, žaleći što je Vojislav Koštunica propao na biralištu. A baš taj njegov krah je bio prvi zdrav instinkt građana Srbije i najava impresivne manifestacije podrške Đinđićevoj viziji Srbije, koju će građani iskazati masovnim ispraćajem svog premijera. Vrhunac cinizma o kome govorim je podrška na koju u nekim međunarodnim krugovima, na primer u Francuskoj, nailazi zahtev DSS-a da se nakon ubistva premijer Đinđića obrazuje koncentraciona vlada, kao vlada "nacionalnog spasa". U njoj bi, prema tom predlogu, trebalo da se nađu zajedno na poslu spasavanja Srbije, stranka premijera Đinđića i stranke koje su, bilo posredno bilo neposredno, pripremile njegovo ubistvo!? Dakle, međunarodna zajednica je, ne praveći razliku, bar ne u praktičnom političkom smislu, između dveju političkih opcija – doprinela zamaglivanju suština i pogodovala revitalizaciji politike, kao i političara starog režima. Ukratko: uskratila je istinsku podršku projektu modrne Srbije. Zato ona zaslužuje svaku kritiku, a ne zato što je Hag radio svoj posao i dosad faktički učinio za Srbiju više nego bilo ko: u Srbiji više nije ni Slobodan Milošević, ni Vojislav Šešelj, mnogi drugi su na putu... Građani konačno stižu punu svest o tome da zločin ne može ostati nekažnjen, kao i da je upravo Haški tribunal put ka skidanju prevelikog

bremena kolektivne odgovornosti. U izvesnom smislu, doživljaj Haga u Srbiji je sličan doživljaju Đinđića za njegovog života. Pretežak je, previše zahtevan, ne da im mira, ali ih vuče napred i nudi im spas. Srbija je vrednosti svog premijera postala svesna tek pošto ga je ubila. Hag, međutim, nije u rukama Srbije.

MONITOR: *Uostalom, sada, nakon Đinđićeve smrti, vidi se koliko je čvrsta ta veza ratnih zločina, mafije i politike?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Organizovani kriminal u Srbiji je nerazlučiv od ratnih zločina. Služba državne bezbednosti, kontraobaveštajna služba, paravojne jedinice i kriminalne grupe, kao i političke strukture koje se na njih naslanjaju, u nastojanju da ostvare svoj politički program – sve je to međusobno povezano, isprepletano kao jedno jedinstvo zla. Simbol te isprepletanosti su famozne “crvene beretke”, odnosno njihovi komandanti, koji su neposredni izvršioци ubistva premijera Đinđića. Ubice su aktivni državni činovnici – jedinica za specijalne operacije bila je pod neposrednom kontrolom Vlade Srbije. U državnom tužilaštvu je istureno odeljenje tzv. zemunskog klana, a sudovi, uz adekvatnu nadoknadu, puštaju atentatore na slobodu kako bi dovršili započet posao. Konačno, policija pretresa i sedište Mileševske eparhije, zbog saznanja da su je posećivali ljudi iz grupe osumnjičene za ubistvo premijera Đinđića.

MONITOR: *Koji su sada prioriteti Srbije?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Prvi i najvažniji posao koji čeka Srbiju, koji je pretpostavka svih drugih, jeste da vojsku podvrgne civilnoj kontroli. Da se jednom za svagda prekine sa tradicijom Crne ruke, koja se od 1903. godine, čitavih sto godina, razračunava sa vladarima i političarima kojima nije zadovoljna i određuje, ili pretenduje da određuje, strateške pravce spoljne i unutrašnje politike.

Drugo, Srbiji tek predstoji uspostavljanje pravne države. Ali, ne po ugledu na famozni postpetooktobarski “legalizam”, koji je u krajnjem ishodu doveo do poništenja same ideje pravne države. Na prvom mestu je pravosuđe, koje je u celini razoreno. Ono je, kao i druge institucije, prvo uniženo, osiromašeno, obesmišljeno, potom je korumpirano, pa kriminalizovano u najbrutalnijem smislu. Na kraju, svi se nađu pred sudom – ne samo građani u odbrani svojih prava, ne samo kriminalci, nego i izvršna vlast, uključujući dakle i policiju. Ako ta institucija ne postoji, a u Srbiji takoreći ne postoji, onda je vlast mafije i zločina jedina moguća stvarnost.

O govoru mitropolita Amfilohija Radovića nad odrom Zorana Đinđića u Svetosavskom hramu*

Zašto je ubijen Zoran Đinđić – to je pitanje kojim će se, bojim se, najmanje baviti pravosudni organi, mada ni njih ne treba isključiti, pitanje kojim će se najverovatnije baviti istorija, odnosno historiografija, ali i kojim bi bilo preko potrebno da se bavi srpsko društvo, ukoliko hoće da postane normalno. Time, naravno, ne želim da kažem da se ubistva premijera ili predsednika ne dešavaju i u drugim državama, u drugim društvima, čak i daleko civilizovanijim od našeg, ali ono što je specifično za ovo ubistvo jeste da su u njemu, odnosno iza njega stajale sve relevantne institucije društva i države, počev od generala, odnosno vojske, preko sveštenika, odnosno crkve do naučnika i pisaca, odnosno njihovih relevantnih institucija. Takvih primera ubistava premijera i predsednika zaista je, ako ih uopšte i ima, malo, a ja čak i ne bih rekla da ih ima.

Odmah nakon ubistva premijera, mnogi tumači tog događaja okrenuli su se nešto daljoj prošlosti, pa su pokušali da u njoj potraže neke primere za koje bi se mogla utvrditi sličnost sa slučajem ubistva premijera Đinđića. Obično se pominjao knez Mihailo Obrenović, zatim kralj Aleksandar Obrenović, pa kralj Aleksandar Karađorđević. Po mom dubokom uverenju, daleko preciznije, tačnije od svih analitičara, onaj nešto dublji istorijski kontekst, razumeo je niko drugi nego Amfilohije Radović u govoru koji je održao pored odra pokojnog premijera, u govoru koji je nazvan Opelom premijeru Zoranu Đinđiću.

U tom svom govoru Amfilohije Radović je Zorana Đinđića povezao sa dinastijom Obrenović, koja je pod kraljem Milanom Obrenovićem

* “Peščanik“. Urednice Svetlana Lukić i Svetlana Vuković, 10. marta 2006.

postala simbol vezivanja Srbije za zapad, a samim tim i za politiku modernizacije Srbije. Za ogromnu većinu onovremene Srbije, dakle s kraja XIX veka ta politika okretanja ka zapadu bila je zapravo ravna izdajstvu. Zato je ubistvo poslednjeg Obrenovića nakon kojeg je došlo do duge vladavine Narodne radikalne stranke za onovremenu Srbiju kvalifikovano, interpretirano ne kao zločinački čin nego kao legitiman, kao herojski čin, čije izvršioce ne treba kažnjavati, nego ih treba slaviti kao heroje i spasioce naroda. Upravo tu istoriju Srbije vrlo dobro je naučio i vrlo je dobro razumeo Amfilohije Radović i tim svojim govorom on je onima koji su u Srbiji to umeli da čuju i razumeju poručio: tako prolaze u Srbiji oni koji je vode na Zapad, oni su uvek bili i ostaće izdajnici i zato oni predstavljaju legitimnu metu za odstrel. To je ta crvena nit koja povezuje ubistvo Zorana Đinđića sa tom nešto daljom prošlošću Srbije koju je Amfilohije Radović u najvećem pravoslavnom hramu predočio srpskoj javnosti na jedan vrlo dijabolički način.

Postoji, međutim, jedan bliži i rekla bih značajniji istorijski kontekst od ovoga na koji je ukazao Amfilohije Radović u Opelu pokojnom premijeru. Treba se pomeriti za 100 godina unapred, u vreme kada je ideja moderne Srbije koju je simbolisao pokojni premijer Đinđić postala problematična ne samo više i ne na prvom mestu iz nekih načelnih, ideoloških, kulturoloških razloga koji su mogli čak prerasti u pravu mržnju prema Zapadu. Pojavio se jedan mnogo prozaičniji razlog otpora takvoj viziji Srbije, a on je bio vezan za činjenicu da je Srbija u to vreme, nakon svršenih ratova devedesetih i zločina neviđenih razmera, neumitno ušla u doba odgovornosti. Pokazalo se da Srbija nije spremna za takvo suočavanje i da je u njoj previše onih koji zaziru od takvog suočavanja, boje ga se, bilo zato što se boje moralne odgovornosti, odgovornosti pred istorijom, političke odgovornosti ili se možda boje i krivične odgovornosti.

Svi su oni s razlogom u Đinđiću prepoznali veliku opasnost i umesto njegovoj koncepciji moderne Srbije, oni su se okrenuli politici legalizma, a to znači i kontinuiteta sa režimom Slobodana Miloševića. I to je zapravo bila smrtna presuda za Zorana Đinđića, jer ta politika legalizma, zapravo kontinuiteta sa prethodnim režimom, mogla se oslanjati i faktički se oslanjala samo na takozvani patriotski blok, odnosno na antihaški lobi i organizovani kriminal, koji su, naravno, među sobom bili simbiotički povezani i koji su vrlo brzo nakon 5. oktobra rekonsolidovani, i iz dana u dan sve više dobijali na značaju.

Temeljne državne institucije koje su prethodno bile sistematski i do kraja razorene, potom kriminalizovane, upregnute su tada u funkciju

odbrane ratno-zločinačke mafije. Svi su se oni međusobno povezali, došlo je do isprepletanosti njihovih interesa i oni su se sklopčali u jedno jedinstveno zlo. Situacija je bila, takoreći, bezizlazna, saradnja sa Hagom je bila pod sistematskom blokadom, lustracija se odbacivala, a sudovi su bili ili nesposobni ili korumpirani ili kako vidimo i upleteni u organizovani kriminal. Tada se Srbija zapravo davila u zločinu.

Sa svim tim nosio se Zoran Đinđić i prva reformska vlada. Eto, to su bili ti rezultati legalizma sa kojim se posle 5. oktobra pravdala svaka blokada reformi koju je vlada premijera Đinđića pokušavala da ostvari. Naravno da je od početka bilo jasno da je politika legalizma obično ruganje zdravoj pameti, ali tada je, 12. marta, postalo jasno da to ima jedan ozbiljniji cilj, a to je – i posle Miloševića – Milošević, a to je podrazumevalo i put ka novom zločinu. Na taj način je 12. marta, tim ubistvom zapravo srušen mit o 5. oktobru, tada je u stvari, znači posle 5. oktobra, a ne pre 5. oktobra, toj viziji moderne Srbije zadat najteži udarac, ako ne i odlučujući udarac, jer tada je Srbija bila suočena sa saznanjem da se borba za modernu Srbiju može izjednačiti sa Sizifovim poslom, i to poslom za koji se plaća najveća cena.

XIII

POKUŠAJI REVIZIJE PROŠLOSTI

33.

Srbija opet na startu *

Ratovi iz devedesetih su iznova potvrdili da su granice republika u okviru bivše Jugoslavije imale duboko istorijsko utemeljenje i opravdanje

Iako su poslednji ratovi na Balkanu zvanično okončani, sve se više čuju mišljenja da je “krhko primirje” stvoreno arbitražom međunarodne zajednice moguće pretvoriti u stabilan mir samo ukoliko se prevaziđu stvarni uzroci sukoba. O etnonacionalizmu, njegovoj ulozi u političkom razvoju Balkana i načinima za njegovo prevazilaženje za “Blic nedelje” govori Olga Popović-Obradović, profesor nacionalne istorije države i prava na Pravnom fakultetu u Beogradu:

- Etnonacionalizam se određuje u odnosu na dominantan oblik evropskog nacionalizma, koji se uobičajeno kvalifikuje kao građanski nacionalizam. Razlike potiču iz različitog razumevanja nacije, odnosno određenja nacionalnog identiteta: građanski koncept nacije nacionalni identitet vezuje za status građanina određene države, dok se etnički koncept nacije, odnosno nacionalni identitet, ne vezuje za postojeći državni okvir već za nešto drugo – najčešće za zajednicu jezika ili konfesionalnu zajednicu. Ovaj drugi tip nacionalne samoidentifikacije prevladuje na Balkanu.

Da li je etnonacionalizam odgovoran za današnju sliku Balkana?

- Nacionalizam, bez obzira da li je građanski ili etnički, pretpostavlja usvajanje političkog principa koji insistira na podudarnosti između

* *BLIC nedelje*, 9. mart 2003.

nacionalnih i državnih granica. Sticajem istorijskih okolnosti svi balkanski narodi zatekli su se jednim svojim delom van granica matične države, što sve balkanske države, iako ne u istoj meri, čini multietničkim državama. Istovremeno, na ovom prostoru tokom istorije nije bilo onoga što Gelner naziva “visokom kulturom” kao homogenizirajućim činiocem, koja bi sopstvenom snagom uspela da homogenizuje etnički heterogeno stanovništvo. Bitno obeležje Balkana je da između države i nacije, shvaćene kao etničke zajednice, ne postoji podudarnost. Kad se u takvim uslovima primeni politički princip koji propoveda nacionalistička ideologija, odnosno ideja države-nacije i princip podudarnosti nacionalnih i državnih granica – onda se ide u sveobuhvatnu reviziju granica i etničko čišćenje, a to je rat svih protiv sviju. Ideja države-nacije koja prevladuje na Zapadu, ovde je duboko problematična iz razloga što je ona učinila da rat, odnosno priprema za rat, postane naše trajno stanje.

Koliko je bilo moguće da se jedinstvena nacija razvije u jugoslovenskoj državi?

- U istoriji jugoslovenske države svakako je postojala i ta tendencija. Međutim, pokazalo se da je to iluzorno s obzirom da su u trenutku stvaranja zajedničke države, 1918. godine, već bile jasno uobličene pojedinačne nacije koje nije bilo moguće poništiti, iako je i takvih pokušaja bilo. Čuvenih devet banovina kralja Aleksandra, koje je trebalo da u ime jugoslovenstva ponište svaku razliku između pojedinih naroda ili istorijskih regiona, samo su uslovili novu fragmentaciju. Slična opasnost pretila danas Srbiji ukoliko u procesu regionalizacije bude rukovođena istim principima kojima se rukovodio kralj Aleksandar pri “regionalizaciji” Jugoslavije – principom brisanja istorijskih u ime ekonomskih ili geografskih granica. U tom smislu politički su vrlo štetne i opasne ideje koje u sklopu regionalizacije Srbije predlažu podelu Vojvodine na više regiona.

Svojevremeno ste SFRJ označili kao najbliži modelu koji bi prevazišao etnonacionalizam na Balkanu?

- Jugoslovenski federalni model je više od bilo kog jugoslovenskog koncepta uvažio realnost. Tvrdnja da su republičke granice u jugoslovenskoj federaciji, takozvane avnojevske granice, izmišljene, komunističke granice, iscertane na štetu Srba, predstavljaju samo jedan od mitova koji leže u temeljima najnovijih ratova. Upravo su ti ratovi iznova potvrdili da te granice imaju duboko istorijsko utemeljenje i da je njihovo poštovanje bilo pretpostavka mirnog zajedničkog života kompleksnih, multietničkih balkanskih društava. Komunistička partija svoju pobedu u Drugom svetskom ratu u najvećoj meri duguje federalnom principu,

avnojevskim granicama i “bratstvu i jedinstvu” – ideološkoj formuli koja je pokrivala jednu politički racionalnu ideju, ideju ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda. Ukratko, na izuzetno složeno pitanje legitimiteta državnih granica na bivšem jugoslovenskom prostoru, jugoslovenski su komunisti dali istorijski najprihvatljiviji odgovor. Taj odgovor je uvažio činjenicu da su balkanski državni identiteti ne samo etnički, nego i istorijski. Takođe, da su i nacionalni i istorijski državni identiteti na ovom prostoru stariji ne samo od Jugoslavije kao države, nego i od Jugoslavije kao ideje.

Zašto taj pokušaj nije uspeo?

- Ključni razlog je u tome što je među različitim jugoslovenskim narodima postojalo suštinsko različito razumevanje zajedničke države. Srbi su, u velikoj većini, Jugoslaviju razumevali kao integralnu nacionalnu državu. U tom pogledu, oni se nisu bitno udaljili od vremena Karaljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Jedan deo srpskog nacionalnog korpusa doživljavao je Jugoslaviju kao proširenu srpsku nacionalnu državu, a drugi iskreno kao novu državu. Međutim, u oba slučaja oni su stajali u sukobu sa istorijskom realnošću. S druge strane, ostali narodi doživljavali su jugoslovensku državu kao sporazumnu zajednicu koja nije večita. Sa njihovog stanovišta, jugoslovenska država bila je legitimna samo dotle dok je počivala na principu sporazuma. Onog trenutka kad je srpska nacionalna politika osporila sporazumni karakter državne zajednice, raspad je bio neminovan.

Koliko je realno očekivati prevazilaženje etnacionalizma i stvaranje građanskog koncepta nacije u Srbiji?

- Nacionalna samoidentifikacija Srba nije vezana za Srbiju kao državu, što se iskazuje kroz nazive “srpski”, odnosno “srbijanski”. Ne postoji, nije izgrađen srbijanski nacionalni identitet koji bi se vezao za građanstvo države Srbije, nezavisno od etničke i verske pripadnosti. Postoji samo srpski nacionalni identitet, koji se vezuje pretežno za konfesijalnu zajednicu, nezavisno od državnih granica. To je razlog što nacionalizam u Srbiji predstavlja stalni izvor sukoba ne samo u odnosu prema susedima, nego i na unutrašnjem planu, jer u uslovima multietničnosti generiše sukobe sa nacionalnim manjinama. Problem dodatno komplikuje okolnost da društvo ne raspolaže stabilnim institucijama koje bi bile u stanju da amortizuju sukobe – kao što je to slučaj u razvijenim demokratijama koje ni same nisu pošteđene sličnih tenzija, Da li će se u budućnosti, kada se Srbija konačno pomiri sa svojim granicama i stekne svest o sopstvenom državnom identitetu, izgraditi srbijanska nacija – to ne možemo znati. U kontekstu

evropskih integrativnih procesa koji će počivati na regionalnom ništa manje nego na državnom principu, to će pitanje sve više gubiti na značaju. Ono što je bitno to je da Srbija konačno rasčisti sa velikodržavljem i razume da je veoma opasna zabluda verovati da je na Balkanu moguća nacionalno homogena država i da rešenje nacionalnog pitanja treba tražiti u svenacionalnom državnom ujedinjenju.

34.

Srbija danas – promene ili kontinuitet*

Srbija se permanentno nalazi pred sve snažnijim izazovom otrežnjenja i suočavanja sa svojom neposrednom prošlošću. Pred njenim očima kao i pred očima celog sveta zgušnjavaju se neporecive činjenice i ispisuje se svojevrsna istorija “događajnica”. Počelo se sa hladnjačama punim albanskih žrtava, nastavilo se s iskopavanjem masovnih grobnica kojih je Srbija prepuna, a pred Međunarodnim krivičnim sudom u Hagu, o srpskim ratnim zločinima počinjenim širom bivše Jugoslavije kao i o odgovornosti Srbije za rat već uveliko svedoče i sami počinioci – srpski ratni “heroji” i političke vođe. Haški tribunal, koji je za predsednika nestajuće SRJ, Vojislava Koštunicu – prema njegovim sopstvenim rečima – bio “deveta rupa na svirali”, postao je novo prebivalište bivših predsednika i središnja tačka političke svakodnevice u Srbiji. Sve je manje onih koji ga osporavaju, a sve više onih koji ga respektuju; jedni zato što ga razumeju kao put ka finansijskom tržištu, a drugi zato što uviđaju da, snabdevena autoritetom ovog Suda, istina postaje teško poreciva. Čak ni akademik Dobrica Ćosić, bivši predsednik SRJ, nije doveo u pitanje njegov autoritet ili legitimitet, kada je nedavno odbio poziv Tužilaštva da se pred Tribunalom pojavi kao svedok; umesto toga, pozvao se na svoje godine i na svoje knjige, svestan verovatno činjenice da Sud ne mora uvažiti ovaj izgovor i da umesto toga može primeniti odgovarajuće mehanizme kojima raspolaže u odnosu prema nekooperativnim svedocima. I dok se u najvećem srpskom “hramu nauke” organizuje međunarodni skup čiji učesnici gromoglasno poručuju javnosti da program Velike Srbije nikad nije postojao osim kao izmišljotina neprijateljskog Zapada i Kominterne; dok okoreli geopolitičari i geostratezi objavljuju u svojim časopisima

* Gordogan, Zagreb, 28. april 2003.

“dokumenta” o samogranatiranju Markala i paljenju sarajevske Gradske većnice od strane Bernar Anri Levija i Predraga Matvejevića; ili, pak, dok antikomunističko krilo Miloševićevog štaba, svetovne i crkvene provenijencije, objašnjava da su za eventualne srpske ratne zločine krivi komunisti, a ne velikosrpski nacionalisti (čak je i Radovan Karadžić komunista, reći će nedavno jedan ugledni beogradski profesor) – iza pojavne arogancije autora ovih nesuvislosti prepoznaje se nemir i ozbiljna zabrinutost.

Jer, Tribunal steže obruč. U utvrđivanju ratnih zločina on ide sve dublje pa, tragajući za motivima i namerama, neizostavno stiže upravo do onoga za šta akademici i njihovi prijatelji, naslućujući tendenciju, tvrde da ne postoji i da nikada nije ni postojalo, naime, do programa Velike Srbije – s komunističkim ili antikomunističkim predznakom, svejedno, nije bilo. Sled i logika događaja upućuju Tribunal da postupi upravo suprotno stanovištu koje zastupaju srpski međunarodnopravni eksperti da se zločin mora prosuđivati izolovano od političkog programa. Jer etničko čišćenje, koje je zločin, bilo je njegova važna komponenta, tačnije, jedan od njegovih ciljeva. Zato nije isključeno da će u svojevrsnom ispisivanju istorije Međunarodni sud za ratne zločine otići dalje od puke “događajnice” i pozabaviti se ozbiljnijom, uzročno-posledičnom interpretacijom. U tom slučaju, zločin će se teško razlučiti od programa i njegovih tvoraca. I tako, na kraju, *de facto* ako ne i *de iure*, biće suđeno ne samo počinjenom zločinu nego i ideologiji i političkom programu u kojima je on bio zapisan.

Za sve one koji dugi niz godina žive u strahu od srpske “državotvornosti” – Srbijance jednako kao i njihove susede – to može biti dobar razlog za radost i ohrabrenje. Ali ne i više od toga. Jer, za sudbinu ovog programa važnije od bilo čega drugog jeste pitanje kako će o njemu suditi sama Srbija. Njegov poraz može biti konačan samo ako ga se Srbija sama odrekne. A ona će to učiniti onda kada, i ako, u njoj sazri svest o tome da je nov istorijski odgovor na stara pitanja u njenom interesu ništa manje nego u interesu drugih. Ključno pitanje nije u tome da li će Srbija saradivati sa Hagom; tu pitanja, uostalom, više nema, jer to se ne može izbeći. Nije čak ni u tome da ona prizna srpske zločine; njih ionako dokazuje Hag, i to na neporeciv način. Novi odgovor Srbije pretpostavlja mnogo teži zadatak – napor da se sagleda odgovornost projekta za zločin počinjen nad drugima, s jedne strane, kao i za sveukupno sopstveno propadanje, fizičko i moralno, s druge strane. U krajnjoj instanci, to je napor da se prihvati odgovornost, moralna i politička, ne samo tvoraca i nosilaca projekta nego i naroda koji je u odsudnom trenutku, otrovan nacionalizmom, projektu dao plebiscitarnu

podršku. Tek to će značiti da je srpski velikodržavni program poražen, a sa njim i etnonacionalistička ideologija na kojoj on počiva. U međuvremenu, podmukli nacionalizam i ideja Velike Srbije, makar i bezuba, nastaviće da usisavaju energiju i krađu budućnost pojedincima i narodima na ovom prostoru. Kako zasad izgleda, to će još potrajati.

Istinskog suočavanja sa prošlošću u Srbiji zapravo i nema. Koliko god evidencija o zločinu bila stravična i koliko god Haški tribunal bio efikasan, Srbija se svojom odgovornošću ne bavi i u tom pogledu ostavlja utisak potpune ravnodušnosti. Stvari su postavljene naglavačke. Umesto u kontekstu odgovornosti, o Haškom tribunalu se govori u kontekstu novca i investicija. Moralna dimenzija se potpuno isključuje, svesno i namerno, i sa vrha vlasti neprekidno se šalje jedna ista poruka: nas ne interesuju dela koja se stavljaju na teret haškim optuženicima, kao ni optuženici sami; interesuje nas jedino novac koji za njihovo izručenje možemo dobiti. U ovakvom, imoralnom ključu, koji se u krajnjoj liniji svodi na svojevrsnu trgovinu ljudima i njihovim sudbinama, tretira se i izbeglički problem – ne kao pitanje povratka nego kao trgovački posao. I za haške optuženike i za srpske izbeglice – a i jednih i drugih je znatan broj – mogao bi se dobiti neki novac. A kada se pri takvom računu još za Srbiju svojataju imovinska prava tih izbeglica onda je posredi isti onaj rezon po kome je Srbija svojevremeno svojatala sela i gradove u kojima ovi nesretni ljudi imaju svoje domove. U takvoj situaciji, razgovor o političkom projektu i njegovoj povezanosti sa zločinom, odnosno razgovor o političkoj i moralnoj odgovornosti, praktično je nezamisliv.

U međuvremenu, nosioci projekta, pošteđeni pitanja odgovornosti u sopstvenoj sredini, rekonstruju svoju poziciju u društvu i s nesmanjenom predanošću nastavljaju da promovišu temeljne tačke projekta, a na prvom mestu etničke granice kao legitimacijski osnov državnog ustrojstva Balkana. U tom cilju i dalje se neguje mit o tzv. komunističkim ili avnojevskim granicama kao izmišljenim. Na temelju tog mita, tog tipičnog istorijskog falsifikata, i danas se u Srbiji osporavaju istorijom utemeljeni, jasno prepoznatljivi identiteti svih bivših konstitutivnih činilaca jugoslovenske federacije. Veći deo intelektualnog i dobar deo političkog potencijala Srbije nakon 5. oktobra, uključujući tu i onaj koji bi se samo uslovno mogao nazvati duhovnim a čiji su nosioci uticajni krugovi u Srpskoj pravoslavnoj crkvi – angažovan je na negovanju kolektivne svesti u kojoj osporavanje legitimnosti “avnojevskih” u ime etničkih granica predstavlja političku normalu, isto onako kao i onda kada je na temelju takve svesti poveden rat. Jer – kako kaže jedan istoričar – “kada Zapadna

Evropa izgubi svoj sadašnji misionarski apetit za građenje hibridnih nacija, oličen u Petriču, Ešdaunu, Hakerupu, Štajneru i sličnima, Srbi treba da budu spremni za reviziju svog poraza”. Pod pokroviteljstvom profesionalne historiografije odvija se dosad nevideni revizionizam u historiografiji, čiji je glavni cilj obezvređivanje antifašističkog nasleđa, a glavna okosnica primitivni antikomunizam i rehabilitovanje četništva kao najprečišćenijeg istorijskog oblika etnonacionalne velikodržavne ideologije. Ali još značajniju ulogu od historiografije, u ovom trenutku ima Crkva, kao institucija koja simboliše ideju svesrpskog jedinstva i koja, nakon vojnog i političkog sloma nastoji da duhovno, kulturno i politički zaokruži onaj prostor koji usled ratnog poraza nije zaokružen državno, odnosno – kao u slučaju Crne Gore – nije zaokružen na željeni način. S obzirom na znatan uticaj koji ima u narodu, u nju se polažu velika očekivanja, pa Crkva u svom poslu uživa snažnu logističku podršku države i vojske. Izbegavši pitanje sopstvene odgovornosti za rat i zločine koji su u njemu počinjeni, Srpska pravoslavna crkva, koja je svoj politički uticaj revitalizovala već dolaskom Miloševića na vlast, nakon 5. oktobra očevidno teži, i na dobrom je putu da uspe, da tom uticaju pribavi adekvatnu institucionalnu formu. Ideal kome otvoreno teži jeste uspostavljanje državne crkve.

Ukratko, ono što je dovelo do rata – osporavanje zatečenih i pokušaj uspostavljanja novih državnih granica po etničkom principu – ponovo se nudi kao formula za budućnost. Raspad Jugoslavije u toj formuli predstavlja samo prvu etapu u velikom projektu rekonstrukcije čitave regije po etničkom načelu. Postpetoktobarska Srbija iz dana u dan pruža za to nove dokaze.

Iako ni izdaleka toliko opasan niti pak tako sveobuhvatan kao u vreme kada se u njegovo ime ratovalo, srpski velikodržavni program je i danas ugrađen u državnu strategiju Srbije. Uvek iznova aktualizovan kada je otvoreno srpsko državno pitanje, taj program je aktuelan i sada – iz jednostavnog razloga što raspad Jugoslavije još nije okončan iako je Jugoslavija odavno prestala da postoji. Ovih dana nestala je još jedna ovdašnja državna tvorevina, stara nekih desetak godina – SRJ, da bi ustupila mesto jednoj novoj, koja će se zvati Srbija i Crna Gora, a koja će po svoj prilici trajati mnogo kraće od prethodne. Uz svesrdnu pomoć međunarodne zajednice odlaže se trenutak okončanja procesa raspada Jugoslavije i, slično kao početkom 90-ih, podržavaju se propale i nelegitimne državne tvorevine i projektuje državna mapa koja predstavlja nasilje nad realnošću. Šta je drugo ako ne nasilje nad realnošću insistiranje na međunarodnom subjektivitetu državne tvorevine sastavljene od tri

konstitutivna dela bivše jugoslovenske federacije, od kojih dva hoće svoje samostalne države, a treći da njima vlada? Ovakav način tretiranja državnog pitanja na prostoru bivše Jugoslavije samo produžava njegovu agoniju i daje dodatan podsticaj velikoj ovdašnjoj iluziji o etničkim granicama, koja – ne treba gubiti iz vida – nije samo srpska iluzija.

U takvim okolnostima gotovo da se i ne treba čuditi izjavi premijera Đinđića, datoj u osvit nove, 2003. godine, da će Srbija zatražiti novi Dejton i redefinisane granice na Balkanu ako Kosovo nastavi da insistira na nezavisnosti. Kao ni izjavi potpredsednika vlade, Nebojše Čovića, datoj dvadesetak dana kasnije, kojom je on pojasnio stav vlade u odnosu na pitanje statusa Kosova. “Ako su oni za nezavisnost, mi smo za podelu Kosmeta”, rekao je Čović, ponavljajući po ko zna koji put staru ideju o podeli Kosova koju su srpski nacionalisti iz kruga Dobrice Ćosića usvojili još u drugoj polovini šezdesetih godina prošlog veka. Dan iza toga, nekoliko srpskih opština na severu Kosova ujedinilo se u nešto poput dobro poznatih “SAO”, preteći otepljenjem.

Zvanična Srbija je, dakle, ovoga puta spremno dočekala zahtev Kosova za nezavisnošću, ispostavljavajući listu sopstvenih teritorijalnih aspiracija, na kojoj je Bosna uvek imala i do danas očuvala neprikosnoveno prvo mesto. Osim haških optuženika i izbeglica, Srbija dakle raspolaze i teritorijama kojima može trgovati. Ali, ta nova/stara srpska politika teritorijalnih kompenzacija, osim podele Bosne i Kosova, dovodi u pitanje i ostale granice, odnosno – kako je premijer Đinđić, s pravom, naknadno primetio – “celu konstrukciju” postojećih granica na Balkanu. I tako se otvara novi krug, u kome se Srbiji, ali ne samo njoj, pruža nova šansa da zaokruži “svoju etničku” teritoriju, makar i – bar za sada – u redukovanom obimu.

U ovome nije teško prepoznati izraz kontinuiteta u pogledu nacionalne i državne strategije između miloševićevske i postmiloševićevske Srbije: kao i prethodna, i ova postpetooktobarska srpska državna strategija očito počiva na načelnom nepriznavanju takozvanih avnojevskih granica, preciznije, granica iz Ustava od 1974. Jedino tako je moguće izjednačiti Kosovo sa Republikom Srpskom.

U izjavi premijera Đinđića nema ničeg što već nije rečeno nebrojeno puta. Ipak ta izjava je značajnija od drugih, ne samo kao izjava najvišeg predstavnika vlasti Srbije, nego i kao nagoveštaj nove podele uloga na srpskoj političkoj sceni. Nosiocem politike kontinuiteta u Srbiji posle 5. oktobra dosad je smatran aktuelni predsednik sada već nepostojeće države

SRJ, Vojislav Koštunica, koji još od svršetka rata u Bosni neprestano lamentira nad “dejtonskom nepravdom” i zaklinje se da ujedinjenje dveju “sprskih država”, Srbije i Republike Srpske, ostaje za svagda nacionalni cilj kojem “moramo težiti, stremiti, svim sredstvima”. Premijer Đinđić je, naprotiv, svojom posvećenošću ekonomskim reformama i opredeljenjem za Srbiju kao deo Evrope, ali iznad svega svojim pragmatizmom, postepeno stekao reputaciju političara koji je, uprkos ozbiljnom balastu sopstvene političke prošlosti, u stanju da u postmiloševićevskoj Srbiji uobliči jedan politički pravac u kome bi tradicionalna opsesija državnim pitanjem i granicama bila potisnuta tako što bi Srbija konačno počela da se bavi sobom. Ovom izjavom, premijer je od svog takmaca u vlasti, koji je ionako na svojoj silaznoj putanji, preuzeo ulogu zaštitnika srpskih “nacionalnih interesa”, koji se, u skladu sa dugom tradicijom, percipiraju kao teritorije. Gotovo da pritom i nije bitno da li je posredi izraz stvarnih uverenja – koja kod Koštunice u ovom pitanju nikad nisu izgledala upitna – ili samo pukog pragmatizma. Bitno je to što su se dva ključna nosioca današnje vlasti ponovo našla zajedno na onim istim pozicijama s kojih su davne 1995, tada u opoziciji Miloševiću, jedinstveno proglasila da je cilj Srbije stvaranje jedinstvene države na celom prostoru na kome Srbi žive u većini. Time je upućena jasna poruka: postpetooktobarska Srbija ne smatra pitanje svojih granica okončanim i procenjuje da je u poziciji da to objavi i svojim susedima i celoj međunarodnoj zajednici. Uloga onog koji će obznaniti ovu novu/staru zajednicu strateških političkih ciljeva nekada opozicionih, a sada vladajućih stranaka u Srbiji, pripala je onom od dvojice političara čija moderna proevropska orijentacija u celini gledano izgleda znatno uverljivija.

I tako, dve godine nakon famoznog “petog oktobra” osvedočeno je ono što ovaj događaj čini duboko problematičnim, a to je činjenica da nova vlast, koja nosi dobar deo odgovornosti za dela prethodne, nema stvarnu distancu od nacionalnog projekta koji je Jugoslaviju uveo u rat. Ono po čemu se ona razlikuje od prethodne, to je njeno neprihvatanje izolacionizma, orijentacija ka Evropi i želja za integracijom. Ali ona kao da ne shvata da je nacionalizam stranputica a ne put ka Evropi. Zato i ne može da uvidi da je mera promene u Srbiji na prvom mestu mera otklona od nacionalnog projekta sa kojim je Milošević osvojio vlast i da bez tog otklona promene mogu postojati samo kao farsa ili kao iluzija – ali ne i kao stvarnost. Naprotiv, reklo bi se da kod nje postoji uverenje da proevropska orijentacija ne iziskuje nužno napuštanje starog nacionalnog projekta, već da je dovoljno pribaviti mu demokratsku formu, dovoljno jasno

prepoznatljivu Zapadu, pa da on bude ne samo pomilovan nego i dugoročno prihvaćen kao legitiman obrazac srpske politike. To je stara ambicija srpskih “liberalnih” nacionalista s kraja osamdesetih, čiji doktrinarni liberalizam nije mogao umanjiti zločinački karakter projekta koji su prigrlili, ako ne i formulisali. Manihejsko suprotstavljanje “moderne efikasne federacije”, “prevaziđenom” konfederalizmu; liberalne demokratije prema individualističkoj formuli “jedan čovek jedan glas”, “kolektivizmu” konsenzualne demokratije; regionalne države istorijskim autonomijama. Sve su to samo savremeni oblici svojevrsnog paradoksa srpske modernizacije, koji kao specifičan fenomen perpetuiraju čitav jedan vek: kroz moderne forme promovisu se antimoderni sadržaji koji se u krajnjem ishodu svode na ovaj ili onaj vid dominacije nad drugim i drukčijim. U ovom ključu treba tražiti i objašnjenje za istrajavanje na velikodržavnom projektu postpetooktobarske vlasti u Srbiji.

XIV

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA

35.

Crkva u državi*

O institucionalnom odnosu između države i crkve i problemu redefinisavanja ovog odnosa koji se sve više uvlači u naš društveni život sa kapacitetom da presudno utiče na promenu bitnih samoodređujućih elemenata svakog pojedinca, razgovaramo za “Danas. Pravo“ sa dr Olgom Popović-Obradović, uglednom istoričarkom države i prava na Pravnom fakultetu u Beogradu.

Na koji način pravni istoričar gleda na institucionalni odnos između države i crkve?

● Odnos između crkve i države bi trebalo posmatrati i promišljati u najširem smislu. Tako se mogu izdvojiti tri nivoa posmatranja. Prvo je stanovište opštih načela modernog društva i države. Drugo stanovište uokvireno je našim specifičnim prilikama, posebno imajući u vidu religijsku strukturu našeg društva i realnosti interkonfesionalnih odnosa, onakvih kakvi oni danas jesu. Iskustva najnovijih ratova i uloga verske pripadnosti, odnosno verske komponente koja je imala značajnu ulogu u njima, takođe se mora uključiti u formiranje ove slike. Treće stanovište, koje se najmanje razmatra u našoj javnosti, je najkonkretnije i može stvarno doprineti razumevanju pokušaja dubokog i radikalnog redefinisavanja odnosa crkve i države.

Odnos crkve i države sa stanovišta principa moderne države, pitanje svodi na problem sekularne države kao tekovine modernog doba i statusa crkve u takvoj državi. Kod nas je pitanje crkve i države pokrenuto preko

* *Danas. Pravo*, Beograd, 24. maj 2002. Razgovor vodili Bojana Čebić-Cvetković, Saša Gajin.

veronauke. Nakon smene vlasti, 5. oktobra, jedna od prvih tema koja je bila otvorena u javnosti i nametnuta kao prioritetno pitanje društva i države, bilo je pitanje veronauke kao sastavnog dela obrazovno-vaspitnog sistema u državnim školama. Analitičarima je, naravno bilo jasno da je reč o prvom koraku ka izmeni postojećeg odnosa crkve i države. Ali, to je tada predstavljeno kao nešto što se može uklopiti u postojeći pravni, odnosno ustavnopravni sistem. To je predstavljalo prvi korak. Odmah iza toga usledila je ideja o povratku Bogoslovskog fakulteta u sastav univerziteta, da bi se danas već mnogo otvorenije govorilo o nekim ozbiljnijim reformama postojećeg odnosa države i crkve. Čak i o istinskom dovođenju u pitanje principa na kome trenutno počiva Ustav, odnosno principa odvojenosti crkve i države.

U vezi sa tim, trebalo bi biti svestan činjenice da moderno doba u stvari nastaje pobedom sekularnog principa u tumačenju sveta. Potom, kao rezultat toga dolazi i do radikalne promene u organizaciji društva i države. Dominantna interpretacija sveta postaje naučna, potiskuje se dotad vladajuća božanska interpretacija, dok sa druge strane, postepeno nastaje uverenje da i na nivou organizacije društva treba izmeniti postojeću ulogu religije. Jednom rečju, pobeđuje kritička svest, racionalni pogled na svet koji označava proces sekularizacije društva, a potom i državnih institucija. Naravno, religija ostaje u životu pojedinca i u njemu može imati čak i centralno mesto, ali ona izlazi iz javne, državne sfere. Ona više nije kriterijum legitimiteta institucija javne vlasti niti bilo koje druge moći u društvu kao celini. Sa definitivnom pobedom tih principa, ona nastupa Američkom i Francuskom revolucijom, u modernom svetu prevladava princip odvojenosti države od crkve. Sekularizacija je princip koji odvaja modernu od predmoderne države.

U skladu sa takvim karakterom moderne države stoji i karakter i uloga škole. Škola postavlja temelje obrazovanja i vaspitanja i neguje određeni pogled na svet. Jasno je da u sekularnoj državi taj pogled ne može biti religijski. Zato veronauka, ako je koncipirana kao verski katihizis, kao usvajanje religijske dogme, ne može biti zastupljena u vaspitno-obrazovnom sistemu javnih škola države koja je usvojila princip odvojenosti crkve i države.

Kako je moguće tumačiti odnos između države i crkve na našim prostorima?

- Danas u Srbiji postoji jasna tendencija relativizovanja, pa i napuštanja principa odvojenosti crkve i države i uspostavljanja nekog

oblika njihovog jedinstva. U kom pravcu će ta tendencija ići i dokle će stići, tek ćemo videti.

Vlast Crkve u javnoj sferi bila je karakteristična za hrišćanski Istok i predstavlja nasleđe otomanske vlasti na Balkanu – nasleđe milet sistema u kome je pravoslavnoj crkvenoj hijerarhiji bila prepuštena direktna građanska vlast nad pravoslavnim podanicima. Tada je carigradski patrijarh od strane turskog sultana postavljen na čelo sveukupne pravoslavne populacije u Otomanskom carstvu. Patrijarh je formalno tu ulogu vršio sve dok u samoj Turskoj nije izvršena sekularizacija države, 1921. godine pod Kemalom Ataturkom. Kada je u XIX veku otpočeo proces stvaranja nacionalnih država na Balkanu, prvi korak je bio osvajanje crkvene autokefalnosti, s jedne, i ostvarenje jedinstva crkve i države po modelu državne crkve, s druge strane. To je takav model jedinstva države i crkve koji podrazumeva da je administriranje crkvenim poslovima, uključujući i same religijske aktivnosti, u nadležnosti države. Taj model, koji je inače preuzet iz Rusije Petra Velikog, Grčka ima i dan danas.

U Srbiji se danas sve više govori upravo o ovom modelu. Očito se pokušava pribaviti legitimitet ideji o ustanovljenju državne crkve. To se radi postepeno, korak po korak. Otvaranje pitanja, a potom i uvođenje veronauke u državne škole, pokretanje inicijative za povratak Bogoslovskog fakulteta u sastav državnog univerziteta, inicijativa za povratak oduzete imovine Crkvi, odgovarajuće izjave zvaničnika SPC, pisanje štampe – sve su to načini pomoću kojih se stvara raspoloženje o prijemčivost društva za ideju napuštanja načela odvojenosti crkve od države. Neretko se pominje upravo Grčka i njen model državne crkve kao idealan. To naravno još nije eksplicitno stavljeno na dnevni red, ali se polako nameću rešenja koja idu u pravcu "idealnog" modela tog odnosa.

Pristalice ideje o napuštanju koncepta sekularne države najčešće kao motiv navode svoju zabrinutost za veru i pravo pojedinca na slobodno veroispovedanje. Ostavljajući po strani brojne, uglavnom potpuno besmislene argumente koji se navode – kao na primer da verska sloboda podrazumeva versku nastavu u državnoj školi, da veronauka kao školski predmet ne narušava načelo privatnosti u verskim stvarima i sl. – treba ipak istaći neke elementarne činjenice. Jedinstvo države i crkve je princip predmodernog, a ne modernog doba i tu činjenicu nimalo ne dovodi u pitanje okolnost da je ono do danas očuvano u nekim nesumnjivo modernim i demokratskim državama – Engleska i skandinavske zemlje su nesumnjivo najreprezentativniji primeri te vrste. Ulaziti u objašnjenje ovih činjenica daleko bi nas odvelo, ali sasvim kratko rečeno, pomenute zemlje su to

jedinstvo očuvale na simboličkoj ravni, kao svoju tradiciju, ali ta činjenica u njihovom slučaju nikad nije dovela u pitanje sekularni karakter društva i države. To se za Grčku ne bi moglo reći. Dalje, u celini gledano, postoje dva različita istorijska iskustva odvajanja crkve od države koja u praksi imaju jednake posledice, posebno u pravnom sistemu, ali su nastala iz različitih istorijskih motiva i potreba. Radi se o Americi i Francuskoj. U Americi je princip odvojenosti crkve od države usvojen upravo zbog očuvanja verskih sloboda građana. Religija je u američkom društvu i u životu svakog pojedinca igrala, a tako je i danas, vrlo značajnu ulogu. Upravo iz tog velikog straha od ugroženosti verskih sloboda pojedinca od strane države, iz želje za očuvanjem autonomije verskog života, rođen je tzv. "non-establishment" princip, odnosno načelo odvojenosti crkve od države, garantovano i Amandmanom na Ustav SAD. Nasuprot tome, Francuska predstavlja klasičan primer emancipacije moderne države od crkvene vlasti, o čemu je već dovoljno rečeno. U oba slučaja verske slobode su naravno u punoj meri zaštićene.

O potrebi odvajanja crkve od države i kod nas se ozbiljno govorilo počev od stvaranja Kraljevine SHS. U tom smislu, interesantna je knjiga profesora dr Koste Đurića, pod nazivom "Crkva i država", objavljena 1923. godine, u kojoj se on zalaže za ukidanje veronauke u državnim školama. Navodeći da među srpskim političkim partijama ima i onih koje su za i onih koje su protiv razdvajanja crkve od države i ukidanja veronauke kao školskog predmeta, profesor Đurić kaže "crkva je u nuždi igrala ulogu i izvan čisto religioznih granica. Sada ima da se povuče". On upozorava na opasnost od propadanja verske uloge Crkve u narodu ukoliko ona ne prihvati novu realnost. Profesor Đurić navodi da je XX vek, vek demokratizma i tolerancije, u kome postoji više verskih zajednica, podseća da su tu i ateisti... Dakle on je bio svestan svih onih problema kojih mi danas, osamdeset godina kasnije, nećemo da budemo svesni.

Kakva bi mogla biti perspektiva odnosa države i crkve kod nas, da li ideja o promeni ustavnog koncepta i uspostavljanju državne crkve u Srbiji može da bude realizovana?

• Mogla bi da bude realizovana. Ako je moglo da prođe to da se uprkos izričitim odredbama saveznog i republičkog ustava koji propisuju odvojenost crkve od države, garantuju slobodu veroispovesti i privatnost, veronauka ipak uvede u državne škole i da se sada već donese i zakon o osnovnim i srednjim školama prema kome je veronauka, čudne li konstrukcije, obavezni izborni predmet, odnosno jedan od dva izborna predmeta između kojih je obavezno izabrati jedan, nema razloga da se ne

ide i dalje od toga. Dakle, ako je najpre Uredbom o uvođenju veronauke predviđena opcija – ili jedan od dva predmeta ili nijedan, da bi se potom obavezni izbor sveo na jedan od dva predmeta, u budućnosti se može očekivati da Crkva preuzme oba izborna predmeta ili da jedini "izbor" bude samo veronauka. Tako posmatrajući, ako se već legalizam odbacuje kao princip, zašto ne bi bilo i neke druge, ozbiljnije reforme u odnosu crkve i države u okviru istog ustavnog okvira. Ako je jednom otpočeo, ne vidim zašto bi taj proces sam od sebe stao.

Imajući u vidu aktivnost SPC u dnevnoj politici, njenu tesnu povezanost sa institucijama vlasti – civilnim, ali sve više i vojnim, kao i njenu medijsku promociju – reklo bi se da uslovi za realizaciju strateških ciljeva SPC nikad nisu bili povoljniji. Nakon što se pod okriljem Miloševićevog režima prvi put posle četiri decenije ponovo vratila na političku scenu, SPC je sada, nakon 5. oktobra, u prilici da svoj veliki povratak u državu dovrši tako što će svoju novu/staru ulogu legalizovati. Koliko su njene pozicije moćne, pokazuje i put kojim je veronauka ušla u državne škole. Srpska vlada je bila generalno protiv uvođenja veronauke. To se može jasno zaključiti na osnovu izjava pomoćnika ministra prosvete koji su na tom pitanju čak pretili ostavkom. Sam ministar je u više navrata izrazio sopstveni stav prema pitanju veronauke, navodeći da je on lično protiv ideje da ona postane deo školskog programa. Uprkos svemu, veronauka se uvodi u državne škole. Dakle, vlast je bila prinuđena da napravi politički kompromis. Očito je da je politički uticaj Crkve bio dovoljno moćan da natera Vladu Srbije da učini ustupke. To nisu nebitna pitanja i o njima nije legitimno odlučivati metodom ustupaka. To su načelna, suštinska pitanja, u kojima je ulog velik. U pitanju je budućnost čitavih generacija. Nastao je prazan prostor. Samo oni koji vrlo dobro znaju šta hoće, imaju jasne ciljeve, dobru organizaciju i jake pozicije, mogu u tom prostoru da postignu uspeh. Bila bi nesreća ako bi se pokazalo da u tom pogledu Crkva prednjači u odnosu na legalnu vlast u zemlji.

Da li bi restauracija monarhije mogla da pomogne u poslu redefinisanja odnosa između države i crkve?

• Sa stanovišta istorije i onih ideja koje leže u biti restauracije monarhije, bilo bi realno očekivati da bi obnovom monarhije došlo i do obnove državne crkve. Projekat menjanja koncepta države kod nas sve više napreduje – da pomenem samo nastojanje da se uvedu novi državni simboli koji impliciraju monarhiju, povratak pretendenta na kraljevsku krunu na Beli dvor, sve življe aktivnosti porodice Karađorđević u Beogradu, ne samo humanitarne nego i neskriveno političke, stvaranje promonarhističkog

raspoloženja u javnosti, delatnost stranaka u vlasti sa monarhističkim predznakom... Nije isključeno da će s revizijom ustava i pitanje oblika vladavine takođe biti stavljeno na dnevni red. U tom slučaju, eventualna volja većine građana za vraćanje monarhije biće legalizovana. U tom slučaju, na putu ka uspostavljanju državne crkve ne bi bilo više nikakvih prepreka.

36.

Crkva, Nacija, Država.

Srpska pravoslavna crkva u tranziciji u Srbiji*

S dolaskom Slobodana Miloševića na vlast 1987. godine, nakon četiri decenije komunističkog razdoblja, revitalizovana je tradicionalno snažna i višestruka povezanost srpske države i srpske crkve i reaktualizovana je međusobna isprepletenost njihovih interesa. Ono što je povežalo Crkvu i novi režim u Srbiji, uprkos njegovom komunističkom izvoristu, bila je podudarnost njihovih krajnjih ciljeva: ujedinjenje svih Srba u jednu državu. Komunizam, čiji je legitimacijski a time i mobilizatorski potencijal ionako već bio uveliko istrošen, predstavljao je slab ideološki osnov za ovakav politički program i Miloševićev režim je vrlo brzo potražio i pronašao novi izvor legitimiteta u etnonacionalističkoj velikodržavnoj ideologiji. Autentični nosilac ove ideologije bila je Srpska pravoslavna crkva. Očekujući od njega efikasnost u praksi, Srpska pravoslavna crkva je pružila Miloševićevom režimu aktivnu podršku i tako postala jedan od ključnih činilaca u stvaranju najnovije istorije Srbije, kao i regiona u celini. Osim što je dala snažan doprinos buđenju etnonacionalizma i velikodržavnog raspoloženja najširih slojeva naroda, manipulišući njegovim religijskim i nacionalnim osećanjima u političke svrhe, Crkva, u kojoj je tada preovladala tvrda nacionalistička struja, pružala je neposrednu podršku praktičnoj politici Slobodana Miloševića, dajući blagoslov njegovim ratnim pohodima i prekranju granica na Balkanu.

* Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora i Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura. Vujadinović D., Veljak L., Goati V., Pavićević V. (ur.) CEDET, CEDEM, CTCSSR, Beograd, Podgorica, Zagreb, 2004. Pod naslovom “Crkva – ključni factor blockade” objavljeno i u: *Helsinkiška povelja*, br. 75–76, jun-jul 2004.

Uprkos sve bliskijim vezama države i Crkve, Miloševićev režim, zbog svog neračišćenog odnosa prema komunističkom ideološkom nasleđu, nije dopustio institucionalizaciju njene javne uloge. Međutim, njegovim odlaskom i dolaskom nove vlasti koja svoj legitimitet otvoreno i manifestno temelji u antikomunizmu nestale su ideološke prepreke te vrste i počeo je ubrzan rad na institucionalizaciji nove uloge Crkve u svim segmentima društva i države, a posebno onim koji imaju ključnu ulogu u oblikovanju nacionalnog identiteta i sveukupnog kulturnog modela mladih. Srpska pravoslavna crkva, uključujući i njenog poglavara, sve glasnije traži i, uz podršku većeg dela političke elite, ostvaruje napuštanje principa odvojenosti crkve i države. Ukratko, svedoci smo sveukupne desekularizacije, koja sa svakom promenom vlasti dobija novi zamajac, i koja se pokazuje kao jedna od najdubljih i najdalekosežnijih promena koje je doneo proces "tranzicije" u Srbiji, iniciran dolaskom Slobodana Miloševića na vlast.

Nastala kao rezultat pobede razuma, odnosno napuštanja božanske i usvajanja racionalne, iskustvene, kritičke interpretacije sveta, sekularizacija kao princip uređenja društva i države predstavlja onu graničnu crtu koja moderno doba razdvaja od predmodernog i bez koje je danas demokratski poredak nezamisliv. Ovaj princip u Srbiji nije pustio dublji koren, jer su srpsko društvo i srpska crkva, kao uostalom i Balkan u celini, većim delom ostali po strani od velikih pokreta koji predstavljaju ugaone kamene modernosti – renesanse, reformacije i prosvetiteljstva. Za razliku od zapadnih crkava, koje su i same pretrpele svojevrsnu "sekularizaciju", pravoslavne crkve se i dan danas s teškom mukom prilagođavaju ovom, kao i drugim temeljnim načelima modernog doba.

Vrednosti koje, s retkim izuzecima, promoviše Srpska pravoslavna crkva drastično su, i vrlo obespekujavajuće svedočanstvo ove činjenice. One su obeležene krajnjom arhaičnošću, kolektivizmom, antizapadnjaštvom i ksenofobijom, uz izrazitu netoleanciju prema onima koji te vrednosti javno osporavaju. "Srbi u Evropu, da; Evropa u Srbe, ne daj Bože!"¹ – uzvik je koji bi se mogao uzeti za moto SPC kada je u pitanju njen odnos prema Zapadu. Jer, na Zapadu je na delu "raspad morala i... mentalnog zdravlja"; "satanske sile – zavereničke, političke, kulturne, liberalne, levičarske – vode NSP (novi svetski poredak) koji je nesumnjivo... nadahnut Satanom". Preostaje nam nada da "među Srbima neće biti

¹ Srbi u Evropu, da; Evropa u Srbe, ne daj Bože! *Pravoslavljje*, 1. juli 1999.

poremećenih ljudi koji bi hteli da nas zaraze smrtonosnom bolešću zapadne kulture. Daleko im lepa kuća sa ovom njihovom naprednošću".²

Antizapadnjaštvo Srpske pravoslavne crkve podrazumeva i odgovarajuću koncepciju društva i države. Ta koncepcija pretpostavlja znak jednakosti između društva i države, pri čemu se pojedinac utapa u organsku celinu – "kao u jednom telu u kome svaki organ vrši svoju funkciju, za koju je osposobljen imajući u vidu opšte dobro organizma" – kako je to objasnio patrijarh Pavle. Dosledno tome, odbacuju se individualizam i pluralizam, a usvajaju principi kolektivizma i solidarizma ili, u srpskoj varijanti učenja, "sabornost" i "domaćinsko-pravoslavna" etika. Optimalno rešenje je "organsko-pravoslavna monarhija" koja počiva na neraskidivom trojstvu "bog-kralj-domaćin". U takvoj državi nema mesta za višepartijski sistem, jer – opet prema rečima patrijarha Pavla – pitanje je "da li su partije dovoljno uzrasle da bi odnos u društvu bio organski".³ Ukratko, reč je o modelu koji u celini i sistematski odbacuje same temelje modernog demokratskog društva i države.

U funkciji ovakve vizije društva i države je i poistovećivanje srpske nacije sa Srpskom pravoslavnom crkvom, čime se dobija još jedna karika u organskom jedinstvu: država i crkva, društvo i država, nacija i crkva. "Kažu: 'Ja sam Srbin', a Srbin nekršten ne biva" – izričit je patrijarh Pavle, objašnjavajući značaj Srpske pravoslavne crkve za srpski narod.⁴ Pripadnost srpskoj naciji – prema Patrijarhu – uslovljena je, dakle, pripadnošću srpskoj crkvi, što istovremeno predstavlja još jedan od razloga iz kojih je za Srbe ateizam neprihvatljiv: Srbin ne može biti ateista i mora pripadati Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Istorijski gledano – kako na to ukazuju svi ozbiljni pisci među Srbima, od Dositeja Obradovića do Milorada Ekmečića – religija, odnosno konfesija imale su ulogu vododelnice u formiranju modernih južnoslovenskih nacionalnih identiteta i nacionalizama. Srpska nacija, kao uostalom i većina drugih balkanskih nacija, nije se uobličavala na građanskom nego na konfesionalnom principu – kao religijska zajednica unutar Osmanskog carstva koje je preko sistema *mileta* narodnost izjednačavalo sa veroispovešću i uz

² *Pravoslavljje*, 1. juli 2002.

³ Intervju Patrijarha Pavla, *Danas*, 5–7 januar 2002. U ovom pogledu SPC se kreće u krugu ideja poznatih pod nazivom "nova srpska desnica", koje su najbliže organicističkom konceptu društva i države. O srpskoj organicističkoj misli videti Đorđević, M. 2003 (pr.) *Srpska konzervativna misao*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, s. 5–33.

⁴ *Neka pitanja naše vere* 1998. Navedeno prema nedeljniku *Vreme*, 19. decembar 2002.

to još verskim poglavarima prepuštalo svetovnu vlast nad pripadnicima njihove crkve. Srpska je, dakle, nacija izgrađena ne kroz identifikaciju sa državnim okvirom u kome je živela (kao na Zapadu) nego kroz identifikaciju sa crkvom kojoj je pripadala; ne kao građanska, već kao etnokonfesionalna zajednica. Zato je srpski nacionalni identitet doista teško razdvojiti od pravoslavlja i od srpske crkve.

Ali, u jednom specifičnom smislu, srpski nacionalni identitet povezan je i sa državom, u čemu je srpska crkva takođe odigrala odlučujuću ulogu. Reč je o srpskoj srednjovekovnoj državi čija je veza sa Srpskom pravoslavnom crkvom išla do uzajamne identifikacije, simbolički izražene u posvećivanju srpskih vladara. Kroz celo razdoblje turske vladavine srpska crkva je, kao jedini organizovani čuvar narodnog pamćenja, održavala i prenosila mit o srednjovekovnoj srpskoj državi izgubljenoj na Kosovu, propovedajući ideal njene obnove (vaskrsa). Država kao sadržina istorijskog pamćenja i ideal "osvete Kosova" živi među pripadnicima srpskog naroda bez obzira na to gde su se oni nastanili. Zbog nedostatka novovekovnih kulturnih i političkih vrednosti koje su nastale u krilu sopstvenog naroda, a u uslovima zaostalog patrijarhalnog agrarnog društva koje ne pogoduje recepciji takvih ideja, srpski narod je i u novom veku očuvao istorijsko pamćenje, tačnije mitsku vezu sa srednjovekovnom državom i svojom crkvom kao glavni, takoreći jedini izvor nadahnuća i osnov kulturnog, odnosno nacionalnog identiteta.

Tako srpski narod ulazi u moderno doba, u epohu stvaranja svoje nacionalne države. Konfesionalna identifikacija transformisana je u nacionalnu, a potom je usledila borba za nacionalnu državu. U tome je poreklo i sadržina tradicionalnog trojstva crkva, nacija, država – koje Srpska pravoslavna crkva i danas nameće kao formulu kulturnog i političkog identiteta Srba.

U modernoj istoriji srpskog naroda ova je formula, međutim, postala duboko problematična. Ona je odgovorna ne samo za etnokonfesionalni karakter srpskog nacionalnog identiteta, odnosno za sprečavanje nastanka moderne srpske nacije kao nacije građana, nego i za etnokonfesionalni karakter srpskog nacionalizma kao moderne političke ideologije i srpske države kao nacionalne države. Parola "osveta Kosova" uobličena je kao najснаžniji mobilizatorski činilac u novovekovnoj Srbiji. U njoj je sadržana sama suština moderne srpske državne ideje, a to je državno ujedinjenje svih zemalja koje se, bilo po etničkom, bilo po istorijskom pravu, smatraju srpskim. U Jugoslaviji ta parola gubi funkciju, ali ne umire, već se samo potiskuje u istorijsko pamćenje i oživljava uvek u trenucima krize jugoslo-

venske države. Na kraju XX veka, kada je raspad Jugoslavije ponovo postavio na dnevni red definisanje srpskog nacionalnog interesa, "osveta Kosova" je ponovo postala nacionalno politička krilatica, legitimirajuća formula za teritorijalnu ekspanziju – nezavisno od toga da li su se teritorijalne aspiracije temeljile na etničkom ili na istorijskom pravu, i bez obzira na to da li su one bile usmerene ka jugu ili ka zapadu Balkana. Kosovo je postalo ne (ili bara ne samo) cilj, već sredstvo nacionalne politike.

Etnokonfesionalni karakter srpske državne ideje predstavlja jedno od najtežih opterećenja južnoslovenskog prostora u njegovoj modernoj istoriji. On je odgovoran za činjenicu da je stvaranje srpske (etnokonfesionalne) nacionalne države neodvojivo od neprekidnih ratova za teritorije, kao i etničkih čišćenja i zločina prema pripadnicima drugih veroispovesti. Srpski ratovi za stvaranje nacionalne države u XIX, a posebno u XX veku, uključujući i ove poslednje kojih smo sami savremenici, kao ni sam srpski nacionalizam, ne mogu se objasniti izvan pomenute formule – crkva, nacija, država. Za preživljavanje i novo oživljavanje te formule na kraju XX veka odgovorna je na prvom mestu Srpska pravoslavna crkva. To je onaj suštinski razlog duboke problematičnosti njene današnje uloge u srpskom društvu, kao i njene odgovornosti za tragičnu sudbinu srpskog naroda na kraju XX veka.

U skladu sa razumevanjem srpske nacionalne države kao države svih Srba i razumevanjem srpske nacije kao etnokonfesionalne zajednice, Srpska pravoslavna crkva nikad nije priznala tzv. avnojevske granice, odnosno granice Srbije u posleratnoj Jugoslaviji. Nakon što je dolaskom Slobodana Miloševića na vlast postavljeno državno pitanje Srbije, SPC sve glasnije govori o neprihvatljivosti tih granica i otvoreno poziva na njihovo nepoštovanje, odnosno promenu u skladu s etničkim načelom.⁵ Ni posle vojnog sloma velikosrpskog državnog programa SPC nije napravila ni minimalan otklon od svog stava da su tzv. avnojevske granice Srbije nelegitimne i kao takve neodržive. Te granice više su nego dvostruko manje od "srpskog istorijskog prostora" – piše 2002. godine *Pravoslavlje* (1. maj 2002), navodeći kao glavnog krivca za to Josipa Broza. Ko je onda kvisling – pita se *Pravoslavlje* i zaključuje: "U svakom slučaju, ni Milan Nedić ni

⁵ Već od 1990. godine njeni velikodostojnici pozivaju na podelu Jugoslavije po etnokonfesionalnim granicama i stvaranje srpske homogene etničke države, izričito predlažući podelu BiH i promenu granica Hrvatske. (Perica, V. 2002. *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford: Oxford University Press) Kasnije, kada je rat za nove granice već bio u toku, takvi pozivi su postali uobičajena stvar, a 1992, Sabor SPC izdao je i zvanično saopštenje da ne priznaje avnojevske granice.

Draž Mihailović neće se naći u društvu kvislinga Drugog svetskog rata." Kriterijum kvislinštva u Srbiji, sa stanovišta SPC, nije dakle (ne)saradnja s fašističkom okupatorskom vlašću,⁶ nego (ne)uvažavanje etničkih granica na prostoru bivše Jugoslavije. Slično stanovište prema granicama bivših jugoslovenskih republika ima i značajan deo srbijanske političke elite.⁷

Veći deo intelektualnog i dobar deo političkog potencijala Srbije nakon 5. oktobra angažovan je na negovanju kolektivne svesti o legitimnosti etničkih granica na Balkanu, isto onako kao i onda kada je na temelju takve svesti poveden rat. Jer – kako kaže jedan istoričar – "kada zapadna Evropa izgubi svoj sadašnji misionarski apetit za građenje hibridnih nacija, oličen u Petriču, Ešdaunu, Hakerupu, Štajneru i sličnima, Srbi treba da budu spremni za reviziju svog poraza".⁸ Pod pokroviteljstvom profesionalne historiografije odvija se dosad neviđeni revizionizam u historiografiji, čiji je glavni cilj obezvređivanje antifašističkog nasleđa, a glavna okosnica primitivni antikomunizam i rehabilitovanje četništva kao najprečišćenijeg istorijskog oblika etnonacionalne velikodržavne ideologije. Ali, nesumnjivo najznačajniju ulogu u ovom trenutku ima Crkva, kao institucija koja simboliše ideju svesrpskog jedinstva i koja nakon vojnog i političkog sloma nastoji da duhovno, kulturno i politički zaokruži onaj prostor koji usled ratnog poraza nije zaokružen državno, odnosno – kao u slučaju Crne Gore – nije zaokružen na željeni način. Ono što je dovelo do rata – osporavanje zatečenih i pokušaj uspostavljanja novih državnih granica po etničkom principu – ona ponovo nudi kao formulu za budućnost. Raspad Jugoslavije u toj formuli predstavlja samo prvu fazu u velikom projektu rekonstrukcije čitave regije po etničkom načelu. S obzirom na veliki uticaj koji ima u narodu u nju se polažu velika očekivanja, pa Crkva u svom poslu uživa snažnu logističku podršku države i vojske. Sa ovom poslednjom, Crkva je nakon 5. oktobra izgradila specifičnu zajednicu interesa koja se iskazuje kako neposrednom saradnjom tako i na simboličkom nivou.

⁶ Milan Nedić je bio predsednik kvislinške vlade u okupiranoj Srbiji za vreme Drugog svetskog rata.

⁷ Tako, na primer, za bivšeg predsednika SRJ, sadašnjeg premijera srpske vlade, Vojislava Koštunicu (koji inače Dimitrija Ljotića drži za visokomoralnog političara), unutrašnje granice bivše Jugoslavije predstavljaju "komunističko nasilje" čiji je glavni cilj bio da se "Srbija učini manjom nego što jeste, a druge republike učine većim nego što one stvarno jesu". Shodno ovakvom razumevanju granica Srbije, ovaj političar zaključuje "da najveće osvajanje i 'etničko čišćenje' od izbijanja rata u Jugoslaviji... (predstavlja) progon Srba iz Krajine, Zapadne Bosne i Sarajeva" (Srpski narod na raskršću, *Obraz*, 3–4/1996).

⁸ Srđa Trifković, *Danas*, 16–17. novembar 2002, str XVIII

*

* *

Sada, kada Srpska pravoslavna crkva doživljava snažnu društvenu reafirmaciju i kada se sve otvorenije nameće kao vrhovni arbitar – počev od vaspitanja dece i omladine do sveukupne kulturne i civilizacijske orijentacije društva, njeno neprihvatanje vrednosti i principa modernog doba, a sa tim i odbacivanje sekularnog načela, predstavlja jednu od najozbiljnijih prepreka uspostavljanju modernog društva u Srbiji. Ovo utoliko više što svoju novu ulogu Crkva vrši u uslovima razorenog društva, krize identiteta i opšteg vrednosnog vakuuma koje su za sobom ostavili nedavno završeni ratovi.

Poseban problem u tome predstavlja okolnost da za te ratove kao i pustoš koju su oni prozveli i sama Crkva snosi znatan deo odgovornosti. Sa ovom odgovornošću SPC se još nije suočila, niti pokazuje znake spremnosti za samopreispitivanje i suočavanje sa njom. Naprotiv, ona danas ide u suprotnom smeru, ulažući sav svoj autoritet u nastojanje da svoju nacionalno-političku ulogu koju je povratila s početkom poslednjih ratova konačno institucionalizuje i tako je dodatno legitimiše. To je uloga koja se, danas ništa manje nego juče, temelji upravo na etnonacionalizmu i projektu svesrpskog ujedinjenja, a ujedno i na antimodernom kulturnom modelu koji je njegova pretpostavka. Umesto otklona prema tom projektu, Crkva se sve jasnije i nametljivije profilira kao glavna uporišna tačka nastojanja da se projekat održi u životu. S obzirom da predstavlja okosnicu i jedinu istorijsku konstantu srpskog nacionalnog identiteta, SPC tako predstavlja ključni faktor blokade u koju je doveden srpski narod raspet između zahteva modernog doba s jedne strane, i fikcija, mitova i predrasuda u čijem je stvaranju, održavanju i oživljavanju Crkva odigrala i nastavlja da igra jednu od najznačajnijih uloga, s druge strane. A bez oslobađanja od tih fikcija, mitova i predrasuda srpski narod će ostati trajno lišen identiteta moderne nacije.

SPC hoće da postane državna crkva^{*}

Jezička standardizacija je nesumnjivo politička odluka. Jedinostveni jezik Južnih Slovena sa područja bivše Jugoslavije, bez Makedonaca i Slovenaca, dakle, srpskohrvatski ili hrvatskosrpski, nastao je u procesu nastanka modernih nacija, na prvom mestu Srba i Hrvata. U XIX i prvoj polovini XX veka proces standardizacije jezika nerazlučiv je od procesa razvitka ideje političkog ujedinjavanja, prije svega samih nacija, a potom i njihovog međusobnog ujedinjavanja", ističe poznata srpska istoričarka Olga Popović-Obradović u razgovoru za *Monitor*.

MONITOR: *Proces raspada SFRJ je ujedno i označio podjelu tog jedinstvenog standarda: je li proces završen ili slijedi još jedna dioba, srpsko-crnogorska?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Još u drugoj polovini XX veka, proces uobličavanja nacija na prostoru bivše Jugoslavije ušao je u novu fazu, čije je glavno obeležje snažna politička, tačnije državna autoidentifikacija nacija u bivšoj Jugoslaviji, koja je kod nekih bila jače, a kod drugih – kao na primer kod Crnogoraca – slabije izražena. To je za sobom povuklo i otvaranje pitanja jedinstvenog jezičkog standarda, koji je konačno osporen državnim osamostaljenjem Hrvatske i Bosne i Hercegovine, odnosno standardizacijom hrvatskog i bosanskog jezika.

Pri tom ne treba gubiti iz vida: ideja državnog osamostaljenja artikulisala se na prvom mestu u odnosu na Srbiju, dakle, kao državno razdvajanje od nje. Srbija koja je uporno i sistematski osporavala

^{*} *Monitor*, Podgorica, 5. novembar 2004. Razgovor vodio Draško Đuranović.

legitimnost novonastalih država, osporavala je i ukidanje jedinstvenog, srpskohrvatskog jezičkog standarda. Gro njene kulture, kao i političke elite, to čini i dan danas, ako ne otvoreno, onda implicite.

MONITOR: *Da li se iz istog razloga danas iz Srbije negira ideja o imenovanju crnogorskog jezika?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: U ceo ovaj proces Crnogorci se uključuju sa znatnim zakašnjenjem. Proces raspada Jugoslavije zastao je jer se 1992. godine Crna Gora odrekla sopstvene državne samostalnosti, što je doprinelo pothranjivanju iluzije da jugoslovenstvo, pa ni jugoslovenska država, nisu iscrpili svoj istorijski potencijal. To je u percepciji srpskog, pa i crnogorskog nacionalnog korpusa legitimisalo i očuvanje srpskohrvatskog jezičkog standarda.

Od kraja devedesetih proces raspada Jugoslavije nastavio se i sada već, kako izgleda, ulazi u završnu fazu. Na isti način kao i u slučaju prve faze raspada Jugoslavije, tako se i u ovoj fazi otvara i jezičko pitanje. Zato je, kao političko i državno pitanje, pitanje crnogorskog jezika jednako legitimno kao i u svakom drugom slučaju – slučaju srpskog, hrvatskog ili bosanskog jezika, ni manje ni više.

MONITOR: *Znači li to da je srpski velikodržavni projekat opstao samo su glavni protagonisti promijenjeni: ispada da je Milošević svu krivicu za rat i razaranja ponio sa sobom u Hag?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Svaljivanje odgovornosti Srbije za rat i ratne zločine na Slobodana Miloševića i njegovu nomenklaturu predstavlja dominantan način suočavanja Srbije sa kriminalnom prošlošću. Naravno, pod pretpostavkom da se bilo kakva odgovornost Srbije uopšte priznaje. Tako se stvara, tačnije već je uveliko stvoren, najnoviji u bogatom arsenalu srpskih političkih mitova: mit o tome da je za etničko nasilje i zločine odgovoran komunizam, a ne srpski etnonacionalizam i velikodržavni program koji je osporio republičke granice zapisane u Ustavu od 1974. godine, tzv. avnojevske granice. Time su amnestirani i nosioci srpskog velikodržavnog projekta, čiji je Slobodan Milošević bio egzekutor a ne mozak i strateg.

MONITOR: *Ko su, po Vama, bili nosioci velikodržavnog projekta?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Ti nosioci su brojni, a među institucijama oko kojih su se oni okupljali kao oko stožera projekta, najznačajnije su nesumnjivo SANU i SPC. Pod njihovim pokroviteljstvom i danas se promovišu etničke granice. Najpoznatiji srpski akademik, Dobrica Ćosić, pre nekoliko dana se ponovo oglasio kako bi nas podsetio na svoju fiksaciju

etničkim granicama i s pozicije "oca nacije" javno izneo svoj bezmalo četrdeset godina sanjani san o podeli Kosova.

Možda najznačajniju ulogu u očuvanju srpskog velikodržavnog projekta ima SPC, koja nikad nije priznala granice Srbije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata i koja, kao institucija koja simboliše ideju svesrpskog jedinstva, nakon vojnog i političkog sloma nastoji da duhovno, kulturno i politički zaokruži onaj prostor koji usled ratnog poraza nije zaokružen državno, odnosno – kao u slučaju Crne Gore – nije zaokružen na željeni način.

MONITOR: *Akcija se nastavlja novim metodima s tim što SPC dobija značajniju ulogu?*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: Neguje se predstava o Republici Srpskoj kao srpskog državi, Crnoj Gori kao srpskoj državi, o podeli Kosova po etničkom principu. Ne zaboravlja se ni tzv. Srpska Krajina, pa ni Makedonija. Izbegavši pitanje sopstvene odgovornosti za rat i zločine koji su u njemu počinjeni, Srpska pravoslavna crkva, koja je svoj politički uticaj revitalizovala već dolaskom Miloševića na vlast, nakon 5. oktobra očevidno teži, i na dobrom je putu da uspe, da tom uticaju u Srbiji pribavi adekvatnu institucionalnu formu. Ideal kome ona otvoreno teži jeste uspostavljanje državne crkve. U ovom trenutku, ona predstavlja tipičnu paradržavnu instituciju.

MONITOR: *Crna Gora je posebno inspirativna za takvo djelovanje SPC.*

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ: U odnosu na Crnu Goru, SPC to pokazuje svakodnevno, primenjuju strategiju ignorisanja državnih organa Crne Gore, težeći da u najmanju ruku u njoj izgradi državu u državi. U tome ona tokom poslednjih godina uživa otvorenu podršku Vojske, sa kojom je SPC nakon 5. oktobra 2000. izgradila zajednicu interesa i upadljivo uspešnu saradnju.

38.

Referendum*

U slučaju da na referendumu iznad 55 odsto kaže da, biće to nova, značajna šansa za brži razvoj svih članica bivše Jugoslavije. Međusobni odnosi biće konačno postavljeni na zdrave osnove – osnove ravnopravnosti i uvažavanja. Istovremeno, biće to, možda i istorijska šansa za nove integracije u regionu, ne samo među zemljama bivše Jugoslavije nego i šireg regiona, uključujući i Albaniju.

Državno osamostaljenje Crne Gore će označiti poslednji čin procesa raspada bivše SFRJ. Taj proces traje bezmalo pune dve decenije, od kada je krajem osamdesetih godina velikosrpska državna ideja (za koju ne treba gajiti iluziju da će u bližoj budućnosti biti napuštena) postala operativni državni program Srbije. Taj je projekt pred sobom kao velika istorijska pošast razorio sve čega se dotakao, uključujući i samu Srbiju. Nema države u regionu koja to nije iskusila, i koja i u ovom trenutku, ma kako uspešna bila u procesu (post)tranzicije, nije sputana činjenicom da proces raspada bivše SFRJ nije dovršen. Upravo zbog toga nad regionom i dalje visi, dođuše zatupljen, Damoklov mač programa velike Srbije.

Državno osamostaljenje Crne Gore biće presudni udarac tom pogubnom programu. Presahnuće poslednji, ali možda i najznačajniji izvor sa kojeg se napajao velikosrpski projekt – biće poražen u Crnoj Gori – tamo gde su ga njegovi nocioci od početka smatrali najmanje spornim, samopodrazumevajućim.

Kada se osamostali Crna Gora – tek tada će susedi, odnosno region, moći da odahnu od neprekidne, razložne bojazni, ponovnog vaskrsnuća projekta velike Srbije, što predstavlja apsolutno neophodnu, ali naravno ne i

* *Monitor*, Podgorica, 18. maj 2006.

jedinu pretpostavku za otvaranje prostora slobode, razvitka i mogućnosti novih integracija, preko potrebnih regionu.

Imajući, dakle, u vidu nerazlučivu povezanost između očuvanja SCG, tog ostatka nekadašnje Jugoslavije, tog nezdravog patrljka raspadnute, ili, ako hoćete ubijene države, sa očuvanjem u životu velikosrpskog državnog programa – postaje sasvim razumljiv interes svih u regionu da se proces raspada SFRJ okonča, do konačnog državnog osamostaljenja i Crne Gore i Srbije. I, bez posebne eksplikacije, podvukla bih da bi, koliko god to nekome može izgledati paradoksalno, najveći interes od toga, pored Crne Gore, imala upravo Srbija, za koju je suočavanje sa istrošenošću programa velike Srbije isto što i pitanje da li će ona uopšte opstati na istorijskoj sceni kao činilac sopstvene budućnosti.

Važno je pritom imati u vidu da će državno osamostaljenje Crne Gore biti novi, možda dosad najteži izvor frustracije za Srbiju. U toj situaciji biće od ključnog značaja uloga međunarodne zajednice. U interesu je svih u regionu da međunarodna zajednica pomogne Srbiji da se s tim osećanjem frustracije izbori, da se okrene sama sebi i omogući da srpsko društvo od bolesnika, opasnog i po sebe i po svoje susede, što pre postane konstruktivni činilac mira, stabilnosti i prosperiteta regiona. To međunarodnu zajednicu ponovo stavlja pred ispit zrelosti i odgovornosti, na kome je ona u procesu raspada SFRJ u celini pokazala mršave rezultate, a u tretiranju pitanja sudbine SCG podbacila do ivice rizika od novih sukoba.

Ako na referendumu bude da, ali manje od 55 odsto to bi samo odgodilo pitanje povratka državnosti Crne Gore. Proces državnog osamostaljenja je toliko odmakao, a svest o tome da je državnost izvesna toliko je sazrela u Crnoj Gori, da je teško zamisliti da bi bez neposredne sile proces mogao biti zaustavljen. Prosto – osamostaljenje Crne Gore je istorijska neminovnost. Ali, nije nebitno pitanje da li će se ta neminovnost desiti sad ili u budućnosti. Vreme je izuzetno važan faktor i ozdravljenja i integrativnih procesa regiona. A za neke, pre svega za Srbiju i Crnu Goru, vreme je možda presudan faktor. Neuspeh referenduma značio bi produžetak agonije, koja bi mogla istoršiti preostale potencijale za opstanak ova dva naroda kao relevantnih faktora regionalne politike, a time i sopstvene budućnosti.

XVI

SREBRENICA

39.

Bestidno prenemaganje*

Na Pravnom fakultetu u Beogradu 17. maja ove godine održana je masovna tribina na kojoj je manifestno iskazana podrška genocidu u Srebrenici, praćena zapanjujućom agresijom prema neistomišljenicima. Ta tribina višestruko je značajna. Na onom najprepoznatljivijem nivou, još jednom je ogoljeno stanje institucija u Srbiji. Javnost je brutalno suočena sa činjenicom da su te institucije razorene, i profesionalno i moralno. Gledajući sliku najvećeg i najpoznatijeg amfiteatra Univerziteta u Beogradu – koji je nedavno obeležio svoju stotu godišnjicu – sliku čuvene *Petice* u kojoj se gromoglasno i uzdignutim pesnicama pozdravljaju i slave ratni zločinci, a genocid naziva oslobodjenjem, javnost se suočila sa šokantnom slikom institucije koja školuje pravnike, među njima i buduće sudije za ratne zločine. Ključno je pitanje da li će taj šok isprovocirati građane da se zapitaju zašto je to tako, gde je tu njihova sopstvena odgovornost i šta im je činiti. Kada bi se to dogodilo onda bismo mogli reći da je iz ovog užasnog događaja na Pravnom fakultetu proizišlo i nešto drobro.

Drugi nivo značaja ove tribine je u tome što je ona pokazala koliko negiranje i prećutkivanje istine, pogotovo kada je ona tako užasna kakva je istina o poslednjim ratovima, razorno deluje ne samo na ljudsku dušu nego i na ljudski um. Samo moralno izopačeni cinici ili slaboumnici mogu sebi dopustiti da se ponašaju kao da su za zločin u Srebrenici saznali tek ovih dana, kada je državna televizija emitovala snimak jedne sekvence genocida u Srebrenici, genocida koji je i sam samo jedna, iako najužasnija, sekvenca

* *Helsinkička povelja*, Beograd, br. 83–84, maj-jun 2005.

višegodišnje genocidne politike i prakse srpskih oružanih snaga u poslednjim ratovima; samo se oni mogu bez stida prenemagati, zgražavajući se danas nad hladnokrvnom egzekucijom nedužnih ljudi i nudeći istorijsko priznanje kao rezultat jednog beogradskog tv prikaza. No, bilo kako bilo, danas posle tog tv prikaza, odjednom svi znaju. Međutim, tribina na Pravnom fakultetu se dogodila nekoliko dana ranije, kada se za Srebrenicu “nije znalo”, jer nije bio emitovan pomenuti snimak.

Kada cela planeta zna, a Srbija, koja je odgovorna i u kojoj se pod najvišom državnom zaštitom baškare počinioci, kaže da ne zna ili još više, da to nije tačno, i kada to pored zvaničnika govore i njeni građani, onda je reč o stanju koje bi se moglo odrediti kao teška bolest društva. A ako se vrh svega to još i odobrava i pozdravlja, onda je već reč o izopačenosti, i moralnoj i umnoj. To je autizam, slepilo, nerazumevanje prostora i vremena u kome se nalazimo, to je potpuna i suštinska samoizolacija i samodrestrukcija. Dakle, znamo da je sve što je na tribini izrečeno laž (iako se još nije dogodila famozna tv emisija), a ipak delamo kao da smo uvereni da je to istina. Posledice su pogubne, i to sada već više za nas same nego za one koji su u ratovima bili žrtve naših laži. Društvo koje je samo sebe onesposobilo da pravi razliku između zločinca i normalnog čoveka, između žrtve i počinioca, između heroja i masovnog ubice – nije normalno društvo. Samo oštećen um može da kaže da je u julu 1995. godine Srebrenica oslobođena i samo takav um može kazati da u demokratiji postoji sloboda govora koja podrazumeva i pravo da se tako nešto javno izrekne. Kada to još kaže neko čiji je poziv da mlade ljude uči pravu, a u tome ga podrže najviši predstavnici državne vlasti, onda je to katastrofa. To je, dakle, rezultat petnaestogodišnjeg ćutanja i poricanja: uništavanje svega ljudskog u čoveku – i saosećanja i poštovanja nedužne žrtve, ali i samog uma.

Ali ima tu i nešto još gore, nešto gotovo dijabolično. Tribina je bila svedočanstvo jedne višegodišnje perfidne igre dušama mladih ljudi u kojoj je uništavana njihova šansa da iz svega izađu bez tereta odgovornosti za zlo koje je počinila starija generacija. To je igra u kojoj se oni sistematski odvrćaju od suočavanja sa istinom i od zauzimanja sopstvenog moralnog suda prema njoj. To je možda najproblematičniji aspekt ove tribine. Upotrebljena je jedna visokoškolska institucija da bi se iza nje sakrili oni koji su odgovorni. Svesno se žrtvuju sudbine mladih ljudi, koji tek započinju život građana, u interesu spasa onih koji su odgovorni za zločin, bilo pred zakonom, bilo pred sudom istorije.

Što se političkih reakcija na tribinu tiče, i one su pokazale odsustvo pameti. Naši političari ne shvataju da je Srebrenica postala simbol

savremenog genocida za ceo svet, simbol moralne i političke obaveze, simbol kredibiliteta moderne politike. Pošto je i sama jednom pala na ispitu iz Srebrenice, i to onda kada je to bilo sudbonosno, međunarodna zajednica je danas, deset godina posle, čvrsto rešena da od priznavanja i kažnjavanja ne samo genocida u Srebrenici nego i svih zločina počinjenih u nedavnim ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, napravi pitanje svih pitanja ovog regiona. To nije ono što ima na umu premijer Srbije,** kada izrazom “pitanje svih pitanja” naziva ono što je ne tako davno nazivao “poslednjom rupom na svirali”: nije to pitanje da li će pod pritiskom međunarodne zajednice biti izručen ovaj ili onaj optuženi pred Haškim tribunalom. Jer, Srbija se u tim stvarima više neće pitati. Pitanje svih pitanja jeste u tome da li ćemo priznanje i osudu zločina interiorizovati kao svoj sopstveni moralni zakon, te da li ćemo opstati kao ljudi. Ukoliko to izostane, zločin će postati sastavni deo našeg identiteta i Srbija nikad neće postati normalna zemlja.

Ali, za unormaljivanje Srbije neophodno je i političko prosvetljenje, na prvom mestu razumevanje suštine politike i ideologije koja je završila u zločinu. To je politika koja je nužno odvela u genocid, koja je zapravo sama genocidna. I u tom smislu nedavna tribina na Pravnom fakultetu je upozoravajuća – njen prvobitni naziv “Deset godina od oslobođenja Srebrenice”, kao i ono što je tamo izrečeno i čemu se skandiralo. Tamo je rečeno da je Srebrenica oslobođena. To je rečeno u Beogradu. Time je predočeno samo još jedno, iako dosad najgnusnije, svedočanstvo istrajavanja na politici koja insistira na Republici Srpskoj kao srpskoj državi čija je budućnost u sastavu Srbije – dakle, politici koja negira jedinstvenu BiH i koja se ostvaruje putem etničkog čišćenja. Legitimisanje takve politike je put u budući rat i genocid. Dok se to ne shvati i ne prizna, i dok se takva politika i ideologija ne delegitimišu u Beogradu, ne možemo reći da je politika genocida postala deo naše prošlosti.

** Dr Vojislav Koštunica. Prim. prir.

P R I L O Z I

I

NAUČNI RAZVOJ OLGE POPOVIĆ–OBRADOVIĆ

1.

Majski prevrat i Engleska*

Razmatranje ove teme trebalo bi da obuhvati period od 1903. g. do 1906. g., tj. od majskog prevrata 1903. g. do obnove diplomatskih odnosa između Srbije i Engleske u proleće 1906. g. Međutim, ovaj rad se ograničava na vreme od majskog prevrata do tzv. "diplomatskog štrajka" i "ađutantskog pitanja", tj. do proleća 1904. g. Opravdanje za ovo pomalo veštačko ograničenje nalazimo u tome što smatramo da su se već u tom periodu ispoljili svi oni bitni faktori koji su uticali na formiranje i dalje opredeljivanje engleske politike prema Srbiji posle majskog prevrata. Pri tome, razrada teme nije obuhvatila samo odnose Engleske i Srbije, već ceo kompleks događaja (deo evropske diplomatije toga vremena) u kome su veoma bitni činiooci bile i druge evropske države, posebno Austro-Ugarska i Rusija.

Posle upoznavanja sa sadržajem teme na osnovu dostupne literature i izvora, došli smo do sledećih pretpostavki na kojima je zasnovana razrada teme:

- prvo, da je majski prevrat za Srbiju predstavljao suštinski zaokret i na unutrašnjem i na spoljašnjem planu, i da se ona posle njega našla pred nizom problema u vođenju svoje unutrašnje i spoljne politike;

- drugo, da Engleska, iako od ranije zainteresovana za Balkan, nije imala jasno koncipiranu politiku prema Srbiji, i da je u periodu posle

* Seminarski rad na postdiplomskim studijama na Pravnom fakultetu u Beogradu, 4. jun 1978.

majskog prevrata zvanična engleska spoljna politika tek počela da vrši zaokret u pravcu intenzivnijeg učestvovanja u događajima na Balkanu;

- treće, da su Austro-Ugarska i Rusija, u pitanju koje prikazujemo, bile izuzetno značajni faktori.

Prvi deo rada posvećen je razmatranju nekoliko opštih momenata koji su bili od presudnog značaja za formiranje engleske politike prema Srbiji posle majskog prevrata, a to su:

- prvo, činjenica da pravi smisao i značaj engleske politike na Balkanu treba tražiti samo u sklopu i zavisno od opštih ciljeva engleske politike;

- drugo, činjenica da je Engleska nastupila kao zaštitnica monarhizma u Evropi;

- treće, način na koji su zvanična Engleska i englesko javno mnjenje u to vreme videli Srbiju;

- četvrto, ciljevi srpske nacionalne politike u sklopu opšte (evropske) balkanske politike.

U drugom delu rada razmotrićemo sledeća pitanja, koja su se nametnula kao osnovna:

- prvo, u kom stepenu je ponašanje Austro-Ugarske i Rusije opredeljivalo engleski stav u odnosu na majski prevrat;

- drugo, u kom stepenu su unutrašnji događaji u Srbiji posle majskog prevrata uticali na formiranje engleskog stava;

- treće, u kojoj meri se iza zavereničkog pitanja, koje se postavljalo kao osnovni problem u normalizovanju odnosa Engleske sa Srbijom posle majskog prevrata, krila zaštita monarhizma, a u kojoj meri je ono predstavljalo pogodno sredstvo Engleske, a i drugih evropskih diplomatija za ostvarenje političkih ciljeva na Balkanu kroz mešanje u unutrašnje stvari Srbije.

Kroz hronološko praćenje događaja, u drugom delu rada, ova pitanja će se međusobno preplitati s tim što ćemo treće pitanje i posebno izdvojiti i prikazati jer se kroz njegovo razmatranje reflektuju osnovni zaključci rada.

Iako se majski prevrat u širim istorijskim razmerama pokazao kao događaj od nesumnjivog značaja za istoriju Srbije u XX veku, u literaturi mu je posvećeno relativno malo pažnje. Detaljnije je ovaj događaj prikazan u delu memoarskog karaktera Dragiše Vasića "Devetstotreća. Majski prevrat" napisanom 1925. g. Ovo delo je pisano na osnovu beležaka autora sačinjenih mesec dana posle prevrata i sećanja drugih savremenika ovog

događaja – učesnika prevrata, učesnika niške i kragujevačke kontrazavere i drugih. D. Vasić iznosi obilje činjenica o događajima pre prevrata (vladavini kralja Aleksandra, pripremanju zavere), zatim o samom ubistvu kralja i kraljice, kao i o događajima neposredno posle prevrata, ali se zadržava uglavnom na prikazu događaja u samoj zemlji. O problemima koje je srpska vlada imala u vezi sa priznanjem novog režima govori se veoma malo, a prekid diplomatskih odnosa između Engleske i Srbije posle majskog prevrata samo se konstatuje.

Detaljniji prikaz odnosa Srbije i Engleske posle majskog prevrata, a u vezi sa prekidom i normalizacijom odnosa ovih dveju zemalja, dat je u članku Jovana Jovanovića "Srpsko-engleski odnosi" SKG, XXXII, 1931. g. J. Jovanović je pisao isključivo na osnovu objavljenih dokumenata i to pre svega britanskih dokumenata o poreklu I svetskog rata (*British Documents on the Origins of the War 1898–1914*), ali bez pokušaja da problemski postavi ovu materiju ili da značajnija tumačenja ovih dokumenata. Osim toga, najveći deo članka posvećuje rešenju zavereničkog pitanja i obnovi diplomatskih odnosa u zimu i proleće 1906. g.

Članak Bogdana Popovića "Majski prevrat i Sjedinjene američke države", Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, Beograd 1961. g. rađen je takođe isključivo na osnovu izvora. Na osnovu američkih dokumenata (pre svega izveštaja američkog poslanika iz Beograda), B. Popović daje veoma detaljan opis prekida diplomatskih odnosa i toka obnove tih odnosa sa pojedinim stranim državama, zadržavajući se najviše na problemu srpsko-američkih diplomatskih odnosa posle majskog prevrata. Ni Bogdan Popović ne nastoji da uoči i ukaže na probleme u vezi sa ovim zbivanjima, pa ni on, kao ni prethodni autor, ne daje značajnije zaključke o ovoj materiji.

Nešto više o problemu priznanja novog režima u Srbiji, naročito od strane Engleske, pisao je W. Vucinich u studiji pod nazivom "Serbia between East and West, the events of 1903–1908" (Srbija između istoka i zapada, događaji od 1903–1908), Stabford, Cal., 1954. g. Nastojeći da prikaže odnose Srbije sa stranim silama u ovom periodu, a naročito sa Austro-Ugarskom i Rusijom, Vucinich se zadržava i na problemu priznanja novog režima. On obilato koristi jugoslovensku predratnu, i inostranu literaturu, ali i izvore, mada uglavnom objavljene (već navedena britanska dokumenta, zatim *Documents diplomatiques français*), zatim memoare austrougarskog poslanika u Beogradu Dumbe i drugo.

Najznačajnije razmatranje ove problematike (odnosa Srbije i Engleske posle majskog prevrata) dato je u delu Ljiljane Aleksić-Pejković "Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914", Beograd 1965. g. Autor prikazuje jednu veoma široku i složenu problematiku u čiji okvir ulazi i naša tema. U knjizi je detaljni, i to uglavnom na osnovu arhivske građe (velikim delom strane i neobjavljene) izložen period od majskog prevrata do "diplomatskog štrajka". Naravno, ono što karakteriše prikaz ove problematike jeste, da je ona razmatrana u svetlu odnosa Srbije sa Francuskom i Engleskom u celom ovom periodu, jer je prikazivanje ovih odnosa, posmatranih tokom cele decenije koja je prethodila Prvom svetskom ratu, glavni cilj ovog dela.

*

* *

Balkan je bio područje na kome su se interesi velikih evropskih sila višestruko preplitali. Ipak, za balkansko područje, bar u trenutku o kome govorimo, osnovni sukob interesa je bio između Austro-Ugarske i Rusije, koje su tradicionalno bile najviše zainteresovane za ovo područje i sve što se na njemu dešavalo. Naravno, na njihovo ponašanje na Balkanu bitno je uticao odnos snaga velikih sila na opštem planu. Faktor koji je najviše uticao na politiku zapadnih evropskih sila (i posebno značajno za nas, politiku Engleske) na Balkanu već tada je bila Nemačka i njeno ponašanje u Evropi, na terenu Turske Carevine, a posebno na Bliskom i Srednjem istoku. A upravo je Balkan bio strateško zaleđe ovog područja. Drugi važan faktor u zavisnosti od koga su ove sile određivale svoju balkansku politiku bio je njihov odnos prema Austro-Ugarskoj i Rusiji, odnosno sukob interesa sa njima na određenim područjima.

Engleska se u svojoj politici na Balkanu rukovodila potrebom da štiti svoje pozicije: a) u Istočnom Sredozemlju (Grčkoj, Carigradu i moreuzima, Levantu i Severnoj Africi) jer se time obezbeđivao slobodan put na istok, prema engleskom kolonijalnom carstvu i b) na Srednjem istoku (u Mesopotamiji – delu Turskog Carstva) gde su se nalazili važni petrolejski izvori. Carigrad i moreuzi bili su meta Rusije u njenoj želji da izađe na topla mora, a Bliski i Srednji istok su Nemačka i Austro-Ugarska već bile odredile za svoj Drang nach Osten. Nemačka se sve više oružala na moru i sve jače isticala svoje aspiracije na Sredozemnom moru. Ona je uspela da postigne vrlo jak uticaj u Turskoj (koncesije za bagdasku železnicu, naoružavanje Turske iz Krupove fabrike i dr.), i time je postala velika opasnost za Englesku, ne samo na moru nego i na istoku.

Dok je nemačka privredna penetracija bila opasna za englaske pozicije na Srednjem istoku (Persijskom zalivu) i dalje u Indiji, dotle je Austro-Ugarska imala kao krajnji cilj Solun odakle se lako mogao ugroziti Suecki kanal, glavna veza Engleske sa Indijom.

Pri svemu ovome Balkan je stajao kao strateško zaleđe Carigrada i moreuza, i šire, celog Bliskog i Srednjeg istoka. On se nalazio na putu direktnog prodora Nemačke (preko Austro-Ugarske i zajedno sa njom) na Bliski i Srednji istok.

Prema tome, Engleska je trebalo da štiti svoje interese na jednom širokom području, od Balkana prema Srednjem istoku i dalje, na čijim se pojedinim tačkama sukobljavala kako sa Rusijom, tako i sa Nemačkom. Osim toga postojao je, iako ne toliko značajan za Balkan, i sukob engleskih i ruskih interesa na Dalekom istoku.

Balkan je, dakle, za Englesku bio strateško zaleđe jednog područja za koje je ona bila živo zainteresovana, i prema tome mogao je u budućnosti da bude od velikog značaja. Zato je Engleskoj bilo potrebno da obezbedi svoje prisustvo i učvrsti svoje pozicije na ovom području čiji je Srbija bila središnji deo.

U ovom trenutku odnosi između velikih sila nisu ni izdaleka bili iskristalisani. Engleska je jedino prema Nemačkoj bila jasno konfrontirana. Sporazum sa Francuskom se nazirao. Sa Rusijom se po nizu pitanja razilazila ali je počela da vrši prve pripreme za normalizaciju odnosa sa njom i približavanje, i to preko Francuske. Englesku politiku prema Austro-Ugarskoj u osnovi je opredeljivala činjenica da iza ove stoji Nemačka.

Čini nam se da se, s obzirom na sve navedene momente, engleska politika na Balkanu posle majskog prevrata može objasniti njenom željom da rešavanje balkanskih pitanja više ne prepušta isključivo Rusiji i Austro-Ugarskoj, da istakne svoj status velike sile čiji se politički interes prostire i na ovom području.

Nastupajući kao zaštitnik monarhizma u Evropi, Engleska je u majskom prevratu našla pogodnu priliku da ojača svoj ugled i moralni uticaj u Evropi, da istakne svoje visoko moralne nazore u odnosu na ovaj i njemu slične događaje u civilizovanom svetu, da se čuje njen glas, glas sile koja ne popušta pred nagovaranjima drugih i nema nameru da jednom zauzet stav, i to argumentovan visoko moralnim razlozima, menja samo zato što sve druge zemlje čine upravo ono što ona uporno odbija da učini. Engleska je ovo sebi mogla dozvoliti u situaciji u kojoj njeni neposredni interesi u suštini nisu bili ni dotaknuti. Takvih interesa ona na Balkanu, pa ni u Srbiji,

u stvari nije ni imala. Engleski kapital nikad nije bio značajnije zainteresovan za plasiranje u srpsku privredu, a glavni putevi do njenih najvažnijih kolonijalnih poseda, kao i sami ti posedi, mogli su zavisiti od balkanskog pitanja samo utoliko ukoliko bi način njegovog rešenja do te mere išao u korist jednog ili drugog njenog konkurenta, Rusije ili Austro-Ugarske, a time i Nemačke, da bi on time postao dovoljno jak da ugrozi njeno carstvo. Zato je tokom istorije Balkan, a sa njim i Srbija, za Englesku bio interesantan samo onda i u onoj meri u kojoj se to područje javljalo kao sfera nad kojom bi ruska ili germanska prevlast bila opasna po nju.

Područje na kome bi se najpre mogla videti dodirna tačka engleske i srpske balkanske politike jeste Makedonija. To je bila značajna tačka na liniji prodora Austro-Ugarske ka Solunu, odnosno Nemačke (preko Austro-Ugarske) ka Bliskom i Srednjem istoku. S tačke gledišta Srbije, taj pravac prodora prelazio je direktno preko teritorije prema kojoj su bili upereni ciljevi njene nacionalne politike. S tačke gledišta Engleske, Makedonija je bila vrlo značajno područje koje je trebalo braniti u cilju obezbeđenja strateškog zaleđa engleskih interesa na Bliskom istoku. Tako je i za Srbiju i za Englesku bilo veoma značajno ne dozvoliti nijednoj od sila zainteresovanih na Balkanu da u Makedoniji zadobije dominantne pozicije, a u ovom trenutku najopasnija je bila Austro-Ugarska, odnosno Nemačka iza nje. Posmatrano u širim istorijskim razmerama, i Srbija i Engleska će, štiteći svoje na ovom području zajedničke interese, praviti branu austro-nemačkom prodoru na istoku.

Stanje u Makedoniji i Staroj Srbiji 1903. g. moglo bi se okarakterisati kao krajnja anarhija. Tamo su, još odranije, bugarski i srpski komiti bili vrlo aktivni, javio se makedonski nacionalni pokret, a Albanci, potpirivani od strane Austro-Ugarske, vršili su prave pokolje Srba u Staroj Srbiji. Situacija je postala neizdrživa i evropska javnost je očekivala da na Balkanu uskoro dođe do prave eksplozije. U Londonu se u to vreme veoma mnogo govorilo i pisalo o stanju u Makedoniji i austro-ruskom programu reformnih akcija u njoj. Način na koji su Rusija i Austro-Ugarska radile na ostvarenju tog programa izazivao je puno podozrenja, i u engleskoj javnosti i u političkim krugovima, u prave namere ovih dveju sila, posebno Austro-Ugarske.¹ Č. Mijatović je javljao da se u engleskim političkim krugovima sa sumnjom gleda na ciljeve rusko-austrijskog sporazuma, a da se u parlamentu

¹ DASIP, Poslanstvo Kraljevine Srbije u Londonu, Mijatović Lozaniću, London 15. I 1903, pov. br. 7; DASIP, Poslanstvo Kraljevine Srbije u Londonu 1903, Mijatović Lozaniću, London 29. I 1903, pov. br. 14 i DASIP, PO 1903, Mijatović Lozaniću, London 23. II 1903.

otvoreno govori da su Austro-Ugarska i Rusija "u konspiraciji da izazivaju i pothranjuju anarhiju u Staroj Srbiji i Makedoniji kako bi dobili povod za oružanu intervenciju". Iz njegovih pisama se zaključuje da u Engleskoj nisu bili nimalo ravnodušni prema činjenici da se Austro-Ugarska i Rusija trude da budu jedine koje će rešavati balkanska pitanja. "Standard", koji je, kako je pisao Č. Mijatović, bio "organ kojim Forin Ofis obznanjuje svoje nazore", je, ističući rezerve prema rusko-austrijskom programu reformi, pisao: "Ako bi se pokušalo da se ponovo otvori celo Istočno pitanje, neka se dobro zna i u Petrogradu i Beču, da ima i drugih evropskih sila koje mogu da traže, i koje će biti spremne da insistiraju da imaju udela u tom sređivanju."²

Sa druge strane, u Srbiji je postojao strah da predložene reforme u Makedoniji neće ići svim narodnostima podjednako u korist i da će favorizovati bugarsku i grčku narodnost na štetu srpske. Zato se Č. Mijatović zalagao kod engleskog ministra inostranih poslova lorda Lensdauna da engleska vlada podrži program reformi kojim će se "srpska narodnost u svakom pogledu izjednačiti u svima pravima sa ostalim narodima u toj provinciji".³

Tako je stanje u Makedoniji i Staroj Srbiji sve do majskog prevrata bilo najvažniji, možda čak i jedini, problem na Balkanu koji je privlačio engleski politički interes. Srbija kao kontinentalna i zato teško dostupna zemlja nije bila interesantna za engleski kapital. Ona je u ekonomskom pogledu za Englesku bila "terra incognita".⁴ Ni politički interes za Srbiju nije bio mnogo veći, tačnije, on u engleskoj spoljnoj politici nije bio definisan jer nije postojao neki određen i izgrađen spoljnopolički stav prema Srbiji. Ona je, doduše, zauzimala vrlo važno (centralno) mesto na Balkanu i zato je mogla predstavljati bitnu prepreku austro-nemačkom prodiranju na istok. Ali, Srbija je bila na ivici privredne i spoljnopoličke krize, pa je izgledalo verovatno da je neće prebroditi. Č. Mijatović je javljao da u Londonu vlada vrlo "pesimistično raspoloženje na verovatan razvoj događaja na Balkanu", a da se pojedina mišljenja razlikuju "samo u proceni vremena kada će prva kriza nastati".⁵ Osim toga, Srbija je suviše dugo i snažno bila potčinjena Austro-Ugarskoj da bi se lako verovalo u mogućnost njenog otrgnuća od takve potčinjenosti. Iz ovih razloga verovatno je da

² DASIP, PO 1903, Mijatović Lozaniću, London 20. III 1903, pov. br. 30

³ DASIP, PO 1903, Mijatović Lozaniću, London 5. II 1903, pov. br. 15

⁴ M. Milenković, Ekonomski interesi Engleske na Balkanu, *Ekonomist* br. 1/1913

⁵ DASIP, PO 1903, Mijatović Milićeviću, London 16. III 1903.

Engleska Srbiju nije smatrala jedinom ni najvažnijom preprekom germanskom Drang nach Osten. U to vreme postojale su i druge mogućnosti za podizanje prepreka na Balkanu, kao na primer autonomija Makedonije u okviru Turske. Međutim, posle majskog prevrata Srbija je uprla sve snage da se otrese privrednog i političkog pritiska Austro-Ugarske i oslobodi skoro apsolutne zavisnosti od nje. Ipak, s obzirom na intenzitet doskorašnje potčinjenosti Austro-Ugarskoj, zatim na činjenicu da je novi režim nasledio ogromne državne dugove, a sam se našao u situaciji u kojoj se nanovo morao zaduživati, kao i s obzirom da je glavno i gotovo jedino tržište za austrougarski kapital bilo srpsko, a Srbija je najvažnije područje za ostvarenje austrougarskih spoljnopoličkih ciljeva, Engleska nije mogla biti sigurna da će Srbija stvarno uspeti da se emancipuje od susedne monarhije. Zato je ona zauzela, u izvesnom smislu, stav iščekivanja. Engleska je bila "jedino voljna da srpskoj buržoaziji pruži pojas za spasavanje koji će joj pomoći, ako ona sama bude imala dovoljno i snage i volje da ispliva iz teškoća sa Austro-Ugarskom".⁶

Nacionalni ciljevi srpskog društva bili su u tesnoj vezi sa težnjom Srbije da se privredno i politički emancipuje od Austro-Ugarske. Sve političke stranke u Srbiji posle 1903. g. predviđale su u svojim programima gotovo iste spoljnopoličke ciljeve i zadatke. To su u osnovi bili nacionalni ciljevi celokupnog srpskog društva: da se radi na oslobođenju neoslobođenog srpstva i ujedinjenju svih Srba van granica srpske države sa onima u Srbiji, a to je u stvari značilo priključenje Srbiji teritorija nastanjenih srpskim življem. Ovo je bila nacionalna politika srpskih vlada i pre 1903., iz vremena poslednjih Obrenovića. U konkretnim spoljnopoličkim zadacima srpskih vlada posle 1903. g. ovakva nacionalna politika biće uperena, pre svega, prema jugu, na proširenju Srbije Starom Srbijom i Makedonijom.

Sve građanske političke stranke u Srbiji bile su duboko svesne činjenice da je ostvarenje njihovog nacionalnog programa moguće jedino u uslovima potpunog oslobođenja od bilo čijeg presudnog uticaja na zbivanja u Srbiji. Takav uticaj je dugo postojao u Srbiji, a dolazio je bilo od Austro-Ugarske bilo od Rusije. Interesi obe ove sile za Balkan bili su suviše veliki da bi ostalo slobodnog prostora za ostvarenje srpskih nacionalnih ciljeva. Majskim prevratom i uspostavljanjem parlamentarizma u Srbiji, stvoreni su uslovi za realizaciju stranačkih programa, i vladajuće političke garniture su počele da traže nove oslonce u svojoj spoljnoj politici. Uprkos poznatom

⁶ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 222.

rusofilstvu radikala, koji će biti vodeća politička snaga u celom narednom periodu, Srbija će u zapadnim silama, kroz ekonomsko vezivanje za Francusku i proširenje političkih veza sa Engleskom, tražiti oslonce svoje emancipacije i ostvarenja svojih nacionalnih interesa.

U literaturi se navode pokušaji zbližavanja Srbije i Engleske pre majskog prevrata do kojih je došlo na inicijativu kralja Aleksandra. O tome D. Vasić piše: "U jednom memorandumu, koji njegova (Aleksandrova) vlada uputi kabinetu Velike Britanije, izložen je bio opsežan dokazni materijal o razornom uticaju susedne države (Austro-Ugarske) i njenim intrigama u Makedoniji, pa je kabinet (engleski), u isto vreme, upozoren na sve očigledniju pojavu smišljenog i metodskog suzbijanja engleskog uticaja, koji je ranije bio osetan i jak, od strane nemačkog, a na celoj teritoriji evropske Turske. Taj drugi navod naišao je kod nje (engleske vlade) na najbolji odziv, pa je u isto vreme poklonjeno pažnje i onom prvom". D. Vasić dodaje da je lord Lensdaun svojim porukama bodrio kralja Aleksandra i njegovu vladu da istraju u započetoj "akciji zaštite srpskih interesa koji se u ovome sa engleskim poklapaju".⁷

*

* *

Majskim prevratom u Srbiji je učinjen zaokret i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici. Neposredno posle ubistva kralja i kraljice, u noći između 10. i 11. juna 1903. g. (po novom kalendaru) zaverenici su obrazovali privremenu vladu, sa zvaničnim nazivom vlada Kraljevine Srbije, ali je štampa insistirala na nazivu "revolucionarna vlada". Javnost u Srbiji neposredno posle samog događaja veličala je prevrat i proglašavala ga revolucijom. *Samouprava* ga je nazivala velikim delom revolucije od 29. maja "koje je bilo očekivano, željeno i neophodno za opstanak naroda".⁸ Radničke novine su isticale da je socijalna demokratija "akceptovala revolucijski događaj".⁹ U privremenu vladu ušli su, pored četiri zaverenika i predstavnici političkih stranaka. Treba naglasiti da su se zaverenici, obrazujući ovu revolucionarnu vladu, koristili silom, pa čak i revolverima, da bi naterali pojedine prvake buržoaskih stranaka da uđu u nju. Predsednik vlade bio je Jovan Avakumović, zaverenik i pripadnik Liberalne stranke. Na tom položaju ostaće sve do obrazovanja prve parlamentarne vlade u jesen 1903. g. Ministar inostranih poslova bio je Ljubomir Kaljević, poznat

⁷ D. Vasić, *Devetstotreća. Majski prevrat*, Beograd 1925, 169.

⁸ *Samouprava*, 1/14. I 1904.

⁹ *Radničke novine*, 31. X/13. XI 1903, 2.

kao pristalica dinastije Karadorđevića i bez partijske pripadnosti. General Jovan Atanacković, takođe zaverenik, postao je ministar vojske. Pored ovih, u vladu su ušli i Đorđe Genčić, zaverenik i pripadnik Liberalne stranke, zatim Aleksandar Mašin, zaverenik, Stojan Protić, radikal koji je dobio resor unutrašnjih dela, Ljubomir Živković, pripadnik Samostalne radikalne stranke, Ljubomir Stojanović, pripadnik Samostalne radikalne stranke, i Vojislav Veljković, pripadnik Liberalne stranke.¹⁰ Zaverenici su zauzeli većinu najvažnijih mesta u vojsci, na dvoru i u vladi. Posebno je značajno da su svi ordonansi i ađutanti na dvoru, dakle ljudi u neposrednoj kraljevoj blizini, bili iz njihovih redova. Zaverenici su takođe postavili svoje ljude na komandne položaje u vojsci i preduzeli uklanjanje "obrenovičevskih" oficira.

Privremena vlada je odmah naredila ponovno uspostavljanje Ustava iz 1901. g. i sazivanje Skupštine i Senata za 13. juni. I Senat i Skupština usvojili su rezolucije kojima su formalno sankcionisane izvršene promene. U tim rezolucijama insistiralo se na potpunoj zajednici osećanja između srpskog naroda i celokupne srpske vojske, kojoj se odavalo puno priznanje za spasavanje nacije od sigurne propasti, i isticalo se oduševljenje kojim se pozdravlja novo stanje. Skupština od 15. juna vratila je na snagu Ustav iz 1888. g, poznat kao Ustav iz 1903. g, i proglasila Petra Karadorđevića za kralja. Ovim aktima Srbija je postala ustavna i parlamentarna monarhija.

U literaturi se pominje da su među intelektualcima i omladinom,¹¹ pa čak i u redovima samih zaverenika,¹² bile raširene republikanske ideje. Međutim, u Skupštini se o mogućnosti uspostavljanja republike uopšte nije govorilo, jer su svi bili svesni jačine principa monarhizma u Evropi i sigurne intervencije od strane velikih sila ukoliko bi došlo do povrede tog principa.¹³

Delo zaverenika naišlo je na svestranu podršku svih značajnih političkih snaga u zemlji i širokog javnog mnjenja. Štampa je svom žestinom napadala bivšeg kralja slaveći, istovremeno, čin od 11. juna i njegove izvršioce.¹⁴ Građanske stranke su jasno pokazale da pristaju da saraduju sa zaverenicima, i da dele vlast sa njima. Posle zvaničnog

¹⁰ D. Vasić, n. d., 121–122.

¹¹ D. Vasić, n. d., 119.

¹² W. Vucinich, *Serbia between East and West*, Stanford, Cal., 1954, 63.

¹³ *Isto*.

¹⁴ D. Vasić, n. d., 134.

sankcionisanja novonastalog stanja u Skupštini od 15. juna, i evropskoj javnosti je to postalo jasno.

Upravo iz ove činjenice proisteklo je zavereničko pitanje kao problem koji će stvarati krize i na unutrašnjem i na spoljnopolitičkom planu: unutar zemlje na taj način što će zaverenici kao vanparlamentarni faktor svojom snagom ugrožavati demokratizaciju zemlje i normalno funkcionisanje parlamentarnog sistema, suprotno načelima ustavnosti uvedene u Srbiji 1903. g; na spoljnopolitičkom planu, zavereničko pitanje će Srbiju na samom početku staviti pred velike probleme u vezi sa priznanjem novog režima da bi vrlo brzo postalo vešto iskorišćeno sredstvo evropskih sila za mešanje u unutrašnju politiku Srbije i ostvarenje političkih ciljeva na Balkanu.

Evropsko javno mnjenje je u osudi majskog prevrata i kraljeubistva bilo jednodušno. Reagovanja su bila izuzetno oštra i pozivala su se na povredu osnovnih moralnih principa civilizovanog sveta. Strana štampa je žestoko napadala čin od 11. juna i pisala o tome tonom zgražavanja, osude, podsmeha pa čak i pretnje.¹⁵

Engleska je zauzela izrazito oštar stav, zasnivajući ga na tradicionalno jakim moralnim osećanjima engleske nacije u celini. Za nju je bilo nezamislivo da oficir pod zakletvom digne ruku na svoga kralja. Mijatović je javljao iz Londona da "bura srdžbe na srpski narod, zbog groznosti i surovosti ubistava izvršenih pred zoru 29. maja", nikako ne prestaje u engleskoj štampi. On smatra da su razmere takvog reagovanja tolike da će nužno usloviti nimalo blagonaklon stav zvaničnih krugova i zato upozorava srpsku vladu na važnost tog problema.¹⁶

Ovakvo reagovanje njenog gotovo celokupnog javnog mnjenja, kao i izuzetna ogorčenost i nepopustljivost kralja Edvrada, opredelili su, u samom početku, i stav engleske vlade. Na njen stav uticali su nesumnjivo i izveštaji engleskih poslanika sa strane koji su javljali o mirnoj situaciji u Beogradu i veličanju događaja od 11. juna.¹⁷ Predsednik vlade Balfur je

¹⁵ D. Vasić, n. d., 137–138.

Autor citira sledeći tekst iz francuskog lista *Le Temps*: "Slivnički 'junaci' našli su da traže revanša i peru sram sa svoga oružja nad ljudima i ženama koji spavaju u svojim krevetima!". Zatim: "Pretorijanci rimski, pronuncijamenti španski, strelci ruski i janičari turski nisu ništa prema beogradskim patriotama".

¹⁶ DASIP, PO 1903, pbr. 1278, Mijatović Kaljeviću, London 5/18. VI 1903, izv. pbr. 69.

¹⁷ British Documents on the Origins of the War 1898–1914, (dalje BD) vol V, No 106, 134, London.

oštro napadao srpske kraljeubice u Donjem domu, a ministar inostranih poslova Lensdaun je isticao da se Srbi moraju kazniti.¹⁸ Lensdaun je rekao da je, "s obzirom na saznanje da su ubice kralja ušle u vladu, i da je englesko javno mnjenje izuzetno uzbuđeno, engleska vlada u nemogućnosti da za sada zvanično opšti sa novom srpskom vladom".¹⁹

Ovo su bili činioци koji su prvobitno uticali na držanje engleske vlade prema promenama u Srbiji. Sazrevanje i učvršćivanje njenog stava zavisice od daljeg razvoja događaja u samoj Srbiji, kao i od stavova koje će zauzeti druge evropske države, posebno Austro-Ugarska i Rusija.

Engleski poslanici iz evropskih prestonica, posebno iz Beča i Petrograda, javljali su, da su vlade država kod kojih su oni bili akreditovani, odlučile da priznaju novi režim. Rusija i Austro-Ugarska su to prve učinile, a ostale sile su se rukovodile njihovim postupkom. Nemačka je odlučila da sledi primer austrougarske i ruske vlade koje su svoje poslanike zadržale u Beogradu.²⁰ Francuski poslanik u Beogradu dobio je nalog od svoje vlade da se do daljega ograniči samo na zaštitu interesa francuskih podanika i da se u opštim crtama ugleda na stav svog ruskog kolege prema srpskoj provizornoj vladi.²¹ Engleska, međutim nije odstupila od svog prvobitno zauzetog stava i nije htela da prizna novi režim.

Motive za priznanje novog režima od strane Austro-Ugarske i Rusije treba tražiti u činjenici da bilo kakvo narušavanje status quo-a na Balkanu nije odgovaralo nijednoj od ove dve sile. Svako novo žarište na Balkanu, a Srbija je to objektivno mogla postati, značilo bi mogućnost poremećaja ravnoteže u korist jedne od ove dve tradicionalno prisutne sile na Balkanu, ili čak mogućnost mešanja neke treće sile. To je bio razlog što su se Rusija i Austro-Ugarska nadmetale u tome koja će prva priznati novi režim, i u svojim konkretnim reakcijama na novu situaciju u Srbiji obazrivo se svaka rukovodila reakcijama one druge. Rusiji je naročito bilo važno da jednom automatskom podrškom novog režima osigura svoj dalji uticaj u Srbiji jer, s obzirom da je bila zauzeta na Dalekom istoku, nije mogla intenzivnije da se angažuje na Balkanu. Austro-Ugarska je takođe požurila da prizna novi režim kako ni u čemu ne bi zaostala za svojom suparnicom kada su u pitanju balkanske stvari. U skladu sa sporazumom Austro-Ugarske i Rusije

¹⁸ W. Vucinich, n. d., 77.

¹⁹ BD, V, No 108, 134.

²⁰ BD, V, No 96, 128.

²¹ Lj. Aleksić-Pejković, odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom, Beograd 1965,

o status quo-u na Balkanu iz 1897. g., već 12. juna 1903. g. ruska i austro-ugarska vlada dogovorile su se da zauzmu jedinstven stav po svim pitanjima koja se tiču Srbije i novog stanja u njoj. Konstatovali su neophodnost što bržeg sređivanja unutrašnje situacije okončanjem privremenog stanja i priznanjem Petra Karađorđevića za kralja. Istina, priznavali su nužnost rešavanja zavereničkog pitanja i kažnjavanja kraljeubica, ali su naglašavali da to smatraju unutrašnjom stvari Srbije.

Austro-Ugarski ministar spoljnih poslova grof Goluhovski je u svom listu "Fremden-Blatt", a zatim i u parlamentu, izjavio da je tragedija od 11. juna, ma kako sama po sebi sramna, jedna čisto unutrašnja stvar srpskog naroda koja se, na prvom mestu, tiče samo njega.²² U jednom pismu poslaniku Dumbi grof Goluhovski je pisao da Austro-Ugarska pre svih ostalih ima najviše interesa da se stanje u Srbiji što pre stabilizuje i da će zato pomoći Karađorđeviće.²³ Ruski ministar spoljnih poslova grof Lamsdorf govorio je engleskom ambasadoru u Petrogradu da se Rusija ne može izlagati opasnosti da vidi u Srbiji uspostavljenju republiku.²⁴

Čim ga je skupština od 15. juna 1903. g. izabrala za kralja, Petar je ruskom i austrougarskom caru notifikovao svoje stupanje na presto. U odgovorima koji su usledili iz Petrograda i Beča oba cara su prihvatila legalno konstituisanu Narodnu skupštinu i priznala Petra Karađorđevića za kralja.²⁵ Ruski poslanik je reagovao brže od austrougarskog i, ne obaveštavajući svog austrougarskog kolegu, prvi priznao tzv. provizornu vladu u Srbiji kao vladu de iure.²⁶ Austrougarski poslanik je iz straha da ovaj akt Čarikova ne bude osnova budućeg većeg uticaja Rusije u Srbiji, rešio da u narednim događajima ne zaostaje za Čarikovim.

Istakli smo da je engleska vlada svoje držanje prema promenama u Srbiji opredelila s obzirom na: a) oštrinu reagovanja javnog mnjenja u Engleskoj, b) razvoj situacije u Srbiji posle prevrata, i c) reagovanje ostalih evropskih sila. Engleska vlada je 15. juna 1903. g. odlučila da svog dotadašnjeg poslanika Bonhema zadrži u Beogradu da bi posmatrao i referisao o događajima kao i da bi se starao o zaštiti britanskih interesa, s tim da njegovo opštenje sa srpskim vlastima bude takvo da se nikako ne sme protumačiti kao priznanje provizorne vlade.²⁷ Izjava ministra-

²² BD, V, No 106, 132, 133.

²³ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 54.

²⁴ BD, V, No 105, 132.

²⁵ BD, V, No 99, 129, No 106, 132.

²⁶ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 54.

²⁷ BD, V, No 95, 528.

predsednika Balfura u Donjem domu od 17. juna 1903. g. bila je javna potvrda zvaničnog engleskog stava prema novoj situaciji u Srbiji. U izjavi je istaknuto da je Bonhemu, dotadašnjem engleskom poslaniku u Beogradu, naređeno da deluje nezvanično i da ne čini ništa što bi značilo akt priznanja nove vlade, a da je engleskoj vladi poznata činjenica da su velike sile naredile svojim poslanicima da ostanu u Beogradu i da priznaju provizornu vladu kao vlast de facto.²⁸ Već 19. juna 1903. g. engleska vlada je odlučila da Bonhem napusti Beograd pre dolaska novog kralja i obavljanja ceremonije koje će se sigurno prirediti u njegovu čast. Istovremeno je poslala iz Londona Tesidžera u svojstvu vice-konzula.²⁹ Konačno, 21. juna Engleska je prekinula diplomatske odnose sa Srbijom.³⁰

Srpskoj vladi je, s obzirom na držanje diplomatskog kora u Beogradu, bilo jasno da će na planu priznanja novog režima biti komplikacija. Da bi što manje izazivala reakciju diplomatskog kora, odlučila je da dolazak kralja Petra u Beograd izvede što skromnije i neosetnije, da ne šalje formalne note stranim predstavnicima, već da izda samo saopštenje da će novi kralj stići u Beograd 24. juna 1903. g. U cilju utvrđivanja stava koji će strani predstavnici zauzeti u odnosu na dolazak novog kralja, 21. juna 1903. g. održan je sastanak diplomatskog kora na kome je jasno došlo do izražaja razlika u stavovima predstavnika pojedinih zemalja. Čarikov je izjavio da namerava da ostane u Beogradu u vreme dolaska kralja Petra i da učestvuje u svečanostima koje se pripremaju u njegovu čast. Sasvim suprotno njemu, Bonhem je rekao da će, shodno dobijenim uputstvima, da napusti Beograd 23. juna pre kraljevog dolaska i da će poslanstvo da ostavi vice-konzulu. Ostali poslanici imali su stav iz koga se moglo zaključiti da bi njihove vlade bile sklone da priznaju novog kralja da je on saopštio njihovim vladacima svoje stupanje na presto, umesto što je to učinio samo Caru i Franji Josifu.³¹ Austrougarski poslanik Dumba poveo se za primerom svog ruskog kolege i odlučio da i on prisustvuje dočeku kralja Petra na stanici.³² Svi poslanici postupili su shodno svojim izjavama na sastanku, i dočeku kralja Petra, od stranih poslanika, prisustvovali su jedino ruski i austrougarski. Dumba je izjavio da

²⁸ BD, V, No 104, 131.

²⁹ BD, V, No 107, 133.

³⁰ Phyllis Auty, Neobjavljeni dokumenti engleskog Ministarstva spoljnih poslova o Srbiji 1837–1911, *Istorijski časopis XII-XIII*, Beograd, 1964.

³¹ B. Popović, Majske prevrate i SAD, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 1/1961, 86.

³² BD, V, No 110, 134.

mu se činilo "neoportunim da pri prvom koraku ostavi kralja nasamo sa ruskim poslanikom koji je i bez toga uveliko izigravao zaštitnika Srbije".³³

Činjenica je da, bez obzira na jedinstvenost osude čina od 11. juna, jedino engleska vlada nije priznavala novi režim i uspostavila diplomatske odnose sa Srbijom. Engleska je bila jedina koja je od samog početka stavljala do znanja da će obnova diplomatskih odnosa sa Srbijom neposredno zavisiti od kažnjavanja kraljeubica. Sve evropske države slagale su se u tome da treba kazniti kraljeubice, ali nastavak diplomatskih odnosa sa Srbijom nisu uslovljavale tim pitanjem, već su ga smatrale unutrašnjom srpskom stvari. Ni Engleska formalno ne negira činjenicu da je pitanje kažnjavanja zaverenika unutrašnja stvar srpske vlade, ali ona bez toga ne želi da je prizna, i praktično, mada ne i formalno, meša se u unutrašnju politiku Srbije. Pri tome se, bez obzira na kategorički stav da priznanja novog režima nema bez kažnjavanja zaverenika, na samom početku kod zvaničnih krugova u Engleskoj može naslutiti izvesna kolebljivost u pogledu razvoja i rešenja problema. Izgleda da je ta kolebljivost bila uslovljena eventualnom mogućnošću da srpska vlada reši da kazni kraljeubice. Č. Mijatović je nalazio da bi se engleska vlada verovatno odlučila da normalizuje odnose sa Srbijom i prizna novi režim ukoliko bi srpska vlada rešila da zadovolji evropsko javno mnjenje i "uzbuđenu javnu savest civilizovanog sveta".³⁴ Razvoj unutrašnjih događaja u Srbiji i uporno odugovlačenje srpske vlade sa rešavanjem zavereničkog pitanja, kao i saznanje da ruska, a naročito austrougarska vlada na ovom pitanju jačaju svoje pozicije, utvrdili su definitivno engleski stav da na neodređeno vreme produži stanje prekinutih diplomatskih odnosa. Koliko je englesko uslovljavanje rešenja celog problema na početku bilo odraz reagovanja celokupnog javnog mnjenja i nepopustljivosti kralja Edvarda, toliko je ono kasnije postalo sredstvo engleske politike pritiska na Srbiju, odnosno mešanja u njene unutrašnje stvari.

Čini nam se da se na pitanju priznanja vrlo jasno može uočiti politika velikih sila na Balkanu, koje su one vodile s obzirom na svoje dalekosežne ciljeve. Ruska politika na Balkanu 1903. g. bila je uslovljena činjenicom da su glavni tokovi njene angažovanosti tada bili usmereni ka Dalekom istoku, a da na Balkanu ona nije želela nikakve komplikacije već samo osiguranje svojih već postojećih pozicija. Rusija je prva priznala novi režim ne želeći

³³ J. Jovanović, *Srpsko-engleski odnosi*, SKG 31 (1931).

³⁴ DA, PO 1903, pov. br. 1277, Mijatović Kaljeviću, London, 10/23. juni 1903, izv. pov. br. 74.

da poteže bilo kakva pitanja koja bi mogla da izazovu probleme na tom području, pa ni zavereničko pitanje. Ona je shvatila značaj tog pitanja i nije se odričala buduće intervencije, ali je novi režim takoreći automatski priznala.

Spolja gledano i Rusija i Austro-Ugarska su delovale saglasno, priznajući novi režim i odgađajući kažnjavanje zaverenika za kasnije. Međutim, njihovi motivi su u ovoj stvari bili različiti jer je bila različita suština njihovih političkih ciljeva na Balkanu. Austro-Ugarska, kojoj je Balkan bio glavno područje spoljnopolitičke delatnosti, imala je jasan plan da u prvoj povoljnoj prilici pokrene i iskoristi zavereničko pitanje,³⁵ a ta prva politika ukazaće se krajem 1903. g. kada će ona veštima diplomatskim manevrom izazvati takozvani "diplomatski štrajk". Rusija, međutim, kojoj je tada bio mnogo interesantniji Daleki istok, želela je da za izvesno vreme zataška to pitanje jer po svojoj politici neće moći u dogledno vreme da se njime bavi.

U junu 1903. g. Austro-Ugarskoj nije išlo u račun da potencira krizu u Srbiji, ali već na samom početku 1904. g., izbijanjem rusko-japanskog rata, ona će iskoristiti odsustvo Rusije da potezanjem zavereničkog pitanja otvori novu krizu. Držanje Engleske u vezi sa priznanjem novog režima u Srbiji karakterisala je neopterećenost ekonomskim i političkim interesima na tom području. To joj je davalo slobodu da nastupa kao zaštitnica politike "humanosti i morala", tj. u konkretnom slučaju kao zaštitnica monarhizma u Evropi. Nepriznavanje novog režima u Srbiji i permanentnim uslovljavanjem tog priznanja kažnjavanjem zaverenika, ona je htela da naglasi svoju prisutnost na ovom području i da time stavi do znanja da neće dopustiti da rešavanje pitanja koja se tiču Balkana budu isključivo u rukama Austro-Ugarske i Rusije. Uporno se suprotstavljajući stavu Austro-Ugarske i Rusije prema novom režimu u Srbiji, Engleska se ustvari suprotstavljala politici austro-ugarske antante na Balkanu inaugurisanoj sporazumom iz 1897. g.

Usled dugogodišnje potčinjenosti Austro-Ugarskoj u Srbiji se osećao strah da se susedna monarhija može odlučiti na vojnu intervenciju u Srbiji,

³⁵ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 55, napomena 23: "Goluhovski (austro-ugarski ministar spoljnih poslova) je zastupao stanovište da će kažnjavanje zločina moći da se traži tek kada kralj Petar ojača pošto on u tadašnjem trenutku nije u položaju, niti ima snage da sa primernom strogošću, pozove na odgovornost zaverenike kojim duguje presto (Dumba, *isto*). Grof Goluhovski je ovu "realnu politiku" po kojoj je zaverenike trebalo kazniti tek kad to Austro-Ugarskoj zatreba, otvoreno i cinično nazivao moralnijom, od one kojom se njihovo kažnjavanje zahteva odmah, bez obzira na posledice po interese dvojne monarhije (*isto*)."

u svakom trenutku kada bi se za to ukazala prilika. Situacija koja je nastala u Srbiji majskim prevratom mogla je biti jedna od takvih prilika, i svest o tome uslovlila je, u prvo vreme, jedinstvo svih društvenih snaga u podršci novog režima.

Drugi bitan razlog za jedinstvenost u podršci novog stanja od strane svih buržoaskih snaga leži u činjenici da su te snage po prvi put dobile režim koji im je omogućio punu slobodu delovanja i ostvarivanja stranačkih programa. Takav režim trebalo je po svaku cenu sačuvati. Zato su građanske stranke pristale da dele vlast sa zaverenicima – u ime odbrane od eventualnih apsolutističkih težnji novog kralja, u ime odbrane novog stanja od reakcije spolja i iznutra.

Prva razmimoilaženja nastala su onda kada je mogućnost intervencije otpala i kada je novi ustavni režim sankcionisan. To su bile pretpostavke da počne da se odvija intenzivniji plitički život i građanske snage su počele da reaguju na gotovo diktatorske tendencije zaverenika. Naravno, i među samim građanskim snagama postojao je niz antagonizama što je doprinisilo opštoj zategnutosti odnosa u zemlji. Suština krize koja je nastupila u Srbiji već posle mesec dana je klasična borba za vlast koja karakteriše svaki parlamentarni režim, ali kojoj je dimenzije ozbiljne unutrašnje i spoljnopolitičke krize davalo postojanje jednog izrazito jakog vanparlamentarnog faktora, u prvim trenucima toliko jakog da se bez njega nije moglo vladati. Konfrontiranje građanskih stranaka odvijalo se preko zaverenika tako što ih je opozicija koristila kao jako sredstvo udara na onu građansku stranku koja je trenutno bila na vlasti, krijući se, kao i čitava evropska javnost, iza moralnih principa. Ovo konfrontiranje izoštravalo se time što su opozicione snage nailazile na jaku podršku spolja. Engleska je samim svojim stavom prema zavereničkom pitanju bila sredstvo pritiska na vladu u rukama opozicije.³⁶ Na taj način opozicija u zemlji i evropska javnost, specijalno engleska, delovali su u istom pravcu. To je nužno slabilo zemlju iznutra i otvaralo široko polje delovanja reakciji za koju se nije znalo dokle će ići. Ona je, naime, objedinjavala sve snage iz bilo kojih razloga nezadovoljne novim režimom. Budući svesne opasnosti reakcije, građanske snage nisu mogle popustiti pred njenim zahtevima, a to je objektivno jačalo poziciju zaverenika.

³⁶ D. Vasić, n. d., 210–211. Autor citira opozicionu štampu: "Ceo svet je na čisto da zemlja ne može i dalje ostati u ovakvom položaju. Srbija bi upropastila svoju budućnost, ako bi ravnodušno produžila živeti u usamljenosti, u kakvoj se sada nalazi. I još kad se zna, da je Engleska gotovo merodavna za rešenje pitanja, koja se Srbije najviše tiču, onda smo svom narodnom opstanku dužni ukloniti sve teškoće koje nam oduzimaju njeno prijateljstvo."

U uslovima funkcionisanja parlamentarnog režima, građanske snage su pristupile pripremama za predstojeće izbore. Resor koji su držali radikali – ministarstvo unutrašnjih dela, bio je izvanredno sredstvo prodora. Stojan Protić, na čelu tog resora, brzo ga je pročistio i počeo da dovodi svoje ljude. Umesto da zajedno sa liberalima učestvuje u reorganizaciji vlasti radikali su ih na raznim mestima napadali. Liberali su se osetili toliko ugroženim pred naletom radikala da je njihova štampa, sa ciljem da izazove krizu vlade, počela da agituje da liberali istupe iz vlade koja radi protiv njih.³⁷

Pored ovog očitog nezadovoljstva liberala zbog loših pozicija u novoj vladi, zahvaljujući slobodi koji je obezbeđivao novi zakon o štampi, obrazovala se postepeno takozvana opoziciona štampa koja je sve oštrije počela da napada novi režim.³⁸ Nezadovoljstvo liberala, prikriivena i neprikriivena reakcija preko svoje vrlo efikasne štampe, u kombinaciji sa nezadovoljstvom u vojsci koje su izazivale "čišćenje" zaverenika, formirali su jedan široki front protivnika novog režima. Predstavnici novog stanja našli su se u situaciji da se brane od ovih jakih snaga iznutra, koje su se korišćenjem "principa zaštite morala" vezivale za svoje istomišljenike spolja. Ova sprega predstavljala je ozbiljnu pretnju novoj vlasti.

Sukob ovih snaga izbio je po pitanju postavljanja novih ađutanata, ordonansa i maršala dvora, kada je reakcija pokušala da u svoju korist umanjí vlast zaverenika, tražeći da se postave i drugi ljudi, sem zaverenika, na ove položaje. Štiteći svoje pozicije na vlasti zaverenici su reagovali izuzetno grubo i time doveli u pitanje iole normalno funkcionisanje parlamentarnog režima, što je opet izazivalo oštru reakciju čak i liberalne štampe.³⁹ Na pitanju povrede parlamentarnog principa pala je ova prva vlada novog režima. Nju su napustili i liberali i samostalci, a radikali su se pokazali kao stranka spremna na kompromis čak i u ovakvim situacijama, i zahvaljujući tome dobili još jedno ministarsko mesto. Krajnje grubo i oštro postupanje zaverenika (cepanje ukaza) imalo je odjeka i u vojsci. U njenim redovima nezadovoljstvo je poprimilo velike razmere i došlo je do organizovanog istupa kojim se zahtevalo smenjivanje 68 oficira-zaverenika. Ova tzv. niška kontrazavera završila se hapšenjem njenih učesnika.⁴⁰ Ozbiljnost i snaga ovih reakcija naterala je političke stranke da se ponovo ujedine u očuvanju novog režima.

³⁷ LJ. Aleksić-Pejković, n. d., 64–65.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ D. Vasić, n. d., 183–193.

Za ovaj period, leto i početak jeseni 1903. g., ima veoma malo dokumenata (onih koji su nama bili dostupni), pa se na osnovu njih ne može tačno zaključiti kakav je stav zvanična Engleska u ovom periodu imala u odnosu na priznanje novog režima u Srbiji, kao ni šta je na Englesku u tom periodu uticalo da i dalje ne priznaje novi režim. Već smo istakli da se ceo ovaj problem prekida i obnove diplomatskih odnosa između Srbije i Engleske posle majskog prevrata detaljno razmatra i programski postavlja jedino u delu Lj. Aleksić-Pejković "Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914". Za prikaz situacije u leto i početkom jeseni 1903. g. autor ovog dela koristi uglavnom opozicionu štampu i literaturu memoarskog karaktera. Iako ne govori izričito o tome šta je i u kojoj meri uticalo na držanje zvanične Engleske prema Srbiji baš u ovom periodu, izgleda da se autor opredelio za mišljenje da je unutrašnja situacija u Srbiji u leto, pa i u jesen 1903. g. bila faktor koji je učvršćivao odluku engleske vlade da ne obnovi diplomatske odnose sa Srbijom.⁴¹ Nama se čini da unutrašnji događaji u Srbiji u leto i jesen 1903. g. nisu mnogo uticali na već zauzet stav Engleske i da oni Englesku, u stvari, u tom periodu nisu naročito zanimali. Na to nas posebno navodi sledeći momenat: krajem jula meseca Mijatović je javljao srpskoj vladi iz Londona da se u parlamentarnoj debati posvećenoj spoljnoj politici Forin Ofisa uopšte nije spominjalo pitanje odnosa sa Srbijom, a da među političkim krugovima u Londonu vlada "savremena apatija prema balkanskim zemljama i narodima". Pitanje sređivanja odnosa sa Rusijom bilo je jedno od bitnih pitanja engleske spoljne politike. Glavna akcija došla je od strane opozicije koja je smatrala da se to pitanje bez obzira na velike teškoće može savladati. Vlada je ćutala ali se u diplomatskim krugovima mislilo da je Engleska već preduzela neke konkretne mere da se preko Francuske sporazume sa Rusijom. U ovom kontekstu čini se logičnom procena Mijatovića "da bi se Engleska u balkanskim pitanjima mogla dezinteresovati ako bi Rusija pristala na sporazum o drugim pitanjima – persijskom, tibetskom i kineskom".⁴²

Stav engleske vlade u vezi sa obnovom diplomatskih odnosa bio je uslovljen događajima u Srbiji utoliko ukoliko je engleska vlada reagovala na konkretne događaje u Srbiji određenim ponašanjem. Ali sve do septembra meseca ti događaji nisu suštinski opredeljivali njen stav. Ona je u tom periodu, dakle sve do prekida diplomatskih odnosa do početka rada

⁴¹ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 66–68.

⁴² DASIP, PO 1903, pov. br. 1327, Mijatović Kaljeviću, London, 11/24. juli 1903, izv. pbr. 83.

prve parlamentarne vlade, vodila politiku oklevanja i čekanja. Događaji u Srbiji, uostalom, nisu pokazivali da pozicije zaverenika stvarno jačaju, već naprotiv, da je sve širi front onih koji ih napadaju. Iako su, u situacijama kada su napadi na zaverenike prelazili određenu granicu i postajali opasni po ceo novi režim, sve građanske stranke postajale jedinstvene u odbrani tog režima i time jačale pozicije zaverenika u konkretnom slučaju, razvoj događaja u Srbiji ipak je išao u pravcu jačanja građanskih snaga, a ne militarističkih. Ako se to uzme u obzir, kontrazaverenički pokret, iako je za momenat jače povezoao građanske snage i zaverenike, nije mogao bitno da utiče na učvršćivanje stava engleske vlade da nastavi prekid odnosa sa Srbijom. On je još uvek bio odraz previranja u zemlji gde se još nije moglo sa izvesnošću tvrditi koje će snage odneti prevagu. Zbog toga engleska vlada pitanje obnove diplomatskih odnosa sa Srbijom u tom periodu drži na terenu formalnih problema. Kad je novi otpravnik poslova Jovičić pokušao da preda akreditivne engleskom ministru inostranih poslova ovaj ga nije primio sa obrazloženjem da bi to podrazumevalo redovne diplomatske odnose, ali je istakao da "neće propustiti da sa dužnom pažnjom razmotri svako saopštenje koje mu ovaj bude uputio".⁴³ Na ovom slučaju mogu se приметiti i razmimoilaženja na liniji engleska vlada–kralj Edvard. Naime, Jovičiću je bilo poručeno da je kralj Edvard upoznat da se on nalazi u Londonu, ali da, dok se on ne reši da obnovi akreditivne engleskom poslaniku u Beogradu, engleska vlada ne može zvanično primiti srpskog predstavnika.⁴⁴

Izgleda da je već krajem juna došla do izražaja nejedinstvenost engleske vlade i kralja u pogledu priznanja novog režima u Srbiji. Naime, engleska vlada je stavljala Srbiji u izgled mogućnost obnove diplomatskih odnosa, dok je kralj bio mnogo kategoričniji u svom negativnom stavu.⁴⁵ Međutim, pri ovoj nesaglasnosti stavova kralja i engleske vlade bilo je i toga da se engleska vlada u politici čekanja zaklanjala iza kralja, govoreći kako je kralj Edvard taj koji koči stvar obnove i odnosa.⁴⁶

Prvi događaj u Srbiji koji je mogao značajnije da opredeli stav engleske vlade prema obnovi diplomatskih odnosa bilo je formiranje prve parlamentarne vlade. Nova vlada je, čim je formirana, istakla u prvi plan

⁴³ DASIP, PO 1903, pov. br. 1580, Jovičić Kaljeviću, London, 26. VIII/8. IX 1903, izv. pov. br. 97.

⁴⁴ DASIP, PO, isto.

⁴⁵ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 61.

⁴⁶ DASIP, PO 1903, pov. br. 1787, Jovičić Nikoliću, London, 14. X 1903, izv. pbr. 110.

utvrđivanje opšte ekonomske politike zemlje i obnovu normalnih diplomatskih odnosa sa stranim državama čim to bude bilo moguće. Pošto su tada isticali stari trgovinski ugovori, postavljalo se pitanje zaključenja novih ugovora ili obnove starih. U skladu sa prevashodnim spoljnopolitičkim ciljevima novog režima, trebalo je zaključiti takve trgovinske ugovore koji bi Srbiji obezbedili nova tržišta i konačnu ekonomski emancipaciju. U svom prvom govoru sa prestola, 24. septembra 1904. godine, kralj Petar je izrazio želju za "tradicionalnim odnosima sa moćnom bratskom Rusijom", za "najboljim mogućim odnosima sa susednom Austro-Ugarskom" i za "iskrenim i srdačnim odnosima sa balkanskim narodima". Veliku važnost pridao je makedonskom pitanju i pozdravio reformni program u Makedoniji i austro-rusku saradnju u tome. Stojan Protić je 6. oktobra 1903. g. podneo Skupštini vladin program koji je zalazio u sve sfere nacionalnog života. Pošto je naročito istakao cilj vlade da ostvari demokratizaciju zemlje koja čak prevazilazi okvire Ustava iz 1888. g. (lokalna uprava, lična i imovinska sigurnost, vojska, štampa). Stojan Protić je istakao zahtev za što uspešnijim trgovinskim vezama sa stranim zemljama kroz sklapanje novih trgovinskih ugovora.⁴⁷

Činjenica je da se posle formiranja nove vlade u Srbiji i posle ovih prvih izjava kralja i vlade, držanje Engleske nije odmah značajnije izmenilo, iako su iz nove vlade definitivno isključeni svi zaverenici. Zato je engleski vice-konzul u Beogradu Tesidžer našao za potrebno da izvesti novu srpsku vladu da se ostavkom privremene vlade ništa nije promenilo u odnosima između Srbije i Engleske. Po Tesidžerovom zapažanju, Bošković, sekretar Ministarstva inostranih dela, bio je naljučen ovom izjavom jer se, kako kaže Tesidžer, u Srbiji očekivalo da će promenom vlade ipso facto biti obnovljeni odnosi sa Engleskom.⁴⁸ Međutim, već brzo posle toga, izgleda da je engleska vlada rešila da učini nešto zaista konkretno u pravcu popuštanja u svojim zahtevima prema Srbiji. Iz primedbi u izveštajima iz Beograda vidi se da je ministar Lensdaun smatrao da bi se uskoro mogao pronaći dobar izgovor za obnovu odnosa.⁴⁹

Okolnosti krajem 1903. g. navele su Austro-Ugarsku da prva od zainteresovanih sila na Balkanu potegne zavereničko pitanje sa direktnim ciljem da izazove krizu u Srbiji. Engleska je samim svojim stavom potpomagala krizu u tom smislu što je isticanje potrebe obnove odnosa sa

⁴⁷ W. Vucinich, n. d., 66.

⁴⁸ BD, V, No 112, 136.

⁴⁹ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 70.

Engleskom bilo sredstvo opozicije, a i reakcije, za napad na vladu. Međutim, u periodu koji mi posmatramo, Engleska samo sledi svoj generalni stav utvrđen prekidom diplomatskih odnosa juna 1903. g., ali ne vrši aktivan pritisak na Srbiju koristeći zavereničko pitanje. Upravo je to uradila Austro-Ugarska u prvom za nju povoljnom momentu, kada je Rusija bila zauzeta na Dalekom istoku u ratu sa Japanom i time Austro-Ugarskoj davala određene ruke na Balkanu. Austrougarski poslanik Dumba je, pozivajući se na neugodnost koju su strani monarhistički diplomati osećali zbog stalnog dodira sa kraljeubicama i na potrebu zadovoljenja "monarhističke svesti Evrope", pozvao ceo diplomatski kor da odbije da učestvuje u uobičajenim svečanostima koje će se prirediti povodom Nove godine i Božića. Francuski poslanik u Beogradu, govoreći o zakasnelosti potezanja zavereničkog pitanja, uočio je da takav potez u takvoj situaciji ide u korist samo Austro-Ugarske.⁵⁰ Međutim, s obzirom na motive koje je Austro-Ugarska isticala u svojim zahtevima za uklanjanje zaverenika sa dvora, nijedna evropska država nije mogla odbiti da se solidariše sa njom. Bila je to u osnovi takozvana "politika humanosti i morala" koje se nijedna evropska država nije mogla odreći. Engleska vlada koja je neposredno pre izazivanja "diplomatskog štrajka" bila sklona popuštanju, sada je nalazila da bi bilo poželjno da se sva strana poslanstva u Beogradu drže tako da ne dozvole da se oslabi utisak da su ona jedinstvena u zahtevu da se zaverenici otpuste sa dvora.⁵¹

Povlačenje celog diplomatskog kora iz Beograda u vreme proslave Nove godine 13. januara 1904. g. za Srbiju je značilo snažan politički pritisak spolja u najnepogodnijoj spoljnopolitičkoj situaciji, u jeku rusko-japanskog sukoba i vrenja u Turskoj.⁵² Zaverenici su pokušali da nateraju evropsku diplomatiju da ih indirektno prizna i za 2. februar 1904. g. zakazali su bal na dvoru, verujući da poslanici stranih država neće moći da odbiju zvaničan poziv vladara kod koga su akreditovani. Međutim, istrajnost celokupnog diplomatskog kora izazvala je tog 2. februara pad Grujićeve vlade. Tako je cela ova stvar dobila ozbiljniji vid. U situaciji u

⁵⁰ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 72.

⁵¹ BD, V, No 113, 137.

⁵² *Politika*, 27. I 1904, br. 16. *Politika* je pisala: "U teškim prilikama u kojima se mi nalazimo otkako je maćedonsko pitanje akutno, antagonizam ruskih i austrijskih interesa na Balkanskom Poluostrvu, pokraj svih sporazuma, ipak nam je donekle bar davao garancije, da naša prava i zahtevi neće biti tako olako povređeni. Angažovanje Rusije u ratu sa Japanom pokvarilo je tu, ma i prividnu ravnotežu... Austrija sada sama, bez kontrole može da radi na Balkanu."

kojoj se Srbija nalazila u proleće 1904. g. bilo je, u najmanju ruku, neoportuno dozvoliti da se nastavi "štrajk" celokupnog diplomatskog kora u Beogradu. Politika je pisala da je "apsurd zahtevati da revolucija koja je srećno uspela, kazni svoje vođe", ali je istovremeno, podsećajući na situaciju u kojoj se Srbija nalazila, preporučivala da se učini ustupak evropskoj javnosti.⁵³ Tridesetprvog marta zaverenici su bili uklonjeni sa dvora, ali su istovremeno postavljeni na visoke komandne položaje u vojsci. Tako je srpskoj vladi (reorganizovanom Grujićevom kabinetu u koji su ušli N. Pašić i L. Paču) pošlo za rukom da veštīm manevrom zadovolji formu prema evropskim državama, iznutra stiša krizu, a ipak popusti zaverenicima.

Iako je bilo jasno da uklanjanjem zaverenika sa dvora srpska vlada ni izdaleka nije rešila zavereničko pitanje i da je čak iskoristila "diplomatski štrajk" da zaverenike unapredi, ipak su vlade evropskih zemalja odlučile da se zadovolje ovim postupkom srpske vlade. Engleska vlada, međutim, iako je nekoliko meseci pre toga pokazivala znake popuštanja prema Srbiji, sada je, zajedno sa kraljem Edvardom, odlučila da sa obnovom diplomatskih odnosa sa Srbijom treba pričekati.⁵⁴ Verovatno da je razlog tome bila činjenica da formalni ustupak koji je srpska vlada učinila evropskoj diplomatiji zaista nije bio dovoljan da se bez jakih razloga napusti "visoko moralno" stanovište, ali isto tako i saznanje engleske vlade da je uklanjanje zaverenika sa dvora, izazvano od strane Austro-Ugarske i kao ustupak njoj, u tom momentu moglo koristiti u najvećoj meri upravo Austro-Ugarskoj i da je značilo u izvesnoj meri jačanje njenih pozicija u Srbiji.

Građanske snage, razbijene i nedovoljno jake da samostalno ostvare svoju vlast, morale su nužno da deluju u savezu sa zaverenicima. Taj dvojni karakter vladajuće garniture, oličen u sprezi zaverenici-građanske partije, bio je glavni uzrok permanentne krize u Srbiji posle majskog prevrata. Ta kriza je bila normalna posledica činjenice da na vlasti stoje dva suštinski različita elementa sa ciljevima koji su po svojoj prirodi različiti, ali koja su, u uslovima u kojima su se našla, bila neminovno upućena jedan na drugi. Nijedna građanska stranka nije bila dovoljno jaka da bez pomoći zaverenika dođe i ostane na vlasti.

Ovakve pozicije zaverenika u novom stanju opredeljivalo je više faktora. Jedan od najznačajnijih je svakako činjenica da su oni bili snaga koja je formalno izvršila majski prevrat i, prema tome, u najširim

⁵³ *Politika*, 9. II 1904, br. 15.

⁵⁴ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 79.

krugovima postala simbol novog stanja. Majskim prevratom obezbeđen je, već zrelim političkim snagama, mehanizam građanskog parlamentarizma kroz koji će se one boriti za vlast i ostvarenje svojih stranačkih programa. Činjenica da su baš zaverenici izvršili prevrat koji je učinio kraj opšte omrznuтой vladavini poslednjeg Obrenovića u Srbiji, doveli novog kralja, i doneli (odnosno povratili) ustav koji je od svih dotadašnjih pružao najviše slobode za široko učešće u vlasti i koji će se nametnuti kralju, primorala je građanske stranke da dele vlast sa njima. Međutim, u svom angažovanju u političkim zbivanjima zaverenici su bili i ostali vojnici, bez izgrađenih političkih ideja i programa, a način na koji su radili na obezbeđenju svojih pozicija na vlasti izazivao je najošttrija reagovanja najširih društvenih i političkih krugova. Koliko je formalno posmatrano njihova uloga u onom velikom preokretu u Srbiji bila pozitivna, toliko je na širem političkom planu imala nepovoljnih posledica.

Pitanje zaverenika biće ne samo važan adut u rukama opozicije za stalni pritisak na vladu, nego će koristiti i reakciji kojoj novi režim u svojoj suštini nije odgovarao. Sa druge strane, zavereničko pitanje poslužiće kao izvanredno sredstvo mešanja stranih sila u unutrašnje stvari Srbije i kršenja njenog suvereniteta.

Tako su zaverenici bili činilac koji je, s obzirom na svoju ulogu u zaveri i svoje pozicije u vojsci i na vlasti, imao značajnu ulogu u političkom životu zemlje, i bez čije se podrške, u stvari, nije moglo vladati. To je bilo tako bez obzira što oni nisu imali neku dublju unutrašnju snagu čiji bi koreni bili u širim društvenim slojevima. Oni nisu imali čak ni celu vojsku. Pošto je njihovo uklanjanje sa vlasti bilo ključ rešenja i suviše značajnih pitanja, to ostale društvene i političke snage, kojima su oni smetali, nisu odbijale da ih u pogodnom političkom trenutku žrtvuju.

Zavereničko pitanje koje se postavilo majskim prevratom evropske sile su vešto iskoristile za svoje političke interese na Balkanu i mešanje u unutrašnje stvari Srbije. I Rusija i Austro-Ugarska koristile su pitanje kažnjavanja zaverenika kao sredstvo za ostvarenje svoje balkanske politike, sa tom razlikom što su ga Austro-Ugarska i Rusija koristile da bi očuvale i eventualno još više učvrstile svoje pozicije, a Engleska da bi se istakla kao velika sila čiji se značaj ne može zanemariti ni na ovom području. Zato je Engleska odmah tražila kažnjavanje zaverenika ne pristajući da prizna novi režim bez toga, a Rusija i Austro-Ugarska su ga prve priznale (da bi time osigurale svoj uticaj u Srbiji i pod novim režimom), ostavljajući potezanje pitanja kažnjavanja za politički zgodniji momenat.

Majski prevrat je i za Rusiju i za Englesku i za Austro-Ugarsku značio ugrožavanje osnovnih načela na kojima je počivao duboko ukorenjen monarhizam u Evropi, i kažnjavanje jednog takvog čina smatralo su nužnim, ali način i vreme rešavanja zavereničkog pitanja u Srbiji sagledavale su u zavisnosti od toga kakvi su bili njihovi konkretni planovi na Balkanu. Zato je i došlo do paradoksalne situacije da autokratska i caristička Rusija koja je progonila sve pokušaje uperene protiv apsolutizma, dozvoli mogućnost da kažnjavanje kraljeubica bude čisto unutrašnja stvar, i još paradoksalnije da se na tom pitanju konfrontira jednoj ustavnoj monarhiji kakva je bila Engleska.

Prva manifestacija ovako smišljenog reagovanja velikih sila ispoljila se neposredno posle majskog prevrata kada je trebalo da se strane države opredele za nastavljajnje ili za prekid diplomatskih odnosa sa Srbijom. Rusija i Austro-Ugarska su odložile svoj zahtev za kažnjavanjem kraljeubica za kasnije, a Engleska ga je koristila kao uslov za priznanje novog režima. Druga ovakva manifestacija ispoljila se prilikom "diplomatskog štrajka". Engleska je pokrenula zavereničko pitanje u prvom slučaju, čime je pokazala da želi da uđe u krug sila koje su rešavale balkanska pitanja. U drugom slučaju, inicijativa za pokretanje zavereničkog pitanja je došla od strane Austro-Ugarske koja je, u sukobu Rusije sa Japanom na Dalekom istoku i njenoj nemogućnosti da zbog toga bude jače angažovana u Srbiji, videla povoljan momenat da, uočavajući obostrano raspoloženje srpske i engleske vlade u pravcu približavanja, većim potezanjem pitanja odstranjivanja zaverenika sa dvora i celom situacijom koju je stvorila, još jednom odloži obnovu diplomatskih odnosa sa Engleskom.⁵⁵

*

* *

Zbog nemogućnosti da koristimo obimniju građu, a naročito engleska dokumenta čije bi korišćenje za ovu temu bilo od najvećeg značaja, bili smo u velikoj meri upućeni na literaturu koja je, kao što smo već istakli, dosta oskudna. Zato su izvesni zaključci u radu nedovoljno dokumentovani, pa smo se trudili da im damo ton pretpostavke, a ne tvrdnje.

Osnovni utisak koji se nametnuo, posle upoznavanja sa sadržajem teme, je da je Engleska u celom posmatranom periodu, iako nastupajući sa pozicija visokih moralnih nazora, bila spremna da napravi kompromis sa

⁵⁵ Lj. Aleksić-Pejković, n. d., 71.

tim nazorima pa da se zadovolji i formalnim ustupkom koji bi bio učinjen njenim moralističkim zahtevima, samo ako bi ocenila da to odgovara njenim političkim interesima na bilo kom planu. Engleska je čekala momenat u kome bi jačina njenih interesa u Srbiji bila tolika da bi mogla da opravda ustupak koji bi engleska vlada učinila principima politike "humanosti i morala". Međutim, u periodu od aprila 1904. g., ovakvi stavovi Engleske mogu se samo naslutiti. Dalji tok događaja u vezi sa obnovom diplomatskih odnosa između Srbije i Engleske, a naročito sam momenat obnove, mnogo jasnije je pokazao u kojoj meri je pitanje obnove diplomatskih odnosa sa Srbijom od strane Engleske zavisilo od procene zvaničnih engleskih krugova i predstavnika engleskog kapitala, o značaju engleskih interesa u Srbiji. U proleće 1906. g. kada je konačno postalo jasno da je Srbija rešila da kida svoje ekonomske i političke veze sa Austro-Ugarskom, i da joj je za to neophodna podrška i konkretna pomoć zapadnih sila, engleskoj vladi je bilo dovoljno da se zavereničko pitanje samo zataška penzionisanjem petorice oficira zaverenika koje je ona poimence označila, pa da automatski obnovi diplomatske odnose sa Srbijom.

U svetlu ovakvih zaključaka učinilo nam se značajnim da prikazemo kakve je interese pre majskog prevrata Engleska imala u Srbiji i na Balkanu uopšte, šta je Srbija za nju tada predstavljala i zašto je Englesku Balkan uopšte zanimao. Zato smo koristili i arhivska dokumenta koja se odnose na period neposredno pre majskog prevrata a imaju značaj za rasvetljavanje engleske politike prema Srbiji posle majskog prevrata, što do sada u obradi ove teme nije bio slučaj.

Zaključci istaknuti u radu doneti su na osnovu literature, dokumenata koji su već korišćeni u obradi ove teme, kao i na osnovu sledećih dokumenata koje nismo našli navedene u literaturi: DASIP, Poslanstvo Kraljevine Srbije u Londonu 1903, Mijatović Lozaniću, London 15. I 1903, pov. br. 7; DASIP, Poslanstvo Kraljevine Srbije u Londonu 1903, Mijatović Lozaniću, London 29. I 1903, pov. br. 14; DASIP, PO 1903, Mijatović Lozaniću, London 23. II 1903; DASIP, PO 1903, Mijatović Lozaniću, London 20. III 1903, pov. br. 30; DASIP, PO 1903, Mijatović Lozaniću, London 5. II 1903, pov. br. 15; DASIP, PO 1903, pov. br. 1327, Mijatović Kaljeviću, London 11/24 juli 1903, izv. pbr. 83.

IZVORI I LITERATURA:

I. Neobjavljena građa:

Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata za inostrane poslove SFRJ u Beogradu, Političko odeljenje Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije 1903. Izveštaji srpskog poslanika iz Londona.

II. Objavljena građa:

British Documents on the Origins of the War 1898–1914, vol. V, London 1928.

III. Štampa: srpska
Samouprava, Politika.

IV. Literatura:

1. Lj. Aleksić-Pejković, Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914, Beograd 1965.
2. Phyllis Auty, Neobjavljeni dokumenti engleskog Ministarstva spoljnih poslova o Srbiji 1837–1911, Istorijski glasnik XII-XIII, 1964, 443 i dalje.
3. V. Dedijer – B. Pavićević, Organizacija "ujedinjenje ili smrt" u svetlosti istorijske istine, Nova misao 7, Beograd 1953, 115–123.
4. D. Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915, Beograd 1973.
5. J. Jovanović, Srpsko-engleski odnosi, Srpski književni glasnik XXXII/1931.
6. M. Milenković, Ekonomski odnosi Engleske na Balkanu, Ekonomist 1/1913.
7. Ž. Mitrović, Srpske političke stranke, Beograd 1939.
8. B. Popović, Majski prevrat i SAD, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 1961, Beograd.
9. V. Popović, Istočno pitanje, Sarajevo 1965.
10. D. Vasić, Devetstotreća. Majski prevrat, Beograd 1925.
11. W. Vucinich, Serbia between East and West, the events of 1903–1908, Stanford, Cal., 1954.

2.

Prekid diplomatskih odnosa između Engleske i Srbije posle majskog prevrata 1903. i rađanje zavereničkog pitanja*

U noći između 10. i 11. juna¹ 1903. godine grupa oficira-zaverenika² ubila je poslednjeg vladara dinastije Obrenovića, kralja Aleksandra. Odmah po izvršenom ubistvu, zaverenici su obrazovali privremenu vladu u koju su, pored njih, ušli i predstavnici svih građanskih političkih stranaka.³ Ovo je već pri prvom koraku novog režima trebalo da svedoči kako o solidarnosti građanskih snaga sa oficirima-zaverenicima tako i o nameri ovih poslednjih da upravu zemlje prepuste civilnim vlastima. I doista, privremena vlada je odmah sazvala Narodno Predstavništvo i naglasila da će njemu biti prepuštena ocena čina od 11. juna.⁴ Zasedanje Skupštine i Senata održano je 15. juna i okončano je impozantnom manifestacijom zadovoljstva sa kojim su građanske snage u Srbiji dočekale odlazak poslednjeg Obrenovića. Rezolucije oba doma Narodnog Predstavništva proklamovale su "složno i jedno-dušno (proklamuje) potpunu zajednicu između srpskog naroda i celokupne

* Rad nije datiran. Nađen je u zaostavštini Olge Popović-Obradović u prekućanoj formi. Po sadržaju, on predstavlja svedeni seminarski rad iz 1978.

¹ Datiranje u radu izvršeno je po novom kalendaru. Po starom, pak, prevrat se odigrao u noći između 29. i 30. maja. Otud naziv "majski prevrat".

² Zaverenička grupa koja je prodrla u Kraljevski dvor brojila je oko 68 oficira. (V. D. Vasić, *Devetsto treća. Majski prevrat. Prilozi za istoriju Srbije od 8. jula 1900. do 17. januara 1907, Beograd 1925.* dalje: "Devetsto treća", s. 185–186).

³ Pored predsednika, J. Avakumovića, još 3 člana privremene vlade pripadala su krugu zaverenika: Atanacković, Mašin i Genčić. Veći broj članova vlade, međutim, bili su predstavnici političkih stranaka: S. Protić, radikal, V. Veljković, liberal, Lj. Stojanović i Lj. Živković, mlađi radikali i Lj. Kaljević, naprednjak. *Devetsto treća*, s. 121–123.

⁴ *Devetsto treća*, s. 123.

vojske".⁵ Potom je, istoga dana, Narodno Predstavništvo vratilo na snagu ustav od 1888. godine i izabralo Petra Karadorđevića za novog kralja.

Svrgnuće dinastije Obrenovića i vraćanje u život najliberalnijeg ustava koji je Srbija ikad imala nagoveštavali su početak novog doba – vladavine modernih evropskih načela građanskih sloboda i političke demokratije. Za najširu javnost, odlazak Obrenovića značio je još i uklanjanje osnovne prepreke prodoru najmasovnijeg nosioca demokratskih tendencija srpskog društva, Radikalne stranke, u sferu državne politike. To je, istovremeno, nagoveštavalo intenzivniju borbu za nacionalno-ekonomsku i političku emancipaciju od susedne Austro-Ugarske, kao i početak ostvarenja ciljeva nacionalnog-svesrpskog, pa i jugoslovenskog ujedinjenja. Stoga je u srbijanskom društvu stvorena vera da junski događaji izvode Srbiju na put individualne i nacionalne slobode i procvata.

U ovakvim okolnostima izgledalo je sasvim prirodno da se krvavi događaj od 11. juna⁶ doživljava kao akt spasenja naroda i države od propasti. Čin kraljeubistva srbijanska javnost je spontano kvalifikovala kao revoluciju, a njegovi izvršioc, tzv. zaverenici, postali su heroji novog režima.⁷ U takvim uslovima, oni su se odmah nametnuli kao politički činilac izuzetne snage, pa su zauzeli najvažnije državne položaje, i to ne samo u vladi,⁸ već, što je bilo posebno značajno, u i vojsci i na dvoru.⁹

Najšire prihvaćen u Srbiji, novi režim se, međutim, na spoljnopolitičkom planu odmah susreo sa značajnim poteškoćama. Ubistvo kralja Aleksandra i prekid diplomatskih odnosa koji je automatski usledio, pokazao se kao zgodna prilika za strane države da, povodom pitanja

⁵ *Isto*, s. 126–127.

⁶ Pored kralja i kraljice, zaverenici su pobili još petnaestak lica, među kojima i predsednika vlade, generala Cincar-Markovića, ministra vojske i ministra unutrašnjih dela. Detaljno o tome v: D. Vasić, *Devetsto treća*, s. 86–100.

⁷ "Samouprava" (organ Radikalne stranke je pisala da je "veliko delo revolucije od 29. maja" spaslo Srbiju "od prevratničkih i nasilničkih eksperimenata jednog razbešnenog poluidiota i njegove nesrećne kamarile." Po njoj je "ova revolucija (bila – O. P.) očekivana, željena, neophodna za opstanak narodni". (*Samouprava* 1. 1. 1904). Mnogo odmerenija, nezavisna "Politika" je tvrdila da je "iza izvršioca od 29. maja stajalo celo javno mnjenje u Srbiji". (*Politika* 26. 1. 1904).

⁸ Pošto je Kralj, 24. juna, stigao u zemlju i zakleo se na ustav, privremena vlada je dala ostavku, a potom je, 28. juna, u neizmenjenom sastavu (v. nap. 1), postala redovna vlada Kraljevine Srbije.

⁹ Zaverenici su "popunili mesta adutanata i ordonanasa na dvoru, oni su postavili svoje ljude na komandne položaje u vojsci i odmah dali znak za 'čišćenje' obrenovićevskih oficira". (Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914, Beograd 1965*, dalje: "Odnosi Srbije", s. 63).

njihovog obnavljanja, manifestuju sopstvenu politiku u Srbiji. Za novog kralja i novi režim uopšte, ovo je, pak, značilo suočavanje sa problemom međunarodnog priznanja, a posredno, i sa učvršćivanjem pozicija u sopstvenoj zemlji.

Javnost stranih država, sasvim suprotno raspoloženju u Srbiji, bila je užasnuta beogradskim događajima od 11. juna. Štampa je bila jednodušna u osudi kraljeubstva i izražavala svoje zgražanje nad povredom osnovnih moralnih principa civilizovanog sveta,¹⁰ a posebno potrešeni, bili su sami monarsi, strahujući već od same pomisli na mogućnost da oficiri pod zakletvom dignu ruku na svoga kralja.¹¹ Dodatno uznemirenje u evropskim monarhijama stvarali su nagoveštaji o mogućem uspostavljanju republike u Srbiji.¹²

Jedinstvene u osudi, strane države su prema pitanju priznanja zauzele ipak različite stavove. Određeni u svakom pojedinačnom slučaju prvenstveno stepenom političkog interesa u Srbiji i šire na Balkanu, ovi su se stavovi kretali od gotovo automatskog priznanja, do odlučnog bojkota novog režima. Prve koje su priznale novog srpskog kralja bile su Rusija i Austro-Ugarska. Ove dve carevine, koje su bile najžešći branioци monarhizma i stožeri apsolutizma u Evropi, bez rezerve su priznale ubistvo jednog kralja i zavođenje demokratskog ustavnog poretka. Njihovi ekonomsko-politički interesi i stečene dominantne pozicije u Srbiji, kao i međusobna konkurencija, nalagali su da se po svaku cenu što pre pridobiju novi kralj i novi režim, te da se tako izbegne eventualno okretanje Srbije nekoj trećoj sili ili, pak, poremećaj ravnoteže njihovih sopstvenih pozicija na ovom prostoru, suprotno sporazumu iz 1897. godine.¹³

¹⁰ V. *Devetsto treća*, s. 137–138. Autor citira sledeći tekst iz francuskog lista "Le Temps": "Slivnički 'junaci' našli su da traže revanša i peru sram sa svoga oružja nad ljudima i ženama koji spavaju u svojim krevetima!" Zatim: "Pretorijanci rimski, pronuncijamenti španski, strelci ruski i janičari turski nisu ništa prema beogradskim patriotama."

¹¹ *British Documents on the Origins of the War 1898–1914 vol. V, London 1928.* (dalje: "BD"), No 111, s. 135.

¹² Ruski ministar spoljnih poslova, grof Lamsdorf, objašnjavajući razloge rešenosti Rusije da prizna novi režim, rekao je engleskom ambasadoru u Petrogradu da se Rusija ne može izlagati opasnosti da vidi u Srbiji uspostavljenju republiku. (V. *BD*, No 105, s. 132). U literaturi se pominje da su među intelektualcima i omladinom, pa čak i u redovima zaverenika, bile raširene republikanske ideje. (V. *Devetsto treća*, s. 119–120; W. Vucinich, *Serbia between East and West. The Events of 1903–1908*, Stanford, Cal., 1954, s. 63). U skupštini se, međutim, mogućnost uspostavljanja republike nije pominjala.

¹³ Rusija i Austro-Ugarska sklopile su 1897. g. sporazum o Balkanu kojim su se obavezale na održavanje status quo-a, odnosno, ukoliko bi ovaj bio nemoguć, na međusobno

Za austrougarskim i ruskim, usledila su priznanja drugih država: Nemačke, koja je odlučila da se prema događajima u Srbiji postavi kao Austro-Ugarska,¹⁴ njen "briljantni sekundant"¹⁵, koji je svojim prodorom preko Srbije ka Solunu trebalo da krči put nemačkom Drang nach Osten; Francuske, koja je u Srbiji imala jak ekonomski interes i koja je u ovom pitanju sledila primer svoje saveznice Rusije;¹⁶ Italije, čiji je kralj bio u rodbinskim vezama sa novom srpskom dinastijom, i drugih zemalja, koje su se zbog odsustva značajnijih interesa uglavnom povele za navedenim državama. Tako su postupci dve tradicionalno najuticajnije sile u Srbiji, Rusije i Austro-Ugarske, u velikoj meri uticali na sudbinu međunarodno-pravnog položaja Srbije posle majskog prevrata.

Do kraja leta 1903, akreditivna pisma novom kralju predali su poslanici svih stranih država, izuzev Engleske, Holandije i SAD. Holandija, bez ekonomsko-političkih interesa u Srbiji, jednostavno se povela za primerom Engleske, a SAD su zbog jedne greške odložile priznanje za nekoliko meseci.¹⁷ Time je konačan ishod problema novog režima u Srbiji na diplomatskom planu bio sveden na prekid odnosa sa Engleskom.

Uzimajući na sebe ulogu zaštitnice monarhizma i nosioca načela humanosti i morala u politici, ova sila je odbila da prizna režim u kome ubice kralja zauzimaju važne državne položaje. Već 15. juna, britanska vlada je naložila poslaniku u Beogradu, Bonhemu, da ubuduće opšti sa srpskim vlastima na način koji se nikako ne sme protumačiti kao priznanje provizorne vlade.¹⁸ Ovo je ministar-predsednik, Balfur, 17. juna, saopštio Donjem Domu i time ozvaničio stav britanske vlade prema novonastaloj situaciji u Srbiji.¹⁹ Dva dana iza toga, britanska vlada je odlučila da Bonhem napusti srpsku prestonicu pre dolaska novog kralja i ceremonija koje će se obaviti u njegovu čast, što je ovaj učinio 23. juna, a namesto njega u Beograd je poslala vice-konzula, Tesidžera.²⁰ Diplomatske odnose sa Srbijom Engleska će ponovo uspostaviti tek juna 1906. godine.

sporazumevanje koje će isključivati pretežan uticaj bilo koje od dveju sila. (V. Dr Vasilj Popović, *Istočno pitanje, Sarajevo 1965*, s. 189–190). O razlozima i nadmetanju Rusije i Austro-Ugarske oko priznanja novog režima u Srbiji v. Lj. A. Pejковиć, n. d., s. 54. i dalje.

¹⁴ *BD*, No 96, s. 128.

¹⁵ V. Popović, n. d., s. 193.

¹⁶ Lj. A. Pejковиć, n. d., s. 56.

¹⁷ V. B. Popović, *Majski prevrat i SAD*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, Beograd, 1/1961, s. 90–93.

¹⁸ *BD*, No 95, s. 528.

¹⁹ *BD*, No 104, s. 131.

²⁰ *BD*, No 102, s. 133.

"Bura srdžbe na srpski narod zbog groznosti i surovosti ubistava izvršenih pred zoru 29-og maja", kako je o reagovanju engleske javnosti pisao Č. Mijatović²¹, nesumnjivo je odigrala značajnu ulogu u utvrđivanju zvaničnog engleskog stava prema majskom prevratu. Isto toliko, ako ne i više, na držanje engleske vlade uticala je i posebna revoltiranost i potresenost kralja Edvarda.²² Ali sadržinu stvarnog okvira iz koga je proizišao ovakav stav prema novom režimu u Srbiji i u kome je on mogao opstati kao trajnije opredeljenje engleske zvanične politike činili su, kao i u slučaju drugih zemalja, stepen i vrsta državnih interesa u Srbiji. Na ovom planu, britansku spoljnu politiku karakterisala su dva osnovna obeležja: s jedne strane, dugogodišnje odsustvo ekonomskih interesa, kao i bitnijeg političkog uticaja u Srbiji, a sa druge, kao posledica početka zaokreta u pravcu intenzivnijeg mešanja u političku situaciju na Balkanu tiče, postepeni porast političkog interesa za Srbiju. Naizgled neusklađena, ova dva činioca engleske balkanske politike, u pitanju odnosa prema majskom prevratu, delovala su u istom smeru.

Prvi od njih sažeto je iskazao, ograničavajući se, doduše, na ekonomski momenat, francuski ministar inostranih poslova, kada je u jednom razgovoru sa engleskim ambasadorom, pravdajući odluku svoje vlade da, uprkos osudi kraljeubistva, obnovi diplomatske odnose sa Srbijom, primetio da su "francuski interesi u zajmovima Srbije daleko više angažovani nego što su engleski."²³ Gotovo potpuno odsustvo engleskih ekonomskih interesa u Srbiji pre 1903. utvrdio je M. Milenković još 1913. godine. Po njegovim rečima, Srbija je, kao kontinentalna zemlja, do početka XX veka u ekonomskom pogledu za Englesku bila "terra incognita".²⁴ Što se, pak, britanskih političkih aspiracija na Balkanu, one su se do pred kraj XIX veka iscrpljivale u nastojanjima da se na ovom prostoru održi mir i ravnoteža snaga između Austro-Ugarske i Rusije, pa joj je i Srbija u to vreme bila zanimljiva samo u tom kontekstu.²⁵ Sa ovakvih pozicija – ne rizikujući politički uticaj u Srbiji (jer ga u većoj meri nije ni imala), a neopterećena ekonomskim interesom – Engleska je mogla dozvoliti da njenom spoljnom politikom u ovom slučaju upravljaju zahtevi humanosti i morala. Izdvajanje od ostalih država u ime zaštite ovih načela

²¹ DASSIP, PO 1903, Mijatović Kaljeviću, 5/18 VI 1903, pov. br. 1278.

²² DASSIP-a, PO 1903, Mijatović Kaljeviću, 14/27. VI 1903, pov. br. 1280.

²³ Lj. A. Pejković, n. d., s. 60.

²⁴ M. Milenković, *Ekonomski interesi Engleske na Balkanu*, *Ekonomist* br. 1, 1913.

²⁵ Phyllis Auty, *Neobjavljeni dokumenti engleskog Ministarstva spoljnih poslova o Srbiji 1837–1911*, *Istorijski glasnik XII-XIII*, 1964.

moglo joj je samo pribaviti, ili ojačati, autoritet sile koja se u svojoj politici rukovodi visokim moralnim nazorima.

Međutim, izuzetna oštrina i istrajnost u stavu koji je Engleska zauzela povodom kraljeubistva u Srbiji trebalo je da posluže još jednom cilju britanske spoljne politike, značajnijem od zadobijanja, odnosno uvećanja sopstvenog moralnog autoriteta. To je bila rešenost da se pred Evropom, posebno pred Austro-Ugarskom i Rusijom, više pred prvom nego pred drugom, obznani nekoliko godina ranije započeta preorijentacija u spoljnoj politici, te istakne značaj sopstvenog političkog prisustva u Srbiji. Pred jakom ekspanzijom germanstva prema Istoku, gde su ležali osnovni britanski kolonijalni interesi, Engleskoj je pred kraj veka postalo jasno da joj glavna opasnost preti od Nemačke, a ne više od Rusije.²⁶ Kako je put nemačkog Drang nach Osten vodio kroz Balkan, to je Srbija, kao središnja država ovog prostora i prva tačka na tom putu, nužno morala ući u sferu interesa britanske spoljne politike. To je značilo da engleski zvanični krugovi nadalje ne mogu biti indiferentni prema onome što se događa u ovoj zemlji, makar to bilo i samo od unutrašnjeg političkog značaja. U dokumentima engleskog ministarstva spoljnih poslova porast interesa za unutrašnje politička zbivanja u Srbiji može se nazreti već od abdikacije kralja Milana (1888).²⁷ No, u svakom slučaju, uoči majskog prevrata, Engleska je već jasno stavljala do znanja da nadalje namerava da upliviše na političku sudbinu Balkana, dotada prepuštenu međusobnim sporazumima ili sukobima Austro-Ugarske i Rusije. Srpski poslanik u Londonu javljao je da su parlamentarne debate često posvećene analizi i kritici austro-ugarske politike u Makedoniji i Staroj Srbiji, a "Standard", list kojim je Forin Ofist javnosti saopštavao svoje stavove, pisao je: "Ako bi se pokušalo da se ponovo otvori celo Istočno pitanje, neka se dobro zna i u Petrogradu i u Beču, da ima i drugih evropskih sila koje mogu da traže, i koje će biti spremne da insistiraju da imaju udela u tom sređivanju."²⁸ Vrlo brzo iza toga, događaji u Srbiji pružili su priliku Engleskoj da u praktičnoj

²⁶ V. Popović, n. d., s. 192–194.

²⁷ P. Auty, n. d. – D. Vasić (n. d., s. 169) pominje bliske kontakte engleskog poslanika u Beogradu, Bonhema, sa kraljem Aleksandrom, koji su bili izraz sve većeg angažovanja britanske politike na ovom području, koje je (angažovanje) kralj Aleksandar, izgleda, pred kraj svoje vladavine priželjkivao kao podršku srpskim interesima u Makedoniji.

²⁸ OASSIP-a, PO 1903, Mijatović Lozaniću, 20. III 1903, pov. br. 30. V. i izveštaj od 23. II 1903.

politici manifestuje svoj narasli interes na ovom prostoru, i ona je tu priliku vešto iskoristila.

Nepristajanje na ponovno uspostavljenje prekinutih diplomatskih odnosa sa Srbijom, zvanični krugovi Engleske su objašnjavali nemogućnošću kako javnog mnjenja, tako i zvaničnih političkih činilaca ove zemlje da pređu preko činjenice kraljeubistva koje novi režim ne samo da je ostavio nekažnjenim, već ga je i slavio. Ministar inostranih poslova, Lensdun, rekao je u Parlamentu da je "s obzirom na saznanje da su ubice kralja ušle u vladu, i da je englesko javno mnjenje izuzetno uzbuđeno, engleska vlada u nemogućnosti da za sada zvanično opšti sa novom srpskom vladom".²⁹ Objašnjenja diplomatija drugih zemalja da je prevrat u Srbiji i odnos novog režima prema njegovim izvršiocima unutrašnja stvar te zemlje³⁰ nisu pokolebale Englesku u njenoj upornosti. Ona je, doduše, kako bi otklonila prigovore o preteranom uplitanju u unutrašnju politiku Srbije, izbegavala da zvanično postavi svoje uslove za priznanje novog režima³¹, ali je drugim putevima otvoreno pokazivala nameru da ponovno uspostavljenje diplomatskih odnosa uslovljava spremnošću nove srpske vlade i kralja da engleskim zahtevima u pogledu položaja zaverenika u državi pruži odgovarajuće zadovoljenje. Ovu rešenost zvaničnih engleskih krugova da vrše pritisak na novi režim u Srbiji, bivši srpski poslanik u Londonu, Č. Mijatović, uočio je već nekoliko dana iza preprek. Iako njegovo predstavljanje Srbije više nije imalo zvaničan karakter,³² Mijatović se trudio da "englesku diplomatiju odvraća od misli da uslovljava priznanje kralja Petra prethodnim kažnjavanjem ubijaca kralja Aleksandra", ističući da "tu stvar treba ostaviti narodu srpskome, i da ni na koji način ne treba namoravati taj narod da bude u evropskom smislu 'moralan', kada on to nije ili neće da bude". Istovremeno, međutim, procenjujući da britanski zvanični krugovi neće lako odustati od prvobitno zauzetog stava, Mijatović je

²⁹ *BD*, No 108, s. 134.

³⁰ *BD*, No 106, s. 132–133.

³¹ Na pitanje jednog poslanika Donjeg Doma da li će vlada tražiti da se u Srbiji "krivci izvedu pred sud", Balfur je odgovorio da Engleska ne može "nikakve predstavke srpskoj vladi činiti dok se diplomatski odnosi ne obnove." (*OASSIP-a, PO 1903. Izveštaji srpskog poslanika u Londonu*, Mijatović Kaljeviću, 10/23. VI 1903, pov. br. 1277).

³² Ubistvom kralja Aleksandra, Mijatović ne samo da je formalno izgubio status srpskog poslanika, već je, budući veliki privrženik dinastije Obrenović, odlučio da, ukoliko mu to bude ponuđeno, odbije da pod novim kraljem predstavlja Srbiju. Ovo je, po navodu ministra Lensdauna, 15. VI Mijatović saopštio Forin Ofisu. (*BD*, No 96).

savetovao srpsku vladu da požuri da "neku satisfakciju savesti obrazovnog sveta dade", pre nego je na to "strane sile prinude".³³

Englesko javno mnjenje, vlada i kralj Edvard nisu, međutim, mogli steći ni najblaži utisak o spremnosti nove vlasti da kazni svoje junake. Naprotiv, izveštaji koji su koji se Forin Ofisu pristizali iz stranih država govorili su o mirnoj situaciji u Beogradu i veličanju događaja od 11. juna.³⁴ To je učvrstilo rešenost Engleske da istraje u nepriznavanju legitimiteta novog režima sve dok ovej ne popusti pred njenim zahtevima, što je pred Srbiju posle majskog prevrata postavilo problem poznat pod imenom zavereničko pitanje.

Otvoreno na spoljnopolitičkom, tačnije diplomatskom planu, u obliku zahteva za udovoljavanjem moralnim nazorima civilizovanog sveta, pitanje položaja oficira-zaverenika u državi pune tri godine će potresati politički život Srbije. Nemogućnost obnove diplomatskih odnosa sa Engleskom pre nego bi zaverenici bili uklonjeni sa visokih položaja – ma kako samo po sebi neprijatna okolnost, posebno otežavajuća u kontekstu teških napora novog režima da se oslobodi jake ekonomsko-političke zavisnosti od Austro-Ugarske³⁵ – pritom neće biti ni jedini ni najvažniji aspekt zavereničkog pitanja u političkom životu Srbije. Ono će, iznad svega, biti smetnja ostvarenju novog, uz velike i dugotrajne napore izbornog ustavnog poretka. Velika moć i uticaj koji su zaverenici kao vanustavni politički činilac imali u Srbiji posle 1903. biće najteže premostiva prepreka nastojanjima građanskih demokratskih snaga, odnosno njihovih političkih partija, da se i u praktičnom političkom životu izbore za poštovanje principa parlamentarnog režima, garantovanih ustavom od 1903. godine. Političke stranke, kojima je novi ustav otvorio široko polje slobodne, legalne borbe za sopstvene programe i vlasti, a među njima posebno Radikalna i Samostalna radikalna kao najmasovnije, bile su prinuđene da se, prihvatajući oberučke koristi koje im je prevrat doneo ponašaju prema njihovim izvršiocima kao dužnici. Kako je "Politika" lepo i jezgrovito zaključivala, bio je "apsurd (je) zahtevati da revolucija koja je srećno uspela

³³ *OASSIP-a, PO 1903*, Mijatović Kaljeviću, 5/18. VI 1903, pov. br. 1278. Ovo uverenje Mijatović je ponovio i u svom izveštaju od 10–23. VI (isto, pov. br. 1277).

³⁴ *BD*, No 106, s. 134.

³⁵ Uspostavljenje tešnje veza sa zapadnoevropskim demokratijama, posebno sa Francuskom i Engleskom, bilo je jedan od važnih ciljeva spoljne politike novog režima, jer se od ovih zemalja, kao i od Rusije, očekivalo da budu podrška politici oslobođenja Srbije od dugogodišnje ekonomske i političke zavisnosti od Austro-Ugarske. (V. o tome: Đ. Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911, Beograd 1962*, posebno s. 24–32).

kazni svoje vođe".³⁶ Pritom su problemi koji su opteretili odnos ovih dveju strana proisticali manje iz pukog moralnog autoriteta "revolucionarnih vođa" (kako ih je kvalifikovala "Politika"), a mnogo više iz faktičke vlasti koju su ovi imali nad kraljem kao ustavnim činiocem parlamentarne vlade. Za *funkcionisanje* parlamentarizma, odnosno za obezbeđenje praktičnih uslova stvarne stranačke političke utakmice, nisu bili dovoljni ustavni propisi o položaju i međusobnom odnosu skupštine, vlade i kralja. Bilo je nužno da se kraljeva politička uloga odigrava u okvirima koje postavljaju pravila parlamentarne igre, što je značilo izbegavanje uplitanja u borbu političkih stranaka i rad skupštine, kao i poštovanje potrebnog stepena samostalnosti vlade u domenu izvršne vlasti. P. Karadorđević, koji će i lično³⁷ i kao vladalac³⁸ ostati poznat u istoriji po svojoj privrženosti i poštovanju političkih sloboda i ustavnosti, bio je, međutim, prvih godina iza majskog prevrata, daleko od mogućnosti da svoju vladarsku vlast uskladi sa ličnim nazorima.

Kako mu je krunu omogućio prevratnički čin 68 oficira, iza kojih je stajao veći deo vojske, i kako je stvarno dobio vlast tek pošto se zakleo na ustav koji je Narodno predstavništvo donelo bez njega, on se na prestolu osećao vrlo slabim i nesigurnim. Ta njegova nesigurnost dodatno je pojačana pojavom kontrazavereničkog pokreta u vojsci, koji je, iako brzo i relativno jednostavno ugušen,³⁹ dobio na težini time što je, zahtevajući kažnjavanje zaverenika, koristio istu moralnu argumentaciju kao i Engleska, pozivao se na potrebu obnavljanja diplomatskih odnosa sa njom⁴⁰, čime je stvarao utisak da u politici ove sile uživa podršku.

³⁶ Kao nap. 7.

³⁷ Vredi podsetiti da je P. Karadorđević prvi prevodilac na srpsko-hrvatski jezik poznatog dela jednog od ideologa građanskog liberalizma, Dž. S. Mila, "O slobodi".

³⁸ Vreme vladavine kralja Petra 1903–1914, u kome je demokratija obezbedila osnov nacionalnog poleta na svim planovima – ekonomskom, spoljno-političkom, kulturnom, ostalo je zabeleženo u istoriji kao "zlatno doba srpske istorije". (V. Dimitrije Đorđević, *Srpsko društvo 1904–1914, Marksistička misao*, 4/1985, s. 136).

³⁹ Već u toku leta 1903. deo oficira organizovao je tzv. nišku kontra-zaveru i izdao proglas kojim se traži da se svi oficiri-zaverenici "smesta uklone iz niških redova i skinu oficirske znake". (*Devetstotreća*, s. 188). Zavera je otkrivena, a njeni učesnici osuđeni. (*Isto*, s. 193). Vođ ovog pokreta, pukovnik Milan Kovačević, ujesen 1905, po izdržanoj kazni zatvora, nastavio je organizovanje antizavereničkog pokreta. U Beogradu je organizovao Društvo za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja i pokrenuo list "Za Otadžbinu". U istom cilju pokrenut je "Narodni list", pod uredništvom S. Šibalića. Pokret je zadobio dosta pristalica u vojsci, posebno u kragujevačkom garnizonu, zbog čega je i nazvan "Kragujevačka kontrazavera". (*Isto*, s. 196–209).

⁴⁰ *Isto*, s. 190.

Ovakav položaj naveo je kralja Petra da potraži oslonac u onim snagama koje su ga dovele na presto. Ove, pak, iako su po završenom prevratu formalno prepustile vlast političkim strankama, nisu pokazale spremnost da se i stvarno odreknu političkog uticaja u Srbiji, pa su, nemajući sopstvenih ustavnih ovlašćenja na to, svoj uticaj vršile preko kralja. Koristeći svoju ličnu moć nad njim, zaverenici su postigli da brojne političke odluke budu direktno zavisne od njihove volje.⁴¹ Time su oni, kao vanustavna i u osnovi militaristička snaga, podrivali ustavnu vladavinu uopšte, a posebno su, svojim pritiscima na kralja u pravcu opiranja politici vlade, odnosno političkih stranaka predstavljenih u njoj, ometali ostvarivanje principa parlamentarne vlade.

Svesne njihove stvarne moći – kako nad kraljem zbog njegove lične nesigurnosti, tako i šire zbog zadobijanja autoriteta junaka koji su narod oslobodili apsolutizma – a iznad svega želeći da osiguraju novi ustavni poredak od nezadovoljnika koji su se organizovali upravo kroz kontrazaverenički pokret, i koji su se, vremenom sve više, javljali i u redovima nekih političkih stranaka⁴², Radikalna i Samostalna radikalna stranka, koje su, kao najmasovnije, od novog režima očekivale najviše koristi, prihvatile su neprirodnu ulogu zaštitnika pozicija jedne snage koja je već samom svojom prirodom i, posebno, izraženim pretenzijama na političko odlučivanje, bila njihov najopasniji neprijatelj. Zamršena sprega njihovog nastojanja da onemoguće ili umanje politički uticaj zaverenika, a povećaju sopstveni, s jedne strane, i ustručavanje od otvorenog napada na njihov položaj u državi iz straha od ugrožavanja opstanka samog režima, s druge, činila je suštinu zavereničkog pitanja. Put njegovog rešavanja, iako krivudav, ipak će ići u pravcu jačanja legalnih oblika političkog života, odnosno smanjenja uticaja zaverenika u njemu. Osnovni razlog tome biće snaženje političkih stranaka i njihovo uhodavanje u novi ustavni poredak, odnosno mogućnosti koje im je on pružio, ali će važnu ulogu odigrati još

⁴¹ Jedna od najslikovitijih pa i najdrastičnijih manifestacija kraljeve nemoći pred zaverenicima ispoljila se već avgusta 1903, poznata kao afera "cepanje ukaza". Kraljevu nameru da na položaje visokih dvorskih službenika postavi i neka lica koja nisu bila zaverenici, ovi poslednji su osujetili tako što su jednostavno pocepali kraljev ukaz. U jednom drugom slučaju, oni su uzaptili već odštampane (??) "Službene novine" i naredili štampanje istog broja bez kraljevog ukaza. Cepanje ukaza zaverenici su, docnije, pravdali namerom da "ne dopuste započeto štetno uticanje žena, koje su u njima (ukazima – O. P.) uspele da proture svoje kavaljere". (*V. Devetsto treća*, s. 187, 195).

⁴² Neraspoloženje prema novom poretku bilo je posebno izraženo među naprednjacima, koji su, inače, bili poznati kao pristalice dinastije Obrenovića.

dve komponente: slabljenje pozicija zaverenika u vojsci⁴³ i sve češće i šire postavljeni zahtevi za njihovim uklanjanjem iz javnog života u ime obnavljanja diplomatskih odnosa sa Engleskom. Ovo poslednje će biti jedan od glavnih argumenata u kritici koju su opozicione stranke liberala i naprednjaka upućivale vladajućim radikalima i samostalcima i istovremeno jedan od glavnih zadataka u programima svih vlada do juna 1906. Tek je Pašićevoj radikalnoj vladi, u proleće 1906, pošlo za rukom da Englesku privoli na preciziranje uslova za obnovu diplomatskih odnosa, kao i da te uslove ispuni. Konačan britanski zahtev bio je penzionisanje šest oficira-zaverenika, poimence označenih. Tridesetog maja 1906, tadašnji engleski ministar inostranih poslova, Grej, dobio je telegram da je kraljev ukaz o penzionisanju objavljen u Srpskim novinama i ubrzo posle toga obnovljeni su diplomatski odnosi sa Srbijom.⁴⁴

U istoj meri i na isti način na koji je, tri godine ranije bila upletena u njegovo otvaranje, Engleska je u junu 1906. učestvovala u rešavanju zavereničkog pitanja u Srbiji. U međuvremenu, s obzirom da je u odnosu na njegovu unutrašnje-političku sadržinu, diplomatski aspekt zavereničkog pitanja imao sekundarni značaj, uloga stava Engleske iscrpljivala se pre svega u eksponiranju i zaoštavanju ovog pitanja, a samo u manjoj meri i u učešću u njegovom rešavanju. Što se, pak, tiče ovog poslednjeg učinka njenog stava, on je samo prividno išao naruku onim snagama srpskog društva koje su, tražeći, kao i ona, kažnjavanje zaverenika u ime moralnih zahteva, priželjkivale povratak starog ili nekog njemu sličnog režima. Stvarno, međutim, ona je, iako možda nehotice, bila oslonac upravo demokratskim snagama novog režima, omogućavajući im da, u ime potrebe obnavljanja diplomatskih odnosa, rade na udaljavanju oficira-zaverenika od vlasti, uz istovremeno očuvanje autoriteta ovih lica kao simbola novog poretka.

⁴³ V. nap. 39.

⁴⁴ O naporima Pašićeve vlade da postigne obnovu diplomatskih odnosa sa Engleskom v. J. Jovanović, *Srpsko-engleski odnosi*, Srpski književni glasnik, XXXII/1931, posebno s. 143–146.

3.

Izlaganje na odbrani doktorske teze *

Poštovana komisijo, kolege i dragi prijatelji,

Predmet ove disertacije je politički režim koji je u Srbiji uveden posle prevrata od 29. maja 1903. godine, u kome je grupa oficira, podržana dobrim delom srpske vojske, ubila poslednjeg vladara iz dinastije Obrenović, kralja Aleksandra. Reč je o poznatom Majskom prevratu, koji je označio kraj epohe jake vladalačke vlasti, doneo istorijsku pobedu najjače političke stranke u Srbiji – Radikalne stranke i otvorio razdoblje njene duge vladavine. Režim je izgrađen na osnovu jednog ustava koji je sastavljen po ugledu na ustave evropskih liberalno-demokratskih monarhija XX veka. Tokom narednih jedanaest godina, do izbivanja Prvog svetskog rata, Srbija je stekla svoje prvo parlamentarno iskustvo, odnosno svoje prvo ozbiljno iskustvo s institucijama moderne ustavnosti, uopšte. Ukratko, reč je o razdoblju koje je poznato kao doba srpskog parlamentarizma i demokratije. Kako će svršetak Prvog svetskog rata doneti kraj samostalnog državnog života Kraljevine Srbije, to će ovo ostati jedino iskustvo s institucijama parlamentarne demokratije koje je srpska država imala u svojoj istoriji. Osnovni zadatak ove disertacije bio je temeljna rekonstrukcija i analiza jedanaestogodišnjeg funkcionisanja tih institucija.

Dozvolite mi da na prvom mestu ukratko izložim stanje historiografije o pitanjima koja se neposredno ili posredno tiču teme o kojoj je ovde reč. Utemeljivači istorije moderne srpske države, kako njenog ustava tako i njenog političkog razvitka, dakle naši stariji pisci, završavali su svoja dela

* Doktorska disertacija pod naslovom "Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine" odbranjena na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1996. godine pred komisijom: prof. dr Ljubica Kandić (predsednik), prof. dr Ratko Marković, prof. dr Dragoljub Popović, prof. dr Dragoš Jevtić, naučni savetnik dr Latinka Perović.

upravo izbijanjem prevrata i dolaskom Petra I Karađorđevića na srpski presto. U tom pogledu ne izdvaja se ni Slobodan Jovanović, kome među ovim piscima nesumnjivo pripada posebno mesto. On je, doduše, kao pisac univerzitetskog udžbenika "Ustavno pravo" dao temeljnu i sveobuhvatnu normativnu analizu institucija, onako kako su one bile regulisane Ustavom i važećim zakonima, ali on to nije radio kao pravni istoričar, nego kao univerzitetski profesor prava. Novija historiografija ne zaobilazi razdoblje 1903–1914, ali u njemu svoj interes usmerava pre svega ka pitanjima nacionalne i državne emancipacije, pitanjima jugoslovenske integracije i ujedinjenja i, nešto manje, ka pitanjima ekonomskog razvitka društva. U ovim oblastima postoji veliki broj značajnih studija i monografija, među kojima treba posebno istaći dela Dimitrija Đorđevića, koja su nezaobilazna za svakog istraživača ovog razdoblja, pa i za istoričara institucija. Međutim, u pogledu ustavnosti i političkog režima, novija historiografija podela se za onom starijom. Ustavnost u Srbiji XIX veka tema je brojnih radova – počev od članaka do monografija, ali ustavnost i politički režim u Srbiji posle 1903. godine uporno izmiče interesu naše historiografije. Nijedna od temeljnih pravno-političkih institucija tog režima nije istražena – ni skupština, ni kralj, ni vlada, ni izbori, ni izborni sistem, ni političke partije i partijski sistem. Isto važi i za vaninstitucionalne aspekte režima, kao što su demokratija i njen karakter, političke slobode u praksi, štampa i javno mnjenje uopšte, poštovanje načela zakonitosti, karakter i ideologija političkih stranaka.

Ovo ignorisanje istorije institucija u ovom razdoblju od strane nauke, međutim, ne znači da o režimu u Srbiji 1903–1914 nisu izrečeni nikakvi sudovi i ocene. Naprotiv, njih je čitavo mnoštvo i svi imaju jednu zajedničku karakteristiku a to je da su bazirani na pretpostavci da je samim donošenjem liberalno-demokratskog ustava i uklanjanjem jake vladalačke vlasti, zaveden i liberalno-demokratski, tačnije, parlamentarni režim. Ocene su najčešće izuzetno laskave – osim u slučajevima snažno ideologizovane historiografije nastale prvih decenija nakon drugog svetskog rata. U prvom slučaju govori se o "najsajnijim danima u istoriji moderne Srbije", o "suprematiji parlamenta", o "moderno evropskoj parlamentarnoj državi", dok se u drugom slučaju režim ocenjuje kao formalna, buržoaska demokratija. Ali u oba slučaja, i onda kada su, dakle, ocene laskave, kao u novije vreme, i onda kada su one, veoma kritične, kao u ranijoj historiografiji, one su redovno određene vrednosnim, a ne naučnim kriterijumom i zato se i ne mogu uzeti za relevantne.

Dozvolite mi sada da nešto kažem o građi na kojoj se temelje osnovni rezultati i zaključci izneti u ovom radu. Prvo i daleko najvažnije mesto pripada Stenografskim beleškama rada Narodne skupštine, a potom redom: pravnim dokumentima, počev od ustavnih i zakonskih tekstova do ukaza; statističkim podacima o izborima; štampi i časopisima, posebno onim stranačkim i, konačno, građi koja se čuva u arhivskim fondovima. Od arhivske građe, korišćeni su, u glavnom, fondovi ličnih zaostavština i prepiski, na prvom mestu, oni u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti, a potom i u Arhivu Srbije. Takođe, korišćena je i diplomatska prepiska francuskog otpravnika poslova u Beogradu u fondu Ministarstva inostranih poslova Francuske (Pariz) za 1903. i 1904. godinu. U priloženom spisku građe navedeni su samo oni fondovi koji su u radu neposredno korišćeni, odnosno izričito pomenuti, a ne i mnogi drugi koji su pregledani, a na ovaj način nisu iskorišćeni. Isto važi i za popis korišćene literature.

Kada je reč o građi, želela bih da kažem nešto više o Stenografskim beleškama skupštinskih sednica, s obzirom da njihov značaj za nastanak ovog rada daleko prevazilazi značaj svih ostalih korišćenih izvora. Vrednost Stenografskih beležaka kao istorijskog izvora, uopšte, višestruka je. Pre svega, one su dragocen izvor za historiografsku rekonstrukciju razdoblja u celini, prvo, zato što se po preciznosti i pouzdanosti podataka koje sadrže teško mogu meriti s bilo kojim drugim izvorom, a drugo, zato što, za razliku od ostalih raspoloživih izvora, pokrivaju ceo period 1903–1914. Ono što predstavlja posebnu vrednost Stenografskih beležaka kao istorijskog izvora, to je raznovrsnost i sveobuhvatnost njihove sadržine. Skupštinski život u Srbiji ovog razdoblja bio je veoma intenzivan, poslovnik veoma liberalan, pa se o svim aktuelnim pitanjima i temama raspravljalo dugo, slobodno i sadržajno. Cela, a ne samo parlamentarna istorija Srbije 1903–1914. godine ogleda se u Stenografskim beleškama. U zakonodavnim projektima, brojnim interpelacijama, pitanjima, ali i još mnogo više u poslaničkoj raspravi koja im je sledila, jasno se raspoznaje i slika stanja društva, s jedne strane, i državne politike, s druge strane – i to na svim planovima, počev od ekonomskog i socijalnog, preko političkog u užem smislu, do kulturnog. Istovremeno, skupštinske rasprave pružaju važna i autentična svedočanstva ne samo o političkom mentalitetu, kulturi i međusobnoj toleranciji, nego i o ideologiji i programima političkih stranaka.

Konačno, ono što je sa stanovišta ove disertacije najvažnije, Stenografske beleške su već po prirodi stvari ne samo najpouzdaniji, nego često i jedini dostupni izvor podataka za rekonstrukciju parlamentarnog života.

Dozvolite mi sada da, bez zadržavanja na pojedinačnim zaključcima, kažem nešto, na prvom mestu, o osnovnim činocima koji su odredili predmet i metod istraživanja, a potom i o nekim osnovnim ograničenjima srpskog parlamentarizma, kao i o pitanjima koja se, s tim u vezi postavljaju.

Osnovni određujući činilac u obradi ove teme proizlazi iz karaktera samog parlamentarnog režima kao takvog. Reč je naime o takvom tipu režima čija je veza s praktičnim funkcionisanjem institucija takvog karaktera da se zapravo može govoriti o njihovoj međusobnoj identifikaciji. Kriterijum vrednovanja svakog političkog režima je praksa. Ali, u slučaju parlamentarizma, praksa je kriterijum samog postojanja režima kao takvog – u pravno-institucionalnom smislu. Parlamentarizam se, naime, ne definiše ustavnom normom nego tek ustavnom praksom; štaviše, on u izvesnom smislu protivreći ustavnoj normi i u tom pogledu dovoljno je samo podsetiti na to da vladu, kao centralnu instituciju ovog režima, ustavi parlamentarnih država do Prvog svetskog rata ni ne poznaju. Ako je, dakle, praksa u punom smislu reči kriterijum ovog režima, to znači da njegovo izučavanje uvek podrazumeva ozbiljna istraživanja relanog političkog konteksta – čak i pod pretpostavkom da se predmet istraživanja najuže definiše, odnosno da se ograniči samo na nivo pravno-institucionalnog. Ukoliko se, pak, klasični institucionalni okvir, koji čine kralj, skupština i vlada, proširi pitanjem partijskog sistema – što je u ovoj disertaciji učinjeno – onda istraživanja realnog političkog konteksta dobija prvorazredni značaj.

Iz okolnosti da se parlamentarni režim definiše i uobličava tek u praksi proizlazi i prvi ograničavajući činilac srpskog parlamentarizma, a to je problem kratkog trajanja. Jedanaest godina bilo je nedovoljno da se parlamentarni režim jasno profilise. Pritom je razdoblje 1903–1914 bilo jedno od najburnijih u istoriji srpske države, jer je više od polovine ovog vremena Srbija provela ili u ratu ili pripremajući se za rat, što nije moglo ostati bez posledica na parlamentarni život. Osnovni politički činoci koji određuju jedan parlamentarni režim – uloga kralja, partijski sistem, međusobni odnos između skupštine i vlade – bili su za sve vreme u procesu definisanja. Ovo posebno važi za partijski sistem, s obzirom na to da se Srbija na početku parlamentarnog razdoblja našla faktički, iako ne i nominalno, u uslovima partijskog monizma. Ukratko srpski parlamentarizam je – kako je to, s pravom, primetio Milan Vladislavljević – bio tek "u začetku". S tom, vrlo važnom, ograntom treba uzeti svaki sud izrečen o ovom režimu.

Ipak, osnovni ograničavajući činoci srpskog parlamentarno-demokratskog iskustva daleko su dublji i ozbiljniji nego što je sama

okolnost da je to iskustvo bilo kratkotrajno. Oni, naime, stoje u vezi s primarnim pretpostavkama parlamentarnog režima kao takvog, odnosno proističu iz nedovoljnog sklada između institucija, s jedne, i društvene i političke podloge na kojoj su one počivale, s druge strane. Kritički raspoloženi savremenici ove epohe bili su duboko svesni ovog nesklada i isticali su ga kao osnovni uzrok zbog koga se, kako je to rekao liberalni političar Stojan Ribarac, "toliko hvaljene zapadne ustanove odmah izmetnu na našem zemljištu" i daju "sasvim druge rezultate".

Za pralamentarizam je, s pravom, rečeno da je izvorno i nerazdvojivo vezan za liberalizam. On je, naime, definisan kao skup nepisanih pravila političke igre proizišlih iz dugotrajne političke evolucije engleskog građanskog društva, čija je središnja nit i sama suština ležala u ideologiji liberalizma. Demokratija je došla tek naknadno, pošto je parlamentarizam, kao liberalni politički režim već bio definisan i ona je samo proširila njegovu socijalnu osnovu, ne dirajući u njegovu liberalnu suštinu. Zato teorija ističe da se parlamentarizam ne može izmiriti s bilo kojim nego samo s onim demokratskim konceptom čija je sadržina liberalnog karaktera, odnosno konceptom demokratije koji, kao prethodna i nesporna, uvažava načela individualizma i političkog pluralizma i, shodno tim načelima, podrazumeva toleranciju i uvažavanje manjine. Ova neposredna, organska povezanost parlamentarizma s ideologijom liberalizma čini ovaj politički režim najsuptilnijim, ali istovremeno i najkrhijim tipom modernih predstavničkih režima zasnovanih na načelu podele vlasti.

Upravo na ovom planu, nalazila se najslabija tačka srpskog parlamentarizma. Ne samo da je liberalna tradicija u Srbiji početkom ovog veka bila sasvim slaba, nego su slabe bile i pretpostavke za usvajanje liberalne političke ideologije u širim slojevima društva. Srpsko društvo na početku XX stoleća bilo je agrarno i uz to veoma siromašno, s velikom, prevladavajućom masom nepismenog i, uopšte, slabo prosvećenog stanovništva i s građanstvom koje je, takoreći, bilo tek u povoju. Uvođenje parlamentarnih ustanova prethodilo je, dakle, samom građanskom društvu. U tom, kao i uopšte, u pogledu političkog i ustavnog razvitka, iskustvo Srbije sasvim odstupa od evropskog iskustva, ako se pod ovim podrazumeva političko i ustavno iskustvo Zapada. U Evropi je prvo nastao građanin, pa tek dugo za tim, političke partije. U Srbiji je bilo obrnuto. Političke stranke, kao mehanizam modernih političkih režima, nastale su pre nego što je bio završen proces prelaska iz agrarno-patrijarhalne zajednice u građansko društvo. Zato su političke stranke u Srbiji, – a u uslovima veoma širokog biračkog prava koje je u Srbiji rano uvedeno –

svoje članstvo regrutovale, u daleko najvećem broju, među srpskim seljaštvom. Ovo je, pak, bilo odgojeno u patrijarhalnom i kolektivističkom duhu, veoma siromašno i sklono egalitarizmu. Ovakva struktura i osobine srpskog društva bitno su odredili prirodu političkih partija, njihovu ideologiju, razumevanje demokratije, pa i same države – ukratko politički mentalitet i političku kulturu.

Neizgrađenost građanskog društva i, s tim u vezi, neutemeljenost liberalne ideologije vidno se odrazila na parlamentarni život. Ono što je posebno ometalo njegovo normalno odvijanje bila je okolnost da je proces pluralizacije političke scene u Srbiji bio u samom začetku. Parlamentarne institucije započele su svoj život faktički u uslovima monizma: radikali, sa blizu 90% poslaničkih mesta u prvoj izabranoj skupštini nakon prevrata, zapravo nisu ni imali opoziciju. U tom smislu moglo bi se reći da je režim počeo stvarno da funkcioniše tek nakon podele samih radikala u dve stranke – Staru i Samostalnu radikalnu stranku, krajem 1904. godine.

Partijske borbe bile su opterećene izrazitom političkom netrpeljivošću, jakim strastima, politički protivnik je tretiran kao neprijatelj, najčešće kvalifikovan kao "izdajnik", a sukobi su često bili praćeni fizičkim obračunima, pa i ubistvima. Što se samih radikala, kao izrazito dominantne političke grupacije tiče, oni su dosta dugo pokazivali jaku sklonost da između sebe i srpskog naroda stavljaju znak jednakosti i da stoga radikalizam razumeju kao jedinu legitimnu političku opciju u Srbiji. Ostale dve stare stranke, Liberalnu i Naprednu, radikali su doživljavali kao "reakcionare", kao oličenje "kaputa" koji stoji nasuprot "gunjcu i opanku".

Takođe, svest o političkim slobodama takođe je bila nedovoljno razvijena. To se najjasnije prelomilo u izbornoj borbi, čije je jedno od najmarkantnijih obeležja bilo teško narušavanje načela slobode izbora. Manipulacije i zloupotrebe dolazile su pre svega od strane vlasti, ali su siromaštvo i velika neprosvećenost pri tome igrali važnu ulogu, jer su kod običnog birača proizvodili strah za egzistenciju. To je, nesumnjivo, bio jedan od važnih razloga što je izbore uvek dobijala vladajuća stranka, stvarajući tako utisak da je vlast nesmenjiva.

Na nivou samih institucija, najveće teškoće proizlazile su iz sklonosti gotovo neprekidno vladajućih starih radikala da parlamentarnu vladu razumeju kao neograničenu vlast većine. Ovo je uključivalo i spremnost da se volja svoje stranke stavlja iznad zakona i ustava i da se brišu razlike između partijske vlade i partijske države. Ovo apsolutizovanje načela vladavine većine, praćeno drastičnim narušavanjem izbornih sloboda,

nailazilo je na jednako radikalno odgovor manjine, u kojoj su najborbeniji bili samostalni radikali. S parolom borbe za slobodne izbore i "pravnu državu", opozicija je vršila upornu parlamentarnu opstrukciju, pretila novom "revolucijom" i zalagala se za aktivnu ulogu kralja, dokazujući njegovu dužnost da ustane u zaštitu ustava i zakona protiv, kako se govorilo, "apsolutizma jedne stranke". Jedan od najvažnijih zahteva opozicije, onaj koji je bio takoreći okosnica partijske borbe počev od 1906. do 1914. godine, bio je zahtev za obrazovanje posebne izborne vlade i svodio se, u stvari, na zahtev upućen vladaocu da rukovođenje izborima preuzme u svoje ruke.

Sledeće važno ograničenje srpskog parlamentarizma bio je snažan uticaj vojske u politici. Vojska je ne samo odigrala ključnu ulogu u uvođenju parlamentarnog režima nego je bitno odredila i potonji način njegovog funkcionisanja. To je ugrožavalo same osnove i smisao tog režima, ali i samu civilnu vlast kao takvu. Političke stranke suprotstavljale su se uplitanju vojnih krugova u rad parlamentarnih institucija i povremeno u tome pokazivale značajne rezultate. Međutim, snažan zamah nacionalizma i priprema zemlje za rat, koja je započeta praktično već sa smenom dinastija, a pojačana naročito od aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, doveli su do porasta značaja i ugleda vojske u društvu, što je pothranjivalo njene militarističke ambicije. Poslednjih godina, a naročito poslednjih meseci pred izbijanje rata, uticaj vojnih krugova na rad legalnih institucija režima dostigao je vrhunac. On je tada bio tako snažan i otvoren da je izgledalo kao da su same institucije dovedene u pitanje. Na samom kraju, 1914. godine, srpski parlamentarizam je u stvari preživljavao dotad najozbiljniju krizu, čiji je tok bio presečen izbijanjem rata.

Sve u svemu, praktično politička sadržina parlamentarnih institucija bitno je odstupala od temeljnih načela parlamentarne države. Pri svemu tome, međutim, parlamentarna forma je više-manje korektno poštovana i sa te, strogo institucionalno-pravne tačke gledišta, režim u Srbiji 1903–1914 bio je parlamentaran. Ove protivrečnosti između forme s jedne strane, i sadržine parlamentarnih institucija s druge strane, predstavljaju jedno od osnovnih obeležja, ali i najtežih istraživačkih problema srpske parlamentarne istorije u ovom razdoblju. U stvari, uvođenje parlamentarnih institucija u Srbiji 1903. i njihovo jedanaestogodišnje funkcionisanje pokazuje se kao problem recepcije modernih političkih institucija u predmodernom društvu. Time se kao pitanje od suštinskog značaja otvara pitanje praktičnih dometa tih institucija. Preciznije, pitanje efekata koje su one ostvarile na planu stvarne modernizacije političkog života –

podrazumevajući pod ovom jačanje individualističkog principa i političku pluralizaciju društva, povećanje stepena tolerancije i prodiranje načela zakonitosti i pravne države u političku svest građana.

Ovo pitanje, iako nije izdvojeno kao posebna celina, dobilo je značajno mesto u ovoj disertaciji i ja ću ovde ukazati na neke od najznačajnijih zaključaka s tim u vezi. Međutim, pre toga želela bih da istaknem da su istraživanja i analiza ovog, vaninstitucionalnog aspekta srpskog parlamentarizma u ovoj disertaciji tek načeta, bez pretenzija da problem obuhvate u celini. Pitanje demokratije, posebno sadržina preovlađujućeg demokratskog koncepta i s njim u vezi problem pluralizma, pitanje političkih sloboda, poštovanje načela zakonitosti, karakter i ideologija političkih stranaka – sva ta pitanja razmatrana su u onoj meri koja je bila potrebna da se objasni funkcionisanje samih institucija, a ne kao tema za sebe.

Da li se, dakle, i u kom domenu mogu uočiti znaci modernizacije političkog života koji bi se mogli objasniti kao neposredan rezultat funkcionisanja institucija? Odmah treba reći da je odgovor na to pitanje potvrđan, štaviše, da je u nekim segmentima političkog života uočljiv izrazit dinamizam.

U tom smislu na prvom mestu treba pomenuti pluralizaciju partijsko-političke scene, a zajedno s njom, i porast tolerancije u međupartijskim odnosima. Podela Radikalne stranke odigrala je ključnu ulogu, jer je označila izlazak Srbije iz faktičkog partijskog monizma. Ali proces pluralizacije nije se zaustavio na tome. Nestanak partijskog hegemonia, podigao je, naime, realan značaj ostalih stranaka, upućivao na saradnju i, uopšte, znatno oživeo partijski život u celini. Za jedanaest godina funkcionisanja parlamentarnih institucija, Srbija je izvedena iz partijskog monizma, u njoj se artikulisalo nekoliko političkih stranaka, odnosno partijskih grupacija, proces pluralizacije je pred rat, i dalje u punom jeku, nagoveštavao nove oblike, odnosno nova partijska grupisanja. U ovom pogledu, partijski život je na kraju razdoblja izgledao znatno moderniji, rekla bih zdraviji nego na početku.

Među značajnim učincima parlamentarne epohe u Srbiji treba pomenuti i vidno sazrevanje svesti o značaju ustavnosti, zakonitosti, kao i poštovanja forme i procedure u procesu političkog odlučivanja. Ova pitanja, koja zasecaju u samu suštinu pojma moderne države, bila su neprekidno otvorena i vrlo živo raspravljana u onovremenoj političkoj javnosti. Stranački prvaci, često ugledni naučnici i intelektualci, svojim sjajnim

skupštinskim govorima izrečenim u odbranu institucija ustavnosti, slobode, zakonitosti i demokratije obogatili su srpsku političku tradiciju. Među skupštinskim poslanicima bio je znatan broj pravnika – advokata, sudija, pa i profesora univerziteta i oni su iz dana u dan tumačili ustav, zakone, poslovnik, objašnjavali smisao institucija i načela moderne države, pozivali se na pravne autoritete i ustavnu praksu stranih zemalja.

Engleska je sa svojim parlamentarnim običajima bila u centru pažnje, posebno zahvaljujući ideologu starih radikala, Stojanu Protiću, koji je uporno i neprekidno dokazivao da moderne ustavnosti nema bez parlamentarne vlade po modelu engleskog kabinetskog sistema. Gotovo da nije bilo nijednog spornog dnevnopolitičkog pitanja povodom kojeg ne bi bio pomenut primer Engleske. Iako su se time najčešće pokrivali puki partijski interesi, samo potezanje ovakvog tipa argumentacije podizalo je značaj i učvršćivalo legitimitet parlamentarne forme, a samim tim i podizalo nivo opšte političke kulture. Stranke manjine često su prebacivale radikalima, posebno Protiću, neprimerenost poređenja Srbije s Engleskom, kvalifikujući to čak kao cinizam, ali ni one same nisu zaostajale u odbrani forme. Naprotiv, podsećajući na praktičnu politiku stranke na vlasti, oni su samo razgovor o formi dopunjavali razgovorom o suštini ustavnosti i parlamentarizma. U ovom pogledu, posebno se isticao Jaša Prodanović, prvak Samostalne stranke, ali i prvaci drugih stranaka manjine – naprednjaci Vojislav i Pavle Marinković, liberali Stojan Ribarac i Vojislav Veljković, kao i socijalistički poslanici Triša Kaclerović i Dragiša Lapčević. Među svima njima vladala je jednodušna vera u vrednost parlamentarnih institucija i principa.

Naravno, između njih, kao političke elite, i običnih poslanika – o prosečnom biraču da i ne govorimo – stajala je čitava provalija, ali su oni svojim političkim, često i moralnim autoritetom, pribavljali autoritet samim institucijama i pomagali razvoj svesti o njihovom značaju. Međutim, vreme koje su srpske političke stranke na čelu sa svojom elitom imale na raspolaganju bilo je suviše kratko da bi se moglo odgovoriti koliko su zaista duboki pomaci napravljeni u tom pogledu. Pitanje je takođe koliko je i sama elita bila sposobna da svoja znanja i nesumnjiva uverenja pretoči u praksu i da se u dnevnoj politici prema njima upravlja. S tim u vezi treba istaći jednu važnu činjenicu, a to je da je, uprkos sjajnim primerima borbe za odbranu autonomije institucija od naleta vojnih krugova, u suštini, otpornost političkih stranaka prema militarističkim tendencijama vremenom slabila. U tom pogledu lošije su stajale stranke opozicije, nego stari radikali, kao stranka vlasti. Sa stanovišta stabilnosti parlamentarnih institucija

obeshrabrujuća je činjenica da je najveći deo srpske opozicije uoči rata pokazao spremnost da se u borbi za vlast osloni na vanustavne snage, odnosno na militarističke krugove u vojsci. Ta je činjenica ukazivala na nesposobnost stranaka manjine da sagledaju granicu na kojoj prestaje zaštita sopstvenog partijskog interesa a počinje razaranje institucija, bez kojih je i opstanak partija bio nemoguć. To je bacalo ozbiljnu senku na inače nesporno značajne rezultate parlamentarne epohe i ukazivalo na to da ozbiljna kriza pred kojom se našao srpski parlamentarizam uoči rata nije došla spolja, nego iznutra, iz dubine društvenog i političkog tkiva onovremene Srbije.

S tim u vezi postavlja se pitanje koliko je otpornu snagu političkih stranaka prema militarizmu slabio nacionalizam, a koliko njihov prerani umor i prebrza istrošenost u borbi za vlast. Uopšte, kakve su bile realne mogućnosti Srbije za očuvanje liberalno-demokratskih institucija režima, u uslovima u kojima je postojao spoj između, s jedne strane, slabih socijalnih temelja tih institucija i, s druge strane, snažnog nacionalizma, čija je osnovna sadržina podrazumevala rat. Sva ova pitanja ulaze u onaj, već pomenuti kompleks pitanja vaninstitucionalnog aspekta srpskog parlamentarizma, koja su u ovoj disertaciji samo naznačena. Istovremeno, to su ona pitanja bez čijeg odgovora istorija srpskog parlamentarnog iskustva ostaje samo delimično objašnjena.

II PRIJATELJI I KOLEGE O LIČNOSTI I RADU OLGE POPOVIĆ–OBRADOVIĆ

1.

Prijatelji sa Pravnog fakulteta

In memoriam

*Dr Olga Popović-Obradović (1954 – 2007)**

U Beogradu je 28. januara ove godine umrla dr Olga Popović-Obradović, docentkinja Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i poznata pravna istoričarka.

Olga Popović je rođena 1954. godine u Mariboru. Diplomirala je na Pravnom fakultetu u Beogradu 1977. godine sa prosečnom ocenom 9,86, kao jedan od najboljih studenata u svojoj generaciji. Magistarsku tezu "Državno uređenje u nacrtu ustava Stojana Protića (1920. god.)" odbranila je 1985. godine sa odlikom i ocenom njenih profesora da se radi o ozbiljnoj naučnoj studiji koja ispunjava sve uslove da se smatra odličnom doktorskom disertacijom. Doktorirala je 1996. godine takođe *cum laude*, a njena doktorska disertacija, koja je nekoliko godina kasnije objavljena pod naslovom "Parlamentarizam u Srbiji 1903 – 1914", postala je ključna, nezaobilazna referenca u istorijskoj nauci koja se bavi tzv. "zlatnim dobom" srpske demokratije.

Olga Popović-Obradović je u nekoliko navrata boravila na stručnom usavršavanju u Parizu na *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, a

* *Helsinkička povelja*, br. 103–104, januar-februar 2007.

kao predavač po pozivu učestvovala je u nastavi na posleddiplomskim studijama na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti. Od 1999. do 2002. godine bila je voditelj kursa i predavač na Alternativnoj akademskoj obrazovnoj mreži u Beogradu. Bila je član više domaćih i međunarodnih istraživačkih projektnih timova, između ostalih i *Modernisierung des osteuropäischen Rechts bis zum Ersten Weltkrieg (Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte, Frankfurt am Main)* i *Nationalism and Ethnic Violence in Twentieth-Century Southeastern Europe (Regional Graduate Training and Archival Preservation Center, Dubrovnik, Hrvatska)*.

Tekstovi Olge Popović-Obradović bave se različitim temama iz oblasti moderne pravne istorije Srbije i Balkana, kao što su dometi i granice parlamentarizma u Srbiji, pitanja racionalne artikulacije nacionalnog interesa na Balkanu, istorija ustavnosti u Srbiji, pojmovi liberalne i "narodne države", vladavina prava, politička kultura, uloga Srpske pravoslavne crkve u tranziciji u Srbiji... Knjige, projekti i članci koje je ostavila Olga Popović-Obradović svedoče o njenom retkom i autentičnom daru za pisanje, originalnom stilu i velikom obrazovanju. Predano i temeljno istraživanje istorijskih izvora – od kojih je mnoge ona prva koristila i naučno tumačila – pribavili su joj reputaciju ozbiljne i cenjene pravne istoričarke čija se reč uvek sa pažnjom čekala i slušala.

Olga Popović-Obradović bila je i prominentna figura intelektualne javne scene u Srbiji. Beskompromisni borac za slobodu misli i dostojanstvo ljudskog života, nepokolebljiva u stavu protiv ratova, mržnje i svake zloupotrebe čoveka istupala je odlučno i hrabro u javnosti i u mnogo različitih prilika neumorno se borila za svoje ideje. Moralna vertikala koju je nosila u sebi i sa kojom je živela ostaće zabeležena ne samo u njenim tekstovima, nego i u njenim postupcima. Kada je 1998. godine protivpravno otpušten profesor Vladimir Vodinelić sa Pravnog fakulteta u Beogradu, Olga Popović-Obradović stupila je u štrajk, zajedno sa osamnaest drugih svojih kolega, u znak protesta protiv autoritarne vlasti, a u odbranu dostojanstva univerziteta i profesorskog zvanja.

Olga je bila i lepa i pametna žena. Imala je aristokratsko držanje i rafiniranost koja krase samo retke pojedince. Bila je čudesni spoj ogromne preosetljivosti i gordosti, gorštačke izdržljivosti i mediteranskog senzibiliteta, nežnosti i snage, suptilnosti i hrabrosti...

Iznad svega, Olga je bila voljena mama Bojani i Mariji, odana supruga Ivanu, brižna i požrtvovana ćerka i sestra, pouzdana i iskrena prijateljica...

Bila je privilegija znati je i družiti se sa njom... Sećanje na Olgu živeće u nama do kraja života.

Prijatelji sa Pravnog fakulteta

2.

Dr Gordana Krivokapić,
Institut za noviju istoriju Srbije

Sećanje na Olgu

Olgino ime me prati ceo život. Ono je sinonim za prijateljstvo, odanost i poštovanje. Za duboku ljudsku potrebu da se sa nekim razmenjuju misli i osećanja, i one najtanane i najskrivenije, da se dobije i daruje pažnja i podrška, da se bude bolji i da se bude velikodušan. Ceo život me zapravo prati Olgin očaravajući dar za prijateljstvo. Od svih darova koje je posedovala, a posedovala ih je mnogo, mislim da je ovaj najviše negovala.

Naše prijateljstvo su obeležile najdublje odlike Olginog bića, iskrenost i poštenje. To je bio njen način da bude u skladu sama sa sobom i sa drugima, sa svetom oko sebe. Posedovanje i negovanje takvih odlika je proizvodilo taj nezadrživi utisak beskompromisnosti koji je prožimao ceo njen život, sve što je radila u njemu. Nije tu bilo nikakve vere, nikakvog bezuslovnog prihvatanja nikoga i ničega, već bogatstvo razuma. Zatim je tu bila njena osećajnost do strastvenosti, koja se slivala u njenu posvećenost učenju i uopšte sticanju znanja posle radu u svojoj profesiji, zatim u posvećenosti svojoj prvoj pa drugoj porodici, prijateljima, uživanju u malim ritualima životne svakodnevice. Kada osećaš svaki treptaj života oko sebe, svaki treptaj misli i emocije, treptaj glasa, ne preostaje ti ništa drugo nego da budeš hrabar, jako hrabar, prigriš sve svoje misli, sve svoje emocije, sve svoje strasti i uroniš u život. To je ono što je Olga radila, to je ono što smo delile u našem prijateljstvu.

Olga je ustvari posedovala jedan vrlo otmen, kreativan odnos prema glavnim sadržajima života, jedan umetnički doživljaj življenja u svetu. Kad

već nije bila umetnik na sceni Olga je to bila u životu, u kome je stvorila mnogo lepih stvari, u kome je pružila sebi, i pre svega drugima, mnogo nezaboravnih čarobnih kreativnih trenutaka. Umetnica koja to nije izabrala da bude, junakinja životnih drama i tragedija koju kao takvu niko neće videti.

Ona je sama izabrala da živi u skladu sa svojim poreklom i okruženjem, da sledi zahteve epohe i atmosferu vremena u kome je živela, čuvajući značajan deo svoje slobode. Slobode koja joj je omogućavala da bude kreativna i originalna u poslu i nauci, da nikada ne žrtvuje svoje naučne spoznaje političkim ubeđenjima već da joj one budu vodilja za političko opredeljivanje. Čuvala je pomno svoj profesorski i naučnički integritet, svoje moralne principe. Odatle je proisticala izvesna distanca prema mnogim ljudima, prema mnogim nepisanim pravilima ove sredine, prema mnogim ružnim događajima, koja su mimo svih predviđanja i očekivanja obeležila poslednje decenije naših života. Zato, iako je njen društveni život, pa i njen politički angažman, na izvestan način bio bogat, krug najbližih ljudi oko nje je bio malobrojan i pomno odabran.

Naše prijateljstvo je bilo duboko obeleženo intelektualnim doživljajima, od početka do kraja to je bila okosnica našeg druženja, našeg odrastanja, načina na koji smo spoznavali svet. Njen snažan duh i jak intelekt spojen sa mojom neiscrpnom preduzimljivošću da se misli šire, da se misli kompleksnije, da se pronalaze uvek nove perspektive za spoznavanje, su kreirali nezaboravne dispute na razne teme iz književnosti, filma, umetnosti (umetnosti pre svega), filozofije i sociologije, politike, pa i prava i istorije. Bila je to svojevrсна škola logičkog mišljenja, oštrenja misli, vežbanja govorničtva. Sve što su posle bile nezaboravne odlike njene profesorske i naučničke karijere, gde je ona bila kratkotrajni plamen koji možda neće ostaviti velikog traga, ali koji je svojom snagom obeležio brojne trenutke ljudi oko nje i ove sredine.

Zatim je tu bilo evropejstvo koje smo delili. U najširem smislu te reči. Ono je prirodno došlo preko umetnosti i njene istorije koju smo volele, preko muzike koja je bila neiscrpan izvor snage, radosti i uživanja za Olgu. Mislim da još uvek postoji ploča gde smo prvi put čule glas Maria-e Calas i Tita Gobbi-a. Jednu posebnu vrstu spoznaja, koja je dovodila do vrhunca senzibilitet razvijen preko poznavanja umetnosti, književnosti i muzike Olga je realizovala u svojim putovanjima po Evropi i dalje, od kojih su neka trajno obeležila njen život. Bio je to doživljaj sveta koji ne možeš imati, ali kome možeš stremiti, čije male delove možeš reprodukovati. Svet pun snaga i slabosti koje je ona svom snagom percipirala, koji je bio njena

velika inspiracija. Odatle stav prema Jugoslaviji kao tvorevini Evrope i evropskoj tvorevini, prema tome kuda treba da se kreću njeni delovi posle nesrećnog građanskog rata.

Porodični okviri našeg prijateljstva, dragi ljudi njene i moje porodice, Ivan, bili su fina mreža uzajamne naklonosti i poštovanja, ono što je učinilo naše prijateljstvo vrhunskim kvalitetom našeg života. Tu su zauvek bili zacrtani na našim srcima ljudi kojih više nema, moj i njen otac, toliko lepih trenutaka koje smo podelili sa njima.

U škrinji sećanja, velikoj škrinji moje memorije života, nalazim snagu i radost, ljubav i tugu, da iscrtam intimni portret prijatelja koga više nema. Taj portret je obojen srećom i tugom, radošću i bolom. Dragi Olgin lik koji izvire ispred mene i priziva prve od tolikih dana zajedničkog učenja, razgovora i rada. Način na koji smo izgrađivali vlastite stilove, tumačili estetske doživljaje, percipirali ljude, sticali znanje, iskustvo. Lik jedne otmenosti koja je uvek postojala u njoj i koju je kasnije samo usavršavala. Gordost u liku i stasu, i blagost i radoznalost u pogledu očiju. Osećaj za boje i smelost u njihovom izboru. Težnja ka fizičkoj i duhovnoj eleganciji. Koliko upijenih i podeljenih estetetskih doživljaja je imao naš zajednički boravak u Parizu davne 1987. godine. Šetnje po kejevima po Saint Louis-u, sladoled kod Mabillon-a koji je toliko volela. Prošetaj večeras do tamo i pojedi jedan za mene, rekla mi je u našem poslednjem telefonskom razgovoru. Naša večernja sedenja na Quai Montebello (posle arhiva i biblioteke), njena ispijanja espressoa i moj un demi. Njeno otvoreno podleganje šarmu i snazi grada, iza njega ogromna snaga doživljaja svega. Zatim anemone na prozoru moje bolničke sobe, radost što drži moje dete u rukama. Ovome se nisam nadala, reči koje je izgovorila kada ju je prigrlila na grudi. Ponos kad bi razmenili pohvale i podršku u radu, sjaj njenih knjiga kroz Latinkine analize i predstavljanja. Njena očaranost pogledima nežnosti, Draginim* i mojim, na tek rođenu Bojanu. Olga za klavirom dok peva jednu od svojih omiljenih pesama. Poslednje tihe poruke koje mi je uputila.

Suza u oku, tuga u srcu i poslednji pogled na dragi lik, sa cigaretom u rukama uz kafu.

3.

Dr Dunja Melčić,
Frankfurt na Majni

Olga u mom srcu

Na početku je bila ideja jednog projekta. Vrlo maglovita i neizvesna. Osnova projekta je bila internacionalna suradnja sa Max-Planck institutom za evropsku pravnu povijest u Frankfurtu kao njezinom inicijatoru i okolini. Direktor instituta mi je rekao otprilike, “e, sad kad je srušen Milošević moguća je znanstvena suradnja”. U tomu se što implicite podrazumjevalo što bilo otvoreno rečeno da znanstvena suradnja odgovarajućih njemačkih krugova sa zemljama bivše Jugoslavije, kao recimo Hrvatskom, nije dolazila u obzir sve dok je zbog diktatora u Beogradu nemoguća sa Srbijom. Projekt nije zaživio – iako nevezano sa spomenutom morbidnošću. U toj početnoj fazi meni namjenjena funkcija je bila izviđačka. Opće smjernice projekta o “evropskim diktaturama” bile su formulirane super sofisticiranim jezikom i naključane masom modernih i pomodnih znanstvenih termina – to tako mora kad se traže finansijska sredstva od EU-gremija (a često se bez njih ne može niti u Njemačkoj pokrenuti nikakav istraživački projekt). Jedno težište je trebalo biti na ekonomiji i pravu – ako sam dobro shvatila i toga se dobro sjećam – kao sistemski kormilarećeg područja u centru nacističkih planova odnosno realizacije kolonističkih pretenzija, a drugo na kolaboracionističkim režimima u pokorenim zemljama i odgovarajućoj zakonskoj prilagodbi njemačkoj ekonomskoj hegemoniji. Moj izviđački zadatak se sastojao u iznalaženju “ekipe” znanstvenika sa područja bivše Jugoslavije odnosno potencijalnih suradnika na tom projektu. Iako sam mogućnost da bi se bilo gdje bilo tko već bavio tako zacrtanom problematikom sasvim isključila, počela sa se raspitivati o

* Dr Drago Roksandić, prim. prir.

osobama koje se barem približno kreću srodnim stazama, dakle historičarima za taj period odnosno pravnu povijest. Savjetovao me je između ostalog Ivo Banac, s kojim sam tada bila u kontaktu zbog drugih projekata i baš on mi je uz niz drugih imena preporučio Olgu Popović Obradović i dao mi njenu adresu. Sad kad se prisjećam tihi prvih kontakata sa Olgom, relativno dugih telefonskih razgovora priziva mi se sam od sebe cijeli jedan specifični kontekst. Naime, kontakt sa Olgom je bio tako izuzetan da sam gotovo zaboravila kako sam slične “poslove” obavljala od početka jugoslavenske krize pa nadalje koja je istovremeno budila u (nekim) zapadnim medijima i forumima interes za autentičnim analizama i komentarima. Dakle, kontaktirala sam osobe od Ljubljane preko Zagreba do Beograda da napišu neki članak, znanstveni prilog, dođu na tribine, održe predavanje, učestvuju u nekom projektu itd. Veliki dio tih poznanstava tada 80-ih, početak 90-ih, bila su, naročito vezano uz Beograd, tek moja indirektna poznanstva – posredovana Zoranom Đinđićem. (Od tog kruga, dakle ljudi do kojih sam došla njegovim posredstvom, nakon početka beogradske agresije ostala sam jedino s Mirkom Kovačem u kontaktu.) A onda sam prvi put počela zvati telefonski ljude koje nikad prije nisam lično upoznala, a naravno po nečijoj preporuci. U Beograd se tada telefonski moglo probiti samo oko ponoći – ali nigdje (emfatički: nigdje na svijetu) nema tako otvorenih i ljubaznih sugovornika, čak u takvo gluho doba noći. Nezaboravni “telefonski” doživljaji su moji prvi razgovori sa Latinkom Perović i Bogdanom Bogdanovićem, koji iz stana pod opsjedom u ulici Maršala Tolbuhina sa mnom razgovara kao da eto baš je čekao da ga nazovem da pročavrljamo, doduše o strašnim stvarima.

Ipak već moj prvi razgovor s Olgom je bio apsolutno izuzetan, razgovor u kojoj sam joj trebala objasniti komplicirani projekt i prodibiti ju za suradnju ili barem razmišljanje o njoj. Kako sam već dobro bilo naviknuta da i meni najsamorazumljiviji pojmovi i riječi od sugovornika mogu biti krivo shvaćeni i izazvati nesporazume nastojala sam biti vrlo oprezna – ipak i radilo se o temi koja se mogla smatrati “škakljivom”, naime o srpskoj kolaboraciji sa nacistima. Međutim u najkraćem mogućem vremenu se između nas uspostavila potpuno direktna komunikacija – nikakvih uvijanja i traženja podobnog izraza nije trebalo, strah od mogućih neposrazuma je nestao dok si mahnuo rukom. Iako smo – naravno – još ostale na “vi” bilo je samo po sebi jasno da komuniciramo na istoj valnoj dužini.

Uslijedili su Olgini pozitivni odgovori na prijedlog koji je još uvijek bio u nekoj pred-fazi, kako se vidi ih ovih nekoliko e-mailova.

Utorak, 29. 05. 2001 20:57

Uzvrćajući pozdrave, šaljem nešto što bi trebalo da bude okvir za moguća istraživanja.¹ Saradnik... je raspoložen za saradnju.

Ali imam u vidu još neke osobe koje bi se možda mogle angažovati za istraživanja. Za sada nisam sigurna, pa njihova imena ostavljam za kasnije.

Moram da napomenem da ja čoveka lično ne poznajem i o njemu znam jedino to da je savestan istraživač i da odlično zna nemački jezik. Ne mogu da procenim koliko je njegov predlog ono što Vam treba. Šaljem Vam njegovo pismo meni. Drugi attachment je moj predlog mogućeg istraživanja, ali sasvim uopšten, jer ja sam u tome na prilično nepoznatom terenu. Sve skupa, ako ne budem pronašla još saradnika, bojim se da ne bih bila od velike koristi. Ako ipak mislite da vredi da pokušamo, ja se slažem.

Srdačan pozdrav, Olga

Do 28. 06. 2001 12:10

Draga Dunja,

Bila sam nam na putu, zato odgovaram sa zakašnjenjem. Mislim da je Vaš predlog sasvim izvodljiv. Dakle, prihvatam da to uradim. S tim u vezi nekoliko pitanja. Prvo, za koju je godinu projekat predviđen? Nadam se za narednu, 2002. Koji je krajnji rok za predaju članka? Drugo, pretpostavljam da članak treba da bude na nemačkom, pa se postavlja pitanje prevoda. Što se tiče saradnje, čini mi se da bi bilo bolje da to sama napišem – s obzirom na problematiku – ali bi bio dobro ako bih nekoga mlađeg mogla da angažujem za pomoć u prikupljanju građe. Mislim na neku vrstu stručno-tehničke pomoći.

To je ove istinki mukotrpan posao. Da li postoji mogućnost da se takav posao honorise? Konačno, da li usmena prezentacija koju pominjete (u Nemačkoj) može biti na engleskom?

Drago mi je da smo na kraju nešto ipak smislili. Ja sam u Beogradu do 15. jula. Posle toga ću biti u Crnoj Gori, na moru. I tamo ću biti on line, ali svakako ne tako redovno kao u Beogradu. Bilo bi dobro da se čujemo ili “čujemo” pre 15. jula.

Srdačan pozdrav, Olga

¹ Nacrt u dodatku na kraju teksta.

Do realizacije tog projekta nije došlo ili barem ne do dijela vezanog uz područje koje jedno vrijeme nosilo državno ime “Jugoslavija”. Meni je preostalo da se izvinjavam i crvenim, prtljam i mucam objašnjavajući to osobama koje sam kontaktirala i razgranatim naracijama nastojala animirati na suradnju.

Najbolje je bilo sve potisnuti, zaboraviti, okrenuti se drugim problemima i projektima. Onda nakon dosta dugo vremena – možda 2 godine – iznenada, bez ikakve najave dođe poziv iz MP-instituta na neki simpozij svega dva-tri dana prije njegovog početka. Čudno! Ne sjećam se više detalja – uslijedili su neki pozivi prijatelja iz instituta i/ili nove direktorice instituta da im se makar pridružim na večeri, jer se među (stranim) gostima nalaze kolege iz zemalja bivše Jugoslavije. No, nije uopće važno koliko ova rekonstrukcija odgovara faktičnom odvijanju događaja – važno je jedino da smo se u tom sklopu Olga i ja prvi puta uživo srele i razgovarale. Taj susret je bio vrlo kratak – jedno veče u šarenom društvu, sa skromnim mogućnostima razmjenjivanja mišljenja. I uobičajeni *small talk* nije zapravo niti počeo, jer smo se odmah našle u kovitlacu političkih događaja i mišljenja o kojima smo spontano počele razmjenjivati mišljenja. To je naravno bio jedan opuštenu razgovor u kojem su bile načete raznorazne teme, a koje, konkretno čak se i ne sjećam. Zapravo moglo bi se možda reći da je u tomu bila bitna neka performativna meta-razina, dakle više događanje razgovora i razumjevanja nego sam njegov sadržaj. Budući da ne nalazim načina opisati što je to meni bilo tako izuzetno u tom događanju dijaloga, pokušat ću tu svoju nemoć kompenzirati naznakama što ono nije bilo.

Razgovor i razumjevanje sa Olgom nisu naime bili ništa od onog što gotovo bez iznimke prevladava u mojoj komunikaciji sa sugovornicima ovdje u Njemačkoj. Recimo za početak: nešto drugo je biti *outsider* u Njemačkoj nego *outsider* u Srbiji, pretpostavljam. Ova konstatacija služi samo tomu da baci određeno (bledunjava) svjetlo na ono što slijedi, dakle neću se upuštati u njenu daljnju eksplikaciju. Njemački sugovornici po pitanju ratova 90-ih – koje berlinski historičar Holm Sundhaussen ispravno naziva “postjugoslavenskim ratovima” – su u velikoj većini naštimani u nekom Handkeovskom tonu. Budući da je i to teško ukratko opisati poslužiti ću se jednom anekdotom. Kada je prije dosta godina Bora Ćosić u nekim od najvećih njemačkih medija svojim poznatim suzdržljivo-ironičnim stilom komentirao Handkoveovu obuzetost Miloševićem desilo mu se višekratno – kako je poslije pričao meni i mnogim drugima – da ga njemački intelektualci i pisci u susretima kritiziraju zbog toga a naročito

zbog njegovog jednoznačno negativnog stava prema tadašnjem beogradskom režimu. Taj se apsurd naravno ne može uzeti kao oznaka cjelokupne situacije ali ipak mislim naznačuje komunikativne teškoće. Poopćeno rečeno: decidirani stav, otvoreno iznesen sud i jasna kritika nailazili su (a i danas je slično) na podozrenje i sumnjičavost. Osnovno držanje većine njemačkih intelektualaca je bilo i ostalo: tu nema jednoznačnosti; tko je kriv za raspad Jugoslavije – e, to se još ne može definitivno prosuditi; pa je li to tako izvjesno da je Milošević najveći gad? “Svi su jednako krivi” – je bio (i ostao) najčešći komentar. (Zato su ovdje tako popularna djela u kojima se “sve strane” – kad je riječ o Balkanu cijeli Zapad upada u etnicistički način mišljenja – prikazane kao podjednako barbarske i loše, kao da se radi o narodima “etnijama”, a ne o političkim uzrocima konflikta.) Na takvu komunikativnu atmosferu se može oguglati, ali ona ipak ostaje neprijatna.

Susret sa Olgom za mene ostaje trajni izraz kompletnog kontrasta takvom komunikativnom okruženju. Tu sitnice – kako bi netko mogao pomisliti – postaju velike stvari, “sitnice” kao izostanak neposrazuma oko pojmova, riječi, vica. Izostanak nečeg se sam po sebi ne može tako lako uočiti; direktna komunikacija je nošena svojom pozitivnom energijom i živi od supteksta, od komunikacije u pokretima, gestikulaciji, smijehu, osmješivanju.

Naravno tu je i teorijska strana razumjevanja. Olga mi je počela slati neke svoje radove i tako sam postepeno upoznavala njeno djelo koje možda nije obimno ali je u svakom svom aspektu prekretnica znanstvenog istraživanja. Historičarima u svijetu koji se bave Srbijom i Balkanom predstoji tek da otkriju Olgino djelo i prihvate njegove rezultate. Recimo njeno istraživanje parlamentarizma u Srbiji početkom 20. stoljeća. Olgin zaključak je ne samo precizan nego kao neki kamen temeljac za daljnja istraživanja:

“Partijska država, koju je još Slobodan Jovanović identifikovao kao stalnu težnju Radikalne stranke, predstavlja najtrajnije tekovinu srpskog radikalizma. Ona je pustila duboke korene, nadživela sve ideološke mene Radikalne stranke i postala sastavni deo političke kulture i mentaliteta u Srbiji”. (Citat iz elektronske verzije rada.)

Olgine prosudbe o aktualnom političkom stanju u Srbiji su zbog tog njezinog profundnog poznavanja i razumjevanja historijskih političkih procesa bile zaista nenadmašne. Njen članak za zagrebački *Gordogan* o aktualnoj situaciji u Srbiji početkom 2003. bio je pisan prije ubistva

premijera, a izašao je prije na njemačkom nego u originalu,* kojeg je Olga onda barem mogla aktualizirati tim tragičnim povodom. U njemu – Olga Popović–Obradović, “Veränderung und Kontinuität. Alt-neue Politik im Serbien von heute”, KOMMUNE 2/2003 – Olga se bavi žilavim srpskim “nacionalnim projektom”, njegovom tvrdokornošću koja sprječava konačni iskorak u Modernu, u ritam hvatanja koraka sa suvremenim svijetom, kritizirajući pri tomu nedovoljan otklon političke strategije Zorana Đinđića prema tom opsesivnom konceptu nacionalne države. Njezina kritika je precizna isto kao i cijela analiza političke biti srpskog društva i njegovog nacionalnog koncepta. Ali to ne znači da je bila slijepa za pozitivno djelovanje Zorana Đinđića kao premijera. U dodatku napisanom nakon ubistva ona piše: “Tako je tragična sudbina Ivana Stambolića postala svojevrsna paradigma kontinuiteta postpetooktobarske sa Miloševićevom Srbijom – kontinuiteta koji počiva na zločinu i zato ne trpi nikoga ko je sa zločinom spreman da se obračuna. Premijer Đinđić je ipak odlučio da u taj obračun uđe, i do 12. marta, kada je zbog toga izgubio život, on je zapravo bio jedini srpski političar koji je na to bio istinski spreman. Sa svojom vizijom Srbije ba Zapadu, visoke inteligencije i ogromne energije, verovao je da se zlo može nadmudriti. Tu pogrešnu procenu platio je životom...” (Iz elektronske verzije teksta.)

Možda bi se neki – kao što se kaže – okretali u grobu da vide kud je Srbija zaglibila nakon Zoranove smrti, on sâm se ne bi čudio. A ne bi ni Olga.

The rest is silence.

*

* *

DODATAK

Olga Popović Obradović:

Predlog za studiju o zakonodavstvu Nedićeve Srbije**

U postmiloševićevskoj Srbiji vidljiv je novi porast ugleda najistaknutijih predstavnika srpske nacionalističke desnice, kako onih

iz međuratnog razdoblja, tako i onih iz vremena Drugog svetskog rata. Novi politički lideri sa neskrivenim odobravanjem i simpatijama govore o Nikolaju Velimiroviću, Justinu Popoviću, Draži Mihailoviću, a sve češće čak i o Milanu Nediću i Dimitriju Ljotiću. Postoji opasnost da se široka javnost u Srbiji, bez znanja o duboko problematičnoj ulozi tih ličnosti u srpskoj i jugoslovenskoj istoriji, a tražeći “pozitivne crte” u sopstvenoj prošlosti, okrene prema onome što je u njoj najgore, prema fašističkoj tradiciji. Savremena evropska i američka historiografija sve više se bavi problematikom podrške fašizmu u Evropi i u tom kontekstu otvoreno je pitanje kvislinških režima u evropskim zemljama pod fašističkom okupacijom tokom Drugog svetskog rata. Izvesna istraživanja te vrste rade se i u Srbiji. Međutim, relevantna literatura koja je nastala posle raspada Jugoslavije pokazuje se sasvim nesposobnom da se suoči sa činjenicama o saradnji Srba sa nemačkim okupatorom kao i uopšte sa profašističkim pa i otvoreno fašističkim tendencijama u razdoblju između 1941. i 1945. godine. Naprotiv, glorifikuje se ravnogorski četnički pokret Draže Mihailovića, a kvislinški režim Milana Nedića tumači se veoma blagonaklono. Posebno je upadljivo sasvim neutemeljeno negiranje postojanja antisemitizma u srpskoj istoriji, uključujući tu i razdoblje Nedićeve Srbije.

Pri svemu tome, ne postoji čak ni elementarna istraživanja režima u Srbiji za vreme vlade generala Milana Nedića. Nije valjano rekonstruisana ni organizacija vlasti, a kamoli zakonodavna politika i praktično funkcionisanje ovog kvislinškog režima. Za rasvetljavanje mnogih od ovih pitanja postoji obilje sačuvane građe, kako u Arhivu Jugoslavije, tako i u Arhivu Srbije. Preko nje je moguće detaljno rekonstruisati zakonodavnu politiku. Uz to, odnos Nedićevog režima prema ideologiji nacizma i prema nemačkoj okupaciji može se rekonstruisati ne samo analizom političkih zakona u užem smislu, nego – možda još autentičnije – i analizom kulturne politike (na primer rad pozorišta koje je zauzimalo značajno mesto u sistemu propagande u Nedićevoj Srbiji). Ova pitanja moguće je relativno precizno rekonstruisati na osnovu građe o radu pojedinih ministarstava, koja se većim delom čuva u Arhivu Srbije, a manjim u Vojno istorijskom arhivu.

* V. u ovoj knjizi: Bibliografija Olge Popović–Obradović.

** U međuvremenu, objavljena je knjiga: Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Biblioteka Ogledi, br. 7. Beograd, 2006. Prim. prir.

4.

Srđan Milošević,
istoričar najmlađe generacije

Sećanje na profesorku Olgu Popović–Obradović

Pozivu Latinke Perović, urednice ovog izdanja, da sa čitaocima podelim svoja sećanja na, nažalost kratkotrajno, ali sadržajno poznanstvo sa profesorkom Olgom Popović–Obradović, povodom izlaska knjige njenih odabranih naučnih i publicističkih radova, odazvao sam se sa iznova oživljenim osećanjem profesionalnog ali i ljudskog poštovanja prema jednoj izvanrednoj ličnosti. Kontekst tog poznanstva je uglavnom neformalan, proistekao iz donekle slučajnog ukrštaja profesionalnih puteva. Zbog toga, kao i zbog pomenutog kratkog trajanja poznanstva, i ovaj tekst je samo skica nečega što je trebalo da postane daleko sadržajnije slika, usuđujem se da kažem, i prijateljstvo. Ipak, moje poznavanje Olge Popović–Obradović nije ni sasvim jednodimenzionalno budući da verujem da se izvesne osobine karaktera i temperamenta nedvosmisleno otkrivaju i u nečijem delu, ma koliko da je ono naučno, dakle, po pretpostavci, oslobođeno tereta ličnog. U svakom radu autora snažne ličnosti one se oslikavaju i raspoznaju. Otmenog stila i preciznog jezika, radovi profesorke Olge Popović–Obradović otkrivaju te važne karakteristike njene ličnosti.

Prvi susret sa profesorkom Olgom Popović–Obradović bio je, u izvesnom smislu, poslovan. Naime, kao student Filozofskog fakulteta, bio sam uključen u izvođenje seminara iz istorije u Istraživačkoj stanici Petnica. Tema jednog seminara ticala se konstituisanja jugoslovenske države 1918–1921. godine, pa je bilo dragoceno da na seminaru kao predavač gostuje i profesorka. Sećam se jenskog poslepodneva kada sam došao na Pravni fakultet i potražio profesorku kako bismo se dogovorili oko njenog učešća na

seminaru. Budući da je u tom trenutku trajao ispit i da je odgovarala jedna studentkinja, profesorka mi je ponudila da sednem i sačekam završetak ispita. Dobro se sećam: naručila je i dve kafe i ja sam, iz nekog osećanja pristojnosti, prvi put popio kafu, koju nikada ranije nisam pio. (Sledeći put sam već uspeo da se “snađem” i da na vreme obezbedim za sebe čaj.)

Pošto je ispit završen, objasnio sam profesorki razlog moje posete i kada je čula za program seminara, kao sa nekim olakšanjem je rekla: “Pa to je moja tema!” Raspitavši se o nekim tehničkim detaljima, pokazujući iskrenu zainteresovanost za program, Istraživačku stanicu, način rada i strukturu polaznika, profesorka je sa zadovoljstvom prihvatila da učestvuje na seminaru. Imala je, doduše, jednu manju molbu: da, ukoliko je moguće, u Petnici “ili tu negde, u okolini” ostane na prenoćištu. Pošto sam se dogovorio oko tog detalja sa rukovodiocem seminara i upozorio profesorku na pomalo “spartanske” uslove za boravak u samoj Stanici, i taj tehnički deo posla lako je obavljen. Iz tog prvog susreta i razgovora bilo mi je jasno da sam upravo imao priliku da sretnem osobu sa vrlo otmenom neposrednošću, spoj osobina redak u svakoj sredini.

I posle toga smo se još nekoliko puta sreli dogovarajući termin i temu predavanja, ali se razgovor nekako spontano usmeravao i ka drugim temama. Uz zadržanu punu svest o značajnoj i generacijskoj i iskustvenoj razlici, mogu da kažem da smo s vremenom postali sagovornici. Za mene je donekle bila olakšavajuća okolnost da je komunikacija sa profesorkom bila lišena formalnosti, budući da nisam bio student Pravnog fakulteta. Nije nas, dakle, razdvajala ta formalna linija koja, ipak, neminovno podrazumeva veću distancu u komunikaciji. Ja sam ponekad odlazio na Pravni fakultet kako bih sa profesorkom razmenio neku ideju, razmišljanje, dilemu, a sa druge strane profesorka me je povremeno obaveštavala o tribinama ili predavanjima na Pravnom fakultetu, posle kojih bismo se obično zadržali u kraćem ili dužem, uvek sadržajnom razgovoru, nakon kojeg bih odlazio svakako bogatiji za jedno novo iskustvo, novo znanje i novu moguću perspektivu.

Takvi razgovori su dragoceni za nekoga ko u svojim formativnim godinama ulazi u svet nauke. Svoja prva razmišljanja o jugoslovenskoj ideji, o Jugoslaviji, o ustavnom razvoju Srbije i Jugoslavije, o nacionalizmu i nacionalnom pitanju, o Slobodanu Jovanoviću, o rehabilitaciji kolaboracionista iz Drugog svetskog rata, o monarhiji, o Crkvi i o mnogim drugim temama, najslobodnije sam u tom periodu razmenjivao sa profesorkom Olgom Popović–Obradović. Posebno mi se čini da ni kod koga nisam nailazio na toliko razumevanje i gotovo identičnost stavova u pogledu shvatanja spoljašnjeg smisla (politička upotreba i lakmus koji registruje

jedno haotično stanje svesti), odnosno duboke unutrašnje, suštinske besmislenosti monarhističko-restauracijskih tendencija koje su se javile u delu društva u Srbiji, kao i u pogledu razumevanja dubine krize pluralnosti i lične slobode koja može da usledi zbog tada sve izraženije klerikalizacije srpskog društva. To je bila linija na kojoj smo se profesorica Olga Popović–Obradović i ja, moram to da istaknem, najbolje pronalazili. A potom i moje razumevanje dela Slobodana Jovanovića i razmišljanje o njegovom radu, i naučnom i političkom, a naročito o karakteru njegovog uticaja, suštinski dalekom od svake apolitičnosti.

Moram da kažem i da me je ponekad jačina nekih profesorkinih stavova ostavljala u velikim nedoumicama, dobrim delom dovodeći u pitanje ono što sam do tada znao i način na koji sam to znanje mislio. Ali, upravo su se time otvarale neke nove perspektive. Međutim, ono što je za mene bilo nesumnjivo i trajno impresivno (to sam jednostavno osećao) to je utemeljenost sa kojom profesorica iznosila svoja razmišljanja i sa kakvom fascinantnom sposobnošću bitnog mišljenja je raspolagala, identifikujući probleme na jedan lucidan i, čini mi se, neponovljiv način. Svodeći brojne ilustracije na suštinu, imajući smisao za ključni detalj, analiza profesorice Olge Popović–Obradović nikada nije bila pojednostavljena. Nema sumnje da je polazila od izvesnih vrednosnih premisa, ali se jasno moglo prepoznati da su i te premise, iako nesumnjivo vrednosno opredeljene, suštinski bile zasnovane na znanju, ne na impresijama.

Kada sam pisao jedan rad za svoju prvu stručnu konferenciju, koja se održavala u Sarajevu i bila posvećena sećanju na Drugi svetski rat, od profesorice sam dobio veoma korisne sugestije. Sa prethodnim objašnjenjem da je veoma važno da svaki rad, pre nego što bude objavljen, ima “dobrog i strogog čitača”, ukazala mi je na neke propuste i mesta koja su zahtevala pojašnjenja. To je kasnije bio i moj prvi rad koji je objavljen u jednom zborniku radova, pa izvesna sentimentalnost postoji i oko tog iskustva, koje je na neki način vezano i za ličnost profesorice Olge Popović–Obradović.

Više puta prisustvovao sam profesorkinim javnim predavanjima i drugim izlaganjima. Uvek sam imao utisak da su joj ta predavanja predstavljala izvestan napor. Taj napor se ogledao u stalnom nastojanju da se izbegne optužbi za razmetljivost znanjem i stručnošću, koji su, kao što neretko biva kod mnogih naučnika koji svoj poziv žive, postali njihova “druga priroda”. Kad god bismo se nakon predavanja susreli, prvo što bi rekla bilo bi pitanje: “Šta mislite, da li je bilo dovoljno jasno?” Ta nesigurnost bila je i posledica jasne svesti da sredina kojoj se obraća neretko nije sposobna da razume razgranatu i gustu misao koja je simbo-

lički odražavala razgranatost i gustinu pojava koje je profesorica dešifrovala i koja je podrazumevala interdisciplinarnost svojstvenu vrhunski obrazovanim istoričarima, što je Olga Popović–Obradović nesumnjivo bila. Na svim tribinama i javnim nastupima, koji nisu bili toliko česti, uvek sa povodom, profesorica je delovala kompetentno, vrhunski pripremljeno, usudio bih se da kažem i superiorno.

Vest o smrti profesorice Olge Popović–Obradović dobio sam u trenutku dok sam čitao njen članak o Živojinu Periću. Od ranije mi je bilo poznato da je profesorkino zdravlje bilo ozbiljno narušeno, a sticajem okolnosti površno sam bio upoznat i sa netom proteklom operacijom. Nada se u takvim okolnostima meša sa strepnjom, ali prevladava. Ipak, po ko zna koji put pokazalo se da je nada samo višak duše, a manjak moći i snage da se bilo šta učini.

Oživljavajući ova sećanja pokušavao sam da pronadem neke ključne pojmove koje vezujem za ličnost profesorice Olge Popović–Obradović. Najpre, to je ogromna erudicija, koja je bila nenametljiva, iako je profesorica svoje stavove iznosila sa samouverenim autoritetom znalca. Istini za volju, ona ponekad nije skrivala osećanje superiornosti nad sredinom. Nekada otvoreno i oštro, a nekada finom ironijom reagovala je na razmetljivu osionost gluposti i neznanja. Pored toga, iza uzdržanog stava nalazila se duboka humanost i istinsko poštovanje čoveka. U tom smislu, bilo je kod profesorice Olge Popović–Obradović aktivnog, rekao bih – borbenog altruizma, oslobođenog jalove patetike, pozerske empatije i neproduktivnog očajavanja. Iako se iz mnogih stavova ponekad mogla iščitati rezignacija i pesimizam, Olga Popović–Obradović nije bila malodušni posmatrač koji se predaje neumitnom toku mračne stvarnosti. Bila je dostojanstven borac, koji je savršeno dobro razumevao dubinu problema sa kojima se suočavalo društvo koje je postalo tema njenog naučnog i javnog rada.

Konačno, ne mogu da zanemarim jednu dimenziju koja se po sebi nameće kada se u mislima obnavlja sećanje na jednog vrsnog profesionalca i kojom se takođe meri veličina gubitka koji je nastao profesorkinom smrću. Naime, u malim sredinama, u malim historiografijama kakva je naša, u svakom pogledu prerano, naglo okončanje jedne takve profesionalne snage i analitičke lucidnosti ostavlja, nesumnjivo i bez preterivanja, decenijske posledice. Pokušaj da se one ublaže, u meri u kojoj je to moguće, predstavlja i ovo izdanje profesorkinih odabranih radova, redak intelektualni portret i u pogledu sadržaja i u pogledu forme.

5.
Lora Silber,
Njujork

Preplitanje značajnog i beznačajnog

Profesor doktor Olga Popović–Obradović proučavala je prošlost koja nas je dovela do ovoga što nam se dešava. Temeljno je proučavala istorijske činjenice, sagledavajući ih iz svih uglova, kao i njihove pouke, a zatim u odnosu na njih preispitivala svoje zaključke. Ovde i sada, na ovim stranicama, ona nam nudi svoje misli, i njene reči govore same za sebe. Preuzela je rizik da bude ikonoklast među ljudima koji obožavaju ikone i sa njima se identifikuju. Dovodila je u pitanje tvrdnju da je Srbija u neka ranija vremena bila ideal demokratije. Usuđivala se da se glasno pita hoće li se Srbi ikada u potpunosti integrisati u moderno doba.

Za mene je, međutim, profesor Olga Popović–Obradović, istoričarka i mislilac, bila Olgica sa kojom sam se gotovo slučajno upoznala na stepenicama kuće u kojoj je odrasla. Bila je to Olgica *saher torte*. Olgica sa hiljadu pitanja. Olgica sa pijace. Olgica na telefonu. Olgica koja se smeje za večerom. Olgica koja se s mukom priseća recepata. Olgica iz razgovora za koje smo jedna drugoj obećavale da ćemo ih završiti u jedan ujutro.

Moj otac je bio poreklom iz predratnog Beča. Mislim da je Olgicina *saher torta* bila prvi recept za koji sam je zamolila da podeli sa mnom. To je bilo pre dvadeset godina. U to vreme, usamljeni glasovi u Beogradu bili su zaista veoma usamljeni glasovi. Ljudi su se uljuljkivali idejom da će iz propalog posleratnog istočnoevropskog poretka bezbolno izrasti nešto novo i bolje. Ljudi su špartali ulicama pored Dunava, omamljeni iluzijom da

marširanje u gomili slabe čini jakima. Slušala sam Olgicu uz parče *saher torte*. “Ovo je pogrešno,” govorila je “ovaj čovek je užasan”.

Tokom rata, išla sam na sulude vožnje kroz Mostar i Tuzlu i dalje u Hrvatsku. Kada sam se vraćala sa svojih puteva, odlazila sam do Olgice i njenog muža Ivana. Olgica je morala da zna svaki detalj svakog mesta na kome sam se zaustavljala. Odgovore je tražila na srpski način, hronološki, od poslednje kafe pred polazak do momenta kada bih, po povratku, zaključala kućna vrata. “Kako žive u Bosni?” “Kako se tačno ponašaju vojnici?” Mogla sam da vidim kako podatke obrađuje, usaglašavajući neusaglašenosti. Prezirala je opšta mesta i apstraktne zaključke u koje su drugi zaodevali realnost. Znala je da istina proizilazi iz minijatura, da zahteva usklađivanje suprotstavljenih detalja. “Kakav je bio taj kapetan u Mostaru?” “Kako je izgledao?” “Kako je to izgovorio?”

Olgica i ja smo imale običaj da lutamo između tezgija na Kalenićevoj pijaci u potrazi za najboljim povrćem. Moja kancelarija je gledala na istočni deo, odmah pored zečeva i papiga. Olgica je najpre stanovala u ulici Prote Mateje, a onda se preselila u Ivana Milutinovića. (Posmatrala je kako ulica menja naziv u Kneginje Zorke, dostojanstveno se prilagođavajući ovoj promeni.) Miris mesa sa roštilja, a svake jeseni i paprika, lebdeo je oko pijace i naših razgovora. U opštinskoj zgradi, iznad parkirališta za kamione kojima je dovožena roba, Olgica je postala moja kuma. Donela je buket na moje venčanje... i naučila je moju Milu da odsvira prvu melodiju na klaviru... a ja sam učila njenu Bojanu engleski... a moja Iva je na srpskom od nje zatražila čašu vode... a njena Marija je učila moje ćerke kako se pas vodi u šetnju... i sir iz centralne Srbije koji nam je donosila... i slatko od borovnice sa Zlatibora koje je moj muž Dušan naročito voleo... i, kada smo se preselili u Njujork, tegle meda koje su nam stizale... Farbale smo jaja za Uskrs. Ona nije bila pravoslavac u pravom smislu te reči. Ja to svakako nisam. Ali smo farbale jaja, a ona je to radila na starinski način, sa korom od luka i kantarionom, sa besprekornim otiscima listova i njihove složene crvene nervature.

U našim telefonskim razgovorima Beograd-Njujork preplitalo se značajno i beznačajno. Nju sam prvu pozvala kada se rodila Ana Darja, a zvala sam je i svakog dana tokom bombardovanja. Olgica je odbila da napusti Beograd, ali ne iz patriotizma ili prkosa. Volela je svoju domovinu, ali je volela dovoljno da bi tražila da se ona sagledava objektivno. Nisam poznavala nikog ko se suočavao sa tamnom stranom sopstvenog na takav način. Potom je usledilo suočavanje sa onim najgorim što može da se desi, i ona je odbila i pred tim da ustukne. Počela sam da joj šaljem tračice za

merjenja šećera u krvi. Oni su meni počeli da šalju izveštaje lekarskih pregleda, terapija i hirurških intervencija. Nada je stajala protiv nade. Ali koliko god je meni poznato, ona nikad nije prestala da se bori. Jednog januarskog dana 2004, odmah posle njene operacije, stajala sam na ulici na Mehnetenu i razgovarala sa njom gotovo čitav sat. Sneg mi je padao na ramena, a mi smo pričale i pričale, a sneg je pao na ceo svet oko nas.

Više nije smela da jede ništa sa šećerom, a ja sam joj slala čokoladu bez šećera, i koješta drugo bez šećera. Tokom jedne posete, greškom sam spakovala i ponela par njenih pantalona. Pronašli smo ih tri godine kasnije. Bila je suviše mršava da bi mogla da ih nosi.

Zvala sam je u bolnicu. “Tako sam gladna, a ne mogu ništa da jedem,” rekla mi je. “Ali prolazim u glavi kroz sve moje recepte.” Sada se sećam *saher torte*. Naših razgovora o bogu i razgovora o knjigama. Razgovora o životu posle smrti i o brazilskom pevaču. Odjeka smeha. Odjeka besa. Odjeka razuma. U jedan ujutro, zaklinjale smo se da ćemo leći u dva. Ali, uvek je tu bilo još nešto. A onda, kada je već bilo tri sata, opet je bilo još nešto. I u četiri, i u pet... A zatim bi svanulo, i “Oh, da, samo još nešto...”

6.

Prof. dr Marija Draškić,
Pravni fakultet u Beogradu

Nismo se oprostile

Beograd, 15. juni 2007.

Novo groblje... Lipe kao da izdišu od toplote i vlage... Jedva koračam, vrešina isisava snagu iz tela, a misli se množe... Valjda je ovako izgledao onaj dan u koji je Kami smestio Mersoa i vrela bljesak sunca na Arapinovom nožu...

Sinoć me je zvala L. i zamolila da napišem nešto o Olgi za knjigu koju sprema za jesen. Tako sam se latila nemogućeg, neostvarivog zadatka da pišem o Olgi... Razmišljam da to što hoću da kažem ne bude složeno ni po kakvom poznatom i priznatom redu, nego po jednostavnom sledu asocijacija koje prirodno i slučajno nailaze.

Hodam sve sporije... Ovo je dan smrti moga tate. Pre četrnaest godina bio je isti ovakav težak dan. Kada su mi javili da je kraj, prva osoba koju sam srela bila je Olga. Stajale smo na na onom velikom, centralnom stepeništu na Pravnom fakultetu i gledale se čuteći. Ta užasna tuga koju sam osećala i koja me je bila potpuno hipnotisala, razarala me je. Ona je to videla i počela da govori... Ne sećam se više tačno o čemu... o sebi i svom ocu, o njegovoj smrti, o životu, o nama dvema, o deci... Sećam se samo da sam je gledala zadivljena lakoćom i jednostavnošću sa kojom je izgovarala sve te divne, tople reči i kako je meni postajalo sve lakše... i kako sam osetila štipanje suza na licu... i nekako sam shvatila da to sve tako mora da se dogodi i da ja opet mogu da dišem. Tada sam joj prvi put kazala: “Ti si

moja Šeherezada... Preživeću zahvaljujući tvojoj priči...” i prvi put sam se nasmejala...

Danas se opet smešim dok polažem buket irisa na njen mermerni, ledeni kamen... Mislim kako je to čudno i nepravedno da sam tu ja, sada sama, da nema nje da me uteši, da mi pomogne da počnem da plačem... Kako će to biti moguće, mislim, živeti bez svih onih koje smo voleli... U misli mi dolaze reči onog francuskog pisca, Mišela Turnijeja, kojih sa naporom pokušavam da se prisetim... “Biti mlad, to znači ne izgubiti još nikog bliskog svog. Kasnije nas naši mrtvi vuku sa sobom i svako od njih predstavlja po jedan kamen bačen u naše sećanje koji snižava liniju našeg plovljenja. Na kraju plutamo na samoj površini vode, na samoj površini egzistencije, pružajući živima samo onoliko pogleda i reči koliko će biti dovoljno da poveruju da smo od ovog sveta...”

Na putu ka autu stiže mi SMS poruka sa veću da je D. upravo operisan. Još jedan krug patnje i bola... Ima li kraja?

Sećam se Budimpeše. Prelepi, čaroban grad, u kome smo Olga i ja uživale toliko puta... družile se, pričale, smejale se... Veče je i svi mostovi blješte u svojoj gizdavosti... Stojimo na obali Dunava i pričamo kako je ovaj grad u stvari jedna ogromna pozornica, u kojoj je sve ustreptalo a predstava treba da počne svakog trenutka... Pre nekoliko godina Olga je bila pozvana da održi predavanje na CEU o parlamentarnoj istoriji Srbije na početku XX veka, o kojoj se često govori kao o “zlatnom dobu srpskog parlamentarizma”... Čitam ponovo njene tekstove...

U Tivtu M., Olga i ja teoretišemo o religiji u dugim noćima koje mirišu na more. Najlakše je onima koji veruju. Religija je jedna velika uteha; i u odnosu na vlastitu smrt, i u odnosu na smrt drugih, svojih najbližih. Lakše je onima koji veruju u besmrtnost duše i veruju da se ona posle smrti seli na jedan bolji svet. To je verovanje zajedničko svim religijama, i hrišćanstvu i islamu. Pričam im kako sam od T. čula kako se u Indiji kaže: kao što telo zbacuje iznošeno odelo, tako i duša zbacuje sa sebe iznošeno telo... Ali šta preostaje onima koji ne mogu da veruju, onima koji misle da se ljudski život završava sa smrću, onima koji znaju da je čovekov život na zemlji njegov jedini život?

Beč i jesen 2005. Veliki borac... Lepa, otmena, elegantna, rafinirana; gorda ali blaga i nežna, diskretna i suptilna, osetljiva a toliko jaka. Ne samo pametna, nego i mudra, lucidna i duhovita... hrabra, uspravna Olga... kao da je gledam i sada u belom kišnom mantilu, marama nehajno vezana... a izmrcvarena bolom koji skriva, o kome ne želi da govori, samo ponavlja

“idemo dalje, da vidimo još samo Pikasovu izložbu u Albertini, da popijemo Wiener melange, da... da... U priči Lava Tolstoja “Smrt Ivana Iljiča” postoji detalj koji na stravičan način postavlja pitanje šta je to smrt. Glavni junak umire od raka i pita se: “Je li to smrt?” A unutrašnji glas mu odgovara: “Jeste smrt.” “Pa čemu onda sva ta patnja?” A unutrašnji glas odgovara: “A tako, ničemu”.

Nismo se oprostile... I nikada i ne bismo mogle... Ostalo je toliko tema i nezvršenih poslova, ostala sam joj dužna toliko toga... Nedostaje mi do kraja života naši dugi, noćni telefonski razgovori, naše šetnje pored Dunava, naši mali ručkovi u “Maderi”, obilaženje poslastičarnica u Beču, naše ludo smejanje u Budimu, uživanje u glasu Marije Kalas i Casta Divi na Zlatiboru, ispijanje kafa u Gradskoj kavani na Stradunu, kupovanje ribe na pijaci u Tivtu... Nedostaje mi njen mir i sigurnost, njena filozofija života..., kao i milion drugih običnih, malih, svakodnevnih radosti istinskog prijateljstva... Zato, ni ovo nije oproštaj, već samo korak na putu ka onome mestu na kome ćemo se – kao što reče Zoran Đinđić – svi ponovo sresti jednog dana...

San Cristobal de las Casas, 31. decembar 2006. Meksiko. Stiže mi SMS poruka, hiljade kilometara su između nas... “Draga moja drugarice, Energija tvoje ljubavi uvek mi je tako mnogo značila... I ja tebi od sveg srca želim sreću, i da je nađeš u običnim i tako lepim dnevnim radostima...” Kraj... Ostala je samo tišina i praznina...

7.

Sonja Biserko,
predsednica Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji

Osoba raskošnog talenta

Olgu Popović Obradović, Olgicu, kako smo je svi zvali, sreća sam prvi put devedesetih, u jeku bosanskog rata, u vremenu opšteg zla, kod Latinke Perović. Spremala se za skup istoričara u Istanbulu. Malo je bilo ljudi koje sam tada sretala koji su imali jasno razumevanje razloga za raspad Jugoslavije. Uz Latinku, Olgica je sigurno bila jedna od njih. Takvo razumevanje i interpretacija aktuelnih zbivanja mogli su se čuti samo u tim malim kružocima koji bi u javnosti tada sigurno bili izloženi linču. Upravo prilikom našeg prvog susreta Olgicu sam doživela, i taj je osećaj ostao do kraja, kao osobu koja je sve radila bez ostatka: mislila, volela, kuvala, svađala, pisala, i iznad svega, promišljala. Ona je spadala u retke ljude na ovom prostoru, koji raspolazu sposobnošću tako preciznog definisanja problema, uz istovremeno stavljanje u savremeni kontekst i istorijsku perspektivu. Obrazovanje i intelekt koji su pratili njenu ličnost supreiorno su je izdvajali iz tada već homogenizirane i obezglavljene mase. Veoma je mali broj ljudi, a među njima je bila Olgica, u to vreme odoleo zovu zahuktalog srpskog nacionalizma.

Tokom nacionalističke histerije u Srbiji, kada je ubijanje bilo svakodnevnica, a svuda oko nas vladalo jednoduše, naš susret i prepoznavanje upravo na tim ključnim temama našeg tadašnjeg života zbližio nas je za ceo život. U opštem metežu, svako je tražio sebi sličnog po uverenju i shvatanju, ne samo u odnosu prema ratu, jer se kroz to prelamao i odnos prema svemu drugom. Tako smo proveli godine u uskom krugu, družeći se međusobno i spašavajući zdrav razum.

Njeno široko i svestrano obrazovanje i duboko poznavanje prošlosti Srbije, činilo je njene analize savršeno preciznim. Uočavanje zla našeg vremena oslanjalo se na one podzemne tokove srbijanske prošlosti o kojima je malo ko pisao ili govorio. A upravo je iz tih tokova na površinu isplivao, u novoj varijanti, srpski velikodržavni projekat. Zato je njeno iščitavanje sadašnjosti bilo nemilosrdno iskreno, jer je otvaralo probleme, izvan mitološke matrice, gotovo netaknute prošlosti.

Olgica je bila osoba velikog talenta, ne samo kao istoričarka, o čemu verodostojnije mogu svedočiti njene kolege. Njen talenat je bio sveobuhvatan, istovremeno poduprt širokim obrazovanjem. Uz svoju raskošnu prirodu ona je ipak bila izuzetno precizna u svojim formulacijama, kada je govorila o politici, knjigama, filmovima, muzici. I veoma otmena. Malo ko zna o njenoj ljubavi za muziku, da je svirala i klavir i da je divno pevala. Nije slučajno, čini mi se, kada o njoj ponovo razmišljam, što je njena omiljena operna pevačica bila Marija Kalas. Nedavno, gledajući dokumentarni film o Mariji Kalas, nisam mogla odoleti pravljenju paralela između njih dve. Obe su bile dive. Po strasti, izgledu i ponašanju. Sve to – bez ostatka.

Olgica je poslednje tri godine života provela u borbi za svaki dan. Delila sam mnoge od tiha dana sa njom. Svaki dan je, bez obzira na ogroman napor koji je ulagala da bude spremna za kafu u "Operi", ili za šetnju na Ušću, ili za šoping u Merkatoru, živela sa strastvenom punoćom. Mada je prognoza bila nepravedna i brutalna, ona je pune tri godine vodila borbu sa bolešću, prvenstveno svojom voljom i razumom. Da su njena volja i razum bili presudni, ona bi živela sto godina. Jednom prilikom je čak rekla: "Ja toliko volim da živim, mislim da ću pobediti ovu bolest".

Njena ljubav za životom i hedonizam naprosto su bili zarazni. Njena unutrašnja raskoš podrazumevala je i specifičnu dezorganiziranost i odsustvo osećaja za vreme i prostor. Ali i to je bio deo njenog šarma ili – to je jednostavno bila ona.

8.

Prof. dr Jasminka Hasanbegović,
Pravni fakultet u Beogradu

*Teorijski okvir kao metodološki pristup
Olge Popović–Obradović u istraživanju parlamentarizma
u Srbiji 1903–1914.*

Teorijski pristup u bilo kom istraživanju bitno određuje njegove domete i rezultate, jer prethodno određuje i predmet (ono šta) i način (ono kako) istraživanja. Ovo naročito važi za istorijska pravno-sociopolitikološka istraživanja u kojima je kompleksnost ispitivanog ne samo ireducibilna nego i teško razloživa na segmente i aspekte. Neretko, nažalost, pristup istraživanom uopšte ne seže do teorijskog, pokatkad je čak i neosvešćen, ali on uvek postoji kao predrasumevanje, koje može imati razne vidove – u velikom rasponu od relevantnih savremenih teorijskih znanja i uvida do pogrešnog znanja, zabluda i predrasuda, u odnosu na koje bi svest o neznanju predstavljala gigantski korak napred.

Olga Popović–Obradović je u svom istraživanju parlamentarizma u Srbiji 1903–1914. imala potpuno jasnu svest o metodološkom značaju pomenutog teorijskog pristupa i zato je prvu od tri celine svoje knjige posvetila teorijskim i metodološkim pitanjima.¹

Izlaganja u toj prvoj i najkraćoj teorijsko-metodološkoj celini (koja u izvesnom smislu ima uvodni karakter – predstavlja uvod u izlaganje rezultata istraživanja srpskog parlamentarizma 1903–1914) ima dva cilja:

¹ Olga Popović–Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, Beograd, Javno preduzeće Službeni list SRJ, 1998, str. 17–52.

prvi je definisanje suštine parlamentarnog režima kao tipa predstavničke vlade, a drugi je bliže određenje i teorijsko utemeljenje metoda analize parlamentarnog režima u Srbiji na osnovu bazičnih teorijskih kako pravnih tako socijalno-političkih pretpostavki parlamentarne vlade koje se izvode iz parlamentarnog iskustva zapadnih zemalja.²

Pogledajmo sada pobliže i kritički kako su i koliko su ostvorena ta dva cilja.

Pri ostvarenju svog pokušaja definisanja suštine parlamentarnog režima, Olga Popović–Obradović odmah na samom početku naglašava da je parlamentarni režim nemoguće odrediti izvan procesa političke evolucije.³ Zaista, najčešća greška pri definisanju ne samo parlamentarizma nego i mnogih drugih rasprostranjenih pojava dužeg trajanja jeste uzimanje jednog perioda ili jednog segmenta za celinu – *pars [temporis vel exemplorum] pro toto* – iz bilo kog razloga: kao navodno reprezentativnog, ideal-tipskog, uzornog i sl. Stoga se i parlamentarizam može definisati samo uzimajući u obzir sve njegove vidove i evolutivne mene. To je uslov i za pravilno razumevanje dometa srpskog parlamentarizma 1903–1914. Pa ipak, pojmu engleskog parlamentarizma morala je biti poklonjena posebna pažnja pre svega iz praktičkih razloga, naime, zbog okolnosti što su se glavni akteri srpske parlamentarne prakse, koji su je presudno oblikovali, redovno i gotovo isključivo pozivali baš na engleski model.⁴

Na najopštiji način parlamentarni sistem bi se mogao odrediti kao predstavnički sistem zasnovan na “mekoj” podeli vlasti tj. “saradnji” legislative i egzekutive.⁵ Problem ovakvog i sličnih određenja parlamentarizma nije u tome što je njegovu “pravnu suštinu teško normativno definisati”, odnosno što “između nominalnog i stvarnog međusobnog odnosa ustavnih organa [u parlamentarizmu] postoje razlike, čak protivrečnosti” – kao što kaže Olga Popović–Obradović,⁶ a o čemu će još biti reči – već je problem ovog i sličnih određenja parlamentarnog sistema u njihovoj neodređenosti, i to kako neodređenosti upotrebljenih izraza (npr., konkretno, *meka* podela vlasti; *saradnja* legislative i egzekutive) tako, dodatno i pokatkad naročito, u neodređenosti podrazumevanog a neizrečenog u ovakvim i sličnim definicijama (npr., čini

² *Ibidem*, str. 12–13.

³ *Ibid.*, str. 12.

⁴ *Loc. cit.*

⁵ *Ibid.*, str. 17.

⁶ *Loc. cit.*

se pre svega, okolnosti što je u parlamentarnom sistemu predstavničko telo /parlament/ – zakonodavac; zatim, okolnosti što je egzekutiva u parlamentarnom sistemu uvek bar samo najformalnije podeljena između šefa države i vlade; i dr.)

Razmotrimo ovo detaljnije i podimo redom. Stav da je “pravnu suštinu parlamentarizma teško normativno definisati”, odnosno stav da “između nominalnog i stvarnog [u parlamentarizmu] postoje razlike, čak protivrečnosti”, ti stavovi podrazumevaju, prvo, normativnu koncepciju prava (prava kao skupa normi, a ne prava kao pravnog poretka – jedinstva normi i ponašanja po njima), dakle, normativnu koncepciju prava koja je karakteristična za kontinentalno-evropska a ne anglosaksonska shvatanja. Zato je s takvog, kontinentalno-evropskog stajališta teško normativno definisati pravnu suštinu parlamentarnog sistema, jer pravna suština u anglosaksonskom smislu podrazumeva upravo jedinstvo norme i ponašanja po njoj i ne može se redukovati samo na normu odnosno normativno. I drugo, razlike, čak protivrečnosti – ili, prema drugom shvatanju “razlike”, čak “*protivrečnosti*” – između nominalnog i stvarnog međusobnog odnosa ustavnih organa u parlamentarizmu pojavljuju se samo ako se smetne s uma da je, iz anglosaksonskog ugla posmatrano, veoma teško, praktički nemoguće govoriti o onome što je “po slovu ustava” odnosno o onome što treba da bude “po slovu ustava”.⁷ Ovo iz više razloga: ne samo zato što je shodno vladajućoj koncepciji prava i ustav kao deo prava mišljen ne kao skup normi već kao ustavni poredak – jedinstvo odgovarajućih normi i ponašanja po njima; zatim, takođe, ne samo stoga što je engleski ustav (odnosno što su engleski ustavi) prevashodno nepisani ustav(i), pa je o *slovu* tog ustava i o onome što je “po slovu tog ustava” ne samo veoma retko moguće govoriti već, i tada kad je moguće, veoma je teško govoriti šta je “po slovu ustava” upravo zbog koncepta ustava i ustavnosti; a konačno, možda ponajviše, i stoga što su ustavne konvencije tj. ustavni običaji najznačajniji i – unutar anglosaksonskog shvatanja prava i ustava – najprirodniji izvor odnosno konstituens i prava i ustava i parlamentarizma. Jer, u složenoj prirodi običajnosti jeste kako faktičko tj. ponavljanje ponašanja tako i normativno tj. svest o obaveznosti tog ponašanja, dakle, jedinstvo norme i ponašanja po njoj. Spornost postojanja svakog od ova dva elementa (s jedne strane, ponašanja odnosno istovetnosti ponašanja odnosno ponavljanja ponašanja, a s druge strane, svesti o obaveznosti odnosno ovlašćenosti na određeno ponašanje) može učiniti spornom egzistenciju

⁷ *Loc. cit.*

običaja, pa i ustavnog običaja, i čini ne samo pitanje (ne)postojanja neke ustavne konvencije složenim nego i odgovor na njega prilično neuhvatljivim. Ali to je nešto što se ne sme izgubiti iz vida kada se govori o ustavu i parlamentarizmu u anglosaksonskim okvirima. U protivnom, jedino ako se anglosaksonskom (tj. engleskom) ustavu i parlamentarizmu pristupi s kontinentalno-evropskih pozicija, “parlamentarizam se predstavlja kao svojevrsna negacija ustavnih normi i o njemu se utoliko može – kako to čini najveći deo teorije – govoriti kao o *res facti non iuris*”.⁸ Ali, to znači prenebregnuti dve stvari: prvo, da ustavne norme tu uopšte ne postoje bez odgovarajuće prakse i da se, štaviše, ponajčešće iz nje izvode, razaznaju i saznavaju, i drugo, da parlamentarizam kao *res facti* tu, upravo zbog koncepta prava i ustava, obuhvata i ono normativno (što u kontinentalno-evropskoj vizuri znači “čisto” pravno), te da je podela na *factum – ius* (=norma) odnosno *res facti – res iuris* (=res normae) karakteristična za kontinentalno-evropska gledanja a strana anglosaksonskom pogledu na pravo, ustavi i parlamentarizam.

U XIX i u prvim decenijama XX veka u ustavnoj nauci odnosno teoriji priznat je kao jedino nespornan pravni element parlamentarizma, onaj bez koga nema parlamentarizma, dakle, suštinski – odgovorna vlada ili, malo preciznije rečeno, odgovornost ministara pred parlamentom. Međutim, o pitanjima obima, sadržine i manifestacija te odgovornosti, kao i o pitanju odnosa ministara prema šefu države, ustavna nauka odnosno teorija nije imala jedinstven odgovor, iako je ta pitanja smatrala temeljnim, pa je tako i odgovor na pitanje pravne suštine parlamentarizma ostao neodređen u mnogim fundamentalnim razradama detalja te suštine.⁹ Ali, ne samo u mnogim fundamentalnim razradama suštine parlamentarizma – u čemu se teško iko može ne složiti s Olgom Popović–Obradović – već, kao što je ranije napomenuto, i u svemu onom podrazumevanom a neizrečenom o toj suštini.

Uzroke te velike neusaglašenosti stavova ustavne nauke odnosno teorije o temeljnim pitanjima razrade suštine parlamentarizma treba tražiti u sledećim okolnostima: najpre, u okolnosti što je parlamentarizam u samoj zemlji porekla – dakle, engleski parlamentarizam – nastao kao rezultat duge evolucije engleskih političkih odnosno političko-pravnih institucija. Potom, u već navedenoj okolnosti što su koncepti prava, ustava i parlamentarizma (zbog značaja običajnosti, ustavnih konvencija, te uopšte nepisanog prava)

⁸ *Loc. cit.* I nap. br. 4.

⁹ *Cf. ibid.*, str. 18.

specifični za anglosaksonski svet, pa im ne treba olako pristupati i tumačiti ih s kontinentalno-evropskih pozicija u shvatanju prava i ustava. Zatim, u okolnostima što je i sam engleski parlamentarizam značajno evoluirao, dobijao nova obeležja i forme, ali i doživljavao duboke, temeljne promene tako da se nikako ne može govoriti o engleskom parlamentarizmu kao jednom istom tipu parlamentarizma, već o bitno, temeljno različitim oblicima ili tipovima engleskog parlamentarizma tokom njegove evolucije. Uz sve to, i u okolnosti što se engleski parlamentarizam na poseban način proširio na evropski kontinent, gde je recipiran u pisane ustave koji su razrađivali neka rešenja drukčije od bilo kog tipa ili oblika engleskog parlamentarizma, uključujući i republikanska uređenja (posle 1875). I konačno ali nikako kao najmanje važno, u okolnosti što se sve to zbivalo u veoma različitim a specifičnim socijalnim i političkim uslovima tj. prilikama odnosno kontekstima: i nastanak i evolucija i recepcija engleskog parlamentarizma.¹⁰

Imajući sve prethodno na umu kao svest i znanje Olge Popović–Obradović, njeno prvo određenje parlamentarizma ispod naslova *Pojam parlamentarizma* treba pročitati, protumačiti i shvatiti prevasnodno kao njeno upozorenje ne samo na teškoće na koje se može naići već i na greške koje se mogu napraviti pri određivanju pojma odnosno suštine parlamentarizma, a ne, dakle, kao samo njeno određenje.¹¹

Teorijsko-metodološki okvir

Pojam parlamentarizma

Parlamentarni sistem ulazi u red onih političkih režima predstavničkog karaktera čiju je samu pravnu suštinu teško normativno definisati.* Zasnovan na specifičnom tipu podele vlasti, određenom u teoriji kao “meka” podela ili “saradnja” legislative i egzekutive, parlamentarizam predstavlja takav tip predstavničke vlade u kome između nominalnog i stvarnog međusobnog odnosa ustavnih organa postoje razlike, čak protivrečnosti. Po slovu ustava, zakonodavno telo ili parlament** i pravno neodgovorni šef države ravnopravno dele zakonodavnu i budžetsku vlast, dok je izvršna vlast u isključivoj nadležnosti šefa države. Parlamentarni režim, međutim, podrazumeva da se šef države u dužem trajanju uzdržava

¹⁰ Cf. *ibid.*, str. 18–20.

¹¹ *Ibid.*, str. 17.

od slobodne upotrebe svojih ustavnih prerogativa, iako njihovo normativno postojanje, isto kao i kada je u pitanju zakonodavna i budžetska vlast parlamenta, čini upravo pravnu pretpostavku ovog režima.*** U tom, i samo u tom smislu, parlamentarizam se predstavlja kao svojevrсна negacija ustavnih normi i o njemu se, utoliko, može – kako to čini najveći deo teorije – govoriti kao o *res facti non iuris*.****

* Ovde se ima u vidu samo onaj tip predstavničke vlade koji je pod nazivom parlamentarizam poznavala ustavna praksa evropskih država do Prvog svetskog rata.

** Pod parlamentom, kao zakonodavnim telom, ovde će se podrazumevati samo predstavničko telo. Eventualno postojanje drugog doma neće se uzimati u obzir.

*** Postoje, doduše, pisci koji su, imajući u vidu evoluciju parlamentarnog režima u pravcu potpune pasivizacije šefa države, bili skloni da pod ovaj tip režima podvedu i takav sistem vlasti u kome šef države uopšte ne postoji. (V. Npr. R. Capitant, *Régimes parlementaires*, Mélanges Carré de Malberg, Paris, 1933, str. 51–52.)

**** Neki pisci ovu razliku između ustavnih normi i parlamentarnog sistema ocenjuju čak kao kontradikciju. Parlamentarni sistem je “u očiglednoj kontradikciji sa formalno pravnim položajem ustavnih činilaca” i “formira se više *via facti*...”. (Milan Vladislavljević, *Razvoj ustavnosti u Srbiji*, Beograd, 1938, str. 61–62.)

Zašto se, dakle, gornje mora shvatiti kao autorkino upozorenje na teškoće i greške pri određivanju parlamentarizma, a ne kao njeno određenje parlamentarizma? Iz više razloga, koje ćemo podrobno pobrojati.

Jer, samo ako se karakteristike prvog, dakle, anglosaksonskog parlamentarizma (a to znači i prvog uopšte i prvog među različitim, oblicima engleskog parlamentarizma) poopšte i uzmu kao suština odnosno pojam parlamentarizma, i ako se uz to još i tom anglosaksonskom fenomenu pristupi kao da je kontinentalno-evropska pojava, *ergo*, ako se taj oblik engleskog parlamentarizma posmatra na kontinentalnopravni način, samo onda se može govoriti:

- o tome da “je samu pravnu suštinu [parlamentarizma] teško normativno definisati”,¹² kao da postoji neka sama pravna suština koja nije i

¹² *Loc. cit.*

normativna, kao da normativno nije obuhvaćeno pravnim, naročito u anglosaksonskim poimanjima; zatim,

- o razlikama, čak *protivrečnostima* između nominalnog i stvarnog,¹³ što je ranije kritički razmotreno, a čemu treba dodati i jednu terminološku napomenu: između nominalnog (tj. Normativnog) i stvarnog ne mogu postojati protivrečnosti (čak ni u kontinentalnopravnom poimanju, gde je razlikovanje između normativnog i stvarnog ne samo legitimno već neretko i neophodno), zato što normativno i stvarno pripadaju različitim sferama odnosno kategorijama, u kojima u svakoj ponaosob mogu postojati protivrečnosti (kao protivrečne norme odnosno kao protivrečna ponašanja), ali između kojih ne može biti protivrečnosti, već samo (ne)usklađenosti, i to manje ili više, pa i potpune (krajnje) neusklađenosti tj. Suprotnosti normativnog i stvarnog; potom,

- o “slovu ustava” i o onome “po slovu ustava”¹⁴ u engleskom ustavu, što je takođe ranije kritički razmotreno; dalje,

- o pravno neodgovornom šefu države¹⁵ tj. Monarhu, kao da je parlamentarizam u razmatranom periodu, dakle, od njegovog nastanka do Prvog svetskog rata, bio samo monarhijski parlamentarizam, kao da nije psotojao i republikanski parlamentarizam (u Francuskoj posle 1875), koji po definiciji podrazumeva pravno odgovornog šefa države; nadalje,

- o tome da parlament i monarh ravnopravno dele zakonodavnu i budžetsku vlast,¹⁶ što je karakteristika srednjovekovnog, predmodernog, preparlamentarnog anglosaksonskog konstitucionalizma, a ne modernog, parlamentarnog, koji nastaje upravo tada kada parlament postaje isključivi zakonodavac tj. Isključivi nosilac zakonodavne vlasti (a samim tim i budžetske, jer se budžet usvaja godišnje u parlamentu, dakle, u formi zakona); istina, u parlamentarizmu zakonodavnu (a shodno tome i budžetsku) vlast parlament može deliti s monarhom odnosno vladom, ali *samo* u tom smislu da ovi imaju zakonsku *inicijativu*, dakle, nikako *ravnopravno*; zatim,

- o tome da je izvršna vlast u isključivoj nadležnosti šefa države,¹⁷ kao da parlamentarizma uopšte može biti bez ministara odnosno vlade; potom,

- o tome da parlamentarni režim podrazumeva da se šef države u dužem vremenskom trajanju uzdržava od slobodne upotrebe svojih ustavnih ovlašćenja, čije normativno postojanje upravo čini pravnu pretpostavku parlamentarizma,¹⁸ što je opet kombinacija kontinentalnopravnog pristupa anglosaksonskom fenomenu (što vodi nerazumevanju pojave) i nedopuštenog uopštavanja svojstava prvog oblika engleskog parlamentarizma; i konačno,

- o parlamentarizmu kao svojevrsnoj negaciji ustavnih normi i nečemu što je *res facti non iuris*,¹⁹ o čemu je takođe ranije bilo dovoljno kritičkog razmatranja.

Dakle, u situaciji u kojoj je značajan deo teorije, s jedne strane, pravio greške pri određenju pojma parlamentarizma, i to kako greške neosnovanog uopštavanja tipa *pars pro toto*, tako i greške koje su posledica kontinentalnog pravnog načina sagledavanja anglosaksonskih fenomena i sledstvene neminovne distorzije njihovog poimanja, a s druge strane, u situaciji u kojoj ta ista teorija, i kada se slagala o odgovornoj vladi odnosno odgovornosti ministara pred parlamentom kao jedinom nespornom pravnom elementu parlamentarizma, ipak uopšte nije imala jedinstven i određen odgovor na temeljno pitanje o mogućim razradama tog elementa, naime, o važnim pitanjima detaljnijih razrada pomenute odgovornosti, Olga Popović–Obradović, imajući svest i o tim greškama, i o tim neslaganjima, i, naročito, o njihovim uzrocima, nije mogla jednostavno preuzeti neko rešenje, neki odgovor, neki pojam parlamentarizma. Ona je krenula težim putem i uradila i “tuđ”, teoretičarski posao, koji se u odnosu na njen, istoričarski posao pojavljuje kao prethodni, kao uslov dobro obavljenog sopstvenog posla.

Pojam odnosno pravnu suštinu parlamentarizma u periodu do Prvog svetskog rata Olga Popović–Obradović je odredila tako što je najpre oslikala glavne istorijske oblike parlamentarne vlade (ili parlamentarne vladavine – zbog moguće dvoznačnosti termina *vlada*, ili, prosto, parlamentarizma) u period od preko dva veka – od nastanka (prvog oblika) parlamentarizma početkom XVIII veka do Prvog svetskog rata,²⁰ pa je potom na osnovu toga izvela zaključak o pravnoj suštini odnosno pojmu parlamentarizma.²¹

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Loc. cit.*

¹⁵ *Loc. cit.*

¹⁶ *Loc. cit.* i str. 19.

¹⁷ *Ibid.*, str. 17.

¹⁸ *Loc. cit.*

¹⁹ *Loc. cit.*

²⁰ *Ibid.*, str. 21–39.

²¹ *Ibid.*, str. 40–46.

Izlaganje glavnih istorijskih oblika parlamentarizma obuhvata opis zapravo pet tipova parlamentarizma: klasičan ili dualistički engleski parlamentarizam (koji počinje da se formira od 1701. da bi konačno bio jasno uobličen tokom poslednjih decenija istog, XVIII veka i trajao do 1832), monistički engleski parlamentarizam s prevlašću predstavničkog tela tj. “zlatno doba engleskog Parlamenta” (1832–1867), monistički engleski parlamentarizam kabinetskog sistema (posle 1867), orleanski tj. Kontinentalno-evropski dualistički ili klasični parlamentarizam (1830–1848) i francuski parlamentarizam tj. kontinentalno-evropski monistički parlamentarizam s prevlašću predstavničkog tela (od 1875. odnosno 1877. do /Prvog odnosno/ Drugog svetskog rata).

Odmah treba istaći specifičnost i vrednost organizacije ovog izlaganja. Naime, Olga Popović–Obradović se nije držala ni hronološkog (tj. istorijskog) kriterijuma pri izlaganju ovih tipova, niti se pak držala uobičajenog teorijskog kriterijuma: dualistički – monistički parlamentarizmi (koji se pokatkadu ne uvek valjanoj teorijskoj interpretaciji izjednačavaju s kriterijumom monarhijski – republikanski). I dobro je što nije tako postupila, jer se pridržavanjem do kraja ni vremenskog ni (bilo kog) teorijskog kriterijuma kao osnovnog ne mogu steći uvidi u bitne mene parlamentarizma niti u uzroke tih promena.

Osnovni njen kriterijum je zapravo prostorni: engleski parlamentarizam (odnosno parlamentarizmi) naspram kontinentalno-evropskom – pre svega francuskom – parlamentarizmu (odnosno parlamentarizmima). To je dobro odabran osnovni kriterijum iz mnogo razloga, a pre svih, imajući na umu sledeća tri: tim osnovnim kriterijumom uvažava se i hronologija (u značajnoj meri tj. u svemu vremenski bitnom), i odnos uzora i replika (tj. istorijskih “premierja” i “repriza”, ili “originala” i “kopija” odnosno “varijacija”), i bitna različitost u shvatanjima prava i ustava u anglosaksonskom tj. engleskom parlamentarizmu odnosno parlamentarizmima a naspram onom odnosno onim kontinentalno-evropskim.

Ta osnovna podela (ostrvski ili engleski ili anglosaksonski naspram kontinentalno-evropskim ili, kratko, kontinentalnim) dalje je razvijena potpodelama na osnovu novog, u obe vrste identičnog, teorijskog kriterijuma: dualistički – monistički, pa su tako dobijena četiri tipa parlamentarizma (engleski dualistički tj. klasični, engleski monistički, kontinentalni dualistički tj. klasični tj. orleanski i kontinentalni monistički parlamentarizam).

Međutim, pošto monistički parlamentarizam nije jednoobrazan, već ima dva bitno različita podtipa: onaj s prevlašću parlamenta, koji u teoriji

nema posebno ime, ali bi se ekonomije jezika radi mogao kratko mada pleonastično nazvati parlamentarnim parlamentarizmom, ili opet kratko a figurativno zlatnim parlamentarizmom, i onaj koji se uopšte ne naziva parlamentarizmom, već kabinetskim sistemom, ali bi se sad terminološki ujednačavanja radi mogao nazvati kabinetskim parlamentarizmom, to onda ova dva podtipa monističkog uz onaj prvobitni, dualistički (koji Olga Popović–Obradović u engleskoj varijanti naziva formativnim) daju dakle po tri podtipa parlamentarizma u obe osnovne grupe (engleskoj i kontinentalnoj), što bi ukupno trebalo da čini šest podtipova. Međutim, dok se u razvoju engleskog parlamentarizma do Prvog svetskog rata sva ova tri podtipa mogu jasno razaznati, na kontinentu Evrope, posebno u Francuskoj, to nije slučaj – tu se sreću samo dva podtipa: orleanski ili dualistički i monistički s prevlašću parlamenta, ali ne i kabinetski, pa zato Olga Popović–Obradović analizira ukupno pet glavnih uzornih istorijskih tipova parlamentarizma u periodu do Prvog svetskog rata.

U ovoj razuđenoj podeli istorijski uzornih parlamentarizama, u kojoj osnovni kriterijum (Ostrvo – Kontinent) prati uobičajena potpodela na dualističke i monističke, posebno treba istaći dalju potpodelu monističkih parlamentarizama na one s prevlašću parlamenta i one s prevlašću vlade, jer je to podela koja se u teoriji veoma retko sreće (za razliku od podele – ili podele – na dualističke i monističke odnosno na monarhijske i republikanske), a veoma je važna jer se zasniva na uvidima u bitno različito funkcionisanje ovih vrsta parlamentarizama (ili parlamentarnih sistema). Monistički parlamentarizam s prevlašću parlamenta (ovde nazvan parlamentarni ili zlatni) imao je i svoju ostrvsku, englesku verziju i svoju kontinentalnu, francusku verziju (po kojoj je i dobio ime: francuski parlamentarizam), dok je monistički parlamentarizam s prevlašću vlade (tj. kabinetski sistem) do Prvog svetskog rata imao samo englesku verziju, mada će posle i na kontinentu, i to ne samo evropskom, imati svoje odgovarajuće – nazovimo ih – kancelarske ili premijerske (ili kabinetske, da ne kažemo vladinske) verzije. Uopšte, može se reći da je ova podela monističkih parlamentarizama (na one s prevlašću parlamenta, ili zlatne, ili parlamentarne, i one s prevlašću vlade ili kabineta, dakle, kabinetske, ili vladinske, ili premijerske, ili kancelarske) jednako značajna kao i podela na dualističke i monističke,²² te da parlamentarizme (ili parlamentarne sisteme) treba neposredno a ne posredno podeliti u tri grupe: 1) dualističke, 2) zlatne

²² Sličan stav o tome Olga Popović–Obradović izričito iskazuje razmatrajući pravnu suštinu parlamentarizma. V. *ibid.*, str. 44.

(monističke) i 3) kabinetske ili premijerske (monističke) parlamentarne sisteme. No, to je teorijsko pitanje *per se*, koje za svrhu ovog spisa nije neophodno dalje detaljno obrađivati.

Sada treba samo nakratko pogledati da li u tim opisima ima kakvih nedostataka koji su mogli onemogućiti izvođenje valjanog zaključka o pravnoj suštini parlamentarizma. Izričući svoj stav o tome sad – odmah (a to znači izričući ga unapred, pre nego što su izneti razlozi na kojima se on zasniva, a što ga čini zapravo preliminarnim stavom, preliminarnim zaključkom, ili hipotezom), možemo reći da u opisima Olge Popović–Obradović pet glavnih uzornih parlamentarnih sistema ima nekih neodređenosti, nepreciznosti i neravnina, ali one ni u kom slučaju nisu uticale na valjanost njenog zaključka o pravnoj suštini parlamentarizma. U iznošenju argumenata za ovakvu ocenu idimo redom.

O engleskom klasičnom ili dualističkom parlamentarizmu Olga Popović–Obradović na samom početku kaže: “Po okončanju procesa oblikovanja ustavne monarhije, u Engleskoj su, putem ustavnih običaja, počele da se izgrađuju osnovne institucije i mehanizmi parlamentarnog sistema. Otpočela je evolucija ustavne u parlamentarnu monarhiju. Ključnu ulogu u tom procesu imala je evolucija karaktera i značaja ministarske funkcije – dakle, onog činioca političkog sistema koji ustavna monarhija oblikovana do početka XVIII veka ne poznaje kao poseban organ vlasti”.²³

Ovim povodom treba zapaziti nekoliko stvari.

Govoreći o engleskoj ustavnoj monarhiji, Olga Popović–Obradović ne pravi jezičku (mada – sigurno – pravi pojmovnu) razliku između predmoderne (do 1701) i moderne (posle 1701) engleske ustavne monarhije, što stvara neodređenost koja može voditi netačnostima, a koja se na ovom mestu ne pojavljuje prvi put.²⁴ Dakle, moglo bi se reći: “Po okončanju

²³ *Ibid.*, str. 21.

²⁴ Tako i na kraju osnovnog teksta na str. 18 ona kaže: “Tako prva ustavna monarhija, normativno definisana već do početka XVIII veka,* [...]” A trebalo bi da kaže: “Iako prva moderna ustavna monarhija, normativno definisana već do početka XVIII veka,* [...]” Tu se izi konteksta jasno vidi da je reč o *modernoj* engleskoj ustavnoj monarhiji. Problem je u tome što se taj kontekst određuje naknadno, u nastavku rečenice, a prethodna neodređenost nepotrebno otežava razumevanje. Slično je i s početkom teksta fusnote br. 5 (ovde označene *) na istoj, 18. stranici, koja glasi: “Ustavna monarhija u Engleskoj konačno je uobličena između 1688. i 1701, kada [...]” A bilo bi bolje da glasi: “*Moderna* ustavna monarhija u Engleskoj konačno je oibličena između 1688. i 1701, kada [...]” (Usput, autorkin kontekst – *Bill of Rights* /iz decembra 1689/ a ne slavna revolucija /1688/ – jasno ukazuje i na štamparsku grešku: 1688. umesto 1689.) Ovde je takođe neodređen tj. dvoznačan i izraz *konačno*. On bi mogao sugerisati da je moderna ustavna monarhija u Engleskoj konačno

procesa oblikovanja *moderne* ustavne monarhije, [...]” – ako se pod okončanjem procesa oblikovanja podrazumeva kraj tj. završetak procesa transformacije ili pretvaranja predmoderne u modernu ustavnu monarhiju (koji završetak obuhvata, kao što se videlo, period 1689–1701). A možda bi još bolje bilo reći: “U procesu oblikovanja moderne ustavne monarhije u Engleskoj su ustavnim običajima počeli da se izgrađuju osnovne institucije i mehanizmi parlamentarnog sistema”.

No, ne može se zatim reći: “Otpočela je evolucija ustavne u parlamentarnu monarhiju.” – kao da parlamentarna monarhija nije samo jedna vrsta, jedan vid ustavne monarhije, te sledstveno, kao da parlamentarna monarhija *eo ipso* ne podrazumeva postojanje ustavne monarhije, kao da je parlamentarna monarhija nešto drugo, a ne sama ustavna monarhija. Stoga bi se moglo reći: “Otpočela je evolucija ustavne *baš* u parlamentarnu monarhiju”.

I naposljetku, tačno je da je ključnu ulogu u tom procesu (evolucije ustavne *baš* u parlamentarnu monarhiju) imala evolucija karaktera i značaja ministarske funkcije – dakle, onog činioca političkog sistema koji *ni predmoderna ni tek stvorena moderna* ustavna monarhija, oblikovana do početka XVII veka, ne poznaje kao poseban organ vlasti. Ali, ni uz ovo preciziranje *ministarska funkcija* se ne može (kao, uostalom, ni bilo čija funkcija) smatrati činiocem političkog sistema odnosno organom vlasti tj. državnim organom. Zato je bolje govoriti o evoluiji karaktera i značaja *institucije minist(a)raa* ne *ministarske funkcije*, jer funkcija karakteriše odgovarajuću instituciju i uakzuje na njenu evoluciju i onda kada se sama institucija veoma dugo *imenom* uopšte ne menja, ali se samo institucija može smatrati činiocem političkog sistema odnosno organom vlasti.

Pred kraj izlaganja engleskog klasičnog ili dualističkog parlamentarizma, objašnjavajući njegovu transformaciju u monistički (s prevlašću parlamenta), Olga Popović–Obradović upućuje u napomeni na Sartorijevo razlikovanje odgovorne (*responsible*) od odzivne (*responsive*) vlade.²⁵ Tim povodom treba svakako istaći njeno zavidno poznavanje ne samo političke istorije nego i političke teorije, i to kako istorije političke

uobličena između 1689. i 1701, kao da se ona posle toga nije razvijala i imala različite oblike, kao da je tada dobila definitivan, konačan oblik, koji se nije menjao, što, naravno, nije tačno. Reč je zapravo o tome da se proces uobličavanja ili pretvaranja predmoderne u modernu ustavnu monarhiju, proces koji se odvija tokom celog XVII veka, taj proces se okončava (ili: završetak te transformacije se dovija) krajem XVII veka, preciznije, između 1689. i 1701.

²⁵ *Ibid.*, str. 24 u nap. br. 11.

teorije tako i savremene političke teorije. Ovo tim pre što to na našem prostoru uopšte nije uobičajena odlika ne samo naših istoričara već, nažalost, ni naših teoretičara. No, usput, treba ukazati i na jednu neravninu koja se potkrala u interpretaciji Sartorija. Olga Popović–Obradović, naime, na tom mestu kaže: “Vladu koja je odgovorna parlamentarnoj većini nezavisno od toga da li je ova reprezentativna ili ne, teorija naziva odgovornom vladom (*responsible government*), i razlikuje je od vlade odgovorne reprezentativnoj parlamentarnoj većini, koju, pak, naziva odzivnom vladom – vladom okrenutoj biračima (*responsive government*)”. Ipak nije reč o vladi odgovornoj nereprezentativnoj odnosno reprezentativnoj parlamentarnoj većini, zato što se uopšte ne radi o (ne)reprezentativnosti parlamentarne većine, već o (ne)reprezentativnosti parlamenta (u celini, kao celine), te stoga i o vladi koja u početku samo dela, a istorijski posmatrano, potom se i formira u (ne)reprezentativnom parlamentu (ili: iz njega tj. njegove većine), ali koja je svakako odgovorna tom (ne)reprezentativnom parlamentu odnosno, zapravo, njegovoj većini.

Govoreći o engleskom monističkom parlamentarizmu odnosno o uzrocima transformacije onog dualističkog u ovaj monistički, Olga Popović–Obradović govori o “[o]državanj[u] uloge krune pomoću politički apatičnog biračkog tela, u vremenu u kome je javno mnjenje već bilo politički artikulirano”.²⁶ Ako biračko telo formira javno mnjenje ili čini bar deo javnog mnjenja (što je, izgleda, van svake sumnje), onda politički apatično biračko telo i politički artikulirano javno mnjenje predstavljaju gotovo aporematične fenomene političkog života. A reč je, zapravo, o društvu u kome se izrazito manjinsko biračko telo i njegovo javno mnjenje sučeljavaju s politički artikuliranim javnim mnjenjem većinskog ostatka društva, ostatka koji, dakle, još uvek ne čini biračko telo i ne može uticati na politiku. No, pre svega, konstitucionalizovana uloga krune se ne održava (niti se može održavati) pomoću biračkog tela bilo ono politički apatično bilo politički aktivno.

Slično prethodnom, ne može se reći ni da se “izbornom reformom [...] kralj našao u nemogućnosti da njime [tj. parlamentom] dalje upravlja.”²⁷ Jer, ni do tada tj. do izborne reforme (1832) kralj nije mogao (na ustavan način) upravljati parlamentom. Isto tako i iz istih razloga, uopšte se ne može govoriti ni o “parlament[u] čiju je strukturu, svojim

²⁶ *Ibid.*, str. 24–25.

²⁷ *Ibid.*, str. 25.

uticajem na izbore, kruna strogo kontrolisala.”²⁸ A sledstveno tome, ni o “uklanjanju mogućnosti takve kontrole” i o tom momentu kao momentu u kome je “parlament postao politički autonomno telo”.²⁹ Ovde je – rečeno kontinentalnopravnim jezikom – reč o brkanju normativnog i stvarnog plana odnosno – iz anglosaksonske vizure – o nerazlikovanju konstitucionalnog od socijalnopatološkog stanja. Izborna reforma spada u prvo, a kraljevo upravljanje parlamentom i strogo kontrolisanje strukture parlamenta uticajem na izbore (korupcijom, spletkarenjem, manipulacijom i sl.) u drugo.

Takođe, ne može se reći da “je parlamentarni sistem u Engleskoj, ubrzo pošto je nastao, izašao iz okvira klasičnog obrasca.”³⁰ Ovo stoga što parlamentarni sistem u Engleskoj počinje da se formira bar od prve decenije XVIII veka da bi se konačno, kao ustavnim običajima izgrađen i potpuno razvijen klasični (ili dualistički) sistem pravila i prakse, uobličio posle oko tri četvrt veka i kao takav funkcionisao još najmanje pola veka (1832). Prema tome, za ono što se zbiva *posle više od veka* ili, u najstrožem smislu, *posle oko pola veka* – u ovom istorijskom kontekstu nikako se ne može reći da se dešava *ubrzo*.

Dvosmisleno je i ne sasvim tačno reći da je “kao moderan oblik predstavničkog režima, engleski parlamentarizam, naime, definisan tek onda kada je kralj udaljen iz političkog života.”³¹ Jer, to može sugerisati da je engleski parlamentarizam definisan kao moderan oblik predstavničkog režima tek tada *zato što* je tek tada kralj udaljen iz političkog života. A to nije tačno. Modernost predstavničkog režima i udaljavanje kralja iz političkog života nisu uopšte u parlamentarnom sistemu neposredno povezane pojave, a kamoli uzročno-posledično povezane, dakle, one su i u slučaju engleskog parlamentarizma (kao i u svakom drugom slučaju) puka koincidencija. Ovo zato što modernost predstavničkog režima u parlamentarnom sistemu (i ne samo u njemu) zavisi od reprezentativnosti parlamenta (odnosno zakonodavnog predstavničkog tela u drugim sistemima), pa ako je parlament reprezentativan, onda je vlada ne samo odgovorna već i odzivna, a ako nije, onda je ona samo odgovorna vlada tom nereprezentativnom parlamentu, koji, prema tome, ima karakter predmodernog predstavničkog tela. Udaljavanje ili neudaljavanje kralja izi

²⁸ *Loc. cit.* s pozivanjem na Redsloba u nap. br. 13.

²⁹ *Cf. ibid.*, str. 25.

³⁰ *Loc. cit.*

³¹ *Loc. cit.*

političkog života nema dakle s tim nikakve veze. (Ne)udaljavanje kralja iz političkog života u parlamentarnom sistemu ukazuje na tip parlamentarizma: dualistički odnosno monistički, pri čemu sam parlament u oba slučaja može biti bilo reprezentativan bilo nereprezentativan odnosno, preciznije, manje ili više (ne)reprezentativan, što i istorija engleskog parlamentarizma sa svim svojim izbornim reformama najbolje pokazuje. A moguće nijanse u (ne)reprezentativnosti parlamenta upućuju na to da ni razlika predmodernog – modernog predstavničkog tela ne mora (a vrlo često i ne može) biti oštro postavljena. I na kraju krajeva, sama politička istorija kako Engleske tako i drugih modernih demokratija jasno pokazuje da parlamentarizam i moderna demokratija (koja *eo ipso* podrazumeva reprezentativnost zakonodavnog predstavničkog tela, pa i parlamenta) ne samo što uopšte nisu identični fenomeni nego čak nisu ni pojave koje jedna drugu podrazumevaju.

Kada se kaže da “dualistički obrazac predstavlja predistoriju”,³² onda je to neodređeno i ne sasvim tačno. Jer, premda prethodi monističkom obrascu (odnosno, preciznije, monističkim obrascima engleskog parlamentarizma), dualistički obrazac, sigurno, nikako ne može predstavljati predistoriju parlamentarizma. On se može “posmatrati kao formativna faza engleskog parlamentarizma”³³ (ili, slično, kao prva njegova faza), ali upravo stoga ne i kao njegova predistorija.

Stav da su “[o]brisi podele vlasti u ovom sistemu [tj. monističkom parlamentarizmu] još bleđi nego u klasičnom dualističkom parlamentarizmu”³⁴ nije baš najsrećnije formulisan, jer se kao centralno pitanje podele vlasti nikada ne postavlja pitanje odnosa šefa države i vlade (kao dva dela egzekutive), već pitanje odnosa zakonodavstva (odnosno zakonodavca – u ovom slučaju: parlamenta) i egzekutive (budući da se nezavisnost sudstva smatra ne tek elementom podele vlasti već nespornim postulatom svake moderne države bilo da počiva na principu podele bilo na principu jedinstva vlasti). U odnosu monističkog i klasičnog ili dualističkog parlamentarizma radi se, dakle, o tome da li je egzekutiva jednokraka ili dvokraka, što samo po sebi nije bitno pitanje podele vlasti, pa se ne može smatrati da je podela vlasti bleđa ili bleđa u slučaju jednokratke egzekutive. Ovo se potvrđuje i time što se u najrazličitijim sistemima (kako podele vlasti: parlamentarnim, predsedničkim i polupredsedničkim ili mešovitim

/parlamentarno-predsedničkim/, tako i jedinstva vlasti: direktorijalnim i skupštinskim) sreću i jednokraka i dvokraka egzekutiva, ali to ne utiče na stav o (ne)postojanju podele vlasti, niti na stav o “intenzitetu” te podele tamo gde ona postoji.

Govoreći o engleskom monističkom parlamentarizmu s prevlašću predstavničkog tela, Olgi Popović–Obradović potkrale su se dve nejasnoće koje nije lako otkloniti. Ona tu kaže: “Disolucija kao rezultat gubitka poverenja u parlamentu, u ovom razdoblju je bila retka: vlade su nastajale i padale u parlamentu, što je ovo telo činilo vrhovnim arbitrom u državi.”³⁵ Ostaje nejasno ko (ni)je gubio čije poverenje, tj. ko (ni)je gubio poverenje u koga. Vlada (nije gubila odnosno retko je gubila poverenje) u parlament? I malo dalje ona kaže: “[...] njena upotreba [tj. upotreba disolucije] nema funkciju rešavanja pitanja vladine većine [...]”³⁶ Kao da je disolucija parlamenta ikada mogla imati funkciju da reši pitanje vladine većine? Tu funkciju imaju samo odnosi političkih snaga u parlamentu, ili pak sami izbori tj. odnosi političkih snaga (bilo kao pojedinačnih kandidata bilo /i/ kao političkih partija) izvan parlamenta.

U izlaganju kabinetskog sistema trebalo bi otkloniti dva lapsusa. Prvi: “Stoga je pad vlade u parlamentu postao izuzetak,* a disolucija i demisija kao rezultat vanrednih izbora pravilo.”³⁷ – tako što bi rečenica glasila: Stoga je pad vlade u parlamentu postao izuzetak,* a disolucija kao uzrok vanrednih izbora i demisija kao njihova posledica – pravilo. No, još je važnije otkloniti drugi: “Princip podele vlasti u ovom sistemu je, faktički, gotovo izbrisan: jedan jedini organ, inače nepoznat ustavu kao organ vlasti – vlada, obavlja sveukupne funkcije državne vlasti, kao celine (izuzev, naravno, sudske), [...]”³⁸ Jer, nikako se ne može reći da vlada *obavlja* sveukupne funkcije državne vlasti (osim sudske), što će reći da vlada *obavlja* i zakonodavnu i egzekutivnu funkciju, zato što zakonodavnu funkciju – bar formalno, makar samo kao glasačka mašina – *obavlja* parlament. Vlada, dakle, bitno, presudno utiče na zakonodavstvo i ostale odluke parlamenta i obavlja sve funkcije egzekutive. Takođe se za vladu ne može reći da je organ vlasti nepoznat ustavu, jer postojanje ustavnih konvencija koje se odnose na vladu nije sporno. Stoga se može reći da je

³² *Loc. cit.*

³³ *Loc. cit.*

³⁴ *Ibid.*, str. 26.

³⁵ *Ibid.*, str. 24.

³⁶ *Loc. cit.*

³⁷ *Ibid.*, str. 31.

³⁸ *Ibid.*, str. 32.

vlada organ vlasti nepoznat u pisanim ustavnim aktima, a ne nepoznat ustavu.

Govoreći o oblicima parlamentarne vlade na evropskom kontinentu, u uvodnim objašnjenjima Olga Popović–Obradović na samom početku kaže: “Preovladavanje individualističke političke filozofije, do čega je u Evropi došlo posle Francuske revolucije, donelo je sobom, kao pobjednički, princip podele vlasti u državi.”³⁹ Ova je misao prilično neprozirna, jer se direktna (posebno, uzročno-posledična) veza između individualističke političke filozofije i principa podele vlasti u državi odnosno veza između preovladavanja te filozofije i uvođenja podele vlasti teško može uspostaviti odnosno utvrditi. A nešto dalje stoji: “U svakom slučaju, elastična podela vlasti na kojoj se temeljila engleska ustavna monarhija značila je prepuštanje kruni ne samo sveukupne izvršne vlasti nego i dela zakonodavne vlasti.”⁴⁰ Istorijski posmatrano, u razvoju engleske ustavne monarhije ne može se govoriti o *prepuštanju* kruni bilo izvršne bilo zakonodavne vlasti, jer se zbivalo upravo suprotno: kruna je prepuštala i zakonodavnu i izvršnu vlast (parlamentu i ministrima odnosno vladi).

Pri razmatranju dualističkog i monističkog obrasca na kontinentu koriste se izrazi “engleski ustavni model”,⁴¹ “engleska ustavna monarhija”,⁴² “ustav po modelu engleske ustavne monarhije”,⁴³ “engleski” [parlamentarizam],⁴⁴ “engleski obrazac”,⁴⁵ te ponovo “engleski parlamentarizam”.⁴⁶ Po sebi, ovi su izrazi neodređeni zato što su se kako engleski ustav tako i engleski parlamentarizam menjali odnosno razvijali, ali njihovo značenje može biti uz određeni napor precizno određeno na osnovu konteksta. Tako, čini se, od ovih šest izraza svi osim četvrtog i šestog (“engleski parlamentarizam”) označavaju klasičan ili dualistički engleski parlamentarizam odnosno onaj engleski ustav kojim je konstituisan taj tip parlamentarizam, dok izraz “engleski parlamentarizam” označava engleski monistički parlamentarizam s prevlašću predstavničkog tela.

Pored toga, izlaganje monističkog obrasca na kontinentu sadrži jednu nejasnoću i jednu nedorečenost. Na samom početku stoji: “Pred kraj XIX

³⁹ *Ibid.*, str. 33.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 34.

⁴¹ *Ibid.*, str. 36.

⁴² *Loc. cit.*

⁴³ *Ibid.*, str. 37.

⁴⁴ *Loc. cit.*

⁴⁵ *Loc. cit.*

⁴⁶ *Ibid.*, str. 38.

veka, parlamentarizam shvaćen kao ravnoteža vlasti između krune i predstavničkog tela, odnosno kao vlada istovremeno odgovorna i šefu države i zakonodavnom telu, osporen je i u praksi kontinentalnih država. Preokret je nastupio kad se francuska ustavotvorna skupština, 1875, uprkos republikanskom obliku vladavine, opredelila za dualistički, ili orleanski tip parlamentarne vlade.”⁴⁷ Ovde je potpuno nejasno o kakvom se *preokretu* radi i u čemu se on sastoji. A nedorečenost se pak odnosi na stav Senata o disoluciji z 1877. Naime, Olga Popović–Obradović tu kaže⁴⁸ da su se *svi* relevantni politički činioци jasno distancirali od dualističkog parlamentarnog duha ustavotvorca od 1875. godine već posle prve praktične manifestacije tog duha tj. disolucije iz 1877. No, s obzirom na to da je po Ustavu od 1875. disolucija uslovljena saglasnošću Senata, nije jasno kakav je bio stav Senata 1877. Da li je i on kao drugi dom, i to takođe izborni dom zakonodavnog tela, poput svih ostalih političkih činilaca, bio protiv disolucije, i kako je u tom slučaju uopšte došlo do nje, ili je on dao saglasnost za disoluciju, pa se posle distancirao?

Navedene neravnine u izlaganju pet osnovnih uzornih istorijskih tipova parlamentarizma nisu – kao što je ranije napomenuto – uticale na vrednost zaključka o pravnoj suštini parlamentarizma. Pa ipak, njih bi trebalo otkloniti u nekom novom izdanju odnosno prevodu upravo zbog izuzetne vrednosti ovog istraživanja u celini, a i zato što bi – uverena sam – sama autorka to učinila.*

Dakle, na osnovu analize pet osnovnih uzornih istorijskih tipova parlamentarizma u periodu od nastanka parlamentarizma do Prvog svetskog rata, inače, analize koja pleni kako svojom neredukovanim obuhvatnošću i pravila i prakse u njihovoj socijalno-političkoj uslovljenosti i dejstvenosti, s jedne strane, tako i pregnantnom kratkoćom zahvaljujući usredsređenosti na sigurno odabrane suštinske karakteristike, s druge strane, Olga Popović–Obradović je (bez obzira na navedene neravnine) uspela da u sjajno argumentovanoj sintezi izvede zaključak o pravnoj suštini parlamentarizma.⁴⁹ Suština parlamentarizma je politička odgovornost vlade pred parlamentom,⁵⁰ ili, što je isto, politička odgovornost egzekutive pred

⁴⁷ *Ibid.*, str. 37.

⁴⁸ *Cf. ibid.*, str. 37–38. i nap. br. 52.

* Ovaj tekst je napisan posle dva srpska izdanja knjige *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*. On podstiče raspravu, ali ne dopušta korekciju dela čiji autor nije više živ. Prim. priir.

⁴⁹ *Ibid.*, str. 40–46.

⁵⁰ *Ibid.*, str. 45 *et passim*.

zakonodavcem. Takvo određenje parlamentarizma – kao što ističe i sama Olga Popović–Obradović⁵¹ – nije novo, prvo, ni skorašnje, niti u stranoj niti u našoj nauci, ali se ono – među sličnim, inače upadljivo manjinskim određenjima – odlikuje ne samo svojom lapidarnom jezgrovitošću već pre svega snagom i razložnošću argumentacije na kojoj počiva.⁵²

I još nešto. Ovo određenje parlamentarizma – za razliku od raznih varijanti većinskog (“ravnotežnog”) određenja – uspeva ne samo da izdvoji zajedničko a bitno obeležje svih istorijskih oblika parlamentarizma (ne isključujući prokrustovski zarad teorijske konstrukcije one istorijske oblike koji se u nju ne uklapaju) nego uspeva i da tim zajedničkim a bitnim obeležjem (političkom odgovornošću egzekutive tj. vlade pred zakonodavcem tj. parlamentom) odvoji parlamentarni sistem od ostalih modela (ili vrsta) predstavničkog sistema, i to ne samo (i pre svega) od skupštinskog odnosno direktorijalnog, kao što izričito čini i naglašava Olga Popović–Obradović,⁵³ već i od predsedničkog sistema, što ona ne čini, ali što se veoma jednostavno može učiniti na osnovu postavljenog kriterijuma. Naime, parlamentarni sistem kao pred zakonodavcem (parlamentom) politički odgovorna egzekutiva (vlada) razlikuje se, s jedne strane, od skupštinskog odnosno direktorijalnog sistema po tome što u ovom egzekutiva (izvršno veće, savet ili sl.) nije političko telo, nije politički samostalno, te ne može biti ni politički odgovorno zakonodavcu (skupštini ili dr.), čija je samo “produžena ruka”, jer zakonodavac kontroliše i celishodnost rada odnosno akata egzekutive, pa stoga nema potrebe da je opoziva, smenjuje,⁵⁴ niti pak egzekutiva podnosi ostavku (ni kolektivno ni individualno), jer se i ne može ne slagati sa zakonodavcem. A s druge strane, parlamentarni sistem se razlikuje i od predsedničkog po tome što u ovom egzekutiva (predsednik sa sebi podređenom administracijom) jeste politički samostalna i politički odgovorna, ali ne pred zakonodavcem (kongresom ili dr.), koji i ne konstituiše egzekutivu, već pred biračkim telom. Time su ispunjeni svi teorijski zahtevi koji se postavljaju određenju suštine bilo kog fenomena, pa i određenju suštine – u ovom slučaju – parlamentarizma.⁵⁵

⁵¹ *Loc. cit.*

⁵² Posebno v. str. 40–46.

⁵³ *Ibid.*, str. 45–46 i nap. br. 68 i 69.

⁵⁴ *Loc. cit.*

⁵⁵ Treba napomenuti da i u ovom poglavlju ima sitnih jezičko–štamarskih grešaka koje će pažljivi stručni čitalac lako zapaziti, ali koje ipak zbog onih ostalih čitalaca i vrednosti samog štiva treba otkloniti.

Konačno, o metodu istraživanja⁵⁶ tj. o metodološkom pristupu Olge Popović–Obradović izučavanju srpskog parlamentarizma 1903–1914. Unajkrać, tom metodološkom pristupu se nema šta zameriti, naprotiv – može se samo hvaliti, jer on svojim neuobičajeno velikim zahtevima obuhvata i normativnu analizu, i analizu prakse, ostvarivanja odnosno funkcionisanja normativnih rešenja, ali i socijalno-političku analizu uzroka i posledica tih rešenja odnosno njihovog praktičkog ostvarivanja. A o tome kako je Olga Popović–Obradović ispunila ove samopostavljene metodološke zahteve pri istraživanju srpskog parlamentarizma u navedenom razdoblju, naši najistaknutiji istoričari, pravni istoričari i eksperti ustavnog prava i političkog sistema već su izrekli najviše ocene.

No, kada je reč o samom metodološkom pristupu, možda vredi pozabaviti se nekim detaljima koji nisu imali uticaja na samo istraživanje i njegove rezultate, jer imaju više opšti teorijski (i eventualno, istorijski) nego konkretan značaj za ovo istraživanje.

Reč je pre svega o konceptu i praksi liberalizma i njihovom značaju za parlamentarizam.

“U red neophodnih pretpostavki parlamentarizma” – ovo je tek neznatno parafraziran osnovni stav Olge Popović–Obradović – “redovno se, kao jedna od najzačajnijih, ubraja i liberalizam kao preovlađujuća politička filozofija.”⁵⁷ I mada se ideja i praksa liberalizma menjala (i menja se), čini se da je koncept liberalizma u prethodnom stavu ipak preširoko shvaćen, jer upravo istorija engleskog (što nikako ne znači jedino engleskog) parlamentarizma nesumnjivo pokazuje da su se tu smenjivali tj. naizmeničko preovlađivali konzervativizam i liberalizam. Stoga je, izgleda, bolje kao neophodnu pretpostavku parlamentarizma odrediti neke slobode i prava čoveka (koje se, istina, smatraju tekovinom liberalizma, a da li samo liberalizma – to nije bitno za ovo razmatranje), nego sam liberalizam kao preovlađujuću političku filozofiju (ili možda bolje: ideologiju, ili doktrinu). Ovako protumačeno, ovo se shvatanje potvrđuje i sledećim stavom: “Na socijalno-političkom [nivou], ona [tj. parlamentarna monarhija] je pretpostavljala postojanje građanskog, dakle individualističkog društvenog poretka, [...]”⁵⁸ Jer, građanin – ili onaj *liber homo* iz i danas još delom važeće Velike povelje sloboda od 1215. godine – jeste građanin tek kada su mu kao slobodnom čoveku zajemčena neka prava i slobode, i tek tada on

⁵⁶ Olga Popović–Obradović, *op. cit.*, str. 47–52.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 49.

⁵⁸ *Loc. cit.*

kao pojedinac, *individuum*, može biti, postojati, opstajati u društvu odnosno političkoj zajednici.

Nešto malo dalje Olga Popović–Obradović kaže: “Odnos između parlamentarizma i liberalizma može se odrediti isto onako kako Lidija Basta određuje odnos između konstitucionalizma i liberalizma: u pitanju je 'na pravu zasnovano samorazumevanje političkog liberalizma'.”⁵⁹ No, izgleda da ovo ipak ne stoji, jer, zasnivajući se na pravu tj. konstitucionalizujući se, politički liberalizam sebe razume i na način parlamentarnog sistema, i na način predsedničkog sistema, i na druge moguće načine. Samo istorijski posmatrano, (engleski) parlamentarizam jeste prvi (ali nikako jedini) moderni oblik konstitucionalizma tj. konstitucionalizacije (engleskog) političkog liberalizma. Drugim rečima, modernog konstitucionalizma nema bez sloboda i prava čoveka koje u krajnjoj liniji jemči nezavisno sudstvo (koje je jedna od vrhovnih vrednosti ne samo političke ideologije liberalizma nego i konzervativizma), dok odnos zakonodavstva i egzekutive može imati (i ima) različite oblike.

Zbog toga ranije izrečeni, nesumnjivo tačan stav: “Parlamentarizam [...] je izraz liberalne političke ideologije, čiji je vrhovni postulat ograničena i kontrolisana vlast u interesu slobode pojedinaca, [...]”⁶⁰ – treba ispravno shvatiti tek relativizujući ga u dva pravca tako da znači: Parlamentarizam nije uvek i jedino izraz liberalne političke ideologije, već katkad i one konzervativne. I nije jedino parlamentarizam tj. parlamentarni sistem izraz liberalne političke ideologije, čiji je vrhovni postulat ograničena i kontrolisana vlast u interesu slobode (i prava) pojedinaca, već to mogu biti i drugi sistemi, npr. predsednički.

Slično prethodnom, stav da “parlamentarna vlada, u kojoj je opozicija faktički institucionalizovana kao deo sistema, predstavlja najverniji izraz političkog liberalizma”⁶¹ – treba malo ublažiti, jer ništa manje veran izraz političkog liberalizma (od parlamentarnog sistema) ne predstavlja npr. predsednički sistem, ili mešoviti tj. parlamentarno-predsednički, ili koji drugi sistem u kome je opozicija faktički institucionalizovana kao deo sistema, a ona to može biti (i jeste) pod uslovom da su neke slobode i prava čoveka zajemčeni u sistemu.

A malo dalje, opet, čitamo: “Parlamentarizam je pre svaga liberalna pa tek onda demokratski politički sistem, podvlače Lalimijer i Demišel.*

⁵⁹ *Ibid.*, str. 50 i nap. br. 74.

⁶⁰ *Ibid.*, str. 49.

⁶¹ *Ibid.*, str. 50.

Zbog toga su građansko društvo i liberalizam kao dominantna politička ideologija za ovaj režim pretpostavke od fundamentalnog značaja.”⁶² Smatramo da bi ovo trebalo preformulisati: Parlamentarizam je u ideološkom smislu katkada liberalan katkada konzervativan, a u smislu modernog političkog predstavljanja on nije oduvek, od početka, od nastanka bio demokratski politički sistem. Ali, građansko društvo odnosno zajemčenost nekih osnovnih sloboda i prava čoveka jesu pretpostavke od fundamentalnog značaja za ovaj režim odnosno idejno dominantne vrednosti u njemu.

Olga Popović–Obradović s pravom ističe da parlamentarizam iziskuje “visok stepen političke kulture, izražen u autentičnom uvažavanju političkog pluralizma, kao jednog od nespornih načela političkog života u najširem smislu”.⁶³ Pa ipak, treba imati na umu da parlamentarizam iziskuje politički pluralizam odnosno uvažavanje političkog pluralizma, ali političkog pluralizma s jasno određenim granicama. Neposredne dokaze za ovo daje nam “naknadna (istorijska) pamet”, a posredni su postojali i pre nje. Naime, parlamentarizam (kao i drugi oblici konstitucionalizma) iziskuje uvažavanje jasno ograničenog političkog pluralizma u tom smislu što je *bez* pluralizma političkih ideologija potpuno *obesmišljen* kao tip predstavničkog sistema, ali taj pluralizam ima i jasne *granice* s obzirom na stav svake političke ideologije prema *osnovnim slobodama i pravima čoveka*. Stoga je ondašnji politički pluralizam uključivao (samo) razne varijante liberalizma, konzervativizma, nacionalizma (ako nije ekstremni i ako počiva na građanskom principu), a istorijski docnije još i demokratski socijalizam tj. socijaldemokratiju.

Imajući prethodno u vidu, valjalo bi razjasniti a time i relativizovati malo dalje izrečeni stav: “Sa stanovišta te [tj. liberalne] ideologije, politički pluralizam se podrazumeva, što se na nivou vršenja vlasti izražava priznavanjem manjine, dakle, opozicije, kao konstitutivnog činioca režima.”⁶⁴ Prvo, politički pluralizam se ne podrazumeva samo sa stanovišta liberalne ideologije već i sa stanovišta npr. konzervativne, nacionalističke (pod pomenutim uslovima), a istorijski potom – i socijaldemokratske, i uopšte, generalno određujući, svake one političke ideologije u kojoj zajemčeno uživanje odgovarajućih prava i sloboda čoveka (docnije – ljudskih prava) predstavlja temelj zajednice. Drugo, politički pluralizam

⁶² *Ibid.*, str. 50 i nap. br. 75.

⁶³ *Ibid.*, str. 49.

⁶⁴ *Loc. cit.*

koji se podrazumeva sa stanovišta liberalne ideologije (slično drugim, na opšti način upravo određenim ideologijama) ima – kao što je ranije ukazano – jasno određene granice, tj. isključuje antiliberalne ideologije, inače idejno i praktički zapada u paradoks odnosno antinomiju slobode, a to je: sloboda za neprijatelje slobode. Treće, sa stanovišta svih političkih ideologija u kojima se (na objašnjeni način i u određenim granicama) politički pluralizam podrazumeva – manjina, dakle opozicija, će u praksi vršenja vlasti biti priznata kao konstitutivan činilac režima. To dakle nije isključiva svojstvenost ni liberalizma ni parlamentarizma. I četvrto, kada se kaže da se podrazumevanje političkog pluralizma unutar liberalne ideologije u praksi vršenja vlasti izražava priznavanjem manjine, dakle opozicije, kao konstitutivnog činioca režima, onda ne treba smetnuti s uma da je ta manjina isključivo politička manjina i da se njeno priznanje kao konstitutivnog činioca režima obezbeđuje jemčenjem određenih sloboda i prava, ali da liberalna ideologija nije imala i nema kapacitet za savladavanje problema ostalih tipova manjina niti za kolektivna prava.

Ostaju ipak sasvim nejasna i neprozirna dva stava koja se odnose na pitanje većine: “Kao sistem koji pravno funkcioniše na temelju principa većine, on [tj. parlamentarizam] se nije mogao uklopiti u bilo koji vid ovog principa, štaviše, stajao je u sukobu s racionalističkim poimanjem većine kao izraza opšte volje, koja je kao takva svemoćna i nepogrešiva.”⁶⁵ U ovoj sasvim nejasnoj, a delom i protivrečnoj celini sporni su ne samo neki njeni segmenti koji se odnose na parlamentarizam već i oni koji se odnose kako na racionalističko poimanje većine (kao izraza opšte volje), tako i na opštu volju (koja je kao takva svemoćna i nepogrešiva). A u drugom značenjski nedokučivom stavu kaže se da liberalna politička ideologija “kao takva isključuje vrednosno prosuđivanje različitih politički opcija s obzirom na njihovu većinsku, odnosno manjinsku podršku”.⁶⁶

I izlaganju o metodu istraživanja ponovljena su i dva ranije osporena stava, koja bi trebalo ispraviti odnosno preformulisati. Tu se pri početku kaže: “Naravno, ustav mora sadržati pravne pretpostavke parlamentarne vlade – među kojima pre svega ravnopravnu [*sic!*] podelu [*sic!*] zakonodavne i budžetske vlasti između šefa države [*sic!*] i parlamenta, kao i dualizam egzekutive koji se ostvaruje ministarskim premapotpisom svih

akata vlasti neodgovornog šefa države.”⁶⁷ A nešto docnije se i u ovom poglavlju opet pominje “[e]volucija ustavne u parlamentarnu monarhiju”.⁶⁸

Na stranu sve neravnine, jer nisu značajno uticale na istraživanje i vrednost njegovih rezultata, Olga Popović–Obradović je veoma dobro odredila teorijski i shodan metodološki pristup naučno-istraživačkom ispitivanju i izučavanju parlamentarizma u Srbiji od 1903. do 1914, i to birajući put kojim se najteže i stoga najređe ide. Ona je sama odredila teorijski pojam i pravnu suštinu parlamentarizma i sasvim primereno tome sama sebi postavila velike metodološke zahteve ispitivanja kako obuhvatno relevantnih normativnih pravnih rešenja, tako i njihovog funkcionisanja u praksi, stvarnosti, životu, razmatrajući ih u socijalno-političkom kontekstu, uslovljenosti i delovanju. Zato je i postigla velike rezultate, koje su najkompetentniji kritičari ocenili najvišim ocenama.

⁶⁵ *Loc. cit.*⁶⁶ *Loc. cit.*⁶⁷ *Ibid.*, str. 47.⁶⁸ *Ibid.*, str. 49.

9.

Prof. dr Dubravka Stojanović,
Filozofski fakultet u Beogradu

Olga Popović–Obradović i srpska historiografija

Jugoslovenska i srpska historiografija nalazile su se u dubokoj krizi u deceniji pred raspad Jugoslavije. Izuzev u retkim slučajevima, one nisu pratile nove metodološke tokove, ostale su izvan teorijskog uobličavanja rezultata istraživanja, zanemarile su kategorijalni aparat neophodan da se uklope u naučni dijalog s razvijenim društvenim naukama. Bez dovoljno smelosti da izađu iz ideološkog kišobrana, bez potrebne spremnosti da otvore nove teme i postavе ih na savremenije metodološke ravni, većina domaćih istoričara nespremno je dočekala krizu bivše zajedničke države, ratove devedesetih i potpuni slom društva. Teme kojima su se bavili, izvori koje su pozitivistički koristili, način na koji su analizirali prošlu realnost nisu im mogli pomoći da razumeju uzroke krize u kojoj su živeli od kraja osamdesetih. Izvestan broj istoričara prihvatio je tada novu ideologiju koju je formulisao Miloševićev režim, čime su, umesto da postanu tumači, postali ideolozi, pa i propagandisti ratova koji su pokrenuti devedesetih. Srpska historiografija našla se, tako, u svojoj najdubljoj krizi. Krugovi unutar nje, koji su je mogli inovirati, nisu još bili sazreli, nisu se još povezali u novu paradigmu. “Veštačko disanje“ došlo je spolja. Od Olge Popović – Obradović.

Njeno obrazovanje pravnikа omogućilo joj je da postavi drukčija pitanja istorijskim izvorima, da u njima nađe svedočanstvo koje je dotadašnjim istoričarima izmicalo, da analizu postavi u kontekst koji joj je davalo njeno eruditsko znanje, da uobličī svoje rezultate u, za historiografiju, sasvim novi jezik i kategorijalni aparat koji joj je pomogao da srpske

posebnosti izmeri univerzalnim parametrima. Sve to učinilo je da njeni rezultati postanu potpuna inovacija za jednu, u velikoj meri, zaparloženu nauku, kojoj je ona svojim knjigama, člancima i javnim nastupima postavila nove standarde, podigla letvicu.

Nije Olga Popović–Obradović imala u rukama neke volšebne istorijske izvore koje pre nje niko nije video. Ona je čitala iste dokumente, iste ustave i zakone kao i mnogi pre nje. Ali njena erudicija i njen sasvim posebni dar omogućili su joj, da kao u filmu *Blow up*, u njima vidi i pročita ono što generacije stručnjaka pre nje nisu videle. Njeno znanje stranih jezika i vrhunsko poznavanje strane literature omogućilo joj je da komparativnim metodom, tako retkim i gotovo sablažnjivim u našoj stručnoj javnosti, uoči i najmanje izmene koje su srpski zakonodavci unosili u preuzeti evropski model i da tako rastumači intencije onih koji su želeli Srbiju da modernizuju, a da je ne promene. Njene minuciozne analize srpskih ustava, i mnogih pojedinačnih zakona, pokazale su da je većina dotadašnjih proučavanja istih dokumenata bila nekritična i da je važniji cilj tih radova bila podrška mitomanskom tumačenju nacionalne istorije nego njeno stvarno saznanje koje jedino može pomoći u razumevanju procesa dugog trajanja, pa samim tim i naše savremenosti. Najsitniji detalji zakona u kojima je došlo do lokalnih mutacija kojima su strani uzori bili prilagođavani srpskim uslovima i potrebama vladajuće elite, a koje je ona bila sposobna da vidi, odveli su Olgu Popović–Obradović pravo do briljantnog tumačenja suštine. Razumevši motive koji su dovodili do tih mutacija, ona je, prva u našoj nauci, preko pravne analize, pokazala specifične uzroke ukupnog zaostajanja Srbije. Namera elite da strane uzore “osvoji”, a da ih pritom ne “usvoji” bila je u potpunosti dekonstruisana u radovima Olge Popović–Obradović. Posle tih ubedljivih, pa i razornih seciranja, predstavnici struke stavljeni su pred jasno određenu dilemu: da li da krenu dalje, putem koji je postavila Popović–Obradović, ili da lažiraju i falsifikuju sliku o prošlosti uprkos egzaktnim dokazima. Moguće je, naravno, izabrati i ovaj drugi put, ali, posle Olginih knjiga, više ga nije moguće nazvati naučnim.

Pored mnogih njenih članaka koji su sada objedinjeni u ovoj knjizi, centralno mesto u njenom radu pripada monografiji “Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine”, koja je objavljena 1998. godine. Radi se o pionirskom delu srpske historiografije i pravne analize, u prvom redu zbog toga što je pre te knjige nedovoljna pažnja naše nauke bila posvećena istoriji političkih i pravnih pojmova. Vrhunska uporednopravna analiza engleskog i kontinentalnog pojma parlamentarizma omogućila je autorki da

srpski parlamentarizam posmatra u tom pravnom i istorijskom kontekstu i da, zahvaljujući tome, uoči specifičnosti srpske zakonodavne i političke prakse. Pojmovno definisanje i postavljanje čvrstog teorijsko-pravnog okvira omogućili su joj da istorijskim izvorima postavi nova pitanja i zahvaljujući tome doprinese raščlanjivanju nimalo lako uhvatljive suštine kontroverznog razvoja parlamentarizma u Srbiji. Tako joj je analiza različitih evropskih parlamentarnih formi omogućila da srpsko parlamentarno iskustvo vidi pre kao skup različitih težnji u uobličavanju parlamentarizma nego kao jasan i određeni model. Ona je uspela da definiše duboki jaz koji je postojao između forme i sadržine koji je učinio da je srpsko iskustvo bilo uporedivo s evropskim uzorima, ali je analiza političke prakse pokazala da su, s vremenom, ustanove liberalne države sve više ličile na svoju novu sredinu nego na svoj daleki ideal.

Međutim, iako vrsni pravni analitičar i istoričar, Olga Popović–Obradović se nije u svojim analizama zadržala samo na analizama pravnih tekstova. Ona je u svoje istraživanje uvrstila i mnoge druge istorijske izvore (u prvom redu Stenografske beleške Narodne skupštine, ali i štampu, prepisku, memoarsku literaturu) koji su joj omogućili da razume funkcionisanje sistema, političku praksu, razumevanje politike, političku kulturu u Srbiji početkom XX veka. Ona je posegla za analizom diskursa kako bi razumela odnose većine i manjine i rastumačila autoritarnost postojeće političke kulture. Svojom analizom skupštinskih govora ona je dala ogroman doprinos tumačenju specifičnog razumevanja monarhijskog principa u Srbiji koji je od početaka moderne srpske državnosti kao svoju osnovnu osobinu imao izbornost, nasuprot neprikosnovenom načelu primogeniture. Specijalna znanja Olga Popović–Obradović je koristila da bi tumačila večite zloupotrebe budžeta i budžetske debate u skupštini, demontirajući tako princip zloupotrebe moći. Retko dobro razumevanje matematike među društvenim naučnicima koristila je u svom tumačenju izbornih zakona i prakse, da bi ukazala na manipulacije, koje pre njenih istraživanja nisu bile uočene, zbog čega se izborni zakon s početka XX veka mogao tumačiti kao liberalan i lišen ograničenja. Istraživačka upornost omogućila joj je da prodre kroz tajanstvene podatke o delatnosti, možda i ključnog političkog faktora – vojnih zaverenika. Uz još mnoge druge, sve su to bile kockice mozaika koje je pedantno slagala Olga Popović–Obradović da bi objasnila politički sistem koji u srpskoj istoriji ima dugo trajanje i koji i danas određuje našu stvarnost.

Delo Olge Popović–Obradović je prekretno u srpskoj istoriografiji, jer je bitno pomerilo granice našeg saznanja i shvatanja srpske istorije. Ono

je bilo moguće, pored briljantnih talenata same autorke, i zahvaljujući činjenici što je, dolazeći iz susedne discipline, ona videla ono što istoriografija nije. Time je ona bacila slamku spasa našoj istorijskoj nauci. Ko je bude razumeo i poštovao vodiće tu disciplinu i dalje ka ostvarenju principa naučnosti. Ko to ne bude mogao ili ne bude hteo da prati put koji je Olga Popović–Obradović postavila u istoriografiji vrteće se u mitomanskom krugu istrnutom od realnosti.

III
PRVO I DRUGO IZDANJE KNJIGE
PARLAMENTARIZAM U SRBIJI 1903–1914

1.

Akademik Miodrag Jovičić

*Mišljenje o radu dr Olge Popović–Obradović
“Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine”**

Rad *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine* pažljivo sam pročitao i o njemu mogu da dam sledeće mišljenje.

Ovaj rad je rezultat obimnih istraživanja kojima je autor pristupio pre više godina sa ciljem da jedan od osnovnih oblika državne vlasti, parlamentarni sistem, prouči na primeru Srbije u razdoblju 1903–1914, dakle u razdoblju kada je ovaj sistem bio konačno ukorenjen u ustavne institucije i politički život zemlje. Rad, usredsređen na ovo razdoblje, ima u mnogo čemu pionirski karakter.

U prvom delu rada pod nazivom “Teorijsko-metodološki okvir” autor najpre na veoma uspešan način obrađuje pojam i oblike parlamentarizma. Parlamentarizam, sam po sebi, nije neka do kraja jasno uobličena kategorija, pa je zato bilo neophodno istražiti njegove početke, njegov razvoj i različite oblike u kojima se pojavljivao. Autor se tu obilato koristio inostranom i domaćom literaturom. To mu je omogućilo da se i sam

* Recenzija za prvo izdanje Olga Popović–Obradović, “Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine”, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, 1998.

opredeli za onaj pojam parlamentarizam kojeg će se pridržavati u radu, proučavajući uvođenje i razvoj parlamentarizma u Srbiji na početku XX veka. Na drugoj strani, autor veoma dobro zapaža da se parlamentarizam ni u jednoj zemlji ne može pravnim normama, ustavnim i drugim, precizno definisati i uobličiti, jer je u mnogo čemu neuhvatljiv i fluidan. Parlamentarizam stiče svoju fizionomiju u primeni, u praksi, i zato je neophodno proučavanje žive stvarnosti, što je autor ne samo naglasio u uvodnom delu rada nego i dosledno primenio. Parlamentarizam u Srbiji može se, sa delotvornim rezultatima proučavati samo ako se proučava i čitava ustavna istorija toga perioda, ako se istorijski i pravni metod kombinuju sa sociološkim, ako se dobro upoznaju uslovi, društveni i politički, u kojima parlamentarizam valja da funkcioniše. Svim tim zahtevima autor je, po mome mišljenju, optimalno udovoljio.

Drugi deo, pod nazivom “Temelji parlamentarizma u Srbiji” obuhvata istorijske, političke i pravne temelje. U okviru glave o istorijskim temeljima autor se bavi nastankom ideja o parlamentarizmu u Srbiji, najpre u njihovom embrionalnom vidu, do početka osamdesetih godina XIX veka, a potom u već relativno uobličenom zalaganju za i protiv parlamentarizma u okviru prvih političkih stranaka i njihovih programa. Ishod tih često suprotstavljenih zalaganja su i odredbe Ustava od 1888. kojim dolazi do uvođenja parlamentarizma, ali u uslovima kada ga vladaoci, Milan i Aleksandar, intimno ne prihvataju i opiru se njegovom ukorenjivanju. U ovoj glavi su podrobno opisane sve mene odnosa političkih stranaka među sobom i sa vladaocem, što utiče i na parlamentarni život, koji u uslovima vladalačke samovolje, na jednoj, i raspaljenih partijskih strasti, na drugoj strani, ne pruža plodno tle za pravi parlamentarizam. U glavi o političkim temeljima parlamentarizma autor opisuje zbivanja posle 29. maja 1903. i postupanje Narodnog predstavništva, koje, kao nosilac suverene vlasti, donosi Ustav od 1903. i postupanje Narodnog predstavništva, koje, kao nosilac suverene vlasti, donosi Ustav od 1903. kao “popravljeno” izdanje Ustava od 1888. i proglašava Petra Karađorđevića za kralja Srbije. Analiziran je odnos političkih stranaka prema zaverenicima, koji su faktički doveli Petra na presto i prvih nekoliko godina držali ga u svojoj vlasti. Nerešeno “zavereničko pitanje” je više godina negativno uticalo i na mogućnosti uvođenja i funkcionisanja pravog parlamentarizma. Autor svojim razmatranjima baca delimično novu svetlost na pojedina zbivanja u ovom “smutnom vremenu”, koja su tokom tri godine značila u stvari prekretnicu u novijoj ustavnoj istoriji Srbije. Najzad, u glavi o pravnim temeljima parlamentarizma autor se upušta u veoma suptilna razmatranja o

karakteru parlamentarizma uvedenog u Srbiju Ustavom od 1903, posvećujući najpre posebnu pažnju mogućnostima monarha da pod određenim uslovima produži važenje budžeta za proteklu godinu, u čemu vidi značajno ograničenje suverenog budžetskog prava Skupštine i, time, ograničenje i samog parlamentarizma. Analizirana su i neka druga ograničenja, pravo monarha da odloži zasedanja Skupštine, monarhovo učešće u donošenju poslovnika, odsustvo odredbe da se skupština sataje po samom pravu, bez posebnog poziva i sl. Veoma detaljno obrađen je izborni sistem kojim je po Ustavu od 1903. i novom izbornom zakonu od iste godine u znatnoj meri ograničen sistem proporcionalnog predstavnštva, što je išlo u korist radikalima kao najjačjoj stranci. Ovo je bilo predmet brojnih rasprava u tadašnjoj stručnoj i političkoj javnosti i autor se, analizirajući sva različita mišljenja, pridružuje onima koji su u novim izbornim pravilima videli ograničenje parlamentarne vladavine.

Pošto je u dva prethodna dela rada pripremio teren za istraživanje funkcionisanja parlamentarnog sistema u Srbiji u razdoblju 1903–1914, autor u trećem, centralnom delu, koji nosi naziv “Parlamentarna praksa”, svoju pažnju usredsređuje na dva osnovna područja koja, po njegovom mišljenju, izražavaju suštinu parlamentarizma u Srbiji. Jedno je područje izbora i struktuiranja partijskog sistema, a drugo ministarska odgovornost.

U razdoblju od 1903. do 1914. teče proces obrazovanja novih političkih stranaka, bilo deobom starih, bilo njihovim reformisanjem, bilo najzad osnivanjem novih. To sve menja stranačku strukturu, a rezultati opštih izbora, kojih je bilo ukupno pet, dovode do promena u sastavu Skupštine, pa sledstveno i do smena vlada na vlasti. Autor se ovde upustio u obradu niza složenih pitanja, koristeći se različitim pristupima – od obrade statističkih podataka o rezultatima izbora, preko razmatranja dnevnopolitičkih zbivanja u stranačkom i parlamentarnom životu, do čisto pravnih analiza delovanja ustavnih institucija u praksi. Autor je pratio sve promene u razvoju strukture sistema političkih stranaka, uočavajući uglavnom postojanje perioda bipartizma, njegovog napuštanja i pojave multipartizma. To je imalo svog uticaja i na obrazovanje vlada koje su u većini slučajeva bile homogene, ali u pojedinim periodima i koalicione (stvarno ili formalno). U analizi zbivanja u ovom razdoblju autor ukazuje i na izvesna ogrešenja o regularnosti izbora, nepravilne postupke vlasti, pre svega policije, prema političkim protivnicima, povrede poslovnika i sl., što je sve bilo predmet žestokih kritika vlade u Skupštini i rasprava koje su vodile i slabljenju njenog položaja, pa i raspuštanju Skupštine i raspisivanju novih izbora. No, istovremeno s tim u skupštini su razmatrana i suptilna

pitanja suštine parlamentarizma, pri čemu su pojedini stranački prvaci svoja shvatanja izlagali na jednom zavidnom teorijskom nivou i sa dobrim poznavanjem komparativnih iskustava. U glavi čija je sadržina u krupnim potezima izložena autor je, pokazujući zavidno pronicanje u suštinu složenih pitanja, u stvari izložio istoriju parlamentarizma u Srbiji u jednom kratkom, ali veoma značajnom razdoblju. Ako je naš parlamentarizam u tom razdoblju patio od ne malih “dečjih bolesti”, budila se opravdana nada da bi on, u kasnijim srećnijim vremenima – do kojih nažalost nije došlo – mogao da se razvija i oplemeni.

Glava o ministarskoj odgovornosti posvećena razmatranju ovog suštinskog elementa parlamentarnog sistema obrađuje, iz drugog ugla od onog iz prethodne glave, istorijat parlamentarizma kroz institut ministarske odgovornosti u čitavom razdoblju od 1903. do 1914. U prvom se ostvaruje dualistički princip, shodno kome monarh, kao aktivan činilac (uglavnom pod uticajem zaverenika, odnosno uopšte vojske) koristi svoje pravo disolucije, samostalnog poveravanja mandata za sastav vlade i sl., manifestujući time shvatanje da vlada odgovara ne samo Skupštini nego i njemu. Taj trogodišnji period pruža autoru priliku da, posmatrajući sva zbivanja u zemlji, raspravlja i o različitim koncepcijama parlamentarizma zastupanim u to vreme u našoj nauci i publicistici, kao i o opravdanju ili osuđivanju slučajeva raspuštanja Skupštine, obrazovanja i opstanka na vlasti manjinskih vlada i sl. Odlučujući trenutak u pralasku s primene dualističkog na monistički princip bio je penzionisanje zaverenika 1906. godine i kasnije odustajanje monarha da se aktivno meša u parlamentarni život i pitanja obrazovanja i obaranja vlada. Od tada, monarh zadržava uglavnom samo pasivnu ulogu, omogućujući da se u odnosima parlamenta i vlade ostvaruje koncept odgovorne vlade.

U drugom delu glave obrađeno je razdoblje monizma, koje traje od 1906. do 1914. U tom razdoblju monarh se uglavnom uzdržavao od mešanja u odnose skupštine i vlade, što je bio prvi uslov funkcionisanja odgovorne vlade. Međutim, ako treći činilac u parlamentarnom sistemu tada nije više bio kralj, takvog činioca predstavljala je, posebno u pojedinim situacijama, vojska, u kojoj su i dalje glavnu reč vodili zaverenici. U političkom životu pretežnu ulogu imala je radikalna, manje samostalna i najmanje liberalna i napredna stranka. Na funkcionisanje parlamentarizma poseban uticaj imala je najjača. Radikalna stranka koja je sama, ili u jednom periodu zajedno sa samostalcima, obrazovala praktično sve vlade. Međutim, opozicija je, koristeći mogućnosti koje joj je pružao poslovnik, pre svega interpelaciju, ali se služeći i opstrukcijom, bila aktivan učesnik u

parlamentarnom životu, izazivajući odlaganje skupštinskih zasedanja, krize vlada, smenjivanje pojedinih ministara, pa i šire rekonstrukcije vlada. Rasprave u skupštini bile su povremeno žestoke, vođene bez rukavica, i u njima su obelodanjivane i mnoge slabosti vlasti, pa i njena ogrešenja o zakon. Sva ta zbivanja pružila su autoru priliku da raspravlja o različitim koncepcijama parlamentarizma i njihovom uhdavanju u praksi, na koje je uticao i niz događaja u tadašnjoj istoriji Srbije, tzv. topovsko pitanje, Carinski rat s Austrougarskom, aneksiona kriza i sl. Za parlamentarizam u Srbiji se čak ni u ovom razdoblju (1906–1914) ne bi moglo reći da je ušao u neke mirnije vode, da je pružao priliku političkim činiocima, pre svega strankama, da u povoljnijim uslovima obezbede funkcionisanje sistema ministarske odgovornosti i izgrade do kraja koncept odgovorne vlade. Autor je, savlađujući ne male prepreke, pa i one metodološke prirode, uspeo da nam dočara i atmosferu i aktere toga razdoblja. Ni u krupnim potezima, ni u detaljima, dr Olga Popović–Obradović nije, čini mi se, nigde omanula. Svako od nas sada zna više i bolje i o ustavnoj istoriji Srbije i o onom njenom segmentu koji se tiče razvoja i funkcionisanja parlamentarizma početkom ovog veka.

*

* *

Autor je u svom radu pokazao niz vrlina. Na prvom mestu je dobra obaveštenost o temi kojom se bavi. Tokom desetak godina proučavanja parlamentarizma u Srbiji, dr Olga Popović–Obradović se upoznala sa svime što je u bližoj ili daljoj vezi sa pitanjima koja je razmatrala. To važi kako za stranu i domaću literaturu, tako i za pisanje štampe, stranačke dokumente i programe, stenografske beleške i sl. Drugo, ona je posvedočila samostalnost u radu, i to u dva smisla: najpre, u pogledu pristupa radu kao i u njegovom koncipiranju i struktuiranju, ali i u pogledu spremnosti da bez ustezanja iznosi sopstvene stavove, ako je potrebno polemišući sa suprotnima, pa makar to bili i stavovi jednog Slobodana Jovanovića ili Stojana Protića. I treće, autor piše veoma jasno i razgovetno, koristeći se bogatim rečnikom i negujući dobar stil.

Ustavna istorija Srbije u razdoblju od 1903. do 1914. nije sve do ovog dela bila na odgovarajući način obrađena. Za razliku od devetnaestovekovne ustavne istorije (sve do 1903), o kojoj postoji veliki broj obimnih i vrednih radova, počev od dela Slobodana Jovanovića, preko onih Jaše Prodanovića i Živana Živanovića, do više pojedinačnih monografskih radnji, razdoblje posle prevrata od 29. maja 1903. nije imalo

svog pravog ustavnopravnog istoričara. Usled činjenice da je 1903, sa nestankom režima poslednjeg Obrenovića, obeleženog po mnogo čemu mračnom slikom funkcionisanja i političkog sistema u celini i njegovih ustavnih institucija, nastupilo razdoblje demokratizacije, većeg poštovanja ustavnosti i zakonitosti, uvođenja odgovorne vlade – sve je to doprinelo da se, u dobroj meri i usled odsustva ovakvih radova kao što je ovaj dr Olge Popović–Obradović, stvori uglavnom idilična slika o zlatnom dobu srpske demokratije. Retko ko se upustio u dubinsko istraživanje ovog razdoblja, koje bi ili dalo ozbiljne argumente u prilog stvorenoj slici ili je eventualno korigovalo. Toga posla se prihvatio autor ovog dela i dugogodišnjim radom (valja pomenuti samo podatak da je bilo potrebno iščitati sve stenografske beleške sa sednica Narodne skupštine tokom 11 godina!) uspeo da nam celo razdoblje prikaže u nešto drukčijoj svetlosti od one do sada vladajuće u našoj istoriografiji, ustavnoj istoriji, pa i nacionalnoj svesti. Kratko rečeno, razdoblje od 1903. do 1914. značilo je, bez ikakve sumnje, ogroman korak napred u razvoju demokratije i ustavnih institucija u Srbiji, ali ipak ni u njemu nisu dosegnuti neki visoki ideali demokratskog i liberalnog režima. O tome nam argumentovano, možda i razbijajući neke naše iluzije, svedoči autor ovog dela.

Po mome mišljenju, objavljivanje rada dr Olge Popović–Obradović *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, koje svesrdno preporučujem, označiće krupan datum u našoj istoriografiji i nauci ustavnog prava.

U Beogradu, 24. april 1998.

2.

Dr Latinka Perović

*Počeci parlamentarizma u Srbiji: ograničenja i dometi**

*Istoriju učimo ne da bismo znali kako da se
ponašamo ili kako da pobedimo, nego da bismo
znali ko smo.*

Lešek Kolakovski

Ovo, drugo po redu izdanje studije *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine* nije *hommage* rano preminuloj autorki Olgi Popović–Obradović (1954–2007), docentkinji Pravnog fakulteta u Beogradu. Razlozi koji su išli njemu u prilog druge su prirode, i stekli su se još za života autorke.

Interesovanje za prvo razdoblje parlamentarizma u Srbiji Olga Popović–Obradović je pokazala vrlo rano, već na postdiplomskim studijama, i zadržala ga je do kraja svog života. Od *parlamentarizma* kao središta polazila su sva njena istraživanja s ciljem da se to središte produbi i objasni. Zbog toga naučni opus Olge Popović–Obradović deluje kao zaokružena celina.

Prvi obimniji naučni rad Olge Popović–Obradović, njena magistarska teza *Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS*, na tragu je pomenutog interesovanja. Analiziran je glavni teoretičar srpskog parlamentarizma pred izazovima koje mu je postavio novi državni okvir. Ovo pomeranje granice istraživanja unapred je, međutim, samo priprema, ako ne i opomena, da se treba vratiti na početke parlamentarizma u Srbiji

* V. Olga Popović–Obradović, “Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914.” Drugo izdanje. Logistika, Novi Beograd, 2008, str. 7–16.

kao na ono razdoblje u kome su uspostavljeni politički prioriteta i profilisana shvatanja o državi i demokratiji koja su odlučujuće uticala i na sudbinu novog državnog okvira. Istraživanjima ovog razdoblja Olga Popović–Obradović je posvetila čitavu deceniju: 1985–1995.

Vršena na dotad najširoj osnovi, sa *Stenografskim beleškama Narodne skupštine* (80 meseci rada skupštine na oko 25 hiljada strana) kao ključnim izvorom, ova istraživanja Olge Popović–Obradović rezultirala su njenom doktorskom disertacijom, koju je, 1996. godine, odbranila sa odlikom na Pravnom fakultetu u Beogradu. Nešto prerađenu doktorsku disertaciju objavila je, 1998. godine, pod naslovom *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine*, Javno preduzeće Službeni list SRJ.

Svojom studijom Olga Popović–Obradović je potvrdila poznatu istinu: i u najtežim vremenima, u kakva nesumnjivo spadaju devedesete godine XX veka u Srbiji, mogu nastati značajna naučna i umetnička dela. Ali, dok stvaralac može da se povuče u svoj rad i odoli iskušenjima vremena, sudbina njegovog dela, kad se od njega odvoji, zavisi od vremena.

Štampana u 500 primeraka, studija Olge Popović–Obradović nije dospela ni u fondove svih važnih biblioteka u Beogradu. Iako se pojavla na razmeđu monističkog i višepartijskog sistema, u vreme uspostavljanja po formi parlamentarne demokratije, ona u široj javnosti nije ni primećena. Neposredno, ni u naučnoj javnosti nije imala značajniji odjek. Kasnije, bila je nezaobilazna za dva istoričara: za Andreja Šemjakina u njegovoj doktorskoj disertaciji *Ideologija Nikole Pašića (1868–1891)*, koja je objavljena na ruskom jeziku, i za Dubravku Stojanović, takođe u doktorskoj disertaciji, koja je objavljena pod naslovom *Srbija i demokratija* (2004). Šta je uticalo na marginalizaciju jedne knjige temeljne u izvornom značenju reči: vreme u kome se ona pojavila ili apriorno stanovište koje je o počecima parlamentarizma uspostavljeno u nacionalnoj historiografiji, a koje je ova knjiga dovela u pitanje, ili, pak, uzročno-posledična veza prvog i drugog? Posle novog izdanja studije *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine* bićemo, možda, bliže odgovorima i na ova pitanja.

U svakom slučaju, radi se o onoj vrsti naučnih rezultata posle kojih stanje u nauci objektivno više nije isto. Takvo granično mesto u srpskoj historiografiji studija Olge Popović–Obradović zauzima iz tri razloga. Pre svega, ona je prva posebna i sveobuhvatna studija o prvom razdoblju parlamentarizma u Srbiji, u njegovom trajanju od jedanaest godina. Zatim, prvi put je istraživanje vršeno na dva nivoa: na nivou norme (teorijski obrazac) i na nivou prakse (istorijske, političke i pravne pretpostavke). Sa

stanovišta realne istorije, ovaj se metod pokazao kao najdelotvorniji u proučavanju i svih drugih institucija koje su u Srbiji izgrađivane po uzoru na zapadnoevropske institucije. Norma dolazi na nepripremljenu osnovu: ona utiče na forme, ali i maskira praksu. Najzad, primena pomenutog metoda omogućila je da se precizno ustanove i ograničenja i dometi parlamentarizma u Srbiji na početku XX veka.

Stariji istoričari koji su bili savremenici dinastičkog prevrata 29. maja 1903, kojim je uspostavljen sistem parlamentarne vladavine (Jaša Prodanović, Stojan Novaković, Živan Živanović, Milan Vladislavljević) o ovim događajima nisu pisali. Bili su premalo udaljeni od događaja da bi mogli da prodru u njihov smisao i uoče njihove posledice. Slobodan Jovanović, koji je među njima bio najbolji poznavalac pitanja ustavnosti u Srbiji, nadživio je ne samo Kraljevinu Srbiju nego i Kraljevinu Jugoslaviju, ali se na ove događaje, kao istoričar, nije vraćao. Očito se nije radilo samo o nedostatku distance, već i o tome da je upravo u kratkom razdoblju parlamentarizma nacionalna ideja bila dominantna. Fiksiranje nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja kao glavnog cilja relativizovalo je i način na koji je parlamentarizam uspostavljen i način na koji je on praktikovan.

Potonji istoričari (Milivoje Pavlović, Milorad Ekmečić, Dragoljub Živojinović, Milan St. Protić, Aleks Dragnić) delili su, čak mnogo više nego njihovi prethodnici, poglede stvarnih pobednika 29. maja 1903. godine: radikala i novoustanovljene dinastije Karađorđević. Ako su i istraživali prvo razdoblje parlamentarizma u Srbiji, oni su ostali na njegovom normativnom nivou, što im je i omogućilo da ga vide kao “zlatno doba” demokratije u Srbiji.

Kraj jugoslovenske države i kraj komunističkog pokreta dali su novu snagu tumačenju početaka parlamentarizma u Srbiji. “Zlatno doba” je postalo važan instrument srpskog nacionalizma na kraju XX veka u delegitimisanju i države i poretka. Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine, a zatim i njena obnova 1945. godine, pod diktaturom Komunističke partije, kao partijske države, tumačeni su kao nasilni prekid tog “zlatnog doba”. Na toj interpretaciji temelji se i stanovište o XX veku kao, za Srbiju, istorijski izgubljenom vremenu. Tek je Olga Popović–Obradović svojim istraživanjima i nivoa norme i nivoa prakse ustanovila kontroverzni karakter parlamentarizma u Srbiji 1903–1914. godine.

Normativno, već je Ustav iz 1888, iz koga je Ustav iz 1903. preuzeo najveći deo odredaba, sledio liberalni ustavni obrazac. Naime, engleski ustavni obrazac s kraja XVII i početka XVIII veka, kad je u zemlji porekla

izgubio legitimitet, prenet je, 1830. godine, u francusku, a 1831. u belgijsku ustavnu praksu. Za većinu ustavotvoraca u Evropi XIX veka, belgijski ustav predstavljao je uzor. Na Balkanu takođe. Pre nego što ga je u Srbiji faktički preuzeo Ustav iz 1888, učinili su to ustavi u Grčkoj, Rumuniji i Bugarskoj.

Stvarno, nedeljivo od liberalizma, parlamentarizam – “definisano kao skup nepisanih pravila političke igre proizišlih iz dugotrajne evolucije engleskog društva, čija je središnja nit i sama suština ležala u ideologiji liberalizma” (O. Popović–Obradović) – bio je u Srbiji gotovo bez pretpostavki. Agrarna i siromašna zemlja, sa visokom nepismenošću, osim nacionalističke, druge tradicije nije ni imala. I ne samo da nije bilo liberalne tradicije, nego je od šezdesetih godina XIX veka konstituisana snažna antiliberalna ideologija. Za Svetozara Markovića, koji je tu ideologiju utemeljio, liberalizam je bio utopija.

Prve liberalne ideje doneli su u Srbiju njeni mladi ljudi koji su se školovali na Zapadu između tridesetih i pedesetih godina XIX veka. Manifestovale su se u njihovim zahtevima 1858. godine, za jačanjem uloge narodnog predstavnštva. Ustav iz 1858, koji je nastao u sporazumu liberala i Namesništva posle ubistva kneza Mihaila, doveo je do kristalizacije antiliberalne ideologije. Pod nazivom socijalistička, odnosno radikalna, ova ideologija je bila najbliža ruskom narodnjaštvu, koje je, pak, predstavljalo mešavinu prerađenih zapadnoevropskih socijalističkih učenja i slovenofilstva. Antiliberalna, u suštini antizapadna ideologija formulisana je u krugu Srba koji su se šezdesetih godina XIX veka školovali u Rusiji, ili su u zapadnoevropskim zemljama, pre svega u Švajcarskoj, bili u najtešnim vezama sa brojnom ruskom revolucionarnom emigracijom. Svaka od ideja koja je pripadala ruskom narodnjačkom socijalizmu – narodna država, narodna partija, socijalna i nacionalna revolucija – imala je repliku u krugu mladih Srba. A iz tog kruga potekli su ne samo rodonačelnik ideje socijalizma u Srbiji, Svetozar Marković, nego i vodeći politički ljudi u Srbiji u dugom razdoblju od sticanja državne nezavisnosti do prestanka postojanja Srbije kao samostalne države. Pre svega, Nikola Pašić, koji je 45 godina bio na čelu Narodne radikalne stranke, prve i najjače političke stranke u Srbiji; 48 godina narodni poslanik; 25 puta predsednik vlade Kraljevine Srbije i Kraljevine Jugoslavije.

Decenija između donošenja Ustava iz 1868, prvog nacionalnog ustava, i sticanja državne nezavisnosti 1878. godine protekla je u ideološkom profilisanju ove dve orijentacije: liberalne i socijalističke, odnosno radikalne. Posle Berlinskog kongresa, njihovi su predstavnici dali dva različita odgovora na pitanje u kom pravcu treba da krene mlada nezavisna

država. Ta dva odgovora obeležila su potonji razvoj srpske države i društva, i odredila sadržaj parlamentarizma u Srbiji na početku XX veka.

Liberali i naprednjaci smatrali su da Srbija posle sticanja državne nezavisnosti treba da se razvija po uzoru na male evropske države, kao moderna država koja se zasniva na vladavini zakona. Za vreme svoje prve vlade (1880–1882) naprednjaci su započeli ubrzane reforme (politika, privreda, vojska, sudstvo, prosveta) s ciljem da ih zaokruže donošenjem novog ustava koji bi uveo parlamentarni sistem vladavine.

Socijalisti, radikali, koji su u izveštajima zapadnoevropskih diplomata iz Srbije i u zapadnoevropskoj štampi nazivani još i komunistima i republikancima, smatrali su, pak, da je Berlinski kongres 1878. godine zadao smrtni udarac ideji nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja, to jest, ideji svesrpske države. Velikodržavna tendencija je bila karakteristična za sve “nove” balkanske države. Naime, kako je već primećeno, “decenijama negovan ’nacionalni ideal’ udaljavao je južne balkanske narode od njihovih *istinski nacionalnih zadataka* – ekonomske, socijalne i kulturne modernizacije njihovih država” (R. P. Grišina – 2007). U stavljanju težišta na izgradnju srpske države posle 1878. godine kao moderne države i u oslanjanju kneza Milana i naprednjačke vlade na Austro-Ugarsku, kao paradigmu Zapada, socijalisti, odnosno radikali, videli su izdaju tog nacionalnog ideala. Sa iskustvom borbe protiv liberala, koje je bilo staro jednu deceniju, od Ustava 1868. do sticanja državne nezavisnosti 1878, oni su se u Srbiji prvi organizovali kao politička partija. Čvrsta i u isto vreme masovna, Narodna radikalna stranka je zapravo izazvala organizovanje i druge dve stranke – Napredne i Liberalne stranke. Za razliku od njih, ona je, međutim, praktikovala i legalne i zavereničke metode borbe. Suprotstavljajući se, preko svojih poslanika u Narodnoj skupštini, svim reformama naprednjačke vlade, Narodna radikalna stranka je profilisala shvatanje države kao narodne, odnosno seljačke države. Svaka institucionalizacija države kroz podelu vlasti, a pogotovo socijalno složeno i politički pluralno društvo, dovode u pitanje narodnu, odnosno srpsku državu.

Tajno, u najvišem organu Narodne radikalne stranke, pripremljen je nacrt ustava, koji je, preko jedinstva vlasti, Velikoj narodnoj skupštini obezbeđivao apsolutnu vlast. Zaverenički metodi rada korišćeni su i u pripremi naroda na otpor, koji je kulminirao na pitanju zakona o stajaćoj vojsci, i, 1883. godine, doveo do Timočke bune. Pored drugih, zaustavljena je i ustavna reforma. Ali je suspendovana i Narodna radikalna stranka. Na ograničenom manevarskom prostoru delovao je samo njen vođa, koji je jedini od članova Glavnog odbora izbegao hapšenje i Preki sud. U toku

šestogodišnje emigracije u Bugarskoj i Rumuniji, Nikola Pašić je nastavio da radi na obaranju kralja Milana kao nosioca zapadne orijentacije i *eo ipso* neprijatelja slovenske civilizacije, čijim je ugaonim kamenom smatrao Rusiju. Ujedno, kroz prepisku sa Mitropolitom Mihailom, velikim slovenofilom, koji se nalazio u izgnanstvu u Rusiji; uz slovenofilsku literaturu, u kojoj je važno mesto zauzimala knjiga N. J. Danilevskog *Rusija i Evropa*, koju je počeo da prevodi na srpski jezik; napokon, kroz kontakte sa slovenofilskim krugovima u Rusiji, Nikola Pašić je definitivno profilisao svoju ideologiju. Radikalizam, koji je i do Timočke bune smatran religijom, postao je sada konzistentna ideološka celina: *narodna država*, koju je stvorio narod – “gunjac i opanak”, *narodna samouprava*, *narodna partija* kao predstavnik celine naroda, *Rusija* kao spoljnopolitički oslonac.

Vodeći ljudi Narodne radikalne stranke, koji su posle Prekog suda zbog Timočke bune izdržavali robiju, da bi obnovili rad stranke, pristali su na kompromis sa kraljem Milanom. Ali, iako su učestvovali u koalicionoj vladi sa liberalima, a zatim sami obrazovali vladu, ni oni nisu prestali da rade na obaranju kralja Milana. U konkretne akcije se nisu upuštali zahvaljujući samo zadržci Rusije. Svestan opasnosti, kralj Milan je, da bi sačuvao dinastiju, dao inicijativu za donošenje novog ustava. Kao uslov je postavio ravnopravno učešće predstavnika sve tri partije u ustavnom odboru i prihvatanje ustava u Narodnoj skupštini “od korica do korica”. Ubrzo posle donošenja Ustava iz 1888. kralj Milan je abdicirao, a u Srbiju se iz emigracije trijumfalno vratio Nikola Pašić.

Prvaci Narodne radikalne stranke, u prvom redu njihov vođa, smatrali su – imajući, pri tom, u vidu svoj ustavni nacrt iz 1883. – da Ustav iz 1888. nije zadovoljio sve njihove zahteve. Tretirali su ga, međutim, kao isključivo svoje delo, a njegovo donošenje označili su kao početak “novog doba”. Po povratku iz emigracije, Nikola Pašić se orijentisao na ideološko i organizaciono jačanje Narodne radikalne stranke i učvršćenje svoje čelne pozicije u njoj. Po samoodređenju, Narodna radikalna stranka je bila jedini predstavnik socijalno i nacionalno homogenog srpskog naroda. Samo po sebi, to je određivalo odnos prema drugim političkim strankama. Liberalna i Napredna stranka označene su kao neprijatelji naroda, a na mogućnost njihovog povratka na vlast gledalo se kao na opasnost po ustavne tekovine. U njihovom eliminisanju nije se prezalo ni od nasilja. Teror je vršen i pre i posle donošenja Ustava iz 1888, a radikalna štampa ga je prva nazvala “velikim narodnim odisajem”. Tako je praksa od norme napravila mrtvo slovo na papiru: liberalni Ustav iz 1888. bio je “osuđen na propast” (A. Šemjakin, 1998).

Na izborima za Vanrednu Narodnu skupštinu od 1889, Narodna radikalna stranka je od 117 mandata osvojila 102, a za predsednika Narodne skupštine je izabran Nikola Pašić. Iz faktički jednopartijske skupštine proizašla je radikalna vlada. Njome je, pak, upravljao poslanički klub, koji je zapravo bio instrument u rukama glavnog odbora Narodne radikalne stranke. Država je dobila partijski karakter, i Narodna radikalna stranka je, kao što će se pokazati u narednim godinama, praktično postala nesmenljiva. Ustav iz 1888. je bio ispražnjen i pre nego što je, pet godina posle donošenja, prestao da važi.

Poslednja decenija XIX veka bila je u znaku stalne ustavne krize: 1892. snagom krune dovedeni su na vlast liberali; 1893. kralj Aleksandar se proglasio punoletnim; 1894. u zemlju se vratio kralj Milan da nastavi borbu sa Nikolom Pašićem, koga je smatrao glavnim neprijateljem dinastije; 1896. da bi se stišale “partiske strasti”, formirana je neutralna vlada; 1899. izvršen je pokušaj atentata na kralja Milana, što je iskorišćeno kao povod za suđenje vođi Narodne radikalne stranke. Pred sudom, Nikola Pašić je, poimence, označio antidinastičke elemente u sopstvenoj stranci.

Izgledalo je da se ustavna kriza duga jednu deceniju konačno završila na samom početku XX veka. Iznenadna smrt kralja Milana, 1901. godine, van zemlje, odrešila je ruke kralju Aleksandru da potraži rešenje. Sporazum radikala sa naprednjacima i pritisak Rusije doveli su do oktroisanog Ustava iz 1901, koji je odgovarao ustavnom nacrtu naprednjaka iz 1882. godine.

Kompromis Nikole Pašića sa naprednjacima produbio je podelu u Narodnoj radikalnoj stranci koja je nastala zbog njegovog držanja pred sudom 1899. Za politiku kompromisa sa naprednjacima bili su staroradikali. Mlađi radikali bili su, najpre, opozicija unutar stranke, a zatim su se, 1904. godine, organizovali kao Samostalna radikalna stranka. Bio je to početak bipartizma u Srbiji, ali ne i kraj monističke političke kulture, koju je takvom činio sveprožimajući nacionalni ideal. U socijalno homogenom društvu, u kome je fiksiran nacionalni cilj: “osveta Kosova” i dovršenje nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja, svaki partijski, a pogotovo politički pluralizam, značio je dekoncentraciju, odnosno izdaju “srpske zavetne misli”.

Pristanak na oktroisani Ustav iz 1901. doveo je do podele u Narodnoj radikalnoj stranci. Kako je njeno jedinstvo bilo *alfa* i *omega* narodne, odnosno partijske države, te srčike radikalizma, Nikola Pašić je bio prisiljen da javno izvede račun o svom političkom radu od 1878. godine do početka XX veka. Učinio je to u jednom od svojih najznačajnijih spisa (*Moja politička ispovest*, 1902).

Nikola Pašić je na ustav gledao kao na sredstvo u borbi za ostvarenje višeg cilja, već pomenutog oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Sa tog stanovišta, za njega je prihvatljiv i manje napredan ustav, ako ostavlja “narod na miru da se odmori, da prikupi nove snage, da popravi i nadoknadi ono što (je) u prošlim borbama izgubio, i da više obrati pažnju na spremu Srbije za spoljne događaje”. Drugim rečima, “sloboda celog srpskog naroda” bila je i ostala “veći i jači ideal no što je bila građanska sloboda u Kraljevini Srbiji”. Jer, da bi mogla da se koncentriše na ostvarenje nacionalnog zadatka, Srbija nije smela da unutrašnjim socijalnim i političkim diferencijacijama razlaže svoj jedinstveni supstrat. To stanovište ima nivo dogme: istorijske okolnosti na njega ne utiču. Kako je rekao Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 24. marta 1908. godine: “cela istorija Radikalne stranke dokazuje da smo mi jedna čisto nacionalna stranka... držeći se svojih tradicija, ona će uvek to i ostati” (Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 3).

Narodna radikalna stranka je, po samorazumevanju, jedina izražavala interes naroda kao celine. Ali i stvarno: partijskim knjižicama, ona je povezala seljaštvo, koje je činilo devet desetina naroda. Očuvanje te celine kroz partijsku državu pretpostavljalo je njenu dugovečnu vlast. Apsolutizujući princip većine i preko izlovanog sistema, Narodna radikalna stranka je postala neprikosnoveni politički hegemon. Postavljen na ovakve istorijske temelje, parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine bio je, u najmanju ruku, duboko protivrečna pojava. Njegovi politički temelji ga pogotovo čine takvim.

Istorija borbe sa Obrenovićima, kao nosiocima zapadne orijentacije, preko nekoliko pokušaja atentata na kralja Milana, stigla je do završnice u noći između 28. i 29. maja 1903. godine: oficiri–zaverenici ubili su poslednjeg Obrenovića, kralja Aleksandra zajedno sa kraljicom Dragom. Odmah posle egzekucije, pre nego što se sastala Narodna skupština, vojska je proglasila, tačnije izvikala, Petra Karađorđevića za novog kralja. Da će novi režim, ipak, počivati na volji narodnog predstavništva, potvrdila je Narodna skupština svojom odlukom o ustavu pre izbora novog kralja.

Kakvi su, međutim, bili stvarni – kratkoročni i dugoročni – efekti dinastičkog prevrata? Koliko su oni uticali na sadržaj parlamentarizma? I sama ova pitanja, sve do studije Olge Popović–Obradović, ostala su u senci norme, to jest Ustava iz 1903, kojim je uspostavljen po formi parlamentarni sistem vladavine.

Dinastički prevrat je podelio slabo srpsko društvo, ali je ta podela bila više mukla nego glasna. Pogoršao je ionako nepovoljan međunarodni

položaj zemlje. Naneo je njenom ugledu nepopravljive štete: čitava Evropa gledala je na Srbiju kao na kužnu zemlju (Ja. Višnjakov, 2003). Zbog ubistva kraljevskog para, Engleska je prekinula diplomatske odnose sa Srbijom, i njihovu je obnovu uslovljavala uklaňanjem zaverenika iz vojske i njihovim kažnjavanjem. Vrata svih evropskih dvorova bla su zatvorena za novog kralja. Ali, van svake sumnje, od najvećeg značaja je bila činjenica da je sa prevratom u politiku, na velika vrata, ušla vojska. Neposredno posle egzekucije nad poslednjim Obrenovićem, zaverenici su bili ključni politički činilac sa jasno izraženom namerom da to i ostanu.

Učestvujući u sastavljanju vlade, zaverenici su marginalizovali legalne organe vlasti i time dovodili u pitanje ustavnost kao sistem ograničene, javne i kontrolisane vlasti. Dvor i vlada su, međutim, podigli njihovu zaštitu na nivo državne politike, jer su oni zapravo bili i njihov garant. Tri godine posle prevrata, 22. jula 1906. godine, Nikola Pašić je u Narodnoj skupštini rekao: “delo 29. maja nije zločin, jer ako je zločin, onda su zločin i sve bitke u svetu koje postoje za slobodu... To se delo smatra kao patriotsko delo...” A “opasnosti... od vojske”, na koje su upozoravali malobrojni opozicioni poslanici, ocenio kao “sa svim preuveličane” (Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 3).

Antizaverenički pokret je bio bez ikakvih izgleda. Njegovi su nosioci uhapšeni, a zatim ubijeni u zatvoru, čak u prisustvu ministra policije. U parlamentu, međutim, nije bilo snage da se slučaj ispita i izvede na čistinu. Pod jakim spoljnim pritiskom, zaverenici su uklonjeni iz vojske tek 1906. godine, ali su, 1911. godine, osnovali tajnu organizaciju Ujedinjenje ili smrt, poznatiju kao “Crna ruka”. Preko lista *Pijemont*, ova je organizacija objavila svoj program čija je središnja ideja: “pre svega i iznad svega državotvorni nacionalni egoizam”.

Snažan uspon nacionalizma, do koga je došlo naročito posle carinskog rata Austro-Ugarske sa Srbijom (1906) i aneksije Bosne i Hercegovine (1908), doprineo je militarizaciji čitavog društva. Kratko razdoblje parlamentarizma u Srbiji obeležavaju pripreme za ratove i vođenje ratova. Uverenje da se Srbija sprema da ostvari “najveće teritorijalne transformacije na Balkanu” nisu delili samo vojnici nego i predstavnici malobrojne intelektualne elite. Naučnik Jovan Cvijić je pisao: “mi moramo biti zemlja koja je za rat spremna”; Srbija mora imati “znatnu i spremnu” vojsku. A Nikola Pašić je u Narodnoj skupštini, 31. marta 1911. godine, rekao, da je u pripremi vojske, to jest u njenom naoružavanju, spreman da ide do krajnjih finansijskih mogućnosti zemlje, i dodao: “Moguće potrebe, koje mi osećamo i koje narod oseća, mi smo voljni da

žrtvujemo da Srbiju spremimo za događaje koji idu. I prema tome mi smo radili u najboljoj volji, nabavili smo oružja onoliko, koliko su nam kazali ljudi, koji su pozvani da nam dadu mišljenje koliko treba nabaviti” (Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 3).

Pripremanje generacija za “osvetu Kosova” i ostvarenje “srpske zavetne misli”, podređivanje svih potreba i interesa tim ciljevima, žrtvovanje ljudi, odbacivanje svake druge mogućnosti kao izdaje, objektivno su jačali ulogu vojske. Ona nije uzurpirala ulogu drugih činilaca: kralja, političkih stranaka, intelektualaca i mase, već je nacionalizam, kao vrednost zajednička svima, u vojsci dobio destilisani izraz. Radikali su se sa vojnim krugovima sukobili oko primata vlasti, a opozicija je, radi vlasti, bila spremna na saradnju sa vojnim krugovima.

Pod snažnim nabojem nacionalizma pucala je parlamentarna forma bez obzira na početke političkog pluralizma i podizanje znanja o institucijama moderne demokratije, u čemu je ogromnu ulogu imala respektabilna intelektualna elita. Kratko razdoblje parlamentarizma u Srbiji obeležavaju pripreme za ratove i ratovi 1912. i 1913. godine. U tim uslovima, relativizovana je norma. U Narodnoj skupštini Nikola Pašić je, 8. avgusta 1913. godine, rekao: “Vlada želi da radi u duhu Ustava i po Ustavu, ali za vreme rata vlada je bila toliko okupirana, da nije mogla da drži skupštinu, i da vrši one dužnosti koje su joj od rata dolazile” (Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 3). Ta ista logika važila je posle ratova, kada je granice trebalo odrediti “na osnovi stvarno uložениh žrtva” i započeti “kultvisanje dobijenih pokrajina”.

Parlamentarizam nije u Srbiji pustio dublji koren ne zato što nije bilo dovoljno vremena da se to dogodi, već zbog neprevladane protivrečnosti koja je bila ugrađena u njegove istorijske i političke temelje: nedeljiv od liberalizma, odnosno od moderne države, on je bio inkompatibilan sa idejom narodne države i snažnim imperijalnim nacionalizmom. Posmatrana sa ovog stanovišta, istorijsko-pravna studija Olge Popović–Obradović bila je devedesetih godina prošlog veka, kada se prvi put pojavila, i jedna bolno aktuelna knjiga. Ali, ništa manje, ona je to i danas, kada izlazi njeno drugo izdanje.

Beograd, jul 2007.

IV

PREPORUKE ZA ENGLJSKO IZDANJE KNJIGE

PARLAMENTARIZAM U SRBIJI 1903–1914.

1.

Prof. dr Ratko Marković, Pravni fakultet u Beogradu

Delo Olge Popović–Obradović je temeljna istorijsko-politička studija o kratkom periodu (trajao je 11 godina) srpske ustavnosti XX veka, koji je po svemu jedna zaokružena celina. Taj period je otpočeo brutalno izvedenom smenom vladajućih dinastija, koje je, ispostavilo se, značila smenu do tada vladajućeg političkog poretka novim. Umesto autokratske, došla je demokratska vladavina. Novi politički poredak je u preovlađujućoj savremenoj istorijskoj svesti idealizovan kao “zlatno doba” srpske demokratije, kao klimaks demokratskih političkih ustanova, koji se zato može upoređivati s Periklovim dobom demokratije u antičkoj Grčkoj. Da se ta tvrdnja potkrepi isticalo se kako je tada bio vraćen na snagu demokratski Ustav Srbije od 1888. u kojem je bio predviđen parlamentarizam (zbog čega Slobodan Jovanović čitav taj period, sa stanovišta razvoja ustavnosti u Srbiji, naziva “dobom povraćene parlamentarnosti”), u istorijskoj reprizi tog ustava, Ustavu Srbije od 1903, bile su osnažene poluge demokratske vladavine, a odstranjene normativne mogućnosti za uspostavljanje lične vlasti; mehanizmi sistema parlamentarne vlasti (ministarska odgovornost i raspuštanje parlamenta) su jednako dobro funkcionisali; stabilizovao se, štaviše, i razgranao stranački sistem, koji je politička podloga za funkcionisanje parlamentarizma; a valdalac nije iskoračivao iz okvira politički neutralnog, stabilnog činioca egzekutive. O stabilnosti demokratskih ustanova u ovom periodu govori i činjenica da one nisu promenile prirodu ni kad se zemlja našla u velikim iskušenjima (“aneksiona kriza”, dva balkanska rata, pripreme za ulazak u veliki svetski rat).

Iako veliki izazov za pasioniranog naučnog istraživača, ovaj period nije u domaćoj historiografiji bio dublje naučno proučavan. Najveći pisci političke istorije Srbije (Slobodan Jovanović, Živan Živanović) zaustavili su se u ispitivanju njene političke prošlosti na prelomu dva veka, tačnije na 1903. godini. Naučno sadržajne i bogate historiografske studije postoje i o jugoslovenskoj državi između dva svetska rata, koju je Srbija stvorila zajedno sa svojom “oslobođenom jugoslovenskom braćom” posle Prvog svetskog rata. Ispalo je tako da su srpski istoričari iz XX veka tezu o “zlatnom dobu” srpske demokratije po stupanju na snagu Ustava od 1903. pa do početka Prvog svetskog rata prihvatili kao konačnu naučnu istinu.

Međutim, već na samom kraju XX veka ovaj kratki demokratski intermeco između dva duža perioda autokratske vladavine u Srbiji dobio je autentičnog istraživača u Olgi Popović–Obradović, koja je bez egzaltacije, i njome izazvane patetike, pristupila temeljnom preispitivanju teze o “zlatnom dobu” srpske demokratije na početku XX veka. Olgi Popović–Obradović je to pošlo za rukom najpre zbog toga što se kritički postavila prema nastojanju dela naše historiografije da tumačenja prošlosti, umesto kritičkog i na injenicama zasnovanog prosuđivanja, prepusti mitovima i predrasudama, a zatim što je i sama sprovela svestrano i savesno naučno istraživanje političke istorije Srbije u vremenu 1903–1914, ne izdvajajući je iz ukupne društvene istorije. Umesto da to vreme, oslanjajući se na ustaljene ocene, idealizuje, ona se prema njemu postavila kao objektivni istraživač koji, posle sagledavanja celine društvenih odnosa u tom vremenu, zaključuje o istorijskoj preuranjenosti srpskog parlamentarizma, zbog koje su njegove institucije bile u neskladu sa realnom društvenom i istorijskom podlogom nad kojom su se izdigle. Autor ne spori da je u tom vremenu parlamentarna forma političkog režima Srbije bila više-manje korektno respektovana i da je taj režim, institucionalno-pravno procenjivan, bio, nesporno, parlamentarni i time demokratski. Ali, parlamentarizam se ne sastoji samo od parlamentarnih ustanova, nego i od shvatanja i praktikovanja demokratije kao liberalnog političkog poretka, u čijoj je osnovi načelo individualizma i političkog pluralizma, što uključuje postojanje tolerancije i uvažavanja manjine. Srbija je u vreme postavljanja i restauracije parlamentarnih ustanova bila u fazi prelaska iz agrarno-patrijarhalne zajednice u građansko društvo. U njoj je preovlađivalo seljaštvo sa svojom egalitarističkom i kolektivističkom sveću, s kojom je bila teško spojiva ideja individualne slobode i sa poslovičnim nedostatkom tolerancije. Na političkoj sceni Srbije dominirala je jedna, Radikalna stranka, suzbijajući tako efektivni stranački pluralizam. Parlamentarna

vlada se shvatala kao neograničena vlast većine. Većinsko načelo je bilo apsolutizovano, što je za posledicu imalo apsolutizam vladajuće stranke i obespravljenost stranaka manjine. U tom smislu je uvođenje parlamentarnih ustanova bilo, prema autoru, preuranjeno, pošto je ono prethodilo građanskom društvu u Srbiji, dok je u Evropi stvar stajala upravo obrnuto: prvo je nastao građanin, a dugo za njim političke stranke, pa tek iza njih, instrumentarijum parlamentarnog sistema vlasti.

Studija Olge Popović–Obradović razvejala je mnoge zablude, greške i ustaljena nekritička mišljenja o Srbiji u prve dve decenije XX veka, uglavnom zbog toga što su opšti sudovi o tom vremenu bili izricani bez dovoljnog činjeničnog uporišta ili bez studioznog proučavanja, što znači povezivanje činjenica. Olga Popović–Obradović se talentkom znanjem, akribičnošću i studioznošću primenjenog istraživačkog postupka predstavila u svojoj studiji kao nezaobilazni naučni autoritet za ovo razdoblje srpske istorije. Bez konsultovanja njenog dela neće biti moguće pisati političku istoriju Srbije u XX veku, bar ne za prve dve decenije toga veka. A to je veliki kompliment za jednog istoričara.

2.

Prof. dr Žika Bujuklić, Pravni fakultet u Beogradu

U studiji dr Olge Popović–Obradović “Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji 1903–1914” obrađen je period od desetak godina naše nacionalne istorije koji prethodno u nauci nije dobio odgovarajuću valorizaciju, pogotovo sa aspekta normativnog izučavanja. U radu je data temeljna analiza funkcionisanja parlamentarnih institucija Kraljevine Srbije od majskog prevrata 1903. godine do izbijanja Prvog svetskog rata. Taj period se obično označava kao “zlatan period” parlamentarizma u nas, kada je on bio najbliži demokratskim vrednostima uspostavljenim u drugim evropskim državama. To mišljenje je pogotovo bilo prisutno u historiografiji naklonjenoj dinastiji Karađorđevića i glavnoj političkoj figuri toga doba, kralju Petru I.

Autorka je pokušala da preispita glorifikatorske stavove o tom pitanju i da zauzme objektivan stav, zvanan prvenstveno na autentičnoj arhivskoj građi, objavljenoj i neobjavljenoj, domaćoj i stranoj, kao i na obimnoj naučnoj literaturi posvećenoj tom pitanju. U tom cilju, ona je istražila temelje srpskog parlamentarizma, polazeći od istorijskih okolnosti (prodor liberalnih ideja sa Zapada), političkog ambijenta (Majski prevrat i uloga vojske) i postojeće pravne regulative (oličene u Ustavu od 1903). Definišući parlamentarizam kao “sistem u kome je upravljanje državom u rukama vlade (*gouvernement de cabinet*), koja mora biti politički odgovorna pred parlamentom”, autorka se opredelila za istraživanje realne političke sadržine ustavnih institucija i konkretne primene ustavnih principa u praksi. Pri tom su izdvojena dva osnovna problema: prvo, način izbora i struktura partijskog sistema u navedenom periodu i, drugo, ministarska odgovornost u praksi. Ovaj metod upotpunila je komparativnom analizom ustavnog života u drugim evropskim zemljama.

Zaključci do kojih je autorka došla su jasni: da Srbija na početku XX veka odstupa od modela parlamentarizma kako je on prethodno definisan. Prvo, jer Ustav od 1903. zadržava prevagu kralja, odnosno izvršne vlasti nad skupštinom. Zatim, jer on zaostaje za belgijskim obrascem ustavne monarhije, pa čak i za drugim evropskim ustavima koji su rađeni po ugledu na njega, uključujući tu i ustave drugih balkanskih zemalja. Autorka se bavila i minucioznom analizom stranačkog života u Srbiji na početku XX veka i, uz pozivanje na autentičnu historiografsku građu, suprotstavila se raširenom uverenju o neprekidnom postojanju bipartizma u posmatranom razdoblju. Hronološkom analizom realnog stanja, ona utvrđuje oscilacije u praksi, odnosno periode udaljavanja i približavanja partijskom pluralizmu, odnosno monizmu. Što se tiče ministarske odgovornosti, autorka ukazuje na usku povezanost ovog pitanja sa ulogom vojske (tzv. “zavereničko pitanje”).

Ovom naučnom studijom dr Olga Popović–Obradović je umnogome upotpunila prazninu u našoj pravnoj historiografiji, ukazala na neodrživost nekih već opšte prihvaćenih stavova, poljuljala pojedine stereotipe zasnovane uglavnom na ranijoj dinastičkoj “mitologiji”, a ne ozbiljnoj naučnoj analizi. Njeni smeli zaključci su izazov za dalja proučavanja, pa i eventualna osporavanja, ali su svakako nezabilazno polazište u daljim proučavanjima početaka srpskog parlamentarizma.

Na osnovu izloženih ocena, smatramo veoma korisnim da se sadržina ove obimne studije prevede na engleski jezik i time učini pristupačna široj naučnoj javnosti. Tako bi se omogućilo da i istraživači van ovog podneblja bolje shvate kroz koja teška iskušenja je prolazila napredna misao u Srba, kroz koji trnovit put su se liberalne ideje morale probijati, uvek ugrožene dilemom (nažalost još uvek aktuelnom) da li prednost treba dati njima ili očuvanju same države. Pošto je vojnim pučem ovaj period započeo, a Prvim svetskim ratom okončan, to je bio isuviše kratak period da bi se došlo do spoznaje da su ova dva cilja nerazdvojna. Nažalost, okrutna istorijska realnost je proces demokratizacije srpskog društva naglo prekinula, i odložila ga do daljnjeg. Upravo ova studija pomaže da se shvati zašto se ovim dilemamam i dan danas bavimo, pa bi strancima ona mogla biti od velike pomoći u boljem razumevanju balkanskog galimatijasa, u kome je uloga srpskog naroda i njegove državno-pravne istorije nesumnjivo ključni faktor.

Beograd, novembar 2007.

3.

Prof. dr Miroslav Milošević, Pravni fakultet u Beogradu

Objavljena 1998. godine pod naslovom “Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914”, dopunjena doktorska disertacija dr Olge Popović–Obradović sadrži najvažnije rezultate njenih istraživanja ovog perioda istorije srpske države. Za prve dve decenije dvadesetog veka, koje se često euforično nazivaju “zlatno” – a ponekad, ne manje paušalno, “kamenno doba” srpske demokratije – obično se vezuje predstava o Srbiji kao “modernoj” i “evropskoj” državi. Kad je reč o pravnim i političkim institucijama, ove osobine se izražavaju kao *demokratija*, *parlamentarizam* i *stranački pluralizam*. Stvarno funkcionisanje ovih pojmova na tlu tadašnje Srbije nikada ranije nije bilo sistematski istraživano, i već zbog toga knjiga dr Olge Popović–Obradović predstavlja nezaobilaznu polaznu osnovu za dalje preispitivanje i ocenjivanje ove epohe. Ali, ona nudi i znatno više od toga – celovitu i uravnoteženu sliku funkcionisanja institucija u praksi. Prema nepodeljenom mišljenju stručne javnosti, ovaj, ključni deo studije – oslonjen gotovo isključivo na sopstvena autorova istraživanja arhivske građe – omogućio je osvetljavanje uloge različitih političkih činilaca (vladara, stranaka i vojske), odnosa između vlade i opozicije, povreda ustavnosti u izbornom procesu, političke kulture i mentaliteta srpskog društva. Otuda i ocena u jednoj recenziji da je knjiga dr Olge Popović–Obradović “prekretno historiografsko delo koje bitno pomera granice saznanja i shvatanje srpske istorije”.*

Objavljivanje knjige na engleskom jeziku omogućilo bi da se i naučna javnost izvan našeg jezičkog prostora upozna na pravi način sa

* Mr Dubravka Stojanović, Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, Beograd 1998, str. 472. *Tokovi istorije*, Beograd, 1999, 1–4, str. 373.

jednim značajnim razdobljem u razvoju Srbije, ali i sa mogućnostima i dometima aktuelne srpske istorijske nauke.

4.

Doc. dr Zoran Mirković, Pravni fakultet u Beogradu

Knjiga Olge Popović–Obradović “Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914” iz više značajnih razloga zaslužuje objavljivanje na engleskom jeziku, kako bi se učinila dostupnom zainteresovanim inostranim čitaocima, a naročito onima koji se profesionalno bave ovom oblašću nauke odnosno ovim delom Evrope. Prvo, ova knjiga baca jedno novo svetlo na vreme kada je srpski parlamentarni i uopšte državni život sledio obrasce zapadnoevropskih demokratskih država. Ocene ovoga perioda državnopravne i političke istorije Srbije su se kretale iz jedne krajnosti u drugu, od nekritičkih hvalospeva o “zlatnom dobu” srpske demokratije do potpunog osporavanja bilo kakvih postignuća. Olga Popović–Obradović svestranom analizom pokazala je kako dobre strane, tako i one koje su opterećivale parlamentarni život Srbije toga vremena, težeći uravnoteženoj slici i kritičkom prikazu. Ova knjiga predstavlja visok domet srpske pravno istorijske nauke o odnosnom periodu.

Drugi veoma važan razlog koji preporučuje ovu knjigu je “ponovno otkrivanje Istočne Evrope” pred evropskom, naročito zapadnoevroskom javnošću posle dubinskih promena koje su se desile u zadnjoj deceniji XX veka na ovom području. Oživljeno je interesovanje za proučavanje istočnoevropskih društava, koja su počev od sredine XIX veka preduzela jaku recepciju zapadnoevropskih zakonika i uopšte pravnih tekstova i ideja u svim oblastima prava, građanskom, krivičnom, procesnom, ustavnom (primera radi, Maks Plank institut za Evropsku pravnu istoriju /*Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte*/ uravo radi na projektu “Pravničke kulture Istočne Evrope” /*Rechtskulturen des modernen Osteuropa*/). Knjiga Olge Popović–Obradović omogućava rekonstrukciju žive razmene ideja u oblasti ustavnog prava na primeru Srbije i kao mozaik se uklapa u opštiju sliku takve razmene ideja i ustanova i primanja

zapadnoevropskih ideja u istočnoevrpskim zemljama. Ova knjiga na primeru Srbije govori o mogućnostima i granicama implementacije zapadnoevropskih ideja i ustanova u oblasti ustavnog prava.

Beograd, 24. oktobar 2007.

5.

Prof. dr Ivo Banac, Yale University

Pokojna Olga Popović-Obradović bila je među najistaknutijim srpskim istoričarima koji su sazreli u vreme dugog perioda Miloševićeve vladavine (1987–2000), perioda kojim je dominirala kako pseudo-tranzicija u nešto što se pokazalo kao kontrolisani pluralizam, tako i imperijalistički ratovi Srbije protiv Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova. U ovom haotičnom kontekstu, profesorka Popović–Obradović, koja je i sama bila član male – ali intelektualno uticajne – antimiloševićevske opozicije, poduhvatila se istraživanja korena srpskog zastranjivanja, kroz jedno novo čitanje istorije dvadesetog veka. Kao svoje polje istraživanja odabrala je međuratni period između pro-Karadževićevskog državnog udara 1903. i početka Prvog svetskog rata. Hvaleći ga kao zlatno doba srpske demokratije, srpska nacionalistička historiografija kanonizovala je ovaj jedanaestogodišnji period kao primer liberalne demokratije ne samo u Srbiji, već i u novouspotavljenoj, posleratnoj Jugoslaviji.

Nasuprot ideološkoj šemi nacionalističke historiografije, profesorka Popović-Obradović je otkrila da je period 1903–1914 bio daleko od idealnog ili obećavajućeg. Posle iscrpnih istraživanja u srpskim i francuskim arhivima, napisala je monografiju koja pokazuje opsednutost Srbije teritorijalnim proširenjem posle 1903. godine i rastući značaj vojske u dnevnoj politici. Štaviše, i opozicione stranke, koje su ulagale ogromnu energiju da bi smenile vladajuće radikale Nikole Pašića, bile su daleko od toga da štite državne institucije od zloupotrebe vlasti radikala, već su i same bile spremne da sklapaju nagodbe sa različitim vojnim krugovima protiv ustavnog poretka. Dakle, zaključuje profesorka Popović-Obradović, “Srpski parlamentarizam 1914. godine izgleda još slabiji nego na početku (ovog perioda 1903. godine).”

Monografija profesorke Popović-Obradović pokazuje sve slabosti srpske demokratije pre Prvog svetskog rata. Ovo detaljno iščitavanje parlamentarnih principa i procedure, uloge političkih partija unutar i van vlade, dinastičkog i monarhističkog poretka, ministarske odgovornosti, itd. osvetljava realnosti jedne male sile sa velikim ambicijama i iskrivljenim razumevanjem sopstvenih prioriteta. Posle čitanja ovog dela, postaje kristalno jasno koje su prepreke stajale na putu demokratskog ujedinjenja Južnih Slovena, kao i mira i stabilnosti u ovom delu Evrope.

Prevođenje ove knjige pružiće veliki doprinos širenju znanja o pravnoj i političkoj istoriji Jugoslovenske Evrope među obrazovanim ljudima koji nisu bliže upućeni u ovu problematiku, i ja ga od srca preporučujem.

13. oktobar 2007.

Bibliografija radova Olge Popović-Obradović

MONOGRAFIJE

1. *Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS*, Savremena administracija, Beograd 1988, 155 str.
2. *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, Službeni list SRJ, Beograd 1998, 472 str.
3. *Parlamentarizam u Crnoj Gori* (autori: Olga Popović-Obradović, Mijat Šuković i Veselin Pavićević), CID, Podgorica 2002, 243 str.
4. *Idea and Practice of Constitutionality in Serbia in 1869–1914 Period: Between the Liberal and “Popular” State*, “Helsinki Files” No.3 (“Russia, Serbia, Montenegro” (authors: Jelica Kurjak, Olga Popović – Obradović, Mijat Šuković), Beograd 2000, p.25–69.

NAUČNI RADOVI

1. *Sličnosti državno-pravnog položaja pokrajina po ustavnom nacrtu Stojana Protića (1920. god.) i zemalja po Vajmarskom ustavu (1919. god.)*, “Anali Pravnog fakulteta u Beogradu”, 1–3, 1986, s.152–161.
2. *Oblik državnog uređenja prema nacrtima parlamentarne opozicije u Kraljevini SHS u vreme donošenja prvog jugoslovenskog ustava*, “Anali Pravnog fakulteta u Beogradu”, 3–4, 1987, s.384–404.
3. *Uticaj modernih ustavnih koncepcija na shvatanja o ustavnom uređenju Kraljevine SHS 1920–1921*, “Stvaranje Jugoslavije 1918”, Naučna knjiga, 1989, s.189–196.
4. *Deklaracija prava čoveka i građanina*, u: “Temelji moderne demokratije”, priredio Dušan Mrdenović, Nova knjiga, Beograd, 1989, s.141–150.
5. *Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji posle 1903. godine*, Zbornik radova “Ustavni razvitak Srbije u XIX i početkom XX veka”, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučni skupovi, knjiga L, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 10, Beograd, 1990, s.121–128.
6. *Uobličavanje parlamentarizma u Srbiji posle 1903. Dualistički ili monistički oblik*, “Arhiv za pravne i društvene nauke”, januar-mart 1992,

broj 1, god. LXXVIII, knjiga XLVIII novog (III) kola, knjiga CI celokupnog izdanja, s.185–202.

7. *Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903–1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma*, “Srbija u modernizacijskim procesima”, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1994, s.333–348.

8. *Osnovne prepreke političkoj modernizaciji Srbije posle 1903. godine*, “Tokovi istorije”, 1–2/1994, s.49–52.

9. *O ideološkom profilu radikala u Srbiji 1903 – 1914. godine*, “Tokovi istorije”, 1–2/1994, s.59–76.

10. *Demokratija u Srbiji 1903–1914*, u: “O demokratiji”, Izdavačka zadruga “Politika i društvo”, Beograd 1995, s.171–186.

11. *Pitanje recepcije liberalnih načela u Srbiji druge polovine XIX veka: ustavni programi do 1883. godine*, “Arhiv za pravne i društvene nauke”, januar-septembar 1996, broj 1–3, god. LXXXII, knjiga LII novog (III) kola, knjiga CV celokupnog izdanja, s.507–524.

12. “*Parlamentarna hronika*” Slobodana Jovanovića, “Arhiv za pravne i društvene nauke”, jul 1997, broj 2, god. LXXXIII, knjiga LIII novog (III) kola, knjiga CVI celokupnog izdanja, s.303–308.

13. *Izborni sistem i njegov uticaj na struktuiranje partijskog sistema u Srbiji za vreme vladavine parlamentarnog režima (1903–1914.godine)*, “Srbija – hvatanje koraka. Prilozi projektu Konstituisanje Srbije kao moderne države”, Beograd, 1997, str.165–180.

14. Marija Draškić i Olga Popović-Obradović, *Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)*, Zbornik radova sa naučnog skupa “Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka”, knj. 2, “Položaj žene kao merilo modernizacije”, Beograd 1998, str. 11–25.

15. “*Parlamentarna hronika*” Slobodana Jovanovića, Zbornik radova “Slobodan Jovanović, ličnost i delo”, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučni skupovi, knjiga XC, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 21, Beograd, 1998, s.569–582.

16. “*Upoznaj sebe*” ili problem racionalne artikulacije nacionalnog interesa na Balkanu. *Srpsko iskustvo na kraju XX veka*. “Tokovi istorije”, 1–4/1999, s.267–270.

17. *Dometi i granice parlamentarizma u Srbiji*, “Republika”, br.206, 1–15 februar 1999.

18. *Ideja i praksa ustavnosti u Srbiji 1869–1914: između liberalne i “narodne” države*, “Ustavnost i vladavina prava”, Centar za unapređivanje pravnih studija (biblioteka “Suočavanja”), Beograd 2000, str. 103–168.

19. *Isto*, “Helsinške sveske”, br.3 (“Rusija, Srbija, Crna Gora”), Beograd 2000, str.26- 67.

20. “*Zlatno doba*” srpske demokratije (1903–1914), “Ravnopravno” (Novi Sad), br. 5–6/10.6.2001.

21. *Isto*, “Moderna, sprski nacionalni identitet u XX veku”, br.3 (2001), Centar za kulturnu dekontaminaciju.

22. *Živojin Perić između liberalizma i konzervativizma*, “Liberalna misao u Srbiji. Prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XX veka”, Friedrich-Naumann-Stiftung i Centar za unapređenje pravnih studija (Beograd), 2001, str.317–346.

23. *Pravne pretpostavke parlamentarne vlade u Srbiji prema ustavu od 1903: odnos prema klasičnom obrascu*, “Inostrani uticaji na naše ustavno pravo”, knj. 10, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 2002, str.85–107.

24. *Vojna elita i civilna vlast u Srbiji 1903–1914*, “Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 3, Uloga elita,” Beograd 2003, str. 191–217.

25. *Crkva, Nacija, Država. Srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji*, “Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura”, Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V., (ur.), CEDET, CEDEM, CTCSR, Beograd, Podgorica, Zagreb 2004, str. 133–147.

26. *The Church, the Nation, the State – The Serbian Orthodox Church and Transition in Serbia*, “Between authoritarianism and Democracy: Serbia, Montenegro, Croatia – Vol. II, Civil Society and Political Culture, Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V., (ed.), CEDET, CEDEM, CTCSR, Beograd, Podgorica, Zagreb 2004, pp. 145–161.

27. *Moderna srpska država 1804–2004, Hronologija*, Prpa, B., urednik, Istorijiski arhiv Beograda, 2004.

28. *Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji*, “Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije”, knj. 1, Pravni fakultet, Beograd 2006, str. 151–161.

29. *Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji. Helsinška povelja*, 103–104, januar-februar 2007.

STRUČNI I PUBLICISTIČKI RADOVI, KRITIKE I PRIKAZI

1. Branislav Gligorijević, "Parlament i političke stranke (1919–1929)", prikaz, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4, 1980, s.255–257.
2. J.D.Singer, and M.Small, "The Wages of War 1816–1965", prikaz, *Međunarodni problemi*, 2, 1981, s.327–332.
3. "Promene ustava SR Srbije" (sa Z. Tomićem), beleška o jugoslovenskom savetovanju "Promene ustava SFRJ i ustava SR Srbije, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3, 1988, s.326–334.
4. "Tok savetovanja održanog od 2–4 marta 1988. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu" (sa Z.Tomićem), *Opština*, 3–4, 1988, s.105–116.
5. "Beleška sa savetovanja o ustavu Srbije" (sa M. Stefanovski), Naučno savetovanje "Promene Ustava SR Srbije", 6–7 oktobar 1988, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 6, 1988, s.742–749.
6. "Ka novom jugoslovenskom ustavu", *Književna reč*, br.362/1990.
7. "Srbija pred izborom: Kakva ili kolika država", *Republika*, 73/74, 1993, s.13.
8. "Zablude o 'zlatnom dobu' ", *Republika*, 115, 1995, s.14–16.
9. Latinka Perović, "Srpski socijalisti 19. veka", kritika, *Istorija 20. veka*, br.2, 1995, s. 159–162.
10. "Nikola Pašić u Narodnoj skupštini", 1–4, priredili Latinka Perović, Dubravka Stojanović i Đorđe Stanković, Beograd 1997, kritika, *Ka kritičkoj historiografiji, Tokovi istorije*, 1–4, 1998.
11. Dragoslav Janković, "Rađanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka", prikaz, Beograd, 1999, 1–4.
12. "Preskakanje kapitalizma", *Danas*, 1026–1027, 22–23. jul 2000, s.27–28.
13. "Komisija za istinu i pomirenje ili suočavanje Srbije sa prošlošću", I-II, *Danas*, br. 1345 . i 1346, 4. i 5. jun 2001.
14. "Crkva u državi", *Danas Pravo*, br. 6, 24. maj 2002 (intervju)
15. "Kad laž postane istina", *Danas*, 24–25 avgust 2002 (reč na promociji knjige *Koren zla*, Ivana Stambolića, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Svedočanstva 10, Beograd 2002)
16. *Development of Modern Legal Institutions in the 19th and 20th century Serbia (up to 1914)*, First workshop on the modernization of East European Law, Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte in Frankfurt am Main, November 2002

17. "Jedan koncept Srbije u Jugoslaviji", Reč na skupu "Srpski liberali 1969–1972" 12.12.2002, *Helsinška povelja* – br. 58
18. "Srbija opet na startu", *Blic*, nedelja 9. mart 2003 (intervju)
19. "Ko je zaista ubio Đinđića", *Monitor*, br. 649, 28. mart 2003, (intervju)
20. "Velika (postpetooktobarska) obmana", *Helsinška povelja*, maj 2003, br. 64.
21. "Poraz moderne Srbije", *Helsinška povelja*, novembar/decembar 2003, br. 70–71.
22. "Srpska i(li) srbijanska politika", *Prelomna '72: uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, Beograd: E Press, 2003, str.44–50.
23. "Srbija danas – promene ili kontinuitet", *Gordogan*, br. 1, jesen 2003, s.7–10.
24. "Veränderung und Kontinuität; Serbien zwischen verspäteter Demokratisierung und dem Sog des Nationalismus", *Kommune Forum*, 2/2003 (April/Mai 2003)
25. "Crkva – ključni faktor blokade", *Helsinška povelja*, br. 75–76, jun-jul 2004.
26. "Narodna država: radikalski koncept demokratije", *Helsinška povelja*, br. 77–78, avgust-septembar 2004
27. "SPC hoće da postane državna crkva", *Monitor*, 5. novembar 2004 (intervju)
28. "Cilj ili sredstvo srpske nacionalne politike", *Helsinška povelja*, br. 79–80, januar-februar 2005
29. Pogled u 'zlatno doba' srpske demokratije", *Helsinška povelja*, br. 79–80, januar-februar 2005
30. "A look into the 'Golden Age' of Serbian democracy", *Bosnia Report*, New Series No: 43–44, January – April 2005.
31. "Odnos prema kralju i monarhiji", *Helsinška povelja*, br. 81–82, mart-april 2005.
32. "Odnos prema Rusiji i zapadu: Lojalnost bez distance", *Helsinška povelja*, br. 83–84, maj-juni 2005.
33. "Bestidno prenemaganje", *Helsinška povelja*, br. 83–84, maj-juni 2005.
34. "Zlatno doba", *Peščanik*, knj. 1, Beograd 2005, s. 297–302.

35. "O referendumu", *Monitor*, 18. maj 2006,

36. "The unity of evil", *Bosnia Report*, New Series No:51–52 Double issue *Special feature: After Milošević*, April–July 2006

Registar ličnih imena

A

Agatonović, Radoslav 161, 210,
237, 194
Ajtić, Predrag 16
Ajtić, Radmila 16
Aleksić–Pejković, Ljiljana 212,
504, 508, 512–513, 516,
518–521, 523, 527, 529,
531–532
Ana Darja (ćerka Lore Silber)
567
Anson, William Reynell 136
Antić, Oliver 414
Antonić, Vasilije 195
Arandelović, Dragoljub 349
Aristarchos 334
Arsenijević, Milan 283
Atanacković, Jovan 510, 528
Ataturk, Kemal 479
Aubry, Maurice 366
Auty, Phyllis 514, 527, 532–
533
Avakumović, Jovan 122, 168,
249, 509, 528
Avramović, Mihajlo 398
Avramović, Sima 25

B

Balfur, Artur Džejms 511, 514,
531, 534
Baltezović, Sotir 85
Balugdžić, Živojin 401–402
Banac, Ivo 24, 556
Bartos, M. 346, 347, 350, 353
Basta, R. Lidija 421, 423–424,
426–427, 594

Bastid, Pol 133
Bataković, Dušan 213–214
Bedžhot, Volter (Bagehot,
Walter) 57, 136
Begović, M. 349
Bertelemi, J. 241
Biserko, Sonja 572
Blagojević, B. 348
Blaznavac, Milivoj 13
Blunčli, J. K. 57
Bogdanović, Bogdan 556
Bojinović, Josif 207
Bonhem, Dž. F. 513–514, 531,
533
Bošković, Stojan 521
Boy 334
Božanović, Miloš 211–212
Božić, A. 339
Branković, Vuk 72, 239, 336
Brijan, Aristid 317
Broz, Josip Tito 441, 444, 451,
487
Brutus (Čekić, Milutin) 334
Bujuklić, Žika 621
Burdeau, Georges 360, 382

C

Caca, Đorđe 421
Capitant, René 106, 116, 579
Carević, Mićo 421
Cemović, P. Marko 90–91, 109,
124, 189
Cenić, Đorđe 57
Cicvarić, Krsta 310
Cincar–Marković, Dimitrije 76,
86, 529

Coundenhove–Kalergi, Richard (grof) 317
 Cukić, Kosta 57
 Cvijić, Jovan 36, 40, 84, 96, 129, 131, 204–205, 220, 235, 249–251, 265, 281, 289, 324, 616

Č

Čarikov, N. V. 513–514
 Čekić, Milutin 306, 334
 Čović, Nebojša 474

Ć

Ćaja, Jovan 70
 Ćebić–Cvetković, Bojana 477
 Ćirić, V. Mijalko 165
 Ćisalović, Radivoj 140
 Ćosić, Bora 558
 Ćosić, Dobrica 444, 448, 450–451, 470, 474, 491
 Ćosić, Miloš 293, 330

D

Danić, Danilo 349, 358, 395
 Danilevski, N. J. 613
 Dardanus (Novaković, Stojan) 334
 Daresta, F. R. 134, 138, 143, 149, 394
 Daresta, P. 134, 138, 143, 149, 394
 Davidović, Dimitrije 340
 Davidović, Ljuba 17, 160, 173, 205, 214, 237
 Dedijer, Vladimir 527
 Demichel, André 136, 394, 594
 Dimitrijević, Dragutin–Apis 97, 114, 131, 195, 205, 214, 243
 Dimitrijević, Miša 65
 Diva, Casta 571

Dragnić, Aleks (Dragnich, Alex) 213, 247, 610
 Draškić, Marija 339, 569, 630
 Drašković, Milorad 172, 181, 185, 205, 214, 250, 288, 335
 Drinković, M. 372, 386
 Duguit, Leon 134
 Dulibić, Ante 401
 Dumba, Konstantin 503, 513, 516, 522
 Dušan (suprug Lore Silber) 567
 Dženks, E. 241

Đ

Đinđić, Zoran 48–49, 327, 457–458, 461–465, 474–475, 556, 560, 571, 633
 Đorđević, Andra 169, 239, 298, 349
 Đorđević, Dimitrije 17, 97, 109–110, 113, 118, 126, 170, 204, 323, 535–536, 540
 Đorđević, Jovan 358, 420, 423–424, 426
 Đorđević, Mihailo 181, 206, 239
 Đorđević, Mirko 485
 Đorđević, S. Živomir 421
 Đukić–Veljović, Zlatija 407, 409, 412, 417, 421
 Đuranović, Draško 490
 Đurđev, Aleksandar 421
 Đurić, Kosta 480
 Đurić, Milan (protu) 96, 199–200, 202–203, 231, 233–234, 238, 250, 283, 292–295, 330, 334–335, 337–338

E

Edvard VII (britanski kralj) 511, 515, 520, 523, 532–534
 Eisner, B. 344, 345, 346, 350
 Ekmečić, Milorad 485, 610

Engelsfeld, Neda 395
 Esmen 151
 Ešdaun, Pedi (Ashdown, Jeremy John Durham) 473, 488

F

Fehmiu, Fatmir 408
 Fox (Novaković, M.) 334

G

Gajin, Saša 477
 Galilej, Galileo 310
 Garašanin, Ilija 13
 Garašanin, Milutin 29, 68, 94, 168, 302
 Garrick (Perić, Živojin) 334
 Gavrilović, Milan 398
 Gelner, E. 467
 Genčić, Đorđe 510, 528
 Geršić, (Giga) Gligorije 74, 108
 Gledston, V. (Gladstone, William Ewart) 128, 147
 Gligorijević, Branislav 21, 400, 632
 Goati, Vladimir 483, 631
 Gobbi, Tito 553
 Gojković, Ilija 209–211
 Goluhovski, A. (grof) 513, 516
 Grebenac, Svetozar 123, 127, 166–167, 303
 Grej, E. (Gray, Edward) 251, 531
 Grišina, R. P. 612
 Grol, Milan 17, 36, 84, 129, 205
 Grujić, Jevrem 58, 59
 Grujić, Sava 109, 125, 522

H

Hadžić, Jovan 339, 341–343, 351
 Hadžić, Živojin 180, 286
 Hakerup, Hans 473, 488

Hamid, Abdul 210
 Handke, Peter 558
 Hasanbegović, Jasminka 574
 Hauriou, André 136
 Hevera, Č. 71
 Hristos 311, 312, 330
 Hubmajer, Miroslav 84, 281

I

Ilić, Mihailo 206
 Isailović, Nikola 167
 Iva (ćerka Lore Silber) 567
 Ivić, Aleksandar 421, 428

J

Jagić, Vatroslav 125
 Jagodić, Miloš 14
 Janković, Bogdan 172
 Janković, Dragoslav 181, 527, 632
 Janković, Velizar 289
 Janus (Protić, Stojan) 110
 Jelinek, G. 57
 Jevtić, Dragoš 539
 Joksimović, Dragoljub 160, 181, 184, 241, 285, 295, 331
 Josif, Franjo 514
 Jovanović, B. Jovan 294, 306, 334, 337
 Jovanović, Ljuba 160, 174, 205, 330, 331, 372–373
 Jovanović, M. Jovan, 503, 515, 527, 538
 Jovanović, Slobodan 20, 29, 33, 47, 58–59, 67, 75, 78–81, 83, 86, 88–90, 92, 101, 106–107, 109–113, 115–117, 120, 123–124, 127, 129, 138, 140–141, 146, 151–155, 166, 213, 219, 240–241, 261, 265–266, 275–276, 279, 292–293, 332, 339–340, 342, 352,

359, 380–382, 390, 402,
540, 559, 563–564, 606,
610, 618–619, 630
Jovanović, Vladimir 58, 59
Jovičić, Miodrag 12, 407, 409–
410, 416, 420, 426–428,
520, 602

K
Kaclerović, Triša (Trivun) 41,
91, 184, 209–210, 215,
233, 245, 286, 333, 337,
547
Kalas, Maria (Callas, Maria)
553, 571, 573
Kaljević, Ljubomir 509, 511,
515, 519–520, 526, 528,
532, 534–535
Kami, Alber 569
Kandić, Ljubica 358, 402, 421,
429, 539
Karadžić, Radovan 471
Karađorđević, Aleksandar
(knez) 342–343
Karađorđević, Aleksandar 20,
463, 467
Karađorđević, Đorđe 160
Karađorđević, Petar I 38, 89–
90, 93, 109, 124, 130–
131, 157–162, 188, 190–
193, 213, 230, 242, 247,
249, 510, 513, 516, 521,
529, 534, 536–537, 540,
603, 615, 621
Kasanović, Josif 107, 137–138
Katić, Dimitrije 78
Katić, Sima 161, 180
Kazimirović, Vasa 97, 195, 203,
205, 212–214, 283, 335
Knez Danilo I 350
Kolakovski, Lešek 608
Komadinić, Milan 306, 312
Konstan, Benžamen 57

Konstantinović, M. 341
Korošec, A. 372, 376
Kosić, M. Mirko 402
Koštunica, Vojislav 457–458,
461, 470, 475, 488, 497
Košutić, Budimir 405
Kovač, Mirko 556
Kovaček–Stanić, G. 348
Kovačević, Milan 536
Koyitch, Vladislav 110
Krestić, Vasilije 119, 164, 282
Krivokapić–Jović, Gordana 13,
552
Krstić, Nikola 13, 14
Kulakovski, P. A. 72, 336
Kumanudi, Kosta 129
Kurbegović, F. 388
Kurjak, Jelica 23, 629
Kurtović, P. Miloslav 165
Kutlešić, Vladan 405, 415, 417–
419

L
Lalumière, Pierre 136, 394, 594
Lamber, Eduard 299
Lamsdorf, V. N. (grof) 513, 530
Lannes 334
Lapčević, Dragiša 41, 184, 194,
206, 215, 238, 245, 547
Laporte, Jean 150–151
Lazarević, Ljubiša 413
Lazarević, Milovan 181, 199
Lazarević, Vasilije 341
Lazin, Đorđe 413
Lensdaun, H. Petty–Fitzmaurice
507, 509, 512, 521, 534
Levi, Anri Bernar 471
Lo, Sidni 136, 147
Lozanić, S. 506–507, 526, 533
Lukić, D. Radomir 382–383, 386,
388, 405–407, 409, 420,
423, 426–427
Lukić, Svetlana 15, 463

Lj
Ljotić, Dimitrije 16, 488, 561
Ljušić, Radoš 119, 164, 282

M
Macready (Čekić, Milutin) 334
Magdalinić, M. (general) 200
Maksinović, Petar 166
Malafo, S. J. 134
Marc 334
Marinković, Pavle 41, 81–82,
90, 94, 156, 168–169,
181, 190, 196–198, 200,
205–206, 208, 215, 231,
245, 252, 547
Marinković, Vojislav 41, 96,
147, 196, 200, 207, 210,
212–213, 245, 248, 252,
336, 547
Marinović, Jovan 13
Marković, (Boža) Božidar 36,
84, 129, 390
Marković, Aleksa 250
Marković, Jevrem 65
Marković, Lazar 122, 137, 344–
346, 349–350, 378
Marković, Milan 167
Marković, Ratko 12, 405, 408,
410–412, 416, 421, 423–
424, 428, 539, 618
Marković, Svetozar 30–31, 35,
60, 63–64, 66–67, 69,
77, 108, 119, 226, 229,
233, 257–259, 264–265,
292, 308, 611
Mašin, Aleksandar 208, 510,
528
Mašin, Draga 615
Matić, Dimitrije 57, 339,
Matić, K. Svetislav 68, 280,
398, 401
Matković, H. 370
Matvejević, Predrag 471

Maurović, Milivoj 344
Mekenzi, Dejvid 195, 208, 212
Melčić, Dunja 555
Mihailo (mitropolit) 34, 613
Mihailović, Draža 17, 488, 561
Mijatović, Čedomilj 29, 506, 507,
511, 515, 519, 526, 532–
535
Mil, Dž. S. 57, 536
Mila (ćerka Lore Silber) 567
Milenković, M. 507, 527, 532
Miličević, M. 507
Milojković, Života 396
Miloradović, Gaja 292, 330
Milosavljević, Olivera 560
Milošević, Miroslav 623
Milošević, Raša 71–72, 119
Milošević, Slobodan 325–327,
441, 454, 460–461, 464–
465, 473, 475, 481, 483–
484, 487, 491–492, 555,
558–560, 598, 627
Milošević, Srđan 18, 562
Milovanović, Đ. Milovan 17, 73–
74, 81, 108, 111–112, 120,
123, 145–146, 181, 233,
292, 308
Mirkin–Guetzevitch, B. 115, 323
Mirković, Zoran 625
Mišić, Petar 205
Mišković, Gordana 17
Mišković, Ivan 17
Mišković, Milan 17
Mitrović, Andrej 214
Mitrović, Ž. 527
Monnier, Henry 134
Monteskje 57, 303
Mosurović, Mira 421
Mrdenović, Dušan 629
Muse, Alber (Mousset, A.) 40,
249, 265

- N**
 Nedić, Milan 301, 460, 487–488, 560, 561
 Nemanjić, Sava (sv. Sava) 203, 238, 334
 Nikezić, Marko 448–450
 Nikić, Fedor 264, 265
 Nikolajević, S. Božidar 238
 Nikolajević, S. Dušan 306, 334
 Nikolajević, Svetomir 79, 80, 94, 169, 198, 200, 231, 306
 Nikolić, Andra 70, 233, 292
 Nikolić, Pavle 407, 421, 423, 426, 520
 Ninčić, Momčilo 389
 Ninčić, Velizar 259
 Ninić, Raša 94
 Novaković, Milan 95, 197, 201–202, 243, 334
 Novaković, St. Mileta 306
 Novaković, Stojan 29, 61, 63, 80–81, 94, 109, 190, 300, 302, 304–306, 334, 610
- O**
 Obradović, Ivan 11, 17–18, 25, 550, 554
 Obradović, Bojana 11, 550, 554, 567
 Obradović, Dositej 485
 Obradović, Marija 11, 550, 567
 Obradović, Miodrag 17
 Obrenović, Aleksandar 35–38, 76, 78–81, 83, 86–87, 89, 93, 117, 136, 146, 156–157, 163, 188–189, 193, 195, 225–226, 230, 242, 247, 299–300, 333, 463464, 503, 509, 524, 528–529, 533–534, 539, 603, 607, 614–616
 Obrenović, Mihailo 26, 32, 59, 89, 157, 189, 463, 611
 Obrenović, Milan (knežević) 340
 Obrenović, Milan 32–35, 60, 62, 67, 70–73, 76, 79–81, 120, 147, 233, 248, 264, 269–270, 294, 305, 307, 309, 332, 336–337, 463, 533, 603, 612–615
 Obrenović, Miloš 340–343
 Orlić, M. 340
- P**
 Paču, Laza 64–65, 119, 248, 322, 329, 523
 Pandurović, Sima 401
 Pašić, Nikola 20–21, 30, 35–36, 38, 63–66, 70–73, 76–78, 81–84, 90, 97, 113, 119, 126–127, 158, 160, 164, 169–174, 176, 179, 183–185, 189, 193–197, 201, 203–204, 206–207, 209, 211–214, 233–236, 238, 249–251, 257, 259–261, 263–279, 281–285, 289, 291, 293–294, 297, 322, 328–329, 331, 333, 335–337, 375–377, 401, 446, 449, 523, 538, 611, 613–617, 627, 632
 Pavičević, B. 527
 Pavičević, Ivan 240
 Pavičević, Veselin 23, 483, 629, 631
 Pavle (patrijarh SPC) 485
 Pavlović, Milivoje 344, 610
 Pečić, Dragutin 85, 170, 282
 Perica, Vjekoslav 48
 Perić, Živojin 27, 41–42, 46, 82, 90, 108–109, 117, 121, 123, 127–128, 138, 156, 165–166, 189, 198–199,

- 231, 234, 248, 274, 291–292, 294–295, 298–317, 334, 339, 344–354, 402, 565, 631
 Perikle 618
 Perović, Latinka 11, 31, 37–38, 64–65, 93, 163, 187, 192, 258–259, 263, 266, 273–279, 323, 329, 332–334, 336, 448, 539, 554, 556, 562, 572, 608, 632
 Petar Veliki 479
 Petrič, Wolfgang 473, 488
 Petrović, Đorđe 239
 Petrović, Marko (prota) 91, 233
 Petrović, Mihailo 92, 166, 373
 Petrović, Nastas 79, 95, 201–202, 243
 Petrović, Vukašin 127, 169, 306
 Pikaso, Pablo 571
 Piročanac, Milan 29, 42, 61–62, 81, 118, 302
 Poenkare, Rejmon 151
 Polić, L. 372, 386
 Ponte, del Karla 458–459
 Popović, Bogdan 503, 514, 527, 531, 533
 Popović, Damjan 208
 Popović, Dragoljub 298, 539
 Popović, Justin 561
 Popović, Laza 330
 Popović, Milivoje 61, 74, 108, 110, 118–120, 185
 Popović, Vasilj 527, 531
 Popović, Vujadin 15–16
 Popović–Obradović, Olga 11–30, 33–41, 43–50, 86–87, 144, 193, 223, 247, 304, 334, 396, 457–462, 466, 477, 490–492, 501, 528, 549–560, 562–567, 569–570, 572–575, 577–578, 581–586, 589–595, 597–602, 606–611, 615, 617–623, 625, 627–630
 Preuss, H. 358
 Prodanović, Jaša 36, 66, 68, 74, 81, 84–85, 108, 129, 150, 160–161, 176, 184, 200, 211, 231, 236, 239–241, 245, 286–287, 291, 331, 547, 606, 610
 Protić, M. Stojan 19–21, 35, 70–71, 74, 82, 95, 101, 109–110, 112, 121, 128–129, 145–147, 167, 173, 175–176, 199–201, 207, 215, 237, 240–242, 245, 252–253, 276–277, 290, 292, 357–367, 373, 376, 389–390, 400–401, 510, 518, 521, 528, 547, 549, 606, 629
 Protić, St. Milan 610
 Prpa, Branka 631
 Putnik, Radomir 195, 201, 205, 208–209
- R**
 Radičević, Stefan 340
 Radić, Stjepan 235, 289, 370, 373
 Radojčić, Nikola 61
 Radovanović, Ljuba 158, 237
 Radović, Amfilohije 48–49, 457, 463–464
 Rafailović, Živojin 208, 212
 Rakić–Vodinelić, Vesna 414
 Ranković, Aleksandar 16, 47, 443–444
 Ranković, M. Drag. 88, 117
 Ranković, Mih. 169, 180
 Rašić, Mihailo 211
 Ratarac, Aleksa 330
 Redslob, Robert 144, 587

- Ribarac, Stojan 88, 99, 164,
211, 214, 217, 243, 245,
250, 543, 547
Ristić, Jovan 32, 59, 94, 168
Roksandić, Drago 554
- S**
Saliu, Kurteš 405, 414–415
Sartori, Giovanni 586
Sfez, Lucien 136
Shanin, Teodor 76, 279
Silber, Lora 566
Simić, Đorđe 80, 233, 292
Simović, Vojislav 421, 423–424
Singer, J. D. 632
Skerlić, Jovan 36, 84, 129, 184,
235, 239, 287–290
Skovaso, Nikolo 13
Sloma, Sima 340
Small, M. 632
Smodlaka, Josip 373, 390, 400–
401
Solarević, Leonida 209
Solovjev, Vladimir 31
Stambolić, Ivan 453–456, 560,
632
Stanarević, Nikola 86, 147
Stanković, Đorđe 65, 263, 266–
267, 269, 273–275, 376,
632
Stanković, O. 340
Stanojević, Milutin 180
Stanojević, Stanoje 147
Starčević, Ante 370
Stavileci, Esat 405, 407, 411,
413–415
Stefanović Karadžić, Vuk 31,
340
Stefanović, Dušan 212
Stefanovski, Mirjana 420, 632
Stojadinović, M. Milan 110
Stojanović, (Ljuba) Ljubomir
100, 125–127, 129–130,
- 160, 169–171, 176, 179–
180, 205, 235, 239–240,
286, 289, 293, 333, 390,
446, 510, 528
Stojanović, Dubravka 22–23, 65,
187, 263, 273–277, 598,
609, 623, 632
Stojanović, Kosta 131, 249, 265,
294, 337
Stojanović, Nikola 69, 91, 124,
247
Subotić, Milan 64
Sundhaussen, Holm 118, 323, 558
Sušnik, A. 401
- Š**
Šemjakin, Leonidovič Andrej 65,
266, 276, 329, 332, 336,
609, 613
Šešelj, Vojislav 326, 461
Šešić, Milutin 181
Šibalić, S. 536
Šimrak, J. 372, 387
Škorić, Mihailo 292, 330
Špadijer, Balša 421
Štajner, M. 473, 488
Šuković, Mijat 23, 629
Šurmin, Đ. 372–373
- T**
Tadić–Mijović, Milka 457
Tajsić, Ranko 78
Taron, Etienne 139
Tasić, B. 388
Tasić, Đorđe 68, 89, 117, 124,
135, 140, 189, 279, 382–
383
Taušanović, Kosta S. 71, 72
Teodorović, Lazar 340
Tesidžer 514, 521, 531
Todd, A. 136
Todorović, Pera 34, 64, 93, 96,
192, 199, 259, 288, 329

- Tokvil, A. (Tocqueville, Alexis
de) 57
Tolstoj, Lav 571
Tomić, Zoran 405, 416, 418,
421, 632
Trifković, Srđa 488
Trifunović, Miloš 199, 234,
294, 337
Trkulja, Jovica 298, 304
Trumbić, Ante 371, 375, 388–
389
Tucaković, Jakov 147
Tucaković, Todor 147
Tulard, Marie–Jose 150–151
Turnije, Mišel 570
- U**
Urošević, Sava 205
Uzunović, Nikola 123
- V**
Vasić, Dragiša 190, 195, 197,
502–503, 509, 511, 517–
518, 527–529, 533
Velimirović, Nikolaj 561
Velimirović, Pera 78, 123, 179
Veljak, Lino 483, 631
Veljković, (Voja) Vojislav 86,
90, 158, 160, 164, 176,
181, 189, 214, 245, 510,
528, 547
Veljović, Radul 125, 168
Vemić, Velimir 212
Vesnić, Milenko 108, 233, 292,
398, 401
Višnjakov, J. 616
Vivian, Herbert 161
Vladisavljević, Milan 90, 98,
106, 112, 115, 124, 129,
189, 542, 579, 610
- Vlajić, B. 376
Vlajić, D. 211
Vodinelić, Vladimir 340, 550
Vošnjak, Bogumil 400
Vucinich, W. 503, 512, 521, 527,
530
Vučković, Dragomir 168
Vučković, J. Vojislav 108, 114,
121, 131, 185, 212–214
Vučković, Slobodan 421
Vujadinović, D. 483, 631
Vujić, (Miša) Mihajlo 108, 125,
127, 233, 292
Vuković, Svetislav 421
Vuković, Svetlana 15, 463
Vulović, Velizar 123, 166, 205,
287
- Z**
Zaharijades, Georgije 340
Zečević, M. 370
Zilemenos, Constantin 134
Zinovjev, A. I. 72, 336
Zuban, Lazar 340
- Ž**
Žarković, Dragoje 421
Živaljević, D. Dim. 401
Živanović, Živan 190, 606, 610,
619
Živković, (Ljuba) Ljubomir 81,
125, 199, 510, 528
Živojinović, Dragoljub 610
Žosran, Luj 299
Žujović, Aleksa 91, 94, 170, 181
Žujović, M. Jovan 36–37, 68, 84–
85, 127, 129, 195, 197,
225, 280–282, 285–288,
338

342.53(497.11)“18/20“
329(497.11)“18/20“
323(497.11)“18/20“
304(497.11)“18/20“

ПОПОВИЋ-Обрадовић, Олга, 1954-2007

Kakva ili kolika država = ogledi o
političkoj i društvenoj istoriji Srbije
XIX-XXI veka / Olga Popović-Obradović ;
priredila i predgovor napisala Latinka
Perović. – Beograd : Helsinški odbor za
ljudska prava u Srbiji, 2009 (Beograd : Zagorac). –
643 str. ; 21 cm. – (Ogledi / Helsinški odbor
za ljudska prava u Srbiji, Beograd ; br. 12)

Tiraž 800. – Olga Popović-Obradović i njeno
čitanje istorije Srbije u moderno doba : str.
11-50. – Prijatelji i kolege o ličnosti i
radu Olge Popović-Obradović: str. 549-628. –
Bibliografija radova Olge Popović-Obradović:
str. 629-634. – Napomene i bibliografske
reference uz tekst. – Registar.

ISBN 978–86–7208–155–8

а) Поповић-Обрадовић Олга (1954-2007) б)
Парламентаризам – Србија – 19–21в с)
Политичке партије – Србија – 19–21в д)
Србија – Политичке прилике – 19–21в е)
Србија – Друштвене прилике – 19–21в
COBISS.SR-ID 154989580